

Мӯхтарам Ҳотам

ҲИНДИ ГУМШУДА

ЗИҲӢ, ҲИСОРИ ШОДМОН!

**Эҳдо ба чашни
3-хазорсолагии Ҳисор**

**Нашриёти «Илм»
Душанбе - 2015**

ББК 63.3 (2Точик) + 63, 5 (Точик) +84 Точик 7-5
Ҳ-83

**Муаллиф ба директори ҶДММ «Афсиса»
Раҳмонов Фатҳулло Амруллоевич
барои дастгириаш дар нашри ин китоб
самимона изҳори сипос менамояд**

Муҳаррир
номзоди илмҳои фалсафа Исматулло Саидов

Мӯҳтарам Ҳотам. «Ҳинди гумшуда», «Зихӣ, Ҳисори Шодмон»
Нашриёти «Илм», с. 2015, 782 сах.

Дар китоби шоир ва муҳаққиқи таърихи бостон Мӯҳтарам Ҳотам «Ҳинди гумшуда» роҷеъ ба сарзаминҳое, ки дар номаҳои кӯҳани ореҳиндӣ «Ригведо», «Маҳабхарата», «Пурон»-ҳо, «Рамаяна» ва дигар асарҳо зикр гардидаанд, бори нахуст дар ҷуғрофияи нав – шарқи Осиёи Миёна, хусусан минтақаҳои Тоҷикистон, Фарғона, ғарби Хитой ва ноҳияҳои атрофшон таҳқиқот сурат гирифтааст. Ҳамчунин роҷеъ ба сарнавишту маъноӣ чанде аз вожаҳо таълифот пешниҳод гардидааст. Дар қисмати дуввуми китоб силсилаи шеърҳо бахшида ба ҷашни 3-хазорсолагии Ҳисор ҷой дода шудаанд.

© Мӯҳтарам Ҳотам, 2015

Сарсухан

Шинохти воқеии таърих, баҳои дуруст додан ба ҳама рӯйдодҳо ва паҳлуҳои он шартӣ муҳими таърихбониву таърихдонист. Имтиёзи аксари илмҳо дар формулаву қолиб ва қоидаву меъёрҳост. Дар назари аввал чунин менамояд, ки илми таърих аз чунин имкониятҳо бархӯрдор нест. Аммо формулаву қоида ва қолабу меъёри худро дорад таърих. Мутаассифона, таърихшиносон ҳар як онҳоро ба таври худ истифода мебаранд. Аммо як рӯйдод метавонад ду паҳлу, вале танҳо як воқеият дошта бошад. Таърих бо забону чуғрофия таърих аст. Бо адабиёт низ. Агар барои эҷоди шеър танҳо илҳом лозим бошад, барои эҷоди таърих ҳам илҳом, ҳам донишу далел лозим аст. Мантиқ низ.

Таърихи ориёӣҳо, нахустмеҳани онҳо, муштаракоти қавмиву марзиашон яке аз мушкилоти ҳалнашудаи илми таърихи ҷаҳонист. Бо вучуди асарҳои сершуморе, ки дар ин бахш аз ҷониби олимони кишварҳои гуногуни дунё навишта шудаанд, масъалаи мазкур то имрӯз ҳалношуда мондааст. Пайдо кардани айнияти рудҳову кӯҳҳо ва мавзеҳои дигари дар асарҳои ориёӣ зикршуда барои он муяссар нагардидааст, ки чуғрофияи нахустмеҳанашон ҳанӯз ҳам, сарфи назар аз баъзе тахминҳо таъйин нагардидааст. Пайдо кардани ҷазираву укёнусҳо (баҳрҳо) ва қитъаҳои ориёҳиндӣ барои он муяссар нагардидааст, ки онҳо... аз байн рафтаанд. Оре, шурӯъ аз 40-50 миллион сол то 10-20 ҳазор сол дар худудҳои Осиёи Миёна баҳру ҷазираҳо вучуд доштанд. Иқлим дигар буд. Кӯҳҳо 700-800 метр аз ҳолати кунуниашон пасттар буданд. Дар ин китоб дар ин бора далелҳо оварда шудаанд.

Тақрибан 20 сол инҷониб ба таҳқиқи таъриху фарҳанги ориёӣҳо, ин аҷдоди муштаракӣ тоҷикону ҳиндуҳо, эронӣҳо ва дигар халқҳои ориёӣ машғул ҳастам. Дар ин муддат роҷеъ ба умумияти қавмиву забонии халқҳои ҳиндуаврупоии

даврони қадим, аз ҷумла ҳиндуҳо, русҳо, немисҳо, эронӣҳо ва дигар халқиятҳо тақрибан 400 мақола ба нашр расондаам, ки қисмати бештари онҳо ба таърих ва ҷуғрофияи таърихӣ ориёӣҳои ҳиндуэронӣ бахшида шудаанд.

Дар асоси номаҳои бостони Тибет, Ҳинди қадим ва Чин роҷеъ ба пайдоиши вожаи тоҷик ва вачҳи тасмӣи он, ҷуғрофияи қадими сукувати тоҷикон як силсила мақолаҳо тасниф намудаам.

Бахши асосии таҳқиқотҳоямро ҷуғрофияи таърихӣ ориёӣҳои ҳинду эронӣ ва муштаракоти таърихиву ҷуғрофӣ ва забониву фарҳангии тоҷикону ҳиндуҳо, эронӣҳо, русҳо ва дигар халқҳои ориёӣ ташкил медиҳад, ки роҷеъ ба ин мавзӯ китобе бо номи «Эрони гумшуда» ба нашр расондаам. Ва «Ҳинди гумшуда» ба ҷуғрофияи рӯйдодҳои қадимтарин мероси башарият «Ригведо», «Маҳабҳарата», «Пурон»-ҳо, «Рамаяна» ва дигар асарҳои ориёӣҳиндӣ бахшида шудааст. Дар китоб назарияи илмӣ аз сарзаминҳои Осиёи Миёна ба Ҳинд муҳоҷират намудани ориёӣҳиндуҳо дар асоси далелу нишониҳои мушаххас ташреҳ дода шуда, ҷуғрофиёи рӯйдодҳои ин асарҳо дар сарзаминҳои Осиёи Миёна, қисмати ғарби Чин ва минтақаҳои ҳамҷавор мавриди таъбиқ қарор гирифтааст. Мавқеияти нахустини ҷуғрофии ҳафт кишвар – Чамбудвипа, Плакша, Шалмалӣ, Куша, Краунча, Шака, Пушкара, (Помир, водии Фарғона, ғарби Хитой, Ҳисору Хатлон, водии Тошканд, атрофи кӯли Балхаш ва ғ.) инчунин кӯҳҳо, рудҳову, баҳрҳо ва ғайра бори нахуст дар сарзаминҳои Осиёи Миёна, қисмати ғарби Чин ва минтақаҳои ҳамҷавор айният дода мешаванд.

Тавре дар сарсухани китоби «Ҳисор дар бомдоди таърих» инчониб зикр кардаам, «дар илми орешиносӣ сарфи назар гардидани чанд лаҳзаи таърихӣ имкон надод, ки таърихи дерини халқи тоҷик дар давраҳои куҳан ба таври воқеӣ рӯи коғаз оварда шавад. Нахуст, умумияти қавмӣ, забонӣ ва давлатии аҷдоди муштаракӣ ориёӣҳои ҳинд, эронӣ ва тоҷик ба

таври мушаххас мавриди таҳқиқ қарор нагирифт. Дуюм, воқеияти сукувати аҷдоди орёиҳои ин се халқ дар сарзаминҳои шарқи Осиёи Миёна, хусусан, Помиру Фарғона, минтақаҳои кунунии Тоҷикистону ғарби Хитой мавриди баррасӣ қарор нагирифт. Сеюм, муҳоҷирати орёиндӯҳо ва орёириҳои аз минтақаҳои мазкур ба таври умумӣ баррасӣ гардида, аз мушаххасоти он сарфи назар карда шуд. Чорум, дар замина ва идомаи асарҳои орёиндӣ «Ригведо», «Махабхарата», «Пурон»-ҳо ва ғайра эҷод гардидани асарҳои орёириҳои «Авесто» ва дигар адабиёт мавриди таҳқиқ қарор наёфт. Панҷум, шинохти ҷуғрофияи адабиёти орёириҳои дар муқоиса бо ҷуғрофияи адабиёти орёиндӣ амалӣ карда нашуд. Шашум, ҷуғрофияи аслии ин асарҳо ё ба мавқеияти баъдимӯҳоҷирати ва ё ба кишварҳои дигаре, ки ба ин асарҳо иртибот надоштанд, кашонда шуд. Хафтум, дар ҳоле ки минтақаҳои мазкури шарқи Осиёи Миёна сукуватгоҳи азалии орёиҳо ба шумор мерафт, аксаран муҳоҷирати онҳо аз шимол ба ин сарзаминҳо доништа шуд. Ва ин гуна боз ҳам идома додан мумкин аст. Дар ин миён буданд олимони кишварҳои дигаре, ки зиндагии орёиҳоро дар шарқи Осиёи Миёна то ҷое ба таври воқеӣ қаламдод кардаанд».

Мутаассифона, агарчи аз ҷониби олимони бисёр кишварҳо баҳсҳои зиёд то имрӯз идомат дошта бошанд ҳам, воқеияти ҳол ошкор нагардидааст. Фикр мекунам мавзӯи китоби мо барои олимони таърихи Ҳиндустон низ бояд ҷолиб бошад.

Дар китоб ҳамчунин дар бораи эзодон ва дигар шахсиятҳои орёиндӣ Ёама, Индра, Варуна, Кубера, Лакшми, Ваю, Ганиша, Вач, Савитар, Сура, Пушон, Ушас, Кама, Пунаркхан, Кала, Рама, Кача, Ка, Ашмака, Капила, Кшима ва ғайра, ки бо номи онҳо дар ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ва минтақаҳои ҳамҷавор номи деҳаву дигар мавзёҳо вуҷуд доранд, сухан меравад. Ҳамчунин воҷаномаи вожаҳои ҳамрешаи санскрит-тоҷикӣ, шарҳи як силсила

вожаҳои забони тоҷикӣ ва русӣ, ки дар асоси забони санскрит шакл гирифтаанд, пешниҳод карда мешавад.

Дар қисмати «Сарнавишти вожаҳо» чанд бобе аз китоби мазкур ба далели ҳамрешагии вожаҳои тоҷикиву санскритӣ, ҳамчунин русӣ, бо мақсади собит намудани умумияти қавмии замоне вучуд доштаи соҳибони ин забонҳо оварда шудааст.

Яъне дар китоби «Ҳинди гумшуда» дар бораи муштаракоти таърихӣ қавмиву забонӣ, фарҳангиву ҷуғрофӣ тоҷикону ҳиндуҳо, ки бе сукувати ҳамчояи аҷдоди дури ин халқҳо вучуд дошта наметавонист, суҳан меравад.

Мувофиқи тазаккури аллома Б. Ғафуров дар китоби «Тоҷикон» ва навиштаҳои донишмандони дигар ориёҳиндуҳо аз ҳудудҳои Осиёи Миёна тақрибан севуним ҳазор сол пеш аз ин муҳоҷират намуда, дар ин муҳоҷираташон асарҳои «Ригведо», «Махабхарата», «Рамаяна», «Пурон»-ҳо, «Қонунҳои Ману» ва бисёр асарҳоеро бо худ бурданд, ки таърихи эҷоди онҳо аз 3 то 8 ҳазор сол пеш аз ин тахмин гардидааст. Чӣ хати ҳақиқӣ меросдорӣ агар имтиёзи ҳиндуҳо дар ҳифзу нигоҳдошти ин ёдгориҳо бошад, имтиёзи тоҷикон дар он аст, ки асарҳои мазкур дар сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва минтақаҳои атрофи он эҷод гардидаанд. Аз ин лиҳоз дар ин асарҳо ҷуғрофиёи Осиёи Миёна, аз ҷумла сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва минтақаҳои ҳамҷавораш мавриди тасвир қарор гирифтааст. Ҷамшед, Фаридун, Кай Ҳусрав бисёр шоҳону эзодон дар ин асарҳо ва «Авесто» зикр гардидаанд.

Дар асарҳои мазкур шуруъ аз номашон, то номҳои кӯҳҳову рудҳо ва дигар мавзеоҳо, вожаҳои алоҳида, маъниву ифодаҳо, ҷуғрофия, забон, маросим ва таъбирҳои забони тоҷикиро ошкор қардан метавон, ки барои мисол номҳои асарҳои зеринро аз назар мегузаронем.

«Ригведо» - риг - суруд (ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли рок вучуд дорад), ведо – дониш, чакома (ҳоло дар таркибҳои сарвода, устовад боқист) маҷмуаи сурудҳо бахшида ба эзадон ва муқаддасоти ориёӣҳои қадим. Бобҳои он «мандал», яъне доира ном дошта, ин вожа имрӯз дар шакли -манд дар таркибҳои донишманд, арҷманд ва дар шева ба шакли «мундала» боқист. Номи эзди Агни яъне оташ дар вожаи «ангишт» (агништ) имрӯз роиҷ аст. Дар «Авасто» кишвари даҳум Харахвати ном дошта, баргашти Сарасвати мебошад, ки дар Ригведо тавсиф ёфтааст. Соме дар «Ригведо» (нӯшобаи муқаддас) дар «Авесто» ба шакли ҳома зикр шуда, вожаи моҳ баогашти овозӣ ва табдили шакли ҳамин вожа аст. Ин гуна мисолҳо зиёданд. Мутобиқи навиштаи муаллифи китоби «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ» Эмомалӣ Раҳмон (саҳ. 22-34) Ригведо дар Осиёи Миёна тадвин шудааст.

«Махабхарата» (ибора аз 18 китоб) -маҳа – бузург (ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли меҳ), бхарата – бархурд (бхарата ҳоло дар забони тоҷикӣ тақрибан ба 15 маъно боқист, ки баҳор, бародар, бар, бор ва ғайра дар он шумор буда, аммо дар ин китоб ба маънои бархӯрд – пайкор омадааст). Саргузашти шоҳони ориёӣ ва ҷанги бародарзодаҳо Кавравҳо ва Пандавҳо дар бар мегирад, ки бо номи онҳо имрӯз дар Тоҷикистон бо номи онҳо деҳаҳои Каврак ва Пандовчӣ вучуд доранд. Инчунин бо номи шоҳону паҳлавони ин китоб номҳои зиёде боқист, ки Андармон, Арҷинак, Шамбарӣ ва ғайра дар он шуморанд. Майдони ҷанги бародарзодаҳо Курукшетра ном дошт, ки Курушката баргашти ҳамин ном аст.

«Қонунҳои Ману». Ману нахустодами ориёӣҳои Ҳинди бостон доништа мешавад. Маънояш мард буда, бо ҷонишини «ман» дар забони тоҷикӣ, ки дар нахуст он низ маънои «мард»-ро дошт, ҳаммаъност. Ману ё Манӯш аз аҷдоди Фаридун ва Манучеҳр буда, ин ном ва номи Манижа аз Ману тасмия шудаанд. Қисмати марказии кӯҳи Тяншан дар

«Худуд-ул-олам», «Сурат-ул-арз» ва ғайра кӯхи Манӯш ном дорад, ки бо номи Ману иртибот мегирад.

«Рамаяна». Саргузашти Рама ва ҳамсараш Сита. Рама имрӯз дар шаклҳои ром, оромӣ, ромиш дар забони тоҷикӣ вучуд дошта, номи ҳамсараш Сита, ки маънояш чӯяк мебошад, дар таркиби шудгор (ситакор – шитакор – шудгор, яъне чӯяккор, инчунин шитала) вучуд дорад. Дар он чуғрофиёи Осиёи Миёна тасвир ёфта, яке аз муҳаққиқони рус руди Чахшарт (Яксарт)-ро руди асосии рӯйдодҳои ин асар доништааст. Номи кишвар Сарайю, ки дар «Рамаяна» зикр гардидааст, ба қавли донишманди тоҷик Пянков ба шакли Харайва дар «Авесто» зикр шудааст.

«Шримад Бҳагаватам» - роҷеъ ба чуғрофиёи кишварҳои ориёӣ, ки дар Осиёи Миёна мавқеият доштанд.

«Стхананг Сутра...» чуғрофиёи 7 кишвари ориёиҳиндӣ, аз ҷумла Помир, Фарғона, Қазоқистон ва дигар минтақаҳои ҳамҷаворашон. «Стхананга-сутра...» яке аз асарҳои тоҷикӣ дар асрҳои III то солшуморӣ эҷод гардида, ба маъсалаҳои гуногун, аз ҷумла масоили чуғрофӣ бахшида шудааст. Дар ин асар чуғрофияи Ҷамбудвипа – Помири кунунӣ бо кӯҳхоро рудҳо ва кӯлхояш зикр гардидааст. Дар саросари ин асар баъзе кӯҳхоро рудҳо ва кӯлҳои он айнияти худро пайдо кардаанд. Дар китоб тарҷумаи масоили чуғрофии ин асар пешниҳод гардидааст.

Дигар қардани тасаввуроте, ки ҷаҳон ҳазорсола вучуд дорад, дар табиқе якҷанд сол мушқил аст. 40-50 сол дар бораи мероси ниёкони тоҷикон будани «Авесто» ва эҷод шудани ин асар дар шарқи Осиёи Миёна бо шубҳа менигаристанд. Имрӯз дар ин назар шубҳае нест. Дар Ҳиндустон ва Эрон ҳастанд муҳаққиқоне, ки шарқи Осиёи Миёна будани Ҳинду Эрони бостонро медонанд, аммо аз ошкор намудани ин воқеият худдорӣ мекунанд. Мутаассифона, аз олимони касбӣ дар кишвари мо то кунун нафаре ба таърихи даврони зиндагии муштараки ориёӣҳо машғул нашудааст...

Соли 2006 дар чорабинии чашни 15-солагии Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар Кохи Борбад таҷлил мегардид, дар паҳлуям як хориҷии паҳлавонсурат менишаст. Дар курсӣ нороҳат ҷой гирифта буд ва дар интизории саршавии чорабинӣ зонухояшро инсӯву онсӯ мекашид. Ё аз ин аҳвол шояд хичолат шуд, ки сӯям нигариста, бо оҳанги узрмез гуфт: -Агар медонистанд, ки набераи Рустам ба ин чашн меояд, курсихоро роҳат дуруст мекарданд.

Ё бо лаҳҷаи эронӣ ҳарф мезад ва дар ин миён чашмам ба лиффофаи даъватномааш расид, ки бо ҳуруфи форсӣ «Фаридуни Ҷунайдӣ» навишта шуда буд. Аз ӯ пурсидам, ки Шумо устод Фаридун Ҷунайдӣ ҳастед. Гуфт, бале ман ҳастам. Як китоби ӯро бо номи «Зиндагӣ ва муҳоҷирати ориёӣҳо» хонда будам ва чун аз ин китоб чанд чизро бозгӯ кардам хеле хушҳол шуд. Баъди суҳанронии Сарвари давлат концерт шурӯъ гардид. Аз ин концерт устод Фаридун Ҷунайдӣ хеле мутаассир шуда пайваста ашк мерехт. Рӯймолчааш аз ашк тар шуд. Пурсидам, устод, чаро ашк мерезед? Гуфт, фикр мекунам дар Ирони бостон бошам. Гуфтам, Ирони бостон ин ҷо буд. Гуфт, оре, мидунам, мидунам. Гуфтам, пас чаро дар китобатон онро дар Ирони кунунӣ гуфтаед? Устод Фаридун Ҷунайдӣ каме тааммул кард ва гуфт: Вақте китобро менавиштам, назарам дигар буд.

Вале як чиз мусаллам аст, ки аксаран муҳаққиқони ҳинду эронӣ, ки дар ин бахш таҳқиқот мебаранд, ин назарро ба ҳубӣ дарк мекунанд, вале онро бо сабабҳои, яқум бегона накардани муқаддасоти милливу фарҳангиашон ва, дуввум, ба ҷиҳати тасаввуроти комил надоштани ҷуғрофияи шарқии Осиёи Миёна ва татбиқи он ба ҷуғрофияи асарҳои ориёӣ чандон қобили эътибор намендонанд.

Мавзуи мазкур мавзуи тоҷикону Тоҷикистон аст: таъриху забон, ҷуғрофияву нучум, ҳукуку ҷомеашиносӣ, ҳувияту ифтихори миллий, ҳаду сарҳад, ҳештаншиниву

хештаншиносонӣ ва ғайраву ғайра. Танҳо дар сурати ҳал шудани ин мавзӯ тамаддунофарӣ, куҳанбунёдӣ, ориёӣ, омӯзгории миллати мо собит мегардад. Бидуни эътирофи муштаракоти таърихиву фарҳангии тоҷикону ҳиндуҳо, мансубияти асарҳои ориёиҳиндӣ – «Ригведо», «Маҳабҳарата», «Рамаяна» ҳамчунин ба аҷдоди тоҷикон ва ғайра таърихи мо нопурра мемонад.

Биҳишти рӯи замин вучуд дошт ё не, он биҳишт гум шуд ё не, ин мавзӯи дигар аст, аммо он сарзамине, ки дар тасаввури ориёӣҳои пешин ва бисёр халқҳои дигар ҳамчун биҳишт доништа мешуд, ҳамин сарзаминҳои мо буданд бо ноҳияҳои атрофшон. Ва нахустмехани ориёӣҳову башариат.

Дигар дар китоб ҳама чиро гуфтаам. Танҳо мехоҳам ба дӯсти гиромикадр Раҳмонов Фатҳулло, ки наشري ин китобро аз ҷиҳати молиявӣ дастгирӣ кардааст, бо изҳори самимонаи ташаккур барояш саломативу комгорӣ таманно намоям. Зеро ин китоб аз соли 2006 инҷониб наشري худро интизор аст...

Мо ин китобро ҳамчун дастовез ба ҷашни 3-ҳазорсолагии Ҳисор интишор кардаем. Дар «Ҳинди гумшуда» дар бораи таърихи ин сарзамини куҳан чанд бобу мақола омадааст. Далелҳои дар ин китоб зикргардида, ба санаҳои бештаре аз таърихи тоҷикон шаҳодат медиҳанд. Ва 3-ҳазорсолагии Ҳисор танҳо як санаи ин ноҳия нест, нишоне аз таърихи дерин ва умумии тоҷикон аст...

Ориёӣҳо ва муҳочирати онҳо

Таҳқиқи бисёр масъалаҳои марбут ба ориёӣҳо танҳо дар натиҷаи омӯзиши муқоисавии адабиёти ориёиҳиндӣ, хусусан «Ригведо», «Маҳабҳарата», «Пурон»-ҳо, «Рамаяна» бо адабиёти ориёэронӣ - «Авесто», «Бундаҳишн», «Ёдгори зарирон», «Шоҳнома» ва ғайра воқеиятро ошкор менамояд. Дар ин қатор омӯзиши ривояту асотири халқҳои ғайриориёӣ - хитой, муғуӣ, бирмаӣ, японӣ, туркӣ, хантӣ, мансӣ, комӣ, финӣ, арабӣ, халқҳои африқой ва ғайра, ки бешак аз

сарчашмаҳои ориёӣ об хӯрдаанд, кумаки зиёд хоҳад кард. Яке аз шартҳои муҳими омӯзиши масъалаи ориёӣ ин муайян намудани мансубияти номҳои ба истилоҳ топо-гидро-этнонимии минтақаҳои мавриди омӯзиш мебошанд. Дар асоси омӯзиши ин номҳо сукунат ва хатти ҳаракати ориёиҳоро ба самтҳои гуногун муайян кардан имкон дорад.

Омӯзиши адабиёт ва қиссаву асотири халқҳои гуногуни дунё, ҷамъбаст ва муқоисаи онҳо далолат бар он менамоянд, ки бештари онҳо аз як сарчашма об хӯрдаанд. Аксари олимони сарчашмаро ориёҳиндӣ номидаанд. Зимнан бояд гуфт, ки истилоҳҳои «ориёҳиндӣ»-ву «ориёэронӣ» низ ҷавобгӯи талаботи воқеияти ориёӣ буда наметавонад ва муаллифи ин сатрҳо барои таъйин намудани воқеият истилоҳи ориётоҷикиро пешниҳод карда буд. Ҳоло барои исботи ин фикр манзараи воқеияти ориёиро дар асоси адабиёт ва асотири марбут ба онҳо бояд муоина намуд. Кӯҳи Меру, ки дар даврони ориёэронӣ Ҳара Баразайт (дар паҳлавӣ Албурз) номида мешуд, ҷаҳор дарёе, ки ба самти хатти ҳаракати нур, ҷорӣ мешаванд, ҳафт қитъа-кишвар, яъне мулкҳои, ки дар миёни ин дарёҳо воқеъ гашта буданд, 7, 8 ва 9 қаторкӯҳе, ки аз самти ғарб ба шарқ қад кашидаанд, ҳамчун нишонаҳои асосии кишварҳои ориёӣ зикр гардидаанд. Вале дар адабиёти тибетии ойини бон мавҷудияти кишвари Тачиг-Тоҷик ва қисмати аз он – Олмалинг дар ҳудуди 20 ҳазор сол пеш аз ин бозгӯ шудааст. Ин кишвар аз қисмати ғарбу шимоли Тибет оғоз шуда, аз се як ҳиссаи ҷаҳони дар ҳамон даврон маълумро дар бар мегирифтааст. Аҳолии ин кишвар – Тачиг бо шаклҳо ва овонавишти гуногун – тағзик, тазик, тачик, стагзик, рТакчик, рТамзик, Тацик ва ғайра зикр гардидааст. Шохони ин кишвар гӯё ҳамчун фиристодаҳои осмонӣ бо аҳолии ин сарзамин издивоҷ намуда, тоифаи шохони Осиёи Миёнаро ба вучуд оварда будаанд. Тибқи нишондоди ин адабиёт форсҳо низ дар нахуст дар қисмати шарқии Осиёи Миёна сукунат доштаанд. Ин аст қадимтарин

маълумот дар бораи аҳолии Осиёи Миёна, ҳамчунин мушаххас дар бораи тоҷикон. Тавре зоҳир мегардад, дар тамоми адабиёти роҷеъ ба халқиятҳои ориёӣ бори аввал номи тоҷик зикр мегардад, на ориёӣ. Мавқеияти кӯҳи асотирии Меру, дарёҳои атрофи он, ҷуғрофияи мушаххаси кишвар, забону алифбояшон низ дар ҳамин маҳал воқеъ гашта буд. Қисмате аз асарҳои асосгузори ойини бон Тонпа Шенраб «Ганҷур» ва «Данҷур» ҳоло низ дар байни муътақидони ойини бон дар Тибет маълуманд. Тонпа Шенраб мувофиқи маълумоти тақвимҳои қадимии тибетӣ дар рӯзи 8-уми моҳи аввали соли аввали муши модинаи ҷӯбӣ таваллуд ёфта будааст, ки ин сана ба соли 16016 то солшуморӣ мувофиқ меояд. Дар бораи ин кишвар олимҳои Россия, Украина, Озарбойҷон, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Австралия, Ҳинд мақолаву рисола навишта, аксаран онро ба сарзаминҳои кунунии Осиёи Миёна ва Тоҷикистон нисбат додаанд¹. Дар адабиёти ойини бон сарзамини Осиёи Миёна бо кӯҳу дарё ва самтҳои хеле дақиқ тасвир ёфтааст. Ин тасвиrot роҷеъ ба кишвари Тоҷик баъдан ба адабиёти ориёҳиндӣ гузашт: кӯҳи муқаддаси Меру, шаш (баъзан ҳафт ва ҳашт) қаторкӯҳҳои ба самти шарқ қадқашида, ҷаҳор дарёи калон ва ҳашт дарёи хурд ва ғайра. Ин гуфта далели он аст, ки рӯйдоҳои «Ригведо», «Маҳабҳарата» ва ғайра на дар Ҳинди кунунӣ, балки дар шарқи Осиёи Марказӣ ба вуқӯъ пайвастанд. Ба назари эътибор гирифтани тасвиrotи адабиёти бон бисёр масъалаҳои печидани марбут ба таърихи тоҷикон ва халқҳои дигарро ҳал менамояд.

Умуман роҷеъ ба он ки номи ориё кай ба вуҷуд омад ва дарбаргирандаи кадом қавму қабила ва мансуби кадом минтақа буд, назарҳои олимони гуногунанд. Ориё ҳамчун номи тоифа бори нахуст чанд маротиба дар «Ригведо» ва баъдан дар «Маҳабҳарата» воমেҳӯрад. Вале ёдоварии ин ном

¹ Ёотам М. «Ориётоҷикон: 18 назор сол пеш...». Деваштиҷ, 2004.

дар асарҳои мазкур аз мавқеияти ҷуғрофӣ ва хусусияти хоси ориёӣҳо маълумоти равшане намедихад. Сокинони ҳафт кишвари ориёҳиндӣ, ки дар миёни ҷаҳор дарё (ориёҳиндӣ - укёнус -М.Х.) воқеъ гаштаанд, яъне Ҷамбу, Сакала, Гомеда, Куша, Шалмали, Краунчи ва Пушқара ориёӣ номида нашудаанд. Танҳо як ҳисса аз ҳафт ҳиссаи мулкҳои Ҷамбу бо номи Арейаварта (Аряварша) зикр шудаанду ҳалос. Баъдҳо номи ориёӣ мансуби аксари ин қавму қабилаҳо гардид. Умуман дар замони худ ифодаи ғайриориёӣ танҳо як мафҳум дошт, ки он танҳо мавқеияти ҷуғрофиро дар бар гирифта, тоифаҳои ҳамназоди ориёии дар минтақаҳои ғайри Арейаварта сукунатдошта - соқоиҳо, бахликҳо (балхиҳо) мадрҳо (модҳои аввалияи сокини водии Фарғона) араттиҳо (дар водии Фарғона) ва дигар тоифаҳои ориёиназод дар назар буданд. Баъдҳо мафҳуми ғайриориёӣ ба маънои васеъ истифода шуда, чиниҳо ва баъд аз муҳоҷират ба Ҳинд дравидҳо низ ба ин мафҳум шомил гардиданд. Дар «Ригведа» ва «Маҳабҳарата» мафҳуми ғайриориёӣ аксар вақт ба маънои маҳдудаш истифода шудааст. Тавре маълум аст, қаҳрамонони асосии рӯйдодҳои «Маҳабҳарата» Пандавҳову Кавравҳо буданд, ки дар маҷмӯъ бҳаратиҳо номида мешуданд. Ин достони бузург қисмати зиёди худро ба ҷангҳои миёни бародарзодаҳо Пандавҳо - писарони Панду ва Кавравҳо - писарони Куру бахшидааст. Дар Тоҷикистон ва дигар минтақаҳои ҳамҷавор номи деҳаҳо Пандовҷӣ ва Каврак аз номи ҳамин шоҳон боқӣ мондаанд. Уттара-Куруҳо, яъне Куруҳои шимолӣ низ аз ҳамин тоифа буданд, ки дар шимоли водии Фарғона ва кӯҳҳои Тяншан сукунат доштанд. Дар замони ориёҳиндуҳо дар шарқи Осиёи Миёна садҳо тоифаҳои ҳамназод зиндагӣ мекарданд. Вале на ҳамаи онҳо ориёӣ номида мешуданд. Аксаран ҳар як тоифа ҳамноми деҳаи худ буд. Якҷанд деҳа як давлати хурдERO ташкил дода, дар тобеияти давлати калонтар қарор дошт.

Яке аз ҳашт мулки (чазираи) ориёҳиндӣ Чамбу ном дорад. Ин мулк дар ҷануби ҳафт мулки дигар мавқеият дошта, дар навбати худ ба ҳафт қисмат ҷудо мешудааст. Номҳои мулки ҷанубии Чамбу Бхарата ва номҳои мулки шимолии он Арйаварта буд. Яъне, дар асл танҳо як қисми ҷазира-қитъаи Чамбу ориёӣ номида шудаасту ҳалос. Ҳамин ифодаи «шимолтарин мулкҳои Чамбу» аз ҷумла баъзе муҳаққиқони русро бар он водор намудааст, ки Арйавартаро (Арианаро низ) ба Карони шимоли Россия айнӣ бидиҳанд. Вале ҷуғрофияи рӯйдодҳои ориёҳиндӣ дар шимол кӯли Байкалро фаро мегирифт ба. Вай дар ҷануб сарзаминҳои шимоли Афғонистон, дар шарқ вилояти кунунии Хутан ва дар ғарб баҳрҳои Аралу Каспиро дар бар мегирифт. Дар ин сарзаминҳо қавму қабилаҳои гуногуни ҳамзабону ҳамнаҷод зиндагӣ мекарданд, вале на ҳамаи онҳо ориёӣ ном доштанд. Роҷе ба Айравата ё Айрына ваеҷа дар мақолаи муаллифи ин сатрҳо «Айравата» батафсил сухан рафта буд, ки ҳоло қисмати аз онро муҳтасаран ёдовар мешавем. «Тавре зикр гардид, Айравата дар шимолтарин нуқтаи қитъаи Чамбу, дар муқобили мулкҳои Бхарата воқеъ гашта будааст. Азбаски қитъаи Чамбу аз самтҳои шимол ва ҷануб бо дарёҳои Вахш (болообаш руди Қизилсу) ва Панҷ маҳдуд мегардид, нуқтаҳои шимол ва ҷануби Чамбу низ дар соҳилҳои ҳамин дарёҳо бояд суроғ кард. Ҳоло ки мавқеияти Бхарата (Бҳарах - Харах - Хоруғ (ниг. мақолаи «Бҳарата»)) маълум гардид, таъйин намудани мавқеияти ҷуғрофии Айравата осонтар даст хоҳад дод.

Мувофиқи тасвири адабиёти ориёҳиндӣ, ойинҳои чайнӣ ва буддӣ шаш қаторкӯҳ қитъаи Чамбу аз ғарб ба шарқ бурида, онро ба ҳафт мулк ҷудо карда будаанд. Ин кӯҳҳо ба тариқи ҳаммарказӣ (концентрированные) ба кӯҳи Меру (ҳоло қуллаи Исмоили Сомонӣ) пайваست мешудаанд, ки номҳои он чунин буд: 1. Ҳимават. 2. Маҳаҳимават. 3. Нишодҳо. 4. Нила. 5. Рукмӣ. 6. Шикҳарин. Тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар

водихои миёни ин кӯҳҳо ҳафт мулк чой гирифта будааст, ки ба тариқи зайл номгузорӣ гардидаанд. 1. Бҳарата ё Бҳарах. 2. Ҳаймавата. 3. Ҳарӣ. 4. Видехо. 5. Рамйика. 6. Ҳайраняват. 7. Айравата. Дар адабиёти гуногуни бахшида ба ин мавзӯ бо назардошти кӯҳҳои Ҳисор шумораи кӯҳҳо баъзан ҳафтто нишон дода шудаанд.

Агар ба нақшаи ҷуғрофии Осиёи Миёна таваҷҷӯҳ шавад, дар самти шимолии кӯҳи Меру (қуллаи Исмоили Сомонӣ) водихои Лахшу Алай воқеъанд, ки дар соҳилҳои рудҳои Муғоб ва Қизилсу доман кашида, шимолтарин минтақаи миёни дарёҳои Вахш ва Панҷро ташкил медиҳанд. Водии Лахш, қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ ва шаҳри Хоруғ дар рӯи як устувохати нақшаи ҷуғрофӣ воқеъ гаштаанд, ки ин далел низ тасвиrotи адабиёти роҷеъ ба чойгиршавии мулкҳои қитъаи Чамбуто тақвият медиҳад. Дар миёни печидагии даҳхову садҳо номҳои ҷуғрофии адабиёти ориёиндӣ, ки дар таъи ҳазорсолаҳо бисёр тағйироту таҳрирот пазируфтаанд, Бҳарата ва Айравата дар шумори мулкҳои он, ки таъйиноти мавқеияти ҷуғрофияшон саҳеҳ боқӣ монда, ҳамчунин дар номҳои водиву маҳалҳо аз худ нишоне боқӣ гузоштаанд. Дар мақолаи «Айраварта ва Бҳарата»-и ин муаллиф Айраварта ба маънои кишвари аз об болошуда (Айраварта) ва ё чарогоҳҳои баланд (Айраварша) маънидод шуда буд. Фили эзоди ориёиндӣ Индра низ Айраварта ном дорад, ки маънояш «аз об болошуда» мебошад. Ин фил ҳангоми чархонидани укёнуи Бузург аз тарафи эзодон ва асурҳо барои ба даст овардани нӯшобаи ҳаёт – амрита дар қатори сарватҳои қиматбаҳо, ҳамчунин эзодбонуи саодату зебӣ Лакшмӣ аз обҳои укёнус боло шуда будааст. Эзодбонуи саодат ва зебӣ, ки дар адабиёти ориёиндӣ дар қатори эзодони машҳур мавқеият дорад, – Лакшмӣ, тавре гуфта шуд, ҳангоми чархонидани обҳои укёнус аз об бархоста буд.

Тавре дар мақолаҳои қаблӣ зикр гардид, аз нигоҳи ориёҳиндуҳо дунё аз се қисмат иборат будааст. Дунёи поёнӣ – Адхялока, дунёи болоӣ Урдхялока ва дунёи миёна Мадхялока ном доштааст. Ин се дунё ба шакли конуси тарошида ва ё пирамида (аҳром) буда, ки боло-болои ҳам гузошта шуда будаанд. Нахуст дунёи поёнӣ ва ба рӯи он дунёи миёна сарнагун, яъне қуллаҳои дунёи поёнӣ ва миёна ба ҳам сарбасар гузошта шуда будаанд. Дунёи болоӣ ба рӯи дунёи миёна тавре гузошта шуда будааст, ки қуллаи он ба боло ва асосаш бар болои асоси дунёи миёна меистодааст. Ҳамин тариқ, дунё ба шакли андоми одаме тасаввур мегардидааст. Чамбудви́па дар маркази дунёи миёна меистод ва роҳи дунёи болоӣ аз рӯи қуллаи Меру оғоз мегардид. Айравата дар паҳлуи қуллаи Меру воқеъ буд ва имкон дошт, ки ҳамчун мулки дар баландӣ қарордошта - Арйаварта номгузори гардида бошад. Маънои дигари Айравата «роҳ» будааст. Тибқи тасаввуроти асотири ориёҳиндӣ роҳ ба сӯи шаҳри эзадони ҷовидон Амарава́тӣ, ки дар болои қуллаи Меру воқеъ будааст, аз кӯҳи Меру оғоз меёфтааст. Ва ҳоло низ наздиктарин роҳ ба қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ аз сӯи водии Лахш аст...

Шакли дигари номи Арйаварта – Арйаварта ин Арияварша будааст. Вожаҳои варта ва варша низ ба маънои мулк ва кишвар зоҳир гаштаанд. Ва вожаҳои мавриди назар ба тариқи сохтмони Бҳаратаварша – кишвари Бҳарата маънои кишвар ва ё мулки ориёҳоро доштааст.

Ҳамин тариқ, агар яке аз ин нишониҳои номгузориҳои Айравата – Арйаварта собит гардад, масъалаи аз Осиёи Миёна ба Аврупо кӯчидани ориёиҳо низ далели қотеъ пайдо мекунад. Зеро гумон меравад, барои пайдо шудани вожаи ориё пеш аз ҳама омилҳои зикргардида мусоидат намуда будаанд.

Ориёҳиндуҳо баъди муҳоҷираташон ба Ҳинд минтақаеро дар он кишвар ба хоҷири ёдоварӣ аз нахустмеҳанашон боз

ҳам Айравата номиданд. Вай водии бузурги шимоли Ҳиндро аз баҳри ғарбӣ то баҳри шарқӣ ва аз кӯҳҳои Ҳимолой дар шимол то кӯҳҳои Виндхай ва Сатпура дар ҷануб дар бар мегирифт ва дар фаросӯи он минтақаҳо кишвари ғайриориёҳо воқеъ гашта буд. Дар матнҳо ва навиштаҳои устуравӣ Ариаварта он гуна ки ба ҷануби ғайриориёии Ҳинд муқобил гузошта шудааст, ба шимоли ғарбӣ, ки Эрон воқеият дорад, ҳамон гуна назар изҳор шудааст. Яъне шояд дар замоне, ки ин таҳрирот дар адабиёти ориёҳиндӣ ворид мегардид, ориёэронӣҳо ҳанӯз ба Эрони кунунӣ рӯ наоварда буданд. Нуқтаи дигари баҳснок он аст, ки дар тасвири адабиёти ориёҳиндӣ нуқтаҳои шимол ва ҷануби Ҷамбуру Бхарат ва Айравата ташкил медиҳанд, дар ҳоле ки дар Ҳинди баъдимухочиратӣ, ки Ҷамбуаш донистаанд, Бхарата ва ҳам Айравата нахуст тақрибан дар як водӣ айният дода шудаанд.

Ҷамаи қавму қабилҳои ба истилоҳ ориёӣ бо номи мулк ва ё ҷазираву қитъае, ки дар он маскун буданд, ном бурда мешуданд. Таъйини мавқеи ҷуғрофӣ ва айниятҳои қитъа-ҷазираҳои Куша, Шака, (Сакала), Краунча, Шалмалӣ, Гомеда ва Пушқара масъалаи печидаи таърихӣ номҳои қавму қабилҳои ориёиро равшан месозад.

Ин қавму қабилҳо аз лиҳози наҷодӣ ва забонӣ ба як гурӯҳ шомил бошанд, ҳам аммо дар баъзе мавридҳо, аз ҷумла дар «Маҳабхарата» масалан, бахликҳо ва соқоиҳо қавмҳои ориёӣ дониста нашудаанд. Чунин бегонагӣ ба мансубияти мулкӣ далолат мекард, на ба мансубияти наҷодиву забонӣ.

Баъди муҳочират бисёре аз соқинони ҷазираҳо ва мулкҳои гуногун бо ҳам омезиш ёфта, дар мавридҳои зарурат чанде аз тоифаҳои ҳамзабону ҳамнаҷод зери як номи умумӣ бо ҳам муттаҳид мешудаанд, ки дар аксар маврид он ном «ориёӣ»-ро ташкил медиҳад.

Вале дар асл, Ариаварта, ҳам Арияна ваеҷа, ки бо водӣҳои Алай ва Лахш айният мегирад, як қисмати хурди

сарзаминҳои фароҳнои ориёӣҳоро ташкил меод ва ин мулки барои ориёӣҳо муқаддас бештар ҳосияти рамзӣ дошт. Тавре гуфта шуд, як сарзамин дар даврони ориёӣҳиндуҳо бо номи Арйаварта дар ҳамҷавории кӯҳи муқаддаси Меру ва дар замони ориёэронӣҳо бо номи Арияна Ваеҷа дар ҳамҷавории кӯҳи Ҳара Баразайт, ки ҳар ду ба кӯҳи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ айният мегиранд, воқеъ буда, дар даврони ҳар ду гурӯҳи ориёӣҳо сарзамини муқаддас, поку беолоиш, роҳи сӯи бихишти ҷовидон доништа мешуд. Ин сарзамин зиёратгоҳи тамоми мардуми наҷоди ориёӣи ҳамон даврон ба шумор мерафт. Аксари ҷангҳои байниқабилавӣ ба хоҷири соҳиб шудан ба ҳамин сарзаминҳо ба вуқӯъ мепаёваст. Ба ақидаи ориёӣҳо шахри ҷовидонон - Амарватаи ориёӣҳиндӣ ва як нӯги пули бихишти аҳурой - Чиндипул воқеъ дар болои ҳамин кӯҳ буд. Наздиктарин роҳ ба сӯи бихишт аз Арйаварта - Арияна Ваеҷа мегузашт.

Эътиқод ба бихишту дӯзах дар он даврон низ ҳеле қавӣ буд. Ба зиёрати ин мавзеъ мардум бисёр меомаданд. Ва зоири Арияна Ваеҷа онҳое, ки зиёрати ин ҷойгоҳи муқаддас муяссарашон гашта буд, ҳудро бихишти – ориёӣ меномиданд. Шумори онҳое, ки ҳудро аз насл ба насл ориёӣ меномиданд, аз ҳамин лиҳоз афзоиш меёфт. Яъне ориёӣ дар замони худ на танҳо мансубияти маҳалливу қавмӣ дошт, балки бештар мансубияти мазҳабӣ низ дошт ва ин мафҳум то дараҷае маъноӣ бихиштиро низ ифода мекард. Дар таърих бисёр шудааст, ки халқҳо ҳудро ба муносибатҳои мазҳабӣ ба маҳалҳо ва шахсиятҳои маъруф ба таври ғайримустақим нисбат медиҳанд. Масалан, ҳоло таъбири «ҳочӣ», ҳамчун зиёраткардаи Ҳаҷ ба маъноӣ мансубияти мазҳабӣ ифода мегардад, ки дар зермафҳуми ин ифода маъноӣ мавқеияти маҳал, яъне шахсе ки ба Мақа сафар кардааст, низ вучуд дорад. Воқеият дар нахуст ҳамин буд, вале ҳоло зери мафҳуми ориёӣ баъзе халқиятҳои дар назар аст, ки

забонашон ба гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупой шомил будааст.

Баъди муҳочират ба Ҳинд Арйаварта мисли мулкҳои Бхарата, Чамбу, Сакала ва ғайра аз ёд фаромӯш шуд. Аммо ҳеҷ як мулке аз ин номҳое, ки зикрашон рафт, ҳангоме ки дар Ҳинд дуввумбора номгузорӣ гардиданд, ба тасвиrotи аслии худ, ки дар адабиёти ориёҳиндӣ зикр шуда буд, мувофиқат намекард... Ҳарчанд ин адабиёт дар тайи ҳазорсолаҳо бар асари ҳаводиси баъдан дар Ҳинд ба амаломата ба тағйирот ва таҳриrotи котибон дучор омад, боз ҳам аксари хусусиёти аслии тасвиrotи аввалияи худро нигоҳ дошт».

Ҳафт (ҳашт) кишвар ва ё ҷаҳор иқлими ориёҳиндӣ, гоҳе мустақил ва гоҳе дар тобеияти яке аз мулк - ҷазираҳо қарор доштанд. Дар замони яке аз шоҳони ориёӣ, ки дар «Маҳабхарата» зикр шудааст, Духшанта ин мулкҳо ба ҳам муттаҳид карда шуданд. Сокинони ҳамаи ин ҳафт сарзаминро мардуми ҳамхуну ҳамнаҷод – авлоди шоҳони машхури ориёведой – Куру ва Панду, ки бародарзода буданд, ташкил медоданд, ки аввалиҳоро Кавравҳо ва баъдиҳоро Пандавҳо меномиданд. Насли онҳо дар ҳафт ҷазира-қитъа сокин шуд ва онҳо баъдан бо номи ҳамон ҷазираҳо ном бароварданд.

Шоҳони ин мулкҳо ҳамеша ба кишварҳои дуру наздик лашкаркашӣ намуда, он сарзаминҳоро ба тобеияти худ медароварданд. Масалан, расме вучуд дошт, ки тибқи он, шоҳони ориёҳиндӣ асперо пеш-пеш сар дода, худ бо лашкарашон аз қафои вай раҳсупор мегардиданд. Онҳо ҳар мулкero, ки пои асп мерасид, тасхир мекарданд. Аксарияти ҷангҳо байни қабिलाҳои ориёҳиндӣ дар ҳамин замина ба вучуд меомаданд. Дар нахуст Арҷуна, яке аз писарони Панду сарзаминҳои ҳамнаҷодони ҳамсояашро ба худ тобеъ намуд. Баъдҳо яке аз сарзаминҳои бузургтар – Сакала, ки дар қисмати аз минтақаҳои соҳили шимолии дарёи Сир мавқеият дошт, бештар ба кишваркушой ном бароварда буд.

Ҳамин тариқ, ҳаракати ориёӣ ба сарзаминҳои дуру наздик, ки аксаран бо мафҳуми «муҳочират» ифода мешавад, бо сабабҳои гуногун ба вуқӯъ мепайваست; аксаран чунин ҳаракатҳо ҳадафи кишваркушоӣ доштанд. Дар баъзе лаҳзаҳо қавми ориёӣ аз ҳамнаҷодони худ дар ҷангҳои ҳамсоягӣ шикаст хӯрда, дар навбати худ ҷангоми фирорааш мулкҳои дигарро тасхир мекард.

Аввалин ҳаракати қавмҳои ориёӣ дар замони Ҷамшед аз Апохтар (шимоли кунунии Фарғона) ба сӯи Нимрӯз (минтақаҳои ҷануби кунунии Тоҷикистон) зикр гардидааст.

Нақши ҳаракати соқӣ аз ҷазираи Сакала ба тамоми минтақаҳои гирду атроф, аз ҷумла водии Ҳисор, Қаротегин, Хатлон, Помир, Зарафшон ва ғайра мушоҳида мегардад. Гумони қавӣ бар он аст, ки ҳаракати соқӣ дар замони қабл аз муҳочирати ориёӣндӣ ба амал омада бошад. Дар даврони аз асри VIII то солшуморӣ ба баъд ҳаракати соқӣ ба минтақаҳои дур - Урал, назди Баҳри Сиёҳ, Аврупо, Кавказ, Осиёи Пеш ва ғайра ба амал меояд. Дар охири ҳазораи I пеш аз мелод эҳтимол қувваи соқӣҳо заиф мегардад, ки ҳамсояҳои онҳо дар шарқу шимолии водии Фарғона – Кушонӣҳо, Ҷағонӣҳо, Ҳайтолиҳо, Хиёниҳо дар мавқеияти пештараи соқӣҳо нуфуз менамоянд.

Вале дар он оғози таърих бештар соқинони Ҷамбудвиша (ориёӣҳо, бхаратиҳо, қуруҳо, пандавҳо), Сақадвиша (соқӣҳо), Шалмалидвиша (сарматҳо), Гомеда (қумитиҳо) ба кишваркушоӣ ном бароварда буданд.

Дар илми ориёишиносӣ ду давраи муҳочирати ориёӣҳо - ориёӣхндуҳо ва ориёэронӣҳо маълум аст. Аммо тавре таҳқиқот ва омӯзиш нишон медиҳад, бар иловаи ин ду муҳочират қамаш се мавҷи дигари муҳочирати ориёӣҳо ба самтҳои гуногун вучуд доштааст, ки танҳо роҷеъ ба ҷанде аз онҳо, аз ҷумла, роҷеъ ба муҳочирати, ба истилоҳ «Ҷамаддуни Метанӣ» дар Осиёи Пеш ҷанде ишораҳо вучуд дораду ҳалос. Ин ҷамаддунҳоро олимон ҳамаҷун нақши ҳираи қадом як

муҳочиратҳое мешуморанд, ки намояндагонаш дар асрҳои 15-14 то солшуморӣ гӯё бо мардуми таҳҷой омехтаву маҳлул шуда, ба ҷуз аз ном ва чанд вожаи ориёӣ аз худ чизе боқӣ намондаанд. Аммо таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар паси ин суробҳои хираи муҳочират чандин тамаддунҳои бузурги муҳочиратӣ ниҳон гаштаанд.

Тамаддунҳои Элам, Ошур (Асурӣ), Бобул, Миср-Египет, ҳамчунин номҳои Яман, Иордан, Бағдод, Сурия, Ҳалаб, Шом, Ҳомоварон, Рум, Барбар аз шумори номҳои ҳастанд, ки нахуст дар ҳудудҳои кунунии Осиёи Миёна воқеъ будаанд. Номҳои тоифаи арабии «тай» ва «тозӣ» низ замоне аз ҳамин минтақаҳо муҳочират намуда, дар мавқеияти аслиаш бо шакли тоҷик боқӣ монд. Дар номҳои дигари аксарияти шаҳрҳои Осиёи Пеш, ҳамчунин дар номҳои шаҳрҳои дар «Библия» дарҷшуда решаҳо ва маъноҳои ориёӣ нухуфта аст. Дар забонҳои гурӯҳҳои ҳомиву сомӣ даҳҳо вожаҳои вучуд дорад, ки аз асли вожаҳои ориёӣ ба шаклҳои дигар баргаштаанд. Бар илова аз ин, миёни адабиёти ориёӣ ҳиндӣ «Ведо»-ҳо, «Маҳабхарата», «Пурон»-ҳо ва адабиёт ва асотири халқҳои Осиёи Пеш даҳҳо ҷузъиёти ҳаммонанду ҳамсон мушоҳида мегардад. Арнолд Тойнби дар «Дарки таърих»-аш навиштааст: «Ориёӣҳо ба забони ҳиндуаврупоӣ ҳарф мезаданд ва ҷойҳои таърихӣ паҳншавии ин оилаи забонҳо Аврупо, Ҳинд ва Эрон – нишон медиҳад, ки ориёӣҳо, ба назар мерасад, ба Ҳинд аз Даштҳои бузург ба воситаи Ҳиндукуш гузашта, аз соҳилҳои Окс ва Яксарт (Вахш ва Сирдарё - М.Ҳ.) ба соҳилҳои Ҳинд ва Ганг расиданд. Асноди Мисри қадим шаҳодат медиҳад, ки дар мурури ҳазораи II то солшуморӣ ориёӣҳо аз Дашти бузург, аз он ҷое баромадаанд, ки баъд аз 3 000 сол туркҳо пайдо шудаанд. Ориёӣҳо аз лиҳози нақшаи паҳншавии худ аз туркҳо бартарӣ доштанд. Агар қисмате аз ориёӣҳо (тавре аз сарчашмаҳои ҳиндӣ маълум мешавад) Ҳиндукушро убур намуда, ба Ҳинд рӯ оварда бошанд, қисмати дигарашон дар

оғози асри ХУП то солшуморӣ ба воситаи Эрон ба Сурия гузашта, дар Миср сукунат карданд. Дар ҳудудҳои Египет, Сурия ва, эҳтимол, Байнанахрайн, дар он замон бо ҳукумати ачнабиён (яъне, ориёӣҳо – М.Ҳ.) империяи бузурге таъсис ёфт...»

Омӯзишҳоро таҳлилҳо нишон медиҳад, ки тамаддунҳои овозадори қадими Осиёи Пеш акси тамаддунҳои ориёии сарзаминҳои Осиёи Миёна ва хоса водии Фарғона ва ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон будаанд. Бар илова аз ин, тибқи назари аксари донишмандони таърихи ориёӣҳо, тамаддуни Моҳенча-Даро ва Ҳараппа дар Ҳинд низ асари тамаддунҳои ориёӣ будааст.

Осори ведой («Ригведо», «Маҳабҳарата» ва ғайра) ва пахлави («Авесто», «Бундаҳишн», «Ёдгори Зарирон» ва ғайра) дар шумораи қадимтарин ва бузургтарин ёдгориҳои таърихи башарӣ қарор дошта, эҷоди онҳо ба тоифаҳои наҷоди ориёӣ мансубият дорад. «Маҳабҳарата» аз 18 (19) китоб иборат буда, тарҷумаи англисии он 7500 саҳифаро ташкил додааст. «Ригведо» ва дигар осори ведой низ чандин китобро дар бар гирифтаанд. «Авесто» низ аз 21 китоб иборат будааст, вале мутаассифона, аз ҷаҳор се ҳиссаи он бар асари ҳаводиси таърих аз байн рафтааст. Ин осор, ҳам ба далолати мазмуни матнҳояшон ва ҳам ба таъйиди аксарияти қулли донишмандон ва муҳаққиқини таърихи ориёӣҳо, бешубҳа эҷоди ориёӣҳои аввалия ва аз як решаву бун доништа шудаанд. Танҳо мавқеияти ҷуғрофӣ ва воқеияти замони пешориёҳиндӣ ва пешориёэронӣ (ҳамчунин пешориёаврупой низ, вале ба назар мерасад, ки истилоҳи ориёӣ-тоҷикӣ ва ё пешориётоҷикӣ бештар фарогири ҳадаф хоҳад буд) дар таи солиёни дароз қобили баҳси уламои зиёде аз кишварҳои гуногун будааст.

Таъйиноти бисёр нуктаҳои ведой ва авестой нишон медиҳад, ки пешориёӣҳои ҳиндуэронӣ ва аврупой аз як сарзамини ягона ба сӯи мавқеиятҳои кунуниашон муҳоҷират

намуда, мавқеияти аслии сарзамини нахустинро дар тӯли садсолаҳои зиёд аз ёдҳо бурдаанд. Ҳамчунин адабиёти ведой, аз ҷумла «Ригведо», «Маҳабҳарата», адабиёти паҳлавӣ, аз ҷумла «Авесто» ва ғайра дар ҳамон нахустмехани ориёӣ эҷод ёфта, дар шакли шифоӣ яке ҳамроҳ бо ориёӣҳои ҳиндӣ ба Ҳинд ва дигаре ҳамроҳ бо ориёӣҳои эронӣ ба Эрон (ва минтақаҳои атроф) кӯч намудаанд. Азбаски ориёӣҳо ба қудрату тавоноии давлатҳои баъдиашон, ки макони зисти доимиашон ба шумор мерафт, ниёз доштанд, маҷбур буданд ба адабиёти шифоӣ ҳамроҳ овардаашон бо назардошти шароит ва ҷуғрофиёи баъдӣ тағйиротҳое ворид намоянд. Чунин тағйирот ва иловаҳо дар ду шакл зухур намуд. Аввал ба кӯҳу дарё, маҳаллу мавзёҳои ватани баъдиашон он номхоро номгузорӣ кардаанд, ки дар нахустмеханашон вучуд дошт. Дуввум, ба кадом тақозое номҳои нав ва ё вучуддоштаи кӯҳу дарё ва маҳаллу мавзёҳои ватани пасинашонро бо баъзе номҳои дар адабиёти ведой ва «Авесто»-ӣ вучуддошта иваз намуданд. Ҳам дар «Маҳабҳарата» ва ҳам дар «Авесто» шакли дуввум бештар муассир гардид. Масалан, «Маҳабҳарата» аз ҳисоби ҷангҳо, ҳодисаҳо ва номҳои нав аз шакли нахустинаш ҷандин борҳо афзудаву тағйир ёфтаанд. Бо вучуди ин, бисёр номҳо, ҳодисаву воқеаҳо ва дигар хусусияти нахустмехани пешориёӣ дар адабиёти ведой ва «авесто»-ӣ (- паҳлавӣ) боқӣ мондаанд. Баъзе номҳои лаҳзаҳо дар ин ду адабиёт ба ҳеҷ ваҷҳ ба сарзаминҳои кунунӣ, ба истилоҳ, ватани пасини ориёӣҳо, мувофиқат намеkunанд ва онҳоро дар мавзёу маҳали нахустинашон бояд суроғ намуд.

То кунун дар илми ориёишиносӣ чунин назарияҳои мавқеияти ҷуғрофии нахустмехани Ориёӣҳо вучуд дорад: 1. Шимоли Осиёи Миёна ва Қазоқистон. 2. Ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва ҳоса Хоразм. 3. Қарқоз. 4. Шимоли Ҳинд. 5. Минтақаи Урал. 6. Минтақаҳои Балху Хуросон. 7. Минтақаи бархӯрди сарҳадҳои Эрону Афғонистон ва Покистон. 8.

Карони шимоли Россия. 9. Минтақаи Помиру Фарғона (ё Помиру Ҳиндукуш ва ё Помиру атрофи он).

Роҷеъ ба сукунат ва муҳоҷирати ориёиҳо аз ҷониби олимони кишварҳои гуногун рисола ва мақолаҳои зиёде навишта шудаанд. Олимони ғарб аксаран ин муҳоҷиратро аз шимол ба ҷануб - ба Осиёи Миёна ва баъдан ба Ҳинд каламдод намудаанд. Олимони эронӣ муҳоҷиратро гоҳе аз шимоли Эрон ба ҷануби ин кишвар ва гоҳе аз минтақаи Хоразм ба Эрон Озарбойҷон дар шумор овардаанд. Вале қисмати асосии олимони сукунат ва нахустмехани қабл аз муҳоҷирати ориёиҳоро дар ҳудудҳои Помиру Фарғона ва атрофи он гуфтаанд, ки танҳо ҳамин назар ба воқеият баробар меояду ҳалос. Олимони тоҷик аксаран, мутаассифона, ба олимони хориҷӣ пайравӣ намудаанд. Дар ин миён Б. Ғафуров муҳоҷирати ориёиҳиндуҳо ва ориёэронихоро аз минтақаҳои Фарғона, Помир ва атрофи ин минтақаҳо нишон додааст.

Ҷиҳати таъйин намудани воқеияти сукунат ва муҳоҷирати ориёиҳо муайян намудани ду омил асосӣ – мавқеияти ҷуғрофӣ сукунат ва замони муҳоҷирати онҳо нақши равшан мебозанд. Вале мутаассифона, ин ду омил то ҳанӯз ба пуррагӣ ошкор нашудаанд. Сабаби асосии печидагии воқеияти сукунат ва муҳоҷирати ориёиҳо низ дар норавшан мондани ҳамин ду омил аст. Вале тавре зикр шуд, қисматҳои ғарбии Хитой, водии Фарғона, то кишвари Олтой, водии дарёҳои Вахш, Панҷ, Сир ва Зарафшон нахустмехани ориёиҳиндуҳову ориёаврупоиҳо ва ориёэронихо будаанд. Агар сукунат ва муҳоҷирати ҳам ориёиҳиндуҳо ва ҳам ориёэронихо аз ҳамин мавқеият баррасӣ гардад, тамоми мушкилот ва печидагиҳои ин мавзӯ ҳал хоҳад гардид. Ва ҳамин печидагиҳои мавзӯ бисёр олимони бар он анҷастаанд, ки воқеияти таърихӣ ориёиро ба коми устураву афсона ҳавола бидиҳанд. Баъзе олимони рӯйдодҳои «Ведо»-ҳо, «Маҳабҳарата», «Рамаяна», «Пурон»-ҳо ва ғайраҳо дар Ҳинд, рӯйдодҳои «Авесто»,

«Бундаҳишн», «Шоҳнома»-ро дар минтақаҳои гуногуни кунунии Эрону Озарбойҷон ва Афғонистон айният дода, бо ин татбиқашон, ки бо ҷуғрофиёи ҳодисаҳои ин асарҳо мувофиқ намеояд, рӯйдодҳои мазкурро намои асотири бахшидаанд. Вале агар имрӯз не, фардо ногузир розӣ хоҳем шуд, ки мавқеияти ҷуғрофии рӯйдодҳои асарҳои ориёхиндӣ ва ориёэронӣ дар минтақаҳои зикргардида ба амал омада будаанд.

Бо сабабҳои гуногун дар таи даҳсолаҳои гузашта мавқеияти нахустини ориёӣҳо ба ҳудудҳои аз мавқеиятҳои асли ҳеле дур кашонда шуд. Назарияе, ки сол то сол тақвият, тарафдорон ва далелҳои фаровон пайдо мекунад, ин назарияи Помиру Фарғона (ё Помиру атрофи он) мебошад. Олимон К. Риттер, М. Милер, С.Нафисӣ, М. Мӯъин, Пури Довуд, Аҳмадали Кӯҳзод, М. Рашшод, Стеблин-Каменский, Чаводпур, Х. Давлатназар ва дигарон ин назарияро ҷонибдорӣ намудаанд. Аммо назари аксари ин муҳаққиқин умумӣ буда, дар шинохти ҷуғрофиёи ин маҳалҳо мушаххас نابудааст.

Дар қиссаву ривоятҳои аксари халқҳои дунё маҳалли нузули Ҳазрати Одам, кӯҳҳои баланди шимолии Ҳинд тазаккур ёфтааст. Бояд гуфт, ки ҷазираи Сарандеб - маҳалли нузули Ҳазрати Одам дар асл қисмати шарқи ҷанубии Помир ба шумор мерафт. Муаррихи охири асри 8 ва аввали асри 9 Ҳишам ибни Муҳаммад ал-Қалбӣ он маҳалро кӯҳи Навзи кишвари Ҳинд гуфтааст. Баъзе муҳақиқини дигар кӯҳҳои Помиру Ҳиндукушро (ба истилоҳ-Қафқози Ҳинд) маҳалли зуҳури наҷоди ориё гуфтаанд. Ба қавли баъзе олимони дар матнҳои тафсирии «Библия» кӯҳе, ки ҳазрати Нӯҳ бо ҳамсафаронаш фуруд омада буд, Арарат будааст. Дар ин китоб (Бытие 8:4) омадааст: «Ва киштии дар моҳи ҳафтум, дар рӯзи ҳабдахум дар кӯҳҳои Арарат қарор гирифт». Тибқи маълумоти суриягӣ, юнонӣ ва яҳудӣ кӯҳе, ки ҳазрати Нӯҳ фуруд омада буд, Барис - Барз ном доштааст, ки он бо

Баразайт (Албурз) ҳамоҳанг аст. Номи кӯҳи Баразайт ҳоло дар миёни мардуми минтақаи Лахш бо номҳои Бозирак ва Бурз боқист. Дар «Қуръон» ин кӯҳ «Алҷуд» гуфта шудааст. Чанде аз воқеоти «Библия» ва «Қуръон» дар водии Фарғона ва атрофи он ба амал омада будаанд. Гумон меравад, Ҳазрати Нӯҳ дар «Библия» ва «Қуръон» бо Ману - нахустодами ориёиндӣ айна ҳам ҳастанд.

Назарияи суроғи мавқеияти ҷуғрофии пешориёҳои Ҳинду Эрон ва Аврупо дар ҳудудҳои Помир ва атрофи он аз миёнаҳои асри 19 шурӯъ шуда, то имрӯз тарафдорони зиёде пайдо намудааст. Олим - ҷуғрофидони бузурги немиси нимаи дуввуми асри 19 Карл Риттер яке аз аввалинҳост, ки мавқеияти нахустмехани ориёихоро дар «қисмати марказии Осиёи Боло, дар сарчашмаҳои дарёҳои Оксус (Вахш) ва Яксарт (Сирдарё) – дар маҳалҳои Помир, Белур, Тибети Ғарбӣ» ва водихои ҳамчавори онҳо доништааст. «Дар он ҷо, - гуфтааст ӯ, - мо бояд нахустмехани аҷдодии халкиятҳои қадимии эронӣ ва ҳамчунин ҳиндиҳо – ҳам арийҳо ва ҳам айрихоро, суроғи намоем, ки бо занди Эярини ва бо санскритӣ Айрия ном дошт».² Ин назарияи К. Риттер баъдан аз ҷониби Н.В. Ханьков, А.Б. Крымский, А. Шишов, А.Н. Семенов, В.В. Бартолд ҷонибдорӣ ва тавсиъа ёфт. Профессори Университети Оксфорд Макс Миллер низ яке аз он нахустин муҳаққиқин аст, ки дар охири асри XX назарияи «помирӣ»-и нахустмехани ориёихоро тақвият додааст. Ба ақидаи ӯ ориёӣҳо сараввал дар кӯҳдоманҳои Помир сукунат доштанд ва дар асри XV пеш аз солшуморӣ аз он ҷо ба муҳоҷират рӯ оварданд. Муҳоҷирати онҳо дар ду шоха ба вукӯъ пайваست. Як шоха ба сӯи Ҳинд ва шоҳаи дигар ба сӯи Аврупо рӯ овард. Баъди ин муҳоҷирати бузург дар асри XIV то солшуморӣ муҳоҷирати қисмати дигари ориёӣҳо ба Эрон сурат гирифт³. Муҳаққиқи таърих ва ҷуғрофияи халқҳои

² Карл Риттер. с. 45.

³ Макс Миллер.с. 14.

Осиёи Миёна М.В. Лавров низ рочё ба пайдоиш, мавқеият ва нахустмехани ориёӣҳо навиштааст: «Тибқи маълумоти қадими ведой ва ориёӣ ҳамаи халқҳо аз Помир баромадаанд. Як шоҳаи халқҳое, ки аз Помир пайдо шудаанд, - ин халқҳои Аврупо мебошанд. Шоҳаи дуввуми халқҳо ҳиндуҳо, шоҳаи саввум – эронӣҳо ва шоҳаи чаҳорум – тоҷикон мебошанд».⁴ «Тоҷикон сокинони бумии ин сарзамин (яъне Осиёи Миёна – М.Х.) қобили тавачҷӯҳи хоса ҳастанд. Онҳо ба гурӯҳи эронӣён тааллуқдоранд ва тибқи маълумотҳо дар ин ҷойҳо нахустин шуда, аз кӯҳҳои Помир фуруд омада, муқим шуда буданд ва забони онҳо забони муқаддаси «Авесто» буд. Аз рӯи чехра тоҷикон ориёӣи асиланд».⁵ Рочё ба чунин умумияти пайдоиши ориёӣҳо дар китоби «История таджикского народа» омадааст: «... дар давраи муайяни таърихӣ аҷдоди эронӣҳои қадим ва ҳиндуҳои қадим ягона буда, ҳамчунин дар яке аз минтақаи зиндагӣ мекарданд, бо як забон гап мезаданд ва як тоифаи ҳиндуавропоиро (ё ки ориёиро) ташкил медоданд. Ба ақидаи аксари олимони дар ҳудудҳои ҳазораҳои III-II ё дар нимаи аввали ҳазораи II то солшуморӣ дар миёни онҳо ҷудой ба амал омадааст... Ҳам забонҳои эронӣ, ҳам забонҳои ориёӣхиндӣ шоҳаҳои оилаи забонҳои бузурги ҳиндуавропоӣ ба шумор мераванд, ки ба он оила забонҳои славянӣ, германӣ, романӣ, келтӣ, юнонӣ арманӣ ва дигар забонҳо шомил мебошанд. Дар замонҳои қадим аз умумияти ҳиндуавропоӣ аҷдоди халқҳое, ки ҳоло ба забонҳои гуногуни ҳиндуавропоӣ гап мезананд, нахустмехани умумиву ягона доштанд».⁶ Донишманди шаҳри эронӣ Саид Нафисӣ борҳо зикр кардааст, ки Тоҷикистон ватани аҷдоди эронӣён аст.⁷ Донишманди дигари

⁴ Лавров М.В. «Туркистан, География и История края». М. 1914, с. 25.

⁵ Њамон ҷо, с. 121.

⁶ Коллектив. «История Таджикского народа», ҷ. 1, с. 181.

⁷ «Тоҷикон дар қаламрави Ориёно», пажӯиш ва таъияи М.Шукурзода, «Деваштич». 2010.

эронӣ М. Рашшод нахустмехани ориёӣхоро «фалоти Помир» гуфтааст.⁸ Муҳаммади Чаводпур низ перомуни ин мавзӯ таҳқиқоте ба амал оварда навиштааст: «Асри ведой даврест, ки ориёӣҳои ҳиндӣ ва эронӣ ба ҳам мезистанд ва ё тоза аз ҳам чудо шуда буданд».⁹ Муҳаққиқи афғон Аҳмадали Кӯҳзод навиштааст, ки «Ориёвича» дар доманаҳои шимолу ғарбии Помир ва ҳавзаи Омударё аст.¹⁰ Эдуард Браун аз қавли Гиппарт гуфтааст, ки «Эронвич дар ноҳияи Помир аст».¹¹ Чавоҳирлаъл Нехру низ дар асари «Номаҳои падар ба духтар» дар мавзӯи мазкур фикрҳои ҷолибе пешниҳод намудааст. «Дар он рӯзгорҳои қадим як нажоди тоза дар қисматҳои Осиёи Миёна ва Осиёи Ғарбӣ ва Урупои шарқӣ тақомул меёфт. Ин нажод ориёӣ номида мешавад».¹² «...Тамоми мардумии Уруп ва Шимоли Ҳинд ва Эрон Байнанаҳрайн бо вучуди ин ки акнун ин ҳама бо ҳам тафовут ва ихтилоф доранд, дар воқеъ авлодони аҷдоди муштарак ва воҳиде ҳастанд, ки ҳамон ориёӣҳои собиқ будаанд».¹³ Ба қавли ӯ низ «Забонҳои санскритӣ, латинӣ, юнонӣ, англисӣ, олмонӣ, италияӣ, эронӣ ва баъзе забонҳои дигар ориёӣ мебошанд».¹⁴

Яке аз муҳаққиқони таърихи ориёӣҳои ҳиндуэронӣ И.В. Пянков роҷеъ ба иқомати якҷоя ва муҳочирати ориёӣҳо таҳқиқоти ҷолибе ба амал овардааст. Ӯ тазаккур додааст, ки ҳешигарии миёни забонҳои қабилаҳои ориёӣ нишонаи он аст, ки онҳо замоне ба як забон ҳарф мезадаанд. Ва эътирофи ин фикр ба чунин натиҷа мерасонад, ки онҳо замоне ба як гурӯҳи қавмӣ мансуб будаанд. Аҷдоди умумии

⁸ Рашшод М. «Фалсафа аз оғози таърих», с. 73.

⁹ Љаводпур М. «Маълуми иттилоот дар бораи Эрон ва эронӣён». Теҳрон, 1318, с. 27.

¹⁰ «Ориёно», маълаллаи Кобул, савр, 1318.

¹¹ Браун Э. «Таърихи адабиёти Эрон» Теҳрон Т. 1335 Ӯ. 1 с. 41.

¹² Вандат. Ӣафтавор № 2, с. 2000.

¹³ Тамон Ӯо.

¹⁴ Тамон Ӯо.

пешориёҳиндуҳо ва пешориёэрониҳо худро ориёӣ меномидаанд.¹⁵ Ба қавли ин донишманд ин қабилаҳо дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II то солшуморӣ дар ҳатти васеи даштҳои Осиёи Миёна ва Қазокистон иқомат доштанд.¹⁶ Тарафдорони назарияи сукунатгоҳи нахустини ориёӣҳо дар қисмати шарқии Осиёи Миёна ва дақиқтар – сарчашмаҳои дарёҳои Панҷ, Вахш ва Сирдарё, ё ба истилоҳ Помир ва атрофи он бо далелу бурҳонашон аз муқобилони худ – тарафдорони назарияи ғарби Эрон ва ё ҷануби Афғонистон бартарӣ ба даст овардаанд. Муҳаққиқ, тарҷумон ва мураттиби «Ригведо» Т. Елизаренко навиштааст: «Такрибан дар миёнаи ҳазораи II то солшуморӣ ба шимолу ғарбии Ҳинд, ба ноҳияи ҳозираи Панҷоб аз самти ғарб, ба воситаи ағбаи Ҳиндукуш тоифаҳои ҷанговаре ҳамла оварданд, ки худро ария (āria) меномиданд. Ва ганҷинаи асосии ин тоифаҳо сурудҳои буданд, ки асоси маҷмӯаи «Ригведо»-ро ташкил медоданд».¹⁷ Ба қавли ин муҳаққиқ дар «Ригведо» ва «Авесто» бисёр лаҳзаҳои тасвир шудаанд, ки ба ҳамдигар хеле мушобеҳанд. Муаллифи мазкур ба тақвияти назари муҳаққиқин М. Мойрхофер, И.М. Дяков, Т. Барроу ва дигарон овардааст, ки қабилаҳои ориёӣ қабл аз воридаи Ҳинд шудан дар сарзаминҳои Осиёи Миёна – қад-қадӣ Амударё ва Сирдарё ба пайваст то баҳри Арал ва Хазар иқомат доштаанд. Аз ҳамин мавқеият муҳоҷират ба амал омада, як гурӯҳи онҳо нахуст ба Афғонистон ва баъдан ба Ҳинд ворид гардидаанд.¹⁸

Дар навиштаҳои бисёр олимон ва бузургон на танҳо умумияти муштаракӣ тоифаҳои ҳиндуаврупой, балки умумияти муштаракӣ бо тоифаҳои дигар низ зикр гардидааст.

¹⁵ «Мероси ниёгон», маълалла, 1995-2.

¹⁶ Ёамон ӯо.

¹⁷ Елизаренко Т. «Ригведо» – великое начало индийской литературы и культуры». М. 1989, с. 426.

¹⁸ Ёамон ӯо, с. 429.

Масалан, Ҷавоҳирлаъл Нехру на танҳо умумияти қавми мардуми ҳиндуаврупоиро, балки, аз ҷумла, умумияти муштараки аҷдодии олмонҳо ва сиёҳпӯстонро низ таъкид кардааст. Ў дар китоби «Номаҳои падар ба духтар» навиштааст: «Мумкин аст олмонӣ ва сиёҳпӯст аз авлоди мардумони мухталифе бошанд ва дар ин сурат дар рӯзгорҳои хеле қадимӣ аҷдоди муштараке доштаанд».¹⁹ «...Наметавон гуфт, ки инсонии ибтидо дар кадом қисмати дунё ба вучуд омадааст. Ҳамчунин наметавонем, ки маҳалли сукувати инсонии ибтидоӣ кучо будааст. Шояд инсон тақрибан дар як замон дар чанд нуқтаи замин пайдо шудааст, бо вучуди ин зоҳиран метавон гуфт, дар замон, ки яхҷолҳои бузурги даврони яхбандон об шуд ва манотиқи ях ба самти шимол ақиб рафт, инсонҳо дар манотиқи гармтар зиндагӣ мекардаанд... Дар Ҳинд мо аз нахустин нажоди, ки иттилоӣ мусаллам дорем ва чизҳои медонем, нажоди дароведӣ ҳаст... Дар он рӯзгори қадим як нажоди тоза дар қисматҳои Осиёи Миёна ва Осиёи ғарбӣ ва Урупои Шарқӣ тақомул меёфт. Ин нажод ориёӣ номида мешавад. Дар забони санскритӣ низ ин калмаи ориё вучуд дорад, ки ба маънои шахси шариф ё наҷибзода аст... Бад-ин шакл дидем, ки ориёҳои собиқ яке аз нажодҳои бузург будаанд, ки аҷдоди бисёре аз мардумони дунёи имрӯз ба шумор мераванд... Мардуми Африко ва баъзе ҷойҳои дигар негр (сиёҳпӯст) ҳастанд, онҳо ориёӣ ҳастанд... Вақте ориёӣҳо дар Осиё ва Урупо пароканда шуданд, дигар натавонистанд тамос ва робитаи байни ҳудудонро ҳифз кунанд ва бо якдигар марбут бимонанд... Забонҳои санскритӣ, латинӣ, юнонӣ, англисӣ, олмонӣ, итолиёӣ, эронӣ ва баъзе забонҳои дигар ҷузъи хонаводаи забонҳои ориёӣ мебошанд...»²⁰ Ба ақидаи Нехру тафовути рангу пӯсти миёни ориёҳои Аврупо ва минтақаҳои гарм баъдан дар зери таъсири иқлим ба вучуд омадааст.

¹⁹ «Ваъдат», Ҳафтавор, №2(5) 2000.

²⁰ Ҳамон ҷо.

Тавре зикр гардид, ориёҳиндиҳо ҳангоме аз мавқеиятҳои сукувати нахустинашон ба он сӯи кӯхҳои Ҳиндукуш гузаштанд, аз нахустмехани худ, забон, маросим, қиссаву асотир саргузаштҳои воқеӣ, номҳои топо-гидро-этнонимиро низ дар зехни худ ба он сӯи ағбаи Ҳиндукуш интиқол доданд. Ва, албатта, он забону маросим ва номҳои кӯху дарёву маҳал дар миёни он қисмати ориёӣҳо, ки ба муҳочират рӯ наоварда буданд, боқӣ монданд.

Вале бештар аз ҳама маҳалли нахустмехани ориёӣҳоро дар адабиёти ведой (аз ҷумла «Маҳабҳарата» ва «Ригведо») ва адабиёти паҳлавӣ («Авесто», «Бундаҳишн» ва ғ.) ва муқоисаи ҳар ду ин бахш саҳеҳ таъйин кардан муяссар аст. Ҳарчанд аксарияти ҷанбаҳои мазҳабии ведоҳо ва «Авесто» дар тавофут қарор доранд, аммо дар ҳарду ин асар нишонаҳои умумии ориёии асотирӣ ва маҳаллу мавзёҳоро пайдо кардан мумкин аст. И.В. Пянков гуфтааст, ки қабл аз он ки ориёӣҳои ҳиндӣ ба Ҳинд рӯ оранд, миёни онҳо ва ҳамқабилаояшон ҷудой ва ба қисматҳо порашавӣ ба амал омадааст.²¹ Агар сабаби аслии ҷангу ҷудоии ориёӣҳиндуҳо муноқишаҳои Пандавҳо ва Кавравҳо - писарони ду бародар (амакбачаҳо) бошад, дар адабиёти ориёэронӣҳо ин ҷангу муноқишаҳо миёни бародарон Салму Тур ва Эрач сар зада, дар онҳо бар илова аз қавмҳои ориёӣ қавмҳои ғайриориёӣ низ иштирок менамоянд. Ва пас аз он низ миёни тоифаҳои ориёӣ ҷангҳои дигаре воқеъ гардида будаанд. Агар «Маҳабҳарата» тоифаҳои рақшасҳо, дайтҳо, данавҳоро «тоифаи паст, девони одамхӯр» номида бошад, «Авесто» тоифаҳои хиёниён, кидориён ва баъзе қавмҳои дигарро тоифаҳои «бадраг ва бадкеш» номидааст. Таҳлили бисёр лаҳзаҳо ва номҳои ҳодисаҳои мазкур дар ведоҳо ва «Авесто» нишон медиҳад, ки бунёдгарони ин ду адабиёт дар нахуст мансуб ба як тоифа ё тоифаҳои наздик буда, дар як

²¹ «Мероси ниёгон», маълалла, 1995-2.

минтақа иқомат доштаанд ва дорои забону маросим ва асотири муштарак будаанд. Тахлили бисёр лаҳзаҳои дигар низ ҳамрешагии ин ду адабиётро тақвият додаанд. Тавре маълум аст, Ригведо бо ёдгории дигари ориёҳо – «Авесто» аз бисёр хусусиёт шабеҳиятҳои назаррас дорад. Ин шабеҳиятҳо қабл аз ҳама дар забони Ригведо ва готҳои «Авесто» зоҳир мегардад. Ба ақидаи Т.Я.Елизаренкова шабеҳияти матнҳои ин ду асар ба дараҷаест, ки ҳангоми тарҷума фарқияти миёни онҳо камтар зоҳир мегардад. Яъне имкон дорад, ки матнҳои Ригведо қабл аз муҳочираташон бо ҳотҳои «Авесто» иртиботе доштаанд. Ин иртибот бар иловаи шабеҳияти матнҳо ва вожаҳои алоҳида дар номҳои афроду ашӯ низ эҳсос гаштааст. Ин мисолҳо нишон медиҳанд, замоне, ки ориёхиндиҳо аз меҳани аслӣ ба муҳочират рӯ овардаанд, ҳамнаҷодони дар меҳан боқимондашон забону маросим, аз ҷумла ойину дин ва номбандихоро идома медоданд.

Рочет ба маҳалли меҳани ориёҳои пешхиндӣ ва пешэронӣ низ аз ин ду адабиёт маълумоти муҳиме дарёфт кардан мумкин аст. Қабл аз ҳама дар ҳар ду адабиёт аз кӯҳҳои баланду зебо сухан рафтааст, ки он кӯҳҳо нишонаи кишвари ориёҳо будаанд. Офтоб аз паси ин кӯҳҳо баромада, ба кишвари ориёҳо тобандагӣ мекунад.

Муҳаққиқин дарёи Росаи ведоиро бо Рангҳаи «Авесто» айнаи ҳам доништаанд. Сарасватӣ дар Ведоҳо бо Харахватӣ дар «Авесто» айният дорад. Сарасватӣ низ бо шитобу қудрати тамом аз қуллаи кӯҳи бузург сарчашма гирифта, ба баҳр мерезад. Ин дарё поку мусаффо, зиндагибахш ва шифоист, вай Индраро шифо бахшидааст, аспҳои фаровон дорад, ки олиҳаи гуфтори муқаддас аст. Тасодуфӣ нест, ки ин дарё баъдан бо Вач – илоҳаи сухан айният дода шудааст. Вач дар ведоҳо илоҳаи сухан, дар «Авесто» сухан, дар ғӯишҳои ҷанубии тоҷикӣ – сухан гуфтан, дар забони форсиву тоҷикӣ - вожа, яъне калима боқӣ мондааст. Эзади ишқу муҳаббат Кама, ки дар Россия дарёи Кама аз ҳамин ном тасмия

шудааст, имрӯз дар забони тоҷикӣ дар шакли «ком» вучуд дорад. Номи Шунқор дар миёни тоҷикон аз Шанкар - лақаби эзади осмонҳо Индра аз замони пешориёиҳои Ҳинд боқӣ мондааст. Худи номи Индра дар шакли Андаремон дар «Шоҳнома» ва дар шакли Андароб, (дарёи Индра) Андарбаг (эзади), Шунқор, Андархон – номҳои деҳа боқӣ мондаанд. Ҳамин гуна, зоҳир мегардад, ки тамоми минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона, қисмати ғарбии Ҳитой ва дигар минтақаҳои ҳамчавор нахустмехани ориёҳои аввалия будааст. Пайдоиши вожаи «ҳиндуаврупой» аслан ба ҳамин давраи муҳоҷират иртибот мегирад.

Баъди чанд садсолаи дигар аз ин минтақасоҳе, ки зикраш рафт, акнун дар замони ба истилоҳ «Авесто»-ӣ дуввумбора муҳоҷирати бузурге ба амал омад. Ин дафъа низ қисмате аз ориёҳои ба сӯи минтақасоҳе, ки қаблан зикр шуд, муҳоҷир шуданд, вале қисмати асосии ориёҳои ба сӯи сарзаминҳои кунунии Эрону Афғонистон, Туркманистон, Қазқоз ва ғайра кӯч бастанд. Бо вучуди ин қисмате аз он ориёҳо дар ҳамон нахустмехани худ боқӣ монданд, ки имрӯз тоҷик ном доранд. Аксарияти муҳоҷиратҳо дар натиҷаи ҷанғасоҳе, ки ба сабаби низоъҳои диниву мазҳабӣ ба вучуд омада будаанд, сурат гирифтаанд. Қариб ҳамаи динсое, ки замоне дар ҳудудҳои суқунати ориёҳои аввалия вучуд доштаанд, то имрӯз аз худ дар номи кӯҳу дарё ва маҳалҳои дигар нишоние боқӣ гузоштаанд. Дар минтақаҳои кунунии Тоҷикистон ва атрофи он то интишори дини ислом дар замонҳои муҳталиф боз ҷаҳор дини дигар нуфус доштааст. Инҳо динҳои бон ё бонпо, бисёрхудоии ведой (истилоҳи шартист-М.Ҳ.), яктопарастии ахуромаздой ва бутпарастии буддой будаанд. То замони нуфузи дини ислом тибқи мушоҳидаҳо дар аксари минтақаҳои кунунии Тоҷикистон ва ноҳияҳои атрофи он ойини маздоясной ва дар қисматҳои ҷанубии Тоҷикистон тақрибан дар асрҳои V-VII дар баробари ойини маздоясной ойини буддой низ дар як вақт нуфус доштааст. Аз ин динсое,

ки зикрашон рафт, динҳои бон, ведой ва маздоясной нахуст дар минтақаҳои мазкур ба вучуд омадаву интишор ёфта, баъдан ба минтақаҳои дигар паҳн гаштаанд. Ҳамин алоим ва нишонихост, ки дар забони тоҷикӣ ва ғӯишҳои мардумии он, дар номгузории маҳалхову мавзеъҳо ва кӯҳхovu рудҳо тасбит гаштаву то ба имрӯз боқӣ мондааст. Ва аммо ойини ведой, ки гуфтем, ба он хотир, ки аст қиссаву асотири Ҳинди қадим бо номи ведоҳо машхур аст. Вожаи «ведо» маънои дониш ва огоҳиро дошта, дар забони русӣ вожаи «ведоть»- доништан, мероси ҳамин вожа аст. Вожаи «риг» маънои «гимн» ё «суруд»-ро дошта, бо «рок» ва «рог» – навъи сурудҳои, аз ҷумла тоҷикӣ низ, шабеҳият дорад. «Ригведо» - аз нахустин сурудаҳои ориёҳиндист, ки дар шакли шифоҳӣ аз кишварҳои нахустмехани ориёҳо ба Ҳинд муҳоҷират намудааст.²²

Хусусияти дигари фарқкунандаи номбандии ведой он аст, ки тоифаҳои гуногуни ориёӣ, ки миёни ҳам меҷангидаанд, тавре ки қаблан ишора шуд, муқобилони худ ва сардорону

²² Ориёӣно ба ду гурӯҳ - ба ориёӣное, ки ба Ҳинд ва ориёӣное, ки ба Эрон ва манотиқи атрофи он муъолир шудаанд, ҷудо мешаванд. Ориёӣно аврупоӣ, хусусан забони онҳоро дар иртиботи ин ду гурӯҳ ба гурӯҳи Һиндуаврупоӣ ҷудо намудаанд. Вале немисӣно истилоҳи хоси Һиндугерманиро интиҳоб кардаанд. Ҳамин тариқ, он ориёӣное, ки то муъолираташон ба Ҳинд ва Эрон дар меъани нахустин иқомат доштаанд, мутаносибан протоориёӣндинӣно ва протоориёӣронино номбар шудаанд. Аммо ин истилоҳот ҷавобгӯи талаботи манзараи иқомат ва муъолирати ориёӣно дар маълум буда наметавонад. Масалан, дар ягон ҷавзаи тақрибие иқомати ориёӣноро қабл аз муъолираташон тасаввур мекунем, ки онҳо аълоди муштараки он ориёӣное ҷастанд, ки аз он аълод дар замонино гуногун қисмате ба Ҳинд қисмате ба Аврупо ва дигар манотиқи муъолират намуд. Дар он ҷавза қисмате аз ориёӣно боқӣ монд ва боз баъди чанд вақте гурӯҳе аз онҳо ба Эрон ва атрофи он муъолират намуд. Боз ҷам дар ҷавзаи нахустин гурӯҳе аз он ориёӣно то имрӯз боқӣ монд. Ҳамин тариқ, протоориёӣндинӣно ҷамҷунин метавонанд протоориёӣронино низ бошанд. Зеро аълоди эронӣён низ аз онҳо шурӯш шудааст. Агар мансубияти ин истилоҳ танҳо аз давраи муъолират дар назар гирифта шавад, пас бояд барои он гурӯҳе, ки аз замони муъолирати ориёӣно ба Ҳинд то замони муъолирати ориёӣно ба Эрон дар он ҷавзаи нахустин иқоматро давом дода буданд ва онҳо, ки баъд аз замони муъолирати ориёӣронино дар ҷамон ҷавза боқӣ монда буданд, бояд номе ҷуст. Аз ин рӯ истилоҳи ориётоҷикӣ ҷавобгӯи манзараи тасвиршуда метавонад буд.

пахлавононашонро ба чандин гурӯҳи номҳо номбандӣ мекарданд. Ориёхиндҳо дар ватани қаблашон чунин гурӯҳи номҳоро номбандӣ намудаанд: -худоҳои осмонӣ; -худоҳои заминӣ; -нимхудоҳо; -ғайрихудоҳо. Ин гурӯҳ низ дар навбати худ ба чанд гурӯҳ чудо шудаанд, ки азозил (демон) ва мор низ дар ҳамин гурӯҳ шомиланд. Қисмати дигар номҳои таъйинкунандаи сифат буда, ба исмҳои хос иртибот надошта бошанд ҳам, ҳамчун исми хос муқаррар шудаанд. Уқёнуси шӯр, уқёнуси Шир дар ин шуморанд. Аз рӯи таҳлили мансубияти номҳои ведой дар ҳудудҳои шарқи Осиёи Миёна ва минтақаҳои ҳамҷаворашон маълум мегардад, ки номҳои мухталиф – эзадон, одамиён, азозилҳо-морон дар ҳар минтақа тақрибан паҳлӯи ҳам сукунат доштаанд.

Масъалаи умумияти забониву қавмии ориёхиндуҳо бо халқҳои аврупоӣ масъалаи бебаҳс аст, аммо мавқеияте, ки ин умумият вучуд дошт, қобили баҳс гардидааст. Олимони Ғарб ин умумиятро танҳо дар қораи Аврупо ҷуста, назарияи Осиёи Миёнаро, бо истисноии чанд нафар рад мекунанд. Вале омӯзиши мушаххасоти номҳои қавмиву маҳаллӣ ва дигар хусусият далолат бар он менамоянд, ки умумияти ҳиндуаврупоӣ воқеан ҳам дар Осиёи Миёна ба амал омада буд. Бисёр номҳои қавмиву маҳаллие имрӯз дар Аврупо вучуд доранд, ки возеҳан ба баромади осиемиёнагиашон далолат менамоянд. Ба назар мерасад ҷудой аз умумияти қавмӣ миёни халқҳои ориёнаҷоди Аврупо ва ориёхиндуҳо низ дар ду ё се давра, вале хеле пештар аз муҳочирати ориёхиндуҳо ба Ҳинд ба амал омада бошад.

Ҷиҳати муайян намудани мавқеияти аслии нахустмехани ориёхиндуҳо омӯзиши адабиёти ведой ва санскрит ва муқоисаи онҳо бо номҳои топо-этно-гидронимии маҳалҳои Осиёи Миёна аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Ҳамчунин ин адабиёт ҷиҳати омӯзиши иртиботи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ҳамчун сарчашмаи гаронбаҳо хидмат менамояд. Иртиботи ин забонҳо барои олимони аврупоӣ дар охири асри 18 ошкор

гардида буд ва онҳо аз шабеҳияти луғот ва грамматикаи санскрит бо забонҳои аврупоӣ дар шигифт монда буданд. Яке аз арбобони давлатии англис Уилям Чонс соли 1786 дар мурочиатномааш ба Ҷамъияти Осиёии Шоҳии Банғола роҷеъ ба моҳияти забони санскрит навишта буд: «Забони санскрит, сарфи назар аз қадимияташ, як сохтори ҳайратоваре дорад; вай аз забони юнонӣ болиғтар, аз забони латин ғанитар ва гуворотар аз ҳардуи онҳост...».²³ Ё баъдан зикр кардааст, ки шояд ин забонҳо аз кадом як сарчашмае ибтидо гирифта бошанд, ки он сарчашма акнун боқӣ намондааст. Т. Барроу - яке аз муҳаққиқин ва донандагони забардасти санскрит ва забонҳои ҳиндуаврупоӣ роҷеъ ба таърих ва забонҳои ориёҳои ҳиндуэронӣ таҳқиқоти ҷолибе ба анҷом расондааст. Бо вучуди қаввӣ ва пурарзиш будани таҳқиқоташ дар баъзе мавридҳо, шояд аз сабаби ошноӣ надоштаниш бо вазъи воқеии забонҳо дар Осиёи Марказӣ изҳор доштааст, ки: «Дар асрҳои миёна ҳудудҳои паҳншавии забонҳои эронӣ бо сабаби тасаллути туркӣ хеле маҳдуд гардид. Дар минтақаҳои паҳновари Осиёи Марказӣ забони эронӣ қайҳо мурдааст. Ин забон асосан дар Эрон, ё ба истилоҳ Форс, ки забони муосири форсӣ анъанавӣ ногустастаниӣ беш аз ҳазорсола дорад, боқӣ мондааст».²⁴ Тавре маълум аст, забони эронӣ ҳеҷ гоҳе дар Осиёи Миёна аз байн нарафта буд ва он гуна ки таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, забонҳои ведоӣ ва санскрит аз забонҳои қабл аз муҳоҷиратии ҳамин минтақа сарчашма гирифтаанд. Гузашта аз ин, дар асрҳои 6-7 мелодӣ тибқи маълумоти сарчашмаҳои хитой дар ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ҳатти санскрит муравваҷ буд. Ба қавли Т. Барроу, забонҳои ҳиндуаврупоӣ дар рӯи дунё бештар аз ҳама дигар забонҳо паҳн шудаанд. «Ин забонҳо қисмати зиёди забонҳои маданияи башариятро ташкил додаанд. Аз ин лиҳоз масъалаи нахустмеҳани забони қабл аз ҳиндуаврупоӣ мавзӯи

²³ Барроу Т. «Санскрит», с. 11.

²⁴ Барроу Т. «Санскрит», с. 11.

бисёр фарзу тахминҳои олимон қарор гирифтааст. Дар нахуст гумон мерафт, ки ин нахустмеҳан дар Осиёи Марказӣ мавқеият дошта, аз ҳамон ҷо мавҷҳои пай дар пайи муҳочиратҳо намояндаи алоҳидаи ин оилаи забонҳоро ба Аврупо кашондааст»²⁵, -афзудааст ӯ. Боз ҳам ба қавли ин олим, нахустмеҳани тоифаҳои ориёӣ гӯё сарзаминҳои Аврупо ба шумор рафта, минтақаҳои Осиёи Марказӣ, хусусан водии дарёи Омӯя меҳани баъдии ориёҳои ҳиндуэронӣ будааст. Ӯ меафзояд, ки камтарин эҳтимолияте вучуд надорад, ки аҷдоди германиҳо, келтиҳо, юнониҳо ва дигар халқиятҳои аврупоӣ ягон вақте дар наздикии ин минтақа сукунат дошта будаанд. Т. Барроу танҳо ба сабаби он ки дар Аврупо шумораи зиёди номбардорони забонҳои ҳиндуаврупоӣ сукунат доранд, ин минтақаро нахустмеҳани онҳо қаламдод кардааст. Лекин агар онро ба назар бигирем, ки тоифаҳои ориёӣ ба сабаби сершумории аҳоли ва камии заминҳои муносиб дар минтақаҳои Осиёи Миёна, ҳамчунин ба сабаби ҷангҳои дохиликабилавӣ ба минтақаҳои камодами Аврупо ҳичрат намудаанд, ба воқеият наздик хоҳад буд. Дар адабиёти авестой омадааст, ки вақте аҳоли зиёд мешавад, Ҷамшед якҷанд бор заминро шигофта, онро васеъ мекунад, то мардум дар он гунҷида тавонанд. Шояд ин шигофтанҳои замин аз тарафи Ҷамшед аз кадом ҷонибе ишорат ба муҳочират низ дошта бошад. Ва дигар ин ки тибқи навиштаи Т. Барроу, баъзе минтақаҳои Аврупо, аз ҷумла ҷазираи Британия танҳо дар солҳои 500-уми то солшуморӣ аз тарафи қабिलाҳои келтӣ маскун гашта будаанд. Ориёҳо аз минтақаҳои ҳамон замон қамаҳоли ва номаскуни Аврупо барои муҳочират ба Осиёи Миёна зарурат надоштанд. Агар эҳтимолияти кадом яхбандие вучуд дошта метавонист, дар он сурат муҳочират на ба нимае аз онҳо, балки бояд ба ҳамашон тааллуқ мегирифт.

²⁵ Ђамон ӯо, с. 14.

Тамоми баҳсҳо оиди ин мавзӯ дар қатори аввалин тоифаҳои ориёӣ қарор доштан ва муҳочирати ориёҳиндуҳо ба Ҳинд ҳалалдор карда наметавонад. Гузашта аз ин ҳиндуҳо на танҳо чунин хусусияти худро қотейона ҷонибдорӣ мекунанд, балки бисёр ҷиҳатҳои таърихи ориёҳои дигар минтақаҳо равшан ва ҷонибдорӣ карда метавонанд. Дар ин бахш адабиёти ведой – қиссаву асотири Ҳинди қадим хидмати шоистае ба анҷом расондаанд. Роҷеъ ба ориёҳиндуҳо аз замони муҳочираташон ба Ҳинд, тақрибан аз оғози ҳазораи II то миёнаҳои ҳазораи I то солшуморӣ ҳеҷ гуна далелу нишони таърихӣ барҷой намондааст. Аз ҳамин лиҳоз ин муддатро «шабҳои ведой» ном мондаанд. Ва аммо дар асрҳои охири қабл аз солшуморӣ қисмати зиёди адабиёти ведой шакли ҳаттӣ гирифта ботадриҷ тағйирот пазируфт. Дар таърифи тақрибан аз ҳазор соли шабҳои ведой қиссаву асотири ҳиндӣ дар шакли шифоӣ вучуд дошта, аз насл ба насл интиқол ёфтааст. Ориёҳиндҳо аз ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ва Фарғона бо қиссаву асотири ҷуғрофиёӣ муайян дошта бо номҳои кӯху дарёҳо ва дигар мавзӯҳо ба Ҳинд кӯчида, қисме аз он номҳо дар он минтақа дубора номгузорӣ карда бошанд ҳам, қисми назарраси дигарашон ё аз байн рафт ва ё ба шакли мавҳуму устуравӣ боқӣ монд. Самти ҷараёни дарёҳо, мавқеияти кӯҳҳо ва бисёр дигар ҷиҳазҳо дар асотири тағйир пазируфта, ҷуғрофиёӣ воқеии худро аз даст дод. Ҳоло аз тарафи муҳаққиқин ба аксарияти номҳои ведой дар ҳудудҳои Ҳинд ва кӯҳҳои Ҳимолой айнаиҳои тақрибӣ тахминӣ дода шудааст. Вале бо камтарин таҳқиқ аксарияти он номҳо бо нишониҳову хусусияти дар ведоҳо зикршуда тобоварӣ карда наметавонанд. Қабл аз вуруди ориёҳо ба Ҳинд дар ин минтақа як наҷоде иқомат дошт, ки он дроведӣ ном дошта, соҳиби забон ва тамаддуни ҳос буданд. Табиист, ки дар он даврон тамоми номгузориҳои маҳалҳо ва кӯху дарёҳо ба забонҳои дароведӣ вучуд дошта, он забон ба гурӯҳи алоҳида

шомил буд. Аз ин чо маълум мегардад, ки ориёиҳо барои аксари кӯху дарё ва мавзеҳои минтақа номҳои худии ориёиро номгузорӣ намуд будаанд. Ва аксарияти номҳои номҳое буданд, ки дар қиссаву асотири ведой ба шакли шифохӣ ба Ҳинд интиқол ёфтаву дар зехнҳо вучуд доштанд. Ҳамин тариқ номҳои Ҳинд, Синд, Меру, Бхарата, Индира, Ганг, Чамна (Йамуна) ва ғайра, ки дар Ҳинд номгузорӣ гардиданд, номгузориҳои дуввумбораи ин вожаҳо будааст.

Муҳоҷирати ориёиҳиндуҳо ба ҳазораи 2 то солшуморӣ баробар меояд ва бояд суол кард, ки ин ориёиҳиндуҳо аз азал муқими сарзаминҳои ба истилоҳ, Помиру Фарғона ва ноҳияҳои атрофи он будаанд ва ё аз кадом минтақаи дигаре муҳоҷират кардаанд? Олимони ғарб, ба истиснои якчанд нафар, иддао доранд, ки муҳоҷират аз сарзаминҳои Аврупо ба ҷануб сурат гирифтааст. Вале назари олимоне, ки муҳоҷиратҳоро аз Осиёи Миёна ба ҷонибҳои Ҳинд ва Аврупо қаламдод мекунанд, саҳеҳтар менамояд. Қадимтарин санаи маълумот дар бораи сокинони минтақа – тоҷикон ба ҳазораи 16-уми то солшуморӣ ва баъди он муҳоҷирати ориёиҳиндӣ ба ҳазораи 2 то солшуморӣ дар бораи ориёиҳо қаламдод шудааст. Дар миён тақрибан 14 ҳазор сол дар бораи сокинони ин минтақа маълумоти дақиқе нест. Аммо муҳоҷиратҳои ориёӣ ба дигар минтақаҳои дунё, аз он шаҳодат медиҳанд, ки сокинони минтақа бо анъанаҳои мавҷудаашон зиндагии худро аз насл ба насл идома медиҳанд. Муҳоҷирати, ба истилоҳ, ориёии ҳазораҳои 13-10 ба Миср, ки эъмори аҳромҳоро дар пай дошт, муҳоҷирати ориёӣ ба соҳилҳои украинии Днепр, ки бунёди давлати Араттаро ба вучуд овард, муҳоҷирати шумерӣ ассурӣ, бобули, модӣ, этрусӣ ва ғайра ба тариқи ноайён ва муаммоангез аз сарзаминҳои Осиёи Миёна сурат мегирифт. Бо ин муҳоҷират вожаи «тоҷик» низ бо шаклҳои гуногун – тоҷак, тоҷик (тоҷӣ) ба Осиёи пеш, араттӣ ва артанӣ ба сарзаминҳои славянӣ, ҳамчунин ба сарзаминҳои кунунии Эрону Афғонистон ва

минтақаҳои ғарбиашон муҳоҷират менамояд. Дар ин даврон ханӯз вожаи ориёӣ ба назар намерасид. Номи тоҷик дар минтақа дар шакли Стакҳо (соқоиҳо) тозиён, артеиҳо боқӣ монда буд. Фарғона то асрҳои аввали солшуморӣ Арша ном дошт. Ба қавли Ҳеродот форсҳо худро артей меномиданд, ки марбут ба ҳамин Арта буд. Аратта дар (ҳазорсолаи 7 то солшуморӣ) дар ҳудудҳои кунунии Украина, Аратта дар Ҳинд, Араттаи шумерӣ, Аратта – Артаи эронӣ, Артани этрусӣ, Арта - Арсанияи русикадимӣ, Ортополиси юнонӣ, Артаплоти Украина, Артистон дар Эрони қадим, шахсиятҳои таърихӣ - Артабаз, Артабан, Артабат, Артаикт, Артаинт, Артан, Артафрен, Артей, Артембар, Оксарт - номи падари Рухшонаи таърихӣ, Ардашери Бобакон - яке аз шоҳони сосонӣ, номи шаҳри бостонии Артакаон, Артанес - яке аз шоҳобҳои Дунай, Яксарт - номи дарёи Сир, Артаба номи қадими Уротеппа, Арта - шаҳр дар Юнони қадим, Арта - номи маҳал дар вилояти Чита, Арта шаҳр дар асри 7 то солшуморӣ дар наздикии Афина, Арта - дарё дар Туркия, Дашти Арт - дар Қазоқистон, Арта - шаҳр дар Албания, кӯҳҳои Арта дар Кавказ, Арсак, Арса, Арсен, Аршак, Орск, Аршанск, Аша дар Россия, Артуҷ – номи маҳал дар Алай ва водии Зарафшон, Артахушт, Ашалин дар Тоҷикистон ҳама ин номҳо аз шаклҳои гуногуни вожаи тоҷик иртиботи таърихӣ дошта ва баргашт шуда буданд. Яъне то муҳоҷирати машҳури ориёӣҳо ба Ҳинд чандин мавҷи то ҳол номаълуми сокинони минтақа ба самтҳои гуногун ба амал омада буд. Вале муҳоҷират маънои онро надошт, ки сокинони минтақа ба истилоҳ «хонахез» муҳоҷират карда бошанд. Қисмате аз онҳо дар зодбуми хеш боқӣ монд ва зиндагӣ идома меёфт. Сабаби муҳоҷиратҳо аксаран ҷангҳои байниқабилавӣ ва баъзан, ба таҳмин, ҳучуми аҷнабиён ва ё хушксоливу сабабҳои дигар будаанд. Дар минтақа боқимондаҳои ориёӣҳо маросим ва анъаноти худро идома медоданд. Хусусияти хоси фарқкунандаи ориёӣҳои минтақа парастии эзадони бисёри гуногун буд. Кӯҳи муқаддаси Меру на танҳо дар маркази

кишварашон, балки дар тасаввуроташон дар маркази дунё комат афрохта буд. Анъанаи кудсият ва номи Меру аз пайравони ойини бон ба пайравони ойини ведой гузашт. Ҳоло чигунагии бархӯрди ойини бонро бо ойини ведой муайян кардан душвор аст, вале тахмин кардан мумкин аст, ки вай мусолиҳатомез буд, на мисли бархӯрди ойини ведой бо зардуштӣ шадид. Дар «Маҳабҳарата» тақрибан аз сад насли шоҳони Бҳарата суҳан рафтааст ва агар фарқияти ҳар як наслро тибқи қоидаи маъмул сӣ солӣ бишморе, тақрибан се ҳазор сол мешавад. Яъне, рӯйдодҳои «Маҳабҳарата» аз ҳазораи 5 то солшуморӣ то миёнаҳои ҳазораи 2 то солшуморӣ – то муҳочирати ориёҳиндуҳоро дар бар гирифтааст. Вале баъзе олимони Ҳинд санаи эҷоди «Ригведо», «Маҳабҳарата»-ро дар ҳудуди 18-20 ҳазор сол қабл аз милод пешниҳод менамоянд.

Шояд донандагони осори ориёведой – ришиҳо дар шумори он тоифаҳое буданд, ки ба Ҳинд муҳочират намуда, анъанаи ҳифзи мероси шифоҳиро аз насл ба насл идома доданд. Зеро гумон меравад, қисмате аз тоифаҳои ҳамнажоди ориёӣҳо ба самти шимол – ба сарзаминҳои кунунии Россия низ муҳочират намуда буданд, аммо бо кадом сабабҳое мероси ориёҳиндӣ дар ин минтақа маҳфуз намонд. Аммо мисли Ҳинд дар сарзаминҳои славянӣ низ ба руду дарёҳо, маҳалҳо кӯҳҳо он номҳое гузошта шуданд, ки дар меҳани қабл аз муҳочиратиашон вучуд доштанд. Бештар аз ҳама шабеҳияти забонҳо ҷиҳати таъйин намудани умумияти қавмиву забонҳо нақши бориз бозид. Ҳоло бисёр вожаҳои яксон дар забони санскрит, русӣ, тоҷикӣ ва дигар забонҳои аврупоӣ боқӣ мондаанд. Масалан, шабеҳияти вожаҳо ва ё вожаҳои яксон дар забонҳои халқҳои ғайриориёӣ - финиву угорӣ, ҳомиву сомӣ пурра омӯхта нашудааст. Назари баъзе олимони нисбати забонҳои финиву угорӣ он аст, ки ин халқҳо дар ҳамсоғӣ бо халқҳои ориёӣ муддатҳои мадиде сукунат доштаанд. Аммо саҳеҳ он аст, ки замоне қавмҳои ориёӣ мисли он ки дар Осиёи Пеш бо халқҳои ҳомиву сомӣ омешиш

ёфта, ба истилоҳ, «маҳлул» шудаву аз худ нишонҳои зиёди забониву асотирӣ боқӣ гузоштаанд, замоне ҳамроҳ бо халқҳои финиву угорӣ, комӣ, ханти, мансӣ низ зиндагӣ кардаву маҳлул шудаанд.

Шояд ба сабаби он ки тоифаҳои пурқуввати ориёӣ, ки нерӯи асосии минтақаро ташкил медоданд, аз сарзаминҳои Осиёи Миёна ба самтҳои гуногун ҳаракат мекарданд, дар ин мулкҳо нерӯҳои ориёӣ торафт заифтар мегардид. Ҳамчунин ҷангҳои байниқабилавии ориёӣҳо ба ин ҳол мусоидат мекард. Баъд якбора ғавҷи бузурги ба истилоҳ ориёҳиндуҳо сарзаминҳои Осиёи Миёнаро тарк гуфта ба воситаи кӯҳҳои Ҳиндукуш ба Ҳинд гузаштанд. Бояд гуфт, ки ин қабилаҳо ба Ҳинд ворид шуда, шояд намедонистанд, ки замоне «ориёҳиндӣ» номгузори хоҳанд шуд. Ҳатто гуфтан душвор аст, ки тамоми ин тоифаҳо ориёӣ ном доштанд. Ҳинде, ки ҳоло чунин ном дорад, маълум нест он даврон чи номе дошт. Дар он сарзамин халқҳои дравидӣ сукунат доштанд, ки тибқи назари аксари олимони тоифаҳои ғайриориёӣ буда, дар қадимтарин замонҳо гӯё дар сарзаминҳои Осиёи Миёна маскан доштаанд. Ҳоло дар забони тоҷикӣ тақрибан 20-30 калимае боқист, ки ба забони дравидӣ тааллуқ доранд. Мурч, кулӯла, кӯрак, тӯла (пашм), дангал, сур, карбос ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Ба ақидаи олимони ориёӣҳо ба Ҳинд ворид шуда, шаҳри ободони Мохенҷо-Дароро ба ҳок яксон намуданд. Ҳоло низ харобаҳои он шаҳр боқист. Ва аммо баъди убури Ҳиндукуш ориёӣҳо як дарёи бузургро дида, онро «синд» номиданд. «Синд» бо забони ориёӣҳо маънои «руд», «дарё»-ро дорад. Мувофиқи тақозои баргашти овозӣ «с» дар аксар калимаҳо ба «х» бармегардад ва аз ин рӯ «Синд» ба шакли «Ҳинд» баргашта, баъдҳо ҳамчун номи кишвар низ маъруф шуд. Худи ориёӣҳо ин сарзаминро Бхарата номиданд, ки он кишвар пеш аз муҳоҷиратиашон дар ҷанубу шарқи Бадахшони кунунӣ воқеъ буд. Аз ҳамон даврон боз ин сарзамин ду ном дорад, ки яке барои ҳамагон

маълум – Ҳинд - Ҳиндустон ва дигаре Бҳарата мебошад. Бҳарата номи яке аз шоҳони ориёӣ буд, ки сарзаминҳои Осиёи Миёна ва ғарби кунунии Хитой бо номи кишвари Бҳарата дар тобеияти ӯ буданд.

Дар он даврон дар Осиёи Миёна ва ғарби Хитой чанд дарёи дигар Синд ном дошт, ки болооби дарёи Панҷ низ чунин номида мешуд. Яке аз шаклҳои номи Бҳарата «Бҳарах» буд, ки ҳоло Хоруғ (Харах) боқимондаи он ном аст. Дар адабиёти хитой, аз ҷумла асарҳои Бичурин Н.Я., дар «Ҳудуд-ул-олам» ва дигар адабиёт Ҳинд дар мавқеияти ҷануби шарқи Бадахшон зикр гардидааст.

«Ригведо», «Маҳабҳарата» ва дигар адабиёте, ки ориёҳиндуҳо бо худ ба Ҳинд бурда буданд аз забони донандагони ин асарҳо - ришиҳо аз насл ба насл ба тариқи шифоӣ мегузашт. Баъди гузашти садсолаҳо нахустмехани ориёӣҳо дар Осиёи Миёна аз ёдҳо фаромӯш мешуд. Ришиҳо, роҳибон, шоҳони Ҳинд номҳои маҳал, кӯҳу дарё ва дигар мавзёҳои дар адабиёти ориёҳиндӣ тасвиршударо дар сарзамини Ҳинд суроғ намуда, пайдо карда наметавонистанд ва он номҳоро ба кӯҳу дарёҳо ва дигар ҷойҳои Ҳинд дубора номгузорӣ мекарданд. Онҳо номи Гангаро нахуст аз «Маҳабҳарата» шунида, чун онро пайдо накарданд, яке аз дарёҳои бузурги Ҳиндро Ганга номиданд. Ёамуна (Ҷамна), Сарасватӣ, кӯҳҳои Меру, Кайлас, Мандара низ ҳамин тарик номгузорӣ гардиданд. Аммо ин номгузориҳо, самти ҷараёни руду дарёҳо, хатти самти кӯҳҳо ва ғайра, ки дар адабиёти ориёҳиндӣ тасвир шуда буд, ба воқеияти кӯҳу рудҳое, ки дар Ҳинд номгузорӣ шуданд, мувофиқат намекарданд. Дар баъзе лаҳзаҳо тасвири китобҳо таҳрир гардида, ба самти руду кӯҳҳои баъдан номгузорӣ гардида мувофиқ кунонда мешуд. Дар баъзе мавридҳо чанде аз кӯҳҳову рудҳо афсонавӣ ву асотирӣ доништа шуд.

Аммо дар водии кунуни Фарғона, Сарикӯл, Бадахшону ва минтақаҳои ҳамҷаворашон зиндагӣ дар маҷрои пешин

идома меёфт. Зоҳиран баромада рафтани гурӯҳе аз қавмҳои ориёӣ камтар тағйиротеро ба амал овард. Шояд баъзе номи шоҳон ва қабилаҳои ҳоким дигар шуда буду бас. Аммо номҳои кӯҳҳо, рудҳо, даштҳои ҷангалҳо ҳамчунон бар ҷой буд. Кӯҳи Меру, кӯҳи муқаддас, ки дар болои он бихишти Амарватӣ воқеъ аст, ҳамчунон сар бар осмон кашидааст. Ин кӯҳ тири замин меҳвари дунёст, ҷаҳор иқлим, ҳафт ҷазираи бузург 16 ҷазираи хурд дар дуру наздики вай воқеъ гаштаанд. Ҳамин ҳафт ҷазира – қитъа, ки баъзан ҳафт кишвар, ҳафт мамлакат низ номида мешуданд, дар қиссаву афсонаҳои баъдӣ ва дар забони мардум боқӣ монд. Ҳафт кишвар - Ҷамбу, Шалмалӣ, Краунҷӣ, Куша, Гомеда, Сака, Пушқара, эзадони ориёҳиндӣ Шива, Вишну, Брахма, Варуна, Индра ва дигарон нуфузи худро дар минтақа нигоҳ медоштанд. Минтақаи нуфузи дини ведой, ки ин истилоҳ шартист, хеле васеъ буда, аз вилояти кунунии Сичуан, аз соҳилҳои дарёи Чанду дар ҷумҳурии Хитой, дар шарқ то соҳилҳои баҳри Аралро дар бар мегирифт. Садсолаҳо мегузаштанд. Шоҳону ҳокимони нав ба арса меомаданд, номи тоифаву қабилаҳо андак-андак дигар мешуд.

Ба арса ориёэронӣҳо ворид мегарданд. Онҳо низ мисли ориёҳиндуҳо ба шарофати китобҳо ва муҳочираташон ориёэронӣ ном гирифта, дар таърих ҷойгузин гаштаанд. Тавре маълум аст, дахҳо муҳочирати ориёӣ ба самтҳои гуногуни ҷаҳони он даврон сурат гирифта буд, вале танҳо ду муҳочират – ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ дар таърих нақши равшан гузоштаанду ҳалос. Ин ду муҳочират танҳо бо сабаби китобҳои муқаддасашон «Ригведо», «Махбхарата», «Авесто», «Бундаҳишн» маълум монданд. Вагарна моҳияти муҳочират ба Осиёи Пеш аз ҳар лиҳоз на камтар аз муҳочиратҳои ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ буд. Агар муҳочирати Осиёи Пеш мисли «Ригведо» ва «Авесто» ёдгории таърихӣ аз худ бар ҷой мегузошт, шояд олимони ин муҳочиратро ориёарабӣ ном мегузоштанд.

Муҳочирати ориёҳиндуҳо тибқи тахминҳо дар оғоз ва ё дар миёнаи ҳазораи 2 то солшуморӣ ба амал омада буд. Аз оғоз то миёнаи ҳазораи 2, яъне 500 солро ташкил медиҳад, ки мо низ миёнаи онро интиҳоб менамоем. Яъне муҳочирати ориёҳиндуҳоро ба миёнаи асри 18 то солшуморӣ ҷонибдорӣ мекунем. Аз муҳочирати ориёҳиндуҳо то муҳочирати ориёэронӣҳо тақрибан 700-800 сол гузашта будааст. Вале ин сана ва санаҳои дигар ба талаботи мантиқ тоб оварда наметавонанд. Масалан, Ҷамшед, ки дар замони ориёҳиндуҳо бо номи Йама ва Йима ёдоварӣ шудааст, қаҳрамони адабиёти ориёэронӣ низ мебошад. Яъне, Йама - Ҷамшед яке аз шоҳоне буд, ки ориёҳиндуҳо ва ориёэронӣҳо ҳангоми якҷоя сукунат доштанишон дар тобеияти ӯ буданд. Онҳо Ҷамшедро ҳамчун шоҳе, ки кишварашро хушбахт гардонда буд, медонистанд. Ориёҳиндуҳо ӯро шоҳи Қонун меномиданд. Дар ривояти ориёэронӣҳо вай аз дасти Заҳҳоки морон кушта мешавад. Оё ин ҳар ду як нафар буд? Фаридун, шоҳе, ки Заҳҳоки моронро сарқӯб намуда буд, дар «Ведо»-ҳо бо номи Трита Оптия ё Тройтана ва дар «Авесто» бо номи Сроитина ёд шудааст. Фаридун низ дар давроне шоҳ буд, ки ориёҳиндуҳо бо ориёэронӣҳо дар тобеияти давлати ӯ дар водии Фарғона ва минтақаҳои ҳамҷавораш дар як умумияти забониву ҷомеавӣ мезистанд. Чандин номхое, ки дар «Ведо»-ҳо ва «Авесто» айнан як хел ёд шудаанд, то ҳамин даврон тааллуқ доранд. Яъне, дар нахуст аз ҳамин минтақаҳои мазкур ориёҳиндуҳо ба муҳочират мувҷеҳ гашта, қисмати боқимондаи ҳамон кавмҳо баъди чандсад сол бо номи ориёэронӣҳо ба сӯи ғарби ҷанубӣ муҳочират намуданд. Муҳочирати ориёэронӣҳо, бисёр эҳтимол аст, ки баъди подшоҳии Баҳмани Исфандиёр ба амал омада бошад. Аз Фаридун то Баҳмани Исфандиёр тақрибан 15 насли шоҳон ҳукмронӣ кардааст. Яъне аз муҳочирати ориёҳиндуҳо то муҳочирати ориёэронӣҳо тақрибан 400-450 сол гузашта будааст. Санаи муҳочирати яке аз ин гурӯҳҳоро муайян карда, санаи муҳочирати дигареро

низ муайян кардан мумкин аст. 400-500 сол дар забон ва маросим тағйироти зиёдеро ворид наменамояд. Аз ин рӯ, забони ведоҳо бо забони готҳо хеле мушабеҳ аст.

Дар сукунатгоҳи он тоифаҳо, ки бо номи ориёҳиндуҳо ба Ҳинд баромада рафта буданд, ҳамкабилаҳои дигари онҳо бо ҳамон забону маросим сукунат доштанд. Онҳо алҳол ориёэронӣ ном нагирифтанд, баъди чанд ҳазор соли аз меҳанашон баромада рафтан онҳоро олимон барои фарқ намудан аз гурӯҳи ориёҳиндуҳо чунин номгузорӣ хоҳанд кард. Ин тоифаҳо - ориёэронӣҳо мисли ориёҳиндуҳо дар ғарби кунунии ҷумҳурии Хитой, дар ҷануб ва шарқи ҳудудҳои кунунии Қазоқистон, Қирғизистон, водии Фарғона, аз Помир то шарқи ҳудудҳои Туркменистони кунунӣ сукунат доштанд.

Зоҳиран то пайдоиши ойини зардуштӣ дар маросиму анъанаҳои ориётоҷикҳо тағйироти зиёде ба амал наомада буд. Ҷанги миёни писарони Фаридун ориёӣҳоро ба ду гурӯҳи асосӣ – эронӣҳо ва туронӣҳо ҷудо намуд. Қисме аз олимон ба воқеияти эрониву туронӣ чандон эътиҳод накарда, онро ривояту афсона медонанд. Вале як чиз мусаллам аст: ориёӣҳо буданд, зиндагиву давлату ҷомеа доштанд, садҳо ҷанги ҷидол бо ҳамтоифаҳо ва душманони берунӣ, садҳо шоҳону паҳлавонон, лашкару сарлашкар, ғалабаву мағлубиятро аз сар гузаронда буданд. Ҳамаи ин воқеияти зиндагӣшон буд. Пас чаро онҳо бояд воқеияти зиндагии худро як сӯ гузошта, дар адабиётшон зиндагии шоҳону сарлашкарони афсонавӣро асотириро тасвир мекардаанд? Дуруст аст, ки баъдҳо дар навиштаҳои онҳо чанде аз ривояту асотири илова карда шуд. Албатта, рӯйдодҳои таърихӣ чандҳазорсола пешро дақиқан таҳлилу баррасӣ кардан, баҳо додан ба воқеияти он рӯйдодҳо қорест мушқил. Аммо дар асоси омӯзиши адабиёти мавҷуда роҷеъ ба ин бахш, вожаҳои даврони ориёӣ, номҳои топо-гидро-этнонимӣ воқеияти ҳол то андозае равшан мегардад.

Тавре гуфта шуд, умумияти қавмиву забонии ориёҳиндуҳо ва ориёэронихоро аз дидгоҳи як мавқеияти ҷуғрофӣ баррасӣ намудан бисёр паҳлӯҳои торики масъалаи ориёихоро равшан менамояд. Ба ин маънӣ тахмин кардан мумкин аст, ки ориёҳиндуҳо дар даврони ҷангҳои замони ҳукмронии Фаридун аз қисматҳои ғарбии Хитой ва самти шимолии қаторкӯҳҳои Тяншан ба Ҳинд муҳоҷират намудаанд. Ҳамин тариқ, баъди баромада рафтани ориёҳиндуҳо низ ҷангҳои байниқабилавӣ идома меёфтанд.

Тибқи тасвиrotи адабиёти ориёҳиндӣ Ариаварта дар самти шимоли қитъаи Ҷамбу воқеъ гашта буд. Тавре зикр гардид, водии Лахшу Алайи кунунӣ мулкҳои Ариавартаро ташкил медодаанд. Кӯҳ ва қуллаи баланди он Меру – ҳоло ба номи Исмоили Сомонӣ, воқеъ дар самти ҷанубии водии Лахш, кӯҳи муқаддас буда, биҳишти Амарватӣ дар болои он воқеъ гашта буд. Ин анъанаи ориёҳиндӣ ба ориёэронихо низ тақрибан айнан ворид гардид. Ариаварта – ин сарзамини муқаддасро ориёэронихо Арияна Ваеча номиданд. Дар он даврон Арияна Ваеча ҳамчун замини муқаддас, бахтовар ва хостгоҳи эзадон машҳур буд. Шохонӯ паҳлавонон дар ин сарзамин ба хотири пирӯзӣ саодат маросими қурбонӣ ва ниёиш бар ҷой меоварданд. Ана ҳамин чиз – ба Эрач додани сарзамини муқаддасу биҳиштоси Ариана боиси рашқу ҳасади Салму Тур гардид.

Ҷарҷанд баҳонаи ҷанг ва ҳамла аз ҷониби туронӣ ба Эрон кам набуд, вале зуҳури ойини зардуштӣ баҳонаи асосӣ гардид. Тавре гуфта шуд, дар тамоми сарзаминҳои эронӣ туронӣ то зуҳури ойини зардуштӣ ойини бисёрхудоии ведоӣ ҳукмфармо буд. Вақте дини маздоясной интишор ёфт, ба муқобили дини ведоӣ ва маросимҳои он таблиғоти бадхӯна сурат гирифт. Акнун Асура - махлуқи ғайрихудоӣ адабиёти ведоӣ ба сифати худо Ахура ва Дев - худои ориёведоӣ ба сифати махлуқи бадхайбату зишт баромад мекард. Ҷуғрофияи интишори дини ведоӣ дар меҳани нахустин хеле

васеъ буд ва аз ҳудудҳои ғарбии Хитой ва ё Хутан шурӯъ шуда, баъзе минтақаҳои кунунии Қазоқистон ва Қирғизистон ва Шимоли Афғонистонро дар бар мегирифт. Вале дини зардуштӣ нахуст дар ҳудудҳои кунунии водии Фарғона ва минтақаҳои кунунии Тоҷикистон интишор ёфт. Ҳамин тариқ, метавон гуфт дар дохили баҳри бузурги ойини ведой қазираи дини зардуштӣ ба вучуд омад. Зардушт ойини нави худро ба дарбори Гуштосп воқеъ дар шаҳри Балх дар водии Фарғона - овард. Дини ӯ ҳамчун дини давлатӣ дар аксари сарзаминҳои эронӣ роиҷ гардид. Туронӣён бо ойини аҷдодиашон аз ҷониби зардуштиён ба таҳқиру сарзаниш гирифтور шуданд. Тамоми муқаддасоти ойини ведой таҳқир карда шуд. Номҳои кӯҳҳову ҷойҳои муқаддаси мансуб ба ойини ведой бо номҳои нав табдил дода шуд.

Нахустмехани башарият

Дар илми таърих ва мардумшиносӣ истилоҳи Нахустмехани башарият вучуд дорад, ки олимони чанд минтақаи Аврупову Осиёро ба он нисбат додаанд. Қисмате аз олимони дигар ин нахустмеханро ба нахустмехани ориёӣ, нахустмехани халқҳои славянӣ ва дигар халқҳо чудо кардаанд. Дар шумори сарзаминҳое, ки ба нахустмехани башарият нисбат дода мешаванд, истилоҳи «Помир ва атрофи он» мавқеи хоса ва ҷонибдорони зиёд дорад.

Назарияи нахустмехани пешориёӣҳои Ҳинду Эрон ва Аврупо дар ҳудудҳои Помир ва атрофи он аз миёнаҳои асри 19 шурӯъ шуда, то имрӯз тарафдорони зиёде пайдо намудааст.

Дар асри XIX олими барҷастаи соҳаи забон, профессори донишгоҳи Оксфорд Макс Мюллер дар асоси омӯзиши пешзабон, ки аз он баъдан чунин забонҳое ба мисли юнонӣ, санскрит, лотинӣ, германӣ ва дигар забонҳои қадим ба вучуд омадаанд, ба ҳулосае омад, ки халқиятҳои ориёӣ муҳоҷирати худро аз ҳудудҳои Помир дар ҳазораи II то солшуморӣ оғоз

намуда будаанд. Гурӯҳе ба ғарб, ба Аврупо, гурӯҳе ба Ҳинд ва Эрон ҳаракат карданд. Тасвири нахустмехани ориёӣҳои дар «Ригведа», «Махабхарата» ва «Авесто» ҳеҷ шубҳаеро боқӣ намегузоранд, ки ин нахустмехан Помир ва сарзаминҳои атрофи он будааст.

Маълумот дар бораи Помир, сокиҳо, скифҳо дар навиштаҷоти мисриёни қадим, ориёҳиндуҳо, ориёэронӣҳо, Ҳеродот, Страбон, Плиний, Эратосфен, Диодор Ситсильский, Птоломей, Куртсий Руф, Арриан, дар асарҳои сайёҳони хитой, форсу араб ва бисёр олимони дигар зикр гардидааст. Дар асоси омӯзиши матнҳои гуногун, муаллифи асарҳои бисёрчилла Карл Риттер тахмине пешниҳод намуд, ки мутобиқи он Помир на танҳо механи шоҳаи халқиятҳои ориёӣ, балки тамоми башарият арзёбӣ мегардад. Дар иртибот бо далелҳои зиёд назарияи маркази ягонаи тамаддуни ҷаҳонӣ ба миён омад, ки дар нахуст хоси ориёӣҳо буда, аз он ҷо ин пештамаддун мавҷосо ба тариқи доираҳои маданӣ-таърихӣ дар натиҷаи муҳоҷират ё ба тариқи ҳамҷояшавии тоифаҳо ба дигар гӯшаҳои дунё паҳн гардида, ҳар як мавҷи нав ҷои мавҷи кӯҳнаро ишғол менамуд.

Назарияи «тасаллути ориёӣ» аз ҷониби олимони намоёни аврупоии охири асри XIX ва оғози асри XX Потт, Лассен, Гримм, Шлейхер, Моммсен ва дигарон гарм истиқбол гирифта шуд, аммо пас аз он ки фашистони Германия онро ҳамчун силоҳи ҳадафҳои идеологии худ қарор доданд, муддати тӯлонӣ дар бораи он хомӯширо авло донистанд ва ё зери қалами танқид гирифтанд.

Солҳои сиёму экспедитсияҳои немисҳо ба Помир ташкил карда шуд, ки дар баробари омӯзиши олами ҳайвоноту наботот, ҳуди мардуми Помир низ мавриди омӯзиш қарор гирифта, сохтмони ҷисми онҳо ҷиҳати дар Германия ба вучуд овардани насли ориёӣҳои асил мавриди омӯзишу андозагирӣ қарор гирифт, зеро онҳо ҷунин мешумориданд, ки сифатҳои беҳтарини бузургӣ ва шарофати инсонии

тамоми башарият маҳз ба ориёиҳо, ҳиндуаврупоиҳо вобаста мебошад. Чунин экспедитсияҳо ба Помир ва Тибет пай дар пай то соли 1943 идома доштанд. Онҳо ба Мюнхен барои «таҳқиқоти илмӣ» аспҳои «ориёӣ» ва замбӯрҳои асалеро оварданд, ки гӯё асалҳои «ориёӣ» чамъ мекардаанд. Муруфияи Нюрнберг ғайолияти ҷинояткоронаи фашистонро маҳкум намуд. Дар баробари ин рамзи свастика, ки онҳо дар ҷараёни экспедитсияҳояшон аз Помиру Тибет оварда буданд, манъ карда шуд. Свастикаи эзадӣ, ки дар ин ғушаҳо аз давраи неолит арзи ҳастӣ намуда, ба тамои дунё паҳн гардида буд, сиёҳ карда шуд. Ҳамин тариқ ба касофати фашистони немис муқаддасоту маданияти ориёӣ солиёни дароз ба дасти фаромӯшӣ супурда шуд.

Иоанн Горненский мегӯяд, ки «Боми дунё», яъне Помир бисёр асрори ниҳон дорад, ки ҳанӯз дар замони мо низ кашф нагардидаанд. Зеро Помир ва Ҳимолой имрӯз низ барои муҳаққиқон дастнорас мебошад. Муаллифи асар муътақид аст, ки Помир нахустмехани кӯҳани ориёиҳо арзёбӣ гардида, онҳо аз ин ҷо ба бисёр кишварҳои дигар муҳоҷират кардаанд.²⁶

Яке аз олимони шинохта В. М. Флоринский гуфтааст, ки ҳама дастовардҳои фарҳангӣ, ҳама арзишҳои моддиву маънавии аҳолии қадим маҳсули дастрасии мустақилонаи ҳуди онҳо набуда, аз нахустмарказе, ки барои тамоми башарият умумӣ буд, гирифта шудаанд. Аз ҳамин маркази тамаддун якҷоя бо муҳоҷирати халқҳо санъати эҷоди ашёи гуногун, ҳамчунин андешаҳо, донишҳо, завқу одоти мардум паҳн гардид. Ин муҳаққиқ ба натиҷае расидааст, нахустмехани башарият, ҳадди ақал гурӯҳи ориёии халқҳои сокини байни рудҳои Сирдарё ва Омударё, кӯҳдоманҳои Помир ва Тяньшан будаанд. Дар ҳамин ҷойгоҳ ҷудошавии наҷоди ягона ба ду гурӯҳ: ғарбиву шарқӣ ба амал омад.

²⁶ Горненский Иоанн, «Тайны Памира», Издательство: Вече, 2002.

Ориёҳои ғарбӣ ба ҳавзаи баҳри Миёназамин рафта, дар он ҷо маданияти қадимаро бунёдгузорӣ намуданд. Тоифаҳои шарқии ориёӣ, ки бо номҳои скифҳо ё сарматҳо машҳур буданд, дар Сибири ҷанубӣ маскун гардида, «шоҳигарии қўрғонӣ»-и қадимро ба вуҷуд оварданд. Ин аҳоли, ба ақидаи ӯ, аҷдоди халқи рус буданд. Дар асрҳои нахустини солшуморӣ аҳолии славянӣ (ориёҳои шимолӣ, скифҳо, хуннҳо) дар суроғи заминҳои беҳтар ба ҳудудҳои кунунии аврупоии Россия кўчиданд ва ҷойҳои холишудаи онҳоро қабिलाҳои туркиву муғулӣ ишғол намуданд.

Пажӯҳишҳои олимони собит менамояд, ки тамоми минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона, қисмати ғарбии Хитой ва дигар минтақаҳои ҳамҷавор нахустмехани ориёҳои аввалия будааст, ки тақрибан дар оғози ҳазорсолаи II қабл аз солшуморӣ бо сабабҳои гуногун қисмате аз онҳо ба сӯи Ҳинд ва қисмати дигаре ба сӯи минтақаҳои шимолӣ ва шимолу ғарбии Осиё ва қораи Аврупо муҳоҷират намуда буданд. Пайдоиши вожаи «ҳиндуаврупоӣ» аслан ба ҳамин давраи муҳоҷират иртибот мегирад. Баъди чанд садсолаи дигар аз ин минтақасое, ки зикраш рафт, акнун дар замони ба истилоҳ «Авесто»-ӣ дуввумбора муҳоҷирати бузурге ба амал омад. Ин дафъа низ қисмате аз ориёҳо ба сӯи минтақасое, ки қаблан зикр шуд, муҳоҷир шуданд, вале қисмати асосии ориёҳо ба сӯи сарзаминҳои кунунии Эрон, Афғонистон, Туркманистон, Қазқоз ва ғайра кўч бастанд. Бо вуҷуди ин қисмате аз он ориёҳо дар ҳамон нахустмехани худ боқӣ монданд, ки имрӯз тоҷикон ном доранд...

Бояд зикр кард, ки зери ифодаи Помир на ҳудудҳои он Помир аст, ки имрӯз маълум аст, балки минтақаҳои атрофи он – Сарикўл, Фарғонаву Рашт ва Хатлонро Ҳисор низ ба он шомил будаанд. Аз ин лиҳоз ҳангоми ҳамчун нахустмехани башарият ё ориёҳо баррасӣ намудани Помир минтақаҳои мазкур низ дар назар дошта мешаванд.

Тавре дида мешавад, дар қиссаву асотир ва китобҳои аксари халқҳои дунё маҳалҳое тасвир карда мешаванд, ки ба сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва минтақаҳои атрофи он мувофиқат меkunанд. Яъне бо итминон метавон гуфт, ки ин халқҳо сарзаминҳои мазкурро аз ёддошти он аҷдодашон хифз намудаанд, ки дар бомдоди таърих дар нахустмехани худ сукунат доштаанд. Тавре маълум аст, халқҳо аз нахустмехани худ муҳоҷират намуда, дар механи баъдиашон номҳои маҳал, кӯҳу дарё, кулҳову даштҳои он нахустмеханро дубора номгузорӣ мекарданд.

Муҳаққиқи таърих ва чуғрофияи халқҳои Осиёи Миёна М.В. Лавров низ роҷеъ ба пайдоиш, мавқеият ва нахустмехани ориёӣҳо навиштааст: «Тибқи маълумоти қадими ведой ва ориёӣ ҳамаи халқҳо аз Помир баромадаанд. Як шоҳаи халқҳое, ки аз Помир пайдо шудаанд, - ин халқҳои Аврупо мебошанд. Шоҳаи дуввуми халқҳо ҳиндуҳо, шоҳаи саввум – эронӣҳо ва шоҳаи чаҳорум – тоҷикон мебошанд».²⁷ «Тоҷикон сокинони бумии ин сарзамин (яъне Осиёи Миёна – М.Ҳ.) қобили тавачҷӯҳи хоса ҳастанд. Онҳо ба гурӯҳи эронӣён тааллуқ доранд ва тибқи маълумотҳо дар ин ҷойҳо нахустин шуда, аз кӯҳҳои Помир фуруд омада, муқим шуда буданд ва забони онҳо забони муқаддаси «Авесто» буд. Аз рӯи чехра тоҷикон ориёии асиланд».²⁸ Роҷеъ ба чунин умумияти пайдоиши ориёӣҳо дар китоби «История таджикского народа» омадааст: «... дар давраи муайяни таърихӣ аҷдоди эронӣҳои қадим ва ҳиндуҳои қадим ягона буда, ҳамчунин дар яке аз минтақаи зиндагӣ мекарданд, бо як забон гап мезаданд ва як тоифаи ҳиндуавропоиро (ё ки ориёиро) ташкил медоданд. Ба ақидаи аксари олимони дар ҳудудҳои ҳазораҳои III-II ё дар нимаи аввали ҳазораи II то солшуморӣ дар миёни онҳо ҷудой ба амал омадааст... Ҳам забонҳои эронӣ, ҳам забонҳои ориёӣҳиндӣ шоҳаҳои оилаи

²⁷ Лавров М.В. «Туркистан, География и История края». М. 1914, с. 25.

²⁸ Ёамон ӯо, с. 121.

забонҳои бузурги ҳиндуаврупой ба шумор мераванд, ки ба он оила забонҳои славянӣ, германӣ, романӣ, келтӣ, юнонӣ арманӣ ва дигар забонҳо шомил мебошанд. Дар замонҳои қадим аз умумияти ҳиндуавропоии аҷдоди халқҳои, ки ҳоло ба забонҳои гуногуни ҳиндуаврупой гап мезананд, нахустмехани умумиву ягона доштанд».²⁹

Дар мавридҳои зикршуда буд, ки қабл аз муҳочират садҳо тираву табори, ба истилоҳ ориёӣ, бо номҳои гуногун вучуд доштанд, ки онҳо дар ҳафт хиттаи калон (двипа) сокин гашта буданд. Ҳар яке аз ин хиттаҳо (ҷазираҳо) дар навбати худ ба чандин ҷазираҳои хурд тақсим мешуданд. Дар даврони гуногуни таърих сокинони қисмати зиёди аз ин кишварҳо (ҷазираҳо) бо номи мулки худ дар саросари ҷаҳони ҳамонвақта маълум ном бароварда будаанд. Муайян намудани мавқеияти дақиқи ҷуғрофии ҳар як аз ин двипаҳо бисёр печидагиҳои таърихи тоҷикон ва умуман ориёиҳоро мекушояд.

Олим ва файласуфи намоёни рус Николай Федорович Федоров (1829-1903) нахустмехани башарият ва оромгоҳи Нахустпадар (Ҳазрати Одам)-ро дар Помир медонист. Вай Помирро нахустмехани башарият ва тамоми халқҳо, инчунин ҷойгоҳи муқаддас эълон намуда буд. Лев Толстой ифтихор дошт, ки «дар як замон бо чунин шахс зиндагӣ мекард». Ф.М. Достоевский афкори ӯро «ҳамчун аз онӣ худӣ» меҳонд. Файласуф Соловев, М.Горкий, Тсиолковский ӯро бо суҳанҳои нек ёдоварӣ намудаанд. Федоров таълим меод, ки падару модар сабабгори асосии зиндагии кас ба шумор мераванд ва ҳар шахс дар навбати худ сабабгори ҳастии насли оянда мегардад. Дониши нахустини башарият ҳамин аст. Ҳар як шахс бояд бо ёрии Худованд худро комил созад, насли худ, аҷдоди худ, хонаводаи худро бояд шиносад ва эҳтиром кунад, -меғуфт ӯ. «Зинда гардонидани падарҳо ва

²⁹ Коллектив. «История Таджикского народа», ҷ. 1, с. 181.

бобоён» - ин суҳанҳо дар навиштаҳои Федоров зиёд вомехӯранд. Зинда гардонидан, эҳё намудани бобоён, яъне номҳои онҳоро аз фаромӯшӣ раҳо додан аст. Ана ҳамин аст, дарки аслии дунё. Тамои башарият барои Федоров як хонаводаи бузург аст, ки онҳоро аҷдоди муштарак ва тақдирӣ қисмати ягона ба ҳам пайванд кардааст. Халқ ҳам шахсият ба шумор меравад, аммо бузург, дастаҷамъӣ, ва талаботи халқ низ мисли талаботи шахс аст, зеро мустақилияи худро собит намуда, мутассилӣ, идоматдиҳии шахси наздик - падар, бобо, бобокалонро, ки маҳз дар ҳамин ғӯшаи замин бо ҳодисаҳои ҳоси табиӣ, тарзи ҳоси забонӣ, равонӣ, воситаи фикр қардан ва дарк қардани ҷаҳони ягона зиндагӣ ба сар бурдааст, собит қардан аст, -изҳор доштааст Федоров.

Барои Федоров пул ва сарватпарастӣ бегона буд. Фикрҳои ӯ дар бораи динҳо низ аҷибанд. «Боварӣ ба Худои тамоми падарҳо. Худои Одам ва ҳама нахустпадарҳо дини асосӣ ба шумор меравад. Дигар ҳамааш хиёнат ба Худо ва нахустпадарӣ худ аст», -гуфтааст ӯ.

Номи ин олимро муддатҳои тӯлонӣ пардаи ниссонӣ ва ҳомӯшӣ пӯшонда буд. Вай шинохтатарин, дӯстдоштатарин ва дар баробари ин шахсияти пураслори Москваи охири асри 19 буд. Николай Николаевич Федоров – файласуфи рус дорои қисмати аҷибест буд. Олиме буд, ки нахустин шуда изҳор намуд, ки Помир нахустмеҳани башарият мебошад ва ҳамаи халқҳо бояд барои ҳадафҳои умумӣ муттаҳид шаванд, гуфтааст яке аз муҳаққиқон Николай Захарчев.

Нахустмеҳани башарият ҳамчун ҳатти сурхи яке аз асарҳои фалсафии ӯ «Фалсафаи кори умумӣ»-ро ташкил додааст. Федоров ду маркази тамаддуни ҷаҳонӣ - маркази Қайҳонии ҷаҳон кӯҳи Меру ва меҳвари сайёраи Замин - Помирро шинохтааст. Ин олими рус дар фалсафаи ҷаҳонӣ нахустин шуда, назареро пешниҳод намуд, ки мутобиқи он маркази Руҳонии ҷаҳон Помир мебошад. Помир, мутобиқи ҷаҳонбинии ин файласуф, ин бихишти собиқ (гумшуда –

М.Ҳ.), (Боғи Эдем), (Адан – М.Ҳ.) мебошад. Помир Эдем (Адан, Адн, Ирам – М.Ҳ.) ва Ноди (аз Ленорман), яъне бихишт ва кишвари рондашудагон, меҳан (гахвора) ва оромгоҳи Нахустпадар аст. Помир намунаи Кремлҳо (аз қадимтарини онҳо Бобулӣ, Ошурӣ, Модӣ - Форсӣ то навтаринашон) ва Мутлақият аст, гуфтааст ӯ.

Ба ақидаи Федоров ду маркази фарҳангии ҷаҳон вучуд дошта будааст: 1. Ҷаҳонӣ – кӯҳи қутбии Меру – меҳвари дунё. 2. Помири руҳонӣ – «оромгоҳи нахустпадар» ва бихишти собиқ (Эдем). Федоров орзу дошт, ки дар Помир ба хоҷаи ҳазрати Одам ибодатгоҳе созад, зеро муътақид буд, ки оромгоҳаш ин ҷост.

Мутобиқи ривоятҳои қадим Нӯҳ ҳангоми тӯфони бузург турбати Ҳазрати Одамро ба ин ҷо оварда будааст. Аз назари ин олим маҳз дар ҳамин ҷо, дар Помир, гузаштагони фаромӯшшудаи халқиятҳои ориёӣ ва ғайриориёӣ дар ҳок гуфтаанд.

Масъалаи таҳқиқоти Помир бо мақсади ҷустуҷӯи «Нахустмеҳани башарият» аз ҷониби Н.Ф. Федоров дар анҷумани X ҷафрийетиносии дар Рига соли 1896 пеш гузошта шуд.

Таърихи сакралии Помиро ҳамчун яке аз нуқтаҳои барномарезишудаи қайҳонӣ, ки дар он ҷо маркази гумшудаи таърих ва пештаърихи бисёрқутбаи башарият ҷойгоҳи нав пайдо кардааст, таҳлил намуда, Федоров гуфтааст: «Асоси таърихи умумихалқии Помиро ҳуди забонҳои ташкил медиҳанд ва ба он забонҳо халқҳои ҳарф мезананд, ки баромади худро фаромӯш карда, аммо ривоятҳои ки мансубияти қавмии худро дар бораи ҷойҳои, ки аҷдоди онҳо зиндагӣ кардаву аз олам гузаштаанд, ҳифз кардаанд».

Маркази тамоми «оромгоҳи аҷдодон», яъне ҷойҳои аз ҳама сакралии бо хоҷаҳои наслҳои алоқаманд ҳуди Помир ба шумор меравад. Дар бораи Помир сухан гуфта, Н.Ф.Федоров гузориши ҳиндуаврупоии халқҳои Аврупо

таъкид менамуд. Чойгоҳи баромади онҳоро ба ӯ таври мушаххас таъин кардааст: «Помир ва атрофи он».

Дар бораи нақши Помир дар таърихи умумибашарӣ сухан гуфта, файласуф Федоров таъкид менамуд, ки ба тамоми чангҳо дар атрофи Помир хотима дода шавад, то ки оромгоҳи аҷдоди башарият нороҳат нашавад. Тирамоҳи соли 1899 Федорови 70-сола ҳамроҳ бо шогирдаш Петерсон ба Помир, ба зиёрати оромгоҳи Нахустпадар ба сафар мебарояд. Вай дар Помир мактуби машҳури худро ба В. Кожевников навишта, дар он суроғаи худро «дар доманаи Парапомиз, дар сарҳади миёни Эрон ва Турон» ишора мекунад. Федоров Помирро Кремли умумичаҳонӣ, чойгоҳи бихишти Эдем (Адан), яке аз се чойгоҳи муқаддаси дунё номидааст. Вай Помирро ҳамчун ғахвораи башарият доништа, дар ин мавзӯ ба баъзе маълумотҳои илмӣ замони худ така кардааст.

Бояд гуфт, ки мутобиқи назарияи ностратикии пешзабон макроилаи забонҳои халқҳои Авросиё ва Африка, ки баъдан, дар оғози асри XX пешниҳод гардида, дар асарҳои олими Шӯравӣ В.М. Иллич-Свитич ба назарияи илмӣ муътамад табдил ёфт, меҳани пешзабони халқҳои Авросиё ва Африка маҳз дар ҳамин ноҳияи Осиё таъин гардидааст. Қобили таввачҷӯх аст, Федоров нахустин касест, ки кӯҳи Меруро ба Помир айният додааст. Тавре маълум аст, Меру маркази замин, меҳвари дунё ва чойгоҳи бихишти Индра доништа мешавад.

Аз «Ригведо» то «Авесто»

Осори ведой («Ригведо», «Маҳабҳарата» ва ғайра) ва паҳлавӣ («Авесто», «Бундаҳишн», «Ёдгори Зарирон» ва ғайра) дар шумораи қадимтарин ва бузургтарин ёдгориҳои таърихи башарӣ қарор дошта, эҷоди онҳо ба тоифаҳои наҷоди ориёӣ мансубият дорад. «Маҳабҳарата» аз 18 (19) китоб иборат буда, масалан, тарҷумаи англисии он 7500

саҳифаро ташкил додааст. «Ригведо» ва дигар осори ведой низ чандин китобро дар бар гирифтаанд. «Авесто» низ аз 21 китоб иборат будааст, вале мутаассифона, аз ҷаҳор се ҳиссаи он бар асари ҳаводиси таърих аз байн рафтааст. Аммо осори зиёди дигари паҳлавӣ ба дастрас қарор дорад, ки гувоҳи бузургии ҳаҷму мазмуни осори ориёист. Ҳар ду ин осор, ҳам ба далолати мазмуни матнҳои ҳуди онҳо ва ҳам ба таъйиди аксарияти кулли донишмандон ва муҳаққиқини таърихи ориёӣҳо, бешубҳа эҷоди ориёӣҳои аввалия ва аз як решаву бун доништа шудаанд. Танҳо мавқеияти ҷуғрофӣ ва воқеияти замони пешазориёҳиндӣ ва пешазориёэронӣ (ҳамчунин пешазориёаврупой низ, вале ба назар мерасад, ки истилоҳи ориёӣ-тоҷикӣ ва ё пешазориётоҷикӣ бештар фарогири ҳадаф хоҳад буд) дар таи солиёни дароз қобили баҳси уламои зиёде аз кишварҳои гуногун будааст.

Қисмати бештар ва бонуфузтари муҳаққиқини ин баҳш нахустмеҳан ва муҳочирати ориёӣҳоро чандон ба назари эътибор нагирифта, мавқеияти аслии онҳоро дар сарзаминҳои бархӯрди кишварҳои кунунии Эрону Афғонистон ва Ҳинду Покистон доништаанд, ки ин мавқеият ҳам акнун мавқеияти сукувати қисмате аз ориёӣҳост. Қаблан як чизро бояд тазаккур дод, ки мавқеияте, ки зикраш рафт, (тибқи назари ҷонибдоронаш) агар воқеияти нахустмеҳани ориёӣҳо мебуд, онҳо бо он ҳама қудрати кишваркушоие, ки доштанд, сарзаминҳои ҳудро то ғарби Эрон ва ба самти шарқу ҷануб – то водии Панҷоб васеъ карда, ба муҳочират зарурат пайдо намекарданд ва баъдҳо низ аз ватани асли бо ҳасрат ёдовар намешуданд, зеро миёни ватани нахустин ва баъдишон фосилае вучуд надошт, ки онро аз ёдҳо зудуда намояд. Таъйиноти бисёр нуктаҳои ведой ва авестой нишон медиҳад, ки протоориёӣҳои (фароориёӣҳо) ҳиндуэронӣ ва аврупой аз кадом як сарзамине ба сӯи мавқеиятҳои кунуниашон муҳочират намуда, мавқеияти аслии сарзамини нахустинро дар тӯли садсолаҳои зиёд аз ёдҳо бурдаанд.

Ҳамчунин адабиёти ведой, аз ҷумла «Маҳабҳарата» ва адабиёти паҳлавӣ, аз ҷумла «Авесто» дар ҳамон механизми фароориёӣ эҷод ёфта, дар шакли шифоҳӣ яке ҳамроҳ бо ориёӣҳои ҳиндӣ ба Ҳинд ва дигаре ҳамроҳ бо ориёӣҳои эронӣ ба Эрон (шартан) кӯч намудаанд. Азбаски ориёӣҳо ба қудрату тавоноии давлатҳои баъдиашон, ки макони зисти доимиашон ба шумор мерафт, ниёз доштанд, маҷбур буданд ба адабиёти шифоҳии ҳамроҳ овардаашон бо назардошти шароит ва ҷуғрофиёи баъдӣ тағйиротҳое ворид намоянд. Чунин тағйирот ва иловаҳо дар ду шакл зуҳур намуд. Аввал ба кӯҳу дарё, маҳалу мавзеъҳои ватани баъдиашон он номхоро номгузорӣ кардаанд, ки дар нахустмеханашон вучуд дошт. Дуввум, ба кадом тақозое номҳои нав ва ё вучуддоштаи кӯҳу дарё ва маҳалу мавзеъҳои ватани пасинашонро бо баъзе номҳои дар адабиёти ведой ва «Авесто»-ӣ вучуддошта иваз намуданд. Ҳам дар «Маҳабҳарата» ва ҳам дар «Авесто» шакли дуввум бештар муассир гардид. Бо вучуди ҳамаи ин, ҳарчанд хеле кам бошад ҳам, номҳо, ҳодисаву воқеаҳо ва дигар хусусияти нахустмехани фароориёӣ дар адабиёти ведой ва «Авесто»-ӣ (паҳлавӣ) то чое боқӣ мондаанд. Баъзе номҳоро лаҳзаҳо ва хусусият дар ин ду адабиёт ба ҳеҷ ваҷҳ ба сарзаминҳои кунунии, ба истилоҳ, ватани пасини ориёӣҳо, мувофиқат намеkunанд ва онҳоро дар мавзеъу маҳали нахустинашон бояд суроғ намуд.

То кунун дар илми ориёишиносӣ чунин назарияҳои мавзевияти ҷуғрофии нахустмехани Ориёӣҳо вучуд дорад:

1. Шимоли Осиёи Миёна ва Қазоқистон.
2. Ҷанубу ғарби Осиёи Миёна ва хоса Хоразм.
3. Қарқоз.
4. Шимоли Ҳинд.
5. Минтақаи Урал.
6. Минтақаҳои Балху Хуросон.

7. Минтақаи бархӯрди сарҳадҳои Эрону Афғонистон ва Покистон.

8. Минтақаи Помиру Фарғона (ё Помиру Ҳиндукуш ва ё Помиру атрофи он).

Азбаски дар тамоми ин минтақаҳо ориёӣҳо дар замонҳои пешу пас сукунат доштанд, аз худ нишонаҳои ҳафриётӣ ва топо-гидро-этнонимӣ боқӣ гузоштаанд. Аз ин лиҳоз тарафдорони ҳар як аз ин назарияҳо бар дифоъи назари худ далелу бурҳони муътамаде дар даст доранд. Вале тавре таҳлилу таҳқиқи бисёр хусусияти осори фарориеӣ нишон медиҳад, қисми зиёди мавқеияти ҷуғрофии ин назарияҳо мавқеияти сукунати ориёӣҳо баъди аз ватани асли муҳоҷират намудани онҳост.

Дар натиҷаи чандин сабабҳои сунъӣ эҷодшуда дар таи даҳсолаҳои гузашта мавқеияти нахустини ориёӣҳо ба ҳудудҳои аз мавқеиятҳои асли хеле дур кашонда шуд. Ин назария то кунун, аз ҷумла дар миёни олимони тоҷик ҳам тарафдор дорад. Албатта, як чиз мусаллам аст, ки сарзамини ориёӣҳо дар дашту дара ва ё водии танге мавқеият надошта, сарзаминҳои зиёдеро дар бар мегирифт. Вале барои пайдо намудани баъзе хусусияти хоси он мавқеиятҳо аксар вақт ба дашту дара ва кӯҳу дарёе рӯ овардан лозим мешавад.

Назарияе, ки сол то сол тақвият, тарафдорон ва далелҳои фаровон пайдо мекунад, ин назарияи Помиру Фарғона (ё Помиру атрофи он) мебошад. Олимон К. Риттер, М. Милер, С.Нафисӣ, М. Мӯъин, Пури Довуд, Аҳмадали Кӯҳзод, М. Рашшод, Стеблин-Каменский, Ҷаводпур, Х. Давлатназар ва дигарон ин назарияро ҷонибдорӣ намудаанд. Аммо назари аксари ин муҳаққиқин умумӣ буда, дар шинохти ҷуғрофии ин маҳалҳо мушаххас набудааст. Мо дар ин чанд сӯҳбате, ки иншооллоҳ доир хоҳем намуд, бештар бо таъя ба номҳои маҳалоти манотиқи мазкур ва дар муқоиса бо адабиёти ведоиву «Авесто»-ӣ суҳан хоҳем гуфт.

Дар адабиёти ведой дар баробари чанд кӯху дарё ва бештар аз дигар номҳо номи Меру ҳамчун кӯх ва маҳал истифода шудааст. Дар киссаву ривоятҳои аксари халқҳои дунё маҳалли нуфузи Ҳазрати Одам, кӯхҳои баланди шимолии Ҳинд тазаққур ёфтааст. Муаррихи охири асри 8 ва аввали асри 9 Ҳишам ибни Муҳаммад ал-Қалби он маҳалро кӯхи Навзи кишвари Ҳинд гуфтааст. Баъзе муҳақиқини дигар маҳали кӯхҳои Помиру Ҳиндукушро (ба истилоҳ - Қафқози Ҳинд) маҳалли зуҳури наҷоди ориё гуфтаанд. Ҳам дар адабиёти ведой, ҳам дар «Авесто» ҳамчунин аз кӯхҳои баландтарине сухан меравад, ки аз шонаи онҳо офтоб мебарояд. Аз ин рӯ маҳалли ривоятии кишвари ориёӣҳоро дар самти шимолу ғарби кӯхҳои Помиру Ҳимолой бояд суроғ намуд. Назарияи суроғи мавқеияти ҷуғрофии фароориёӣҳои Ҳинду Эрон ва Аврупо дар ҳудудҳои Помир ва атрофи он аз миёнаҳои асри 19 шурӯъ шуда, то имрӯз тарафдорони зиёде пайдо намудааст. Олим - ҷуғрофидони бузурги немиси нимаи дуввуми асри 19 Карл Риттер яке аз аввалинҳост, ки мавқеияти нахустмехани ориёӣҳоро дар «қисмати марказии Осиёи Боло, дар сарчашмаҳои дарёҳои Оксус (Вахш) ва Яксарт (Сирдарё) – дар маҳалҳои Помир, Белур, Тибети Ғарбӣ» ва водиҳои ҳамҷавори онҳо доништааст. «Дар он ҷо», - гуфтааст ӯ, - «мо бояд нахустмехани аҷдодии халқиятҳои қадимии эронӣ ва ҳамчунин ҳиндиро» – ҳам арийҳо ва ҳам айриҳоро, суроғ намоем, ки бо зандӣ Эярини ва бо санскритӣ Айрия ном дошт.³⁰ Ин назарияи К. Риттер баъдан аз ҷониби Н.В. Ханьков, А.Б. Крымский, А. Шишов, А.Н. Семенов, В.В. Бартольд ҷонибдорӣ ва тавсиа ёфт. Профессори Университети Оксфорд Макс Миллер низ яке аз он нахустин муҳақиқин аст, ки дар охири асри XX назарияи «помирӣ»-и нахустмехани ориёӣҳоро тақвият додааст. Ба ақидаи ӯ

³⁰ Карл Риттер, саҳ. 45.

ориёиҳо сараввал дар кӯхдоманҳои Помир сукунат доштанд ва дар асри ХУ пеш аз солшуморӣ аз он ҷо ба муҳоҷират рӯ оварданд. Муҳоҷирати онҳо дар ду шоха ба вукӯъ пайваست. Як шоха ба сӯи Ҳинд ва шоҳаи дигар ба сӯи Аврупо рӯ овард. Баъди ин муҳоҷирати бузург дар асри ХІУ то солшуморӣ муҳоҷирати қисмати дигари ориёиҳо ба Эрон сураат гирифт.³¹ Роҷеъ ба чунин умумияти пайдоиши ориёиҳо дар китоби «История таджикского народа» омадааст: «... дар давраи муайяни таърихӣ аҷдоди эронӣҳои қадим ва ҳиндуҳои қадим ягона буда, ҳамчунин дар яке аз минтақаи зиндагӣ мекарданд, бо як забон гап мезаданд ва як тоифаи ҳиндуавропоиро (ё ки ориёиро) ташкил медоданд. Ба ақидаи аксари олимони дар ҳудудҳои ҳазораҳои III-II ё дар нимаи аввали ҳазораи II то солшуморӣ дар миёни онҳо ҷудой ба амал омадааст... Ҳам забонҳои эронӣ, ҳам забонҳои ориёҳиндӣ шоҳаҳои оилаи забонҳои бузурги ҳиндуаврупой ба шумор мераванд, ки ба он оила забонҳои славянӣ, германӣ, романӣ, кельтӣ, юнонӣ арманӣ ва дигар забонҳо шомил мебошанд. Дар замонҳои қадим аз умумияти ҳиндуавропоии аҷдоди халқҳои, ки ҳоло ба забонҳои гуногуни ҳиндуаврупой гап мезананд, нахустмехани умумиву ягона доштанд».³² Донишманди шаҳри эронӣ Саид Нафисӣ дар сӯҳбатҳои расмӣ ҳамеша ёдовар мешуд, ки Тоҷикистон ватани аҷдоди эронӣён аст. Муҳаммади Ҷаводпур низ перомони ин мавзӯ таҳқиқоте ба амал оварда навиштааст: «Асри ведой даврест, ки ориёиҳои ҳиндӣ ва эронӣ ба ҳам мезистанд ва ё тоза аз ҳам ҷудо шуда буданд».³³ Муҳаққиқи афғон Аҳмадали Кӯҳзод навиштааст, ки «Ориёвӣча» дар доманаҳои шимолу Ғарбии Помир ва ҳавза

³¹ Карл Риттер санъ. 14).

³² Коллектив. «История Таджикского народа», санъ. 181.

³³ Љаводпур М., «Маълӯаи иттилоот дар бораи Ирон ва иронӣён» Теърон, 1318, санъ. 27.

Омударё аст.³⁴ Эдуард Браун аз қавли Гиппарт гуфтааст, ки «Эронвич дар ноҳияи Помир аст».³⁵ А. Кӯҳзод дар асоси омӯзиши адабиёти ведой маскани нахустини ориёихоро Бадахшони улё (боло) доништааст. Муҳаққиқ ва мураттиби «Ригведо» Т. Елизаренко тахмин мекунад, ки дар нимаҳои ҳазорсолаи II то солшуморӣ ба шимолу ҷануби Ҳинд, ба ноҳияи кунунии Панҷоб аз самти ғарб, ба воситаи ағбаи Ҳиндукуш қabilaҳои ҷанговаре, ки худро ориёӣҳо (агуа) меномиданд, муҳоҷир гаштанд...³⁶ Ганҷинаи асосии ин қabilaҳо сурудҳои буданд, ки асоси таҷаммуи ояндаи «Ригведо»-ро ташкил доданд.³⁷ Ба қавли ин муҳаққиқ дар «Ригведо» ва «Авесто» бисёр лаҳзаҳои тасвир шудаанд, ки ба ҳамдигар хеле мушобеҳанд. Муаллифи мазкур ба тақвияти назари муҳаққиқин М. Мойрхофер, И.М. Дяков, Т. Барроу ва дигарон овардааст, ки қabilaҳои ориёӣ қабл аз воридаи Ҳинд шудан дар сарзаминҳои Осиёи Миёна – қад-қадӣ Амударё ва Сирдарё ба пайваст то баҳри Арал ва Ҳазар иқомат доштаанд. Аз ҳамин мавқеият муҳоҷират ба амал омада, як гурӯҳи онҳо нахуст ба Афғонистон ва баъдан ба Ҳинд ворид гардидаанд.³⁸ Ҷавоҳирлаъл Неҳру низ дар асари «Номаҳои падар ба духтар» дар мавзӯи мазкур фикрҳои ҷолибе пешниҳод намудааст. Ҳарчанд ҷуғрофиёи пешниҳодкардаи ӯ хеле васеъ буда, қисман маҳали сукувати баъдимӯҳҷирати ориёӣҳоро низ дар бар мегирад, аммо нахустмехани ориёӣҳо низ дар ин минтақа шомил аст.

Яке аз муҳаққиқони таърихи ориёӣҳои ҳиндуэронӣ И.В. Пьянков роҷеъ ба иқомати якҷоя ва муҳоҷирати ориёӣҳо таҳқиқоти ҷолибе ба амал овардааст. Ӯ тазаккур додааст, ки ҳешигарии миёни забонҳои қabilaҳои ориёӣ нишонаи он аст,

³⁴ «Ориёно», маълалла. Кобул, савр, 1318.

³⁵ Браун Э. «Таърихи адабиёти Ирон» Теһрон Т. 1335 ӓ. 1 с. 41.

³⁶ «Ригведо» – великое начало индийской литературы и культуры М. 1989.

³⁷ Ђамон ӓо, саъ. 426.

³⁸ Ђамон ӓо, саъ. 429.

ки онҳо замоне ба як забон ҳарф мезадаанд. Ва эътирофи ин фикр ба чунин натиҷа мерасонад, ки онҳо замоне ба як гурӯҳи қавмӣ мансуб будаанд. Аҷдоди умумии пешориёҳиндуҳо ва пешориёрониҳо худро ориёӣ меномидаанд.³⁹ Ба қавли ин донишманд ин қabilaҳо дар охири ҳазораи III ва аввали ҳазораи II то солшуморӣ дар хатти васеи даштҳои Осиёи Миёна ва Қазокистон иқомат доштанд.⁴⁰ Тарафдорони назарияи мавқеияти нахустини ориёӣҳо дар қисмати шарқии Осиёи Миёна ва муайянтар – сарчашмаҳои дарёҳои Панҷ, Вахш ва Сирдарё, ё ба истилоҳ Помир ва атрофи он зиёданд ва бо ин мавқеияти ишғолкарда ва далелу бурҳон аз муқобилони худ – тарафдорони назарияи ғарби Эрон ва ё чануби Афғонистон бартарӣ ба даст овардаанд.

Вале бештар аз ҳама маҳали нахустмехани ориёӣҳоро дар адабиёти ведой (аз ҷумла «Маҳабҳарата» ва «Ригведо») ва адабиёти пахлави («Авесто», «Бундаҳишн» ва ғ.) ва муқоисаи ҳар ду ин бахш саҳеҳ таъин кардан муяссар аст.

Ҳарчанд аксарияти чанбаҳои мазҳабии адабиёти ориёӣҳиндӣ ва «Авесто» дар тавофут қарор доранд, аммо дар ҳарду ин асар нишонаҳои умумии ориёии асотири ва маҳалу мавзёҳоро пайдо кардан мумкин аст. И.В. Пьянков гуфтааст, ки қабл аз он ки ориёӣҳои ҳиндӣ ба Ҳинд рӯ оранд, миёни онҳо ва ҳамқabilaҳояшон ҷудой ва ба қисматҳо порашавӣ ба амал омадааст. Олимон замони «Маҳабҳарата» ва дигар адабиёти ведоиро аз нимаҳои ҳазораи III то шурӯи ҳазораи II (п. аз солшуморӣ) ва «Авесто»-ро аз охири ҳазораи II то асри VI (п. аз солшуморӣ) тахмин кардаанд. Яъне фосилаи ин ду давра тақрибан ҳазор солро ташкил медиҳад. Сабаби аслии ҷангу ҷудоии ориёӣҳо, дар даврони аввал тибқи мазмуни «Маҳабҳарата» муноқишаҳои байни писарони ду бародар (амақбачаҳо) будааст. Баъд тамоми

³⁹ «Мероси ниёгон», маъалла, 1995-2.

⁴⁰ Ёамон ҷо.

тоифаҳои ориёӣ баъзе ба кумаки як тараф ва баъзе ба кумаки тарафи дигар ба ин ҷанг ҳамроҳ мешаванд. Дар адабиёти «Авесто»-ӣ низ муноқишаҳо миёни ориёиҳои қавман ба ҳам наздик сар зада, дар ин ҷо бар илова аз қавмҳои ориёӣ қавмҳои ғайриориёӣ низ (аз ҷумла туркону чиниён) ба яке аз тарафҳо кумак менамояд. Ва дар ин муддат ва пас аз он низ миёни тоифаҳои ориёӣ ҷангҳои дигаре воқеъ гардида будаанд. Агар «Маҳабҳарата» тоифаҳои рақшасҳо, дайтҳо, данавиҳо ва ғайраро бо таҳқир «тоифаи паст, девони одамхӯр» номида бошад, «Авесто» тоифаҳои хиёниён, кидориён ва баъзе қавмҳои дигарро тоифаҳои «бадраг ва бадкеш» номидааст. Аммо маълум мегардад, ки ин тоифаҳо низ аз ҷумлаи тоифаҳои ориёнаҷод будаанд. Таҳлил бисёр лаҳзаҳо ва номҳову ҳодисаҳои мазкур дар адабиёти ориёҳиндӣ ва «Авесто» нишон медиҳад, ки бунёдгари ин ду адабиёт дар нахуст мансуб ба як тоифа ё тоифаҳои наздик буда, дар як минтақа иқомат доштаанд ва дорои забону маросим ва асотири муштарак будаанд. Трита Оптия-Фаридун, ё Тройтана-Сроитина, аждаҳои доса – даҳак, Ажидахӣ, Ямуна-Йима ва бисёр номҳо дар адабиёти ориёҳиндӣ ва «Авесто» тақрибан як реша доранд. Таҳлили бисёр лаҳзаҳои дигар низ ҳаmrешагии ин ду адабиётро тақвият додаанд. Бунгоҳи ориёиҳо дар адабиёти ведой Аряварта ва дар «Авесто» Айриана Ваеча (Ориёвича) ном доштааст.

Роҷеъ ба маҳалли меҳани ориёиҳои пешазҳиндӣ ва пешазэронӣ низ аз ин ду адабиёт маълумоти муҳиме дарёфт кардан мумкин аст. Қабл аз ҳама дар ҳар ду адабиёт аз кӯҳҳои баланду зебо суҳан рафтааст, ки он кӯҳҳо нишонаи кишвари ориёиҳо будаанд. Офтоб аз паси ин кӯҳҳо баромада, ба кишвари ориёиҳо тобандагӣ мекунад. Масалан дар «Авесто» риштакӯҳи (қаторкӯҳи) Ҳара Баразайт, ки қуллаи баландтарини он Ҳукар ном дорад, кӯҳи муқаддас ва ифтихори кишвари ориёиҳо ном бурда шудааст. Қуллаи кӯҳи

Упарсаинӣ аз лиҳози баландӣ дуввумин кӯҳ номбар гардидааст. АДар минтақае, ки зикраш рафт, қуллаи аз ҳама баландтарин ва аз ҷиҳати баланди қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ (7495м) ва дар ҷои дуввум қуллаи ба номи Абуалӣ ибни Сино (собик қуллаи ба номи Ленин) ҷой гирифтаанд. Қуллаи Кангритоғ (тақрибан дар 60 км шарқии ноҳияи Мурғоб, дар Ҷумҳурии Хитой – 7719 м.) қуллаи ориёӣ шуда наметавонист, зеро аз домани он ба самти ҳаракати хати рушной (оғтоб, моғтоб ва ситораҳо) дарёе ҷорӣ намешавад. Аз пояи қуллаи Исмоили Сомонӣ ба самти ҳаракати рӯшной дарёи Вахш ҷорӣ мегардад, ки он дар «Авесто» зикр ёфтааст. Ин дарё дар «Авесто» як бор бо баромадани оғтоб, бори дуввум бо моҳ ва бори саввум бо ситораи Тиштр ситоиш ёфтааст. Ба қавли Ҷалили Дӯстхоҳ мақоли «об-рӯшной» ба ҳамин дарё иртиботи эҷод дорад. Кӯҳи Баразайт дар миёни мардуми маҳал то кунун бо номи Бозирак маълум аст. Дар осори ведой низ аз чандин кӯҳҳо ёдоварӣ шудааст, ки кӯҳҳои Меру, Мундара дар ин шуморанд. Аз шонаи ин кӯҳҳо оғтоб барои мада, ба кишвари ориёӣҳо тобандагӣ менамояд. Як қуллаи кӯҳи ҳампахлӯи ин кӯҳ аз рашку ҳасад ба сӯи осмон қад афрохта, роҳи оғтобро банд мекунад. Яке аз эъзодони ведой он кӯҳро водор мекунад, ки сарашро паст кунад, то оғтоб гузашта тавонад. Бобҳои китоби «Ригведо», «Манда» ном доранд, ки маънои онҳо «лунда», «давра» мебошад. Дар ғӯишҳои ҷанубӣ ҳар чиз лундаву гирдро «мундала» мегӯянд. Дар «Авесто» баҳри Ворукаш ҳамчун бузургтарин дарё ситоиш ёфтааст. Аз ҷумла, дар ин дарё бо номи Васӣ моҳиест, ки агар тундрав марде аз субҳ то шом шитобон биравад, ба дарозии он расида наметавонад. Дар «Маҳабхарата» ин дарё бо номи «Уқёнуси ҷаҳонӣ» номбар шуда, моҳии Васӣ бо номи мори Васук ёдоварӣ шудааст. Эъзодони аотирии ведой кӯҳи Мундараро ба миёнаи ин дарё гузашта мори Васукаро ба гирди он мисли тасма печонда,

кӯхро чарх мезанонанд (мисли дӯғкашии урфӣ) то аз он нӯшобаи муқаддас ба даст биёваранд.

Номҳои кӯху дарё маҳалу мавзеъ, ё ба истилоҳ - топонимҳо, гидронимҳо ва номҳои қавмҳову шахсҳо - этнонимҳо омили муътамади муайян намудани таърих ва маҳали зисти тоифаҳо ва халқҳо будааст. Дар забон ва, гузашта аз он, дар номҳои ҷуғрофӣ ҳеҷ гуна шартӣ тасодуфӣ вучуд дошта наметавонад. Танҳо баъзе шабеҳиятҳои номҳои забонҳои дигар тасодуфӣ буда метавонанд бас. Вале ҳар шабеҳияте, ки аз ҳудуди 5-6 ном зиёд бошад, дар он ҷо таърихе нухуфтааст. Аз ин лиҳоз, вақте мо нахустмехани ориёӣҳои Ҳинд, Эрон ва Аврупо дар маҳале, ки зикраш рафт, тахмин намоем, бояд номҳои ҷуғрофӣ ин маҳалҳо дар худ аз замони пешориёӣ нишоне ниҳон дошта бошанд. Дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва водии Фарғона номҳои топо-гидро-этнонимҳо (бо шумули номҳои марбут ба ҳайвоноту наботот) аз ҷумла ба ҷунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд. 1. Ведой (ориёҳиндӣ ё санскритӣ) ва 2. «Авесто»-ӣ. Ин ҳол баёнғари он аст, ки айни як маҳал ду давраи мавҷудияти мазҳабҳои гуногуни ориёиро аз сар гузаронидааст. Аксар вақт номҳои ведой ва «Авесто»-ӣ дар паҳлӯи ҳам қарор доранд. Масалан Андархан - ведой, Ашт - «Авесто»-ӣ, Фарғара, Пушон - ведой, Данғара - авестой, Шамар-ведой, Ҳоит - «Авесто»-ӣ, Шамбарӣ, Шайнак - ведой, Ромит - «Авесто»-ӣ ва ғайра. Айнан ҳамин гуна ҳол дар Ҳинд ва кишварҳои Хабаров, Сибир ва пайвасти Аврупо то Англия мушоҳида мегардад. Ин далели баёнғари иқомат ва муҳоҷирати ду гурӯҳи ориёҳо дар минтақаҳои мазкур мебошад. Ба гурӯҳи номҳои сеюму чорум номҳои даврони буддой ва ислом шомиланд.

Эзади ишқу муҳаббат Кама, ки дар Россия дарёи Кама аз ҳамин ном тасмия шудааст, имрӯз дар забони тоҷикӣ дар шакли «ком» вучуд дорад. Номи Шунқор дар миёни тоҷикон аз Шанкар - лақаби ҳудои осмонҳо Индра аз замони пешориёӣҳои ҳинд боқӣ мондааст. Худи номи Индра дар

шакли Андаремон дар «Шохнома» ва дар шакли Андароб, (дарёи Индра) Андарбаг, Андархон – номҳои деҳа боқӣ мондаанд.

Инак ду гурӯҳи номҳо пешниҳод мегарданд, ки аввал дар замони адабиёти ориёхиндӣ ва ориёҳои хиндӣ ва гурӯҳи дуввум ба ориёҳои эронӣ нисбат гирифтаанд. Албатта, гуфтан душвор аст, ки сад ҷисад шаклу мазмуни ин номҳо айнӣ шаклу маъноҳои ведоист, вале ақсарияти ин номҳо метавонанд ба шакли андаке тағйирёфта ҳамчун баёнгарӣ маъноҳои нахустин зӯҳур намоянд. Дар аввал шакли номҳои деҳа ва маҳалҳои ҳудудҳои Тоҷикистон ва баъдан номҳои ориёхиндӣ оварда шудааст.

Шамар - Шамар, Шайнак - Шаунак, Пушён - Пушон, Ғарғара - Карқара, Каврак - Каврав, Пандовчӣ - Пандов, Эшоно (дияи Эшоно) – Ишоно, Пашор - Парашор, Шулхов - Шлоко, Хиштиро - Юдхиштиро, Пунарвоғ - Пунархан, Войдара - Войдура, Қуло - Қуло, Яшм - Ашмак, Ғаниша - Ганиша, Дарова - Дарва, Даҳана - Даҳана, Дранг - Дранга, Качамандӣ - Кача, Кртинг - Критин, Кулик - Кулика, Камаров - Кумаро, Қулма - Гулма (Гурма), Пингун - Пингал, Шоле - Шоля, Элок - Алоко, Ванҷ - Ванг, Аванта, Кландак - Клинда, Калантак; Кадара - Кедара, Порвоғ - Порво, Хост - Хоста, Капалӣ - Капила, Капалин, Кишмбоғ - Кишм, Шаков - Шак, Фолума - Пулома, Дувона-Двайтвона, Кичики (зи) - Кичики, Ёвон - Ёвон, Ява, Камчироғ - Кама, Калакон - Калака, Љеланд(й) - Љеландхор ва ғайра.

Тавре аз мисолҳои зикргардида маълум мегардад, шоҳҳои номҳои ориёӣ-ведоӣ ва бисёр номҳои маҳалҳои Тоҷикистон аз як кундаву реша аст. Тавре ки тазаккур рафт, ҳама номҳои ориёведоӣ ва номҳои маҳалҳои Тоҷикистон, имкон дорад, аз ҷиҳати маънӯву шакл андаке тафовут дошта бошанд. Бо вучӯди он ки ҷудой миёни ин ду гурӯҳ чанд панҷ ҳазор сол қабл аз ин рух дода буд, ҳанӯз дар миён шабеҳияти комиле боқӣ мондааст. Инак дар навбати дигар мисолҳоеро

пешниҳод менамоям, ки бо андаке тағйирот дар адабиёти ориёведой, ориёавестой ва дар номҳои маҳалҳои Тоҷикистон боқӣ мондаанд. Ин номҳо низ далели онанд, ки ориёӣҳои ҳиндӣ бо ориёӣҳои эронӣ (тоҷикӣ) дар маҳалҳои Тоҷикистон замоне бо ҳам будаанд.

<i>Ориёведой</i>	<i>Ориёавестой</i>	<i>Маҳалҳои Тоҷикистон</i>
Бхарата, Бхарах	Ҳаратӣ	Хоруғ (Харах)
Махараштра	Вовручараштӣ	Рашт,
Меру	Мару	Мурғоб(Бадахшон)
Бахлика	Бахл,Балх,	Балх (Кӯлоб, Рашт)
Ямуна	Йима (Чамшед)	Чам, Дашти Чам
Индра	Андаремон	Андароб (Бадахшон)
Сома	Ҳаома	Ҳюм (Рашт)
Ашмак	Ашим	Яшм (Рашт)
Ванг	Вангаҳи	Ванҷ
Дранг	Дрангиана	Дранг (Рашт)
Роса	Оранг (Рангха)	Оран

Қисмати дигари номҳо, ки аз адабиёти ведой мушобеҳи номҳои маҳалҳои Тоҷикистон ва кишварҳои Ҳинду Эрон ва Афғонистон, Сибир ва Аврупо пешниҳод мешаванд, ҳамчунин бар он далолат менамоянд, ки номҳои маҳалҳои зикршуда ва номҳои маҳалҳои Тоҷикистон аз як реша бун гирифтаанд. Инак дар ин бахш номҳои пешниҳод мешаванд, ки дар се манбаъ - адабиёти ведой, маҳалҳои Тоҷикистон ва дар кишварҳои муҳочирати ориёӣҳо мушоҳида мешаванд.

<i>Номҳои ведой</i>	<i>Номҳои дар Тоҷикистон</i>	<i>Номҳои мушобеҳ</i>
Дранг	Дранг	Дрангодра (Ҳинд)
Шак	Шаков	Саков (Турк.), Шаква (Рос.)

Кедара	Кадара	Кудар (Рос. Байкал)
Љиландхар	Љиланд(й)	Љаландхар (Њинд), Љелинд
Шамар	Шамар	Шамары (вил. Свердлов)
Кула	Ќуло	Кула (Булгария)
Пушон	Пушён	Пишон (Пок.), Пашан (Љин)
Капалин	Капалй	Капарй (Њинд) Капал, (Талды Курган)
Кумаро	Камаров	Кумаро (Рос.), Комарова (вил. Киров), Камарово (Булгория) ва ғ.
Хуста	Хост	Хуст (Украина), Хуст (Афғ.) Хос (Англия) ва ғ.
Шамбал	Шамбарй	Шамберй (Франсия) Самбар (Укр.)Љамбал (Њинд)
Кулика	Кулик	Куликово (Россия)
Белгион	Белгй	Белгион (Рим), Белгион (Њинд) Белгия
Ироко	Элок	Илок (Рос., Ќазтон)
Пуйон	Вийон	Пуйон (Англия) Буйон (Белгия)
Шоля,	Шола Шоле	Шоле (Франсия)
Кача	Качамандй Кочон	Кач (Њинд) Кочон (Эрон)
Каврав	Каврак	Каврак (вил. Кузбасс)
Ванг	Ванч, Ванчов	Вангозеро (Карелу Фин) Вангов (Приморье)
Индра	Андароб, Андархон Андарбаг Андаремон (Шоҳнома)	Индура (вил. Гроднен) Андорра (Пиреней)
Халика	Хулак	Хилак (ҳавзаи Лена)

Айни ҳамин гуна мисолҳоро роҷеъ ба иртиботи решагӣ миёни номҳои замон ва забони «Авесто», минтақаҳои

Тоҷикистон ва маҳалҳои дигар кишварҳои дунё овардан имкон дорад.

Ҳаома	Ҳюм	Ҳюм (фин.) Ҳийум (эст.) ва ғ.
Вахш	Вахш	Вакшозеро (Кар. Фин)-Аҳриман
Аша	Аша,	Ашалин-Аша (Рос)
Муғ	Муғ	Муга (Испания) ғ.
Хуросон	Хорозионӣ (?)	Хлоз - Херсон (Укр). Хорсенс (Олмон)
Нусай	Нусай	Ниса (Польша) Нисо ва ғ.
Чам Дашти Чам	Чам	Джамм (Рос.)
Метан	Метаниён	Митан (Исп.) ва ғ.
Роға	Роға, Роғун	Рюген, Рогань Таган Рог

Ҳамин гуна зоҳир мегардад, ки тамоми минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, ҳамчуни водии Фарғона, қисмати ғарбии Хитой ва дигар минтақаҳои ҳамҷавор нахустмехани ориёҳои аввалия будааст, ки тақрибан дар оғози ҳазорсолаи II қабл аз солшуморӣ бо сабабҳои гуногун қисмате аз онҳо ба сӯи Ҳинд ва қисмати дигаре ба сӯи минтақаҳои шимолӣ ва шимолу ғарби Осиё ва қораи Аврупо муҳоҷират намуда буданд. Пайдоиши вожаи «ҳиндуаврупой» аслан ба ҳамин давраи муҳоҷират иртибот мегирад. Баъди чанд садсолаи дигар аз минтақасое, ки зикраш рафт, акнун дар замони ба истилоҳ «Авесто»-ӣ дуввумбора муҳоҷирати бузурге ба амал омад. Ин дафъа низ қисмате аз ориёҳо ба сӯи минтақасое, ки қаблан зикр шуд, муҳоҷир шуданд, вале қисмати асосии ориёҳо ба сӯи сарзаминҳои кунунии Эрону Афғонистон, Туркманистон, Қафқоз ва ғайра кӯч бастанд. Бо вучуди ин қисмате аз он ориёҳо дар ҳамон нахустмехани худ боқӣ монданд, ки имрӯз тоҷик ном доранд...

Айниятҳо дар адабиёти ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ

Тавре дар бахшҳои гуногуни ин рисола зикр гардидааст, аксари лаҳзаҳои зиндагии ориёӣҳои ҳиндӣ ва эронӣ қабл аз муҳочираташон муштарак ва ё мушобеҳ будааст. Ин муштаракотро тақрибан дар ҳама паҳлуҳои зиндагии ин ду шӯъбаи ориёӣҳо пайдо кардан мумкин аст. Айниятҳо ва муштаракот қабл аз ҳама дар забони онҳо нақши равшан доштааст. Дар ин бора аксари муҳаққиқони таърихи ориёӣҳо ишораҳои равшан ва далелҳои фаровон пешниҳод намудаанд. Вале дар бораи дигар айниятҳо назару далели мушаххас ироа нагардидааст. Мантиқ тақозо менамояд, ки агар онҳо чунин зиндагии муштарак дошта будаанд, бояд айниятҳои бештаре низ дар адабиёти онҳо нухуфта бошад. Шарт нест, ки айниятҳо дар мувофиқа ва айни ҳам зоҳир шуда бошанд. Онҳо баъзан метавонанд муҳолифи ҳамдигар низ бошанд. Қабл аз ҳама ин муҳолифат дар динҳои онҳо зоҳир мегардад. Вақте дини зардуштӣ ба арса омад, агар дар он минтақа дину оини ориёӣҳои ҳинду вучуд намедошт, вай ҳеҷ гоҳ ба муҳолифати шадиди он дин мувоҷеҳ намегашт. Ва ё агар асарҳои динӣ ва муқаддасоти оини нав аз лиҳози маънавӣ пурқувват намебуд, вай ҳеҷ гоҳ ба муқобили дини пешин пойдорӣ карда наметавонист. Ҷангҳои шадиди миёни ҷонибдорони динҳои наву кӯҳна дар ҳамин замина ба вуқӯъ мепайваست. Нахустин муҳолифат ва дар айни замон айнияти, ки дар миёни онҳо буд, даева, яъне худо буд. Ҷонибдорони дини нав ҳамқаъмони худро бо бисёрпарастӣ ё бисёрхудоӣ гунаҳкор дониста, онҳоро даъват мекарданд, ки дини яктопарастии навро қабул кунанд. Тарафдорони дини пешин далел пеш меоварданд, ки нисбати дину оини ниёкон беҳурматӣ зоҳир гардидааст ва онҳо бояд аз баҳри дини нави худ гузашта, дини пешинро дубора қабул кунанд. Дини нав дар миёни як қавми муътақиди ду оин раҳнаи бузурге ба вучуд овард. Даева ё дайва, ки худои муштаракӣ даврони ягонагии ин ду қавм буд, ба маҳлуки зишту нопок айният дода шуд. Ва баръакс асура, ки онро ориёӣҳиндуҳо маҳлуки

зишту ғайрихудой медонистанд, ба шакли Ахуро – Ахуро Маздо ҳамчун Худои яккаву ягонаи дини нав зоҳир гардид. Пас аз ин ҳар чӣ дар оини дайва муқаддас буд, дар оини ахурой мавриди сарзаниш қарор ёфт. Оини ахурой дар муқобили ҳар як чизи муқаддаси дини пешин муқаддасоти нав пешниҳод менамуд: дар муқобили эзадон ва нимэзадон эзадгунаҳо, масалан дар муқобили Сарасватӣ бо сифатҳои неки занона Ардвӣ Сура Аноҳито бо ҳамон гуна сифатҳо, балки бештар аз он ва ғайра.

Аммо оини нав ҷойгоҳи биҳишт ва дигар муқаддасотеро, ки дар тайи солиёни дароз эътиқоди мардуми он замон бар онҳо қавӣ гардида буд, дигар қарда наметавонист. Аз ин рӯ ин ҷойгоҳ баъзан бо номҳои тамоман нав ва хусусиёти андаке тағйирёфта муаррифӣ мегардид. Масалан агар номи кишвари Аряварта ба шакли Айрияна ваеҷа номгузорӣ гардида бошад, кӯҳи Меру ба шакли Хукар (Ҳара Баразаитӣ) ном гирифт. Дар ин бахш он айниятҳои, ки аз ҳар ду адабиёт мушоҳида мегардад, ба ҷанд гуна тақсим гардидаанд.

Азбаски ориёӣҳои ҳар ду давра дар як минтақа – шарқи Осиёи марказӣ ва ҳудудҳои ҳамҷавор иқомат доштанд, дар адабиёти ҳар ду гурӯҳ бисёр номҳои боқӣ мондаанд, ки айнӣ як маҳал буда, бо андаке тағйир ё таҳфифу ҳашвҳои овозӣ зикр гардидаанд.

Дар ҳар ду адабиёт номҳои шоҳон ва эзадоне зикр гардидаанд, ки дар замони умумияти қавмӣ ориёӣҳои ҳар ду гурӯҳ ҳукмравой қарда будаанд. Агарчи он номҳо бо андаке фарқият зикр мегарданд, айниятҳои онҳоро муайян қардан душвор нест: Трита Аптийа, Фрита Аувия - (Фаридун), Траетона - Сроитина; аждаҳои Доса - Даҳак (ажидаҳӣ); Ямуна (Йима) – Йама, (Йима Ҷамшед), Вата – Вата (эзоди бод), Вритраган (Индра) – Вритраган (Баҳром, лақаби Индра), Апам напат - Апам напат, Сома – Ҳаома (нӯшобаи муқаддас), Зотар – Ҳотар ва ғайра

Дар баъзе маврид номҳои мушобех агарчи айнаи ҳам нестанд, вале собит менамоянд, ки номбардори ориёэронии онҳо дар ҳамон мавқеияте сукунат доштанд, ки пештар ҳамқаवмони ориёхиндиашон сокин будаанд: Эзади ориёхиндӣ Индра дар «Шохнома» ба шакли Андаремон (муштақ аз Индра, паҳлавони тӯронӣ) зоҳир мегардад. Ҷаҳн номи ҳақимест, ки Гангаро нӯшида буд, аз ин рӯ Ҷаҳнавай лақаби Ганга низ буд. Ҷаҳн (писари Афросиёб, дар «Шохнома») ба гиридошти ҳақим Ҷаҳн номгузорӣ гардида буд. Тур лақаби шоҳони даврони ориёхиндӣ, ба маънои баҳодур ифода мешуд ва Тур писари Фаридун ба хоҳари шоҳон ва паҳлавонони ориёхиндӣ чунин номгузорӣ гардида буд.

Дар бораи пайдоиши укёнусҳо ва кишварҳо дар «Шримад Бхагаватам» (5.1) омадааст, ки «...Маҳароча Прияврата вақте савори гардунаи дурахшон рӯи заминро давр мезад, чархҳои гардунааш ҳафт ҷӯяк кашиданд, ва аз онҳо ҳафт укёнус (ва ҳафт кишвар – М.Ҳ.) ба вуҷуд омад. Ин ҳафт укёнус Бхумандалро (Замин) ба ҳафт қитъа ҷудо намуданд». Ин ҳафт кишвар Ҷамбу, Плакша, Шалмали, Шака, Куша, Пушқара, Краунча ном гирифтанд. Дар айнаи ин ҳафт кишвари ориёхиндӣ ҳафт кишвари ориёэронӣ зикр мегардад, ки Ариза, Сава, Фрададфшу, Видадафшу, Воврубарашт, Вовручрашт ва Хванирас⁴¹ номида мешаванд.

Дар навиштаҷоти буддоии соли 600 то солшуморӣ 16 кишвари Маҳачанапада (ба санскрит - кишварҳои бузург) воқеъ дар самти шимолу ғарби Ҳиндустон, ки Осиёи Миёна низ ба он шомил аст, номбар шудаанд, ки онҳо Анга, Магадҳо, Каши, Кошала, Вачи, Малла, Четӣ, Вамса, Куру, Панчала, Маччо, Сурасена, Ассака, Авантӣ, Гандҳара, Камбоҷа ном доранд. Тибқи маълумоти Интернет, сайти «ewik.info русская энциклопедия» камбоҷиҳо дар атрофи

⁴¹ Роҷеъ ба мавқеияти ӯар як аз ин номҳо алоҳида суҳан меравад.

Ҳиндукуш, Бадахшон ва Помири Тоҷикистон, инунин водии дарёи Зарафшон сукунат доштаанд. Баъзе муҳаққикон Гандҳараро ба Қандаҳор айният додаанд. Вале роҷеъ ба кишварҳои дигар маълумоте пешниҳод нагардидааст. Дар ин миён чандин номҳо ба номҳои маҳалҳои ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ва водии Фарғона шабеҳият доранд, ки ба таҳмини мо Косала - Косон, Сурасен - Сурушан, Куру - Курушката, Маччо - Мастҷоҳ, Ассака - Ассака (водии Фарғона), Куша - Куча (ғарби Хитой) дар ин шуморанд. Дар баъзе адабиёт 16 шаҳри адабиёти ориёҳиндӣ ба тариқи зайл номгузорӣ гардидааст: Саумя, Саурипура, Нагенд-рабҳавана, Гандҳарва, Шайлагама, Краунча, Крурапура, Вичитрабҳавана, Баҳвапада, Духкхада, Нанакрандапура, Сутаптхабҳавана, Раудра, Пайе-варшана, Шитадхйа, Баҳубхити; ҳамчунин 16 ҷазираи Бхулока ва Бхумандала (Замин) - Джамбудвипа, Илаврита-варша, Бҳадрашва-варша, Хари-варша, Кетумала-варша, Рамяка-варша, Хиран-майя-варша, Уттаракору-варша, Кимпуруша-варша, Бхарата-варша, Плакшадвипа, Шалмалидвипа, Кушадвипа, Краунчадвипа, Шакадвипа ва Пушкарадвипа ном доранд.

Дар ин замина шонздаҳ кишвари ориёэронӣ – Айрияна Ваеча (Эронвич), Сугда (Суғд), Мауру (Марв), Боҳази (Балх), Нисойя (Нисо), Ҳарайва, Ваюкерета, Урва, Хнента (дар Гургон), Ҳарахвайтии зебо, Ҳаетумант, Рага (Роға), Чахра, Варена, Ҳапта Ҳинду, Упа Аудешу Аранг мисли дигар маҳалу шаҳрҳо ва муқаддасоти ориёэронӣ дар муқобили шонздаҳ кишвари ориёҳиндӣ номгузорӣ шудаанд.

Дар ҳар ду адабиёт як силсила кишвар ва номи маҳалҳое зикр мегардад, ки аксари онҳо дар як мавқеият воқеъ будаанд. Ҳоло аксар муҳаққикон Арявартаи ориёҳиндиро аз Арияна ваеҷаи ориёэронӣ чудо медонанд. Вале ин ду шакли номи як маҳал будааст, ки дар мақолаи ба ин мавзӯ бахшидашуда муфасссал шарҳ ёфтааст. Дар баробари Аряварта - Айрияна ваеҷа ҳамчунин Бахлика – Балх, Барбара -

Барбар, Бхарата – Хароти, Варунавараи чаҳоргӯша – Варенаи чаҳоргӯша, Капила – Кобул, Мануш – Манасоттара (кӯх), Пахлава, (Парсава, Супарша) – Порс, Сарасвати (Сарасвон), - Харахвати, (Зирех, Зарафшон, Шахд), Сарайю – Харойва, Сапта синдху - Ҳапта хинд (Ҳафт Ҳинд), Сомварон - Ҳомоварон, (Шамбарӣ), Хастин (Хастинапур) – Хутан, Ҳимован - Ҳимован («Шоҳнома» номи кӯх), Чакра - Чарх (кӯх ва кишвар), Чамбу – Зобул, Самйаман – Яман, Шака (Сака, Сакала) - Сақлоб (сагзӣ, сокоӣ), Сварас - Хоразм, Раманак – Рум (Румон), Дася – Даҳя, Роса – Рангха низ дар ҳамин замина ифода шудаанд.⁴²

Таҳлилоти нишон медиҳад, ки кӯҳҳои зерин айнаи як кӯҳ буда, вале бо номҳои гуногун зикр шудаанд: Меру – Албурз, Ҳукаря (кӯҳи Исмоили Сомонӣ), Ҷатҳара, Девакута - Тираки Албурз (қаторкӯҳҳои Сарикӯл ва Фарғона), Манасоттара - Мануш, Заредаза, Упаири саена (Тяншан). Кӯлҳо ва рудҳои зерин низ бо номҳои гуногун дар ду адабиёт айнаи ҳам мебошанд: Лаванода – Ворукаша, (Арал, Омӯ, Панҷ, Вахш), Падма (нилуфар) - Суман (Яшикӯл), Вакшу – Доити (Вахш),

⁴² Ролье ба табдили овози «с» аз адабиёти ориёиндӣ ба «њ», «х», «ш» ва «ғ» мисолҳои фаровоне пайдо кардан мумкин аст, ки тавассути онҳо шаклҳои нахустин ва аввалияи баъзе вожаҳои кунунии забони тоҷикиро шарҳ додан мумкин мегардад. «Су», «сва», «свас» мувофиқи қоидаи табдили овози с ба њ ба шаклҳои «њу», «њва», «хваш» ва «хвеш» баргашта, дар ғуишҳо ва забони тоҷикӣ њамчун њиссаҳои тасдиқии «ња», «њу», «њов», «њова» «худ», «хеш», њамчунин сифати «хуш» вуљуд доранд. Дар адабиёти ведоӣ сукарна , дар «Авесто» Ёукар (қори нек), Сома (худои моњ, инчунин нӯшобаи муқаддас), дар «Авесто» Ёома (моњ) ва Ёаума (ғиёи муқаддас) бо њамин сохтмон таркиб ёфтаанд. Дар баъзе вожаҳо баръакс, дар забонҳои алоҳида вожаҳо бо њарфҳои «с» ва «з» вуљуд дошта, дар ведоњо бо шакли «њ» боқӣ мондаанд. Масалан Ёима (њима) дар ведоњо ба маънои «барф» буда, Неман, Неманта (њеман, њеманта) ба маънои зимистон аст. Ин вожа дар забони русӣ–«зима» ва дар забони тоҷикӣ «зимин(стон)» њам акнун мављуд аст. Вожаи «свасар» аз решаи «сва» -«худ» хва, ху(хвеш) ва пасванди «сар» таркиб ёфта, маънояш «худӣ» мебошад. Ин вожа њоло дар забони русӣ ба шакли «сестра», дар забони литвонӣ - «сесевар», дар забони тоҷикӣ - «хоњар» вуљуд дорад. Худои офтоб «Сура» ё «Свар» ба гунаи «Хвар» баргашта дар забони русӣ ба шакли «свет» - ба маънои осмон дунё вуљуд дорад.

укёкуси Шир - Аранг, Арванд (Сир). Вишва дар адабиёти ориёхиндӣ номи руд ва Вишва дар «Авесто» номи кӯх аст. Дар ҳар ду адабиёт номи тақрибан сад кӯх, инчунин ба ҳамин миқдор рудҳову кӯлҳо зикр шудааст.

Кӯҳи Меру, ки ба қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ айнӣят мегирад, номи замони ведоӣ ва Ҳара Баразайт (Ҳукарё) номи замони авестоии ҳамин кӯх будааст. Муқоисаи тасвиrotи ведоии кӯҳи Меру бо тасвиrotи авестоии кӯҳи Ҳара Баразайтӣ (Ҳукарё) нишон медиҳад, ки ин ду кӯх айнӣ ҳам буда, бо номҳои мухталиф вучуд дошта будааст. Дар адабиёти ориёхиндӣ Меру меҳвар ва маркази ҷаҳон аст. Моҳу офтоб дар атрофи кӯҳи Меру давр мезананд, дар паҳлуи вай шаҳри осмонии ҷовидонон Амарватӣ, шаҳри Брахма ва бихишти Индра ҷой дошта, роҳи он аз қуллаи Меру ва аз он ҷо ба воситаи Пули ситораӣ воқеъ гаштааст. Аз домани он дарёҳои зиёде ба поён ҷористанд. Кӯҳи Меру гӯё дар миёни укёкуси Ҷаҳонӣ қад кашидааст ва дар атрофи он ҷазираҳо дар дуру наздик ҷой гирифтаанд, ки калонтарини онҳо ҳафтто будаанд.

Дар «Авесто» низ кӯҳи Ҳара Баразайтӣ, ки қуллаи он Ҳукаря ном дорад, ҳамчун кӯҳи муқаддас ситоиш ёфтааст. Аз шонаи ин кӯх моҳу офтоб ва ситораҳо баромада, ба кишвари ориёҳо нурафшонӣ мекунанд. Аз домани ин кӯх низ ҷашмаву рудҳои зиёде ҷористанд. Бихишт дар болои ҳамин қулла қарор дорад ва роҳи он ба воситаи Чиндводпул, ки як нӯғаш дар болои дарёи Доитик ва нӯги дигараш дар болои қуллаи Албурз гузашта шудааст, мегузарад. Гунаҳкорон аз болои ин Пул гузашта натавониста ба оташи дӯзах меафтанд. Қуллаи ин кӯх низ мисли Меру зарандуда ва мучаллост, дар канораш баҳри Ворукаша мавҷ мезанад. “Аҳуро Маздо аз барои Меҳр бар он қуллаи баланд ва дурахшони Ҳараитӣ Баразайт зеботарин ҷойгоҳро сохтааст, ки Меҳр нозир ва нигарони мардум аст».

Лахзае, ки низ дар бораи аз ҷойи худ канда шудани кӯҳҳо дар ҳар ду адабиёт мушоҳида мегардад, он аст, ки яке аз паҳлавонони адабиёти ориёҳиндӣ аз камон ба сӯи куллаи сафеди Краунча (яке аз куллаҳои кӯҳи Тяншан –М.Ҳ.) тир меандозад. Тири ӯ ин кӯҳро мисли дараи чуқуре бурида мегузарад, ки гӯё аз он то ҳол турнаву кувон ва дигар парандагон париди ба кӯли муқаддаси Манас меоянд. Аз тирҳои Сканда кӯҳи Краунча фуру афтад, оҳу фиғон мебарорад ва кӯҳҳои атроф низ аз тарсу бим ба нолиш даромаданд. Он гоҳ Сканда найзаи худро ба сӯи онҳо равона мекунад. Кӯҳҳо аз ҳарос аз ҷои худ канда шуда, аз бими зарбаҳои эзоди ҷавон ба ҳаво парвоз мекунанд. Ва ҳуди замин аз ҳавфи ин зарбаҳо ба ларза медарояд. Вай ба Сканда таслим мешавад, кӯҳҳо пеши ӯ таъзим намуда, ба ҷойҳои аввалаашон бармегарданд. Дар адабиёти ориёзонӣ омадааст, ки кӯҳи Кумишро, аз он сабаб кӯҳи «Омадбафарёд» хонанд, ки Гуштосп Арҷосбро дар он ҷо шикаст дод. Кӯҳи Миёндашт аз он кӯҳи он ҷо гусастааст. Вақте дар як ҷанги миёни эронӣ ва тӯронӣ ба эронӣ шикаст расид, кӯҳи Миёндашт аз он кӯҳҳо канда шуда ба миёни дашт фуру афтад ва эронӣ ба ёрии он раҳой ёфтанд ва аз ин сабаб онро кӯҳи «Омадбафарёд» хонанд.

Сарасвати ва Ардвисура Анохито номи ду зан ва ду руде мебошанд, ки дар ҳар ду адабиёт гӯё аз лиҳози зебӣ ва тавоноӣ бо ҳам мусобиқа мекарда бошанд. Сарасвати савораи тилоӣ, соҳиби галлаи аспон, муҳофизи мутрибон буда, (VI 49, 7; VII 95, 5), бо шеър алоқаманд аст (I 3, 12; II 3, 8), вай эзодбонуи каломӣ муқаддас аст (I 3, 10-11). Бо эзоди Вач айният дорад.⁴³ Эзоди суҳан, эҷодгари санскрит ва ҳатти деванагарӣ, пуштибони санъат ва илм аст. Вай дар намуди зани зебо бо хилъати сафед тасвир шудааст. Таҷассуми рудҳои муқаддас аст ӯ. Руди Сарасвати рамзи ҳосил,

⁴³Шат.-бр. III 9, 17; Айт.-бр. III 1, 10.

покизагӣ, ҳаёт мебошад, зеро чунин шумурда мешавад, ки худӣ зиндагӣ дар дар сарчашмаҳои ӯ пайдо гардидааст.⁴⁴ Сарасватӣ саховат, фаровонӣ ва сарватро ҳадя мекунад. Вай таҷассуми покист. Соҳилҳои вай ҷойгоҳи муқаддасанд ва оби вай сарчашмаи покизагӣ мебошад. Сарасватӣ ҳамеша ҳамчун як зани зебо, хушандом, дорои ҷаҳор даст, ҳамеша ҷавон ва нозукандом тасвир шудааст. Вай либоси сафеди кабудча, ки сифати руди ҳамномашро доро мебошад, ба бар кардааст. Ранги сафед ранги сулҳу оромиш аст.

Ардвӣ Сура Аноҳито дар «Авесто» мисли Сарасватӣ зани зебо ва ҳамчунин номи руд аст. Дар «Обон-яшт» (кардаи 16) дар бораи ӯ омадааст: «Он гоҳ Ардвисура Аноҳита ба пайкари дӯшизае зебо, барӯманд, бурзманд, камар бар миён баста, ростболо, озоданаҷод, бузургвор, мӯзаҳои дурахшон то мучи по пӯшида ва ба устуворӣ бо бандҳои заррин баста, равон шуд»; «Ардвисура Аноҳито ба пайкари дӯшизае ҷавон зебо, барӯманд, бурзманд, камар бар миён баста, ростболо, озоданаҷод, бузургвор, ки ҷомаи заррини гаронбаҳои пурчине дар бар дорад, падидор мешавад... Бар фарози сари Ардвисура Аноҳито тоҷе ораста бо яксад ситора ҷой дорад; тоҷи заррини ҳаштгӯшае, ки ба сони ҷархе сохта шуда ва бо наворҳо зевар ёфта; тоҷи зебои хушсохте, ки ҷанбаре аз пеш омадааст» (кардаи сиюм). Ҳуғари баланд он аст, ки оби Ардвисур аз ӯ фуруд ояд ба баландии як ҳазор мард боло...» Ардвисура Аноҳито ҳамчун ғариштаи муваккали руди Рангҳа тавсиф шудааст. Аксар паҳлавонони эронӣ дар Эронвич ва соҳилҳои руди Рангҳа ба ӯ ниёиш мекунанд. Дар «Авесто» ҳама ниёишҳои Зардушт ва шоҳону қаҳрамонҳои эронӣ дар соҳилҳои рудҳои Доитиё ва Ардвисура сурат гирифтаанд. Масалан, Тӯс, писари Нӯзар аз Ардвисура Аноҳито чунин хостор мешавад: «Эй Ардвисура Аноҳито! Эй нек! Эй тавонотарин! Маро ин комёбӣ арзонӣ

⁴⁴Бъагавата-пуран

дор, ки ман бар писарони далери хонадони Виса дар гузаргоҳи Хшатра Саук бар фарози Канги баланд ва ашаван пирӯз шавам; ки ман сарзаминҳои турониро барандозам: панҷоҳҳо садҳо, садҳо ҳазорҳо, ҳазорҳо даҳ ҳазорҳо, даҳ ҳазорҳо сад ҳазорҳо».

Ҳар ду адабиёт нахустодами худро доранд, ки ҷойгоҳи нузули онҳо тақрибан як минтақа мебошад. Ману нахустодами ориёҳиндӣ ва Каюмарс нахустодами ориёэронӣ дар як мавқеият – қисмати шимоли шарқии Помир нузул намудаанд. Арҷуна ва Рустам дар ҳар ду адабиёт паҳлавони бемислу монанд мебошанд. Ба Арҷуна эзади Кришна ва ба Рустам Симурғ кумак мекунад. Кави номи писари Прияврата, набераи Ману ва дар адабиёти ориёэронӣ Кави – Каён номи сулолаи шоҳон мебошад. Ҷанг миёни бародарзодаҳо - писарони Куру (Кавравҳо) ва писарони Панду (Пандавҳо) ҳаҷдаҳ рӯз идома ёфта, дар он тамоми ориёҳо аз ду ҷониб иштирок мекунад. Ҷанг миёни писарони Фаридун – Салм, Тур ва Эрач солиёни дароз ба вукӯъ пайваста, кишвари ориёҳоро ба ду қисмат – Эрон ва Турон ҷудо мекунад.

Мутобиқи навиштаи «Шримад-Бхагаватам» (5.1.6) шоҳзода Прияврата пешниҳодро дар бораи бар ӯҳда гирифтани шоҳигарии тамоми ҷаҳон рад намуда, мегӯяд, ки ин пешниҳодро қабул надорад, зеро ӯ дар роҳи хидмат дар роҳи Худо рафтааст. Ҷамшед низ пешниҳодро аз ҷониби Аҳуро Маздо дар бораи пазируфтани рисолати паёмбарӣ қабул накарда мегӯяд, ки вай бояд корҳои заминиро ӯҳда кунад, корҳои осмонӣ барои ӯ душворӣ мекунад.

Вакте Маҳараҷа Прияврата бо амри Худованд Брахма рӯи тахт мешинад, падари ӯ Сваямбхува Ману шоҳигариро тарк карда, ба ҷангал меравад. Кай Хусрав низ баъди ғалаби бузург бар турониҳо шоҳигариро ба Лӯхросп дода, ба кӯҳ рафта дар барф нопадид мешавад.

Эзади мулкҳои шимолӣ Кубера дар гардунаи паррони «Пишпек» аз болои кӯҳҳои касногузар (Тяншан) парвоз мекунад. Шох Кай Ковус ба воситаи уқобон парвоз карда дар яке аз минтақаҳои Чин ба замин меафтад.

Варунаро (эзади борон ва мулкҳои ғарбӣ – Фарғона – М,Х.) дар нишемангоҳи худ, дар қабри уқёнус азозилҳо, морҳо, дайтҳо, эзадҳо ва эзадбонҳо ихота кардаанд. Дар «Шохнома» Ажидаҳок (Заҳҳок ҳокими мулкҳои ғарбӣ) дар дӯши худ ду мор дорад. Маркази давлаташ дар Баври – Боб қисмати ғарбии Фарғона воқеъ буд.

Дар ҳар ду адабиёт маркази ҷаҳон зикр гардидааст. Ҳар ду адабиёт гардиши офтобро дар дар атрофи як кӯҳ Меру (ориёҳиндӣ) ва Албурз (Ҳара Баразаитӣ – ориёэронӣ) тасвир намудаанд.

Мутобиқи тасаввури ориёҳиндуҳо дар миёнаи Лаванода – уқёнусе, ки атрофи Чамбудви́па (Помир)-ро ихота кардааст, баландии плаформашакли баландиаш ду коса вучуд дорад. Дар «Авесто» омадааст, ки Усиндомкӯҳ дар миёнаи баҳри Ворукаш воқеъ гаштааст.

Мисли хандақи атрофи қалъа, ё мисли ҷангале, ки бо қатори дарахтон ихота карда шудааст, уқёнусе, ки Чамбудви́паро ихота намудааст, дар навбати худ аз ҷониби Плакшадви́па – яке аз кишварҳои ҷануби ғарбӣ печонида шудааст. Дар «Бундаҳишн» дар боби кишварҳои ҷануб (Нимрӯз) омадааст, омадааст, ки «Аз миён Фрададафшро бешае гирифтааст».

Мутобиқи бовари ориёҳиндуҳо Шаҳри Браҳма, шаҳри Амарвати ва бихишти Индра, дар болои кӯҳи Меру (ҳоло қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ) ва Аряварта дар паҳлуи он - дар домани водиҳои Лахшу Алайи кунунӣ воқеъ гашта буд. Ва мутобиқи бовари ориёэронӣ Чинводпул, ки як нӯғаш дар болои ҷакоди Доити (ҳоло қуллаи ба номи Абуалӣ ибни Сино) ва нӯғи дигараш дар болои Албурз (қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ) гузошта шудааст, Тирази Албурз, ки дар

миёни ҷаҳон ҷой доштааст, (ҳоло қаторкӯхҳои Фарғона ва Сарикӯл), Эронвич ё Ориёно, ки он ҳам водихои Лахшу Алай доништа мешудааст, дар ҳамин минтақа воқеъ гашта будаанд.

Кай Хусрав дар канори кӯли Чайчаст (Қаракӯли кунунӣ – М.Ҳ.), ки ба Эронвич пайваста аст, буткадаро шикаста, оташкадаи Озаргушаспро дар кӯҳи Аснаванд, дар Озарбойҷон (ҳамин минтақа – М.Ҳ.) бунёд мекунад. Мавҷудияти буткада дар ин минтақа, ки дорои 108 бут будааст, дар адабиёти ориёҳиндӣ низ зикр гардидааст: «Дар гӯшаҳои китъа (Чамбу – М.Ҳ.), дар ҷаҳор гӯшаи янтра (рамзи ҷаҳоргӯша дар адабиёти ориёҳиндӣ – М.Ҳ.) вилоятҳои махсус - лоқаҳо воқеъ гаштаанд. Инҳо шаҳр ё кӯл набуда, вилоятҳои махсус мебошанд. Дар самти шимоли шарқӣ, дар кунҷи он Аря Лоқа воқеъ гаштааст, ки дар он ҷо ҳайкалҳои бузурги эзодон истодаанд ва ба ин ҳайкалҳои бузург ҳар сари чанд вақт эзодон ворид гардида, барои зиёраткунандагон даршан (дидорбинӣ) тӯҳфа менамоянд. Ин гуна ҳайкалчаҳо 108-то мебошад».⁴⁵

Дар «Маҳабҳарата» зикр гардидааст, ки дар «Укёнуси ҷаҳонӣ» мори бузурги Васук вучуд дорад, ки эзодон ва асурҳо онро ба гирди кӯҳи Мандара печонда бо ҷарх занондани он дар укёнуси Ҷаҳонӣ нӯшобаи намирандагӣ ба даст меоранд. Дар «Авесто» омадааст, ки дар баҳри Ворукаша (Лаванодаи ориёҳиндӣ – М.Ҳ.) Васӣ ном моҳиест, ки агар тундрав марде аз субҳ то шом шитобон биравад, ба дарозии он расида наметавонад.

Дар адабиёти ориёҳиндӣ зикр шудааст, ки дар соҳили кӯл (дар китъаи Чамбу) дарахти мевадоре рӯидааст, ки чамбу ном

⁴⁵ Садгуру Свами Вишну девананда Гири (Свами Вишну Дэв) «Небесная Дивья Лока – Чистая страна». Дар китоби мазкур омадааст, ки дар домани кӯҳи Меру танҳо равонӣ сукунат доранд, ки дорои қудсияти амиқ ва неруи бузуруги равонӣ мебошанд. Ин нишебӣ ҷаҳири Љотишка «дурахшон» ном дошта, поёнтар аз ин нишебӣ, дар домани кӯҳи Меру дар 108 ҷавлӣ валиҳо иқомат доранд. Ин 108 ҷавлӣ дар намуди мандал (давра) дар атрофи Меру воқеъ гаштаанд.

дошта, меваҳояш ба мисли кӯза калон мешаванд. Ба ҳамин хотир ин кишварро Чамбу меноманд. Мутобики ривоят шоҳи нағҳо шакли моҳиро гирифта, он меваҳоро меҳӯрад ва қисмати боқимондашон дар оби руди Чамбу ба тило табдил меёбад. Дар «Бундаҳишн» (бахши 18) омадааст, ки вазаъ ё қурбоққа яке аз зишттарин офаридагони Аҳриман аст ва дар дарёи Фарохкарт бар гирди дарахти ҳуми сафед шино мекунад, то онро бичавад; аммо моҳии эзадгунаи Кара ҳар ҷо, ки вазаъ билағзад, аз он дарахт ниғаҳбонӣ мекунад. Нирӯи биноии моҳии Кара дар «Авесто» намуна ва мисол аст». ⁴⁶ Ҳамчунин тахмин кардан мумкин аст, ки сангпуште, ки кӯҳи Мандара ҷиҳати чархзанонӣ ба пушти ӯ гузошта шудааст, дар адабиёти авастой ба қурбоққа ё вазаъ айният мегирад.

Яке аз мавзӯҳои муҳиме, ки дар ҳар ду адабиёт зикр мешавад, ин гардиши офтоб, моҳу ситораҳо, ҷойгоҳи офтоб дар фаслҳои гуногуни сол ва дигар масоили марбут ба ҷирмҳои осмонӣ мебошад. Дар нисбати офтоб дар ҳар ду адабиёт лаҳзаҳое зикр мешаванд, ки фарорасии рӯзу шабро дар кишварҳои ориёӣ бозгӯ менамоянд. Дар ин мавзӯ дар «Брахма-самҳита» омадааст, ки вақте дар ин ҷиҳа (яъне Чамбудвипа) офтоб тулӯ менамояд, дар Пурлавидеҳа нимрӯз, дар Уттракуру ғуруб, дар Апарагодан нимашаб аст. Вақте дар Уттракуру офтоб тулӯ менамояд, дар ин ҷо ғуруб дар Пурлавидеҳа нимашаб аст. Вақте ҷиҳаи Апарагодан офтоб тулӯ менамояд, дар ин ҷо нимрӯз ва дар Уттракуру нимашаб аст.

Ҳаракати офтоб дар «Брахма-самҳита» (5.52) зикр ёфтааст. Офтоб дар атрофи кӯҳи Сумеру давр зада, дар давоми шаш моҳ ба самти шимолӣ ва дар давоми шаш моҳи боқимонда ба самти ҷануб ҳаракат мекунад. Ин давраҳо рӯз ва шаби нимэзадору дар сайёраҳои баланд ташкил медиҳанд.

⁴⁶ «Авесто». (таъйияи Љ. Дӯстхон) санъ. 1030.

Ин мавзӯ ба қавли «Бундаҳишн» ва дигар адабиёти ориёзонӣ чунин ироа мешавад: «Чун хуршед барояд, (ба) кишвари Аризах, Фрадазафш ва Видазафш, ба нима аз Хванирас тобад, ҳангоме ки ба он сӯи Тираг андар шавад, ба кишвари Аризахӣ Ваурубешт ва Вауручешт ва нима аз Хванирас тобад. Ҳангоме ки ин ҷо рӯз аст, он ҷо шаб аст, зеро ба сабаби кӯҳи Тирг аст (ки) шаб пайдо шавад».

Дар иқтибоси зерин, ки дар «Бундаҳишн» зикр гардидааст, мавқеияти ҳафт кишвар, аз ҷумла, Хванирасро муайян кардан мумкин аст: «Аз он ҷо ки Хуршед ба рӯзи маҳист бар ояд, то ба рӯзи кеҳ бар ояд, Шарқ, кишвари Арзах (Хуросон) аст, аз он ҷо, ки ба рӯзи кеҳ барояд, то ба рӯзи кеҳ бишавад, ноҳияи Нимрӯз, кишвари Фрадафш ва Видадафш аст. Аз он ҷо ки ба рӯзи кеҳ дар шавад, то ба рӯзи маҳист дар шавад, Ғарб, кишвари Савахӣ аст. Аз он ҷо ки ба рӯзи маҳист бар ояд, то ба рӯзи маҳист дар шавад, ноҳияи Шимол (Апохтар), кишварҳои Воврубашт ва Вовручашт аст».⁴⁷

Васубандху роҷеъ ба мавҷудияти низоми астрономии муайян ишора карда мегӯяд, ки вақте офтоб ба ҷануб аз Ҷамбудвипа ҳаракат мекунад, шаб дароз мешавад, вақте ҳаракати вай ба сӯи шимол аз ин қитъа сурат мегирад, рӯз дароз мегардад. Ҳар қадар ки рӯз дароз шавад, ҳамон қадар шаб кӯтоҳ мегардад.⁴⁸ «...Офтоб атрофи кӯҳи Манасоттараро ба давраи 95 000 000 йочан тай карда, ҷой иваз мекунад». Дар кӯҳи Манасоттара, мустақиман дар шарқи кӯҳи Сумеру ҷое воқеъ гаштааст, ки бо номи Девадҳани – мақари Индра маълум аст. Айнан ҳамин гуна дар ҷануб ҷое воқеъ гаштааст, ки Самйамани ном дошта, ҷойгоҳи Йамарача мебошад. Дар ғарб ҳамин гуна ҷой Нимлочани ном дошта, ҷойгоҳи Варуна ва дар шимол Вибҳавари – ҷойгоҳи эзади Моҳ мебошад. Тулӯ, нимрӯз, ғуруби Офтоб ва нимаҷаб дар ин ҷойҳо дар

⁴⁷ «Бундаҳишн». Душанбе, «Эълод». 2006, с. 48.

⁴⁸ Т.В.Ермакова, Е.П.Островская, В.И. Рудой. «Классическая буддийская философия». СПб.: Издательство "Лань", 1999.

вақтҳои гуногун расида, ҳамин тариқ тамоми мавҷудоти зиндари ба машғулияти хоси гуногун водошта, инчунин маҷбур мекунанд, ки фаъолиятшонро қатъ намоянд».

Он ки офтоб дар атрофи Меру давр мегардад, дар «Брахма самхита» (5.52) тасдиқ карда мешавад. Офтоб дар атрофи кӯҳи Сумеру шаш моҳ ба самти шимол ва шаш моҳи дигар ба самти ҷануб давр мегардад. «Бундаҳишн» дар ин боб мегӯяд: «Тирги Албурз он аст, ки Хуршед, Моҳу ситорагони ман аз паси (ӯ) бозгарданд, зеро ба Албурз яксаду ҳаштод равзан аст ба Хуросону яксаду ҳаштод ба Ховарон».

Ин давраҳои вақт рӯзу шаби нимэзадонро дар сайёраҳои олий ташкил медиҳанд. Гардиши офтоб миёни тири Меру (кӯҳи Исмоили Сомонӣ) ва Манасоттара - Самватсар (Тяншан) ба амал меояд. Ин лаҳзаро дар гардиши офтоб аз ҷанубтарин нуқтаи Тирази Албурз (қаторкӯҳи Фарғона ва Сарикӯл) ба шимолтарин нуқтаи он татбиқ кардан мумкин аст.

Дар иртиботи об ва рушноӣ ё офтоб ва рудҳо дар «Шримад Бхагаватам» (5.1) омадааст, ки «Вақте Прияврата роҳи худро аз паси офтоб тай намуд, аз изи чархҳои гардунаи вай ҷӯяҳое кашида шуд, ки бо мурури замон онҳо ба ҳафт укёнус табдил ёфта, системаи сайёравии Бхумандаларо ба ҳафт ҷазира ҷудо намуд». Роҷеъ ба ақидаи эронии бостон аз хусуси об ва рушноӣ Ҷалили Дӯстхон менависад: «Эронӣ бар ин бовар буданд, ки об ва рушноӣ аз як ҷашмаанд ва дар як бистар раван мешаванд, ҳамчунон ки рушноӣ аз Албурз бар меояд, обҳо низ аз ҳамон ҷо меҷӯшанд ва ба ҳамон ҷо бозмегарданд. Ҳар рӯз хуршеду моҳ ва ситорагон аз Албурз бар меоянд ва ҳар рӯз ҳамаи обҳои рӯи замин бо ҳам ба дарёи Фарохкерт бозмегарданд, дар он ҷо фароҳам меоянд, то бори дигар аз фарозиҳои Албурз ба замин фуру резанд. Аз он ҷо ки рушноӣ аз се сарҷашма (хуршед, моҳ ва ситорагон) падида меояд, обҳоро се бор меситоянд - як бор бо хуршед, бори дигар бо моҳ ва

саранчом бо ситорагон; чунон ки гӯй борон се хостгоҳ дорад, ки бо се сарчашмаи рушноӣ пайваста аст. Гуфтанӣ аст, ки то кунун низ мардум дар таъбири руъё обро нишоне аз рушноӣ медонанд».⁴⁹ Ба қавли Ҷалили Дӯстхоҳ эҷоди мақоли «об-рушноӣ» ба ҳамин дарёҳо иртибот дорад. Дар ҳар ду адабиёт роҳи офтоб ва об ба як самт воқеъ гаштааст.

Муҳаққиқ Карл-Густав Юнг навиштааст, ки Ҷамбунади рудест аз шираи меваи Ҷамбу, ки аз атрофи кӯҳи Меру ҷорӣ гардида, бозпас ба дарахт бармегардад.⁵⁰ Дар ин маънӣ дар «Авесто» омадааст, ки обҳое, ки аз кӯҳҳои Ҷаротӣ ҷорӣ мешаванд, ба воситаи абрҳо бозпас мегарданд: «Эй абр! Дарёи Фарохкерт (Ворукаша) ҷои гирд омадани ҳамаи обҳост! Ту низ бар ой ва ба роҳи ҳавоӣ фароз рав ва ба замин фуруд ой ва ба роҳи ҳавоӣ фароз рав!»⁵¹ Ифодаи «Апамнепат» - набераи обҳо, ки дар «Авесто» борҳо вохӯрад, аз сарчашмаи ҷаҳонии обҳо, ки ҳамаи рудҳо ҷорӣ мегарданд, шаҳодат медиҳанд.

Меру-Упа-Меру, Помир

Дар асоси ҷуғрофияи устуравии Ҳинди қадим Замин аз ҷазираҳои иборат аст, ки онҳоро укёнусҳо дар атрофи кӯҳи Меру аз ҳам ҷудо кардаанд. Чунин ҷазираҳо ҳафтто (баъзан ҳашт, дувоздаҳ ва ғайра низ) буда, ҳар яке аз онҳо як мулк ва ё кишварро ташкил медомаданд. Кӯҳи Сумеру мисли пунбаи гули нилуфари Бҳу-мандала мебошад. Баландии ин кӯҳ баробари қутри Ҷамбудвипа - 100 000 йочан (1 300 000 км.) мебошад. Аз ин шумор 16 000 йочан (208 000 км.) дар зери замин қарор дорад; ҳамин тариқ Сумеру дар рӯи замин гӯё ба баландии 84 000 йочан (1 092 000 км.) қад афрохтааст.

⁴⁹ «Авесто», (таъйияи Љ. Дӯстхоҳ), Теҳрон, 1375, с. 880.

⁵⁰ «К психологии восточной медитации».

⁵¹ «Авесто», фарғарди 21, санъ, 880.

Тавре дар дигар бахшҳо зикр гардид, кӯхи Меру куллаи кунунии ба номи Исмоили Сомонист ва тавре маълум аст, баландии он аз сатҳи баҳр 4795 метрро ташкил медиҳад. Дар замони сукувати ориёиндуҳо дар ин минтақа ин кӯҳ аз ин ҳам пасттар буд, зеро тавре илм исбот намудааст, кӯҳҳои Помир ҳар сол ба дараҷаи муайян баланд мешаванд. Вале тавре дида мешавад, баландии ин кӯҳ аз воқеият ба таври муболиғавӣ фарқ мекунад. Албатта укёнус ва кӯҳе бо чунин тасвирот афсонаву устурано пешни назар ҷилвагар менамояд. Ва ҳангоми дар таҷаммуъ мавриди омӯзиш қарор додани номҳои кӯҳҳову мавзеъҳо, таҳлили вазъи ҷуғрофии асотири ва муқоисаи онҳо ба кӯҳҳову мавзеъҳои воқеӣ бисёр манзараҳои таърихро равшан мекунад. Дар таъйини самтҳо нисбати кӯхи Меру ва дигар маҳалҳо дар асотири ведоӣ печидагиҳои зиёде ба амал омадааст, ки ҷудо намудани онҳо воқеияти ҳолро равшан менамояд. Асотири ҳеҷ гоҳе аз унсурҳои воқеияти ҷуғрофӣ ӯрӣ набудааст. Бешак, созандагони асотиру афсона мардумонанд ва ҳангоми эҷоди он асотиру ривоят на маҳалоти мавҳум, балки тасвиротеро ба қор мебаранд, ки дар кӯҳу дарё ва маҳалу мавзеъи иқоматашон бо ҷашм дидаанд. Фақат ин қадар ҳаст, ки тасвироти муболиғаомези онҳоро наслҳои баъдӣ дар ҳамон руҳия идома медиҳанд.

Рӯчӣ ба маънои вожаи «Помир» донишмандон чанд назареро пешниҳод намуда бошанд ҳам, ҳеҷ яке аз онҳо аз худ қотеъона пуштибонӣ қарда натавонистааст. Дар адабиёти қадими хитой номи Помир ба шакли Пу-ми ва ё Пу-ми-ло омада, ки маънояш гӯё «ҷойгоҳи тулӯи хуршед» будааст ва аз он рӯ, ки Помир барои Хитой дар мавқеъати ғуруби хуршед қарор дорад, ин маъно қобили қабул нагаштааст. Пои Меҳр, Бом Меҳр, (Кишвари хуршед), Бом Ир (Кишвари ориёӣ) низ аз гунаҳои пешниҳодшудаанд. Дар ин миён яке аз гунаҳо, ки дар адабиёти ведоӣ зикр ёфтааст, Упамеру аз тарафи баъзе муҳаққиқин ҳамчун эҳтимолияти тасмийи

Помир пешниҳод шудааст. Дар адабиёти ведой дар баробари чанд кӯху дарё ва бештар аз дигар номҳо номи Меру ҳамчун кӯх ва маҳал истифода шудааст. Баъзе муҳаққикон аз ҷумла олими франсавӣ Эжен Бюрнуф (1801-1852), олими рус Н.Ф. Фёдоров, (охири асри 19) ҳамин Меруро асоси вожаи Помир доништаанд. Меру-Марва, ки маънояш марғзор, лаб, ё ҳаду худуд будаст, ба шакли Упа-Меру, яъне Меруи он тараф (-и чизе – кӯх ё ағба) талаффуз ёфта, баъдан ба шакли (У)Па-Мер(у) ихтисор шудааст. Аммо бархе олимон савол медиҳанд, ки ёдоварӣ аз Упа-Меруи дур барои ориёиҳо дар Ҳинд чи зарурате дошт? Вале маълум мегардад, ки ин ном на аз Ҳинди дур, балки аз маҳали наздиктаре ба Меру ва дар замони сукунати ориёиҳиндҳо дар ин минтақа бояд номгузорӣ шуда бошад. Тахминҳои аз Пои Михр, Бом Ир (кишвари ориёиҳо), Бом Меҳр тасмия шудани Помир, маълум мешавад, асоси воқеӣ надоранд. Бояд тазаккур дод, ки роҷеъ ба минтақае, ки аз он сухан меравад, дар сарчашмаҳои қадими халқҳои дигар низ ҳамчун доир ба яке маконҳои нахустини сукунати инсон сухан рафтааст.

Таҳлили ҷуғрофиёи ведой далолат менамояд, ки маҳз ҳамин вожа - Упамеру бо ихтисори ҳарфҳои аввалу охир - (у)Памер(у) асоси вожаи Помирро ба вучуд овардааст. Вожаи Упамеру аз ду қисмат – Упа ва Меру таркиб ёфтааст, ки маънояш «Он сӯи Меру» ва ё «Паҳлуи Меру» будааст.⁵² Ва аммо қисмати дуввуми «Упа-меру» - Меру яке аз номҳои машҳури адабиёти ведой - номи кӯҳи муқаддас мебошад, ки

⁵² Чунин шакли таркибсозӣ дар адабиёти ведоӣ ва авестоӣ зиёд ба назар расидааст. Вожаи «упа» ба маънои «он сӯ» ва ё «он тараф»-и чизе имрӯз низ дар ғуишҳои мардуми мустақимал аст. Ин вожа дар адабиёти ведоӣ ба шакли «паълу» низ омадааст. Яке аз адабиёти ведоӣ «Упанишад» ном дорад, ки маънояш «дар паълу нишастан» будааст. Дар адабиёти авестоӣ низ бо ин вожа чандин номҳои зикр ёфтаанд ва «Упахтра» (Он тарафи кӯҳи Шимолӣ) ва Упарсаинӣ (он тарафи парвози уқобон, номи кӯҳ), дар ғамин шуморанд. Номшиносони рус вожаи Пермо аз «Бармаа» - «заминҳои он тараф» маънидод кардаанд, ки гумон меравад, шакли нахустинаш «Упармаа» бояд буда бошад.

дар атрофи он ҳаводиси бисёри ведой сурат гирифтааст. Дар адабиёти ведой кӯхи Меру ҳамчун баландтарин ва зеботарин кӯх тасвир ёфтааст. Дар фарози ин кӯхи муқаддас тибки асотири ведой Брахмапур – шаҳри биҳиштии Брахма, осмони Индра, шаҳри эзадон ва дигар сокинони осмонӣ мавқеият доштааст. Маркази ҳокимияти осмонии Индра шаҳри Амарватӣ (намирандаҳо, ҷовидонон), ки хеле зебову пуршукӯх буда, дар паҳлуи ҳамин кӯх қарор доштааст.⁵³ Кӯхи муқаддаси Меру тибки асотир дар маркази Замин қарор дошта, моҳу офтоб дар атрофи вай давр мезананд. Ин кӯх аз тилло ва сангҳои қиматбаҳо таркиб ёфтааст. Кӯхи Меру дар «Ригведо» зикр гардида, дар бораи он дар «Маҳабхарата» муфассал суҳан рафтааст. Ҳиндуҳо кӯхи Меру, зебоиву шаҳомати он, инчунин баландии онро аз ҳад зиёд тасвир намудаанд. Баландии он 840 ҳазор мил, қутри қуллаи он 320 ҳазор мил қаламдод шудааст. Дар чор тарафи ӯ дар чор самти ҷуғрофӣ чор қуллаи кӯхи бузург ҷой гирифта будааст. Кӯхи тарафи шарқии Меру ба ранги лаъл, ҷанубӣ – ранги нилуфар, ғарбӣ – тилоӣ, шимолӣ ранги марҷон будааст.

Ин кӯх рамзи ҷаҳонии халқиятҳои тоҳиндуаврупой ва ҳиндуорӣӣ доништа мешавад. В.Демин Меруро кӯхи ҷаҳонӣ, рамзи кӯхи Қутб доништааст. Вай мегӯяд: «Ҳазоронсолаҳо шитобон гузаштанд, аз рӯи замин бисёр халқияту тамаддунҳо нобуд гардиданд. Вале Суҳан дар пеши Хронос-Вақти ҳама чизро фурубаранда фанонашаванда ва шикастнопазир аст. Аз насл ба насл, аз бобокалонҳо ба мову шумо, аз мо ба Ояндаи дури ҷашмнорас даҳониву хаттӣ рамзи бостонии Нахустмеҳани Қутбии дар овозбандии mg мармузшуда интиқол мегардад: кӯхи тоорӣии Меру – Помир –

⁵³ Агар баъзе маъалһоро муъакќикон дар Њинд айнияти тахминиву таќрибӣ дода бошанд, њам аммо кӯњи Меру аслан кӯњи устуравӣ номбар шудааст. Таньо чанде аз олимон онро ба кӯњи Рудра-Њимолой дар Гархвал айният додаанд. Вале нишонии Рудра-Њимолой ба кӯњи Меруи дар Ведоньо тасвиршуда мувофиќат накардааст.

пирамидаҳои Миср ва дигар пирамидаҳо, вожаи пурмаъноии русии «Мир» ҳамин гуна андозанопазир ва кайҳонвусъати дунёи воқеии Мир (Дунё – М.)».⁵⁴

Устураи кӯҳи Ҷаҳонӣ, ки маркази дунё ба шумор рафта ҷойгоҳи ба вучуд омадани одам ва рехлати ҷонҳо доништа мешавад, устураи бунёдии тақрибан ҳамаи динҳо аз Ветхий Завет то бисёрхудоии немисӣ ва нагвализми ҳиндӯӣ ба шумор меравад.

Дар адабиёти ориёҳиндӣ омадааст, ки дар домани кӯҳи Меру танҳо равонҳо сукунат доранд, ки дорои қудсияти амиқ ва неруи бузуруги равонӣ мебошанд. Ин нишебӣ ҷариҳои Ҷотишка «дурахшон» ном дошта, поёнтар аз ин нишебӣ, дар домани кӯҳи Меру дар 108 ҳавлӣ валиҳо иқомат доранд. Ин 108 ҳавлӣ дар намуди мандал (давра) дар атрофи Меру воқеъ гаштаанд.

Бар ҳилофи назарияи маъмули он ки бисёр эзадон дар осмон сукунат доштаанд, қисмати зиёди онҳо дар замин, дар об ва ё зери замин зиндагӣ мекардаанд. Мутобиқи ривоятҳои ориёҳиндӯӣ эзадони аз осмон нузулнамуда (адитҳо, даеваҳо, Сваргаиҳо) дар шохигарии Индра (Сварога) Сваргаи кабуд, ки маркази он шаҳри пуршукӯҳи эзадон Амаравати буд, зиндагӣ мекарданд. Сарфи назар аз он ки дар сарчашмаҳои қадими ориёҳиндӯӣ ҷойгоҳи Сварга ва Амаравати аз сайёраҳои дур (Сатялока, Махарлока, Сварлока) то ҷойгоҳе миёни Замин ва Офтоб нишон дода мешавад, дар китобҳои дуҷум ва сеҷуми «Маҳабҳарата» («Сабҳапарва ва Араниякапарва») далелҳои муътамаде оварда мешаванд, ки тибқи онҳо Сварга, ба шумули Меру (ки дар қуллаи он шаҳри Амаравати воқеъ гаштааст), Мандара ва кӯҳҳои ҳамҷавори онҳо, бешаву боғҳо, гулгашту ҷаманҳо дар замин воқеъ гашта будаанд.

⁵⁴ Демин Валерий. «Тайны русского народа: В поисках истоков Руси».

«Дар самти шимол Меруи тавонои дурахшон истодааст. Биҳишти эзоди тавоно Индра дар қуллаи он ҷойгоҳ дорад. Аз ин кӯҳ рудҳои бузург ҷорӣ мешаванд... Дар домани Меру «ҳарами эзадон» укёноси Шир ва дар назди кӯҳи бузурги Меру регзор (биёбони) воқеъ гаштааст».⁵⁵

Берунӣ менависад: «Дар Матся-пуран» омадааст, ки «Вай (Меру) аз тило таркиб ёфта мисли оташи бедуд дурахшон аст. Ҷаҳор тарафи ӯ ҷаҳор ранги гуногун доранд. Ранги самти шарқии он мисли ранги браҳманҳо сафед, ранги шимолии он сурх мисли ранги кшатриҳо, ранги самти ҷанубии он мисли ранги вайшиҳо зард ва ранги ғарбии он мисли шудрҳо сиёҳ аст. Дар Ваю-пуран омадааст, ки аз ҳар як тарафи Меру кӯҳи ҷаҳорпахлу воқеъ гаштааст: дар шарқи он кӯҳи Малявант, дар шимол – Анила, дар ғарб Гандҳамадан дар ҷануб Нишадҳа».⁵⁶

Муқоисаи тасвири ведоии кӯҳи Меру бо тасвири авестоии кӯҳи Ҳара Баразайтӣ (Ҳукарё) нишон медиҳад, ки дар байни ин ду кӯҳ умумияти бисёре вучуд дорад, балки ҳар ду ин кӯҳ як кӯҳ аст. Моҳу офтоб дар атрофи кӯҳи Меру давр мезананд, дар болои вай шаҳри осмонии ҷовидонон Амарватӣ воқеъ гаштааст, ки роҳи он аз қуллаи Меру ва аз он ҷо ба воситаи Пули ситорай воқеъ гаштааст. Аз домани он дарёҳои зиёде ба поён ҷоришанд. Кӯҳи Меру гӯё дар миёни Укёноси ҷаҳонӣ қад кашидааст, ки дар атрофи ҷазираҳои дуру наздик ҷой гирифтаанд, ки калонтарини онҳо шашто будаанд. «Кӯҳи Меру дар ҷилваву дурахш бемислу монанд аст. Қуллаҳояш мисле ки зарандуда бошанд, тобону мучаллоянд, нури офтоб дар паҳлуи он аксандоз гаштааст. Қуллаи заррин ва мӯъҷизаноки вай қадамҷои эзадон ва гандҳарвҳост. Ин қулла барои мардуми гунаҳкор дастнорас аст. Дар доманаш ҳайвоноти бадҳайбат макон гирифтаанд. Аз канораш дарёҳои фаровон ҷоришанд, дар соҳилҳо селай

⁵⁵ «Маъабъарата».

⁵⁶ Берунӣ Абурайён. «Ҳинд» (М.: Ладомир, 1995).

мурғон дар навест». ⁵⁷ Дар «Авесто» низ кӯхи Ҳара Баразайтӣ, ки қуллаи он Ҳукарё ном дорад, ҳамчун кӯхи муқаддас ситоиш ёфтааст. Аз шонаи ин кӯх моҳу офтоб ва ситораҳо баромада, ба кишвари ориёҳо нурафшонӣ мекунад. Аз домани ин кӯх низ чашмаву рудҳои зиёде ҷористанд. Биҳишт мисли шаҳри Амарватӣ дар паҳлуи ҳамин қулла қарор дорад ва роҳи он биҳишт ба воситаи Чиндипул, ки як сараш дар болои дарёи Доитик гузошта шудааст, мегузарад. Гунаҳкорон низ аз болои ин Пул гузашта натавониста ба оташи дӯзах меафтанд. Қуллаи ин кӯх низ мисли Меру зарандуда ва мучаллост, дар канораш баҳри Ворукаша мавҷ мезанад. “Ахуро Маздо аз барои Меҳр бар он қуллаи баланд ва дурахшони Ҳараитӣ Баразайт зеботарин ҷойгоҳро сохтааст, ки Меҳр нозир ва нигарони мардум аст”. ⁵⁸

Авестошиноси машҳур, тарҷумони Авесто ба забони русӣ проф. И. М. Стеблин-Каменский дар шарҳи ин китоб “Авеста” роҷеъ ба қуллаи Ҳара чунин шарҳ овардааст: “Ҳара - кӯҳҳои устуравӣ, ки заминро ихота намудаанд. Номи Ҳара Баразайт, ки маънои тахтуллафзаш Кӯхи Баланд мебошад, баъдҳо ба кӯҳҳои Албурз дар шимоли Эрон ва Албурз дар Қафқоз (номи ҳар ду Авестоист) кӯчонда шудааст. Дар асоси тасаввурот дар бораи Ҳарои Баланд ё Ҳаротӣ эҳтимол аст, ёдоварие аз Помир ва Ҳиндукуш қарор гирифта бошад”. ⁵⁹ «Меситоям кӯхи Ҳукарёро - Бошаҳомату тиллоист». “Замину осмонро меситоям... Баландтарин қуллаи кӯхи Ҳараитӣ - Баразайтро меситоям. Абрҳои боронзо ва панҷох чашмаи (кӯхи Ҳараитӣ)-ро меситоям. Абрҳои анбӯҳи вожгун бар дарёи Ворукашаро меситоям... ⁶⁰ Дар Меҳр яшт оварда шуда: “Бо ситоиши пешин, бо ситоиши пешин ба Меҳр наздикӣ

⁵⁷ «Маъабъарата», санъ. 77.

⁵⁸ «Авесто», с.32.

⁵⁹ «Авесто», с.34.

⁶⁰ «Авесто», с. 43.

чӯем, то бад-он хангом, ки хуршед аз (кӯхи) баланди Албурз сар бароварад ва дар паси он фурӯд равад».⁶¹

Дар Авесто аз кӯхҳои Ҳарати ё Ҳароитӣ сухан меравад, равшан мегардад, ки ин кӯхҳо аз силсилакӯхҳои иборат буда, нишонаи дигарашон он аст, ки ба тарафи шарқ қад кашидаанд. Ва таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Ҳарати ҳамон шакли ихтисоршудаи Бҳарати будааст.⁶² Аз домани ин кӯх ба самтҳои шарқ, шимоли ҷануб ва ғарб, ҳамчунин ба самтҳои ғарби ҷанубӣ, шарқи шимоли, шимоли ғарбӣ дарёҳои хурду калоне ҷорӣ мешаванд.

Дар «Маҳабҳарата», дар ҷанд маврид нисбати биёбони регзори канори кӯхи Меру ишораҳо ба назар расидааст. Яъне мавҷудияти укёноси Шӯр ва биёбони регзор дар паҳлуи ҳам далели айнияти онҳо ба ҳам аст. Дар аксар маврид ҷангҳои миёни эзадон ва асурон дар адабиёти ведоӣ дар биёбони канори укёноси Шӯр сурат гирифтааст. Дар ин бора омадааст: «Пуластё, фарзанди ҷаҳоруми Брахма, аз дигар бародаронаш писандидатар буд. Эзадон, қудсиён ва ҳакимон низ ўро дўст медоштанд. Вай ба биёбони назди нишебии кӯхи бузурги Меру рафта, ба тоату ибодат машғул шуд».⁶³

Ориёхиндуҳо аз атрофи Меру ба Ҳинд муҳоҷират карда, дер боз мавҷеяи ин кӯхи муқаддасашонро фаромӯш накарда буданд. Дар пораи иқтибоси зерин ҳарҷанд самти

⁶¹ «Авесто», с. 44.

⁶² Рольё ба маънои вожаи Меру омадааст, ки гӯё баъди Тўфони бузург обҳо ба ду нишебии ин қўъ лўри гаштаву Меру ӯамчун ҷенак-обтақсимкунак зонӣ р гаштааст. Аз ин рӯ Меру – ҷенак – ӯудуд, меъёр – маъно доштааст. Ёътимолӣ қавист, ки «Меру» бо «мера»-и русӣ иртиботе дошта бошад. (вожаи «matara-matra» - метр низ дар забони санскрит вуъуд дошта, вожаи қадимии ориётолықӣ будааст) Ин маънӣ агар ба як лӣнӣат ба Меру номниёд шуда бошад, аз лӣнӣати дигар, шояд ба аз он рӯ ин қўъ ҷунин ном гирифта, ки ӯудуди замин - лӣзираӯои атроф аз вай шурӯъ мешаванд.

Ин номҳо дар адабиёти Авестоӣ бо номҳои Мару (Марв) ва Марғиён зикр гардидаанд. Дар даврони баъдимӯълиратӣ номҳои мушобеъ ба ин ном номҳои дуввумбораи ин номҳоианд, ки дар мақолаҳои қаблӣ дар ин бора сухан рафта буд³.

⁶³ «Мифы древней Индии», с. 84.

ҳаракати зиёраткунандагон пурпеч тасвир шуда бошад ҳам, аммо маълум мегардад, ки онҳо баъди аз кӯҳҳои Ҳимолой ва биёбони регзор гузаштан ба кӯҳи Меру расидаанд. «Нахуст онҳо ба сӯи шарқ раҳсупор гаштанд, баъд ба ҷануб, пас аз он ба ғарб ва дар охир ба самти шимол тоб хӯрданд. Дар ин ҷо дар пеши роҳашон кӯҳҳои Ҳимолой падидор гашт. Баъди гузаштани ин кӯҳҳо онҳо биёбони васеъи регзорро диданд, ки дар пушти он кӯҳи муқаддаси Меру воқеъ гашта буд. Онҳо ба сӯи ин кӯҳ раҳсупор шуданд».⁶⁴

Ҳарчанд дар аксар маврид кӯҳи Меру ҳамчун бузургтарин қулла ва ҳокими кӯҳҳо ёд шуда бошад ҳам, дар лаҳзаҳои алоҳида ҳокими кӯҳҳо Ҳимолой низ зикр гардидааст. «Фарзанди ман дар қаламрави ҷаҳор баҳри ин замин, ки ҳокими кӯҳҳо (Ҳимолой) зинатбахши онҳост, ҳукмравой хоҳад кард».⁶⁵ Дар ҷои дигар аз ҳар ду кӯҳ дар як маврид ёд шудааст. «Бо мушояти апсар ва гандҳарвҳо ӯ (шоҳ Нахуша) аз осмон бо кӯҳи бузурги Меру, ки дар дунёи мирандагон комат афрохтааст, фурумада, дар кӯҳҳои Ҳимолой сайругашткунон аз тамошои соҳилҳои дарёҳои заминӣ ва обҳои Укёнус ҳаловат мебурд».⁶⁶

Тасвирути ҳодисаҳои ведой ва Авестой аз бисёр ҷиҳат бо кӯҳҳои Меру ва Ҳара Баразайт иртиботи қавӣ доранд. Кӯҳи Меруро укёнус (Ҷаҳонӣ ва Лаванода) ихота кардаанд, Ҳукарёи Ҳара Баразайт бо баҳри Ворукаша ҳамҷаворӣ дорад. Дар ҳар ду адабиёт мулкҳои назди ин кӯҳҳо заминҳои муқаддас ба ҳисоб рафта, шоҳон майл доранд, ки дар ин заминҳо ҳукмраво бошанд. «Шоҳе, ки мехоҳад мулкero ба даст оварад, ки онро аз ҳама ҷониб баҳрҳо ихота кардаанд ва бехтарин ороишгарашон кӯҳи Меру ба ҳисоб меравад, бояд мувофиқи гуфти коҳини хонагӣ амал намояд».⁶⁷

⁶⁴ Ильин Г.Ф. «Старинное индийское сказание о героях древности». 1958. с. 130.

⁶⁵ «Мифы древней Индии», с.211.

⁶⁶ «Мифы древней Индии», с. 39.

⁶⁷ «Маңабһарата», с.437.

Дар адабиёти гуногун дар атрофи кӯҳи Меру бисёр дигар кӯҳхое номбар гардидааст, ки шинохти онҳо таҳқику ташхиси чиддиро тақозо менамояд. Сарфи назар аз он баъзе кӯҳҳо, қаторкӯҳҳо ва қуллаҳои кӯҳхоро ба осонӣ шинохтан мумкин аст.

Дар шарки Сумеру ду кӯҳ бо номҳои Чатҳара ва Девакута воқеъ гаштаанд, ки ба шимол ва ҷануб ба масофаи 18 000 йочан (144 000 мил) қад кашидаанд. Дар ғарби Сумеру ду кӯҳ бо номҳои Павана ва Париятра воқеъ гашта онҳо низ ба шимол ва ҷануб бо ҳамон масофа қад кашидаанд. Дар ҷануби Сумеру низ ду кӯҳ бо номҳои Кайлас ва Каравира ба шарқ ва ғарб ба масофаи 18 000 йочан ва дар шимол кӯҳҳои Тришринга ва Макара, ки ба шарқ ва ғарб ба ҳамон масофа қад кашидаанд, вучуд доранд. Паҳно ва баландии ин кӯҳҳо баробар – 2 000 (16 000 мил) мебошад. Ин ҳашт кӯҳ Меруро, ки аз тилои холис таркиб ёфта, мисли оташ дурахшон аст, ихота кардаанд.

Аз ҷаҳор ҷониби кӯҳи азим Сумеру ҷаҳор кӯҳ - Мандара, Мерумандара, Супаршва ва Кумуда қомат афрохтаанд. Дарозии домани ин кӯҳҳо 10 000 (80 000) милро ташкил медиҳад.

Кӯҳи Сумеруро 12 қаторкӯҳ, аз ҷумла Куранга, Курара, Кусумбҳа (?), Ваиканка ва Трикута ихота намудаанд. Қаторкӯҳҳои асосӣ, ки аз домани кӯҳи Меру қад мекашанд, инҳоянд: дар шарқ — Ситанта, Мукунда, Курари, Маляват ва Вайканка; дар ҷануб — Трикута, Сисира, Патанга, Ручака ва Нишадҳа; дар ғарб — Шиквивасас, Вайдуря, Калила, Гандҳамадан ва Ҷарудҳи; ва дар шимол — Шанкҳакута, Ришабҳа, Хамса, Нага ва Каланҷара. Ин ва дигар кӯҳҳо аз умқи бунёди Меру ё аз дили ӯ қад кашидаанд. Меру бо кӯҳҳои Нила ва Нишадҳа (аз шимол ва ҷануб) ва кӯҳҳои Маляват ва Гандҳамадан (аз ғарб ва шарқ) ихота гардидааст.

Дар нишебии кӯҳи Мандара, дар қисмати поёнии он дарахти манго мерӯяд, ки Девакута ном дорад. Меваҳои ин

дарахт аз баландӣ афтида пош меҳӯранд ва аз онҳо шираи ширин ва хушбӯ ба поён чорӣ гардида, рудеро ташкил медиҳанд, ки Арунода ном дошта, аз самти шарқии Илаврита чорӣ мегардад.

Меваҳои дарахти Чамбу аз баландӣ афтида, аз шираи худ руди Чамбунадиро ба вучуд меоваранд, ки вай аз куллаи Мерумандара, аз баландии 10 000 йочан аз самти ҷанубии Илаврита чорӣ гардида, тамоми Илавритаро ғарқи шираи худ мегардонад. Аз ин шира тилло ба вучуд меояд.

Дар нишебии кӯҳи Супаршва дарахти азими Махакадамба мерӯяд, ки аз сӯрохиҳои беҳи он, аз куллаи Супаршва панҷ руди асал мисли обшор чорӣ гардида, ҳудуҳои Илавритаро, аз самти ғарби он сар карда, фаро мегирад.

Дар кӯҳи Кумуда баняни азамат мерӯяд, ки Шатавалша номида мешавад, зеро сад шоха дорад. Аз шохаҳои он решаҳои зиёде қад кашидаанд, ки аз онҳо рудҳои зиёде сарчашма мегиранд. Онҳо аз куллаҳои кӯҳҳо ба самти шимолии Илаврита-варша чорӣ гардида, ба сокинони ин сарзамин саодату шукуфой мебахшанд.

Дар он ҷо кӯҳҳои дигари зебоне вучуд доранд, ки дар гирди домани кӯҳи Меру воқеъ гашта, мисли баргҳои нилуфар дар атрофи косаи он менамоянд. Ин кӯҳҳо Куранга, Курара, Кусумбха, Вайканка, Трикута, Шишира, Патанга, Ручака, Мишадха, Синиваса, Капила, Шанкха, Вайдуря, Чарудхи, Хамса, Ришабха, Нага, Каланчара ва Нарада ном доранд.

Меру маркази сайёра ва ҷойгоҳи эзодон будааст. Маҳз Меру нахустин шуда вақте дунёи нав ба вучуд меояд, аз укёнус дар болои диски тилоӣ пайдо мешавад. Дар «Бхагавата-пурана» гуфта мешавад, ки ҷазираи Ланка дар нахуст яке аз куллаҳои Меру будааст ва баъд шамол онро канда бурдааст.

Биҳишт

Тавре маълум мешавад, ориёхиндухо, ориёэрониҳо ва дигар гурӯҳҳои ориёӣ бе асоси воқеӣ ва далелҳои дар ин боб вучуддоштаи заминиву кайҳонӣ ватани худро биҳишт ва маркази дунё гуфта наметавонистанд. Дар «Авесто» аз дигар сарзаминҳо беҳтар доништа шудани Ориёно низ бар он чи дар ин маврид гуфта шуд, асос ёфтааст. Назари биҳишт доништа шудани мавқеияти сарзаминҳои ривоятии Олмолинг, Шамбала, Арейаварта ва Эронвич дар баъзе адабиёти асрҳои баъдӣ дер боз боқӣ мондааст. Масалан Ибни Батутта гуфтааст, ки: «Аз паҳлӯи Хоразм яке аз ҷаҳор руде, ки аз биҳишт сарчашма мегиранд - руди Ҷайхун ҷорист». Ин ҷаҳор руди бузург - Сирдарё, Амударё, Торум ва Синд аз ҳудудҳои ҳамҷавор сарчашма мегиранд ва кишварҳое, ки мо дар бораашон сӯхбат кардем, низ дар ҳамин минтақа ҷой доштаанд. Афросиёб низ Кангдижи машҳурашро ба ҳамин хотир дар ин минтақа сохта буд. Дар «Библия» дар бораи боғи биҳишт ва яке аз ҷаҳор руди он - Ҷайхун омадааст: «Ва ҳудованд Худо боғе дар Адан ба тарафи Машриқ шинонд; ва он Одамро, ки сиришта буд, дар он ҷо гузошт. Ва наҳре аз Адан берун меомад... Ва аз он ҷо бачаҳор шоҳоб тақсим мешуд... Ва номи наҳри дуюм Ҷайхун аст».⁶⁸ Адан ҳамчун биҳишт дар адабиёти меросии тоҷику форс зиёд мавриди ёдоварӣ ва тавсиф қарор гирифтааст, ки ин як байти Ҳоҷа Ҳофиз мисолест аз он:

Биҳишти Адн агар хоҳӣ, биё бо мо ба майхона,
Ки аз пой хумат яксар ба ҳавзи Кавсар андозем.

Дар анъанаи адабиёти шарқ руди Сайхун - Сирдарё низ яке аз ҷаҳор дарёи биҳиштӣ ном бурда шудааст. Масалан, Фазлуллоҳ Рӯзбеҳони Хинҷӣ (Исфahонӣ) дар «Меҳмонхонаи Бухоро» ном асараш роҷеъ ба Сирдарё чунин гуфтааст: «Ва

⁶⁸ «Библия», нашри тоҷикӣ., Стокгоlm, 1992, с. 17.

наҳри Сайхун аз анҳори арбааи (чоргонаи) олам аст, ки дар баъзе аҳодис марвист, (ривоят шудааст, ки) аз бихишт меояд. Ва манбаи зулоли эшон хоки анбарсиришти ҷовидон аст. Ва он наҳро дар забони аҳли он билод Оби Хучанд гӯянд».

Омӯзишу пажӯҳиши бисёр адабиёт далолат бар он менамоянд, ки Боғи Ирам, Бихишти Адан (Адн) ва бихишти ривоятии адабиёти халқҳои Аврупо Адам (Эдем) айнияти ҳамдигаранд. Дар «Ғиёс-ул-луғот» қазираи Адан дар Яман доништа шудааст. Аммо дар баъзе адабиёт боғи Аданро низ бо қазираи Сарандеп яке гуфтаанд. Ишораи «тарафи Машрик» дар «Библия» ва таҳлили чандин хусусиёти дигар адабиётҳо далолат бар он менамоянд, ки он мавқеияте дар назар дошта шудааст, ки бо мавқеияти мавриди таҳқиқи мо қарорӣфта айнӣят дорад. Далели дигар он аст, ки Ямани асли нахуст дар водии Сарикӯл воқеъ гашта буд.

Дар достони «Хиранномаи Искандарӣ»-и А. Ҷомӣ омадааст, ки Искандар ба мамлакате мерасад, ки дар он на шох буду на гадо, ҳама мардумаш серу пур ва шоду хандон. Оё Ҷомӣ дар ин дoston ба ҳамон кишвари бихиштосои ривоятӣ ишора накардааст? Муҳаққиқини Юнони Қадим навиштаанд, ки Искандари Мақдунӣ орзуи онро дошт, ки он бихиштро дарёбад. Ў ба ин ҳадаф ба сӯи кишварҳои Шарқ лашкар кашид. Ба қавли муҳаққиқи таърихи номҳои тоифаҳо ва кишварҳо Р.А. Агеева (1990) аврупоиён дар даврони асримиёнагӣ бихишти рӯи замин Эдем (Адам)-ро дар ҳудудҳои шарқии Осиё тахмин менамуданд. Дар Юнони қадим бовар доштанд, ки бихишт дар яке аз қуллаҳои баланди Осиёи Шарқӣ ҷой гирифтааст. Ба қавли муаллифи мазкур роҳиби асримиёнагӣ Меффрет изҳор доштааст, ки Василии валӣ ва Амврасии валӣ ба ӯ ваҳйе оварданд, ки тибқи он бихишт дар яке аз қуллаҳои баланди кӯҳҳои Осиёи Шарқӣ вучуд дорад. Дар яке аз дастанвисҳои маҳфуз дар Осорхонаи Бритониё гуфта шудааст, ки тӯфон (обҳезӣ) аз он рӯ ба ин бихишт беасар монд, ки вай дар миёни замин

осмон дар фосилаи 40 сажени баҳрӣ болотар аз куллаи баландтарини кӯҳҳо қарор дорад. Дар «Авесто» низ омадааст, ки бихишт дар яке аз куллаҳои кӯҳи ҳампахлӯи баландтарин куллаи кӯҳи Ҳара Баразайт – Ҳукар (куллаи ба номи Исмоили Сомонӣ) ҷой дорад. Шаҳри ҷовидонон Амарватӣ низ, ки дар адабиёти ориёҳиндӣ тасвир ёфтааст, дар болои ҳамин кулла воқеъ гашта будааст. Қиссаи машҳури «Қишлоқи тиллоӣ», ки онро Мирсаид Миршакар ба назм даровардааст, аз сарзамини зебову обод, мардуми хушбахт ва бихишти рӯи замин дар минтақаи мазкур нақл мекунад...

Дар асотири келтӣ, ирландӣ ин кишварҳо бо сифатҳои кишвари занҳо (муқоиса шавад бо Ҳаруми Фирдавсӣ, Аримази Аррион) Аввалон (abal – ирландӣ - себ, муқоиса шавад бо себ аз «Қишлоқи тиллоӣ») ёд шудааст. «Кӯҳи яхбаста»⁶⁹, кишвари дарёҳои шир ва соҳилҳои шарбатӣ, «Кишвари Хуршед» (аз Ф. Бэкон), «Замини муқаддас» (Епископ Холл), «Дарё-река» (А.Н. Пыпин) – ин сифатҳои он, ки ба сифатҳои дар адабиёти ориёӣ тасвирифта шабеҳият ёфтаанд. Дар эҷодиёти шифоии славянҳои шарқӣ кишвари устуравие бо номи Вырий ё Ирий ном бурда мешавад. Дар китоби «Этимологический словарь словянских языков» ин вожа ба маънои *aigia* «кишвари ориёҳо» омадааст.⁷⁰ Ба қавли Агеева Б.А. Успенский ин вожаро ҳамгунаи вожаи «рай» – «бихишт» доништааст.⁷¹ Дар миёни осетинҳо кишвари ривоятӣ бо номи «Ир» ва «Эрон» вучуд дорад. Дар асотири славянӣ низ кишвари афсонавие бо номи Беловоде (Сафедоб) вучуд дорад, ки он низ мисли Шамбала кишвари як замоне гӯё воқеъ будааст.

Шамбала, Тула (Фула), Ҷазираи Сафед, Агартӣ ва дигар сарзаминҳои ривоятӣ ба хонандаи аврупоӣ қайҳо боз маълум

⁶⁹ Мартон, 1956, с.18.

⁷⁰ Этимологический словарь словянских языков», т. 2, с. 138.

⁷¹ Агеева Б.А. 1982, с.144.

аст. Аммо ҳарчанд ки аксари ин ривоятҳо баромади ориёӣ (ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ) дошта бошанд ҳам, хонандаи тоҷик аз онҳо камтар огоҳӣ дорад. Барои хонандаи рус ва аврупоӣ чунин хизматро қабл аз ҳама Е. Блаватская ва Н. Рерих ба ҷой оварда буданд. Дар Аврупо Шамбала бо лақабҳои «Кишвари абадзиндаҳо», «Шоҳигарии муғҳо», «Кишвари устодони бузург», «Маркази ниҳонии дунё», «Маҳзари тамаддуни кайҳонӣ», «Мероси тамаддуни гумшуда», «Шарнири замон», «Кишвари бузурги бародарии Сафед», «Ҷойгоҳи равшанӣ - биҳишти гумшуда дар замин» «Дунёи камолот ва орзуҳои башарӣ» ва ғайра ном бурда мешавад. Тибетшиносони машхур чунин мешуморанд, ки Шамбала кишвари воқеӣ буда, дар шимол ва ё шимолу ғарби Ҳиндустон воқеъ гаштааст. Н. Рерих, олими италиявӣ Ҷ. Туччи, онро дар назди дарёи Торим - шимоли биёбони Такламакон, Хитой, Астеин дар назди Кайлас - Тибети ғарбӣ тахмин намудаанд. Соли 1627 сайёҳони иезуитӣ Стефан Каселла ва Ҷон Кабрал хангоми сафарашон ба Бутан дар барои мавҷудияти Шамбала, ки дар шимоли Ҳинд воқеъ буда, бо кишвари дигар SOC-ро (Татаристон) ҳамсарҳад будааст, шундаанд.⁷²

Биҳишти заминии Хитой на танҳо ҳамчун маркази Замин тасвир мегардад, балки ҳамчун қасри зериосмонии Шан-ди доништа мешавад. Ин қаср, ки зоҳир мешавад, дар ситораи Қутбӣ ҷойгир буда, баъзан қасри Марказӣ низ номбар мегардад. Бисёр эҳтимол аст, ки номи таърихӣ «шоҳигарии миёна» дар нахуст муқаддас буда, аз он вилояти миёнгӣ ёдоварӣ менамуд, ки аккадиҳо Аккад, ҳиндуҳо Илаврит, эронӣҳо Хванирас, норвегӣҳо Идавёлл меномиданд. Тамоми халқиятҳо анъанавӣ марбут ба биҳишт, бо ҷойгоҳи саодати азали, ҷойгоҳи бегуноҳӣ ва ҳаловати вучуд дорад». Дар

⁷² Рерих Ю.Н. «Калачакра».

Хитой чунин чойгоҳ Кун-лун ном дорад, ки он низ дар Қутби шимол гуфта шудааст.

Мувофиқи навиштаҷоти Курма Пурана як вақтҳо дар Баҳри шимолӣ, ки соҳилҳояш ба ҳудудҳои Тибет мерасидаанд, қазирае вучуд дошт, ки «Швета-двипа» ва ё «Қазираи Сафед» номида мешуд ва дар он қазира ҷовидонон зиндагӣ мекарданд. Ба гуфтаи ин манбаъ дунёи ҷисмонии ҷовидонон бо маҳзари эзадон пайвастагӣ дошт ва сокинони он дар ду олам зиндагӣ мекарданд: яке дунёи воқеии моддӣ ва дигаре - дунёи руҳонӣ. Мабнӣ бар ривоёти тибетӣ Қазираи Сафед ягона ҷоест, ки тақдири дигар двипаҳоро аз сар намегузаронад; вайро на бо об, на бо оташ нобуд карда намешавад, зеро вай Замини Ҷовидон аст.

Баъзе муҳаққиқин, аз ҷумла, В.В. Соболев Швета-двипаро ба Эронвич айнӣ ҳам донистаанд, ки ба воқеият баробар намеояд.⁷³ Плинийи калонӣ – (асри 1 то солшуморӣ) низ дар бораи гипербореиҳо, ки дар ҷангалу марғзорҳо сукунат дошта, бо меваи дарахтон рӯз мегузарондаанд, накл менамояд. Вай тасдиқ менамояд, ки «меҳвари дунё» дар кишвари онҳост ва дар он ҷо офтоб дар як сол танҳо як бор ғуруб менамояд. Баъзе муҳаққиқин⁷⁴ Ориёноро низ кишвари гипербореӣ номида, Ҷамшед ва кишвари ӯро ба Гиперборея айнӣ додаанд. Воқеан ҳам тамоми тасвири дар бораи гипербореиҳо ба тасвири дар бораи Ҷамшед, ки дар «Авесто» ва «Шохнома» зикр гардидаанд, ба ҳам мувофиқат менамоянд. Фарғона ва Ориёно таърихӣ низ дар шумори сарзаминҳои Ҷамшед будаанд ва аз ин рӯ, имкон дошт, ки қиссаи марбут ба даврони серу пур ва «падару писари дар намуд ҳар ду ҳаҷдахсола» дар замони ӯ бештар ба сокинони Швета-двипа тааллуқ дошта бошад.

Дар миёни осетиҳо кишвари ривоятӣ бо номи «Ир» ва «Эрон» вучуд дорад. Баъзе олимони ҳарчанд онро бо Эрон ва

⁷³ «Тайна легендарной Гипербореи».

⁷⁴ мас. А. Дугин «Коловрат как символ Полюса».

Ориёно марбут намедонанд, аммо як худи номи он «Ир» бешубҳа ба ориёӣ будани он далолат мекунад.

Кэппен тасдиқ менамояд, ки «ҳар як маъбади буддой таҷассуми Меру ё ҳудудҳои эзадӣ ва осмони эзадҳо, қудсиён ва буддоҳо дар болои он мебошад». Лилли мегӯяд: «Сенздаҳ қабати пирамидави дар қуллаи ҳар як маъбади Непал нишони сенздаҳ осмони абадии Амитабҳи мебошад».

Аз матнҳои «RecordsofthePast»⁷⁵ дида мешавад, ки мисриёни қадим анъанае доштанд, ки тибқи он маъбадҳои онро ҳамчун рамзи иқоматгоҳи эзадон бунёд мекарданд.

Шоҳони Ошур ва Бобул, ки шоҳони Форс ва Мод ба онҳо пайравӣ мекарданд, Эдемо ҳамин гуна барқарор мекарданд. Чаҳорбоғҳое, ки шоҳони Форс перомунӣ қасрҳои худ меоростанд, шабеҳат аз биҳиште доштанд, ки дар Nara Verezaiti воқеъ гашта буданд.

Бояд гуфт, ки ҷойгоҳи биҳишт, нофи замин, маркази замин ва дунё ҳама аз адабиёти ведой сарчашма гирифтааст, ки аксаран он кӯҳи болои Меру ва Албурз доништа мешаванд. Дар ин маврид Ф. Ленорман мегӯяд: «Мисли кӯҳи Меру кӯҳи Ҳара Баразайт низ қутб аст, маркази ҷаҳон аст, нуқтаи ғайри мутаҳаррик аст, ки дар атрофаш офтоб ва сайёраҳо давр мезананд. Мисли руди Ганги браҳманҳо Ардвӣ Сура, ки сарчашмаи осмонӣ дорад, модари ҳамаи рудҳои заминист, сарчашмаи ҳама хайру эҳсон аст. Дар миёни кӯли (баҳри Ворукаш–М.Ҳ.) обаш муқаддас дарахти ягонаи муъҷиз, мисли Ҷамбуи асотири ҳиндуҳо, ё ду дарахте мисли дарахтони мутобиқи дарахтони Ган Эдени «Инчил» рӯидааст. Ин боғи Ахуро Маздост, мисли боғи Браҳма дар болои Меруст. Аз он ҷо обҳо ба ҷаҳор самти дунё ба ҷаҳор ҷараёни бузург ҷорӣ мекарданд: он ҷаҳор рудро ҷаҳор аспе, ки гардунаи эзадбонуи рудҳои муқаддас Ардвӣ Сура

⁷⁵ «RecordsofthePast» т. X, с. 50.

Аноҳиторо ба гардиш медароранд, дар худ мармуз гардондаанд. Ин чаҳор асп чаҳор ҳаюноро, ки тибқи асотири ҳиндуй дар сарчашмаи рудҳои бихиштӣ қарор доранд, ба ёд меоваранд». Ленорман, ки бихишти азаливу воқеии ҳиндухоро, агарчи берун аз қутб тасаввур мекард, бо вучуди он навишта буд, ки «дар ҳама қиссаҳои Ҳинд қойгоҳи пайдоиши инсон, икоматгоҳи эзадон, сутуни миёни замину осмон кӯҳи Меру доништа мешавад...» Карл Риттер баландии муқаддасро дар Осиёи Марказӣ доништа, гуфтааст, ки «Қутб, ва ё вилояти он – ин Меру мебошад» ва «Меру – ин боғи Дарахти Ҳаёт аст». «Дарахти Ҳаёт дар «миёни боғ» як ҷо бо Дарахти Дарки Хайру Шар (Бытие,2:9) мерӯяд, он гуна ки Дарахти Чамбу дар қуллаи кӯҳи Меру қад кашидааст. Руде ки дар Эдем ҷорист, боғро шодоб гардонда, баъд ба чаҳор шоҳоб ҷудо мешавад (Бытие, 2:10)». Бисёр олимон собит намудаанд, хусусиёти асосии тасвири кӯҳи Меру дар Пурунаҳо бо топографияи Эдем дар китоби Бытие мувофиқат менамояд. Боғи Эдем, Боғи Худо⁷⁶ ба боғи эзадони ҳиндӣ шабеҳият дорад. (1).Тибқи маълумот дар бораи рудҳои бихиштӣ ва ҷарёани онҳо зоҳир мегардад, ки бихиштро мо дар кучо бояд суроғ кунем: дар Карони Шимол, меғӯяд Фр. Шпигель

Се дунё. Дунёи миёна

Тибқи тасвири адабиёти ориёӣ ҳиндӣ ва буддӣ дунё аз се қисмат - лока иборат будааст, ки онҳо Тирялока, (ё Аддхялока «Дунёи поёнӣ») Мадхялока, («Дунёи миёна») ва Урдхвалока («Дунёи болоӣ») ном доштаанд. Чамбу ё Чамбудвипа, яъне сарзаминҳои миёни рудҳои Вахш Панҷ, дар қисмати Дунёи миёна мавқеият доштааст. Ин се дунё ба шакли конуси тарошида ва ё пирамида (аҳром) буда, ки боло-болои ҳам гузошта шуда будаанд. Нахуст дунёи поёнӣ ва ба

⁷⁶ Китоби паёмбар Иезекил, 28:13.

рӯи он дунёи миёна сарнагун, яъне куллаҳои дунёи поёнӣ ва миёна ба ҳам сарбасар гузошта шуда будаанд. Дунёи болоӣ ба рӯи дунёи миёна тавре гузошта шуда будааст, куллаи он ба боло ва асосаш бар болои асоси дунёи миёна меистодааст. Ҳамин тариқ, дунё ба шакли андоми одаме тасаввур мегардидааст. Чамбудвиба дар маркази дунёи миёна меистод ва роҳи дунёи болоӣ аз рӯи куллаи Меру оғоз мегардид. Айравата дар паҳлуи куллаи Меру воқеъ буд ва имкон дошт, ки ҳамчун мулки дар баландӣ қарордошта - Арйаварта номгузори гардида бошад. Маънои дигари Айравата «роҳ» будааст. Тибқи тасаввуроти асотири ориёиндӣ роҳ ба сӯи шаҳри эзадони ҷовидон Амараватӣ, ки дар болои куллаи Меру воқеъ будааст, аз кӯҳи Меру оғоз меёфтааст.

Мувофиқи ташреҳоти адабиёти дини ҷайнӣ дунёи Мадхялока (миёна) шакли мудаввар дошта, қитъаи (ҷазираи) Чамбудвиба низ дар маркази он ба шакли доирашакл ҷойгир шудааст.⁷⁷ Кӯҳи Меру онро ҳамчун меҳвар бурида гузаштааст. Дар буни ин кӯҳ дараҳои бихиштосои Бҳадаршала, Нандан ва Сауманас дар миёни кӯлҳо ва қасрҳои эзадони Шакра ва Ишана воқеъ гаштаанд. Дар кӯҳҳои Мандара ва Пандак, дар атрофи Меру ҷаҳор куллаи кӯҳ, ки «куллаҳои бахшоиш» ном доранд, воқеъ гаштаанд. Дар буни ҷаҳор кӯҳ, ки дар атрофи Меру ба шакли конус воқеанд, ҷаҳор қаср рӯ ба ҷаҳор самти дунё - шарқ, ғарб, ҷануб ва шимол сохта шудаанд. Дар Чамбудвиба аз самти ғарб ба шарқ шаш силсилакӯҳ қад кашидаанд, ки онҳо Ҳимават, Маҳаҳимават, Нишадҳа, Нила, Рукмӣ, ва Шикҳарин ном дошта, ҳафт сарзаминро аз ҳам ҷудо намудаанд. Он сарзаминҳо Бҳарата, (ҳамчунин Бҳарах) Ҳаймавата, Ҳарӣ, Видехо, Рамйика, Ҳайраняват ва Айравата (ҳамчунин Еравата) ном доштаанд.

⁷⁷ «Мифи народоҷи мира», ҷ.II, с. 326.

Миёни ҷаҳон

Миёни ҷаҳон яке аз категорияҳои модели фазо махсуб гардида, нишони асосии он дарахти ҷаҳонӣ мебошад. Миёни ҷаҳон ҳамчун унсури гармониябахш манбаи низом ва покизагӣ ба шумор меравад. Аз тарафи дигар марказ на танҳо манбаи гармонияи кайҳонӣ, балки ҳамчун ҷанини коинот ва нутфаи ҷаҳон шинохта шудааст. Марказ ҳамчун унсури зоянда ва ҳомили низом ва покизагӣ зоҳир мегардад ва аз ин ҷо тасаввурот дар бораи дар марказ ҷой гирифтани бихишти нахустин, инчунин дар бораи вайроншавии батадриҷи коинот вобаста ба дуршавии вай аз марказ, айниятдиҳии гӯшаҳо ба бенизомӣ ба шумор меравад. Мавқеияти ҷойгоҳи истиқоматӣ дар маркази дунё хосси космографияи бостонӣ мебошад, дар ҳоле ки атроф ҳама ҷойгоҳи бенизомиву берабӣ буда, дар гӯшаи замин азимҷуссаҳо ва дигар махлуқоти ғайриоддӣ зиндагӣ мекунад.⁷⁸ Дар даврони қадим дар Хитой баъди атласи Пей Сю нақшаҳое пайдо шуданд, ки дар онҳо космографияи мазҳабӣ тасвир ёфта буд. Барои ин нақшаҳо марказияти ин ё он маҳалли сакралӣ хос буд, ки он дар миёнаи хиттаи замин ҷой гирифта, ки аз ҳама ҷониб онро Уқёнуси ҷаҳонӣ ихота кардааст. Дар Ғарб ин маҳал Ерусалим, дар Ҳинд кӯҳи Меру буд. Мандара низ дар «Маҳабҳарата» аз лиҳози баландӣ ва шукӯҳу шаҳомат баъди Меру дуввумин кӯҳ ба шумор рафтааст.

Дар адабиёти ҷайнӣ дунё иборат аз се қисмати конусшакл ва ба шакли андоми одамӣ тасвир ёфтааст. Дунёи миёна миён, дунёи болоӣ аз миён боло ва дунёи поёний аз миён поёни одам гуфта шудааст. Аз ҳамин ҷост, ки Ҷамбу, ки дунёи миёна ба шумор меравад, бо кӯҳи Меру дар аксар маврид ҳамчун меҳвар, тир ва нофи дунё тасвир гардидааст. Дар маркази дунёи миёна қитъаи доирашакли Ҷамбу тасвир ёфтааст, ки дар атрофи он дарёҳои зиёде таҷаммуъ

⁷⁸ Ђамон лӯ, с. 428.

мегарданд. Дар банди аввали «Стхананга-Сутра» омадааст, ки дар маркази ҳама укёнус ва китъаҳо Чамбудви́па вокеъ гаштааст, ки аз ҳама хурдтарин ба шумор меравад. Шакли он мудаввар, мисли кулчақанди ширини дар равшан пухташуда, мисли чархи ароба, моҳи пурра аст. Дар Чамбудви́па, дар маркази кӯҳи Мандара, 900 йочан поёнтар аз он ҷой, ки дунёи миёна ба охир расида, дунёи болоӣ сар мешавад, бевосита дар болои замини Ратнапрабха, ду «фазаи зерисатҳӣ» (кшуллака-пратара) вокеъ гаштаанд, ки дар ҳар яке аз онҳочаҳор «бахши фазой» (ручака-прадеша) дошта, дар шакли ҳашт ҷочи пистони гов вучуд дорад. Чамбу баъдан ба шакли Замбу ва Зобул тағйир ёфта, ҳамчун номи яке аз сарзаминҳои даврони рӯйдодҳои «Шоҳнома» зоҳир шуда, баъди муҳоҷират дар яке аз минтақаҳои ҷануби Афғонистон номгузорӣ гардид.

Баъзе донишмандон чунин назар доранд, ки қадами нахустини Вишну дар болои ҳамин кӯҳ гузошта шудааст. Баъд гӯё қадами дуҷуми Вишну дар болои кӯҳи Меру гузошта шудааст. Вақте дигар ҷой наместонад, шоҳ Бали сари худро барои қадами сеҷуми Вишну пешмегузорад. Вақте офтоб аз болои Чамбудви́па аз самти шимол мегузарад, ин кӯҳ равшантар намоён мегардад.

Дар қитъаи Чамбудви́па, дар маркази кӯҳи Мандара, 900 йочан поёнтар аз он ҷой, ки дунёи миёна ба охир мерасад ва дунёи болоӣ сар мешавад, бевосита дар болои замини Ратнапрабха, ду «фазаи зерисатҳӣ» (кшуллака-пратара) вокеъ гаштаанд, ки дар ҳар кадом аз онҳочаҳор «бахши фазой» (ручака-прадеша) дошта, дар шакли ҷочи пистони гов – ҳамагӣ ҳаштто вучуд дорад.

Нофи замин

*Ағни дар нофи Замин бо либосҳои орошта истодааст
Ригведо.*

Ҳар як халқ нофи Замини худро дорад.

Клеукр

Рамзи асотирии маркази замин нофи замин мебошад. Нофи замин танзимдиҳандаи дигар рамзҳои маркази замин, масалан меҳвари дунё, ё қуллаи он ба шумор меравад. Сухан дар бораи нофи одамӣ ва ё нофи кайҳонӣ бо ҳамон як вожаи ноф ифода мешавад. Ин вожа дар русӣ - пуп, немисӣ - nabel, англисӣ - navel, ҳиндии қадим - pabhī, тоҷикӣ – ноф ифода мегардад. Ба гумони мо вожаи русии небо (осмон) низ аз ноф баргашт шудааст. Вижагии сакралии нофи замин бо иртиботи ӯ бо ҷойгоҳи бавучудоияш бо он шарҳ дода мешавад, ки вай дар худ нишони пайдоиши одам, кайҳон (ки баъди таркиш васеъ гардидааст: муқоиса шавад бо вожаи ҳиндиқадимии pabh - таркиш, кафидан) ва заминро нухуфта медорад (дар баъзе анъанаҳои осиеимарказӣ вай дар атрофи нофи замин ҳамчун маркази худ инкишоф меёбад).

Онҳое, ки ба омӯзиши ёдгориҳои аҳди бостон машғуланд, медонанд, ки дар аксари асотири он даврон ифодаи «нофи Замин» ба назар мерасад. Дар ривоятҳои халқҳои гуногун ҳам ғаҳвораи башарият ва ҳам нофи Замин дар як ҷойгоҳ арзёбӣ мегардад. Ҷонибдорони назарҳои гуногун дар бораи Эдем далелеро ба инобат гирифтаанд, ки мутобиқи он ягон фарзияе, ки агар ҷойгоҳи нахустини одамро бо маркази табиӣ дар қадом гӯшаи замин мавҷудбуда айнаи ҳам надонад, қобили қабул буда наметавонад.

Вожаи ноф дар бисёр забонҳои қадими дунё маънои марказро дорад ва қутб нофи осмон доништа мешуд. Азбаски қутби осмон бо қутби заминӣ дар як мавқеият мувофиқ афтадаанд, нофи осмон бояд бо нофи Замин мувофиқат намояд.

Дар Пуронҳо бисёр гуфта шудааст, ки Меру нофи (набҳи) қутбии замин аст. Ифодаи нофи осмон дар Ведоҳо низ ба

назар мерасад. Дар банди панҷуми суруди 185 мандали якуми Ригведо Кутби шимол зикр гардидааст. Дар ин банд Шаб ва Рӯз ҳамчун хоҳарон-дугоникҳо дар ҳамли волидаини худ – Осмон ва Замин зоҳир мешаванд, ки ба ҳам пайваста буда, ҳамдигарро маҳдуд менамоянд ва дар як вақт «ноф»-и Заминро мебӯсанд.

Дар гимни дигари Ведоҳо нофи Замин дар болои кӯҳҳое ҷой доранд, ки он ҳам дар шимол воқеъ гаштааст.

Ифодаи «апамнепат» нофи обҳо – ки дар «Авесто» борҳо вомерхӯрад, аз сарчашмаи ҷаҳонии обҳо, ки ҳамаи рудҳо ҷорӣ мегарданд, шаҳодат медиҳанд.

Яке аз нишониҳои марказ ва миёни дунё дар ифодаи Марв - Мауру зоҳир гардидааст, ки вай ҳамчун сеюмин сарзамини «Авесто», ба шакли Мауру зикр шудааст. Мауру аслан ба маънои ҳудуд, андоза, ченак омадааст. Яъне, ҷойгоҳи Марвро дар ҳаду ҳудуде, дар канораи марзи минтақаи муҳиме бояд суроғ кард. Дар адабиёти ведой дар баробари чанд кӯҳу дарё ва бештар аз дигар номҳо номи Меру ҳамчун кӯҳ ва маҳал истифода шудааст, ки он кӯҳ ба куллаи ҳоло ба номи Исмоили Сомонӣ айнӣят мегирад. Вале дар нахуст қаторкӯҳи Сарикӯл, ки ҳудудҳои шарқиву ғарбии минтақаро аз ҳам ҷудо кардааст, ҳамчун меру – ҳудудзоҳир гардида буд. Роҷеъ ба маънои вожаи меру омадааст, ки гӯё баъди Тӯфони бузург обҳо ба ду нишебии ин қаторкӯҳ поён фурумадаву Меру ҳамчун ҳудуд-обтаксимкунак зоҳир гаштааст. Фарзияи дигар он аст, ки қаторкӯҳи Сарикӯл аз шимол ба ҷануб қад қашида, ҳамчун ҳудуди миёни шарқу ғарб дар ин минтақа қад афрохтааст.

Далели дигари дар Бадахшони кунунӣ воқеъ будани Марв он аст, ки ин ном дар асотири дигар халқиятҳо вучуд дорад, ки он халқҳо ин номро бевосита аз ҳамин минтақа метавонистанд дар асотири худ истифода баранд. Масалан, кӯҳи Меру, Марва, дарахти Ҷамбу, маркази дунё, дарёҳои ҷаҳонӣ ва ғайра, ки дар ин минтақа ҷойгир будаанд, дар

асотири хитой, хиндӣ, чайнӣ, тибетӣ, бирмаӣ, кхмерӣ, эвенкӣ, калмикӣ, муғулӣ ва дигар халқҳо номбар гардидаанд. Дар баъзе асотир, пеш аз ҳама асотири шаманӣ ин ҷойгоҳ ба сифати тир ё меҳвари ҷаҳонӣ, роҳи ҷаҳонӣ, ки дунёҳои болоӣ, миёна ва зеризаминиро ба ҳам мепайвандад, тасвир шудааст. Аз ҷумла ду дарёи бузурге номбар мешавад, ки дар радифи ҳамдигар ба самти ҳаракати рӯшноӣ ҷорӣ шуда, ба як баҳри умумӣ мерезанд.⁷⁹ Дар асотири эвенкӣ ва орчӣ низ ду дарёи бузурге номбар мешавад, ки дар радифи ҳамдигар ба самти ҳаракати рӯшанӣ ҷорӣ шуда, ба як баҳри умумӣ мерезанд. Гунаи дигари Дарёи ҷаҳонӣ ё дарёи кайҳонӣ он аст, ки дар маркази ҷаҳон баҳр ё кӯли калоне воқеъ гардидааст, ки аз он дарёҳои асосӣ ё як дарё ҷорӣ мегарданд. Дар баъзе асотир дарёҳо аз ҷое ҷорӣ мегарданд, ки дарахти ҷаҳонӣ мерӯяд.

Образи *дарахти ҷаҳонӣ* дар асоси космологияи буддой дар бораи дарахти Замбу (Чамбу) сохтмон ёфтааст. Ин дарахт дар асотири ориёҳиндӣ Чамбу ном дорад, ки маънояш себ буда, ҳамчун мулкҳои атрофи кӯҳи Меру қаламдод шудааст. Ба ривояти дарбатӣ (халқияти калмикӣ - М.Х.) ин дарахт дар домани кӯҳи Сумеру (Меру) мерӯяд. Дар асотири калмикӣ ин дарахт дар ҷойгоҳе бо номи Очир орон (шоҳигарии вачра) рӯида, меваҳои бузурге ба бор меорад, ки ин мевахоро чараёни дарё ба укёноси ҷаҳонӣ мебарад. Дар асотири Маҳёнҳо шаҳри Гандхаватӣ дар самти шарқии Чамбудвиба ва шаҳри Ганда Вюхи сутра дар ҷануби он ҷойгир шудааст.

Дар асотири ойрату калмикӣ омадааст, ки мори зеробӣ дар гирди дарахти Замбу (Чамбу – Зобул) ҷойгоҳ дорад ва меваву баргҳои он дарахтро, ки ба укёнус меафтанд дошта меҳӯрад. Дар асотири ин халқҳо (ойрату калмикӣ) замин бо тасмаи сангин ё қаторкӯҳ (муқоиса шавад бо Тираки Албурз

⁷⁹ Яъне дарёҳои Сир ва Ому (*муаллиф*).

– қаторкӯҳи Сарикӯл - М.Ҳ.) печонда шудааст. Замин ҳамвор ва мудаввар аст. Дар маркази он кӯҳи ҷаҳонӣ Меру-ула ёд шуда, ки ҳамчун сутуни дунё қад кашида будааст. Ин кӯҳҷаҳор зина дорад. Дар самти шарқии ин кӯҳ Коке-тенгис (Уқёнуси кабуд – Қаракӯл-М.Ҳ.) воқеъ аст. Дарахти ҷаҳонии Замбу дар доманаи кӯҳи ҷаҳонӣ Сумеру (қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ - М.Ҳ.) мерӯяд. Маркази осмон бо нофи замин мутобиқат менамояд, ки тибқи анъанаи асотири онро буққаи азиме панаҳ кардааст. Нофи осмон ва нофи замин бо тасаввурот дар бораи маркази ягонаи кайҳонӣ ба ҳам пайвастанд. Пайвастагии онҳо бо он зоҳир мешавад, ки «нофи замин» ба боло қад кашида, дар қуллаи яке аз ду кӯҳ воқеъ гаштааст, ки бо кӯҳи муқаддаси дар ҳамосаи Ҷангар тасвиршуда Манхан Тсаган айният дода шудааст. Кӯҳе, ки дар маркази кайҳонӣ ҷойгир шудааст, бо образи кӯҳи ҷаҳонӣ айният мегирад. Дар ин асотири ин кӯҳҳо дар шимол ва ғарб қад кашидаанд ва дар тангро (дара)-е, ки дар назди Коке-тенгис (Уқёнуси кабуд) ҷой дорад, даромадгоҳи дунёи зеризаминӣ (муқоиса шавад бо дарвозаи дӯзах дар «Авесто» - М.Ҳ.) лонаи аждаҳои сиёҳ воқеъ гардидааст.

Қутб. Ситораи қутбӣ. Маркази дунё

Ба ақидаи олимони ситорашинос дар астрономия мафҳуми протсессия вучуд дорад, ки мувофиқи он дар 25850 сол меҳвари замин бар асари тағйироти доираи фазои осмон ба тамоюли қутбҳо мувоҷеҳ мегардад. Аз рӯ, ҳатто 1500 сол қабл аз ин ситораи Кӯҳоб (бета Хирси хурд) буда, дар замони «Авесто» ситораи Тубон (алфа Дракон) - пеш аз ин ситора тета Геркулес, - пештар аз он Вега, - пештар аз он Данаб ё Зенаб (Нимасб) - алфа Сефия... ва ғайра ситораи қутб будаанд. Ҳамин тариқ, ситораи қутбии кунунӣ наметавонист, ситораи қутбии замони Ведоҳо ё «Авесто» бошад. Олимони рус уқёнуси Ширро, ки дар адабиёти ориёҳиндӣ зикр

гардидааст, ба укёнуси Яхбастаи шимолӣ айният дода, онро асос меоваранд, ки вай ба хотири монандии ранги сафеди ях ба шир укёнуси Шир номида шудааст. Дар адабиёти ведоӣ мавқеияти яке аз мулкҳои ориёҳиндӣ Шветадваipa, ки баъзе донишмандон онро нахустмехани ориёӣҳо ё Ориёно медонанд, дар самти шимолии укёнус зикр гардидааст. Дар сурати чунин айниятдиҳӣ Шветадваipаро аз соҳилҳои Канада бояд суроғ намуд. Ва Танги Шимоли кунунӣ низ дар самти ҷанубии укёнуси яхбаста воқеъ гаштааст, ки ба тасвиrotи адабиёти ориёҳиндӣ роҷеъ ба ҷойгиршавии ҷазираи мазкур мувофиқат намекунад. Ҳамчунин олимони мазкур нуктаи Қутби Шимолро кӯҳи Меру донистанд, ки ин ҳол низ ба воқеият баробар намеояд. Ба қавли баъзе аз онон 20-30 ҳазор сол қабл аз ин иқлими укёнуси Яхбаста хеле муътадил буда, баъзе кӯҳҳои зерини, аз ҷумла қуллаи ба номи Ломоносов аз об берун будаанд. Вале муҳаққиқони Арктика яхбандии ин минтақаро аз 100 то 15 млн. сол тахмин намудаанд, ки ин назарияро зерини шубҳа меғузорад. Масалан олими маъруфи Ҳинд Б.Г.Тилак дар асараш «Механики арктикии Ведоҳо» нахустмехани ориёӣҳоро дар қутби Шимол доништааст. Вай назари бисёр олимони, аз ҷумла Шпигел, Ҳауг, Дармстетр ва дигаронро дар бораи дар Осиёи Миёна воқеъ будани ин нахустмехан бериоя зерини танқид гирифта, худ ба як силсила иштибоҳҳо роҳ додааст.

Мувофиқи тасвиrotи «Маҳабҳарата» кӯҳи Меру дар маркази дунё воқеъ гашта, Брахма дар болои он ситораи Қутбро қоим карда будааст, ки дар атрофи он галаситораҳои Хирси қалон, Кассиопей ва Волопас давр мезананд. Меру ҳамчун Қутби дунё доништа мешуд. Ба ақидаи муҳаққиқони номбаршуда ин ситораҳо ва ҳоса ситораи Қутб, дар Ҳинд намудор намешаванд. Дар аксари ин қиссаву ривоятҳо аз кишвари пурасроҳе сухан рафтааст, ки сокинонаш дар зерини ситораи Қутб сукунат доштаанд. Ҳамин тариқ маълум мегардад, ки истилоҳи қутб ва ситораи қутбӣ аз назари

ориёхиндухо на кутби шимоли кунунӣ, балки кутби маркази дунё – миёни дунё – нофи замин дар назар аст, ки рочеъ ба ин мавзӯ сухан гуфта шуд.

Дар аксари адабиёти ориёиндӣ омадааст, ки дар маркази Пушкарадвипа кӯҳи Манасоттара (куллаи Ғалаба – М.Х.) қад кашидааст, ки ин қитъаро ба қисматҳои дохиливу берунӣ чудо менамояд. Дар «Бҳумандала» омадааст, ки «Дар самти шарқии Сумеру ду қаторкӯҳ – Чатҳара ва Девакута воқеъ гаштаанд, дарозияшон 18 000 йочан мебошад. Онҳо аз шимол ба ҷануб қад кашидаанд... Онҳо ду системаи кӯҳии Нила ва Нишадҳаро ба ҳам мепайванданд». Ин ҷо маълум мегардад, ки қаторкӯҳҳои Фарғона ва Сарикӯл дар назар дошта шудаанд. Ҳангоми ташреҳи мавқеияти двипаҳо низ роҳе, ки офтоб давр мезанад, қаторкӯҳҳои кунунии Фарғона ва Сарикӯл буда ва ҳам Тираки Албурз низ он аст. «Дар маркази ин ҷазира кӯҳи Манасоттара қомат афрохтааст, ки ҷазираро ба қисматҳои дарунию берунӣ чудо менамояд. Паҳно ва баландии ӯ баробар 10 000 (80 мил) аст. Дар ин кӯҳ дар чор самти дунё ҷойгоҳи нимэзадон, мисли Индра воқеъ гаштааст. Дар куллаи ин кӯҳ Офтоб савори гардунаи эзади Офтоб аз орбитаи Самватсара убур намуда ва кӯҳи Меруро давр зада роҳи худро ба поён мерасонад. Вакте Офтоб ба самти шимолӣ ҳаракат мекунад, роҳаш Уттараяна (Шимолӣ) ва вакте ба самти ҷанубии он ҳаракат меамояд, он роҳ Дакшинаяна (Ҷанубӣ) ном дорад. Як тараф рамзи рӯзи нимэзадон ва тарафи дигар рамзи шаби онҳо мебошад».

Ҳаракати офтоб дар «Брахма-самхита» (5.52) зикр ёфтааст. «Офтоб дар атрофи кӯҳи Сумеру давр зада, дар давоми шаш моҳ ба самти шимол ва дар давоми шаш моҳи боқимонда ба самти ҷануб ҳаракат мекунад. Ин даврро рӯз ва шаби нимэзадоро дар сайёраҳои баланд ташкил медиҳанд». Ҳамин ишораҳо баъзе олимонро ба гумоне водор намудаанд, ки гӯё рӯзу шаби ведоҳо ҳар як шаш моҳиро

ташкил медодааст. Ва дар асоси ин гумон Қутби шимол
меҳани ориёиҳо пиндошта шудааст...

Ҳинд

То ворид шудан ориёиҳо ба Ҳинд ин кишвар Ҳинд ном
надошт. Ва баъдан низ на тамоми ин нимчазира Ҳинд ном
гирифт. Дар нахуст водии дарёи Синд ва вилояти кунунии
ҳамном ва қисмати шимолии ин кишвар Ҳинд номида шуд.
Сарзаминҳои чанубӣ дар муқобили ноҳияҳои шимолӣ – Ҳинд
- Дакан ном гирифтанд. Аслан Ҳиндро ҳиндуҳо Бҳарата
мегӯянд, ки дар ин мавзӯ ӯ сухан баъд аст. Ҳинд номест, ки
бештар онро аз хориҷ ном бурдаанд. Ва баъдан онро
Ҳиндустон гуфтанд. Ҳинд дар забони ориёҳиндӣ маънои руд
ва дарёро дорад. Шакли аввалияи ин вожа «Синд» буда,
баъдан ба шакли «Ҳинд» баргаштааст.⁸⁰ Ҳамин тарик, Синд

⁸⁰ Ролье ба табили овози «с» ба «њ», «х», «ш» ва «ѓ» мисолҳои фаровоне пайдо
кардан мумкин аст, ки тавассути онҳо шаклҳои нахустин ва аввалияи баъзе
вожаҳои кунунии забони толикиро шарҳ додан мумкин мегардад. Вожаи
«samhita» - «самит» ки имрӯз дар забонҳои аврупоӣ ба маънои гирдиномаӣ,
лаъмамад истифода мешавад, аслан вожаи ориётоликист, ки дар забони
адабиёти ориёиндӣ ва санскрит вуҷуд доштааст. Ин вожа аз «samha»(самҳа) -
«ҳама» ва пасванди -it –ит таркиб ёфтааст. Маънои дигар ин вожа баҳамаӣ -
пайкор низ будааст. Гунаи дигари ин вожа «samuh»(самуҳ) маънои «коллектив»-
ро дорад. Вожаи дигаре, ки дар нахуст Ҳамчун пешванд истифода шуда баъдан ба
шаклҳои дигар баргаштааст, ин «су», «сва», «свас» аст, ки мувофиқи қоидаи
табили овози с ба Һ ба шаклҳои «њу», «ња», «хваш» ва «хвеш» баргашта, дар
гуишҳои мардумии толиқӣ Ҳамчун Һиссачаҳои тасдиқии «ња», «њу», «Һов»,
«Һова» ва дар забони толиқӣ Ҳамчун Һонишинҳои «худ», «хеш», Ҳамчунин
сифати «хуш» вуҷуд доранд. Этимологи қавист, ки вожаи «Һавас» Ҳамон шакли
тағйирёфтаи «свасти» будааст. Дар адабиёти ведоӣ сукарна (хушкор), дар
«Авесто» Һукар (хушкор, қори нек), дар адабиёти ориёиндӣ Сума (худои моъ,
инчунин нӯшобаи муқаддас), дар Авесто Һома (моъ) ва Һаума (ғиёҳи муқаддас)
бо Һамин сохтмон таркиб ёфтаанд. Бояд зикр кард, ки решаи «Һаума» «Һау»
(Һав) буда, маънои афшурданро дорад. Дар гуишҳои мардумӣ ин вожа бо табили
Һ ба Ё шакли «Ёав-љ»-(идан)-ро гирифтааст. Ҳамчунин вожаҳои «сукарна» –
хушпар, «сугрива» – хушёл, «свастика» – хубаст (Һавас), свања (Һова)– хушаст,
«Сарм» (Салм)-Ҳарм дар Һамин шуморанд. Дар баъзе вожаҳо баръакс, дар
забонҳои алоҳида вожаҳо бо Һарфҳои «с» ва «з» вуҷуд дошта, дар адабиёти

шояд маънои дарёро дошт. Ва шояд вақте ориёҳиндуҳо аз кӯхҳои Ҳиндукуш убур намуда, ба соҳили як дарёи бузурге расиданд, онро Синд, яъне дарё гуфтанд. Баъдан водии ин дарё вилояти Синд номбар гардид. Ин вожа, яъне Синд, эҳтимоли қавист, ки ҳанӯз қабл аз муҳоҷирати ориёӣҳо ба Ҳиндустони кунунӣ дар ҳудудҳои меҳани аввалияи ориёӣҳо – Осиёи Миёна вучуд дошт ва рудро онҳо ба гунаи Синд меномиданд. Баъдан номи Ҳинд ба тамоми нимҷазира ва ба гунаи Ҳиндухитой ба нимҷазираи ҳамҷавор нуфуз намуд.

Тоифаҳои нахустини ориёӣ дар водии дарёи Синд сукунат варзида, баъдан қисмате аз онҳо ба самтҳои шарқиву ҷанубӣ ҳаракат намуданд. Ва он тоифа ки дар водии дарёи Синд боқӣ монд, номи Синдхуро гирифт. Далели вучуд доштани вожаи синд дар замони қабл аз муҳоҷират он аст, ки ҳамчунин тоифаҳое бо ҳамин ном-синд дар ҳазораи 1 то солшуморӣ дар нимҷазираи Таман, дар соҳилҳои баҳри Сиёҳ сукунат доштаанд. Дар Эстония низ шаҳре Синди ном дорад. Номи қаҳрамони машҳури ривоятӣ Синдбоди дарёгард низ бо ҳамин ном марбут аст.

Ҳиндуҳо

ориёӣиндӣ бо шакли «н» боқӣ мондаанд. Масалан Нима (њима) дар адабиёти ориёӣиндӣ ба маънои “барф” буда, Neman, Nemanta (њеман, њеманта) ба маънои зимистон аст. Ин вожа дар забони русӣ–«зима» ва дар забони тољикӣ «зима(стон)» њам акнун мавҷуд аст. Ба ин тариқ, маънои кӯњҳои Њимолой ва Њамован – барфлӯш, барфдор будааст. Вожаи «свасар» аз решаи «сва» -«худ» хва, ху(хвеш) ва пасванди “сар” таркиб ёфта, маънояш «худӣ» мебошад. Ин вожа њоло дар забони русӣ ба шакли «сестра», дар забони литвонӣ - «сесевар», дар забони тољикӣ - «хоњар» вуљуд дорад. Дар баъзе ғуишҳои мардумии тољикӣ хоњарро ба шакли “хувар” ном мебаранд, ки он низ аз њамон шакли аввалия манша гирифтааст. Худои офтоб «Сура» ё «Свар» ба гунаи «Хвар» баргашта дар забони русӣ ба шакли «свет» - ба маънои осмон дунё вуљуд дорад. Ин муаллиф тахмин менамояд, ки “њунар” низ аз њамин қабил вожањо буда маънои марди некро дорад. Эњтимол Сом ба Њома (њом) баргашта ва баъдан бо шакли барњакс - «монь»-ро гирифта бошад.

Дар минтақаҳои кунунии Тоҷикистон ва атрофи он то интишори дини ислом дар замонҳои мухталиф боз ҷаҳор дини дигар нуфуз доштаанд. Инҳо динҳои бон ё бонпо, бисёрхудоии ведой (истилоҳи шартист-М.Ҳ.), яктопарастии ахуромаздой ва бутпарастии буддой будаанд. Дар баъзе қисматҳои ҷанубу ғарбии Тоҷикистон чанде аз нишониҳои дини насронӣ низ ба назар расидааст. То замони нуфузи дини ислом тибқи мушоҳидаҳо дар аксари минтақаҳои Тоҷикистон ойини маздоясной ва дар қисматҳои ҷанубии Тоҷикистон тақрибан дар асрҳои V-VII дар баробари ойини маздоясной ойини буддой низ дар як вақт нуфуз доштааст. Аз динҳое, ки зикрашон рафт, динҳои бон, ведой ва маздоясной нахуст дар ҳудудҳои Тоҷикистон ба вуҷуд омадаву интишор ёфта, баъдан ба минтақаҳои дигари дунё паҳн гаштаанд. Ҳамин нишониҳост, ки дар забони тоҷикӣ ва ғӯишҳои мардумии он, дар номгузории маҳалҳои мавзеъҳо ва кӯҳҳои рӯдҳо тасбит гаштаву то ба имрӯз боқӣ мондааст. Тибқи мушоҳидот асосан хосияти иртиботии номгузориҳои топо-этно-гидронимӣ дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва атрофи он бо ойинҳои ведой ва маздоясной бештар мансубият доштанд. Ин назарро агар номбандӣ кунем, ба чунин сурат зоҳир мегардад: 1. Номбандии ведой; 2. Маздоясной; 3. Буддой; 4. Тоҷикӣ; 5. Туркӣ; 6. Арабӣ. 7. Ба истилоҳ - Шӯравӣ.

Ва аммо шартан ойини ведой, ки гуфтем, ба он хотир аст, ки номи адабиёти қиссаву асотири Ҳинди қадим бо номи адабиёти ориёҳиндӣ Ригведо Маҳабҳарата ва дигар осор машҳур аст. Вожаи «ведо» маънои дониш ва огоҳиро дошта дар забони русӣ вожаи «ведать»- доништан, мероси ҳамин вожа аст. Дар забони тоҷикӣ дар вожаи сарвода ҳоло боқист. Вожаи «риг» маънои «гимн» ё «суруд»-ро дошта, бо «рок» ва «роғ» – нави сурудҳои ҳамчунин тоҷикӣ шабеҳият дорад. «Ригведо» - аз нахустин сурудаҳои ориёҳиндист, ки дар шакли шифоӣ аз кишварҳои нахустмехани ориёҳо ба Ҳинд муҳоҷират намудааст. Назари замони муҳоҷират миёни

муҳаққиқони ин бахш аз сад то панҷсад сол тафовут дошта, он аз оғоз то миёнаи ҳазораи II-ро дар бар гирифтааст. Чун ориёҳо ба воситаи кӯҳҳои Ҳиндукуш ба Ҳинд убур карда буданд, аксари муҳаққиқин нахустмехани онҳоро дар самти ғарбии ин кӯҳҳо қаламдод намудаанд. Аммо ҳамин чизро бояд ба назар гирифт, ки ориёҳо аз ҳар минтақаи дигари Осиёи Миёна ҳам ба Ҳинд рӯ меоварданд, бояд тавассути Ҳиндукуш убур менамуданд, зеро гузаргоҳи аз ҷиҳати ҷуғрофӣ мусоидтар ҳамин маҳал ба шумор меравад. Аммо дар ҳар сурат муҳоҷирати ориёҳиндиҳо ба Ҳинд ва умумияти қавми онҳо бо ориёҳои муҳоҷирати самти Аврупо то замони аз ҳам ҷудошуданашон бебаҳс аст.

Тавре зикр гардид, ориёҳиндиҳо ҳангоме аз мавқеиятҳои сукувати нахустинашон ба он сӯи кӯҳҳои Ҳиндукуш гузаштанд, аз нахустмехани худ, забон, маросим, қиссаву асотир саргузаштҳои воқеӣ, номҳои топо-гидро-этнонимиро ва амсоли инро низ дар зехни худ ба он сӯи ағбаи Ҳиндукуш интиқол доданд. Ва албатта он забону маросим ва номҳои кӯҳу дарёву маҳал дар миёни он қисмати мардум, ки ба муҳоҷират рӯ наоварда буданд, боқӣ монданд.

Тавре маълум аст, «Ригведо» бо ёдгории дигари ориёҳо – «Авесто» аз бисёр хусусият шабеҳиятҳои назаррас дорад. Ин шабеҳиятҳо қабл аз ҳама дар забони Ригведо ва готҳои «Авесто» зоҳир мегардад. Ба ақидаи Т.Я.Елизаренкова шабеҳияти матнҳои ин ду асар ба дараҷаест, ки ҳангоми тарҷума фарқиати миёни онҳо камтар зоҳир мегардад. Яъне имкон дорад, ки матнҳои Ригведо, қабл аз муҳоҷирати худ бо хотҳои «Авесто» иртиботе доштааст. Ин иртибот бар иловаи шабеҳияти матнҳо ва вожаҳои алоҳида дар номҳои афроду ашё низ эҳсос гаштааст.

Қабл аз вуруди ориёҳо ба Ҳинд дар ин минтақа як наҷоде иқомат дошт, ки драведӣ ном дошта, соҳиби забон ва тамаддуни хос буд. Табиист, ки тамоми номгузории маҳаллҳо ва кӯҳу дарёҳо ба забонҳои драведӣ буда, он забон

ба гурӯҳи алоҳидае шомил буд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки ориёӣҳо барои такрибан тамоми кӯҳу дарё ва мавзёҳои минтақа номҳои худии ориёиро номгузорӣ намуданд. Ва аксарияти номҳо номҳои буданд, ки дар қиссаву асотири ведой ба шакли шифохӣ ба Ҳинд интиқол ёфтаву дар зехнҳо вучуд доштанд. Ҳамин тариқ номҳои Ҳинд, Синд, Меру, Бхарата, Индира, Ганг, Ҷамна (Йамуна) ва ғайра, ки дар Ҳинд номгузорӣ ёфтаанд, номгузориҳои дуввумбораи ин вожаҳо будааст.

Адабиёти ведой ва санскрит ҷиҳати омӯзиши иртиботи забонҳои хиндуаврупой ҳамчун сарчашмаи гаронбаҳо хидмат кардаанд. Иртиботи ин забонҳо барои олимони аврупой дар охири асри 18 ошкор гардида буд ва онҳо аз шабехияти луғот ва грамматикаи санскрит бо забонҳои аврупой дар шигифт монда буданд. Яке аз арбобони давлатии англис Уилям Чонс соли 1786 дар мурочиатномааш ба Ҷамъияти Осиёи Шохии Банғола роҷеъ ба моҳияти забони санскрит навишта буд: «Забони санскрит, сарфи назар аз қадимияташ, як сохтори ҳайратоваре дорад; вай аз забони юнонӣ болиғтар, аз забони лотин ғанитар ва гуворотар аз ҳардуи онҳост...»⁸¹ Ё баъдан зикр кардааст, ки шояд ин забонҳо аз кадом як сарчашмае ибтидо гирифта бошанд, ки он сарчашма акнун боқӣ намондааст. Т. Барроу - яке аз муҳаққиқин ва донандагони забардасти санскрит ва забонҳои хиндуаврупой роҷеъ ба таърих ва забонҳои ориёӣҳои хиндуэронӣ таҳқиқоти ҷолибе ба анҷом расондааст. Бо вучуди қавӣ ва пурарзиш будани таҳқиқотҳояш дар баъзе мавридҳо, шояд аз сабаби ошноӣ надоштаниаш бо вазъи воқеии забонҳо дар Осиёи Марказӣ изҳор доштааст, ки: «Дар асрҳои миёна ҳудудҳои паҳншавии забонҳои эронӣ бо сабаби тасаллути туркӣ хеле маҳдуд гардид. Дар минтақаҳои паҳновари Осиёи Марказӣ забони эронӣ қайҳо мурдааст. Ин

⁸¹ Барроу Т., Санскрит, с. 11

забон асосан дар Эрон, ё ба истилоҳ Форс, ки забони муосири форсӣ анъанаи ногустаи беш аз ҳазорсола дорад, боқӣ мондааст».⁸² Тавре равшан аст, забони эронӣ ҳеҷ гоҳе дар Осиёи Миёна аз байн наraftа буд ва он гуна ки таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, забонҳои ведоӣ ва санскрит аз забонҳои қабл аз муҳочирати хамин минтақа сарчашма гирифтаанд. Ба қавли Т. Барроу, забонҳои ҳиндуаврупоӣ дар рӯи дунё бештар аз ҳама дигар забонҳо паҳн шудаанд. «Ин забонҳо қисмати зиёди забонҳои маданияи башариятро ташкил додаанд. Аз ин лиҳоз масъалаи нахустмехани забони қабл аз ҳиндуаврупоӣ мавзӯи бисёр фарзу тахминҳои олимони қарор гирифтааст. Дар нахуст гумон мерафт, ки ин нахустмехан дар Осиёи Марказӣ мавқеият дошта, аз ҳамаи чӣ мавҷҳои пай дар пайи муҳочиратҳо намояндаи алоҳидаи ин оилаи забонҳоро ба Аврупо кашондааст», -афзудааст ӯ.⁸³ Боз ҳам ба қавли Т. Барроу, нахустмехани тоифаҳои ориёӣ гӯё сарзаминҳои Аврупо ба шумор рафта, минтақаҳои Осиёи Марказӣ, хусусан водии дарёи Омӯя механи баъдии ориёҳои ҳиндуэронӣ будааст. Ӯ меафзояд, ки камтарин эҳтимолияте вучуд надорад, ки аҷдоди германиҳо, келтиҳо, юнониҳо ва дигар халқиятҳои аврупоӣ ягон вақте дар наздикии ин минтақа сукунат дошта будаанд. Т. Барроу танҳо ба сабаби он ки дар Аврупо шумораи зиёди номбардорони забонҳои ҳиндуаврупоӣ сукунат доранд, ин минтақаро нахустмехани онҳо қаламдод кардааст. Ва дигар ин ки тибқи навиштаи Т. Барроу, баъзе минтақаҳои Аврупо, аз ҷумла ҷазираи Британия танҳо дар солҳои 500-уми то солшуморӣ аз тарафи қабिलाҳои келтӣ маскун гашта будаанд. Ориёҳо аз минтақаҳои ҳамаи замон қамаҳои ва номаскуни Аврупо барои муҳочират ба Осиёи Миёна зарурат надоштанд. Агар эҳтимолияти қадом ҷаҳондӯ вучуд дошта метавонист, дар он сурат муҳочират на ба нимае аз онҳо, балки бояд ба

⁸² Барроу Т., «Санскрит», с. 11.

⁸³ Ҳамаи ҷаҳондӯ, с. 14.

хамаашон тааллуқ мегирифт. Ҳамчунин таҳқиқотҳои генетикии проф. Ф.Ю. Носирова собит намудаанд, маркази пайдоиши қабилаҳои ориёӣ дар минтақаи наълшакле аз атрофи Помир рӯ ба баҳри Арал мавқеият доштааст. Ба қавли ин муаллиф «По данным итальянских ученых А. Пьяцца, (Турин), П. Менюцци (Парма) и Л. Кавалли-Сфарца (Стенфорд) Центральная и Южная Азия представляют собой основной исходной очаг для всех важнейших миграции. Отсюда можно делать вывод, что Центральная Азия – первичный центр возникновения арийских этносов... Таджикская арийская подкова послужило колыбелью мировой цивилизации».⁸⁴

Тамоми баҳсҳо оиди ин мавзӯ дар қатори аввалин тоифаҳои ориёӣ қарор доштан ва муҳоҷирати ориёҳиндуҳо ба Ҳинд ҳалалдор карда наметавонад. Гузашта аз ин ҳиндуҳо на танҳо чунин хусусияти худро қотейона ҷонибдорӣ мекунанд, балки бисёр ҷиҳатҳои таърихи ориёҳои дигар минтақаҳо равшан ва ҷонибдорӣ карда метавонанд. Дар ин бахш адабиёти ведой – қиссаву асотири Ҳинди қадим хидмати шоистае ба анҷом расондаанд. Роҷеъ ба ориёҳиндҳо аз замони муҳоҷираташон ба Ҳинд, тақрибан аз оғози ҳазораи II то миёнаҳои ҳазораи I то солшуморӣ ҳеҷ гуна далелу нишони таърихӣ барҷой намондааст. Аз ҳамин лиҳоз ин муддатро «шабҳои ведой» ном мондаанд. Ва аммо дар асрҳои охири қабл аз солшуморӣ қисмати зиёди адабиёти ведой шакли ҳаттӣ гирифта ботадриҷ тағйирот пазируфт. Дар тайи тақрибан аз ҳазор соли шабҳои ведой қиссаву асотири ҳиндӣ дар шакли шифоҳӣ вучуд дошта, аз насл ба насл интиқол ёфтааст. Ориёҳиндҳо аз ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ва Фарғона бо қиссаву асотири ҷуғрофиёи муайяне дошта бо номҳои кӯху дарёҳо ва дигар мавзӯҳо ба Ҳинд кӯчида, қисме аз он номҳо дубора номгузорӣ карда

⁸⁴ «Бизнес и политика», рӯзнома, 30 авг. 2001.

бошанд ҳам, қисми назарраси дигараш ё аз байн рафт ва ё ба шакли мавҳуму устуравӣ боқӣ монд. Самти чараёни дарёҳо, мавқеияти кӯҳҳо ва бисёр дигар чизҳо дар асотири тағйир пазируфта, ҷуғрофиёи воқеии худро аз даст дод. Ҳоло аз тарафи муҳаққиқин ба аксарияти номҳои ведоӣ дар ҳудудҳои Ҳинд ва кӯҳҳои Ҳимолой айниятҳои тақрибӣ тахминӣ дода шудааст. Вале бо камтарин таҳқиқ аксарияти он номҳо бо нишониҳову хусусиёти дар Адабиёти ориёҳиндӣ зикршуда тобоварӣ карда наметавонанд.

Бҳумандала (Кӯраи Замин), Бҳурлока (Замин)

Мутобиқи тасвири адабиёти гуногуни ориёҳиндӣ Бҳурлока (Замин), ки дар шакли Бҳумандала (кӯраи Замин) тасвир мешавад, дорои ҷаҳор иқлим, ҳафт мулк (баъзан 8, 12, 16 ва ғайра) ё ҷазираҳои мутамарказ буда, маркази ягонаи онҳо кӯҳи Меру мебошад. Ин мулкҳо ё ҷазираҳоро аз якдигар укёнусҳои таркиби обашон гуногун ҷудо мекунанд, ки гӯё аз изи чархҳои гардунаи Привяврата - писари Сваямбху ва Ману - нахустпадари башарият ба вучуд омада будаанд.

Брахма пас аз он ки Кайхонро дар се зина - Трилока ва ҷаҳордаҳ дунё - Чатурдаша бҳуванаро офарид, ба офариниши ҳафт қитъа пардохт, ки ҳар яке аз лиҳози андоза аз дигаре ду маротиба калон буданд ва онҳоро Чамбудви́па, Плакшадви́па, Шалмалидви́па, Кушадви́па, Краунчадви́па, Шакадви́па ва Пушкарадви́па номид. Баъд аз он ҳафи укёнусро офарида, қитъаҳоро бо онҳо ихота намуд. Укёнусҳо чунин ном доштанд: Кшарода, Икшурасода, Сурода, Гхритода, Кширода, Дадхимандода, Шуддхода. Андозаи укёнусҳо низ яке аз дигаре калонтар буданд. Чамбудви́па бо укёнусаи Кшарода (Лаванода – оби шӯр), Плакшадви́па бо укёнусаи Икшурасода (шираи найшакар), Шалмалидви́па бо укёнусаи Сурода, (шираи ангур), Кушадви́па бо укёнусаи

Гхритода (равғани маска), Краунчадвипа бо укёнуси Кширода (шир), Шакадвипа бо укёнуси Дадхимандода (Простокваша, дӯғ) ва Пушкарадвипа бо укёнуси Шуячлода (Оби тоза) ихорта карда шудаанд.

Дар тафсирҳо гуфта шудааст, ки Бхумандала аз чор китъа иборат мебошад, ки Чамбудвипа, Пурлавидеҳа, Уттарактуру, Апарагаяна ном доранд. Вақте дар Чамбудвипа офтоб тулӯ мекунад, дар Пурлавидеҳа нисфирӯзӣ, дар Уттарактуру ғуруб, дар Апарагаяна нимаҷаб аст. Вақте дар Пурлавидеҳа офтоб тулӯ мекунад, дар Уттарактуру нимрӯз, дар Апарагаяна ғуруб, дар Чамбудвипа нимаҷаб аст. Вақте дар Уттарактуру офтоб тулӯ мекунад, дар Апарагаяна нимрӯз, дар Чамбудвипа ғуруб ва дар Пурлавидеҳа нимаҷаб аст. Вақте дар китъаи Апарагаяна офтоб тулӯ мекунад, дар Чамбудвипа нимрӯз, дар Пурлавидеҳа ғуруб ва дар Уттарактуру нимаҷаб аст⁸⁵.

Мутобиқи тасвири Чамбудвипа мунаввир гушадор, Пурлавидеҳа нимдавра, Уттарактуру чаҳоргуша, Апарагаяна (Плаша) мисли моҳи пурра будаанд. Баъзе олимони ҳазира ё китъаҳои маҷруро сайёраҳои ҳазори кайҳонӣ доништаанд. Баъзе олимони дигар Чамбудвипаро ба Ҳиндустон ва китъаҳои Аврупову Осиё, Апарагаянро ба Африка, Уттарактуруро ба Америка, Пурлавидеҳаро ба Австралия айният додаанд. Вале таҳлилоти нишон медиҳад, ки ин китъа-ҳазираҳо сарзаминҳои мушаххаси воқеъ дар қисмати шарқии Осиёи Миёна будаанд.

⁸⁵ Бояд гуфт, ки чунин тасвири нисбати сарзаминҳо дар адабиёти ориёронӣ низ дида мешавад. Масалан дар «Бундаҳишн» омадааст: «Чун хуршед барояд, (ба) кишвари Аризаъ, Фрадазафш ва Видазафш, ба нима аз Хванирас тобад, Ҳангоме ки ба он сӯи Тираг андар шавад, ба кишвари Аризаъи Воврубарашт ва Вовруларашт ва нима аз Хванирас тобад. Ҳангоме ки ин ҷо рӯз аст, он ҷо шаб аст, зеро ба сабаби кӯши Тирг аст (ки) шаб пайдо шавад». Аммо Ҳангоми таъйини сарзаминҳои, ки дар Ҳар ду адабиёт тасвир гардидаанд, маълум мешавад, ки бо қадом сабаби фосилаи миёни сарзаминҳо аз воқеият ҳале зиёд нишон дода шудааст.

Чахор китъа ё чазираи бузург (чатур маҳадвипака) дар чахор самти дунё - дар давродаври укёнусе, ки кӯҳи муқаддаси Меруро ихота кардааст, воқеъ гаштаанд, ки дар ҷануб Ҷамбудвипа (чазираи дарахти Ҷамбу), дар шарқ Пурравидеха (чазираи шарқии шабеҳи паранда), дар ғарб – Апарагодания (чарогоҳҳои ғарбӣ, ё «ғарбӣ»), дар шимол Уттаракүру (чазираи куруҳои шимолӣ) ном доранд.

Қитъаи шарқӣ, ки «Тани Аря» номд орад, шакли моҳи навро дошта, рангаш сафед аст. Дар тарафи рости вай қитъаи хурд Коринг (Тани дароз) ва дар чапи он қитъаи хурд Котун (Тани кӯтоҳ) ҷойгир гаштаанд.

Дар баъзе адабиёти дигар Бхулока (Замин) ва Бхумандала аз Ҷамбудвипа, Илавритаварша, Бҳадрашваварша, Ҳариварша, Кетумалаварша, Рамякаварша, Хиранмайяварша, Уттаракүруварша, Кимпурушаварша, Бҳаратаварша, Плакшадвипа, Шалмалидвипа, Кушадвипа, Краунчадвипа, Шакадвипа ва Пушкарадвипа иборат мебошад.

Гуфта мешавад, ки шакли Бхумандала мисли гули нилуфар буда, ҳафт чазираи вай баргҳои ин гулро ба ёд меоваранд. Дар марказ чазираи Ҷамбудвипа ва дар маркази Ҷамбудвипа кӯҳи Сумеру, ки аз тиллоӣ холис таркиб ёфтааст, ҷой гирифтааст. Вай дар болои замин 84 000 йочан қад афрохта, дар зерин замин 16 000 йочан реша давондааст. Қутри вай 32 000 йочан ва қуллаи вай 16 000 йочанро ташкил медиҳад. Сумеру шоҳи кӯҳност, вай тамоми заминро бар дӯш бардоштааст.

Мутобиқи тасвири адабиёти ориёиндӣ ҳамаи қитъа-чазираҳоро укёнусҳо ихота кардаанд ва ҳар як укёнус ба он чазира-қитъае баробар мебошад, ки онро ихота намудааст.

Чазира-қитъаҳои Ҷамбудвипа, Гомеда (Плакша), Шалмалӣ, Куша, Краунча, Шака, Пушкарахоро укёнусҳои Оби шӯр (Лавана), Шарбати найшакар (Икшу), Май (Сура), Равғани тоза (Сарпис), Простокваши (Дадхи), Шир (Дугдха)

Оби тоза (Чала) ихота кардаанд. Дар маркази ҳафт қазира ё китъа Чамбудви́па вокеъ гаштааст.

«Мутобиқи анъанаи Калачакра дар Чамбудви́паи бузург чаҳор қазира вокеъ гаштааст. Ҳар як аз он чаҳор қазира табиати яке аз чаҳор унсури ҳаво, оташ, об ва хокро таҷассум кардааст. Табиати ҳар як унсури мазкур ба шакл ва ранги қазираҳо таъсир намудааст. Ҳамин тариқ дар шарқи Чамбудви́па, дар пеши кӯҳи Меру, Пурравидеҳаи сиёҳу кабуд, ки шаклаш бо сабаби мандалаи Ҳаво нимдавра аст, вокеъ гаштааст, ки ҳудуди вай ба 7 000 йочан баробар аст. Дар ҷануби Чамбудви́паи бузург, дар самти рости Меру қазираи Чамбудви́паи хурд ҷой гирифтааст, ки бо сабаби табиати унсури оташ доштани ранги сурх ва шакли секунҷа дошта, ба 8 000 йочан баробар аст. Дар шимоли Чамбудви́паи бузург, дар самти ҷаби Меру Уттаракүру вокеъ гаштааст, ки бо сабаби табиати мандалаи об доштани дорои ранги сафед буда, ба 9. 000 йочан баробар аст. Дар ростои самти ғарбии Меру қазираи тилоии Годания вокеъ гаштааст, бо сабаби марбути табиати унсури хок будани ранги зард ва шакли чаҳоркунҷа дошта, андозааш 10. 000 йочанро ташкил медиҳад».

Қитъа-қазираҳо дорои хосиятҳои зерин мебошанд:

1. Чамбу-двипаро укёну́си Оби шӯр ихота кардааст. Дар Чамбу-двипа дарахти Чамбу мерӯяд.

2. Плакша-двипаро укёну́си Найшакар ихота кардааст. Дар Плакша-двипа дарахти Плакша, мерӯяд, ки аз решаҳои он оташе бо ҳафт шӯълаҳои дурахшон мавҷуд аст.

3. Шалмали-двипаро укёну́си Май ихота кардааст, ки Сурасагара ном дорад. Дар Шалмали-двипа дарахти Шалмали мерӯяд, ки ҷойгоҳи Гаруда – одам-паранда, вахана, боркаши Вишну мебошад.

4. Куша-двипаро укёну́си Гхи - равғани пок ихота кардааст. Дар Куша-двипа майдони алафи кӯша мерӯяд.

5. Краунча-двипаро укёнуси Шир ихота кардааст. Дар ин ҷазира кӯҳи Краунча воқеъ гаштааст.

6. Шака-двипаро укёнуси Ҷурғот ихота кардааст. Дар Шака-двипа дарахти пурнакҳати Шака мерӯяд.

7. Пушкара-двипаро укёнуси Оби тоза ихота кардааст. Дар Пушкара-двипа нилуфари Вишну мерӯяд, ки дорои 100 000 000 барги тиллоӣ буда, дар қуллаи он мақари Брахма, офаридгори дунёҳо ҷой гирифтааст.

Укёнусҳо Кшарода, Икшурасода, Сурода, Гҳритода, Кширода, Дадхимандода, Шуддхода ном дошта, андозаи онҳо низ яке аз дигаре калонтар буд. Ҷамбудвипа бо укёнуси Кшарода (Лаванода – оби шӯр), Плакашадвипа бо укёнуси Икшурасода (шираи найшакар), Шалмалидвипа бо укёнуси Сурода, (шираи ангур), Кушадвипа бо укёнуси Гҳритода (равғани маска), Краунчадвипа бо укёнуси Кширода (шир), Шакадвипа бо укёнуси Дадхимандода (Простокваша дуғ) ва Пушкарадвипа бо укёнуси Шуячлода (Оби тоза) ихота карда шудаанд. Тибқи таъинот дар ҳар яке аз ин қитъаҳо панҷсад ҷазирача вучуд дорад, ки дар миёни укёнуси ҷаҳонӣ воқеъ гаштаанд. Укёнуси ҷаҳонӣ бо девораи кӯҳии Ҷакравала ихота шудааст. Зиндагии мардуме, ки дар ин қитъаҳо зиндагӣ мекунанд, яқсон нест.

Роҷеъ ба шинохти мавқеияти ҷуғрофӣ ин қитъа ҷазираҳо аз ҷониби олимони кишварҳои дунё рисолаҳои гуногун иншо гардидааст. Агар онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо намоем, аз ҷунин қисмҳо иборат хоҳанд буд: 1. Қисмати аввал ҷунин мешуморанд, ки ин қитъа-ҷазираҳо танҳо устураву афсона ва бофтаву сохтҳои ришиҳо буда, ҳеҷ гуна воқеияте надоранд. 2. Гурӯҳи дуюм ҷунин мешуморанд, ки ҳар як қитъа-ҷазира як даври коинотро ташкил додаст ва ҳоло замони мо ба замони Ҷамбудвипа баробар меояд. Даврҳои дигари коинот ба дигар қитъа-ҷазираҳо мувофиқ меоянд. 3. Онҳоеро, ки қитъа-ҷазираҳоро воқеӣ шумурда, дар ин ҷову он ҷои рӯи замин ҷуставу айният додаанд, ба гурӯҳи сеюм мансуб донишман

равост. Масалан онҳо Чамбудвипаро ба Ҳинд, Пушкарадвипа ба Индонезия, Шалмалидвипаро ба Хитой, Корея, Япония, Сахалин, Шакадвипа ба кишварҳои атрофи бахрҳои Каспий ва Сиёҳ Кушадвипаро ба Эрон, Ироқ, Шарқи наздик ва Африка айният додаанд.

Воқеан айният додани қитъа-қазираҳои адабиёти ориёҳиндӣ аз чанд лиҳоз хеле мушкул ва мураккаб аст. Нахуст он ки масофаи давродавр ё паҳнои қазираву укёнусҳо хеле бузург буда, баъзан аз масофаи давродаври Замин ва ё масофаи Замину ҷирмҳои осмонӣ хеле зиёдтар аст. Тавре қабул шудааст, як йочан тақрибан 13 км.-ро ташкил медиҳад ва ҳудуди як қитъа-қазира то 500 ҳазор ё миллион йочан тасаввурнашаванда аст. Ҳоло маълум нест, ки ҳудудҳои қазираҳо чаро ба таври муболиғавӣ нишон дода шудаанд. Шояд ориёҳиндуҳо қасдан чунин масофаҳоро зикр кардаанд, то ки ҷойгоҳи аслии қитъа двипаҳо барои ояндагон ошкор нашавад? Дуввум, тавре маълум аст, оби ҳама укёнусу бахрҳо шӯр аст ва дар миёни чандин бахр-укёнус якеро бо номи укёнуси оби шӯр ва дигареро бо номи укёнуси оби тоза (ошомиданӣ) номбар кардан номаҳфум аст. Аҷибтар аз ин номбар шудани укёнусҳои май, шир, рағған ҷурғот ва ғайра мебошад. Ошкор намудани ин чиз, низ ки чаро укёнусҳо чунин номида шудаанд, агар аз рамзӣ будани онҳо сарфи назар намоем, хеле душвор аст. Аммо сарфи назар аз ҳама ин печидагӣҳо воқеияти ҷуғрофиёи ориёҳиндиро то чое ошкор кардан мумкин аст. Аммо барои ин чанд нуктаро дар назар доштан лозим аст: нахуст бояд дар назар дошт, ки ориёҳиндуҳо то ба Ҳинд мурочиат намуданашон дар дигар минтақа (бешак-шарқи Осиёи Миёна – М.Ҳ.) сукунат доштаанд; дуввум, онҳо асарҳои ведоҳо, пуронҳо, «Маҳабҳарата», «Рамаяна» ва даҳҳо асарҳои дигарро дар минтақаҳои пешазмуҳочиратиашон эҷод намудаанд; сеюм дар асарҳои мазкур ва дигар асарҳои то даврони муҳочираташон ба Ҳинд минтақаҳои пешазмуҳочиратиашон

тасвир ёфтаанд; ҷуғрофиёе, ки дар ин асарҳо мавриди тасвир қарор ёфтааст, ба замони 5-10 ҳазор сол пеш аз ин мансуб буда, аз ҷуғрофиёи кунунӣ хеле тафовут дорад, аз ҷумла: дар натиҷаи дар муддати мазкур то 500-600 метр аз сатҳи баҳр баланд шудани кӯҳҳо ва дигар минтақаҳо иқлим тағйир ёфт. Дар баландии он ҷойҳое, ки имрӯз зиндагӣ душвор аст, дар он даврон ба таври муқаррарӣ зиндагӣ имкон дошт. Ва сабаби муҳиме, ки айниятдиҳии қитъа-қазираҳои ориёҳиндиرو мушкил гардондааст, аз байн рафтан ва ё хеле коҳиш ёфтани манбаъҳои обе буд, баҳр ва уқёнус номида мешуданд. Инчунин оби рудҳои бузург низ хеле коҳиш ёфт. Ҳоло ҳеҷ як муҳаққиқ тасаввур ҳам намекунад, ки уқёнуси Лаванода, ки дар атрофи қитъаи Чамбу тасвир мешавад, воқеан баҳре буд, ки атрофи Помири кунуниро ихота намуда буд. Роҷеъ ба ин масъала дар боби марбута сухан рафтааст. Чунин уқёнус-баҳрҳо зиёд буда, баръакс хушкӣҳо, яъне қазира ё қитъаҳо камшумор ва дар он ҷойҳое воқеъ гашта буданд, кӯҳҳо ва пуштакӯҳҳо вучуд доштанд.

Шояд ришиҳои ориёҳиндӣ бисёр лаҳзаҳоро қасдан таҳрир карданд, то асрору рози сарзаминҳои муқаддасашон махфӯз монад. Чунин таҳрирҳоро баъдинагони онҳо - ориёэронӣҳо низ дар «Авесто» ва дигар асарҳояшон ворид намуданд. Аз ҳамин ҷост, ки ҷойгоҳи Эронвич мисли Аряварта то имрӯз баҳси ҳалнашуда аст.

Мушкилоти таъйини ҷойгоҳи қитъа-қазираҳо дар он аст, ки онҳо тавре тасвир шудаанд, ки воқеан дар рӯи замин чунин ҷойгоҳро пайдо кардан мумкин нест. Дар марказ қитъаи Чамбу тасвир ёфта, дар атрофи он уқёнуси Шӯр, дар атрофи уқёнуси Шӯр қазираи Плакша, баъд давраи уқёнуси Найшакар, аз баъди он қазираи Шалмалӣ ва давра ба давра қитъаву уқёнусҳои дигар тасвир ёфтаанд. Аммо дар бораи мавқеияти ин уқёнусу қазираҳо тасвири дигаре низ ҳаст, ки воқеӣ ва қобили қабул аст: қитъаи Чамбу дар марказ, мисли косаи гули нилуфар ҷой гирифта, дигар қазира-қитъаҳо

мисли баргҳои гул дар атрофи он воқеъ гаштаанд. Дар сурати қабули ин тасвирот таъиноти даврагии укёнусу қазираҳо қобили қабул буда наметавонад.

Аммо аз воқеияти заминии тасвирот дар бораи Бҳуманда, Бҳурлока, ҷаҳор иқлим, ҳафт қазираи калон, ҳашт ё даҳ қазираи хурд сарфи назар кардан нашоёд. Биёед, як бор даврони тақрибан 8-10 ҳазорсоларо тасаввур кунем: Осиёи Миёнаро саросар баҳру кӯлҳо фаро гирифтаанд. Одамон танҳо дар пуштакӯҳҳо зиндагӣ мекунанд. Иқлим ҳанӯз чандон сард нест, дарахтони субтропикӣ, рӯида ҳайвоноте, ки имрӯз дар Ҳинду Африка вучуд доранд, дар бешазорон гашту гузор мекунанд. Воқеан мавҷудияти баҳрҳои аз байнрафта дар Осиёи Миёна аз ҷониби бисёр олимон таъйид гардидааст. Регзорҳои паҳноӣ қисматҳои бештари Осиёи Миёна бе мавҷудияти баҳр ба вучуд омада наметавонистанд, ки аз ин воқеият низ сарфи назар кардан нашоёд.

Ҳоло ақсои кайҳонии минтақаҳои мавриди тасвир қароргирифтаи ориёҳиндуҳо муоина намуда, қас бешак қоил мешавад, ки онҳо манзараҳои мазкурро бо ҷашми оддӣ чунон тасвир кардаанд, ки барои шинохти онҳо ба мо ҷашми кайҳонӣ лозим мешавад.

Дар бораи шумора, мавқеият ва хусусияти қитъа-қазираҳо дар адабиёти гуногун ихтилофи на чандон зиёде назар мушоҳида мегардад. Масалан Девабходҳи дар шумори ҳафт қазира Гомедаро номбар мекунад. Вале Васубандху ба ҷои Гомеда Плакша мегӯяд. Зимнан бояд гуфт, ки ин ҳар ду қазира яке буда, аз шумори ҳафт танҳо самти мавқеияти онҳо номбар гардида, дар самти ғарбии кӯҳи Меру гуфта шудаанд. Аммо бояд гуфт, ки дар бораи Ҳинди кунунӣ дар асарҳои кӯҳани ориёӣ умуман чизе гуфта нашудааст. Танҳо аз қисмати шимолии он бо номи умумии Пурравидеҳа ёдоварӣ шудаасту ҳалос.

Дар ин бора дар мавриди тасвири ҳар як қитъа-чазира ва баҳр-укёнус муфасссал суҳан хоҳад рафт.

Укёнусҳо, чазираҳо

Дар адабиёти ведой ва хоса «Маҳабҳарата» аз чаҳор укёнус, чаҳор иқлим ё мулк, ҳафт чазираи калон ва умуман сенздаҳ чазира (қитъа) ёд шудааст.

Умуман дар адабиёти ориёҳиндӣ роҷеъ ба чазираҳо шумораҳои гуногун ба назар расидааст. Агар дар баъзе қисматҳо шумораи чазираҳо ҳафтто зикр гардида бошанд, дар баъзе лаҳзаҳои дигар аз сенздаҳ чазира ёд шудааст. «Пурурвас дар сенздаҳ чазираи укёнус ҳукмфармо буд».⁸⁶

Дар адабиёти ориёҳиндӣ ҳарчанд бештар аз ҳафт укёнус суҳан меравад, аз чор укёнус чандин маротиба дар иртиботи Меру ёдовар шудааст. Масалан роҷеъ ба ҷойгоҳи Варуна зикр гардидааст: «Варуна дар қасри худ болои тахт ҳамроҳи ҳамсараш Сиддхи, духтари Ушанас нишаста буд ва тахти ӯро ҷамъи ҷайтҳову данавҳо, ҳайвоноти баҳрӣ, макарҳо ва тамингалҳо, чаҳор укёнус, дарёҳо, ҷашмаҳо ва кӯлҳо иҳота карда буданд».

Воқеан, ориёҳиндуҳо зери мафҳуми укёнуси Ҷаҳонӣ агар укёнуси Ҳиндро дар назар медоштанд, номбар шудани укёнуси Ҷанубӣ мантиқан дуруст намеомад. Дуввум, маълум аст, ки оби ҳама укёнусҳо шӯр аст ва аз ин лиҳоз укёнусеро махсус «укёнуси обаш шӯр» гуфтан низ бемаврид мебуд. Ва кӯҳи Рудра-Ҳимолой, ки онро бо кӯҳи Меру айният додаанд, аз укёнусҳо дар масофаи хеле дур қарор дошта, ба воқеияти ҷуғрофии ведой мувофиқат намекунад. Аситир ҳеҷ гоҳе аз унсурҳои воқеияти ҷуғрофӣ ӯрӣ набудааст. Бешак, созандагони аситиру афсона мардумонанд ва ҳангоми эҷоди он аситиру ривоят на маҳалоти мавҳум, балки тасвиротеро ба қор мебаранд, ки дар кӯҳу дарё ва маҳалу мавзеъи иқоматашон бо

⁸⁶ «Мифы древней Индии», с.214..

чашм дидаанд. Фақат ин қадар ҳаст, ки тасвиrotи муболиғаомези онҳоро наслҳои баъдӣ дар ҳамон руҳия идома медиҳанд. Чунин ҳол ба асотири ҳиндӣ низ тааллуқ дорад.

Баҳру кӯлҳои гумшуда

Дар адабиёти ориёҳиндӣ рочеъ ба мавҷудияти баҳру укёнусли гуногун дар атрофи двипаҳо далелҳои зиёде зикр гардидаанд, ки аксаран муҳаққиқони кишварҳои гуногун онҳоро гоҳе ба укёнусли кунунӣ ва гоҳе ҳам ба ба баҳру укёнусли асотириву ҳаёли нисбат додаанд. Вале тавре омӯзиши ин мавзӯъ нишон медиҳад, манбаҳои бузурги оби дар атрофи қитъа-қазираҳои ориёҳиндӣ вуҷуддошта воқеӣ буда, баъдан бар асари ташаккули системаи кӯҳӣ ва рӯйдодҳои тектоникии минтақа аз байн рафтаанд.

Омӯзиши маводи марбута, тавре дар зер оварда мешавад, дар аҳди қадим мавҷудияти манбаҳои оби бузургро дар ҳудудҳои кунунии Қазоқистони қанубӣ, Қирғизистон, Ёзбекистон ва Тоҷикистон таъйид менамояд. Бар илова аз ин он хусусиёт ва нишониҳоеро ки дар адабиёти ориёҳиндӣ зикр шудааст, аз натиҷаи таҳқиқоти экспедитсияҳои гуногун дар ин маҳалҳо дарёфт кардан мумкин аст. Масалан тавре дар боби Ҷамбу омадааст, атрофи ин қитъаро, ки ба Помир айнаиат меёбад, укёнуси Шӯр ихота намуда будааст. Ин укёнус дар ҳудудҳои водии дарёҳои Панҷ, Ёздарё (Қосдарё), Қизилсу (води Алай), Сурхоб (Рашт) Хингоб (Тавилдара) воқеъ гашта будааст. Тавре мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, дар аҳди бостон пеши маҷрои ин рудҳоро кӯҳҳо ҳамчун садд баста будаанд ва танҳо дар натиҷаи аз қониби қараёни оби рудҳо бурида шудани садди кӯҳӣ ва баланд шудани сатҳи замин баҳр аз байн рафтааст. Намакин будани оби баҳри Шӯр аз натиҷаи таҳқиқотҳои экспедитсияи мазкур низ муайян гардидааст. Маълум мешавад, ки дар миёни қаторкӯҳи Фарғона ва водии Фарғона, инчунин водии Алай

ва водии Фарғона гулӯгоҳе вучуд дошта будааст, ки ҳоло он гулӯгоҳ ҳамчун ағбаҳои кӯҳ боқӣ мондааст. Яъне дар миёни укёнуи Шӯр ва укёнуи Шир, ки дар водии Фарғона ва шимоли шоҳаи ғарбии қаторкӯҳи Тяншан воқеъ будааст, гулӯгоҳҳо вучуд дошта будаанд. Олимон муқаррар кардаанд, ки аз тариқи гулӯгоҳҳои мазкур аз водии Алай ба водии Фарғона - ба укёнуи Шир оби шӯр ворид мегардидааст. Ҳамчунин таҳқиқотҳо нишон додаанд, ки хусусиёт ва нишониҳои манбаи оби водии Фарғона бо хусусиёти обҳои минтақаи Тошканд ва атрофи он яхела будааст. Яъне он чи ки дар мавриди қитъаи Краунча гуфта шудааст, дар ин ҷо таъйид мегардад. Қитъаи Краунча бо укёнуи Шир ихота шуда будааст, ки он сарзаминҳои ҷанубу шимоли тарафи шоҳаи ғарбии қаторкӯҳи Тяншанро дар бар мегирифтааст. Яъне укёнуи Шир аз водии Фарғона оғоз шуда, қаторкӯҳи мазкурро аз ҷанубу шимол печонида будааст. Роҷеъ ба хусусиёти дигар манбаҳои об ва қитъаҳо низ далелу нишониҳо пайдо кардан мумкин аст.

Муҳаққиқони кӯлҳову баҳрҳои гумшуда дар ҳудудҳои Осиёи Миёна олимони Санкт-Петербургӣ Д. В. Наливкин, («Геология Туркестанского края»), Н. Н. Верзилин, Л. Б. Рухин, В. Н. Яковлев, А. К. Рождественский, О. С. Вялов, И. Хозатский, Г. А. Беленкий, И. А. Ефремов, Р. Ю. Музафарова, дар ин бахш таҳқиқоти муҳимро ба анҷом расондаанд.⁸⁷

Роҷеъ ба омӯзиши баҳру кӯлҳои гумшуда дар ҳудудҳои Осиёи Миёна, Қазоқистон, Муғулистон ва ғарби Хитой аз ҷониби экспедитсияҳои гуногуни чандин кишварҳо

⁸⁷ Аз ҷумла: Сикстель Т.А. и др. Стратиграфия континентальных отложений верхней перми и триаса Средней Азии. Тр. Ташкент. ГУ, нов.серия, вып.176, 1960; Сикстель Т.А. О континентальных отложениях перми в Средней Азии. В кн. "Сборник научных трудов (к XXII сессии МКГ)", вып.4, Изд-во "Наука" УзССР, Ташкент, 1964; Федорович Б.А. Некоторые основные положения о генезисе и развитии рельефа песков. — «Изв. АН СССР», сер.геогр. и геофиз., 1940, № 6.

пажӯҳишҳои муҳим гузаронида шудааст. Хамин гуна экспедитсияи палентологӣ солҳои 1918-1930 бо сардории олими амрикоӣ Ф. Морис гузаронида шуда, роҷеъ ба динозаврҳои мезозойӣ ва дигар сутунмӯҳрадорон маводи ҷолиби таваҷҷӯҳ ҷамъоварӣ гардида буд. Соли 1946 дар Муғулистон экспедитсияи палеонтологӣ Академияи Илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ зеро роҳбарии А. Ефремов ҷаъолият намуд, ки он ҳам дар ин бахш маводи гаронбаҳо ба даст овард. Солҳои минбаъда дар ҳудудҳои Осиёи Миёна, хусусан қисматҳои Қазоқистони ҷанубӣ ва ҷануби ғарбӣ, водии Фарғона, вилояти Тошканд ва дигар маҳалҳои ҳамҷавор роҷеъ ба омӯзиши баҳру кӯлҳои гумшуда экспедитсияҳои зиёд ҷаъолият намуданд. Экспедитсияҳои мазкур дар ин маҳалҳо маводи зиёдеро дарёфт намуданд, ки тибқи омӯзиш аз мавҷудияти ҷонварони зеробиву баҳрӣ дар замонҳои қадим дарак медиҳад.

Ҷунин мавод аз ҳудудҳои Қазоқистони ҷануби ғарбӣ, водии Фарғона ва минтақаи Тошканд низ ба даст омадааст. Мутобиқи маълумоти китоби «Кӯлҳои Осиё» дар Қазоқистони ҷанубӣ дар ноҳияи назди ҷоҳи Сук-Сук ва кӯҳҳои Богонал дар баробари пайдо гардидани қабатҳои тақнишони кӯливу дарёӣ тақнишастаҳои баҳрӣ, садафҳои гӯшмоҳии дар ҳолати хуб маҳфузмонда низ пайдо гардиданд, ки ба садафҳои назди баҳри Арал хеле шабеҳият доштаанд. Набототи дарёфтшуда аз шароити мавҷудоти ва паҳншавии васеи онҳо дар қитъаи Осиё дар замони тақнишастаҳои нахустин шаҳодат медиҳанд⁸⁸.

Таққиқоти маводи кӯлҳои атрофи Тошканд нишон медиҳад, ки дар ин минтақаҳо кӯлҳои қалон, баҳрҳо ва

⁸⁸ «В предгорьях Ферганского и Алайского хребтов». (witaim.ru>2011/12/v-predgorjah-hrebtov-1.html) интернет)

минтақаҳои наздибаҳрӣ вучуд дошта будаанд.⁸⁹ Шароити бештар устувори баҳрӣ дар даврони сантеони болоӣ ба вучуд омада, то даврони палеоген вучуд дошта будааст.⁹⁰ Қисмате аз дарёҳо ба кӯлҳо ва қисмате аз онҳо ба баҳрҳо чорӣ мешуданд. Мавҷудияти динозаврҳо дар даштҳо замони зиёдеро дар бар доштааст, зеро устухонҳои онҳо дар маҳалҳои гуногун пайдо гардидаанд. Танҳо фарогирии қисмати зиёди ин минтақа аз ҷониби обҳои баҳр ба мавҷудияти ҳайвонот дар ин ноҳияҳо хотима гузошт. Дар айни замон дар кӯлҳо моллесакҳо (моллюски), моҳиҳо ва сангпуштҳо инкишоф ёфта будаанд. Аз кӯлҳо ва рудҳои он даврон танҳо қабатҳои таҳнишастаҳои сурхранг ва устухонҳои организмҳои ҷонварони сокини обҳои тоза боқӣ мондаанду бас.

Маълум гардид, ки миёни оби баҳрҳои азбайнрафтаи Қазоқистон ва водии Фарғона дар таҳнишастай ва хусусияти тектоникӣ пайвастагӣ ва муқаррароти умумӣ вучуд дошта будааст. Ҷамъшавии таҳнишастаҳо, ки дар майдонҳои васеи китъаи Осиё вучуд доштаанд, дар Осиёи Марказӣ бештар инкишоф ёфта будаанд. Қабатҳои калони таҳнишастаҳои кӯливу дарёӣ дар ноҳияҳои гуногуни биёбони Гобӣ ва Гобии Алтай низ зоҳир гардидаанд.⁹¹

Хусусияти хоси Осиёи Марказӣ инчунин дар он зоҳир мегардад, ки обҳои баҳр ба ин ҷо аз даврони палеозои баъдӣ ворид нагардидаанд ва ҷамъшавии таҳнишастаҳои кӯливу ботлоқӣ ва рудӣ дар давоми 180 млн. сол бетанаффус ба амал омада будааст.

⁸⁹ Маводи пайдошуда ба давраи таънишонӣ (Cretaceous Period), давраи геологии охири мезозой, ки 144 млн. сол оғоз шуда, бештар аз 70 млн. сол идомат доштааст, таалуқ доранд.

⁹⁰ Палеоген, давраи Палеоген, системаи Палеоген — давраи геологист, ки 65 млн. сол пеш оғоз шуда, 24,6 млн. сол пеш ба охир расидааст. 40,4 млн. давом кардааст. Дар ин даврон иқлими тропикӣ вуҷуд дошта, тамоми Аврупо бешаҳои ҷамъшавии тропикӣ фаро гирифта буданд.

⁹¹ «Асрори кӯлҳои гумшудаи Муғулистон», (қисми 2).

Нишониҳои таҳнишастаҳои баҳрӣ, садафҳо, молесакҳо (моллюски) ва боқимондаҳои хорпуштҳои баҳрӣ далели он ҳастанд, ки ба водии Фарғона замоне оби баҳр ворид мегардидааст. Мутобиқи ташреҳи олимони обҳои баҳр ҳудудҳои Осиёи Миёнаро 15-20 млн. сол пеш тарк карда буданд.

Дар бораи мавҷудияти набототи кӯлӣ (баҳрӣ) дар мавзеҳои баландкӯҳи шарқи Фарғона муҳаққиқон Рухин Л.Б. ва Вялов О.С. маълумот додаанд. Онҳо гуфтаанд, ки дар як нуқтаи ағбаи кӯҳҳои Фарғона бо як тӯда садафҳо вохӯрдаанд, ки қисмати ояндаи онҳо номаълум мондааст. Муаллифи асари «Дар кӯҳдоманҳои қаторкӯҳҳои Фарғона ва Алай» менависад: «Мо ба Ош баргашта, хатсайри ояндаи худро аз тариқи шоҳроҳи Помир тарҳрезӣ мекардем. Вай аз ноҳияи гулӯгоҳи собиқи Алай мегузашт, ки ба воситаи он як замоне оби баҳр ба водии Фарғона ҷорӣ мегардид. Муоинаи паҳншавии таҳнишастаҳои баҳрӣ дар ин гулӯгоҳ аҷиб буд». Муҳаққиқон дар Гулча таҳқиқоти гузаронда, боқимондаҳои ҷонварони гуногуни баҳриро пайдо намуданд. Дар ин мавзе ҷандин қабатҳои таҳнишастаҳои кӯливу баҳрӣ бо мавҷудияти обҳои баҳрӣ ва шӯрмазза вучуд дошта будаанд.

Муаллиф менависад, ки мо аз шоҳроҳи Помир сӯи деҳаи Суфӣ-Қӯрған, ки дар қисмати танги гулӯгоҳи Алай воқеъ буд, раҳсупор гардидем. Онҳо мушоҳида кардаанд, ки дар айнаи ҳол шакли аслии ин гулӯгоҳ боқӣ намондааст. Ҷараёнҳои минбаъдаи ташаккули кӯҳҳо шакли ин китъаро хеле тағйир додааст. Дар пеши мо қуллаву харсангҳо ва водии нави рудҳо воқеъ гашта буданд. Танҳо ҷинсҳои кавии таҳшини урёншудаи баромадашон баҳрӣ ва китъавӣ дар бораи таҳнишастаҳои гулӯгоҳи қадим шаҳодат медоданд. Маълум шуд, ки тавассути ин гулӯгоҳ на танҳо обҳои баҳр ба водии Фарғона ворид мегардиданд, балки дар ин ҷо обҳои рудҳо аз кӯлҳои сари роҳашон сарчашма гирифта, роҳи худро идомат медодаанд. Тибқи назари Сочава А. оби рудҳо

ба самти бозпас, яъне аз водии Фарғона ба воситаи гулӯгоҳ ба водихои Яркент ва Алай чорӣ мешудааст.⁹² Мутобики назари муҳаққиқони ин бахш дар водии Фарғона баҳри обаш ширин вучуд дошта будааст.

Мавҷудияти баҳру кӯлҳо дар ҳудудҳои Осиёи Миёна ва Муғулистон дар адабиёти дигар халқу кишварҳо низ зикр гардидааст. Дар китоби Лобсанг Рампа «Чашми сеюм» омадааст, ки ҳазорон сол қабл аз ин ҳудудҳои Тибет ба баҳр мепайвааст.⁹³ Ҳангоми ҳафриёти археологӣ скелетҳои моҳӣ ва дигар ҷонварони баҳрӣ аз ин минтақа пайдо шудаанд. Хитойҳо низ аз ин назар ҷонибдорӣ менамоянд. Дар навиштаҷоти Ю, ки аз қуллаи Кулуи кӯҳи Хинган ёфт шудааст, зикр гардидааст, ки Юи бузург дар ин ҷо баъд аз пастшавии обҳезӣ (соли 2278 то солшуморӣ) паноҳгоҳ ёфта будааст. Обҳезӣ тамоми Хитойро, ба истиснои чанд ҷойҳои баланд, фаро гирифта будааст. Дар асоси таҳқиқот ошкор гардидааст, ки биёбони феълан Гобӣ дар он замонҳо қаъри баҳр будааст. Чанде олимони бар он ақидаанд, ки баҳр ё укёнуси Шимолӣ дар Осиёи Марказӣ, як манбаи бузурги обе буд, ки дар натиҷаи дамида баромадани тамоми минтақа аз байн рафтааст. Нишониҳои шайъии қадимтарини дар ин минтақа вучуд доштани одам ба 2-2,5 млн. сол ва нишониҳои сукунаи одам ба 700 ҳазор сол мерасад. Ба қавли С. Волков тамаддуни атлантҳо, ки намояндаи тамаддуни ҷаҳорум буданд, дар ҳазораи 10-11 то солшуморӣ набуд гардид ва наҷоди панҷуми мо (ва нахустин зернаҷоди ориёӣ) аз зернаҷоди атлантҳо дар Осиёи Марказӣ ба вучуд омад. Ба қавли Анни Безант «Наҷоди панҷум ё Ориёӣ, ки ҳоло дар сари таҳаввулоти башарӣ қарор дорад, аз зернаҷоди панҷуми атлантҳо, - яке аз наҷодҳои машҳур - ба вучуд омадааст, ки

⁹² Сочава А. В. Литология, стратиграфия и условия образования красноцветной формации мела Ферганы. - В кн.: Меловые континентальные отложения Ферганы. М., Наука, 1965, с. 5-100.

⁹³ «Чашми сеюм» «София», 2000, с. 164.

гурӯҳе аз онҳо баъдан ба Осиёи Марказӣ ворид гардиданд, дар сурате, ки ин навъи нави нажодӣ дар зери мушоҳидаи бевоситаи Вучуди Олӣ, ки ба таври техникӣ Ману номида мешуд, инкишоф меёфт».⁹⁴ Е.П. Блаватская дар китобҳои машҳури худ «Доктринаи ниҳонӣ» ва «Изидаи фошшуда» дар бораи «писарони Худо» дар «Ҷазираи муқаддас» нақл кардааст. Сарчашмаи ин ривоят, чи тавре худи Блаватская иқрор кардааст, яке аз кӯҳнатарин китобҳои дунё «Китоби Дзиан» будааст. То он замон ин китоб ба ягон мутахассиси шарқшинос маълум набудааст. «Дар ривоят омада ва рекордҳои Китоби Бузург («Китоби Дзиан») ҳикоят мекунад, ки хеле пештар аз рӯзгори Одам ва ҳамсари кунҷковаш Ҳаво, дар он ҷое, ки ҳоло кӯли обаш шӯр ва биёбони беодаму беҳосил ба ҳам меоянд, баҳри васеи мавқеъ дошт, ки ба воситаи тамоми Осиёи Миёна ба самти шимол ва то доманаҳои ғарбии Ҷимолойи мағрур доман мекашид. Дар он баҳр ҷазирае буд, ки дар зебӣ дар ҷаҳон ҳамто надошт ва он ҷойгоҳи бозмондагони охири Ниҷоде буданд, ки пеш аз нажоди мо зиндагӣ мекарданд. Онҳо «Писарони Худо буданд...» Аксарияти муҳаққиқон ин ҷазираро ба биёбони Гобии кунунӣ айнӣ медиҳанд, ки гӯё он дар ҷои ҳамин биёбон воқеъ будааст...

Укёнуси Лаванода - Оби шӯр

Дар бораи пайдоиши укёнусо дар «Шримад Бхагаватам» (5.1) омадааст, ки «...Маҳароҷа Прияврата вақте савори гардунаи дурахшон рӯи заминро давр мезад, чархҳои гардунааш ҳафт ҷӯяк кашиданд ва аз онҳо ҳафт укёнус ба вучуд омад. Ин ҳафт укёнус Бҳумандалро ба ҳафт қитъа ҷудо намуданд».

Дар асари мазкур гуфта шудааст, ки мисли хандаки атрофи қалъа, ё мисли боғе, ки бо қатори дарахтон печонида

⁹⁴ Безант Анни «Ҷикмати бостон», Новосибирск, 1994, с.212

шудааст, укёнусе, ки Чамбудвипаро ихота намудааст, дар навбати худ аз чониби Плакшадвипа ихота гардидааст. Намуди Чамбудвипа мисли конуси чаппа гузошташудааст, ки дар маркази он кӯҳи Меру воқеъ гаштааст.

Дар «Калачакра» низ омадааст, ки давродаври Чамбудвипаи бузургро укёнуси Оби шӯр - Лаван ё Лаванода фаро гирифтааст, ки ҳудудҳои он 50 000 йочанро ташкил медиҳад. Худ Чамбудвипа низ дар дохили укёнус ҳамчун доираи азиме тасвир мегардад. Чамбудвипа ҷаҳор ҷазираро дар бар гирифтааст, ки ин силсилаи ҷазираҳо Антардвипа (ҷазираҳои дохилӣ) ном доранд.

Таҳқиқ нишон медиҳад, ки укёнуси Лаван ё Лаванодаи адабиёти ориёҳиндӣ ба баҳри Ворукаши адабиёти ориёэронӣ айнӣ гирифта, кӯҳи Усиндом, ки дар миёни он зикр гардидааст, дар миёни Лаванода ба шакли беном ишора гардидааст. Дар «Стхананга-Сутра» баҳши «Лаванасамудра» омадааст, ки укёнуси Лаванода шакли мудаввар дошта 2 000 000 йочанро⁹⁵ ташкил медиҳад. (2.327) Дар маркази он укёнус баландии плаформашакли баландиаш ду коса вучуд дорад. (2.328)

Тибқи муоинаи як акси кайҳонӣ маълум мегардад, ки укёнуси Лаванода аз қисмати ҷануби шарқии қаторкӯҳи Сарикӯл оғоз мегардад ва аз самти шарқии ин қаторкӯҳ ва қаторкӯҳи Фарғона гузашта, аз дараи ҳоло ба истилоҳ «Дарвозаи Фарғона» тоб меҳӯрад ва аз водиҳои Алай, Лахш, Рашт (рудҳои Қизилсу, Сурхоб), гузашта, баъди убур аз

⁹⁵ Йолан – ченаки қадими Ҳиндӣ - баробари 13 км. Ёамбудвипа, тибқи навиштањо љазираест, ки шакли мудаввар дошта, қутри он 100 000 йолан (800 000 миль)- Масофаи Ёамбудвипа (Зобул - Помир) 100 000 йолан, яъне 1 300 000 км. гуфта шудааст, ки муболиғаомез аст. (муаллиф) Бояд гуфт, ки андозаи китњо ва руду дарњо, инчунин баландиву дарозии кўњо тибқи љисоб аз рўи йолан аз љад хеле зиёд буда, ба андозањои воқеӣ мувофиќат намекунад. Ђангоми љисоби йолан ба километр кадом хусусиёте шојд ошкор нагардидааст.

тарики водии руди Хингоб ба самти чануби шарқӣ ва бархӯрд, ба садди кӯҳӣ – ағбаи Хобурубот ба воситаи водии руди Панҷ ҳалқаи ягонаро ба вучуд меоварад. Мулкҳои дохили ин ҳалқа сарзамини Ҷамбуро ташкил медиҳанд.

Дар ҷойи дигари ин асар зикр гардидааст: «Вақте Прияврата роҳи худро аз паси офтоб тай намуд, аз изи чархҳои гардунаи вай ҷӯяҳое кашида шуданд, ки бо мурури замон ба ҳафт укёнус табдил ёфта, системаи сайёравии Бҳумандаларо ба ҳафт ҷазира ҷудо намуданд». Дар ин иқтибос, як сирри муҳим нухуфтааст: дар ин ҷо укёнус ё баҳрҳо аксаран ба самти ҳатти ҳаракати офтоб кашида шудаанд. Яъне, инҳо манбаҳои обе мебошанд, ҷараёни обашон чандон ба назар наменамояд. Сабаби чунин ҷараёни сусти обҳо дар он будааст, ки дар он даврон минтақаҳои Осиёи Миёна назар ба сатҳии имрӯзаашон аз сатҳи баҳр хеле паस्तтар воқеъ будаанд. Дар ин хусус муаллифони «История Горно-Бадахшанской Автономной области» навиштаанд, ки: «Тибқи назари дигар олимони Помири Шарқӣ дар голотсени нахустин поёнтар аз сатҳи кунунӣ воқеъ гардида, аз ин ҷиҳат шароити иқлими он даврон сабуктар буд... Л. Ф. Сидоров чунин мешуморад, ки табиати Помири Шарқӣ 10 000 сол пеш дар даврони гелотсен аз шароити кунунӣ бисёр тафовут дошт. Дар даврони гелотсени аввалия маҷрои дарёҳои асосӣ дар сатҳи кунунии баландкӯҳ воқеъ набуда, дар масофаи 600-700 метр аз нишони кунуниашон поёнтар қарор доштанд. Он замон дар водии дарёҳо туғайзор, дар нишебҳои арчазор ва дар дашт теппаҳо марғзори алафзор мерӯид».

Танҳо дар Осиёи Миёна, ки нахустмехани ориёӣҳо дар ҳамин минтақаҳо айният меёбад, ҷараёни рудҳо ба самти ҳаракати офтоб сураш мегирад. Рудҳои Вахш, Панҷ, Сир, Зарафшон дар шумори рудҳои бузурге мебошанд, ки ба самти ҳаракати офтоб ҷорӣ мегарданд. Руди Торим, ки яке аз укёнусҳои ориёӣҳиндӣ ба шумор мерафт, агарчи ба муқобили

самти ҳаракати офтоб чараён дошта бошад ҳам, бо хатти ҳаракати офтоб мувозӣ мебошад.

*Нақши баҳри хушкшуда дар атрофи Помир.
Сураат аз кайҳон.*

Дар акси кайҳонии Помир барҷастагии мизмонанд бо қаторкӯҳҳои барфпӯш, ки гӯшаҳояшон шакли росткунчаро доранд, намоён аст. Ҳудудҳои табиӣ Помир аз кайҳон ба ҳубӣ намудоранд. Кӯҳдомани ҷанубии Каракӯли Бадахшон ба таври табиӣ ба шарқ аз паси қаторкӯҳи Сарикӯл паҳн гардида, ба кӯҳдоманҳои қисмати хитоии Помир паҳн мешавад. Дар акси кайҳонӣ ин минтақа ҳамчун минтақаи яклухт метобад.

Тавре аз мисолҳо маълум мегардад, аксари рӯйдодҳои асарҳои ориёхиндӣ дар соҳилҳои укёнуси Шӯр ба амал меоянд. Ин минтақа ҳамчун маркази двипаҳии ориёхиндӣ мақоми хос дошт.

Укёнуси Шир

Гиромидошти чаҳор унсур – об, оташ, замин ва ҳаво низ дар ойини маздоясно аз адабиёти ориёхиндӣ муассир гашта будааст. Дар адабиёти ведой қудсият ва мансубияти ин чаҳор унсур бо муваккалҳояшон назар ба адабиёт ва ойини авестой қавитар будааст. Агни – эзади оташ, Варуна – эзади об, Ваю – эзади бод ва Притхвӣ – эзади замин будаанд, ки аз ин шумор танҳо Вай – эзади бод дар адабиёти авестой зикр гардидааст. Мисолҳои зер аз адабиёти ориёхиндӣ далели гиромидошти обу оташанд: «Зери лаб дуоғӯён шумо ба оташи муқаддас май исор овардед... Шумо покед, зеро бо об шустушӯӣ намудаед».⁹⁶ Бар илова аз ин, мисолҳои болоӣ далели онанд, ки ойинҳои ведой ва маздоясноӣ аз бисёр лиҳоз, аз ҷумла аз лиҳози ҷуғрофӣ низ ба ҳам иртибот доштаанд. Дар адабиёти ориёхиндӣ об ҳикмату хирадмандист, дар «Авесто» – рушноӣ.

Яке аз чаҳор уқёнусе, ки дар адабиёти ориёхиндӣ дар иртиботи кӯҳи Меру номбар мешавад, уқёнуи Шир ном дорад. Мувофиқи тазаккуроти адабиёти ориёхиндӣ уқёнуи Шир дар самти шимоли кӯҳи Меру – қуллаи Исмоили Сомонӣ мавқеият доштааст. Ин ва дигар нишониҳо айнияти онро ба дарёи Сир қавӣ мегардонанд. Дар ин бора омадааст: «Дар қаронаи дури шимолӣ онҳо ба ҷазираи қалоне расиданд, ки дар миёни баҳри беканор воқеъ гашта буд ва дар он ҷазира дар миёнаи ҷангали шукуфо кӯли зебос менамуд».⁹⁷

Дар асоси хиндӣ дар иртибот ба як ҷанге миёни эзадону асурон низ уқёнуи Шир ёдоварӣ гаштааст, ки тибқи он пешвои лашкари эзадон Брихаспатӣ, ки сипохиёнаш дар ҷанг бо асурон қариб саросар кушта мешаванд, аз кӯҳи муъҷизаноки Дрона, ки дар миёни уқёнуи Шир қад афрохта буд, хоҳиш мекунад, то ба ӯ гиёҳи шифобаҳши суро бидиҳад,

⁹⁶ «Маъабнарата», сан. 8.

⁹⁷ «Мифы древней Индии», с.41.

ки дар домани он кӯҳ рӯидаву мурдaro зинда мегардонад. Брихаспатӣ бо қуввати он гиёҳ сарбозони куштаашро зинда мегардонад. Вақте пешвои лашкари асурон Чаландҳар ин холро мефаҳмад, ба ҳокими уқёноси Шир, ки бародари падараш буд, бо таъна мепурсад, ки чаро ба душмани вай гиёҳи шифобахшро додааст? Уқёноси Шир дар ҷавоб мегӯяд, ки ҳар ки аз вай ин гиёҳро хоҳиш кунад, ӯ рад накарда медиҳад. Чаландҳар аз ин ҷавоб ба хашм омада, ба сари кӯҳи Дрона як лагад мезанад, ки аз зарби он кӯҳ ба қаъри замин фурӯ меравад. Вақте Брихаспатӣ бори дигар барои гиёҳи шифобахш ба уқёноси Шир меравад, кӯҳи Дронaро бар ҷой намебинад.

Тавре дар бобҳои марбута зикр шудааст, дар соҳилҳои дохилии уқёноси Шир қитъа-ҷазираи Краунча воқеъ гаштааст, ки дар ин бора дар баҳши Краунча муфассал сухан рафтааст.

Дарёи Сир дар адабиёти Юнони қадим бо номи Яхартес - Яксарт, дар «Худуд-ул-олам» – Ҳашарт, дар осори Берунӣ ба гунаи Хасарт омада, ки гумон меравад аз ду вожа «Яха - дарё» ва «сарт» – номи тоифа таркиб ёфта маънои «дарёи Сарт»-ро доштааст.⁹⁸

Дарёи Сирро донишманди асри I мелодии юнонӣ Гелений «Силис» гуфта, ки бегумон ҳамон Сир, Сир-ис, аст. Ва арабҳо онро Сайхун гуфтаанд. Аз назари баъзе донишмандон Сирдарё гӯё аз номи тоифае бо номи «Сир» тасмия шуда бошад, аммо мавҷудияти тоифаеро бо чунин

⁹⁸ Имрӯз низ дар забони нenesӣ ва баъзе забонҳои Барибалтӣ «яха» маънои дарё ва «яхақа» маънои лӯй ва дарёчаро дорад. Дар ин забонҳо «ям» низ ба ҳамин маъно – руду дарёст, он гуна ки дар забони тоҷикӣ низ. (Ями ман, киштии ман, соҳили ман. Иқбол). Дар Тоҷикистон номҳои деҳаҳо – Яхакпаст ва Яхак-Юст бегумон аз маънои дарёву лӯй баромадаанд. Яха бо гунаҳои хай, ҳе, ҳей ва ғ. дар баъзе забонҳо, аз ҷумла шугнонӣ, хитоӣ ва ғ. низ маънои руд ва дарёро дорад. Дар забони тоҷикӣ «хай» ба маънои арақ (қардан) аст. Оби аз сарди мунъамидшударо «йах» мегӯянд, ки энтимол бо «хай» - «йахай» иртиботе дошта бошад.

ном ҳеч сарчашмае дарак намодаст. Баръакс, бояд тоифаи «сарт» аз «Сир» тасмия шуда бошад. Ҳамчунин шояд номи Танаис низ аз номи тоифае тасмия шуда бошад, зеро мушобеҳи ин ном дар адабиёти ведой ва авестой чандин номҳо ба назар расидааст. Агар пасванди «-ис»-ро аз ин вожа чудо намоем, «Тана» боқӣ хоҳад монд, ки мушобеҳи Дона, Дону (Дана, Дану) ва Дрона хоҳад буд, ки ин ном дар адабиёти ориёхиндӣ номи яке аз эзадҳо ва дар «Авесто» номи тоифа ва хонавода будааст. Донишмандон номи дарёи Донуро аз «Авесто» бо Сирдарё айнӣ додаанд. Номи юнонии дарёи Дон ва номи шаҳре дар резишгоҳи ин дарё дар асрҳои III то солшуморӣ низ «Танаис» будааст, ки эҳтимол ҳамгунаи баъдимухочирати дарёи Сир зоҳир шудааст. Азбаски дарёи Сир ба тӯли тақрибан се ҳазор километр тӯл кашидааст, эҳтимол дар мавқеиятҳо ва замонҳои мухталиф номҳои гуногун гирифта будааст. Аммо муҳаққиқон дар бораи маънои «Сир» чизе равшан нагуфтаанд. Вале вақте укёноси Шир аз адабиёти ориёхиндӣ бо Сирдарё айнӣ қавӣ мегирад, назаре равшан мешавад, ки Сирдарё бо маънои «Ширдарё» бояд яке буда бошад.⁹⁹

Дар чанд бахши адабиёти ориёхиндӣ Вишну-Нарён дар иртибот ба укёноси Шир тазаққур гардидааст. Осишгоҳи обии ӯ дар болои морҳо дар рӯи ин укёнос қарор доштааст. Дар водии укёноси Шир – водии Фарғона имрӯз низ номи чанд маҳалу мавзъ бо решаи «нар» вучуд дорад, ки «Наримон», «Норин» аз ҳамон шумор буда, эҳтимоли қавӣ

⁹⁹ Дар адабиёти ориёхиндӣ шир ба гунаи руас ва равғани маска ба гунаи pivas вуъуд доштааст. Дар ғӯишнои мардумии бисёр минтақаҳои Тоҷикистон вожаи «певоз» танҳо ва ё дар таркиби «шир-певоз» вуъуд дорад. «Сир» дар вожаи Сирдарё ва чанд вожаи дигар далолат менамояд, ки шакли дуруст ва аввалияи вожаи «шир» бояд «сир» буда бошад. Дигар вожае, ки бо решаи «сир» таркиб ёфта, «сиришт» аст ва он мисли вожаҳои ғаммонанди «болишт», «биъишт» фаришта ва ғ. сохта шудааст. Маънои «сиришт» дар асл «хамир» аст ва аммо вақте онро ба пасванди «-ишт» ва решаи «сир» ҷудо менамоем, назаре равшан мешавад, ки ин хамири бо шир омехта бояд буда бошад. (*Муаллиф*).

бар он аст, ки бо лақаби Вишну – Нар, Нарён (Нориён) иртиботе доштаанд. Дар бораи вожаи «нар» дар мақолаи «Русҳо-славянҳо» (аз ҷумла дар бораи қабилаи нарҳо - нарцы) сухан рафта буд, ки бегумон ҳама вожаҳои дар таркиб «нар»-дошта бо ин ё он муносибат ба лақаби Вишну иртибот мегиранд.

Дар иртибот ба ин фикр, назари мо ин аст, ки дарёи Норин ва маҳали ҳамноми он дар ҷумҳурии Қирғизистон аз ҳамин вожа, яъне Нарон, ё Нарён бар омада, баъдан шакли “Нарын”-ро гирифтааст. Ин дарё аз доманаҳои кӯҳҳои Тяньшан сарчашма гирифта, баъди убур аз водии Норин дар водии Фарғона ба дарёи Сир ҳамроҳ мегардад. Дар луғатҳо вожаи “норин” бар иловаи маънои ҷуғрофӣ ба маънои номи таоме омадааст, ки эҳтимол аст номи он аз номи мардуми таҳиякунадагонаш гирифта шуда бошад.¹⁰⁰ Ғайритуркӣ будани вожаи Норин ҳамчун номи дарё бо он тақвият меёбад, ки ин дарё дорои номҳои туркӣ ва хитой низ мебошад. Ба туркӣ ин дарёро Йенгу Угуз, (Марворидруд - Жемчуженная река) ва ба хитой Чженьчжеу меноманд. Аммо бо кадом сабабҳои номи ориёӣ ин дарё бештар нуфуз пайдо кардааст. Ҳарчанд дар забони муғулӣ вожаи “Наран” ба маънии офтоб ва вожаи “нор” ба маънои ҳавз вучуд дорад, (Наран-Саран нор - ҳавзи Офтобу Моҳтоб) аммо ин дарё аз доираи нуфузи забони муғулӣ берун буд.

Укёуси Бузург (Чахонӣ)

Укёуси Бузург дар асоси хиндӣ аз се укёуси дигар бештар мавриди ёдоварӣ ва тазаққур қарор гирифтааст. Ин укёус дар иртибот бо кӯҳи Меру, бо чаҳор самт (шарқ, шимол, ҷануб, ғарб), бо чаҳор мулк, ҳафт ё сенздаҳ қазира ва

¹⁰⁰ Дар луғатҳои вожаи “норин” бар иловаи маънои ҷуғрофӣ ба маънои номи таоме омадааст, ки эҳтимол аст номи он аз номи мардуми таҳиякунадагонаш гирифта шуда бошад.

дигар хусусиёт ҳамчун далели асосӣ хидмат намудааст. Ба назар мерасад, ки укёнуси Бузург ва ё Чаҳонӣ айнияти бахрест, ки дар даврони қадим бисёр худудҳои Осиёи Миёнаро дар бар мегирифтааст. Ин укёнус дар баъзе маврид дар адабиёти ориёҳиндӣ укёнуси Ибтидоӣ ва ҳамчунин укёнуси Чаҳонӣ низ номбар шудааст.

Вакте хусусиёти укёнуси Бузург дар адабиёти ориёҳиндӣ муойина мешаванд, далолати онҳо ба як дарёи калони обаш тираву лойолуд чоришаванда равшан зоҳир мегардад. «Вай (укёнуси Бузург- М.Ҳ.) макони ҳар гуна сангҳои қиматбаҳост... Иқоматгоҳи Варуна аст... Вай (укёнуси Бузург- М.Ҳ.) ҳокими дарёҳост... Сарчашмаи бебаҳои амрита аст... Аз наъраву ғиреви бошандагонаш тираву махуф аст... Аз бодҳое, ки аз соҳилҳояш мевазиданд, мавҷ мезаду талотум мекард... Ба назар мерасид, ки вай мерақсид, бо мавҷҳояш, ки дастҳояш буданд, бозӣ мекард... Вай лойолуд буд, зеро обҳояшро дар қаъри эзоди Говинда (Говбон, яъне Вишну-Кришна – М.Ҳ.) ба талотум меовард. Ин ҳокими беқаър, бесоҳил, бепахно ва андозанашавандаи дарёҳост...»¹⁰¹ «Онҳо диданд, ки чи гуна ҳазорон рудҳои калон бо шитоби аз якдигар бештар пайваста ба укёнуси Бузург мерехтанд... Онҳо зуд аз укёнус гузаштанд».¹⁰² «Кадруи зудпарвоз ҳамроҳи Винатой аз рӯи укёнус зуд парвоз карда ба назди асп расиданд».¹⁰³ Ҳамчавории қуллаи Меру бо укёнуси Бузург низ далели айнияти он бо дарёи Вахш аст. Боре эзодон дар қуллаи кӯҳи Меру чамъ омада, бо андӯҳ гила мекунанд, ки чи гуна онҳо, эзодон, аз пириву беморӣ, ҳалос шуда, ҳамеша ҷавону намиранда бимонанд. Вишну ба онҳо маслиҳат медиҳад, ки «Ҳамроҳи асурон ба укёнуси Бузург фуруд оед ва ҳамагон Укёнусро бичархонед, то аз он амрита - нӯшобаи бемаргӣ ба даст

¹⁰¹ «Маъабъарата», с. 84.

¹⁰² Ҳамон ҷо, с.55.

¹⁰³ Ҳамон ҷо, с.85.

биёваред». ¹⁰⁴ Онҳо ҳамроҳи асурҳо бо истифодаи кӯҳи Мандара ҳамчун чархчӯб (асбоби дӯғкашӣ) ва мори Васука ҳамчун тасмаи чархчӯб обҳои укёнусро чарх занонда, нӯшобаи намирандагӣ ба даст меоваранд. Шӯҳи сангпуштҳо ризоият медиҳад, ки дар қаъри укёнус кӯҳи Мандаро ба пушти вай гузошта, давр занонанд.

Дар тасвири асотири ҳиндӣ кӯҳи Мандара ҳамчун яке аз кӯҳҳои зебову бузург тасвир ёфтааст. ¹⁰⁵ Дар ин бора дар «Маҳабхарата» омадааст: «Як замон ҳамроҳ бо эзадони дигар ва асурҳо ту чуръат кардӣ, ки укёнуси Бузургро ба талотум биёварӣ ва барои ба даст овардани нӯшобаи амрита онро бо кӯҳи Мандара бичархонӣ». ¹⁰⁶

Бисёр хусусияти укёнуси Бузург баъдан дар адабиёти авестой, сарчашмаҳои хитой ва дагар халқҳо мавриди ёдоварӣ ва тазаккур қарор гирифт. Масалан дар «Авесто» моҳие бо номи Восӣ зикр шудааст, ки он дар ҷазирае дар миёни баҳри Ворукаша дарахти Ҳуми сафедро нигоҳбонӣ мекунад ва гумони қавӣ бар он аст, ки мори Васука дар «Маҳабхарата» гунаи авестоиӣ ҳамон моҳии Восӣ дар «Бундаҳишн» аст: «Восӣ дар миёни дарёи Фарохкарт (Ворукаш) ба сар мебарад ва дарозии ӯ ба андозааст, ки агар тундрав марде аз бомдод то шомгоҳ шитобон бидавад, ханӯз онро натавонад паймуд». Ҳамчунин тахмин кардан мумкин аст, ки сангпуште, ки кӯҳи Мандара ҷиҳати чархзанонӣ ба пушти ӯ гузошта шудааст, дар адабиёти авестой ба қурбоққа ё вазаъ айнӣят мегирад. Дар “Бундиҳишн” (баҳши 18) омадааст, ки вазаъ ё қурбоққа яке

¹⁰⁴ Њамон ҷо, саҳ. 66. «Њамагон укёнусро бичархонед...» - амалест, ки њоло ҷиғунагии он бо расми дӯғкашӣ зоњир мегардад. Тавассути дӯғкашӣ аз ӯрѓот раѓани маска ӯдо мешавад. Чунин расм шояд танњо дар миёни тољикон вуљуд дошта бошад ва он далелест аз шабењияти дӯғкашӣ ва ҷиғунагии чархонидани укёнуси Бузург.

¹⁰⁵ Чун дигар айнӣятњои баъдӣ ин кӯњ аз тарафи мањакќикини њинду бо Мандараѓирӣ дар ноњияи Бхачалпури, дар Њинд айнӣят дода шудааст.

¹⁰⁶ «Мањабњарата», с. с.88.

аз зишттарин офаридагони Ахриман аст ва дар дарёи Фарохкарт бар гирди дарахти Хуми сафед шино мекунад, то онро бичавад; аммо моҳии эзадгунаи Кара ҳар ҷо, ки вазаъ билагзад, аз он дарахт ниғаҳбонӣ мекунад...».¹⁰⁷

Уқёнуси Бузург, яъне рудҳои Вахш ва Панҷ дар ёддоштҳои сайёҳи чинии асри VII Сюан-Цзян бо номи Дарёи Бузург зикр шудааст, ки мувофиқи шарҳи Академик Б. Ғафуров ин дарё ҳамон вақтҳо дар Хитой чунин ном бурда мешудааст.¹⁰⁸ Яъне номи Дарёи Бузургро хитойён ҳамчун сифати ин дарё зикр накарда, балки ҳамчун номи аслии дарёи Вахш истифода кардаанд. Ин дарё аз тарафи епископи арманӣ Себеос низ (тақрибан асри VII), ки дар дарбори сосониён кор карда будааст, бо номи Дарёи Бузург ёд шудааст.¹⁰⁹

Ҳамчунин, тахмин кардан мумкин аст, дар замони Доро номи Вахш ба гунаи Арахша, шояд баргаште аз Ворукаша, вучуд дошта будааст, зеро дар мисоли зер номи дарёи Арахша ба айният бо мавқеияти Вахш далолати равшан менамояд. «Шоҳ Доро мегӯяд: «Ман баъд ба кишвари сокоихо лашкар кашидам, ки онҳо кӯлоҳи нӯғборик (тиграҳуд) мепӯшанд. Ин сокоихо аз ман фирор намуданд. Ман ба соҳили Баҳри (ё Дарёи) Бузург расида, ба ҳама лашкарам аз он гузаштам. Баъд сокоихои зиёдеро куштам...» Ин пораро муҳаққиқон ба ҳар гунае шарҳ додаанд. Баҳр ва ё дарё будани он садди обие, ки Доро аз он гузаштааст, дар назари олимони тафриқа зикр гардидааст. Тибқи маълумоти «История Таджикского народа». В. В. Струве дар китоби «Лашкаркашиҳои Дорои I ба кишвари сокой-массагетҳо» он садди обиро «баҳр» тарҷума кардааст. Я. Харматта онро чунин овардааст: «Ба соҳили баҳр расидам. Дарёро, ки Арахша ном дорад, гузаштам».¹¹⁰ Ин мисолҳо агар

¹⁰⁷ «Авесто». (таъйияи Л. Дўстхон), саҳ. 1030.

¹⁰⁸ «Тољикон», с. 285, ҷ. 1, нашри русӣ.

¹⁰⁹ «Тољикон» ҷ. 1, саҳ. 279, нашри русӣ.

¹¹⁰ «История Таджикского народа», саҳ. 638.

аз як тараф номи аслии замони товедоии Вахшу Панҷ – яъне Дарёи (укёнуси) Бузургро равшан намоянд, аз тарафи дигар баҳси кадом дарё будани садди обиеро, ки Доро аз он убур намуда буд, ҳаллу фасл намуда, ҳамчунин гунаи дигари номи он – Арахшаро равшан менамоянд.

Шояд дар аввалҳои асрҳои солшуморӣ низ номи дарёи Вахш ба гунаи Дарёи Бузург вучуд дошт. Вагарна дар сарчашмаҳои хитой, эронӣ ва дигар халқҳо ба чунин ном ёдоварӣ шудани он имкон надошт. Аммо номи авестоии ин дарё – Ворукаша низ шояд шакл ё гунаи дигари Дарёи Бузург ба забони авестой будааст. Ин номро ба забони паҳлавӣ «Фарохкарт» тарҷума карданд ва маънояшро дарёи «сохилхояш фарох бурида шуда» маънидод намуданд¹¹¹. Яъне дар ин ном низ нишоние аз «бузургӣ», ки сифати аввалияи ин дарё будааст, дида мешавад.

Сарчашмаи ин дарё Сурхоб ном дорад, ки ба сабаби гилолуд ва сурхранг буданаш чунин ном гирифтааст. Ва дар адабиёти ориёҳиндӣ ба ин мазмун омадааст: «Ва ў (Индра – М.Ҳ.) укёнус – бошишгоҳи Варунаро дид, ки обаш мисле ки хунолуда бошад, сурх буд...»¹¹²

Укёнуси чанубӣ

Муқаддас ҳисоб шудани шумораи «чаҳор» дар адабиёти ориёҳиндӣ дар қатори чаҳор унсур, шояд аз ҳамин чаҳор укёнус, чаҳор иқлим ва чаҳор самт манша гирифта бошад. Шояд чаҳор рӯи Браҳма ва Шива низ симои ҳамин чаҳорҳо будааст. Заминҳое, ки дар водихои ин чаҳор дарё – укёнус чойгир буданд, ба унвони чаҳор иқлим ёд шудаанд. Ҳамин тариқ, ҳар шохе, ки дар қаламрави ин чаҳор укёнус ва чаҳор иқлим – мулк ҳукмравой мекард, шохӣ тавонотарин ва хушбахт ҳисоб меёфт. Дар «Маҳабхарата» омадааст, ки

¹¹¹ Дар ин бора ниг: Њотам М., «Эрони гумшуда», Душанбе, 2012.

¹¹² «Мифы древней Индии», с. 172.

нахустин бор Духшаянта ин чор мулкро ба зери тасарруфи худ дарварда буд. Баъдан шохони дигар дар як ё ду, се, ҳамчунин чаҳор иқлим ҳукмронӣ менамуданд. Гоҳи дигар ҳар як иқлим ба чанд қисмат – қазираҳо, низ тақсим шудааст. Аммо маълум мешавад, ки чунин тақсимооти чаҳор самт аз эзадони ориёҳиндӣ мерос монда будааст.

Омӯзиши мавқеияти бисёр номҳои ведоиро бо як нигоҳ аз мавқеияти ҷануб - уқёнуси Ҷанубӣ – сарзамини Ҷамшед - нишебии ҷанубии кӯҳи Меру ва водии дарёи Панҷ, ки дар он даврон ҳамчун қисмати ҷанубии уқёнуси Лаванода маҳсуб мешуд, муайян кардан муаяссар аст. Дар ин мисоли зер, ки ба такрор омадааст, маълум мегардад, ки он аз мавқеияти сарзамини ҷанубӣ ва ё уқёнуси Ҷанубӣ зикр гардидааст: «Индра баъди ғалаба дар як ҷанг бо асурҳо ба сӯи шаҳри худ Амарватӣ меравад. Роҳ ба сӯи шаҳри осмонӣ тавассути кӯҳҳои шимоли то қуллаи кӯҳи Меру буда, аз он ҷо бо роҳи ситоравӣ идома меёбад.¹¹³ Дар баъзе маҳалҳо воқеаҳо аз мавқеияти шимолии кӯҳи Меру накл карда мешаванд. «Равана ин суҳанонро шунида, бо карохат табассуме кард ва гардунаи мӯъҷизи худ савор шуда ба сӯи уқёнуси Ҷанубӣ парвоз намуд».¹¹⁴ Дар адабиёти ориёҳиндӣ ибораи «кӯҳҳои ҷанубӣ» низ борҳо зикр шудааст, ки онҳо низ аз мавқеияти кӯҳи Меру дар назар дошта шудаанд. Ману – бародари угаи Ёма дар кӯҳҳои ҷанубӣ нузул намудааст.¹¹⁵ Вай рӯзе ҳангоми дастшӯӣ моҳичаеро наҷот мебахшад. Моҳича ба ивази ин некӣ ба ӯ роҳи аз Обхезии бузург (Тӯфони Нӯҳ) халос шуданро ёд медиҳад.

Дар адабиёти ориёҳиндӣ омадааст, ки шоҳи яке аз ҳамин қазираҳои ҷанубӣ Валина ном дошт. Равана, ҳокими рақшасҳо меоҳад, ки баъди бо ҷандин паҳлавонон зӯрозмоӣ кардан, бо Валина низ зӯрозмоӣ кунад. Барои ҳамин ӯ ба

¹¹³ «Мифы древней Индии», с.711.

¹¹⁴ «Мифы древней Индии», с.122.

¹¹⁵ «Мифы древней Индии», с.26.

укёнуси Ҷанубӣ парвоз мекунад, ки дар соҳили он укёнус Валина машғули тоату ибодат буд. Вакте Равана ба Валина наздик мешавад, ӯ бепарво, аз зикри дуо канда нашуда, Раванаро зери бағал сахт фишурда, аз болои укёнуси Ҷанубӣ мисли хуршед аз миёни абрпораҳо ба осмон парвоз мекунад. Вай дуо вирди лабон, Раванаро зери каш сахт фишурда, аз болои укёнуси Ҷанубӣ парвозкунон, ба масофаи ҳазор йочан аз рӯи укёнуси Шимолӣ мепарад ва фикру зикри худро ба ҳама чизи муқаддас ва худовандӣ равон карда, баъд ба самти Шарқ парвоз менамояд ва ибодати худро дар болои укёнуси Шарқӣ ба итмом мерасонад. Баъд ӯ ба Кишвиндхи – наздики укёнуси Ҷанубӣ омада пай мебарад, ки Раванаро зери каш сахт фишурда будааст. Худ аз дидани ӯ ҳайрон шуда мепурсад: «Ҳа, Ракшас, ин ҷо ҷӣ мекунӣ?». ¹¹⁶ Дар нисбати кӯхи Меру ва укёнуси Ҷанубӣ бисёр номҳои кӯху маҳалҳои замони ориёҳиндуҳо, ки дар мавқеияти нахустинашон вучуд доштанд, барқарор кардан мумкин аст, ки яке аз онҳо кӯхи наздики Меру (Исмоили Сомонӣ), кӯхи Виндхё ном доштааст. Боре кӯхи Виндхё ба кӯхи Меру, ки офтобу моҳ дар атрофи вай давр мезананд, рашк бурда, ба офтоб мегӯяд: «Ту ҳар субҳ то шом дар атрофи Меру давр мезанӣ ва онро пурчилову мунаввар мегардонӣ. Меҳоҳам, ки нисбати ман низ чунин қадриносии кунӣ ва гирди куллаи ман аз чап ба рост давр бизанӣ». Аммо офтоб ин хоҳиши Виндхёро рад карда, мегӯяд: «На бо майлу хоҳиши худ давр мезанам атрофи Меруро, ки амри Офаридгори коинот аст ин. Ин роҳ барои ман аз азал таъйин шуда ва онро дигар кардан натавонам». ¹¹⁷ Ранчиш ва қаҳру ғазаби Виндхё боло мегирад ва ӯ бо нияти қасоситонӣ аз офтоб ва эзадон ба сӯи осмон қад кашидан мегирад. Сари ӯ ба осмон мерасад ва роҳи моҳу офтоб ва ситораҳо баста мешавад. Бо маслиҳати Брахма ҳаками донишманд Агастё аз Виндхё хоҳиш мекунад, ки

¹¹⁶ «Мифы древней Индии», с.123.

¹¹⁷ «Мифы древней Индии», с.148.

сарашро паст кунад, то роҳи ӯ ба сӯи кишварҳои ҷанубӣ кушода шавад. «Ман зуд пас мегардам ва баъд ту ҳар чӣ қадар, ки мехоҳӣ, метавонӣ қад бикашӣ». Агастё ба кишварҳои ҷануб рафта, дигар пас намеояд. Виндхё то ҳол сараш ҳам, мунтазири бозгашти Агастёст ва роҳи моҳу офтоб ва ситораҳо кушодааст.

Омӯзиши хусусиёти ҷойгиршавии укёнусҳо ва «ҷазира»-ҳои миёни онҳо бисёр лаҳзаҳои таърихӣ ориёҳиндуҳоро қабл аз муҳоҷираташон равшан карда метавонанд.

Дар адабиёти ориёҳиндӣ омада, ки яке аз ҷазираҳои ҷанубӣ аз дигарҳояш калонтар будааст. Дар асотири ҳиндӣ дар ин боб омадааст: «Вишравас гуфт: Дар укёнуси Ҷанубӣ ҷазираи бузургест ва дар он ҷазира кӯҳест, ки дар болои баҳр қомат афрохтааст. Дар қуллаи ҳамон кӯҳ шаҳри ачиби Ланка бо деворҳои тиллоӣ қомат афрохтааст».¹¹⁸

Шояд ҳамин ишораҳо сабаб шуда, ки дар самти ҷанубии нимҷазираи Ҳинд баъди муҳоҷирати ориёҳо ҷазираи бузургтарин Шри Ланка номида шуд. Аммо эҳтимол аст, ки аз он Ланкаи томуҳоҷиратӣ ҳоло деҳе ё мавзеъе бо номи Лангар дар ҳудуди ҷазирае, ки зикраш рафт, боқӣ монда бошад.

Тавре қаблан низ ишора шуда буд, ориёҳиндҳо пас аз вуруд ба Ҳинд, ки он ҳам он вақт Ҳинд ном надошт, номҳои зиёди маҳалоти иқомати нахустинашонро бо назардошти шабеҳияти самту мавқеияти дарёҳову кӯҳҳо дувумбора дар нимҷазираи Ҳинд номгузорӣ карданд. Чун дар адабиёти ориёҳиндӣ зикр шуда буд, ки Ланка як шаҳрест дар як ҷазираи бузурги ҷанубӣ, шояд ба ҳамин хотир як ҷазираи бузургро дар ҷануби нимҷазираи Ҳинд Ланка - Шри Ланка номгузорӣ карданд.

Пурвавидеҳа

¹¹⁸ «Мифы древней Индии», с.саъ. 85.

Пурвавидеҳа дар низоми Бҳумандала яке аз чаҳор қитъаи бузург ба шумор меравад. Пурвавидеҳа дар шарқ воқеъ гашта, қитъаи Сафед низ ном дорад ва шаклаш нимдоира мебошад. Ҷамбудвипа дар ҷануб воқеъ гашта, рангаш кабуд ва шаклаш чаҳоркунҷаи ду кунҷаш хурдтар, Годания дар ғарб рангаш сурх даврашакл ва Уттракуру - дар шимол, рангаш сабз ва чаҳоргуша мебошад. Дар паҳлуи ҳар як қитъа ду қитъаи хурди аз лиҳози шакл ва ранг мушобеҳи қитъаи асосӣ воқеъ гаштаанд. Дар назди Пурвавидеҳа Деҳа ва Видеҳа, дар паҳлуи Уттракуру (Куруҳои шимолӣ) Куру ва Каврава, дар назди қитъаи ғарбии Годания (Апарагодания) Гатҳа ва Уттарамантрина ва дар Ҷамбудвипа Ҷамара ва Авара вучуд доранд. Ин чаҳор қитъа дар чаҳор самти кӯҳи Меру воқеъ гаштаанд. Замин аз самти берун бо ҳалқаи кӯҳҳои Ҷахравада ихота карда шудааст.

Пурвавидеҳа дар самти шарқии кӯҳи Меру (Сумеру) ва Ҷамбудвипа воқеъ гаштааст. Шакли ин қитъа нимдавра буда, ба моҳи нав шабоҳат дорад. Тарафи ҳамвори он ба ҷониби Ҷамбудвипа нигаронида шудааст. Тавре Васубандху навиштааст, мисли Ҷамбудвипа се тарафи вай ду ҳазор йочан ва тарафи чоруми вай сесаду панҷоҳ йочанро ташкил медиҳад. Дар миёни чаҳор қитъаи асосӣ қитъаҳои дохилӣ (антаравипа) ҷой доранд, ки, шумораи умумии онҳо ҳаштто мебошад. Дар назди қитъаи шарқии Пурвавидеҳа ду қитъаи дохилӣ вучуд доранд, ки Деҳа ва Видеҳа мебошанд. Шакли зоҳирии сокинони ин қитъа мисли шакли қитъа мебошад. Шакли қитъа ҷи гунае бошад, шакли рӯи сокинонаш низ ҳамон тавр будааст. Тибқи таҳлилоти маълум мегардад, ки ба қитъаи Пурвавидеҳа сарзаминҳои самти шарқии Помир ва системаи кӯҳҳои Ҷимолоӣ кунунӣ шомил мешаванд. Тавре дар адабиёти зиёди гуногун зикр мешавад, дар самти шимолии Тибет дар ҷои кунунии биёбони Такла-Макон баҳри бузурге воқеъ гашта будааст, бо мурури замон аз байн рафтааст. Руди бузурги фаромӯшшудаи Сарасватӣ, ки ҳоло

бо номи Торим боқист, ба ҳамин баҳр мерехт. Ин баҳр дар баъзе адабиёт баҳри Шарқӣ низ ном дошт. Дар Шохнома Оби Зирех ва руди Шаҳд ҳамин баҳру руд будаанд. Мавҷудияти Пурравидеҳа дар адабиёти хитой низ зикр гардидааст, ки далели воқеияти ин сарзамин мебошад. Масалан яке аз адибони Чин У Чен-энь дар боби якуми асараш «Сайёҳат ба ғарб» навиштааст: «Пас аз он ки Пань-гу бенизомии ибтидоиро дар рӯи замин ба низом даровард, се шоҳаншоҳ ҷаҳонро ободон карданд ва панҷ шоҳаншоҳ муносиботи байни одамонро амалӣ намуданд. Замин ба ҷаҳор китъаи калон - Пурравидеҳа, Ҷамбудвипа, Годаня ва Курудвипа тақсим гардид». Дар идома омадааст, ки ду нафар ходими олимақоми осмонӣ бо супориши ҳокимашон нури тиллоиро таҳқиқ намуда, муқаррар намуданд, ки он аз кишвари Аолайго меояд, ки дар китъаи Пурравидеҳа, дар самти шарқии баҳр воқеъ гаштааст. Рӯйдодҳои асари мазкур дар Чин ба амал омадаанд. Тибқи таҳлил рӯйдодҳо аз он ҷо то Пурравидеҳа ду баҳр ҷудо мекардааст. Ҳангоми муоинаи нақшаи кайҳонии самти шарқии Помир як ҳалқаи нимдоира ба назар мерасад, ки шояд изи баҳри як замоне вучуд дошта будааст.

Мутобиқи тасвирот Ҷамбудвипа мудаввари гӯшадор, Пурравидеҳа нимдавра, Уттарактуру ҷаҳоргӯша, Апарагаяна (Плакша) мисли моҳи пурра будаанд. Пурравидеҳа ҳамчунин ҷазираи шарқии шабеҳи паранда номида шудааст. Агар ба манзараи умумии силсилаи кӯҳҳои Ҳимолой муоина карда шавад, вай воқеан ҳам ба шакли нимдоира ва ба гунаи парандаест, ки гарданааш ба ҷониби Ҷамбудвипа – Помир ёзонда шудааст.

Дар тафсирҳо гуфта шудааст, ки дар атрофи ин кӯҳ ҷор китъа воқеъ гаштааст, ки - Ҷамбудвипа, Пурравидеҳа, Уттарактуру, Апарагодана мебошанд. Вақте дар Ҷамбудвипа офтоб тулӯ мекунад, дар Пурравидеҳа нисфирӯзӣ дар Уттарактуру ғуруб, дар Апарагодана нимашаб аст. Вақте дар

Пурравидеҳа офтоб тулӯ мекунад, дар Уттарактуру нимрӯз дар Апарагодана ғуруб, дар Чамбудвипа нимашаб аст. Вақте дар Уттарактуру офтоб тулӯ мекунад, дар Апарагодана нимрӯз, дар Чамбудвипа ғуруб ва дар Пурравидеҳа нимашаб аст. Вақте дар қитъаи Апарагодана офтоб тулӯ мекунад, дар Чамбудвипа нимрӯз, дар Пурравидеҳа ғуруб ва дар Уттарактуру нимашаб аст.

Маънои Пурва шарқ - «пурва» «пеш», «нахустин» буда, ин самт низ мисли дигар самтҳои дар адабиёти ориёхиндӣ тасвиршуда дар нисбати кӯҳи муқаддаси Меру (куллаи ба номи Исмоили Сомонӣ) таъйин гардидааст. Чунин номгузорӣ ба он хотир сурат гирифтааст, ки тибқи ривоятҳои ориёхиндуҳо дар Пурва инсон пештар аз дигар минтақаҳо пайдо шуда будааст.¹¹⁹ Мувофиқи тазаккуроти китобҳои гуногуни «Маҳабхарата» дар ин самт нахустин бор ақлу хирад ба вучуд омадааст. Ду чашми Дхарма нахустин бор дар ҳамин ҷой боз шудаанд ва ӯ худ ҳамеша аз ин ҷойҳо دیدан мекардааст. Мувофиқи ривоёти ориёхиндӣ дар ин самти дунё аз духтарони Дакши бори аввал авлоди башар ба дунё омад ва писарони Кашьяпа низ дар ҳамин минтақа афзоиш ёфтанд. Ин самт самте будааст, ки дар он сарчашмаи комгоirii эзодон нухуфтааст, дар ин ҷо бори аввал маросими нишонагузории Шакра (Индра) ҳамчун шоҳи эзодон ба амал омадааст. Ба ҷиҳати он ки дар ин самт дар аҳди бостон эзодон - сурҳо сокин гашта буданд, онро Пурва номгузорӣ намудаанд. Ба қавли «Сабхапарва» аввалин бор Ведоҳо аз ҷониби Офаридгори Бузург дар ҳамин минтақа суруда шудаанд. Дар ҳамин ҷо нидои мазҳабии «ом» ба сад оҳанг

¹¹⁹ «Пурва» ғоло дар забони русӣ ба шакли «первый» ба маънои пеш ва ё нахустин бокист. Дар забони тоҷикӣ қисмати аввали ин вожа «пур» ба шакли «бар» ба маънои пеш ва боло, масалан дар вожаҳои «бартар», «барин» (ҷархи барин), роиљ аст.

бори аввал садо додааст ¹²⁰. Дарвозаи се дунё дар ҳамин минтақа будааст. ¹²¹

Яке аз эзадони машҳури ориёҳиндӣ Индра, ки яке аз тахаллусҳояш Шакра низ ҳаст, ҳокими мулкҳои Шарқ (Пурва) ба шумор рафтааст. Шакра–Индра мисли ҳокимони дигар самтҳо дар ин самт қасри мисли анвори Офтоб бошукӯҳе дорад, ки онро худ бунёд кардааст. Аз ҳамин лиҳоз дар ин минтақа бо номи ӯ шаҳри Индрапрастҳа ва ё Шакрапрастҳа воқеъ будааст. Ҳоло низ бо номи Индралангар шаҳре дар ғарби Хитой вучуд дорад, ки бояд бешак ёдгоре аз Индра мебошад.

Апарагодан - Плакша–Гомеда

Қитъаи ё қазираи бешазори Плакша - Гомедака дар самти ғарбии кӯҳи Меру (Сумеру) дар соҳили муқобили укёнуси Шӯр ба шакли доира воқеъ гаштааст. Вайро укёнуси Шири (ё шираи Найшакар - Икшу) ихота кардааст. Тибқи таъиноти Васубандху шакли ин қитъа мудаввар буда, ба моҳи пурра шабеҳият дорад. Вай аз Чамбудвиша ду маротиба калонтар аст. Дар Плакша-двипа дарахти Плакша, мерӯяд, ки аз решаҳои он оташе бо ҳафт шӯълаҳои дурахшон забона мезанад. ¹²²

Қитъа қазираи самти ғарбии Чамбудвиша Апарагодан ном дошта, маънои онро чарогоҳҳои ғарбӣ гуфтаанд. Дар китоби «Таърихи таълимоти Бон» омадааст, ки «Қитъаи ғарбӣ ки маънои он «Гови ширдеҳ» аст, шакли мудаввар ва ранги сурх дошта, андозааш ба ҳафтуним ҳазор Паксе баробар аст. Дар

¹²⁰ «Ом» нидои мазъабии ориёиндӯшост, ки ба таври мутантан дар оғози дуоҳои мазъабӣ талаффуз гардида, назди ориёиндӯшо вожаи муқаддас ба шумор мерафтааст. Гумон меравад, ки вожаи «омин» дар дигар мазъабҳо дар охири дуо ифода мегардад, аз асарии Ҳамин вожа будааст.

¹²¹ Мувофиқи космографияи анъанавии Һиндӣ се дунё (трилока) вуҷуд дорад, ки ба он осмон ё Һиништи осмонӣ, замин ва дунёи зерзаминӣ шомиланд.

¹²² Бо номи Плакша ва Плакса Һоло дар Россия рудњо вуҷуд доранд.

самти рости вай қитъаи Маржи (давраи тилой) ва дар тарафи чапаш Тинжи (давраи фирӯзай) воқеъ гаштааст.

Дар Шримад Бхагаватам дар бораи Чамбудви́па гуфта шудааст, ки мисли хандақи атрофи қалъа, ё мисли боғе, ки бо қатори дарахтони беша ихота карда шудааст, укёнусе, ки Чамбудвипаро ихота намудааст, дар навбати худ аз ҷониби Плакшадви́па ихота гардидааст. Плакшадви́па аз укёнуси Шӯр ду маротиба калонтар буда, ба ҳафт вилоят ҷудо мешавад: Дар Плакшадви́па Идҳмачиҳва, писари Прияврата, ҳукмронӣ мекунад, ки қитъаро ба ҳафт қисмат ҷудо карда, бо номи фарзандонаш номгузорӣ кардааст.¹²³ 1. Шива, ки дар он кӯҳи Маникута ва руди Аруна воқеъ гаштаанд. 2. Йаваса, ки дар он кӯҳи Ваджракута ва руди Нримна воқеъ гаштаанд. 3. Субҳадра, ки дар он кӯҳи Индрасена ва руди Ангираси воқеъ гаштаанд. 4. Шанта, ки дар он кӯҳи Чийотишман ва руди Савитри воқеъ гаштаанд. 5. Кшема, ки дар он кӯҳи Супарна ва руди Суптабхата воқеъ гаштаанд. 6. Амрита, ки дар он кӯҳи Хиранияштхива ва руди Ритамбхара воқеъ гаштаанд. 7. Абхая, ки дар он кӯҳи Мегхамала ва руди Сатйамбхара воқеъ гаштаанд.

Дар бораи рудҳо дар адабиёти гуногун омадааст, ки дар ҷараёнҳои хучастаи он рудҳо ғусл намуда, ё фақат ба обҳои онҳо ғўтгавар гардида, ҳар як бандаи миранда метавонад тамоми гуноҳҳои худро шуста созад, ки мардуми Плакша чунин мекунад. Сокинони ҷазира ҳазор сол умр мебинанд. Ҳамаи онҳо мисли эзадон зебоянд ва ҳамчунин мисли эзадон танҳо як бор фарзанд ба дунё меоранд.

Дуои сокинони ҷазира ин аст: Эй шамъу ҷароғи осмонӣ, чашми Ҳамабин, рӯи сари мо дурахшон бош ва бар мо рушании ҳимоят эҳдо намо. Бодо, ки Ягона бар мо меҳрубонӣ намояд ва дуоҳои моро иҷобат гардонад. Вай – қадимтарин аст, Вай – зиндагиву марг аст, Вай дили тамоми

¹²³ Шримад Бхагаватам 5.2. Боби 20. Соҳти замин.

мавҷудот аст. Дар вай аст рушаниву зулмат, қонун ва бенизомӣ. Вай хайрхоҳи бандагон ва ҷазои осӣён аст.

Мувофиқи навиштаи Девабодҳӣ (асри V пеш аз солшуморӣ) ҳафт кишвар - двипа дар дуру наздики атрофи кӯҳи Меру воқеъ гашта будаанд. Яке аз он ҳафт кишвар Гомеда ном дорад, ки тибқи шарҳи яке аз «Пурон»-ҳо ва Сабҳапарва дар самти ғарбии кӯҳи Меру воқеъ гаштааст. Тибқи қоида номи ҳар як аз ин кишварҳо ба сари худ маъно дошта, чанде аз онҳо номи дарахтонро ифода кардаанд. Аммо дар мавриди номи Гомеда чизе зикр нагардидааст. Ҳангоми мурочиат ба луғатҳо, ҳоса луғату фарҳангҳои тафсирии санскрит ду шакл бо маъноҳои зерини номи Гомеда зохир гардиданд: 1. Gomeda – гомеда: чарбуи гов, дарахти «каккола», шохӣ моҳиҳо, номи кӯҳ. 2. Gomedha - гомедҳа - қурбонӣ кардан говро. 3. Гомеда номи санги киматбаҳо. 4. Ченаки андоза. Тавре зикр гардид, дар луғатҳои тафсирии забони санскрит Гомеда номи кӯҳ низ гуфта шуда, мавқеияти он зикр нагардидааст. Азбаски тибқи маълумоти Бартолд, ки баъдан зикр хоҳад шуд, яке аз шохобҳо ва кӯҳи сарчашмаи руди Қаротог Кум ном дошта, ба эҳтимол ихтисоршудаи Гомеда (Кумито) бошад, маънои Гомеда имкон дорад номи кӯҳ бошад. Ҳамчунин тавре Туманский дар “Ҳудуд-ул-олам” зикр кардааст, кӯҳи Komedoј (Комедо – М.Ҳ.) ва тангнои Komedoј дар силсилаи кӯҳҳои Ҳисор вучуд доштаанд. Бояд зикр кард, номи яке аз кӯҳҳои ин кишвар дар «Пурон»-ҳо ба шакли Кумуда низ омадааст, ки маънои нилуфари сафед ё сурхро дошта, ба шакли Гомеда хеле наздик аст. Тавре маълум аст, аллома Абу Райҳон Берунӣ якҷанд сол дар Ҳинд зиндагӣ карда, забони санскрит ва адабиёти қадими Ҳиндро омӯхт. Вай дар баробари дигар навиштаҳояш роҷеъ ба осори ориёҳиндӣ низ дар асараш «Ал-Ҳинд» маълумоти муфасссале дода, дар «Боби XXIV», ки дар он дар бораи ҳафт двипа, тибқи «Пурон»-ҳо батафсил нақл карда мешавад» дар бораи ҳафт

двипа – кишвар маълумот дода, аз ҷумла, дар бораи Гомеда чунин навиштааст: «Баъд аз он ҷазираи шашум Гомеда-двипа воқеъ гаштааст, ки тибқи навиштаи «Матся-пурана» онро ду кӯҳи бузург печондаанд. Яке аз онҳо Сумана ном дошта, рангаш мисли қир сиёҳ аст ва қисмати зиёди ҷазираро (кишварро-М.Ҳ.) дар бар мегирад. Кӯҳи дигар Кумуда (ном дошта), баланд ва рангаш заррин аст. Дар ин кӯҳ (ғиёҳҳои) шифобахш мерӯянд. Дар ин ҷазира ду шоҳигарӣ вучуд дорад. Тибқи навиштаи «Вишну пуран», сокинони ҷазира (кишвар) хайрхоҳу хушахлоқ буда, гуноҳ содир намеkunанд ва ба Вишну ибодат менамоянд. Кастаҳои дар ин ҷо мрига (марғ? – М.Ҳ.), магадҳа, манаса ва мандага ном доранд. Иқлими ҷазира он қадар хушбоду ҳаво ва гуворост, ки бошандагони бихишт ҳар сари чанд вақт барои тафреҳ ба ин ҷо меоянд».¹²⁴ Мувофиқи ташреҳот роҷеъ ба мавқеияти ин ҳафт кишвар Гомедаро дар самти ғарбии кӯҳи Меру, яъне қуллаи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ бояд суроғ намуд.

Агар дар иртиботи ин масъала ба сарчашмаҳои гуногуни хитой ва форсиву арабии асрҳои VI-X назар афканем, дар қисмати шарқии водии Ҳисор мавҷудияти кишваре бо номи Кумит (Кумод, Кумич, Кумед) ишора шудааст, ки роҷеъ ба мавқеияти ҷуғрофӣ ва номи он назари донишмандон яксон нест. Омӯзиш ва таҳлили мавзӯи нишон медиҳад, ки ин кишвар ва кишвари дар адабиёти ориёҳиндӣ бо номи Гомеда зикргардида айна ҳам будаанд. Бори аввал номи ин мулкро сайёҳ ва зоири хитой Сюань-тсзянь, ки соли 630 ба Осиёи Миёна сафар карда буд, дар шакли ба асл Гомеда наздик - Кумито зикр кардааст. Ин сайёҳ Кумиторо дар қатори 27 давлате номбар кардааст, ки аз ҳайати давлати Тахористон ҷудо шуда будаанд. Холумо, Хуталон, Шумон, Чағониён, низ дар ҳамин шумор номбар гардидаанд. Баъдан сайёҳони дигари хитой ин кишварро бо шаклҳои гуногун ёдоварӣ

¹²⁴ Берунӣ Абу Райъон, «Ал-Ҳинд», боби XXIV.

намудаанд. Кумитро баъзе муаррихон Кумед ва Кумич гуфтаанд ва дар мавриди мавқеияти он ихтилофи назар намудаанд.

Бобочон Ғафуров дар “Тоҷикон” роҷеъ ба мавқеияти Кумед чунин ишораҳо намудааст: “Дар сарғаҳи дарёҳои Кофарниҳон ва Вахш мулки Кумед арзи вучуд мекард»¹²⁵. “Дар Хатлон ва Қумод раққосаҳои фаттоне буданд..” “...мусиқачиёни Қумод ниёғони навозандагони имрӯзаи Помир».¹²⁶

Тибқи маълумоти Сюан-тсзан «мулкҳои Kiu-mi-tho аз шарқ ба ғарб 2 ҳазор ли ва аз ҷануб ба шарқ ба масофаи 200 ли қад кашидаанд. Вай дар миёнаи кӯҳҳои Бузурги Тсунлин воқеъ гаштааст. Давродаври марказаш 20 лиро ташкил медиҳад. Дар ҷануби ғарбӣ бо дарёи Po-tsou ҳамхудуд аст; дар ҷануб бо мулкҳои Шиқини ҳамҷавор аст».¹²⁷

Тавре зикр гардид, ҳарчанд назари олимон ва муҳаққиқон роҷеъ ба мавқеияти ҷуғрофии Кумит – Гомедо яқсон нест, аммо он мавқеиятҳо аз ҳам дар фосилаи начандон зиёд ва дар ҳамҷаворӣ воқеъ гаштаанд. Аксари назарҳо ба ҳудудҳои кунунии поёнии водии Қаротегин, Норак, ҳавзаи дарёи Кофарниҳону Ҳисор мувофиқат менамоянд. Тибқи қоидаи китъа-ҷазираҳо, ки дар адабиёти ориёҳиндӣ зикр гардидааст, онҳо бояд мулкҳоро дар бар бигиранд, ки аз се (ё ду) ҷониб бо об (руду дарёҳо) ихота гардида аз як (ё ду) ҷониб бо кӯҳ маҳдуд шуда бошанд. Бинобар ин дар назари аввал чунин менамояд, ки тибқи қоидаи мазкур мулкҳои миёни дарёҳои Вахш ва Кофарниҳон кишвари Гомедаро ташкил медиҳанд. Вале омилҳои дигаре тақозо менамоянд ки Кумит – Гомеда дар ҳудудҳои аз ин ҳам фарохтаре доништа шавад. Дар мақолаҳои пешини мо роҷеъ ба ин кишвар Кумит – Гомеда дар миёни рудҳои Вахш ва Кофарниҳон тахмин шуда буд.

¹²⁵ Ғафуров Б., “Тоҷикон”, Душанбе, 1998, саҳ. 14.

¹²⁶ Ёмон асар, саҳ. 38.

¹²⁷ Memoires ets.1, p.27.

Вале таҳқиқоти баъдӣ нишон медиҳад, ки Кумит – Гомеда дар миёни рудҳои Вахш ва Сурхон воқеъ буда, аз шимол бо каторкӯҳҳои Ҳисор маҳдуд мешудааст. Тавре дар иқтибоси А. Берунӣ зикр шудааст, яке аз кӯҳҳои сарзамини Гомеда Сумана ном дошта, мисли қир сиёҳ будааст. Яъне ин кӯҳро мо метавонем бо кӯҳҳои самти шимоли ғарбии водии Ҳисор айнаида бидиҳем. Тавре маълум аст, ин кӯҳҳо ранги сиёҳ дошта, номи онҳо ба лафзи туркӣ ҳоло низ Қаротоғ, яъне Сиёҳкӯҳ ном дорад. Яъне маълум мегардад, ки Сумана номи кӯҳ буда, номи водӣ низ аз ҳамин ҷо бар омадааст. Дар «Пурон»-ҳо кӯҳи дигари ин водӣ Кумуда номида шудааст. Тибқи иқтибоси болоӣ дар Гомеда ду шоҳигарӣ вучуд доштааст. Вале тавре аз навиштаи сайҳи хитой ва дигар муаррихон бармеояд, дар водии Ҳисор якчанд давлатҳо вучуд доштаанд, ки Чағониён, Шумон, Вашгирд, Кумид, Сайлакон.... ва ғайра дар шумори онҳоянд. Яъне он гуна, ки дар оғози асри 7 давлати Тахористон ба 27 давлати хурд-хурд ҷудо шуда буд, кишвари Кумит (Гомеда) низ имкон дошт ба чандин давлату вилоятҳо ҷудо шуда бошад. Дар баробари пайдо шудани номи давлатҳои нав Кумит – Гомеда аз самти ғарб охишта-охишта номи худро аз даст дода, дар сарзаминҳои шарқии водии Ҳисор боқӣ мемонд. Ҳамин тавр Гомеда-Кумити таърихӣ дар минтақае, ки зикраш рафт, воқеъ буда метавонисту бас.

Ҳамчунин шояд чанд гоҳе нуфузи ин кишвар ба минтақаҳои берун аз ин ду дарёи номбаршуда масалан, чи тавре дар баъзе сарчашмаҳо омадааст – дар минтақаҳои Ванҷу Дарвоз паҳн шуда бошад, вале ин минтақаҳо дар нахуст дар шумори Кумито (Гомеда) буда наметавонистанд, зеро онҳо сарзаминҳои қитъаи Чамбу ба шумор мерафтанд.

Чамбудвипа (Помир)

Аз кӯҳи Меру (ҳоло ба номи Исмоили Сомонӣ) ва шумораи ҷазираҳои он дар адабиёти ориёхиндӣ, вачрянӣ, чайнӣ, буддой ва дар қиссаву асотири халқҳои Ҳинд, Индонезия, (Балӣ, Ява ва ғ.) Бирма, Непал, Ветнам, Тибет, Хитой, Муғулистон, Қалмиқия, Якутия, дигар халқҳои туркнажод ёдоварӣ ба амал омада, ҳамчунин ишораҳо доир ба ин мавзӯ дар адабиёти шифоҳии баъзе халқҳои Африкову Аврупо, ҳиндуҳои Америко мушоҳида мегарданд. Дар сарчашмаҳо ки зикрашон рафт, кӯҳи Меру (дар баъзе ҳолатҳо бо номҳои тағйирёфта) ҳамчун бузургтарин кӯҳи дунё, меҳвари замин, тири замин, шоҳи кӯҳҳо, мақари эзодон, ҷойгоҳи бихишт тасвир ёфта, ҷинсияти он аз сангу металлҳои қимматбаҳо қаламдод шудааст. Ва албатта, сарчашмаи ҳамаи ин қиссаву ривоятҳо навиштаҳои адабиёти ориёхиндӣ будааст. Сарфи назар аз умумият ва ягонагии сарчашмаҳо, ҳар як халқ ба ин мавзӯ дар иртиботи хусусияти милли ва ҷуғрофияи маҳалли худ бар он тағйири иловаҳо афзудааст. Дар шарҳи «Сабҳапарва» дар асоси ташреҳи яке аз нахустин ва бузургтарин муфасссирони «Маҳабҳарата» Девабҳодҳи шумораи ҷазираҳо ё китъаҳои атрофи Меру ҳафтто таъйин шуда, ба тариқи зайл номгузорӣ гардидаанд: Чамбудви́па, Кушадви́па, Шака, Краунча, Шалмалӣ, Гомеда, ва Пушкара. Дар шарҳҳои дигар дар номгузорӣ ва шумораи ҷазираҳо дигаргуниҳо ё тағйирот ба назар расидааст. Ҳар як аз ин ҷазираҳо «двипа» ном дошт, ки маънои он низ ҷазира ва ё китъа будааст. Баъди муҳочирати ориёхиндуҳо, бо назардошти он ки шаҳри Ланка ва ҷазираи Чамбу дар асотири ин халқ ҳамчун ҷазираҳои ҷанубӣ номбар шуда буданд, нимҷазираи Ҳинд ва ҷазираи Шри Ланкаро (Сарандеп - Саран двип) ба он ду маҳал айният доданд. Ҳамин тариқ, аз шумори ҷазираҳои зиёде танҳо Чамбу айнияти худро дар симои нимқораи Ҳинд пайдо намуду ҳалос. Баъзе аз муҳаққиқон ҷазираи Шака-Сака-Сакаларо ба Суғд ва ё Скифия, баъзеи дигар ба яке аз минтақаҳои Помир

айнияти тахминӣ доданд. Дигар ҷазираҳо ҳамчун, гӯё тасвиrotи асотирӣ аз ёдҳо рафтанд. Вале мушоҳидот нишон медиҳанд, ки он ҷазираҳо дар дуру наздики кӯҳи Меру вучуд дошта, баъзе аз онҳо имрӯз низ нишониҳои номиву ҷуғрофии худро ҳифз намудаанд.

Рочеъ ба шумора ва номи ҷазираҳо дар адабиёти халқҳои гуногун ихтилофҳо ба назар расида бошад ҳам, дар он миён дар бораи номи Ҷамбу ва мавқеияти ҷанубии он як сон тасвирот зикр гардидааст. Тибқи тасвиrotи адабиёти ориёҳиндӣ ва буддӣ дунё аз се қисмат - лока иборат будааст, ки онҳо Тирялока, («Дунёи поёнӣ») Мадхялока, («Дунёи миёна») ва Урдхвалока («Дунёи болоӣ») ном доштаанд. Ҷамбу ва ё Ҷамбудвипа дар қисмати Дунёи миёна мавқеият доштааст. Мувофиқи маънидоди шорехони «Маҳабхарата» Ҷамбу номи дарахти себест, ки меваҳои хеле бузург доштааст ва ҳангоме, ки он меваҳо ба оби укёнус меафтадаанд, садои «ҷам-бу» мебаровардаанд. Аммо дар адабиёти дини ҷайнӣ маънои «ҷамбу»-ро «хеле гарм» гуфтаанд. Бояд зикр кард, ки ривояти ҳамин дарахти Ҷамбу аст, ҳамчун «Дарахти ҷаҳонӣ» (Мировое древо) дар асотирӣ аксари халқҳои дунё зикр гардидааст. Барои мисол дар асотирӣ келтӣ дарахти аввалон (себ) ёд шуда, ки дар «Ҷазираи саодат» мерӯидааст. Аз «Ҷазираи саодат» дар асотирӣ юнонӣ, келтӣ, шумерӣ ва дигар халқҳо ҳамчунин дар қиссаҳои Инчил ёд шудааст.

Мувофиқи ташреҳоти адабиёти дини ҷайнӣ дунёи Мадхялока (миёна) шакли мудаввар дошта, қитъаи (ҷазираи) Ҷамбудвипа низ дар маркази он ба шакли доирашакл ҷойгир шудааст.¹²⁸ Кӯҳи Меру онро ҳамчун меҳвар бурида гузаштааст. Дар буни ин кӯҳ дараҳои бихиштосои Бҳадаршала, Нандан ва Сауманас дар миёни кӯлҳо ва қасрҳои эзадони Шакра ва Ишана воқеъ гаштаанд. Дар

¹²⁸ Мифи народов мира, т. II, стр. 326.

кӯҳҳои Мандара ва Пандак, дар атрофи Меру чор қуллаи кӯҳ, ки «қуллаҳои бахшоиш» ном доранд, воқеъ гаштаанд. Дар бунӣ ҷаҳор кӯҳ, ки дар атрофи Меру ба шакли конус воқеанд, ҷаҳор қаср рӯ ба ҷаҳор самти дунё - шарқ, ғарб, ҷануб ва шимол сохта шудаанд. Дар Ҷамбудвипа аз самти ғарб ба шарқ шаш силсилакӯҳ қад кашидаанд, ки онҳо Ҷимават, Маҳаҳимават, Нишадҳа, Нила, Рукмӣ, ва Шикҳарин ном дошта, ҳафт сарзаминро аз ҳам ҷудо намудаанд. Он сарзаминҳо Бҳарата, (ва ё Бҳарах) Ҷаймавата, Ҷарӣ, Видехо, Рамӣика, Ҷайраняват ва Айравата (ва ё Еравата) ном доштаанд.

Сарзамини Ҷамбу барои ноил шудан ба озолии шахсӣ (моқша) хеле созгор буда, мардумаш бо меҳнат (кармабҳума) рӯз мегузарондаанд. Дар ҳоле ки мардуми дигар сарзаминҳо бо неъматҳои табиӣ қаноат мекардаанд. Ҷамбудвипа бо укёнуси Лаванода маҳдуд мешудааст, ки ин укёнус ҷаҳор ҷазираро дар бар мегирифтааст. Ин силсилаи ҷазираҳо Антардвипа (ҷазираҳои дохилӣ) ном доштаанд.

Дар адабиёти ҷайнӣ дунё иборат аз се қисмати конусшакл ва ба шакли андоми одамӣ тасвир ёфтааст. Дунёи миёна миён, дунёи болоӣ аз миён боло ва дунёи поёни аз миён поёни одам гуфта шудааст. Аз ҳамин ҷост, ки Ҷамбу бо кӯҳи Меру дар аксар маврид ҳамчун меҳвар, тир ва нофи дунё тасвир гардидааст. Дар маркази дунёи миёна китъаи доирашакли Ҷамбу тасвир ёфтааст, ки дар атрофи он дарёҳои зиёде таҷаммуъ мегарданд. Кӯҳи Меру аз маркази Ҷамбу доман кашидааст, ки он низ мутобиқан маркази дунёро ташкил медиҳад. Ин кӯҳ аз тило, нукра, булӯр ва дигар сангу металлҳои қиматбаҳо таркиб ёфтааст. Хати марказиро мулки Маҳавидехо ишғол менамояд, ки дар ҷануби он мулкҳои Ҷариварша, Хаймативарша ва дар самти шимолиаш Рамьярварша ва Хайранаватаварша воқеъ гаштаанд. Аз кӯҳи Маҳавидеха силсилакӯҳҳо ба тарафҳои байнисамтӣ қад кашида, ду мулкро аз ҳам ҷудо мекунанд, ки яке Уттакуру

ном дошта дар он калпаврикшаи (дарахти ичрои хошишҳо) Чамбу мерӯяд. Мулки дигар Девакуру ном дошта, дар он калпаврикшаи Шалмалӣ вучуд дорад. Дар атрофи Чамбудви́па девори алмосӣ қад кашида, аз пушти он панчарае аз сангҳои қимматбаҳо воқеъ гаштааст.

Баъдан қитъаи (двипаи) Дхатакикҳанда ҷойгир шудааст, ки аз шимол ва ҷануб қаторкӯҳҳо онро ба ду ним ҷудо намудаанд. Ҳар яке аз ин нима шакли Чамбу́ро дар худ такрор намудааст. Ҳар яке аз ин нимаҳо нусхаи Маҳавидеҳа ва Меруи худро дорад, ки дар шакли хурдтаре зоҳир гаштаанд. Баъд аз он уқёнуси Калода ва қитъаи Пушкардвипа, ки он ба ду ҳиссаи баробар тақсим шудааст, мавҷеият доранд. Пас он уқёнуси Варунавара мавҷеият дорад. Уқёнус ва қитъаи аз ҳама охир (дар самти шимол - М.Х.) Сваямбхурмана ном доранд.

Тибқи асотири дини буддой низ Меру дар маркази дунё ҷой гирифтааст. Меру – Сумеру, яъне Меруи неку низ ном дорад. Дар атрофи он ҳафт қаторкӯҳ қад кашидаанд. Онҳоро дарёҳову кӯлҳои доирашакл аз ҳам ҷудо кардаанд. Дар байни онҳо чор қитъа ҷой дорад, ки дар шарқ Пурвавидеҳа, дар ҷануб Чамбудвипа, дар ғарб Апарагадана, ва дар шимол Уттарактуру ном доранд. Ҳар як аз ин қитъаҳо панҷсад ҷазирача ихота кардаанд, ки дар миёни уқёнуси Ҷаҳонӣ воқеъ гаштаанд. Уқёнуси Ҷаҳонӣ бо девораи кӯҳии Ҷакравала ихота шудааст. Зиндагии мардуме, ки дар ин қитъаҳо зиндагӣ мекунанд, яқсон набудааст. Дар Уттарактуру, ки гандум хушк мерӯяд, зиндагӣ осон аст. Мардуми Чамбудвипа бо мардонагӣ, хушёрӣ ва дилсофӣ ном баровардаанд. Базму сурур дар ин диёр танинандоз аст. Буддоҳо ва ҷакравартҳо танҳо дар Чамбудвипа ба дунё меоянд. Дар болои кӯҳи Меру осмони 33 эъод ҷой гирифтааст. Дар маркази Чамбудвипа қароргоҳи буддоҳои гузашта, ҳозира ва оянда қарор доштааст. Дар шимол дар байни кӯҳҳои Ҳимован ва Гандо шоҳи аждаҳо ҷойгоҳ дорад.

Дар ин чо баҳри чаҳоргӯшаи Мапама воқеъ аст, ки дарёҳои Ганга, Синдху, Вакшу ва Сита аз он қорӣ мешаванд. Дар шимолтари он шоҳи дарахтон Сала мерӯидааст.

Чунон ки зикр гардид, дар шимоли Чамбу кӯҳҳои Ҳимован ва Гандо воқеанд ва гӯё дар домани ин кӯҳҳо шоҳи аждаҳо қойгоҳ доштааст. Чунин тасвир боз як ҷиҳати айниятдиҳии моро қавӣ мегардонад. Дар паҳлуи куллаи ба номи Москва (баландиаш аз сатҳи баҳр 6875 м.) пириҳе бо номи Гандо мавҷуд аст, ки дар самти шимолии ҷазираи Чамбу воқеъ гаштааст. Агар онро ба назар бигирем, ки дар аксар маврид куллаҳо бо пириҳои ҳамшафаташон як ном доштаанд, пас бояд номи куллаи ба номи Москва низ Гандо буда бошад, ки бешак ҳамон Гандои ориёҳиндист. Дар бунӣ ин кӯҳ, аз қавли шоҳидон, аз ҷинсҳои аҷибӣ кӯҳӣ ҳоло низ суроби аждаҳое вучуд дорад, ки ба садҳо метр қад қашидааст.

Дар қисматҳои марбути асотири ориёҳиндӣ омадааст, ки ҷазираҳои Ланка ва Чамбу ба ҳам пайваستاанд. Ин назар бешак аз мавқеияти аввалии Чамбу ва Ланка манша гирифтааст, вагарна нимқораи Ҳинд ва ҷазираи Шри Ланка, тавре маълум аст, дар фосила қарор доранд.

Асотири ориёҳиндӣ ба ойинҳои чайнӣ ва буддӣ таъсири амиқи ҳудро гузошт ва тавассути ойини буддӣ ба кишварҳои дигар, аз ҷумла Тибет, Хитой, Бирма Непал, Муғулистон Япония Қалмиқия, Якутия паҳн гардид. Дар миёни ин халқҳо ҷазира-қитъаи Чамбу ба шаклҳои Дзамбулинг, Чамбул, Замбу, Замбудиб, инчунин кӯҳи Меру ба гунаҳои Меру, Сумеру Сумер, Сумбур, Сомер, Семер ва ғайра тағйири шакл кардааст.

Дар «Сабҳапарва» Чамбу ҳамчун кишвари қисмати миёнаи замин, сарзамини шоҳони авлоди Бҳарат аз ҷумла Бҳоча, Каруша, Калабха ва дигарон тасвир ёфтааст. Дар асотири тибетӣ низ аз тирӣ дунё - Меру, ҷазираи

Дзамбулинг¹²⁹, кӯҳи яхи Кайлас, нӯҳ қазира-қитъа, пандавҳо, Йима, асурҳо ёд шудааст.

Мувофиқи асотири муғулӣ дар домани кӯҳи Меру (Сумеру) дарахти чаҳонии Дзамбу қад қашидааст, ки мевахояш сабабгори чанги миёни эзадон гаштааст. Муғулҳо баъд аз гӯрондани ақрабояшон дар атрофи гӯр аз сангҳо дувоздаҳ теппача месозанд, ки як навъ ёдкарде аз дувоздаҳ қазираи атрофи Меру будааст. Вожаи «двипа» аз ҳамин ҷо ба гунаи диба, теппа баргашт, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ низ ворид шуда, дар таркибҳои Қўрғонтеппа, Ўротеппа, Чортеппа ҷой дорад. Дар асотири баъзе халқҳои муғулнаҷод бурятҳо манчуриҳо, олтоиҳо ҳудои осмонҳо Хормуста, Хурмаст, Хирмас, Тюрмас, Қурбусту Уч-Қурбустан ном дорад, ки аз номи Хурмузд баргашт шудаанд. Дар космологияи ламай Хормуста бузурги ҳама 33 (дар баъзе гунаҳо 99, 55, 3) эзадонест, ки дар қуллаи кӯҳи Сумеру мақардоранд. (Яъне назари айни ҳам будани кӯҳҳои Меру ва Ҳара Баразайт тақвият меёбад).

Ин гуна ки маълум мешавад, дар иртибот бо Ҷамбу номҳои кӯҳҳову кишварҳои зиёде дар асотири халқҳои гуногун номбар шудаанд, ки таъйини айнияти онҳо таҳқиқи махсус меҳосад. Вале дар як нигоҳ низ ошкор кардан мумкин аст, ки кӯҳу дарё ва воҳидҳои ҷуғрофӣ, ки зикрашон меравад, дар ҳудудҳои Тоҷикистон, ҳоса Помир ва атрофи он мавқеият доранд. Албатта баъд аз сайри таърихии асотири мазкур дар вусъатҳо ва фурсатҳо хеле тағйирот пазируфтаанд. Таъйини ҷузъиёт ва айнияти дақиқ бахшидан ба онҳо кори таҳқиқоти оянда аст. Ҷамбу яке аз машҳуртарин номҳои муқаддаси ориёиндӣ ва баъдан буддой буд, ки дар

¹²⁹ Дзамбулинг – яъне нусхаи Љамбу. Баъзе муъаллифони вожаи «линг»-ро лафзи тибетӣ ва маънояшро «қитъа» гуфтаанд. Аммо номҳои «Ховалинг», «Ашалинг», «Сиполинг» ва ғайра далели онанд, ки ин вожа ориётољикист.

таи ҳазорсолаҳо на танҳо аз байн нарафт, балки шӯҳрату мавқеияти фарохотареро касб намуд.

Тавре зикр гардид, Ҷамбудви́па мулкхоеро дар бар мегирад, ки ба он самти шарқии қаторкӯҳи Сарикӯл, аз ҷониби шимол рудҳои Қизилсӯ (водии Алай ва Лахш) ва Сурхоб (водии Рашт), аз ҷониби ғарб водии руди Хингоб (аз пайвастшавӣ бо руди Сурхоб то ноҳияи Тавилдара) ва водии руди Панҷ (аз ноҳияи Қалъаи Хумб то сарчашмаи руди Вахондарё) ва аз ҷануб аз самти ғарбии қаторкӯҳи Шохдара то самти ҷанубии қаторкӯҳи Сарикӯл шомил мешаванд. Дар нисбати шакли Ҷамбудви́па («мисли дучарха») Васубандху дар асоси таҳлили ҳудудҳои ин қитъа шарҳ додааст, ки се тарафи он бо дарозии ду ҳазор йочан ҳар яке ва тарафи чоруми он севуним ҳазор йочан дарозӣ дорад. «Маҳз ба ҳамин сабаб шакли вай дучархаро ба ёд меоварад».

Дар боби тасвири Ҷамбудви́па дар «Шримад Бҳагаватам» (3.1 боби шонздаҳ) чунин омадааст: «Шукадева Госвами роҷеъ ба Маҳароча Прияврат ва наслҳои вай ҳикоят карда, кӯҳи Меру ва системаи сайёраи Бҳумандалро тасвир намуд. Бҳумандала аз лиҳози шакл мисли гули нилуфар буда, ҳафт ҷазираи вай ба косаи ин гул шабоҳат дорад. Дар марказ ҷазираи Ҷамбудви́па ва дар маркази Ҷамбудви́па кӯҳи Сумеру, ки аз тиллои холис таркиб ёфтааст, ҷой гирифтааст. (Вай дар болои замин 84 000 йочан қад афрохта, дар зери замин 16 000 йочан реша давондааст. Қутри вай 32 000 йочан ва қуллаи вай 16 000 йочанро ташкил медиҳад.) Сумеру шоҳи кӯҳхост, вай тамоми заминро бар дӯш бардоштааст. Ҳамчунин зикр карда мешавад, ки шоҳ Прияврата аз баҳри корҳои дунёӣ баромада, ба омӯзиши донишҳои рӯҳонӣ машғул шуд, бо хоҳиши падараш ҳокими Ҷамбудви́па гардид.

Он гуна кӯҳи Сумеру бо мулкҳои Ҷамбудви́па ихота шудааст, худ Ҷамбудви́па бо обҳои укёноси Шӯр ихота гардидааст. Мисли он ки давродаври қалъа хандақ кашида

шуда ва бешае, ки онро мисли боғ ихота кардааст, укёнуси Шӯр, ки обҳои он Чамбудви́паро ихота кардаанд, худ бо замини Плакшадви́па ихота шудаанд. Қутри Чамбудви́па 100 000 йочанро ташкил медиҳад. Чамбудви́па шакли мудаввар дошта, шабеҳи барги гули нилуфар аст.

Ҳар як қазираи баъдӣ аз қазираи пешин ду маротиба калон аст. Укёнусҳо аз лиҳози бузургии худ ба қазираҳое баробаранд, ки ба онҳо ҳамхудуд мебошанд. Чамбудви́па дар маркази ҳамаи ин воқеъ гардида, кӯҳи тиллоии Меру дар маркази ин қитъа қад қашидааст.

Дар «Стхананга-Сутра» дар бораи Чамбудви́па омадааст: 1.248 Дар маркази ҳамаи укёнус ва қитъаҳо қазираи Чамбу воқеъ гаштааст, ки қазираи аз ҳама хурдтарин ба шумор меравад. Шаклаш мисли кулчақанди дар равшан пухта, ё мисли чархи ароба, ё гули нилуфар, ё мисли моҳи пурра мудаввар аст. Дарозо ва пахнояш 100000 йочан аст.¹³⁰

Қитъаи Чамбудви́па номи худро аз дарахти Чамбу гирифтааст. Себҳои ин дарахт гӯё ба мисли фил бузург будаанд. Вақте онҳо мепазанд, ба қуллаи кӯҳ(-и Мандара) ба поён афтада, аз шарбаташон руди Чамбу (руди Арунода) ташкил меёбад (ва аз самти шарқии Илаврита чараён мегирад), ки аз оби он сокинони Чамбу менӯшанд. Дар натиҷаи нӯшидани ин об онҳо саодатманду сикхатманд ҳастанд, арақ ва бўи бад намекунанд. Дар матнҳои муқаддаси буддой руди Чамбу баъзан Ганга номида мешавад.

Ҳоки сохилҳои рудҳо шарбати Чамбу ро ҷаббида, аз насими сабук хушк мегардад ва тиллоии Чамбунада аз он ба вучуд меояд, ки аз он барои равонҳои муқаддас ороишот таҳия карда мешавад.

Кӯҳҳои ҳамхудуди он (мулкҳо) Ҳимават, Ҳемакута ва Нишадҳа, мебошанд, ки дар самти ҷанубии Меру ва Нила, Швета ва Шрингин — дар самти шимоли он воқеъ гаштаанд;

¹³⁰ «Анга-агамаи сеом, ганадҳараи панъуми Шри Судҳарма Свама»

ду қаторкӯҳи марказӣ (баъд аз Меру, ё Нишадҳа ва Нила) ба масофаи сад ҳазор йочан қад кашидаанд (ба шарқ ва ғарб). Баландии он кӯҳҳо ду ҳазор йочан, паҳнояшон низ ба ҳамин фосила мебошад. варшаҳо - кишварҳои байни қаторкӯҳҳо чунин ном доранд: Бҳарата, ки дар самти чанубии кӯҳҳои Ҳимават воқеъ гаштааст; баъд — Кимпуруша, ки дар байни Ҳимават ва Ҳемакута воқеъ гаштааст; дар шимол аз Ҳемакута ва дар чануб аз кӯҳи Нишадҳа — Ҳариварша; дар шимоли Меру — Рамяка, ки аз кӯҳи Нила ё кӯҳҳои нилӣ то кӯҳи Швета (кӯҳҳои сафед); Ҳиранмая дар миёни кӯҳҳои Швета ва Шрингин воқеъ гаштааст. Ҳар як варша нӯҳ ҳазор йочан дарозӣ дорад. Чамбудвипаро ҳашт қазираҳои хурд ихота намудаанд (ба Бҳаратаварша ҳашт қазира пайваст мешавад). Онҳо Сварнапрастха, Чандрашукла, Авартана, Раманака, Мандара-харина, Панчаҷаня, Симхала ва Ланка ном доранд.

Мувофиқи тасвири дигар адабиёти ориёиндӣ, инчунин ойнҳои чайнӣ ва буддой шаш қаторкӯҳ қитъаи Чамбуро аз ғарб ба шарқ бурида, онро ба ҳафт мулк чудо карда будаанд. Ин кӯҳҳо ба тариқи ҳаммарказӣ (концентрированные) ба кӯҳи Меру (қуллаи Исмоили Сомонӣ) пайваст мешаванд, ки номҳояшон чунин аст: 1. Ҳимават. 2. Маҳаҳимават. 3. Нишадҳа. 4. Нила. 5. Рукмӣ. 6. Шикҳарин. Тибқи маълумоти сарчашмаҳо дар водиҳои миёни ин кӯҳҳо ҳафт мулк ҷой гирифта будаанд, ки ба тариқи зайл номгузорӣ гардидаанд. 1. Бҳарата ё Бҳарах. 2. Ҳаймавата. 3. Ҳарӣ. 4. Видехо. 5. Рамйика. 6. Хайраняват. 7. Айравата ё Еревата.

Мулкҳои Чамбудвипа

Дар адабиёти қадими ориёиндӣ гуфта шудааст, ки Чамбудвипа аз нӯҳ вилоят иборат мебошад, ки дарозии ҳар як (аз шимол ба чануб) 9 000 йочанро (ба ғайр аз Бҳадрашва ва Кетумала) ташкил медиҳанд. Меру, ки баъзан Меруманда низ

номида мешавад, дар ихотаи Чамбудви́па воқеъ буда, ҳашт кӯх онро ба нӯх қисмат чудо кардаанд: 1. Илавритава́рша. 2. Рамякава́рша. 3. Хиранмая́варша. 4. Уттараку́руварша. 5. Ҳарива́рша. 6. Кимпуруша́варша. 7. Бҳаратава́рша. 8. Кетумалава́рша. 9. Бҳадрашва́варша.

Кишварҳои Бҳарата, Кетумала, Бҳадрашва ва Уттаракуру мисли баргҳои нилуфар воқеъ гаштаанд. Чатҳара ва Дэваку́та — ин ду қаторкӯҳе ҳастанд, ки аз шимол ба ҷануб қад кашида, байни худ силсилаи кӯҳҳои Нила ва Нишадҳа́ро пайваст намудаанд. Ва кӯҳҳои Тришринга ва Ҷарудха́ — ин ҳудуди шимолии Меру мебошад, ки дар байни ду баҳр аз шарқ ба ғарб қад кашидаанд.¹³¹

Дар ҷануби Илавритава́рша се қаторкӯҳи бузург вучуд дорад. Онҳо аз шарқ ба ғарб қад кашида, (агар аз шимол ба ҷануб нигоҳ карда шавад,) Нишадҳа́ (дар шимоли ду кӯҳи дигар), Ҳемаку́та (дар ҷануби Нишадҳа́) ва Ҳимолой (дар ҷануби Ҳемаку́та) ҷой гирифта, ҳар яке аз шарқ ба ғарб қад кашидааст. Баландии ҳар яке аз ин қаторкӯҳҳо 10 000 йочан (80 000 мил) мебошад. Онҳо се варша: Ҳарива́рша, Кимпуруша́варша ва Бҳаратава́рша аз ҳам чудо мекунанд.

Бҳарата

Тибқи навиштаҳо Бҳаратава́рша дар ҷануби Кимпуруша́варша воқеъ гашта, онҳоро кӯҳи Ҳимолой аз ҳам чудо мекунад. Бҳаратава́рша гӯё дунёи одамон ва махлуқоти ба онҳо монанд мебошад.

Мутобиқи тасви́роти аксари адабиёт дар қитъаи Чамбу (Помир) аз ҷануб нахуст укё́нуси Лавано́да (Шӯр) ва баъд аз он кӯҳҳои Ҳимава́т (Ҳимолой) ҷой гирифтаанд. Аз соҳили

¹³¹ Ду баҳр — тавре дар боби укё́нуси Лавано́да зикр гардидааст, ин укё́нус аз ҷаъно́р қисмат — ҷанубӣ, шарқӣ, шимолӣ ва ғарбӣ иборат будааст. Тришринга ва Ҷарудха́ ба энтимол кӯъно́и Заалай ва Алай мебошанд, ки дар миёни баҳрҳои шарқӣ ва шимолӣ қад кашида будаанд.

укёнус то ин кӯҳҳо аз нӯҳ (ё ҳафт) варшаи Чамбудви́па як варшаро ташкил медиҳад. Ин қисмат Бҳарата ва ё Бҳарах ном дорад. Тибқи омӯзиши мушаххасот аз самти ҷануб баъди руди Вахондарё, ки укёноси Лаванода дар замони худ аз ҳамин руд оғоз мешуд, мулкҳои Бҳарата оғоз ёфта, то қаторкӯҳҳои Ишқошим - Шохдара - Вахон, ки кӯҳи Ҳимолой номида мешуданд, идома меёфтанд. Дар ин қаторкӯҳҳо куллаҳои баландтарин – Маяковский (6095), (6105), куллаи Карл Маркс (6723) воқеъ гардида, ҳамеша барфпӯшанд. Шояд аз ҳамин лиҳоз онҳо Ҳимолой (барфпӯш, сарзамини барф) номида шудаанд.

Ориёхиндуҳо ба Ҳинд муҳоҷират карда, мавқеияти ин кӯҳхояшонро фаромӯш накарданд. Дар пораи иқтибоси зерин ҳарчанд самти ҳаракати зиёраткунандагон пурпеч тасвир шуда бошад ҳам, аммо маълум мегардад, ки онҳо баъди аз кӯҳҳои Ҳимолой ва биёбони регзор гузаштан ба кӯҳи Меру расидаанд. Дар бораи мавқеияти кӯҳҳои Ҳимолой дар «Маҳабҳарата» омадааст: «Нахуст онҳо ба сӯи шарқ раҳсупор гаштанд, баъд ба ҷануб, пас аз он ба ғарб ва дар охир ба самти шимол тоб хӯрданд. Дар ин ҷо дар пеши роҳашон кӯҳҳои Ҳимолой падидор гаштанд. Баъди гузаштани ин кӯҳҳо онҳо биёбони васеъи регзорро диданд, ки дар пушти он кӯҳи муқаддаси Меру воқеъ гашта буд. Онҳо ба сӯи ин кӯҳ раҳсупор шуданд».¹³²

Дар «Авесто» борҳо аз Ҳаратии баланд сухан рафтааст, ки ин ном таҳфифи Бҳарата аст.¹³³ Дар ин бора дар «Авесто» омадааст: «Нахустин кӯҳе, ки дар ин сарзамин боло омад, Ҳаратии баланд аст». «Ҳара – кӯҳҳои устуравӣ, ки заминро ихота намудаанд. Номи Ҳара Баразайт, ки маънои

¹³² Ильин Г.Ф.. «Старинное индийское сказание о героях древности» 1958. с. 130.

¹³³ Аз дифтонгҳои ориёиндӣ дар баъзе маврид ихтисори овози аввал ва дар мавридийҳои дигар ихтисори овози дуввум ба сураи гирифтааст, ки бһоля – холя, бһорис – ьорис, бһишма – хашм, кһула – ьилла, бһага – бага, бһуль – печ, дһан – дон (мас. гулдон), бһут – буд ва ғайра дар ьамин шуморанд. Бһарата тибқи ьамин қоида ба Һаратӣ баргашт намудааст.

тахтуллафзаш Кӯхи Баланд мебошад, баъдҳо ба кӯхҳои Албурз дар шимоли Эрон ва Албурз дар Қафқоз (номи ҳар ду авестоист) кӯчонда шудааст. Дар асоси тасаввурот дар бораи Ҳарои Баланд ё Ҳаратӣ эҳтимол аст, ёдоварие аз Помир ва Ҳиндукуш қарор гирифта бошад».¹³⁴

Баъдҳо Чамбура ба Ҳинд айният доданд (айният надоданд, балки чунин гумориданд, ки Чамбу дар асл ҳамин Ҳинди кунунист) ва Бхаратаро низ. Бояд гуфт, ки номҳои ориёҳои ҳиндӣ номҳои кӯчиданд ва ба Ҳинд аз мавқеияти аввалияи худ бо муҳоҷирати ориёҳиндуҳо омаданд. Ва ҳоло номи расмии Ҳинд ба забони мардуми он диёр Бхарат аст. Дар адабиёти ориёҳиндӣ, ҳоса адабиёти ойинҳои чайнӣ ва буддӣ ин ном ба шаклҳои Бхарат, Бхаратаварша ва Бхарах зикр шудааст. Номи Бхарата то ба Ҳинд кӯчиданаш дар ҳудудҳои Чамбу ва баъзе маҳалҳои дигари ҳамҷавораш мавқеият дошт ва аз ин рӯ то кунун дар забон ва ғӯишҳои мардум ва номҳои маҳалҳо нишони худро боқӣ гузоштааст. Шояд ҳоло дар забони аҳли Ҳинд аз маъноҳои Бхарата он қадар нишонӣ пайдо нагардад, ки дар забону маҳалҳои тоҷикон.

Ва аммо дар забони ориёҳиндӣ Бхарата ба чандин маъно зикр шудааст. Аслан Бхарата номи шохест ва ин қисса дар бораи ӯст. «Асосгузори насли пауравҳо ва ҳокими мулкҳои водии чаҳор баҳр гурде буд бо номи Духшайанта. Вай дар натиҷаи ҷангҳо ҳар чор иқлимо ба худ тобеъ карда буд. Дар замони ҳукмронии вай мардум хушу хуррам буданд, аз дуздон, аз бемориҳо хавфе надоштанд. Боре ӯ ба ҷангал ба шикор рафта, бо духтари зебои ҳаким Канва, ки Шакунтала ном дошт, вохӯрад. Ба он духтар дил бохта, ӯро ба никоҳ даъват мекунад. Шакунтала пеш аз ақди никоҳ шарт мегузорад, ки писаре, ки аз онҳо ба дунё меояд, бояд вориси тахту тоҷи Духшайанта гардад. Духшайанта ба ин шарт розӣ

¹³⁴ «Авесто». Душанбе, 1990. (нашри русӣ) шарҳ: «Нара».

мешавад. Баъди чанде ӯ Шакунталаро дар чангал гузошта, ба пойтахташ бармегардад. Аз Шакунтала писаре таваллуд мешавад, ки дар зебоиву паҳлавонӣ дар олам назир надошт. Рӯзе модараш ӯро ба назди Духшаянта оварда меҳаҳад ӯро муаррифӣ кунад. Духшаянта аз писараш мункир мешавад. Вақте Шакунтала бо писараш баромада рафтани мешавад, аз осмон садое мерасад ва ба Духшаянта, ки дар ихотаи коҳинон ва мушовирон нишаста буд, мегӯяд: «Модар танҳо ҳомила аст, дар асл писар ба падар тааллуқ дорад, зеро аз пушти вай ба дунё омадааст. Тарбияташ кун¹³⁵, эй Духшанта ва аз Шакунтала рӯ нагардон! Ҳар падаре аз писараш рӯ гардонад, сабабгори бадбахтӣ хоҳад шуд! Писари наҷиби Шакунталаро тарбият кун, эй насли Пуру! Аз он ҷиҳат ки вайро ту бо амри мо тарбият мекунӣ, бигуздор номи писарат Бҳарата бошад!»¹³⁶

Ин овози осмониро шунида, шоҳи авлоди Пуру шодмона ба коҳинон ва мушовирон мегӯяд: «Бишнавед, ин суҳанони расули эзодноро, ман худ низ медонистам, ин писари ман аст. Агар ман танҳо аз рӯи гуфти Шакунтала писарамро қабул мекардам, мардум шубҳа мекарданд». Ҳамин тариқ ӯ писар ва ҳамсараш Шакунталаро қабул медорад. Баъд вақте Бҳарата ба тахти подшоҳӣ менишинад, тамоми шоҳони гирду атрофро ба худ тобеъ намуда, дар ҷаҳор иқлим ҳукмронӣ менамояд. Ва он сарзаминҳое, ки ӯ зери тасарруфи худ дароварда буд, бо номи кишвари Бҳарата ном бурда мешуданд. Бисёр наслҳои шоҳони баъдии ин сулола худро боифтихор аз авлоди Бҳарата меноманд. Онҳоро дар мурочиат Тур Бҳарата (Гав, аз насли Бҳарата) ном мебуданд. Ва гав ё говмеш, ки ба шакли «тур» ифода мегардид, ҳамчун нишонаи неруву тавон ба шоҳон ва паҳлавонони насли Бҳарата дода мешуд. Масалан дар китоби

¹³⁵ «Тарбияташ кун!» - дар забони ориёиндӯҳо ба шакли «Бҳарата!» ифода мегардид. (муаллиф)

¹³⁶ «Маъабҳарата» с. 211.

«Дар бораи Бхишма» омадааст. «Ман Санчайя ҳастам, эй маҳарача! Таъзим бар ту, эй Тур-Бҳарата!»¹³⁷ «Чи гуна Шикхандин, тури кавравҳо Бхишмаро ҳалок намуд».¹³⁸ Тӯроние, ки Зардуштро кушта буд, Тур Братруш ном дошт, ки дар ин ҷо Тур дар баробари он ки метавонад ном бошад, ҳамчунин имкон дорад, лақаби авлодии Бҳаратҳо бошад.¹³⁹ Сарм, (Салм) Тӯр, Эраҷ номи писарони Фаридун дар нисбати сарзаминҳои ба онҳо додашуда буд. Шояд ҳамин унвон буд, ки аз насл ба насл гузашта, баъди муҳочират низ дар ин сарзаминҳо боқӣ монд ва дар замони «Авесто» номи кишвари турҳо – Тӯронро гирифт.

Ҳудуди кишвари Бҳарат баъдҳо минтақаҳои зиёди Осиёи шарқиро дар бар гирифт. Вале дар нахуст Бҳарата як қисмати болоби мулкҳои миёни дарёи Вахш ва Панҷро ташкил меод. Баъди муҳочираташон ориёҳиндуҳо қисмате аз нимқораи Ҳиндро ба ёди ватани нахустин ва бар асари навиштаҳои китобҳои муқаддасашон боз ҳам Бҳарата номгузорӣ карданд. Ва ин ном ҳамчун номи кишвар, ки замоне дар ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон мавқеият дошт, аз ёдҳо фаромӯш шуда бошад ҳам, шаклҳои тағйирёфтаи вай дар номи кӯҳу маҳал ва маъноҳои ин вожа дар забон ва ғушҳои тоҷикӣ барҷой монд. Ҳамчунин аз баски аз муҳочират ҳазорсолаҳо сипарӣ мешуд, дар Ҳинд низ кӯчида будани номи Бҳарат аз ёдҳо зудуда гардид. Дар луғатҳои санскритӣ ва ведой вожаи «бҳарата» ба маъноҳои зерин омадааст: 1. Ба воя расондан, тарбият кардан, сабзондан. Ба ин маъно вожаи «бҳарата» бидуни пасванди «-та» «бҳара» имрӯз дар шакли «баҳор» дар забони тоҷикӣ роиҷ аст ва дар қадим низ ин вожа ба шакли «бҳара» ва дар таркиби «нава бҳара» - навбаҳор ба назар

¹³⁷ «Маъабһарата», с. 7.

¹³⁸ «Маъабһарата» с.9.

¹³⁹ Вожаи «баһодур» аз қисматҳои «бһага» – худо ва «тур» – гав (гурд) таркиб ёфта, ба маънои «гави худо» мисли таркиби кунунии «шери худо» роиҷ будааст. (муаллиф)

расидааст. 2. Бо ноз парвардан, эрка будан. Ба ин маъно агарчи ба таври хеле махдуд бошад ҳам, дар баъзе ғуишҳо боқӣ мондааст. Бо нозу карашма роҳ гаштанро «ҳартас кардан» мегӯянд, ки андаке тобиши манфӣ гирифтааст. «Ҳартас» аз решаи «ҳарт» ва пасванди «-ас» таркиб ёфтааст ва гумон меравад, ихтисоршудаи «бҳарат» бошад. 3.Бурдан, мас. аз ҷое ба ҷое бурдани чизе. Худ вожаи «бар» -бурдан дар нахуст ба шакли «бҳар» будаву яке аз маъноҳои «бҳарат»-ро ташкил меодааст. 4.Баҳравар шудан. Худ «баҳра» низ аз «бҳара» баргашт шуда будааст. 5.Бор. «Бор» ба маънои вазн ва ҳосил низ ихтисоршудаи «бҳарата» будааст. 6. Самар додан, ҳосил. Дар шакли «бар» ба маънои ҳосил роиҷ аст. 7. Мубориза кардан, ҷанги тан ба тан. Ба шакли «бар задан» яъне бо китф задани ҳариф, ҳамчунин дар ғуишҳо ба шакли «барға» роиҷ аст. 8. Бурд, (дар бозӣ, муқобили бохтан) ки решаи он низ «бар» аст. 9. Овоз, садо. Дар ғуишҳобаланд ва бемаром гап заданро «ҳарас» ва ё «ҳартас» гӯянд, ки бегумон ба маънои овозу садои «бҳарата» иртиботе дорад. Бар илова аз ин «Бҳарата» чанд маънои дигаре низ дорад, ки бо сабаби мутааллиқ ба мазҳаби бисёрхудоӣ буданашон имрӯз дар миёни тоҷикон боқӣ намондаанд. Нахуст – Бҳарата номи олиҳаи суҳан ва нутқ аст, ки он ҳам бо садо ва овоз иртибот дорад. Ҳамчунин лақаби Сарасватӣ будааст. 2. Лақаби Агнӣ ба маънои «хуб нигоҳдоранда» (оташро – М.Ҳ.) 3. Бҳарата ном шоҳи сулолаи камарӣ. 4. Номи писари Дашаратха аз Кайкей, бародари Рама. 5. Номи кишвар – Ҳинд. 5. Дар шакли «Бҳарӣ» ба маънои шоҳ, ки он низ аз номи Бҳарат шоҳ бар омадааст. Дар миёни ин ҳама гунаҳо Бҳарата бештар ба маънои номи сарзамин ва шоҳи он кишвар мақом дорад. Дар адабиёти гуногуни ориёведоӣ рӯзе ба мавқеияти мулки Бҳарата ва мулкҳои ҳамҷавори он маълумоти саҳеҳ оварда шудааст.

Бҳарата дар шаклҳои Бҳаратаварша, инчунин Бҳарах ва Айравата дар шакли Еревайя низ зикр гардидаанд. Чун дар

тасвироти ин манзараҳо нишони асли кӯҳи Меру зоҳир мешавад, маълум мегардад, ки Бҳарат ва Айравата мутаносибан дар самтҳои ҷанубӣ ва шимолии ин кӯҳ ҷой гирифта будаанд. Аз рӯи ин муқоисаҳо назаре равшан мешавад, ки шаҳри Хоруғи кунунӣ ки дар забони мардуми маҳал ба гунаи Харах ва Харағ талаффуз мешавад, бо ихтисори овози «б» аз гунаи Бҳарах баргашт шуда бошад. Вожаҳои ведоиву санскрит, ки дар чунин шакл ихтисор шудаанд, зиёданд. Махсусан шакли дифтонгии овозҳои «бх», «кх» ва ғайра дар баъзе маврид бо ихтисори овози аввал ва дар мавридҳои дигар бо ихтисори овози дуввум бештар ба назар расидаанд. Бҳоча – хоча, бҳорис – ҳорис, бҳишма – хашм, кхула – ҳилла, бҳага – бага, бҳуч – печ, бҳут – буд ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Тибқи ҳамин қоида, Бҳарата ва Бҳарах баъдан ба гунаҳои (б)Ҳаратӣ ва (б)Харах (Харағ, Хорӯғ) баргаштанд. Дар «Авесто» силсилакӯҳҳои Бҳарат бо номи кӯҳҳои Ҳаратӣ зикр гардидаанд. Дар ин китоб омадааст: «...Нахустин кӯҳе, ки дар ин сарзамин боло омад, Ҳаротии баланд аст». Яке аз ин кӯҳҳо Ҳара Баразайтӣ ном дошт, ки ба қуллаи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ (номаш дар замони «Авесто» Ҳукарийа) мепайваست. Азбаски қитъаи Ҷамбу аз самтҳои шимол ва ҷануб бо дарёҳои Вахш (болообаш руди Қизилсу) ва Панҷ маҳдуд мегардид, нуқтаҳои шимол ва ҷануби Ҷамбуро низ дар соҳилҳои ҳамин дарёҳо бояд суроғ кард. Баъди маълум гардидани мавқеияти Бҳарата (Бҳарах – Харах – Хоруғ) таъйин намудани мавқеияти ҷуғрофии Айравата осонтар даст хоҳад дод.

Кимпуруша

Кимпурушаварша дар шимоли Бҳаратаварша воқеъ гашта, онҳоро кӯҳи Ҷимолой аз ҳам ҷудо мекунад, ки он ба қаторкӯҳҳои Ишкошим – Вахон айнаи мегирад. Кимпурушаварша дар ҷануби Ҳариварша воқеъ гашта,

онҳоро кӯхи Ҳемакута (яъне кӯхи барфпӯш) қаторкӯхҳои Шуғнон ва Аличури ҷанубӣ аз ҳам ҷудо мекунад. Тибқи тасвирот ин ҷо ҷойгоҳи одами барфӣ будааст¹⁴⁰. Дар Кимпурушаварша, ки кимпурушаҳои бузинашакл ва гандҳарвҳо сукунат доштаанд, Хануман ва Арштишена ҳоким буда, онҳо ба Вишну ибодат мекардаанд, ки ӯ дар намуди Рама шоҳи рақсасҳо Равануро кушта буд.

Дар шимоли Кимпурушаи васеъ, зебо ва баланд кӯхҳои Ҳемакута воқеъ гаштаанд. Кимпурушаварша дар ҷануби Ҳариварша воқеъ гашта, онҳоро кӯхи Ҳемакута аз ҳам ҷудо мекунад.

Ҳариварша

Ҳариварша дар ҷануби Илавритаварша воқеъ гашта, онҳоро кӯхи Нишадҳа аз ҳам ҷудо мекунад. Дар он ҷо Нрисимха ё Вишну иқомат мекунад, ки намуди одамшерро гирифта, бо нохунҳояш Хиранякашипаи дайтиро ханҷол кашида буд.

Тибқи таъинот Нишадҳа ба қаторкӯхҳои Рӯшон ва Аличури шимолӣ айният мегиранд. Баъди Нишадҳа Илавритваршаи марказӣ воқеъ гаштааст.

Илаврита

Вилояти марказӣ, ки мисли косаи гули нилуфар дар миёнаи Ҷамбу ҷой гирифтааст, Илаврита ном дорад. Вай маркази дунё доништа мешавад. Дар миёнаи Илавритаварша кӯхи Сумеру қад афрохтааст, ки аз тиллои холис таркиб ёфтааст. Тавре зикр шуд, кӯхи Меру ва ё Сумеру қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ мебошад, ки дар маркази Илаврита ва китъаи Ҷамбу воқеъ гаштааст.

¹⁴⁰ Маънои Кимпуруша «чи гуна одам» ё «ин кас кист?» мебошад.

Ҳамин гуна дар ғарб ва шарқи Илавритаварша ду кӯхи азим қомат афрохтаанд: Маляван ва Гандҳамадан. Баландии ин ду кӯх ба 2 000 йочан (16 000) ва дарозии домани онҳо ба домани кӯхи Нила – воқеъ дар шимол ва Нишадҳа – воқеъ дар ҷануб баробар мебошад. Ин ду кӯх ҳудудҳои Илаврита варша ва ду варшаи дигарро, ки Кетумала ва Бҳадраварша ном доранд, муайян менамоянд.

Илавритаро аз ҷануб қаторкӯхҳои Бартанг ва Музкӯл, аз ғарб қаторкӯхи Академияи Илмҳо, аз шимол қаторкӯхҳои Пётри Як ва Белеулива аз шарқ қаторкӯхи Зулумарти кунунӣ ихота намудаанд.

Дар миёни Илаврита кӯхи тиллоии Меру воқеъ гаштааст ва ин кишвар ба ҷаҳор тарафи кӯхи Меру тӯл кашидааст. Дар ин варша ҷаҳор кӯх воқеъ гаштааст, ки ҳамчун мутаккои Меру истодаанд. Кӯхи шарқӣ Мандара, ҷанубӣ — Гандҳамадан ғарбӣ — Випул ва шимоли — Супаршва ном доранд.

Муҳаққиқон А. И. Леонтев, М. В. Леонтева («Неведомые земли ва народы Севера») навиштаанд, ки эронӣ бостон яке аз ҳафт кишвари муқаддаси ҳудро Хванирас номидаанд, ки дар он мисли Илавритаи ҳиндуҳо кишвари неки Айрына ваеҷа ва Тираки Албурз ҷой гирифтаанд.

Рамяка ва Хиранмая

Аммо ҷиҳати айниятдиҳии кишварҳое, ки баъди Илавритаварша дар самти шимол зикр гардидаанд, баъзе мушкилот пеш меояд. Агар дар ҷануби Илавритаварша дар дохили Ҷамбудвипа се сарзамин ҷой гирифта бошанд, дар шимоли ин мулк на ҳамаи се сарзамини зикргардида дар дохили Ҷамбу воқеъ буда метавонанд. Дар ин маврид дар адабиёти марбута омадааст, ки агар роҳ идома дода шавад, баъди кӯхи марказии Меру, мисле ки баъди кутб ба поён мефурӯ, дар шимоли Илавритаварша яке аз паси дигар се

қаторкӯҳ: Нила, Швета ва Шрингаван пеш меоянд, ки ҳар яке дар шимоли дигаре чойгир гаштааст. Онҳо худудҳои се варша – Рамяка, Хиранмая ва Куру (Уттаракуру)-ро муайян мекунанд. Ин дар ғарб ва шарқ то соҳилҳои укёкуси Шӯр қад мекашанд. Агар аз ҷануб нигоҳ карда шавад, ҳар як қаторкӯҳи баъдӣ ба даҳяки ҳиссаи кӯҳи пешин кӯтоҳтар мебошад, вале баландияшон якхела аст. Пас аз қаторкӯҳи Нила варшаи Рамяка пеш меояд, ки дар гӯшаҳои дури он қаторкӯҳи Швета воқеъ гардидааст. Рамякаварша дар шимоли Илавритаварша воқеъ гашта, онро кӯҳи Нила ҷудо мекунад. Аммо ҳангоми баррасии ин тасвиrot баъзе номувофиқиҳо пеш меоянд, ки эҳтимолиан бар асри таҳрирот баъдӣ ба амал омада бошанд. Агар дар самти шимолии Меру – Исмоили Сомонӣ се қаторкӯҳро суроғ намоем, инҳо шояди шарқии қаторкӯҳҳои Пётри Як, қаторкӯҳи Заалай (Заалай - Паси Алай) ва қаторкӯҳи Алай мебошанд, ки баъди ҳар яке аз ин қаторкӯҳҳо як водӣ чой гирифтааст. Носаҳеии дигар он аст, ки қаторкӯҳҳо яке аз дигаре кӯтоҳтар на аз самти ҷануб ба шимол, балки аз шимол ба ҷануб чой гирифтаанд. Тавре маълум мегардад, Уттаракуру дар шимоли кӯҳҳои Тяньшан воқеъ гаштааст. Аз ин рӯ дар самти шимоли Чамбу бояд сарзамини Куру ё Курудеша воқеъ шуда бошад.

Ҳамин тариқ, баъди қаторкӯҳи Нила - Заалай мулкҳои Рамяка, баъди қаторкӯҳи Швета – Алай - мулкҳои Хиранмая ва баъди Шрингаван – яке аз шоҳаҳои Тяньшани марказӣ – Уттаракуру – сарзаминҳои шимоли қаторкӯҳҳои Тяньшан воқеъ гаштаанд. Хиранмаяварша дар шимоли Рамякаварша воқеъ гашта, онҳоро кӯҳи Швета ҷудо намудааст.

Дар Хиранмаяварша Арьяма ҳоким буда, ба Вишну ибодат мекунад, ки вай дар ин ҷо намуди Курма, сангпушти азимчуссаро гирифта буд.

Кетумалаварша

Кетумалаварша, ки дар ғарби Илавритаварша вокеъ гашта, онҳоро кӯҳи Гандҳамадан аз ҳам чудо менамояд. Ин варша дар шумори мулкҳои Вишну мебошанд. Тибқи маълумоти адабиёти имрӯз қаторкӯҳи Пётри Як (дарозияш 200 км.) дар системаи кӯҳҳои Помири ғарбӣ вокеъ гаштааст, ки қуллаи баландтарини он - қуллаи Москва 6785 м. мебошад. Дар аксар адабиёти ориёиндӣ дар самти ғарбии Илавритаварша ва кӯҳи Меру (Исмоили Сомонӣ) кӯҳи Гандҳамадан зикр гардидааст. Дар ин ҷо — дар ғарб ҳамчунин бешаи Гандҳамадан вокеъ гаштааст.

Ба ҳар эҳтимол кӯҳи Гандҳамадан ҳамин қаторкӯҳ аст, зеро пиряхи домани қуллаи Москва ҳоло Гандо ном дошта, ихтисоршудаи Гандҳамадан мебошад. Кетумала ба соҳилҳои чапи руди Вахш дар водии Рашт то ҳамроҳшавии Сурхоб бо Хингоб дар назар дошта мешавад.

Дар «Йога-сутра» ва «Вяса-бхашя» омадааст, ки дар шарқи Сумеру вилояти Бҳадрашва, ки бо кӯҳҳои Маляват ихота гардидаанд ва дар ғарб вилояти Кетумала, ки онро кӯҳҳои Гандҳамадан, ихота намудаанд, вокеъ гардидаанд¹⁴¹.

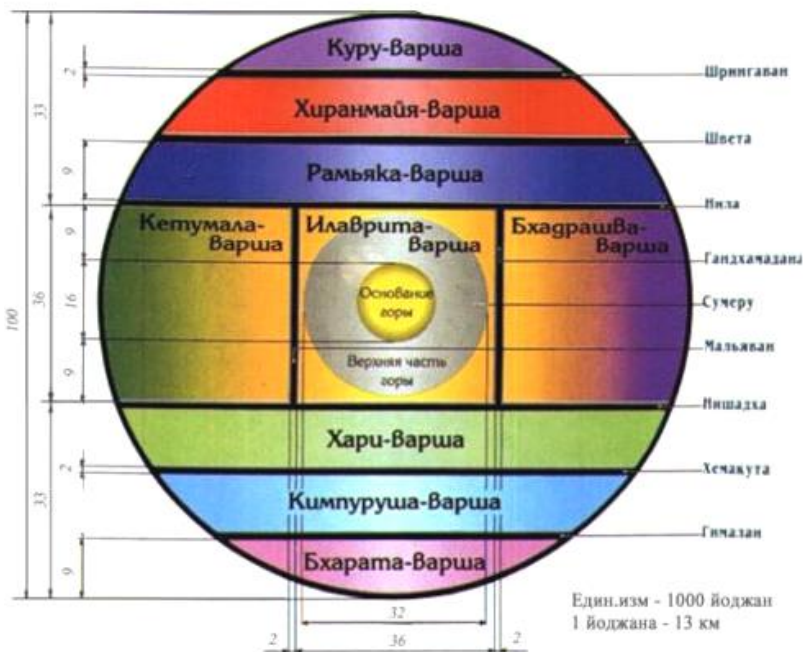
Бҳадарварша

Кишвари Бҳадарварша дар самти шарқи Меру ва Илаврит вокеъ гаштааст. Дар ин вилоят шарқӣ мавҷудияти кӯле зикр мегардад, ки ба эҳтимолӣ қавӣ Қаракӯли кунунӣ дар назар аст. Дар ин ҷо бешаи Чайтратратха вокеъ гашта будааст;

Бҳадрашваваршаро аз Илавритаварша кӯҳи Маляван аз ҳам чудо мекунад, ки ин кӯҳ ҳоло қаторкӯҳи Зулумарт номида мешавад.

¹⁴¹ Бояд зикр кард, ки дар адабиёти гуногуни ба ин мавзӯ бахшидашуда Гандҳамадан баъзан дар қисмати шарқӣ ва баъзан дар қисмати ғарбии Меру, инчунин гоёе дар қисмати ҷанубии ин кӯҳ низ доништа шудааст.

Бҳадрашваварша аз чониби Бҳадрашрава - писари Яма (Чамшед) эзоди марг идора карда мешавад, ки ба Вишну дар намуди Ҳаягрива (гардани асп дошта) ибодат мекунад. Аспи аҷиби Ҳаягрива ведоҳоро, ки яке аз дайтҳо аз Браҳма дуздида ба Расатала бурд, наҷот дода буд.

Сарзаминҳои Чамбу – Помир дар адабиёти ориёиҳиндӣ

Арьяварта

Дар «Стхананга-Сутра» дар бораи Чамбудвипа омадааст: «2.268 Қитъаи Чамбудвипаро кӯхи Меру ба ду ноҳия: чанубӣ – Бҳарата ва шимолӣ - Айравата ҷудо намудааст. Масоҳати ин ду ноҳияи баробар буда, дар миёни онҳо дар нисбати

шаҳрҳо, рудҳо ва дигар хусусиёт ягон тафовут ба назар намерасад».¹⁴²

Садгуру Свами Вишнудевананда Гири (Свами Вишну Дэв) дар боби «Тасвири вилоятҳои сарзамини пок» навиштааст: «Дар ғӯшаҳои қитъа (Чамбу –М.Х.), дар чаҳор ғӯшаи янтра (рамзи чаҳорғӯша дар адабиёти ориёҳиндӣ – М.Х.) вилоятҳои махсус - лоқаҳо воқеъ гаштаанд. Инҳо шаҳр ё кӯл набуда, вилоятҳои махсус мебошанд. Дар самти шимоли шарқӣ, дар кунҷи он Аря Лока воқеъ гаштааст, ки дар он ҷо ҳайкалҳои бузурги эзадон истодаанд ва дар ин ҳайкалҳои бузург ҳар сари чанд вақт эзадон ҷой гирифта, барои обидон даршан (дидорбинӣ) тӯҳфа менамоянд. Ин гуна ҳайкалчаҳо 108-то мебошад. Дар ҷануби шарқии ин сарзамин вилоятест бо номи Сиддха Лока. Дар ин вилоят онҳое, ба ибодат машғул ҳастанд, ки барои муваффақ шудан ба сиддхи – нерӯи эзадии муғона (магический) талош менамоянд. Дар ҷануби ғарбӣ дар самти чапи поёни мандали чаҳорғӯша вилояти Тапа Лока воқеъ гаштааст. Дар ин вилоят онҳое, ба ибодат машғул ҳастанд, ки барои муваффақ шудан ба дараҷаи олии ваҳю талқин талош меварзанд. Дар шимоли ғарбӣ дар ғӯшаи чап ва болоии мандала Вишва Лока, ки ҳамчунин Вимана Лока ном дорад, воқеъ гаштааст. Ба ин вилоят эзадоне, ки савори гардунаҳои тилоии осмонии худ дар саросари коинот сайёҳат менамоянд, омада даршанҳои махсуси худро амалӣ менамоянд».¹⁴³

Дивя Лока аз ду қитъаи бузург иборат мебошад. Яке қитъа-чазираи Аряварта (ҷойгоҳи Аряҳо) мебошад, ки аз атроф бо ҳашт кӯл ихота гардида, кӯҳи Меру дар марказаш ҷой гирифтааст. Дигаре қитъаи Крита (Камолот) ном дорад. Дар қитъаи Аряварта омӯзгорон, ришиҳо, валиҳо, ки ба камолоти рӯҳонӣ ноил гардида, мандалҳои худро сохтаанд,

¹⁴² Анга-агамаи сеюм, ганадһараи панљуми Шри Судһарма Свама.

¹⁴³ Садгуру Свами Вишнудевананда Гири (Свами Вишну Дэв) «Дивья Локаи осмонӣ – Кишвари пок».

зиндагӣ мекунанд. Дар қитъаи Крит дигар сокинони ҳашт шаҳри осмонӣ сукунат доранд. Қитъа-чазираи Аряварта бо қитъаи Крита бо ҳашт пули бузурги бошукӯҳ пайваст гардида, ҳар яке номи худро дорад ва ба яке аз шаҳрҳои дунё пайваст мешавад. Ҳар як пул аз рӯи кӯле гузашта, ба яке аз шаҳрҳо мебарад.¹⁴⁴ Дар сарчашмаи Вахондарё, дар ҷанубу ғарби Помир, на ҷандон дуртар аз сарҳади Тоҷикистону Афғонистон маҳале бо номи Крит воқеъ гаштааст, ки эҳтимолан ҳамон Крити ҳамҷавори Ҷамбу ва Аряварта будааст.

Муҳаққиқи Тибетшинос А.Д. Тсендин роҷеъ ба Шамбала ин кишваре, ки мавқеияти онро дар Ҷамбудвипа менигоранд, чунин навиштааст: «Космологияи буддой дунёро ба шакли зерин тасвир намудааст: Дар миёнаи укёнуси Бузурги берунӣ кӯҳи Сумеру истодааст. Дар атрофи вай чор қитъаи бузург ва ҳашт қитъаи хурд воқеъ гаштаанд. Дар қитъаи ҷанубӣ кӯли Мапам ҷой гирифтааст, ки аз он руди Ҷамбу ҷорӣ мегардад. Қитъа бо номи ҳамин руд Ҷамбудвипа номида шудааст. Дар Ҷамбудвипа панҷ кишвари муқаддас ҷойгир шудаанд. Дар марказ Ваҷрасана, дар шарқ Утай, дар ҷануб Потала дар ғарб Уддиян ва дар шимол Шамбала воқеъ гаштаанд».

Агар ба Ҳарита бубинем, дар самти шимолии кӯҳи Меру (қуллаи Исмоили Сомонӣ) водии Лахшу Алай воқеъ гашта, ки дар соҳилҳои руди Қизилсу доман кашида, шимолтарин минтақаи миёни дарёҳои Вахш ва Панҷро ташкил медиҳад. Водии Лахш, қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ ва шаҳри Хорӯғ дар рӯи як устувохати нақшаи ҷуғрофӣ воқеъ гаштаанд, ки ин далел низ тасвири адабиёти роҷеъ ба ҷойгиршавии мулкҳои қитъаи Ҷамбуро таъкият медиҳад. Дар миёни печидагии даҳхову садҳо номҳои ҷуғрофии адабиёти ороёхиндӣ, ки дар тайи ҳазорсолаҳо бисёр тағйироту таҳрирот пазируфтаанд,

¹⁴⁴ Ёамон Ӯо.

Бхарата ва Айравата дар шумори мулкҳоеанд, ки тасвироти мавқеияти ҷуғрофияшон саҳеҳ боқӣ монда, ҳамчунин дар номҳои водиву маҳалҳо аз худ нишоне боқӣ гузоштаанд. Айравата дар адабиёти ориёҳиндӣ бар илова аз номи мулк, ҳамчунин номи фили Индра ва номи море низ будааст. Фили машҳури Индра – Айравата ҳангоми чархонидани укёнуси Бузург аз тарафи эзодон ва асурҳо барои ба даст овардани нӯшобаи ҳаёт – амрита дар қатори сарватҳои қиматбаҳо, ҳамчунин эзодбонуи саодату зебӣ Лакшмӣ аз обҳои укёнус боло шуда будааст. Аз ин рӯ вайро Айравата – яъне «аз об бархоста» ё «аз об баромада» ном ниҳода будаанд.¹⁴⁵ Дар ин бора устурае вучуд дорад, ки мувофиқи он Хираниякша асура, писари Кашяпа, зӯрашро ба эзодон нишон доданӣ шуда, заминро ба тағи обҳои укёнуси Ҷаҳонӣ тела медиҳад. Вишну баъди муҳорибаи ҳазорсола Хираниякшаро кушта, заминро аз зерин об берун меорад. Маъноии дигари Айравата «роҳ» будааст. Тибқи тасаввуроти асотири ориёҳиндӣ роҳ ба сӯи шаҳри эзодони ҷовидон Амараватӣ, ки дар болои қуллаи Меру воқеъ будааст, аз кӯҳи Меру оғоз меёфтааст. Ва ҳоло низ наздиктарин роҳ бо қулле ба номи Исмоили Сомонӣ аз сӯи Лахш аст...

Шакли дигари номи Айравата – Аряварта Аряварша будааст. Вожаҳои варта ва варша низ ба маъноии мулк ва кишвар зоҳир гаштаанд. Ва вожаҳои мавриди назар ба тариқи сохтмони Бхаратаварша – кишвари Бхарата маъноии кишвар ва ё мулки ориёҳоро доштааст. Маъноии дигар ва асосии ориё дӯст, наҷиб ва шариф будааст, ки гумон меравад, ин ном баъдҳо нуфуз намудааст. (Аря дар баъзе маврид маъноии душманро низ доштааст – М.Ҳ.) Ҳамин тарик, агар яке аз ин далелҳо ҷиҳати номгузории Айравата – Аряварта мувофиқ биёяд, масъалаи аз Осиёи Миёна ба Аврупо

¹⁴⁵ Худ «айра» ба маъноии «баланд шудан», «бархостан» ва «вата» ба маъноии обифода мешудааст. Бегумон вожаи айр, айра, аэро дар аксари забонҳои аврупоӣ ба маъноии тайёра ва роњҳои њавої ва «ватар», вата (вода) ба маъноии об бо њамин ду вожа аз «айравата» иртибот доштаанд. (М.Ҳ.)

кӯчидани ориёҳо низ далели қотеъ пайдо мекунад. Зеро гумон меравад, барои пайдо шудани вожаи ориё пеш аз ҳама омилҳои зикргардида мусоидат намуда будаанд.

Ориёҳиндуҳо баъди муҳоҷираташон ба Ҳинд минтақаҳоеро дар он кишвар боз ҳам Айравата номиданд. Вай водии бузурги шимоли Ҳиндро аз баҳри ғарбӣ то баҳри шарқӣ ва аз кӯҳҳои Ҳимолой дар шимол то кӯҳҳои Виндхай ва Сатпура дар ҷануб, ки Дандахараня ва Махакантара ном доштаанд, дар бар мегирифтааст ва аз он сӯи он минтақаҳо кишвари ғайриориёҳо воқеъ гашта будааст. Дар матнҳо ва навиштаҳои устуравӣ Аряварта он гуна ки ба ҷануби ғайриориёӣ дар Ҳинд муқобил гузошта шудааст, ба шимоли ғарбӣ, ки дар он самт Эрон воқеият дорад, ҳамон гуна назар изҳор шудааст. Яъне шояд дар замоне ки ин таҳрирот дар адабиёти ориёҳиндӣ ворид мегардид, ориёэронӣҳо ҳанӯз ба Эрони кунунӣ рӯ наоварда буданд. Нуқтаи дигари баҳснок он аст, ки дар тасвири адабиёти ориёҳиндӣ нуқтаҳои шимол ва ҷануби Чамбура Бхарат ва Айравата ташкил медиҳанд, дар ҳоле ки дар Ҳинди баъдимухоҷиратӣ, ки Чамбуаш ном ниҳодаанд, ҳам Бхарата ва ҳам Айравата дар нахуст тақрибан дар як водӣ доништа мешуд.

Баъди муҳоҷирати ориёҳиндӣ на танҳо дар Ҳинд бо номи ориёҳо кишваре дубора номгузорӣ гардид, балки аз ҷониби муҳоҷирони самти Аврупо низ дар ин қитъа номҳои марбут ба ориёҳо Ирландия (мамлакати ориёҳо) Аризона ва ғайра номгузорӣ гардид...

Қитъаи Чамбу ҳанӯз асрори бисёр асрори таърихи дури тоҷиконро дар худ нухуфта дорад. Кашфи ин асрор ҳамчунин ғӯшаҳои торики таърихи халқҳои ҳиндуаврупоиро равшан хоҳад намуд.

Манасоттара - Сауманас - Мануш

Кӯҳи Манасоттара бо қуллаи Сауманас дар як силсила адабиёти ориёҳиндӣ дар мавридҳои гуногун, аз ҷумла дар иртибот дар гардиши офтоб дар миёни кӯҳи Меру - аз қитъаи Чамбудвиша ва кӯҳи мазкур зикр гардидааст. Ошкор шудани мавқеияти кӯҳи Манасоттара боз як ғӯшаи то кунун номаълуми ҷуғрофияи асарҳои Ҳинди бостонро ошкор мекунад. Тавре аз мушоҳидаҳо маълум мегардад, кӯҳи Меру – қуллаи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ ҳамчун аломати марказии гардиши офтоб ба самти ҷануб ва шимол зоҳир мешавад. Аз шаш моҳи ҳаракати офтоб ба тарафи ҷануб аз ростои ин қулла рӯзҳо кӯтоҳ ва шабҳо дароз гардида, аз ҳаракат ба самти шимол баръакс рӯзҳо дароз ва шабҳо кӯтоҳ мешаванд. Тавре имрӯз маълум аст, нуқтаи дарозтарини рӯз ва кӯтохтарини шаб 22 июн дар қуллаи кӯҳи Тяньшан – Манасоттара ба амал омада, дар кӯтохтарин рӯз ва дарозтарин шаб - 22 декабр офтоб дар нуқтаи ҷанубтарини қаторкӯҳи Сарикӯл – Самйаманӣ қарор мегирад. Ҳамин ҳолат – ҳаракат ба шимол ва ҷануб ва бозгашти ба мавқеияти кӯҳи Меру сабабгори як силсила фикру андешаҳои олимон роҷеъ ба ин мавзӯ гардидааст, ки аксаран бе шарҳи мавқеияти аслии ҷуғрофӣ ироа гардидаанд.

Дар «Рамайна» ва дигар адабиёти ориёҳиндӣ низ аз кӯҳи Сауманас ёд шудааст, ки аз он офтоб дар рӯзи дарозтарин сол тулӯ намуда, ба кишвари Чамбудвиша аз сӯи шимол равшанӣ менамояд. Тибқи таҳлили мо ин кӯҳ ба қуллаи баландтарини кӯҳи Тяньшан – қуллаи Ғалаба (7439 м.) айният мегирад. Офтоб аз ҷануби Чамбудвиша ба шимол ҳаракат карда, ҳар субҳ аз пушти қаторкӯҳҳои Сарикӯл ва Фарғона боло мешавад. Вай дар дарозтарин рӯз ба қуллаи Сауманас, яъне қуллаи Ғалаба мерасад ва аз он ҷо боз ба сӯи Чамбудвиша пас мегардад.

Васубандху роҷеъ ба мавҷудияти низомии астрономии муайян ба мавқеияти мазкур ишора карда мегӯяд, ки вақте офтоб ба ҷануб аз Чамбудвиша ҳаракат мекунад, шаб дароз

мешавад, вақте ҳаракати вай ба сӯи шимол аз ин қитъа сурат мегирад, рӯз дароз мегардад. Ҳар қадар ки рӯз дароз шавад, ҳамон қадар шаб кӯтоҳ мегардад. Дар «Ману-смрити» омадааст, ки «Дар болои Меру эзадон офтобро баъди тулӯи якдафъаинаи ӯ дар давоми роҳи ӯ, ки баробари ними гардиши ӯ дар атрофи замин аст, мебинанд. Шаб ва рӯзи эзадон баробари сол (-и одамон) буда, боз ҳам ба ду қисмат чудо гардидааст: рӯз – давраи ҳаракати офтоб ба шимол ва шаб давраи ҳаракати он ба ҷануб мебошад».¹⁴⁶

Рочё ба ин мавзӯ ҳамчунин омадааст: «Қад-қадӣ ҳалқаи куллаҳои кӯҳ, аз доирае, ки Самватсара ном дорад, эзди Офтоб савори гардунаи худ кӯҳи Меруро, ки дар миёни ҷазираи Чамбу қад афрохтааст, давр зада, сайёҳат мекунад. Вақте офтоб дар қисмати шимолии доира ҳаракат мекунад, барои эзадон рӯз равшанӣ мекунад. Вақте манбаи рӯшанӣ ба қисмати ҷанубии роҳи худ мегузарад, барои эзадон шаб фаро мерасад».¹⁴⁷ Дар суруди Панҷум гуфта мешавад, ки вақте ки Офтоб атрофи кӯҳи Меруро давр мезанад, вай дар болои қаторкӯҳи даврашакле ҷой мегирад, ки Манасоттара ном дорад. Маркази ин давра бо кӯҳи Меру мувофиқ афтада ва дарозии давродавраи вай 95 100 000 йочанро ташкил медиҳад.¹⁴⁸ Тавре мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, кӯҳи Манасоттара ба кӯҳи кунунии Тяньшан ва куллаи баландтарини он Ғалаба ба кӯҳи Сауманас айният мегиранд.

Дар «Шримад Бҳагаватам» низ рочё ба ҳамин мавзӯ омадааст: «Шукадева Госвами гуфт: Эй шох, тавре пештар гуфтам, олимон мегӯянд, ки Офтоб атрофи кӯҳи Манасоттараро бо доираи 95 000.000. йочан давр зада, ҷой иваз мекунад. Дар кӯҳи Манасоттара, мустақиман дар шарқи кӯҳи Сумеру ҷойгоҳе воқеъ гаштааст, ки бо номи Девадҳани - мақари Индра маълум аст. Айнан ҳамин гуна дар ҷануб

¹⁴⁶ «Кунунҳои Ману».

¹⁴⁷ Шри Вьяса Двайпана «ШримадБҳагаватам», китоби 5. Боби 20, Соҳти замин.

¹⁴⁸ «Астрономические сиддханти», (SB5.21.7.)

чойгоҳе воқеъ гаштааст, ки Самйамани ном дошта, мақари Йамараҷа мебошад. Дар ғарб ҳамин гуна чой Нимлочани ном дошта, мақари Варуна ва дар шимол Вибхавари - чойгоҳи эзади Моҳ мебошад. Тулӯъ, нимрӯз, ғуруби Офтоб ва нимаҷаб дар ин чойҳо дар вақтҳои гуногун фаро мерасанд ва ҳамин тариқ тамоми мавҷудоти зиндари ба машғулияти хоси гуногун водошта, инчунин дар вақти муайян маҷбур мекунад, ки фаъолиятшонро қатъ намоянд». «Вақте офтоб аз Девадҳани, мақари Индра ба Самйамани, ки Йамараҷа ҳукумат дорад, ҳаракат мекунад, 23 775 000 йочан (190 200 000 мил)-ро дар 15 гҳатик (шаш соат) тай менамояд. Аз шоҳигарии Йамараҷа Офтоб ба Нимлокани, чойгоҳи Варуна, аз он ҷо ба Вибхавари, шоҳигарии эзади Моҳ ва дар охир боз ба Девадҳани бармегардад».¹⁴⁹ Иқтибоси дигар аз Бҳагаватам нишон медиҳад, ки Офтоб дар як сол дар атрофи Манасоттара як давр мегардад ва нуқтаи ниҳиши шимолии мадори офтоб (эклиптика) дар шимоли кӯҳи Меру воқеъ гаштааст. (ин ҳолат ҳамчун баробаршавии шабу рӯз дар моҳи июн маълум аст).

Тавре дар боби Пушкарадвипа дар асари мазкур омадааст, дар маркази ин двипа кӯҳи Манасоттара (қуллаи Ғалаба – М.Ҳ.) қад кашидааст, ки ин қитъаро ба қисматҳои дохиливу беруни ҷудо менамояд. Дар қуллаи ин кӯҳ Офтоб роҳи худро ба анҷом расонда, аз тариқи меҳвари Самватсара кӯҳи Меруро давр мезанад. Дар ин кӯҳ дар чор самти дунё чойгоҳи нимэзадон, мисли Индра воқеъ гаштааст. Дар қуллаи ин кӯҳ Офтоб савори гардунаи эзади Офтоб аз меҳвари Самватсара убур намуда ва кӯҳи Меруро давр зада, роҳи худро ба поён мерасонад. Вақте Офтоб ба самти шимоли ҳаракат мекунад, роҳаш Уттараяна (Шимолӣ) ва вақте ба самти ҷанубии он ҳаракат меамояд, он роҳ Дакшинаяна (Ҷанубӣ) ном дорад. Як тарафи вай рамзи рӯзи нимэзадон ва тарафи дигараш рамзи шаби онҳо мебошад. Чунин

¹⁴⁹ «Примад-Бҳагаватам» 5.21.4-7

гардиши Офтоб дар «Брахма-сахита» тасдиқ карда мешавад.¹⁵⁰ Офтоб дар атрофи кӯҳи Сумеру давр зада, дар давоми шаш моҳ аз тарафи шимол ва дар давоми шаш моҳи боқимонда аз самти ҷануб ҳаракат мекунад. Ин давраҳои вақт рӯзу шаби нимэзадонро дар сайёраҳои олӣ ташкил медиҳанд.¹⁵¹ Ифодаи аманасаакалат, ки маънояш «то кӯҳи Манас» мебошад, ҳамчун вилояти арктикӣ тарҷума мешавад.¹⁵² Ҳамин ишораҳо баъзе олимонро ба гумоне водор намудааст, ки гӯё рӯзу шаби ведоҳо ҳар як шаш моҳро ташкил медодааст. Ва дар асоси ин гумон Қутби шимолро меҳани ориёӣҳо пиндоштаанд...

Дар «Рамаяна» низ дар бораи кӯҳи Сауманас аз ҷумла ҷунин ишорат омадааст: «Пас аз Баҳри Кширода, эй ҷанговарон, шумо ба соҳили баҳри Ҷалада мерасед, ки вай тамоми мавҷудоти зиндаи ҷаҳонро ба тарсу ларза меоварад. (Риши Аурва (1.275) Дар шимоли баҳри Свад кӯҳи Ҷатарапашила қомат афрохтааст, ки сездар ёҷан баландӣ дошта, мисли тило медурахшад. Ин сарҳади қисмати шарқии замин аст, ки онро эзадон муайян кардаанд. Кӯҳи Удан, ки сад ёҷан андоза дорад, бо қуллаҳои тиллоии худ сар ба осмон месояд... Шумо ҳамчунин қуллаи Сауманасро мебинед, ки ҷаҳор мил паҳно ва чил мил баландӣ дорад. Дар ин кӯҳ дар даврони гузашта Худои Вишну, ҳангоми бо се қадам ҷенкунии замин қадами нахустини худро гузошта буд. Қадами дуввуми худро ба кӯҳи Меру гузошта, тамоми заминро фаро гирифт. Аз сабаби он ки ба Худованд дигар ҷои қадаммонӣ намонда буд, шох Бали сари худро пеш гузошт.

Офтоб аз Ҷамбудвипа ба шимол ҳаракат мекунад, вай ба қуллаи Сауманас расида, боз пеши назари сокинони Ҷамбудвипа тобон мешавад. Дар ин ҷо ришиҳои бузург Вайкханас, ки ҷеҳрашон мисли офтоб дурахшон аст,

¹⁵⁰ «Брахма-сахита», 5.52.

¹⁵¹ "Брахма-самхите" (5.52).

¹⁵² «Астрономические сиддханти», SB 4.16.14.

маросими зуҳди худро иҷро менамоянд. Ин ҷазираи Сударшан аст, ки офтоб аз он ҷо боло шуда, ба ҳама мавҷудоти зинда рушанӣ мебахшад... Дар кӯҳи Шайла, ки онро офтоб мунаввар гардонидааст, тулӯи аргувонии офтобро дидан мумкин аст. Азбаски маҳз дар он ҷо офтоб тулӯ мекунад, ҳанӯз дар бомдоди офариниш Брахма дар ин ҷо дарвозаи дунёро, ки Шарқ ном дорад, барқарор намуда буд».¹⁵³

Рочеъ ба сол, дувоздаҳ моҳ ва дигар фаслҳои сол омадааст, ки гардунаи эзди Офтоб як чарх дорад, ки ҳамчун Самватсара маълум аст. Дувоздаҳ моҳ дувоздаҳ парраи вай, шаш мавсим дандонаҳои чанбар, се давра чатур Дмасийа – се гардам (гупчак)-и онро ташкил медиҳанд. Як нӯги тири чарх дар қуллаи кӯҳи Сумеру ва нӯги дигараш дар кӯҳи Манасоттара устувор гардидааст. Чарх, ки ба нӯги берунии тир қоим гардидааст, доимо аз кӯҳи Манасоттра мисли чархи мошини равшанкашӣ давр мезанад. (SB5.21.13.)

Кӯҳи Шумеруро савори гардунаи худ давр зада, эзди Офтоб тамоми системаи сайёравиро равшан мекунад. Аммо вақте Офтоб дар самти шимолии кӯҳ ҷойгир мешавад, тарафи ҷанубӣ камтар равшан мешавад ва вақте Офтоб дар ҷануб мебошад, тарафи шимол камтар равшанӣ мегирад. (SB 5.1.30) дар тафсири Шрила Прабхупад дар асоси Ҷотирведо омадааст, ки Офтоб шаш моҳ дар шимоли кӯҳи Меру ва шаш моҳ дар тарафи ҷануби ин кӯҳ қарор дорад.

Дар мавзӯи равшании тарафҳои ҷанубу шимоли кӯҳи Меру дар «Шримад Бхагаватам» чунин ҳикоят омадааст: «Боре ҳокими машҳури дунё Маҳароча Прияврата аз он ки эзди тавонои Офтоб чи тавр ҷаҳонро мунаввар мегардонад, норозӣ шуд. Савори гардуна атрофи Меруро давр зада, эзди Офтоб ба ҳамаи системаи сайёравӣ, ки дар атрофи ин кӯҳ воқеъ гаштаанд, равшанӣ эҳдо менамояд. Аммо вақте офтоб

¹⁵³ Рамайна, китоби IV. Кишкиндха.

дар самти шимоли Сумеру чой мегирад, сайёраҳои чанубӣ назар ба сайёраҳои шимолӣ камтар рушанӣ мегиранд. Маҳароча Прияврата ин ҳолро ноадолатӣ шумурда, ният кард, тавре кунад, ки дар он самти сайёра, ки шаб аст, мисли рӯз равшан шавад. Савори гардунаи дурахшони худ аз меҳвари Офтоб давр зада, торикиро пароканда сохт ва нияти худро амалӣ намуд. Чунин корномаҳои аҷибро Маҳароча Прияврата танҳо ба шарофати қудрати беҳамтояш ки дар натиҷаи ибодат ба Худованди Воломақом насибаш гардидааст, тавонист амалӣ намояд».¹⁵⁴

Бояд гуфт, ки кӯҳи Манасоттара дар адабиёти ориёронӣ бо номҳои Мануш Манас, Монисо, Мониш ва ғайра зикр гардидааст, ки ин номҳо ҳамгунаи номи Сауманас ва Манасоттара мебошанд. Мутобиқи навиштаҳои нусхаҳои гуногуни «Бундаҳишн» Мануш баъди Албурз баъзан дувумин кӯҳ ва баъзан сеюмин кӯҳ доништа шудааст. Дар бахши дигари китоби мазкур омадааст, ки «Дигар (сеюм – М.Х.) кӯҳи Мануш бузургтар. Он кӯҳ, ки Манучеҳр ба-д-ӯ зода шуд».¹⁵⁵ «Кӯҳи Мануш, ки ба Хуросон ба марзи Туркистон аст, низ ба Абарсин пайваستا аст».¹⁵⁶ Дар «Авесто» омадааст, ки «Дувумин кӯҳ Заредза аст, ки аз он сӯи Мануша низ ҳамаи сарзаминҳои бохтариву ховарино фаро гирифтааст».¹⁵⁷

Дар тавзеҳоти «Авесто» Мануша номи ниёкони Манучеҳр доништа шуда, дар ин маврид омадааст: «Мануша номи кӯҳест. Ин вожа номи яке аз ниёкони Манучеҳр – подшоҳи Пешдодӣ аст. Дар «Бундаҳишн» (бахши 12, банди 10) ин ном Мануш хонда шуда ва дар бораи он омадааст: «Он кӯҳи бузургест, ки Манучеҳр он ҷо зода шуд».¹⁵⁸ Тавре маълум аст, дар асотири ориёҳиндӣ Ману номи нахустодам аст, ки ба

¹⁵⁴ Шримад-Бъагаватам. Суруди V. Боби 10.

¹⁵⁵ «Бундаҳишн», боби 9, с.57.

¹⁵⁶ Ђамон ӯо.

¹⁵⁷ «Авесто». «Зомёд-яшт», банди 1.

¹⁵⁸ «Авесто». Душанбе, нашри тоҷикӣ, с.2001, тавзеъот, с.663.

Замин яккаву танҳо нузул намуда будааст. Маълум мешавад, ки нахустодами ориёхиндӣ Ману ва бобои Манучеҳр аини ҳам будаанд.

Дар «Худуд-ул-олам» аз кӯҳи Мониш, Монисо ё Монишо борҳо тазаккур ба амал омадааст, ки мавқеияти он дар аксар вақт ҳамон кӯҳи Тяншан ва шоҳаҳои он мебошанд. Дар иқтибоси зерин аз китоби «Худуд-ул-олам» Мануш ҳамон Тяншани марказист: «Ва дигар руди Хатлом аст аз кӯҳи Монишо бикшояд ва он ҷо ки ҳаддест миёни Халлух ва Яғмо ба шаҳри Хатлом бигзарад ва то наздики Боб бигзарад ва ба руди Ёзганд афтад». Дар ду иқтибоси зерин аз «Худуд-ул-олам» низ Мануш ҳамчун шоҳи шарқии Тяншан зикр гардидааст: «Боз як руди дигар, ки Ваҷох (?) ном дорад, аз самти шарқии кӯҳи Манис (Манисо) аз охири ҳадди биёбон сарчашма мегирад. Вай аз мулкҳои Тоҷак, Бариха ва Кускон гузашта, аз вилояти Хутан убур менамояд».

Номшиноси ўзбек Камолиддин овардааст, ки дар «Худуд-ул-олам» кӯҳи Манас зикр гардидааст, ки он ба кӯҳҳои Баласағун (Худуд-ул-олам, с. 44) ва дар «Авесто» — Мануша, ки бо қуллаи Манас, дар болоби Пскем, дар қаторкӯҳи Терскей Алатау айнавт мегирад.¹⁵⁹ Дар доманаи ҷанубии Тяншан ҳоло кӯҳе бо номи Манас вучуд дорад.

Кӯҳҳои Ҷамбудвиша

Яке аз масъалаи мушкил ва печидани ҷуғрофиёи адабиёти ориёхиндӣ муайян кардани мавқеияти кӯҳҳо ва қуллаҳои кӯҳҳо мебошад. Албатта барои айнайти комил ва пурра додани кӯҳҳо як таҳхисоти экспедитсионӣ лозим аст, ки муаллифи ин сатрҳо, мутаассифона, чунин имкониятро надорад. Тавре гуфта шуд, кӯҳи асосӣ ва муқаддас Меру ин қуллаи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ мебошад, ки дигар

¹⁵⁹ Камолиддин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии. - Т.: «Шарк». 2006. - 192 с.

кӯҳҳо дар нисбати мавқеияти ҳамин кӯҳ воқеъ гаштаанд. Аммо азбаски масалан дар ҷануб ё шимоли ин кӯҳ дахҳо кӯҳҳои хурду бузург воқеъ гаштаанд, муайян намудани онҳо аз рӯи нақшаву ҷадвалҳо мушкил аст. Баъзан нишониҳои мавқеияти як кӯҳ ба ду минтақа мувофиқ меояд. Сарфи назар аз ин баъзе кӯҳҳоро қуллаҳоро айният додан имконпазир аст. Мушкилоти дигар он аст, ки мавқеияти баъзе кӯҳҳо гоҳе дар ғарб ва гоҳе дар шарқ ё ҷануби кӯҳи Меру гуфта шудааст. Худи Меру баъзан бо Мандара бо номи Мерумандара яке кӯҳ доништа шуда, баъзан ин ду кӯҳ аз ҳам ҷудо доништа мешаванд. Сарфи назар аз ин айнияти чанде аз кӯҳҳоро муайян кардан имкон дорад.

Дар адабиёти марбута омадааст, ки Меруро чунин кӯҳҳои бохашамат ихота кардаанд:

1. Кумуда дар шимоли Меру воқеъ гаштааст.
2. Мерумандара дар ҷануби Меру қад қашидааст.
3. Супаршва дар ғарби Меру ҷой дорад.
4. Мандара дар шарқи Меру қомат афрохтааст.

Вақте ба кӯҳҳои атрофи Меру – Исмоили Сомонӣ таваҷҷӯҳ мешавад, кӯҳҳои аз ҷама баландтарини зерин воқеъ гаштаанд: дар шимол қуллаи ба номи Сино (7134) – Кумуда, дар ҷануб қуллаи Револютсия (6940) – Мерумандара, дар ғарб - Москва (6785) – Супаршва, дар шарқ - Музтаг-Ата (7546) – Мандара. Дар «Стхананга Сутра» (2.283) омадааст, ки кӯҳи дигар, ки дар ҷануби Меру воқеъ гаштааст, кӯҳи Нишадҳа мебошад, ки ду қулла дорад: Нишадҳакута ва Ручакапрабхакута. Мо ин кӯҳро ба қаторкӯҳи Рушон айният дода будем, ки дар он ду қулла вучуд дорад: қуллаи Патхор (6083) ва қуллаи 5939. Инак маълум мегардад, ки қуллаҳои Нишадҳакута ва Ручакапрабхакута ҳамин кӯҳҳо будаанд. Кӯҳи Павана, ки дар шимоли ғарбии Меру ва шарқи Кумуда воқеъ гаштааст, имкон дорад қуллаи Корженевской (7105) бошад. Тавре дар дигар бобҳо гуфта шуд, Ҷатҳара – қаторкӯҳи Сарикӯл, кӯҳи Париятра (дар ҷануби ғарбии

Меру ва ҷануби Супаршва) кӯҳи ба номи Маркс (6723-Шохдара-ҷануби ғарбӣ), Ҳимакута – қаторкӯҳи Шуғнон, Ҳимолой қаторкӯҳҳои Шохдара ва Вахон, Девакута – эҳтимол қаторкӯҳи Аксайбаши – Тошқӯрғон будаанд.

Дар ду тарафи кӯҳҳои мазкур кӯҳҳои зерин қад қашидаанд:

1. Ҷатҳара дар шимол-шарқии Меру ва ғарби Кумуда.
2. Тришринга дар шимоли шарқии Меру ва шимоли Мандара.
3. Павана дар шимоли ғарбии Меру ва шарқи Кумуда.
4. Макара дар шимоли ғарбии Меру ва шимоли Супаршва.
5. Девакута дар ҷануби шарқии Меру ва ҷануби Мандара.
6. Кайласа дар ҷануби шарқии Меру ва шарқи Меруданда.
7. Париятра дар ҷануби ғарбии Меру ва ҷануби Супаршва.
8. Каравира дар ҷануби ғарбии Меру ва ғарби Меруданда.

Бар иловаи кӯҳҳои мазкур, ки Меруро ихота кардаанд, дигар кӯҳҳои низ ҳастанд, ки Кесарачала ном дошта, дар атрофи Меру воқеъ гаштаанд. Онҳо чунин ном доранд:

1. Куранга. 2. Курара. 3. Кушумбха. 4. Ваиканка. 5. Трикута. 6. Шишира. 7. Патанга. 8. Ручака. 9. Нишадҳа. 10. Синиваса. 11. Капила. 12. Шанкха. 13. Вайдуря. 14. Джарудхи. 15. Хамса. 16. Ришабха. 17. Нага. 18. Каланджара. 19. Нарада. 20. Нила. 21. Швета. 22. Шрингаван. 23. Хемакута. 24. Химакута. 25. Маляван. 26. Гандҳамадана¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Дар «Авесто» тақрибан аз ӯфтад қўн ном бурда мешавад, ки аксарашон инъоянд: Албурз, Зарезада, Манӯшқўн, Ушедам, Ушадарена, Ерезифа, Ерезура, Бумйа, Завдита, Мазиишвант, Антаредангъу, Ерезииша, Вайтигаеса, Одарана, Байана, Ишката - Улаири саена, ду риштакўи Няманкуна, ӯашт қўи Вашан, ӯашт ситеғи Аурвант, ҷағор қўи Видвана, Аезаха, Маенаха, Вахидрика, Асаба, Тудаска, Дараушишванта, Соириванта, Нангъушмант, Какаййу, Андарканъа, Сичидава, Ағурна, Раемана, Ашастимбана, Урунйуваидимидка, Аснавант, Ушаума, Уштахваран, Сиёмака, Вафрия, Воуруша, Йанъмйальтара, Адватава, Спедодата, Спитаваран, Кайориса, Барусарайан, Барана, Фаропайа, Удрия, Раевант, Айриохшута, Хвананд, Дорспед, Спитагауна, Вешав, Вишпата, Вишва, Вохедрика, Вауруша, Асайа, Алванд, Арванд, Ашастимбанда.

Тавре дида мешавад, дар адабиёти ориёҳиндӣ 26 қаторкӯҳ зикр гардидааст, ки ин шумор ба қаторкӯҳҳои кунунии Помир хеле наздик мебошанд. Дар адабиёти муосир 24 қаторкӯҳи Помир зикр гардидааст, онҳо бешубҳа айнияти номҳои дар боло овардаи кӯҳҳои ориёҳиндӣ мебошанд.

Қаторкӯҳҳои Помир бо қуллаҳои баландтаринашон:

1. Заалай - қуллаи Ленин (7134); қуллаи Дзержинский (6717), Кызылагын (6683).
2. Академияи Илмҳо - қуллаи Коммунизм (7495), қуллаи Корженевский (7105), қуллаи Россия (6875).
3. Шохдара - қуллаи Маркс (6723), қуллаи Тоҷикистон (6565), қуллаи Энгелс (6507).
4. Вахон - Снежная Глыба (6421).
5. Кингтау - Будунселтау (6220), Аксайбаши (6146).
6. Улугарттаг - Чакрагил (6760), Чакрагили шарқӣ (6445), қуллаи 6330.
7. Конгурмузтаг - Конгур (7719), Конгуртеппа (7595), Музтаг-Ата (7546).
8. Сарикӯл - Лавирдир (6316), қуллаи Командирҳои Сурх (5821).
9. Петри Як - қуллаи Коммунизм (7495), қуллаи Москва (6785).
10. Дарвоз - Гармо (6602), Арнавад (5992).
11. Ванҷ - қуллаи 5603, Язгуломи Баланд (5588).
12. Язгулом - қуллаи Револютсия (6940), қуллаи 26 Комиссарони Боку (6848).
13. Рушон - қуллаи Патхор (6083) қуллаи 5939.
14. Шуғнон - қуллаи Скалистый (5707).
15. Ишкошим - қуллаи Маяковский (6095), қуллаи Берга (Хирсхаволь, 6091).

16. Зулумарт - қуллаи Октябр (6780), қуллаи 6290, қуллаи Вера Слутская (5925).

17. Саукдара - қуллаи Белеули (6065).

18. Танимас - қуллаи Горбунов (6030), Крутой Рог (6018), Баландкиик (5946).

19. Музкол - қуллаи Офитсерони Советӣ (6233), қуллаи Двуглавый (6148), Музколи шимолӣ (6128).

20. Пшарт - қуллаи 5440, қуллаи Киязек (5401).

21. Аличури шимолӣ - қуллаи Сарез (5981), қуллаи 5936, Кулин (5931).

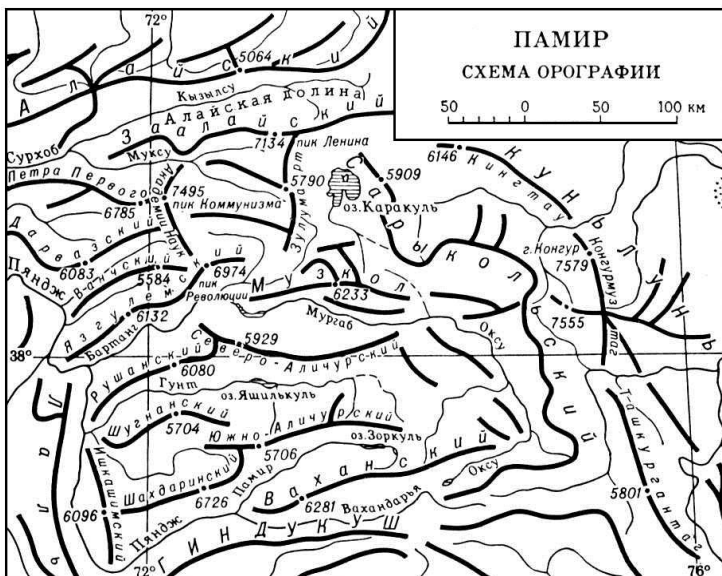
22. Аличури чанубӣ - Кызылданги (5704).

23. Богчигир - Богчигир (5716).

24. Музтаг-Сарикӯл - қуллаи 5821

Инчунин дар Бхарата-варша мавҷудияти 27 кӯҳ зикр гардидааст, ки чунин номида мешаванд:

1. Малая. 2. Мангала-прастха. 3. Маинака. 4. Трикута. 5. Ришабха. 6. Кутака. 7. Коллака. 8. Сахя. 9. Девагири. 10. Ришямука. 11. Шри-шаида. 12. Венката. 13. Махендра. 14. Варидхара. 15. Виндхя. 16. Шуктиман. 17. Рикшагири. 18. Париятра. 19. Дрона. 20. Читракута. 21. Говардхана. 22. Раиватака. 23. Какубха. 24. Нила. 25. Гокамукха. 26. Индракила. 27. Камагири.

Қуллаҳои Помир, ки аз 6700 м. баландтар мебошанд:

Номи қулла	баландӣ	қаторкӯҳ	ноҳияи Помир
1. Конгур	7719	Конгурмузтаг	шарқӣ
2. Конгуртубе	7595	Конгурмузтаг	шарқӣ
3. Музтаг-Ата	7546	Конгурмузтаг	шарқӣ
4. Коммунизм	7495	Академ.Илм.	шим.ғарбӣ.
5. Карайлоқ	7245	Конгурмузтаг	шарқӣ
6. Яманчар	7229	Конгурмузтаг	шарқӣ
7. Кокодаг	7210	Конгурмузтаг	шарқӣ
8. Куксой (Музтаг)	7184	Конгурмузтаг	шарқӣ
9. Ленин	7134	Паси Алай	шарқӣ
10. Корженевский.	7105	Паси Алай	шим. ғарбӣ
11. Коскулак	7028	Конгурмузтаг	шарқӣ
12. Аклангам	7004	Конгурмузтаг	шарқӣ
13. Революсия	6940	Конгурмузтаг	шарқӣ
14. Музтаг-Ата	6858	Конгурмузтаг	шарқӣ
15. Россия	6875	Акад. Илм	шим. ғарбӣ

16. 26.Ком.Боку	6848	Язгулом	марказӣ
17. Жуков	6842	Паси Алай	шимолӣ
18. Известия	6841	Акад.Илм.	шим. ғарбӣ
19. Москва	6785	Петри 1	шим. ғарбӣ
20. Октябр	6780	Паси Алай	шимолӣ
21. Чакрагил	6760	Улугартаг	шарқӣ
22. Маркс	6723	Шохдара	чан. ғарбӣ
23. Коксел	6715	Конгурмузтаг	шарқӣ

Дар «Стхананга-Сутра» (Анга-агамаи сеюм, ганад-ҳараи панҷуми Шри Судхарма Свама) дар бораи кӯҳҳои Чамбудвиба ва мавқеияти онҳо батафсил сухан рафтааст.

Руди Ганг

Бо муҳочирати ориёӣҳо аз сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва ҳудудҳои атрофи он бисёр номҳои ҷуғрофӣ – рудҳову кӯҳҳо ва номи кишварҳо низ кӯчида, дар минтақаҳои баъдимухочиратӣ дуввумбора номгузори гардид. Масалан хеле ачиб аст, ки дар шумори рудҳои дигар номи рудҳои Дачлаву Фурот, Нил, Гангаву Чамнаи кунунӣ низ аз меҳани нахустини ориёӣҳо кӯчида, дар замони худ рудҳои машҳури шарқи Осиёи Миёна ба шумор мерафтаанд. Аз ҷумла, руди Ганг руди муқаддас ва осмонии ҳиндухост. Вале тавре дар номаҳои бостони ориёӣҳои ҳинд зикр гардидааст, ин руд дар маркази кишвари Чамбу, ки Илаврита ном дошта, кӯҳи муқаддаси Меру дар он ҷо воқеъ гаштааст, фуруд омада будааст. Дар бобҳои марбута дар бораи қитъаи Чамбу ё Чамбудвиба (дар замони ориёӣҳои бо номи Зобул машҳур буд), кӯҳи Меру (ҳоло ба номи Исмоили Сомонӣ) сухан рафтааст, ки аз тақрори он ҳоло ҳудудҳои карда мешавад. Вале ин қадар бояд гуфт, ки Чамбу сарзаминҳои болооби миёни рудҳои Вахшу Панҷ - Помирро дар бар мегирифт ва азбаски дар даврони 5-6 ҳазор сол пеш ин рудҳо аз сатҳи баҳр назар ба ҳолати кунунияшон хеле поёнтар буданд, ҷараёни обҳои онҳо хеле оҳиста буда, ба назар мисли кӯлҳо ё

баҳрҳои равон менамуданд. Аз ҳамин ҷост, ки онҳоро баҳр ё укёнус меномиданд. Бисёр муҳаққиқони таърихи Ҳинд Чамбудвипаро ба нимқораи Ҳиндустон айният додаанд. Вале ҳеҷ як нишони Чамбудвипа, ки дар номаҳои бостони Ҳинд тасвир ёфтааст, дар нимқораи Ҳиндустон пайдо намегардад. Масалан гуфта мешавад, Чамбудвипа, мисли чархи гардуна, мисли гули нилуфар гирд аст, мудаввар аст, мисли кулчақанд аст ва ғайра. Дар он номаҳо гуфта мешавад, ки Ганга ба болои кӯҳи Меру фуруд меояд. Аммо то кунун дар Ҳинд кӯҳи Меруро, ба ҷуз айниятҳои тахминӣ, яъне гӯё яке аз 16 қуллаҳои кӯҳ дар Ҳимолӣ кунунӣ, пайдо накардаанд. Дар номаҳои бостон гуфта мешавад, ки яке аз шоҳҳои руди Ганг ба сӯи шимол ҷорӣ гардида, ба укёнуси Шимолӣ мерезад. Вале дар шимоли Ҳиндустон укёнус вучуд надорад ва ба сӯи шимоли Ҳинд низ шоҳи руде чараён намегирад. Гуфта мешавад, ки аксари шоҳҳои Ганга ба самти ғарб ҷорӣ гардида, ба укёнуси оби Шӯр мерезанд. Вале Гангаи кунунӣ бо Чамна омехта ба укёнуси самти шарқии Ҳиндустон мерезад, ки ба тасвири номаҳои бостон роҷеъ ба Ганга мувофиқат надорад.

Дар бораи Ганга ва дигар рудҳои кӯҳҳо маълумоти зиёд вучуд дорад, ки дар адабиёти гуногуни Ҳинди бостон махфӯз мондаанд. Вале аксари ин тасвиру навиштаҳо роҷеъ ба Ганг аз ҳамдигар тафовут дошта, шумора, самти ҳаракат ва дигар хусусиёти он яқсон нестанд. Масалан шумораи шохобҳои рудҳое, ки аз осмон фуруд омадаанд, чор, ҳафт, ҳашт ва ғайра гуфта шудаанд. Дар номаҳои бостон як қилсила номҳои халқиятҳо ва деҳаҳое зикр карда шудаанд, ки имрӯз аз онҳо дар ҳеҷ ҷое ному нишон пайдо кардан имкон надорад.

Яке аз ривоятҳои пайдоиши Ганга чунин аст: асурҳо (махлуқоти ғайризада – М.Ҳ.) шаб аз қаъри укёнус баромада, зиндагии мардумро нороҳат менамуданд. Эзадон дар ҷораи онҳо очиз монданд, зеро онҳо баъди аъмоли

ношоистаашон дар қаъри обҳо паноҳ мебурданд. Онҳо бо маслиҳати Вишну аз Агастё, фарзанди Варуна хоҳиш мекунанд, ки оби укёнусро фурӯ барад, то онҳо битавонанд асурҳоро пайдо кардаву нобуд созанд. Баъд, вақте эзадон аз Агастё хоҳиш мекунанд, ки оби укёнусро дубора берун резад, ӯ дар посух мегӯяд, ки об аз баданаш бухор шудааст ва онҳо худашон чораи пур кардани укёнусро пайдо кунанд.

Баъди воқеоти зиёде бо хоҳиши шоҳ Сагара ва кумаки Шива руди Ганги муқаддас аз осмон ба замин фуруд омада, укёнусро пур мекунад. Ганга, ҳангоми аз назди обиди бузург Ҷаҳн гузаштан, ибодати ўро ҳалалдор кард ва Ҷаҳн ҳашмгин шуда, бо як дам Гангаро фурӯ бурд. Боз бо хоҳиши Бҳагиратҳа вай Гангро раҳо мекунад ва аз он замон Гангаро Ҷаҳнавӣ, яъне духтари Ҷаҳн меноманд.

Дар «Бҳагавата-пурана» яке аз ривоятҳои пайдоиши руди Ганг, чи гуна аз баландтарин нуктаи кайҳон ба замин фуруд омадани вай ва дигар тафсилоти вобаста ба он тасвир ёфтааст. Ривоят мешавад, ки боре Вишну дар симои Вамана (пакана) пас аз маросими қурбониро бар ҷой овардани Маҳароча Бали ба назди ӯ ҳозир шуда хоҳиш менамояд, ки ба ӯ ба андозаи се қадам замин чудо намояд. Вақте ба ӯ иҷозат дода мешавад, ки се қадам гузорад, Вамана бо ду қадам се лока (дунё)-ро тай карда, ноҳост бо ангушти калони пой чапаш пӯстлохи сайёро сӯроҳ мекунад. Чанд катра аз укёнуси Осмонӣ аз он сӯроҳии кайҳон ба сари Шива чакида, дар он ҷо ҳазор даврон боқӣ мемонанд. Ин катраҳои об руди Гангаи муқаддасро ташкил дода, баъди тай намудани гӯшаҳои дури коинот ба ҷойгоҳи (биҳишти) Брахма, ки дар болои кӯҳи Меру воқеъ мебошад, мерасанд. Аз он ҷо ба Илаврита-варша, маркази Ҷамбудвипа, ба болои кӯҳи Меру фуруд омада, ба чор шоҳоб – Сита, Алакананда, Чакшу (Вакшу) ва Бҳадра тақсим мешавад, ки он чор шоҳоб аз чор нишебии кӯҳи Меру ба чор самт ҷорӣ мегарданд. Тавре дар

ин мисол дида мешавад, Ганга аз чор шоҳоби алоҳида иборат буда, худи номи Ганга вучуд надорад.

Яке аз асарҳое, ки ба чуғрофияи Чамбудви́па бахшида шуда, дар бораи рудҳо ва кӯҳҳои ин минтақа маълумоти зиёд пешниҳод менамояд, «Стхананга-Сутра» ном дорад. Дар боби «Анга-агамаи сеюм, ганадҳараи панҷуми Шри Судҳарма Свама»-и ин асар, дар бахши «Гуфтор андар боби рудҳои бузург» (Маханади-пада) аз ҷумла омадааст, ки дар куллаи кӯҳи Меру руди Ганга ба чор шоҳоб - Сита, Алакананда, Чакшу ва Бҳадра тақсим гардида, бо шитоби тамом ба самтҳои гуногун (шарқ, ғарб, шимол ва ҷануб) ба сӯи укёнус қорӣ мешаванд.

Мутобиқи тасвири адабии гуногун руди Сита аз кӯҳи Кесарчала ва Гандҳамадан қорӣ гардида, аз Бҳадрашварша қараён мегирад ва ба укёнусаи Шӯр дар шарқ ҳамроҳ мешавад. Руди Чакшу аз кӯҳи Маляван аз Кетумала-варша қараён мегирад ва дар ғарб ба укёнус мерезад. Бҳадра аз кӯҳҳои Кумуда, Нила, Швета ва Шрингаван қорӣ шуда, аз Куру-деша гузашта дар шимол ба укёнус мерезад. Ва Алакананда аз миёни кӯҳҳои зиёде, аз ҷумла Ҳемекута ва Ҳимакута гузашта, аз Бҳаратаварша қорӣ гардида, дар ҷануб ба укёнус мерезад.

Тавре маълум аст, аз чор самти кӯҳи феълан ба номи Исмоили Сомонӣ, ки дар замони ориёхиндуҳо Меру номида мешуд, якчанд руд қорӣ гардида, ба рудҳои Вахшу Панҷ омезиш меёбанд. Аз ҷониби шарқӣ руди Танимас, аз ҷануб Ғунд аз ҷануби ғарбӣ Ванҷоб ва аз шимол руди Сурҳоб сарчашма гирифта ба сӯи ғарб қорӣ мегардад. Руди Сита яке аз рудҳои ривоятиест, ки мутобиқи навиштаҳои аксари олимони муҳаққиқи ин бахш кишвари ривоятӣ Шамбала (Чамбул) дар самти шимоли он воқеъ буда, ба се дарё – Панҷ, Сир ва Торим айният дода шудааст. Мутобиқи «Тафсири комили Калачакра»-и буддоии асри XI-X заминҳои Шамбала дар шимоли руди Сита воқеъ гардида, бо ҳашт

каторкӯх чудо гардидаанд.

Яъне, яке аз ин рудҳо бояд руди Сита бошад. Ҳеч як олим онро дар Ҳиндустон нагуфтааст. Муаллифи ин сатрҳо низ дар рисолаи «Шамбала ва Калапа» ва мақолаҳои дигар руди Ситаро ба руди Панчи кунунӣ айният дода буд. Гуфта мешавад, ки Сита аз самти шарқии кӯҳи Меру сарчашма гирифта ба уқёнуи Шӯр мерезад. Ин ҷо ба як нукта бояд таваҷҷӯҳ кард, ки дар Ҳинд ҳама рудҳо ба уқёнуи Ҳинд мерезанд, ки он шӯр аст ва дар ин минтақа уқёнуи ғайришӯр вучуд надорад. Таъкиди он ки Сита ба уқёнуи Шӯр мерезад, барои минтақа Ҳинд дархури мантиқ нест. Умуман дар Ҳиндустон дар бораи ин руд ба ғайр аз ном ҳеҷ гуна нишоние вучуд надорад. Аммо таъкиди уқёнуи Шӯр барои чуғрофияе, ки мавриди назари мост, созгор аст. Дар аҳди бостон дар шарқи Осиёи Миёна, тавре гуфта шуд, дар чараёни рудҳои кунунии Сир ва Ому баҳрҳо вучуд доштанд. Руди Ому то ҳудудҳои Бадахшон дар замони ориёҳиндуҳо уқёнуи Лаванода (Шӯр) ва дар замони ориёҳиндуҳо баҳри Ворукаша номида мешуд.¹⁶¹

Яке аз ин чаҳор руд Сита ном дошта, бештар аз дигар рудҳо дар миёни олимон баҳсхоро барангехтааст. Зеро, тавре гуфта шуд, кишвари овозадори нимривоятии Шамбала дар самти шимолии ин руд воқеъ гардида будааст. Мутобиқи назари аксари навиштаҳои марбут ба ин мавзӯ Сита яке аз шоҳҳои руди Ганг аст, ки тибқи назари бисёр муҳаққиқон Шамбала дар соҳили ростии он ҷой гирифта будааст. Мутобиқи навиштаҳо Сита Чамбудвипаро ба қисматҳои ҷанубӣ ва шимолӣ чудо кардааст. Ин руди бузург, ки ба кӯл шабеҳият дорад, аз 18 000 чашмаи шарқ ва ғарби кӯҳҳои барфӣ омезиш ёфта, бо чараёни ноайён ба баҳр мерезад. Ранги оби руд сафед буда, бо кафки сафед пӯшонда шудааст.

¹⁶¹ Бояд гуфт, ки дар бораи ҷойгоҳи фуруд омадани ҷаёҳи шоҳи Ганга дар адабиёти гуногун ихтилофи зиёд ба назар мерасад. Дар баъзе мавридҳо кӯли Манас Саровар сарчашмаи руди Ганг дониста мешавад.

Аз чониби соҳили ҷанубии он руд кӯҳест, ки «Гулҳои асал» ном дорад ва дар он ҳазорон ғор мавҷуд аст, ки дар онҳо сиддҳои барои иҷрои маросим меоянд.

Мутобиқи маълумоти баъзе адабиёт Сита ба қуллаи кӯҳи Меру фуруд омада, ба поён то Гангҳамадан¹⁶² қорӣ мешавад ва аз Бҳадрашваварша давр зада, ба баҳри шарқӣ мерезад. Аммо мутобиқи тасвири «Стхананга-Сутра» он шохоби Ганг, ки Сита ном дорад, аз Брахмапур, ки дар қуллаи кӯҳи Меру воқеъ гаштааст, аз самти шарқ қараён гирифта, аз он ҷо ба поён, ба қуллаи кӯҳи Кесачарали, ки дар баландӣ тақрибан ба қуллаи кӯҳи Меру баробар аст, шитобон мешаванд. Аз кӯҳҳои Кесарачали Ганга ба қуллаи кӯҳҳои Гандҳамадан сарозер мешавад. Аз он ҷо ба Бҳадрашва-варша қараён гирифта, ба уқёнуси оби Шӯр аз самти ғарбӣ мерезад.

Тавре дар «Стхананга-Сутра» зикр мешавад, самти ҳаракати Сита ба шарқ ва ҳамроҳшавиаш ба уқёнус аз ғарб гуфта шудааст, ки он ба яке аз рудҳои самти шарқии кӯҳи Исмоили Сомонӣ - руди Танимас мувофиқат мекунад. Руди Танимас, ки аз домани кӯҳи Меру – Исмоили Сомонӣ ба самти шарқ қорӣ мешавад, дар нахуст, имкон дошт ба Қарокӯл мерехт ва боз аз он сарчашма гирифта, бо руди Панҷи кунунӣ ҳамроҳ шуда, ба сӯи ғарб қорӣ мегардид. Пайвастишавии оби Қарокӯл ба сарчашмаи оби Панҷ дар дигар адабиёти ориёӣ низ зикр гардидааст. Аз ҳамин ҷост, ки дар баъзе адабиёт самти ҳаракати ин руд ба шарқ ва дар баъзе дигар ба ғарб гуфта шудааст.

Бояд гуфт, ки чунин ҳол бо Вехрудии ориёӣ низ рух додааст. Дар «Бундаҳишн» омадааст, ки «...ин ду рудро (Аранг ва Вехрудро) Ҳурмазд аз Абохтар нима, аз Албурз, фароз тозонид: яке ба Ховарон (шуд), ки Арванд ва яке ба Хуросон шуд, ки Вех хонанд...» «Яке ба ховарон шуд» – яъне Аранг (Сир) ба сӯи ғарб қараён гирифт ва «яке ба Хуросон

¹⁶² Дар ин ҷо низ дар мавриди дар қисматҳои ғарбӣ ва шарқӣ воқеъ будани қўни Гангҳамадан ихтилоф ба назар мерасад (*Муаллиф*).

шуд» - яъне ба шарқ чараён гирифт. Аммо Омӯ низ ба сӯи мағриб чорӣ мегардад. Ва ин ифода мисли руди Сита олимонро ба ибрази назарҳои мухталиф барангехтааст. Аммо дар асл ин ифода ишора ба сарчашмаи Вехруд – Танимас мебошад, ки аз доманаи кӯҳи Исмоили Сомонӣ чараён гирифта, нахуст ба сӯи шарқ – Хуросон чорӣ мешавад, пас аз он давр хӯрда, ба мағриб метозад. Дар охир ин ду руд низ ба як баҳр мерезанд. Дар «Бундаҳишн» омадааст, ки «Вехруд ба Хуросон бигзарад, ба Синдбум шавад, ба Ҳиндугон ба дарё резад, ўро он ҷо Меҳронруд хонанд, Ҳиндугонруд низ хонанд». Ва ин ифода дар бораи айнияти Вехруд ба Омӯ баҳсу андешаро барангехтааст. Аз ин ҷост, ки баъзе онро ба руди Синд, ки ба Ҳинд чорӣ мешавад, айният додаанд. Вале дар асл ин ҷо низ сарзаминҳои томуҳочиратии ориёҳиндуҳо дар назар аст.

Ҳамчунин дар рисолаи «Стхананга-Сутра» (6.91) омадааст, ки «Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар шарқи кӯҳи Мандара (яъне дар вилояти Маҳавидеха), шаш руди миёна аз ду ҷониб ба руди Сита мерезанд: Грахавати, Драхавати, Панкавати, Таптачала, Маттачала ва Унматтачала». Дар ин ҷо низ дар шарқи Меру – Мандара чорӣ гаштани Сита таъйид ёфтааст.

Воқеияти мавҷуд будани руди Сита бо он таъйид мегардад, ки рудҳои ҳамноми ӯ - Сит дар Брейтово - Россия, Сита – Петропавловск (Россия) вучуд доранд. Рудҳо ва шохобҳои зиёди дигаре низ ҳастанд, ки аз нӯҳ мулки (варша) Ҷамбудвипа чараён мегиранд. Дар ин тасвирот ҳуди руди Ганга вучуд надорад, балки чор шоҳаи он номбар карда мешавад.

Руди дуввуми шоҳаи Ганга, ки Чакшу номида мешавад, мутобиқи тасвиrotи асари мазкур аз самти шимол, аз кӯҳи Маляван аз Кетумала-варша чараён гирифта, он низ дар самти ғарб ба уқёнуси оби Шӯр мерезад. Бояд гуфт, ки номи руди Чакшу дар чанде аз адабиёти дигар ба шаклҳои Пакшу

ва Вакшу низ омадааст. Дар матнҳои хитой ин чаҳор руд бо номҳои зерин омадаанд: «Ганга, Синдху, Сита, Вакшу. Сита — яке аз чор рудест, ки ба шарқ қорӣ мешавад. Вакшу — Амударёст (Вахш – М.Ҳ.)».¹⁶³

Мутобики тасаввуроти космогонии буддой кӯли А-неоу-то Анаватапта кӯлест, ки дар маркази қитъаи Ҷамбудвипа воқеъ гардидааст. Вай дар ҷануби кӯҳи Атрбӯ (Гандҳамадан) ва дар шимоли кӯҳи Ҳимован воқеъ гаштааст. Давродаври вай 800 ли мебошад. Аз вай чаҳор руди тоза сарчашма мегиранд, ки Ҷамбудвипаро ихота намудаанд. Аз самти шимолӣ аз даҳони буккаи биринҷӣ Ганга қорӣ шуда, аз тарафи ҷануби шарқӣ ба баҳр мерезад. Аз тарафи ҷанубии вай аз даҳони фили тилоӣ Синдху қорӣ мешавад. Вай кӯлро давр зада, дар самти ҷануби ғарбӣ ба баҳр мерезад. Аз самти ғарбӣ аз даҳони аспӣ лочувардӣ руди Фо-тсзу (Вакшу, яъне Окс) кӯлро давр зада, аз ҷониби ғарби шимолӣ ба баҳр мерезад. Аз самти шимол аз даҳони шери булурӣ руди Сидда (Хуан-хо) қорӣ гардида, баъди як давр дар самти шимоли шарқӣ ба баҳр мерезад».¹⁶⁴ Азбаски бо гузашти ҳазорсолаҳо мавҷудияти кӯлҳо ва рудҳо тағйир ёфта, баъзан хушк шудаанд, дар бораи кӯли Анаватапта назари сахт гуфтан душвор аст. Дар баробари он ки дар гузашта имкон дошт, ки аз Қаракӯл чанд руд сарчашма бигирад, ҳамчунин, тибқи маълумоти дигар адабиёт дар самти ҷануби ғарбии кӯҳи Исмоили Сомонӣ мавҷудияти кӯле зикр мегардад. Инчунин аз кӯли Суман (Яшилкӯл) низ яке аз шохобҳои руди Панҷ сарчашма мегиранд.

Дар адабиёти марбут ба дини бон, дар Тибет аз ҷумла дар бораи чор руде, ки дар самти ғарбии Тибет қорӣ мешаванд, чунин маълумот дода шудааст: «Ба забони "Dag-pa lha skad" дар водии руди Пакшу (Pakshu) дар шимол сухан мегӯянд. Ба забони "Khri-wer lha skad" дар водии руди

¹⁶³ Бойгонии хитой: *sia-pia-'i Demieville P. Les version chinoises, с. 230.

¹⁶⁴ Колтыпин А. В., "Исчезнувшие обитатели Земли", 2009.

Синдху (Sindhu) дар ҷануб ҳарф мезананд. Ба забони "Nor ci 'phrul skad" дар водии руди Ганга (Ganga) дар ҷануби шарқӣ гуфтугӯ мекунанд. Ба забони "sPos ci 'phrul skad" дар водии руди Сита (Sita) дар ҷануби ғарбӣ сӯҳбат менамоянд.¹⁶⁵

Ҳар як самт ранги худро дошта, самти ҷануб (ранги лаъл) аз чашмаи «Нӯли товус» руди Синдху ҷорӣ мешавад. Самти ғарб (ранги забарҷад) аз чашмаи «Даҳани асп» руди Пакшу ҷорӣ мешавад. Самти шимол (ранги алмос ё хрустали кӯҳӣ) аз чашмаи «Фуки шер» руди Сита ҷорӣ мешавад. Самти шарқ (ранги аквамарина - осмониранг) аз чашмаи «Даҳони фил» руди Ганг ҷорӣ мешавад.¹⁶⁶

Дар номаҳои бостонии Тибет аз ин руд ёд шуда, гуфта мешавад, Пакшу аз ҷӯи харсанге, ки шакли аспро дорад, самти шимол (шимолӣ кӯҳи Меру дар назар аст –М.Ҳ.) ҷорӣ мешавад. Шояд дар замони баъди муҳоҷиратӣ дар сарзаминҳои дигар ба хоҷири ҳамин руд номҳои Вакшу ва Пакшу номгузорӣ гардидаанд, ки дар Коми – руди Вакшу ва дар вилояти Архангелски Россия руди Пакша дар ҳамон шуморад. Дар «Стхананга-Сутра» (6.90) аз ду шоҳоби ин руд бо номҳои Ракта ва Рактавати ёд шудааст, ки гумон меравад Муксу ва Қизилсу бошанд.

Шоҳоби Ганг, ки Бҳадра ном дорад, аз самти шимолии кӯҳи Меру, аз куллаҳои кӯҳҳои Кумуда, Нила, Швета ва Шрингавана ҷорӣ мегардад. Вай роҳи худро ба шимол идома дода, аз заминҳои Куру (Куру-варша - Куру-деши - Уттаракуру) мегузарад ва дар шимол ба уқёнуси оби Шӯр мерезад.

Масъалаи ҷойгоҳи мулкҳои Куру ва Уттаракуру, ки мутобиқи таъиноти адабиёти мухталифи ориёиндӣ чандон равшан зикр нагардидааст, ба мушкилот мувоҷеҳ мегардад. Зеро ҳар руде, ки ба уқёнуси Шӯр мерезад, бояд дар худуди

¹⁶⁵ Ёотам М., «Ориётољикон: 18 назор сол пеш...».

¹⁶⁶ Рудҳои Вакшу, Пакша ва Ганга дар Россия, вилояти Архангельск вуљуд доранд.

Чамбудвипа вокеъ гашта бошад. Аз ин лихоз Бҳадра низ бояд яке аз шохобҳои болооби руди Вахш буда бошад.

Аммо тавре зикр гардид, сарзамини Куруҳо бояд водии Фарғонаи кунунӣ ва Уттиракуру дар шимоли кӯҳҳои Тяншан вокеъ шуда бошад. Яке аз шохобҳои Сир, ки аз қаторкӯҳи Алай қорӣ мегардад, Алайку ном дорад, ки бо номи бостонии яке аз шохобҳои Ганг Алака(нанда) мушобеҳ аст. Ҳоло низ дар Ҳиндустон Сирдарёро Дуттаганга меноманд, ки маънояш Гангаи дуввум аст. Шаҳри Кубера – Алака дар домани кӯҳҳои Ҳимолой вокеъ шуда будааст. Руди Ганга, ки духтари Ҳимолой низ ном доштааст, нахуст дар осмон гӯё қорӣ будааст. Вақте ки вай бар замин фурӯд омад, нахуст аз канори Алака қорӣ гардид. Аз ҳамин лихоз онро Алака, ҳамчунин Алакананда (шодкунандаи Алака) низ номиданд.¹⁶⁷

Дар яке аз бахшҳои «Маҳабҳарата» «Удйогпарва» дар сифати мулкҳои шимоли омадааст: «Ва дар ин мулки шимолии дунё, ки бехтарини мулкҳост... касе натавонад зист, агар ӯ пок ва неқ набошад, агар нафсаширо лачом назада бошад ва ё беинсофу ноодил бошад. Дар ин ҷо, дар қаторкӯҳи Ҳимован Махешвара сукувати ҷовидона дорад. Дар ҳамин ҷо буд, ки Маҳадева руди Гангро, ки аз осмон фурӯд меомад, (бо сари худ) нигоҳ дошта, ба вай имкон дод, ки дар олами башарӣ қорӣ гардад... Дар ҳамин ҷост, ки (намудор аст) эй гав, дар миёни дуборазодашудаҳо (дарёи осмонии) Манданикӣ ва (кӯҳи) Мандара. Дар ҳамин ҷой ситоразори Сватӣ ва тулӯи вай (нахуст) мушоҳида мешавад. Дар ҳамин ҷост (ки ба ҳубӣ дида мешавад) ҷи гуна моҳу офтоб ва дигар сайёраҳо пайваста (аз роҳи муқарраршудаашон) давр мезананд. Дар ҳамин ҷост, ки кӯҳи бо ном Кайлас – ҷойгоҳи Кубера сар бар осмон кашидааст. Дар ҳамин ҷост (намоён) изе, ки Вишнупада (изи пойи

¹⁶⁷ Ҳоло ин рудро ба яке аз шохобҳои Ганга дар Ёинд - Бишенганга айният додаанд (М. Ё.).

Вишну) ном дошта, Ҳангоме ки ӯ аз се дунё қадам мезад, дар тамоми мулкҳои шимол барҷой монда буд. Дар ҳамин ҳост, ки... ҳомӣҳои кишварҳои дунё ҳар субҳу шом мегӯянд: кадом кореро ва барои кӣ иҷро бикунем?» Бояд гуфт, изи пой Вишну ба водии Фарғона айният мегирад, ки он дар воқеъ ба изи пой мушобех аст.

Аммо дар «Матся-пурана» гуфта мешавад, ки «Вақте Ганг ба замин фуруд омад, ба ҳафт шоха тақсим гардид, ки шохоби миёнаи он, ки асосиаш ба шумор меравад, бо ин ном (яъне Ганг) вучуд дорад. Се шохоб ба самти шарқ ҷорӣ гардиданд, ки Налини, Храдини (Ладинӣ?), Павани ном доранд; Сеи дигар ба ғарб ҷорӣ гардиданд, ки Сита, Чакшу ва Синдху ном доранд. Сита пас аз он ки аз Ҳимаваңт берун мешавад, аз кишварҳои Салила, Карстуба, Чина, Варвара, Яваса (?), Баха, Пушкара, Кулата, Мангала, Кавара и Сангаванта (?); гузашта ба укёнуси Ғарбӣ мерезад¹⁶⁸.

Алакананда аз самти ҷанубии Браһмапури (Браһма-садана) ҷорӣ гардида, қуллаҳои кӯҳи мулкҳои гуногунро убур намуда, бо шиддати мудҳиш ба қуллаҳои кӯҳҳои Хемакута ва Химакута мерезад. Баъд аз Бҳаратаварша убур намуда, ба укёнуси Шӯр мерезад.¹⁶⁹ Ба эҳтимол ин руд Ғунди кунунӣ мебошад.

¹⁶⁸ Шохобҳои шарқии Ганга бошанд – руди Храдини аз мулкҳои нишабӣ, упақанӣ, дхиварӣ, пришакӣ, ниламукӣ, кикарӣ, уштракарӣ, яъне онӣ, ки лабӣҳоишон мисли гӯшӣ чаппа гардонанд; каратӣ, калидарӣ, виварӣ, кушиканӣ ва Сваргабҳуми, яъне замини биъиштосо лӯрӣ шуда, ба укёнуси шимолӣ мерезад. Руди Павани заминҳои купатӣро [?], ки аз гуноҳ парӣез мекунанд, Индраюмнасар, яъне обанборӣҳои шоҳ Индраюмна, кхарапатӣ, битрӣ ва санкупатӣро сероб менамояд. Вай аз биёбони Удьянамуруа, [кишвари] кушаправаранӣ, пас аз Индра-двипа гузашта, дар укёнуси обӣҳои шӯр мерезад. Руди Налини аз мулкҳои тамарӣ, нямсамаргӣ, самухукӣ ва пурӣ, ки аз бад парӣез мекунанд, мегузарад. Баъди тайи дараҳои қӯнӣ ва сарзаминҳои зиёд ба баър мерезад.

¹⁶⁹ Бһагавата, Панчама, Скандха, боби 17

Дар асари «Стхананга-Сутра» бар боби «Гуфтор дар бахши рудҳои бузург (Маханади-пада)» рочеъ ба мавқеияти рудҳои Чамбудви́па (Помир) маълумоти арзишманд дода шудааст. Аммо бояд гуфт, ки аксаран ин маълумот бо навиштаҳои дигар асарҳо дар ин маврид тафовут дошта, шумораи рудҳо, самти ҷараён ва дигар хусусиёти онҳо фарккунанда мебошанд. Шояд бар асари таҳрири иловаҳои баъдӣ бошад, ки масалан руди Ганг дар Чамбудви́па ҳафт ё ҳаштто гуфта шудааст. Албатта, чиҳати айният бахшидани рудҳои асари мазкур бо рудҳои кунунии Бадахшон ва минтақаҳои атрофи он як таҳқиқоти хоса лозим аст. Ва ин ҷо барои маълумот аз боби китоби мазкур чанд намуна оварда мешавад.

«2.301 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ноҳияи Бхарата, ки дар ҷануби Меру ҷой дорад, ду руди бузург - Ганга ва Синдху ҷорӣ мешаванд.

3.339-344 Аз кӯли Падма (ҳоло Суман- М.Ҳ.), ки дар кӯҳи Чуллаҳимаван, дар ҷануби кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, се руди бузург сарчашма мегиранд: Ганга, Синдху ва Роҳитамша.

6.89 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ҷануби кӯҳи Мандара, шаш руди бузург ҷорӣ мешаванд: Ганга, Синдху, Роҳита, Роҳитанша, Ҳарита ва Ҳариканта.

7.52, Ҳафт руди бузург, ки қитъаи Чамбудви́паро аз самти шарқӣ бурида мегузаранд, ба уқёнуси Лавана мерезанд: Ганга, Роҳита, Харит, Сита, Нараканта, Суварнакула ва Ракта.

7.53 Ҳафт руди бузург, ки қитъаи Чамбудви́паро аз самти ғарбӣ бурида мегузаранд, ҳамчунин ба уқёнуси Лавана мерезанд: Синдху, Роҳитанша, Ҳариканта, Ситода, Нариканта, Рупякула ва Рактавати.

Рочеъ ба маънои Ганг маълумоте дастрас нагардид. Аммо бояд гуфт, ки Кангдиж ва ё Гангдиж, номи се қалъаи ҳамноми Афросиёб буда, яке аз онҳо ба мавқеияти руди Сита

наздик – дар самти шарқии қаторкӯҳи Сарикӯл воқеъ буд. Афросиёб низ дар андаруни шахр-қалъаи худ ҷаҳор руд ҷорӣ карда буд. Маънои Канги Афросиёб аз қандан буда, он дар даруни кӯҳ сохта шуда буд. Шояд Ғанг низ ба хотири он ки пӯстлохи сайёра қанда шуда, об аз он шорида будааст, Ғанг номида шудааст. Афросиёб худ пайрави оини ба истилоҳ ведой буда, яке аз писаронаш Ҷаҳн ном дошт, ки он бо номи падархонди Ғанга номгузорӣ гардида будааст. Яъне ӯ аз саргузашти руди Ғанга ба ҳубӣ огоҳӣ дошта будааст.

Дар «Шоҳнома» аз руди Ғанг ёд шудааст, ки он ба руди Гулзарриюн ҳоло Чирчик воқеъ дар самти шимоли шарқии Тошқанди кунунӣ айният мегирад. Афросиёб ба нияти ҳучум ба кишварҳои эронӣ -

Шуд аз Бохтар сӯи дарёи Ғанг,
Диле пур зи кина, саре пур зи ҷанг.

Сарфи назар аз гузаштани ҳазорсолаҳо ҳоло низ дар минтақаҳои, ки номҳои асливу аввалияи ин рудҳо ба вучуд омада буданд, имрӯз низ аз он номҳо баъзеро дар шаклҳои тағйирёфта дарёфт кардан мамкин аст. Яке аз он номҳо Тамисра аст, ки шакли дигари он дар «Форснома»-и Ибни Балхӣ Тамидар буда, ба кӯҳи Тамара (Тамидара-Табидара-Тавилдара) дар ноҳияи кунунии Тавилдара боқӣ мондааст. Ҳарита (Ҳароб – номи руди Панҷ –дар адабиёти асримиёнагӣ), Вакш (Вахш), Синд (Ғунд), Коси – Коспар (руд дар Помир) ва дигар номҳо низ ҳаст. Ҳамчунин ҷараёни рудҳо, аз ҷумла аз кишвари Барбар ё Варвар гуфта шудааст, ки ин кишвар аз ҷониби муаллифи шумо ба мулкҳои резишгоҳи Сурхондарёи кунунӣ айният дода шудаанд. Дар ҷараёни рудҳои, ки ба Ому ва Сирдарёи кунунӣ ҳамроҳ мешаванд, номи палҳавҳо (пахлавҳо), бахликҳо (балхиҳо) ва дигар номҳо воҷеҳӯранд, ки аз лиҳози таъйини ҷуғрофияи ориёиҳо нақши муҳим доранд.

Стхананга-Сутра»

**(Анга-агамаи сеюм, ганадхараи
панҷуми Шри Судхарма Свама)
(Ихтисоран)**

«Стхананга-сутра» яке аз асарҳоест аз силсилаи Ачаранга-сутра, Сутракританга, Самавая-анга, Бҳагавати-сутра, Чнятадхармакатҳа, Упасакадаша, Антакриддаша, Ануттара-аупапатикадаша, Прашинавявакаранани, Випакашрита ва дигар асарҳое, ки тақрибан дар асрҳои III то солиҳуморӣ эҷод гардида, ба масъалаҳои гуногун, аз ҷумла масоили ҷуғрофӣ бахшида шудаанд. Дар «Стхананга-сутра» ҷуғрофияи Чамбудви́па – Помири кунунӣ бо тамоми минтақа ва кӯҳҳову рудҳо ва кӯлҳояш зикр гардидааст. Дар ин асар агарчи шинохти баъзе кӯҳҳову кӯлҳо ва рудҳо ба осонӣ даст диҳад ҳам, барои татбиқи тамоми онҳо таҳқиқоти хоса лозим аст. Дар саросари ин асар баъзе кӯҳҳову рудҳо ва кӯлҳои он айнияти худро пайдо кардаанд. Ҳоло тарҷумаи он қисмати ин асарро пешниҳод кардаем, ки танҳо масоили ҷуғрофии онро дар бар гирифтааст.

Боби 1

1.248 Дар маркази ҳамаи уқёнус ва қитъаҳо ҷазираи Чамбу воқеъ гаштааст, ки ҷазираи аз ҳама хурдтарин ба шумор меравад. Шаклаш мисли кулчақанди дар равшан пухта, ё мисли чархи ароба, ё гули нилуфар, ё мисли моҳи пурра мудаввар аст. Дарозо ва паҳнояш 100000 йочан аст. (Давродаври вай андаке аз 316227 йочан, 3 коса, 28 дхануш ва 13 ангул зиёдтар аст.)

Сухан аз ҷойгоҳ: (ҷуғрофияи қитъаи Чамбу) (Кшедрапада)

2.268 Қитъаи Чамбудвипаро кӯҳи Меру ба ду ноҳия: чанубӣ – Бҳарата ва шимоӣ - Айравата чудо намудааст. Масоҳати ин ду ноҳия баробар буда, дар миёни онҳо дар нисбати шахрҳо, рудҳо ва дигар хусусиёт ягон тафовут ба назар намерасад. Чархи вақт дар ҳар ду минтақа мутлақан

яксон давр мезанад. Дарозиву паҳно ва дигар андозаҳои онҳо як хел аст.

2.270 Бар илова аз он, Меру Чамбудвипаро боз ба ду ноҳияи дигар тақсим мекунад: ноҳияи шарқӣ – Пурва-Видеха ва ғарбӣ – Апара-Видеха. Масоҳати ин ду ноҳияи баробар буда, дар миёни онҳо дар нисбати шахрҳо, рудҳо ва ғайра ягон тафовут ба назар намерасад. Чархи вақт дар ҳар ду минтақа мутлақан яксон давр мезанад. Дарозиву паҳно ва дигар андозаҳои онҳо як хел аст.

2.271 Дар шимоли кӯҳи Меру ду ҷойгоҳ вучуд дорад, ки Куру (Уттара-Куру ва Дева-Куру) ном доранд. Масоҳат ва дигар андозаҳои онҳо як хел аст. Дар ҳар як аз ин ҷойҳо як дарахти азим мерӯяд: дар Дева-Куру вай Коташалмали ва дар Уттара-Куру Сударшана ном доранд. Андозаи онҳо мутлақо якхела аст.

2.272 Дар шимол ва ҷануби Меру ду кӯҳи Варшадҳара, ки ҳамчун Кшулла-Ҳимава ва Шикҳари маълум мебошанд, вучуд доранд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо якхела аст.

2.273 Кӯҳҳои Маҳаҳимава бо Рукми ва Нишадҳа бо Нилаванта низ ҳамин гуна воқеъ гаштаанд. (Кӯҳҳои Маҳаҳимава ва Нишадҳа дар ҷануби кӯҳи Меру ва Нилаванта ва Рукми дар шимоли он воқеъ гаштаанд.)

2.274 Дар ҷануб ва шимоли Меру ҳамчунин ду кӯҳи мудаввари Вайтадхё ҷой гирифтаанд: Шабдапати дар ҷануб, Ҳаймавата ва Викатапати дар шимоли Ҳайранявата воқеъ гаштаанд. Андоза ва дигар андозаҳои онҳо як хел аст.

2.275 Бар илова аз он, дар шимоли Меру ду кӯҳи дигар воқеъ гаштаанд: Гандҳапати дар ҷануби Хариваса ва Маляван дар шимоли Рамякаваса. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо якхела аст.

2.276 Дар ҷануби кӯҳи Меру, дар ҷойгоҳи Дева-Куру, ду кӯҳи Вакшара ҷойгир гаштаанд: Сауманаса, дар қисмати шарқии он ва Видютпрабҳа дар ғарби он воқеъ гаштаанд. Тасвири онҳо китфи аспро ба хотир меоранд: дар аввал

паст, дар охир баланд. Ҳар ду кӯх мутлақан якхела буда, андоза ва дигар хусусиёти онҳо якхелаанд.

2.277 Дар шимоли кӯхи Меру дар ҷойгоҳи Уттара-Куру, як ҷуфт кӯхи дигари Вакшара воқеъ гаштаанд: Гандҳамадана дар қисмати шарқии он ва Маляванта дар қисмати ғарбии он ҷойдоранд. Тасвири онҳо ба китфи асп монанд мебошад. Андоза, периметр ва дигар хусусиёти онҳо якхела аст.

2.278 Дар шимоли кӯхи Меру ду кӯхи Дирга-Вайтадхё ҷойдоранд, ки мутлақо ба ҳам монанд буда, хусусиёти якхела доранд. Яке дар ноҳияи Бҳарата-кшетра, дигар дар ноҳияи Айравата воқеъ гаштаанд.

Сухан аз ғорҳо (Гуха-пада)

2.279 Дар кӯхи Диргха-Вайтадхя, ки дар Бҳарата-кшетра воқеъ гаштааст, ду ғор маълум аст, ки мутаносибан Тамисра ва Кхандапратата ном доранд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо якхела аст.

2.280 Дар Айравата низ ду ғор бо ҳамон ном ва хусусиёт воқеъ гаштаанд.

Сухан аз қуллаҳои кӯҳҳо (Кута-пада)

2.281 Кӯхи Чуллаҳимава аз силсилаи Варшадҳара, дар самти ҷануби кӯхи Меру воқеъ гашта, ду қулла дорад: Чуллаҳимавакута ва Вайшраманакута. Хусусиёти ин ду қулла якхела аст.

2.282 Кӯхи Маҳаҳимава аз силсилаи Варшадҳара, дар самти ҷануби кӯхи Меру воқеъ гашта, он низ ду қулла дорад: Маҳаҳимавакута ва Вайдурякута.

2.283 Айнан ҳамин гуна кӯхи дигар низ, ки дар ҷануби Меру воқеъ гаштааст, кӯхи Нишадҳа мебошад, ки ду қулла дорад: Нишадҳакута ва Ручакапрабхакута.

2.284 Кӯхи Нилаванта аз силсилаи Варшадҳара, ки дар шимоли Меру воқеъ гаштааст, ду қулла дорад: Нилавантакута ва Упадаршанакута.

2.285 Кӯҳи Рукми, низ аз силсилаи Варшадҳара, дар шимоли Меру воқеъ гаштааст, ки ду қулла дорад: Рукмикута ва Маниканчанакута.

2.286 Айнан ҳамин тавр, кӯҳи дигар аз силсилаи Варшадҳара дар шимоли Меру, – Шикҳари воқеъ гаштааст, ки ду қулла дорад: Шикҳарикута ва Тигинчхакута. Ҳамаи хусусиёти номбаршудаи қуллаҳо андоза, дарозӣ ва баландии онҳо мутлақо яхела аст.

Сухан аз кӯлҳои бузург (Маҳадраҳа-пада)

2.287 Дар кӯҳи Чуллаҳимаваан - аз силсилаи Варшадҳара, ки дар ҷануби Меру воқеъ гаштааст, қӯли Падмадраҳа ва дар кӯҳи Шикҳари - аз силсилаи Варшадҳара, ки дар шимоли Меру воқеъ гаштааст, – қӯли Паундарикадраҳа ҷой гирифтаанд. Ҳар ду қӯл андозаи яхела доранд: фарқияте байни онҳо нест. Чархи вақт дар он ҷо яксон давр мезанад. Дарозо, паҳно, чуқурӣ, шакл ва дигар хусусияти онҳо тафовут намекунанд...

2.288 Дар кӯҳи Маҳаҳимаваан аз силсилаи Варшадҳара, ки дар ҷануби Меру воқеъ гаштааст, қӯли Маҳападмадраҳа ва дар кӯҳи Рукми, ки дар шимоли Меру воқеъ гаштааст, қӯли Маҳапаундарикадраҳа ҷой гирифтаанд.

2.289 Айнан ҳамин тавр, дар кӯҳи Нишадҳа, ки дар ҷануби Меру мебошад, қӯли Тигинчҳадраҳа ва дар кӯҳи Нилаван, ки дар шимоли Меру воқеъ гаштааст, қӯли Кешаридраҳа ҷой гирифтаанд.

Хусусиёти ин қӯлҳо яхела аст. Эзадбону Дҳритидеви дар қӯли Тигинчҳадраҳа ва эзадбону Киртидеви дар қӯли Кешаридраҳа сукунат мекунанд.

Сухан аз дарёҳои бузург (Маҳанади пати)

2.290 Аз қӯли Маҳападмадраҳа, ки дар кӯҳи Маҳаҳимаваан - дар ҷануби Меру воқеъ гаштааст, ду руди бузург - Роҳита ва Ҳариканта сарчашма мегиранд.

2.291 Айнан ҳамин тавр, аз кӯли бузург Тигинчадраха низ, ки дар кӯҳи Нишадҳа, дар ҷануби Меру воқеъ гаштааст, ду руди бузург -Ҳарита ва Ситода сарчашма мегиранд.

2.292 Аз кӯли Кешари, ки дар кӯҳи Нилаван, дар шимоли Меру воқеъ гаштааст, ду руди бузург - Сита ва Нариканта сарчашма мегиранд.

2.293 Айнан ҳамин тавр, аз кӯли Маҳапаундарика низ, ки дар кӯҳи Рукми, дар шимоли Меру воқеъ гаштааст, ду руди бузург - Нараканта ва Рупякула сарчашма мегиранд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

Сухан аз кӯлҳо ва обшорҳо (Прапатадраха-пада)

2.294 Дар қитъаи Чамбудвипа, дар ноҳияи Бҳарата, ки дар ҷануби кӯҳи Меру воқеъ гаштааст, ду кӯл Гангапрапатадраха ва Синдхупрапатадраха бо обшорҳояшон вучуд доранд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

2.295 Айнан ҳамин гуна дар ноҳияи Ҳаймавата ду кӯл - Роҳитапрапатадраха ва Роҳитаншапрапатадраха воқеъ гаштаанд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо якест.

2.296 Дар қитъаи Чамбудвипа, дар ноҳияи Ҳариварша, ки дар ҷануби Меру воқеъ аст, ду кӯл - Ҳаритапрапатадраха ва Ҳарикантапрапатадраха ва обшорҳо вучуд доранд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

2.297 Дар қитъаи Чамбудвипа, дар ноҳияи Маҳавидеҳа, ду кӯли бузург - Ситапрапатадраха ва Ситодапрапатадраха ва обшорҳо вучуд доранд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

2.298 Дар қитъаи Чамбудвипа, дар ноҳияи Рамяка, ки дар шимоли Меру мебошад, ду кӯл Наракантапрапатадраха ва Нарикантапрапатадраха ва обшорҳо вучуд доранд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

2.299 Айнан ҳамин гуна дар ноҳияи Ҳайранявата ду кӯл Сварнакулапрапатадраха ва Рупякулапрапатадраха ва обшорҳо вучуд дорад. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

2.300 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар ноҳияи Айравата, ки дар шимоли Меру ҷой дорад, ду кӯл Рактапрапатадраха ва Рактаватипрапатадраха бо обшорҳо воқеъ гаштаанд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

Сухан аз дарёҳои бузург (Маҳанади-пада)

2.301 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар ноҳияи Бҳарата, ки дар ҷануби Меру ҷой дорад, ду руди бузург - Ганга ва Синдху ҷорӣ мешаванд. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

2.302 Ҳамаи он ки ки болотар дар нисбати кӯл ва обшорҳо гуфта шуд, ба дарёҳо низ тааллуқ доранд. Суханро бо он ки дар ноҳияи Айравата ду руди бузурги Ракта ва Рактавати ҷорӣ мешаванд, ба охир мерасонем. Андоза ва дигар хусусиёти онҳо яхела аст.

Тафсир: 35 сутраҳои мазкур тафсири мухтасари ҷуғрофии Ҷамбудвипаро дар худ гунҷоии додаанд. Поёнтар баъзе истилоҳоти хос таширҳ дода мешаванд.

«Бахусаматулла»: тамоман яхела.
«Ависесамананатта»: фарқият надошта. «Айяма»: дарозӣ.
«Вишкамбха»: паҳно. «Санстхана»: шакл, андом. «Варша»: борон; сол; замин (дар ин ҷо охиринаш).

Ҳамагӣ дар Ҷамбудвипа ҳафт мулки асосӣ вуҷуд дорад. «Варшадҳара»: кӯҳе, ки мулкҳоро ҷудо мекунад. «Кута» - қулла. Ҳамагӣ дар Ҷамбудвипа 34 қуллаи асосӣ вуҷуд дорад. «Вакишара» («Вакишаскара»): кӯҳҳое, ки ҳудуди мулкҳоро муайян мекунад. Аз сабаби он ки шакли ин кӯҳҳо дандони филро ба хотир меоварад, онҳоро «Ғаҷаданта» низ меноманд. Шумораи онҳо 20-то мебошад. «Драҳа» («ҳрида»): кӯлҳое мебошанд, ки ба дарёҳо сарчашма медиҳанд. Ҳамагӣ дар Ҷамбудвипа 16 кӯли бузург вуҷуд дорад. «Прапата»: обшорҳо, ки ба рудҳои бузург сарчашма медиҳанд. Дар Ҷамбудвипа 14 руди бузург вуҷуд дорад, аз ин рӯ обшорҳо низ 14-то мебошанд. Дар дар матни мазкур фақат 12: 8 дар сутраҳои 290-293 ва 4 дар сутраҳои 301-302 ёдоварӣ мешаванд, аммо дар Ҷамбудвипа-праҷняпти, боби 6,

шарҳе дорад, ки дар асоси он, воқеан дар ҷануби Меру 6 руди бузург, 6 дар шимол ва 2 руди бузург дар Маҳавидехо - ҷамагӣ 14 руд ҷорӣ мешаванд.

Тафсир: Сутраҳои 309-311 ба он далолат менамоянд, ки вақте ки архат, чакравартин, Баладева или Васудева дар Бҳарата-варша, ба дунё меоянд, дигар шахси дорои айнан ҳамин гуна миқёс бояд дар Айравата-варша таваллуд шавад, ки чунин ҳол дар бораи дар Ҷамбудвипа ҳамзамон вуҷуд доштани хатти дубаробараи ворисият шаҳодат медиҳад. Фарқият танҳо дар ҷузъиёти он дида мешавад: вақте ки тиртханкара дар Бҳарата-варша таваллуд мешавад, аввалин шуда, аз эзадон ҷиҳати эҳтиромотро бар ҷой овардан Шакрендра ҳозир мешавад ва агар чунин шахс дар Айравата-варша ба дунё ояд, ин вазифаро Ишонандра ба ҷой меорад...

Сухан аз ҳокимияти вақт (Кала-анубҳава-пада)

2.316 Одамоне, ки дар китъаи Ҷамбудвипа, дар ноҳияи Девакуру, ки он дар ҷануби кӯҳи Меру воқеъ гаштааст ва одамоне, ки дар ноҳияи Утгаракуру, ки дар шимоли кӯҳи Меру ҷой гирифтааст, зиндагӣ мекунанд, аз саодату сарватҳои имконпазир абадӣ ҳаловат мебаранд...

2.317 Одамоне, ки дар китъаи Ҷамбудвипа, дар ноҳияи Ҳариварша, ки он ҷойгоҳ дар ҷануби кӯҳи Меру воқеъ гаштааст ва одамоне, ки дар ноҳияи Рамякаварша, ки дар шимоли кӯҳи Меру воқеъ гаштааст, зиндагӣ мекунанд, ҳамеша аз саодат ва сарвати бузург ва ғайра, ки ҳоси нимдавраи саодат (сушама) мебошад, ба таври абадӣ ҳаловат мебаранд.

2.318 Одамоне, ки дар китъаи Ҷамбудвипа, дар ноҳияи Ҳаймавата, ки дар ҷануби кӯҳи Меру воқеъ гаштааст ва дар ноҳияи Ҳайранявата, ки дар шимоли кӯҳи Меру воқеъ гаштааст, зиндагӣ мекунанд, аз саодату сарват ва ғайра назар ба одамони дар самти муқобили онҳо сукунатдошта бештар ҳаловати абадӣ мебаранд, ки ин ҳол ҳоси нимдавраи

сеюмест, ки давраи саодати бо ранҷ омезишѐфта (сушама-душама) ном дорад.

2.319 Касоне, ки дар қитъаи Чамбудвипа, дар ноҳияи Пурравидеҳа, ки дар дар шарқи кӯҳи Меру ва дар ноҳияи Апаравидеҳа, ки дар ғарби кӯҳи Меру воқеъ гаштаанд, зиндагӣ мекунанд, аз саодату сарват ва ғайра назар ба одамони дар самти муқобили онҳо сукунатдошта камтар ҳаловати абадӣ мебаранд, ки ин ҳол хоси нимдавраи сеюмест, ки давраи саодати бо ранҷ омезишѐфта (сушама-душама) ном дорад.

2.320 Танҳо одамоне, ки дар қитъаи Чамбудвипа, дар мулки Бҳарата-варша, ки дар ҷануби Меру ва дар мулки Айравата, ки дар шимоли Меру, зиндагӣ мекунанд, маҷбуранд, ки аз ҳамаи шаш давраи (ара) нимдавра бо шароити мутаносиби онҳо убур намоянд.

Сухан аз моҳ ва офтоб (Сандра-Суря пада)

2.321 Дар болои қитъаи Чамбудвипа ду Моҳ рушанӣ мекарданд, рушанӣ мекунанд ва рӯшанӣ хоҳанд кард.

2.322 Дар қитъаи Чамбудвипа ду Офтоб метобид, метобад ва хоҳад тобид. (Ҳамаи онҳо ба самти ақрабаки соат дар гирди кӯҳи Меру давр мезананд.)

Сухан аз Сайёра ва Галласитора (Накшатра-пада)

2.323 Дар осмони болои қитъаи Чамбудвипа сайёраҳои зерин чуфт-чуфт воқеъ гаштаанд: Криттика (Плеяда), Роҳини (Алдебаран), Мригаширша (ламбда Орион), Ардра (алфа Орион), Пунарвасу (бета Ҷавзо), Пушя (делта Саратон), Ашлеша (алфа Гидра), Мағха (Регул), Пурва Пҳалгуни (делта Асад), Уттара Пҳалгуни (бета Асад), Хаста (делта Ворона), Читра (Спика), Свати (Арктур), Вишакха (алфа Мизон), Анурадха (делта Ақраб), Ҷештха (Антарес), Мула (ламбда Ақраб), Пурва Ашадха (делта Қавс), Уттара Ашадха (сигма Қавс), Абхичита (Лира), Шравана (алфа Орла), Дҳаништха (бета Делфин), Шатабхиша (ламбда Далв), Пурва Бҳадрапада

(алфа Пегас), Уттара Бҳадрапада (гамма Пегас), Ревати (дзета Ҳут), Ашвини (бета Ҳамал), Бхарани (35 Ҳамал) – ҳамаи сайёраҳои мазкур бо Моҳ, пайваст буданд, пайваст ҳастанд ва пайваст хоҳанд буд.

Сухан аз эзадҳои галласитораҳо (Накшатра-дева-пада)

2.324 Ҳар як галласитора дорои як ҷуфт эзад мебошад: номи он эзодон чунин аст: Агни, Прачапати, Сом, Рудра, Адити, Брихаспати, Сарпа, Писе, Бҳага, Арьма, Савита, Тваштха, Вайю, Индраgni, Митра, Индра, Нирити, Ап, Вишва, Брахма, Вишну, Васу, Варуна, Ача, Вивриддхи, Пушан, Ашва ва Яма.

Сухан аз сайёраҳои бузург (Маҳаграҳа-пада)

2.325 Дар осмони болои қитъаи Ҷамбудвипа 88 ҷуфт сайёраи бузург маълум аст: Ангарака, Викалака, Лохитакша, Шанишчара, Ахута, Прахута, Кана, Канака, Канаканака, Канакавитанака, Канакасантанака, Сом, Сахита, Ашвасана, Каропага, Карватака, Ачакарака, Дундубҳака, Шанкха, Шанкхаварна, Шанкхаварнабха, Канса, Кансаварна, Кансаварнабха, Рукми, Рукмабҳаса, Нила, Нилабҳаса, Бҳасма, Бҳасмараши, Тила, Тилапушпаварна, Дака, Дакапанчаварна, Кака, Каркандха, Индраgni, Дҳумакету, Хари, Пингала, Буддха, Шукра, Бронҳаспати, Раху, Агастӣ, Манавака, Каша, Спарша, Дҳура, Прамукха, Виката, Висандхи, Ниялла, Паилла, Ҷадияилага, Аруна, Агнила, Кала, Маҳакалака, Свастика, Саувастика, Вардхаманака, Праламба, Нитялока, Нитодота, Сваямпрабха, Авабҳаса, Шреяскара, Кшеманкара, Абханкара, Прабханкара, Апарачита, Ачарас, Ашока, Вигаташока, Вимала, Вивата, Витраста, Вишала, Шала, Суврата, Анивритти, Экачатин, Ҷатин, Каракарика, Рачаргала, Пушпакету, Бҳавакету – инҳоянд 88 ҷуфт сайёра, ки дар осмони болои Ҷамбудвипа дар гардиш буданд, дар гардиш ҳастанд ва дар гардиш хоҳанд буд.

Сухан аз пуштакӯҳҳои Ҷамбудвипа (Ҷамбудвипа-ведика-пада)

2.326 Дар маркази Чамбудвипа пӯштакӯҳе вучуд дорад, ки баландаш ду косро ташкил медиҳад.

Сухан аз укёнуси Лавана (Лавана-Самудра-пада)

2.327 Пахнои укёнуси Лавана шакли мудаввар дошта, 200000 йочанро ташкил медиҳад.

2.328 Дар маркази укёнуси мазкур пӯштакӯҳе ба шакли платформа ва ба қадри ду коса баланд вучуд дорад.

Сухан аз ҷойи зиёрат (Тиртха-пада)

3.105 Дар ноҳияи Бхарата, ки дар қитъаи Чамбудвипа воқеъ гаштааст, се ҷойи зиёрат вучуд дорад: Магадха, Варадама ва Прабхаса.

3.106 Ба ҳамон микдор ҷойҳои зиёрат дар Айрават вучуд дорад.

3.107 Дар ҳар кадом аз давлатҳое, ки чакравартиҳо дар ноҳияи Маҳавидеҳа, ки дар Чамбудвипа воқеъ гаштааст, асос гузоштаанд, се ҷойи зиёрат вучуд дорад: Магадха, Варадама ва Прабхаса.

3.108 Дар нимаҳои шарқӣ ва ғарбии қитъаҳои Дҳатакикханда ва Пушкарардха се ҷойи зиёрат вучуд дорад.

Тафсир: Умуман, ҷойҳои зиёрат ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мешаванд: онҳое, ки муваққатианд, яъне одамон сохтаанд ва онҳое, ки абадианд, яъне сохтаи эзадонанд.

Дар ноҳияҳои Бхарата ва Айравата, инчунин дар ҳар кадом аз 32 давлат (виҷая) ноҳияи Маҳавидеҳа 32 ҷойи зиёрат, вучуд дорад, ки дар маҷмӯъ 102 ҷойро ташкил медиҳанд. Дар ҳар кадом аз ду нимаи қитъаҳои Дҳатакикханда ва Пушкаравара се ҷойи зиёрат маълум аст. Ҳамин тавр, шумораи умумии ҷойҳои зиёрат ҳамагӣ дар ноҳияи сукунати одамон (Адҳаи-двипа), 510 ҷойро ташкил медиҳанд...

«Варша» бо «а» -и кӯтоҳи охир маънои «сол», «борон» (ба ин маъно а-дароз низ меояд) баъзан маънои «кишвар»-ро низ дорад. Шри Амар Муни онро ҳамчун «ҷойгоҳ», тафсир кардааст.

Номи «Вритта Вайтадхья» ба пурра тарҷума намешавад: «вритта» маънои гирдро дорад. (чунин мегуморанд, ки шакли ин кӯҳҳо гирд будааст.), «вайтадхья», эҳтимолан, исми хос бошад.

Чунин шуморида мешавад, ки Чамбудвиба бо кадом чизе, саддмонад ё деворе ихота гардида, ва дар маркази ин қитъа баландии кӯҳе воқеъ гаштааст, ки ба платформа шабеҳият дорад.

Тафсир: «Парива-спришта»: *Кос:* воҳиди дарозии ҳиндӣ, ки тақрибан 3-4 км.-ро ташиқ медиҳад.

Йочан: воҳиди таърихи дарозӣ дар ҳар минтақа тафовут дошта, 2-8 косо ташиқ медиҳад.

Сухан аз замини ғайри қобили меҳнат (Акарма-бҳуми-пада)

3.331-332 Дар қитъаи Чамбу, дар ҷануби кӯҳи Мандара, се мулкҳои ғайри қобили меҳнат воқеъ гаштаанд: Ҳаймавата, Ҳариварша ва Девакуру. Дар шимоли ҳамон кӯҳ се мулки дигар бо чунин хусусият воқеъ гаштаанд: Уттарактуру, Рамякварша ва Ҳайранявата.

Сухан аз ноҳияҳо (Варша-пада)

3.333-334 Дар қитъаи Чамбу, дар ҷануби кӯҳи Мандара, се ноҳия воқеъ гаштаанд: Бҳарата, Ҳаймавата ва Ҳариварша. Дар шимоли ҳамон кӯҳ се ноҳияи дигар дигар воқеъ гаштаанд: Рамякварша, Ҳайранявата ва Айравата.

Сухан аз кӯҳҳои Варшадҳара (Варшадҳара-парвата-пада)

3.335-336 дар қитъаи Чамбу, дар ҷануби кӯҳи Мандара, се кӯҳи Варшадҳара ҷойгир гаштаанд: Чуллаҳимаван, Маҳаҳимаван ва Нишадҳапарват. Дар шимоли ҳамон кӯҳ се кӯҳи дигар ҷойгир гаштаанд: Нилаван, Рукми ва Шикҳари.

Сухан аз кӯлҳои бузург (Маҳадраҳа-пада)

3.337-338 Дар қитъаи Чамбудвиба, дар ҷануби кӯҳи Мандара, се кӯли бузург ҷой дорад: Падма, Маҳападма ва

Тингичха. Дар ин кӯлҳои бузург эзадбону – Шридеви, Ҳридеви ва Дхритидеви сукунат доранд, ки давомнокии умри онҳо ба палопама мерасад. Дар шимоли ҳамон кӯҳ боз се кӯли дигар маълум аст: Кешари, Маҳапундарика ва Пундарика. Номи эзадбонувоне, ки дар он ҷо сукунат мекунанд, чунин аст: Киртидеви, Буддҳидеви ва Лакшмидеви.

Сухан аз дарёҳо (Нади-пада)

3.339-344 Аз кӯли Падма, ки дар кӯҳи Чуллаҳимаван, дар ҷануби кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, се руди бузург сарчашма мегиранд: Ганга, Синдху ва Роҳитамша. Аз кӯли Пундарика, ки дар кӯҳи Шикҳари - дар шимоли кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, се руди бузург сарчашма мегиранд: Суварнакула, Ракта ва Рактавати. Дар шарқи кӯҳи Мандара ва дар шимоли руди бузурги Сита се руди миёна ҷорӣ мешаванд: Грахавати, Драхавати ва Панкавати. Дар он ҷо, аммо дар самти ҷануб руди бузург Сита ва се руди миёна ҷорӣ мешаванд: Таптачала, Маттачала ва Унматтачала. Дар ғарби кӯҳи бузург Мандара ва шимоли руди бузург Ситода се руди миёнаи дигар ҷорӣ мешаванд: Кширода, Синхасрота ва Антарвахини. Дар ҳамон ҷо, аммо дар ҷануби руди бузург Ситода, боз се руди миёна ҷорӣ мешаванд: Урмималини, Пхенамалини ва Гамбхирамалини.

Сухан аз бузургтаринҳо (Маҳатимаҳалая-пада)

3.363 Се (воҳиди ҷуғрофӣ) дар зоти худ бузургтарин вучуд дорад: дар миёни кӯҳҳо – кӯҳи Меруи китъаи Ҷамбудвипа, дар миёни баҳрҳо – Сваямбхурамана, дар миёни дунёҳои осмонӣ – Браҳмалока.

Сухан аз давраи вақт (Калачакра-пада)

4.307 Бар иловаи Девакуру ва Уттарактуру, дар китъаи Ҷамбудвипа ҷор мулкҳои ғайри қобили меҳнат вучуд дорад: Ҳаймавата, Ҳайранявата, Ҳариварша ва Рамякварша.

Дар ҳар як аз онҳо кӯҳи Вайтадхя воқеъ гаштааст, ки номашон мутаносибан чунин аст: Шабдапати, Викатапати,

Гандхапати ва Малаяватпаря. Дар он кӯҳҳо чор эзад аз гурӯҳи Махардхика – Свати, Прабхаса, Аруна ва Падма, сукунат мекунанд...

Сухан аз Махавидеха (Махавидеха-пада)

4.308 Нохияи Махавидеха, ки дар қитъаи Чамбудвипа воқеъ гаштааст, ба чор бахш чудо мешавад: Пурва-видеха, Апара-видеха, Дева-куру ва Уттаракруру.

Сухан аз кӯҳҳо (Парвата-пада)

4.309 Баландии кӯҳҳои Нишадҳа ва Нилаванта аз силсилаи Варшадҳара ба 400 йочан мерасад, бар илова аз он буни онҳо дар қабри замин ба 400 кос фуру рафтааст.

4.310 Дар қитъаи Чамбудвипа, дар шарқи кӯҳи Меру ва шимоли руди бузург Сита чор кӯҳи Вакшаскара ҷойгир гаштаанд: Читракута, Падмакута, Налинакута ва Экашайлакута.

4.311 Дар ҳамон ҷо, дар ҷануби руди бузург Сита, чор кӯҳи дигар ҷойгир гаштаанд: Секута, Вайшраманакута Анчанакута ва Матанчанакута.

4.312 Дар қитъаи Чамбудвипа, дар ғарби кӯҳи Меру ва ҷануби руди бузург Ситода, чор кӯҳи Вакшаскара ҷойгир гаштаанд: Анкавати, Пакшмавати, Ашивиша ва Сукхаваха.

4.313 Дар ҳамон ҷо дар шимоли руди бузург Ситода чор кӯҳи дигар ҷойгир гаштаанд: Чандрапарвата, Суряпарвата, Девапарвата ва Нагапарвата.

4.314 Дар ҳамон ҷо, аммо дар чор самти байнисамтии кӯҳи Меру чор кӯҳи дигари Вакшаскара ҷойгир гаштаанд: Сауманаса, Видютпрабха, Гандҳамадана ва Маляван.

Сухан аз кӯҳи Мандара (Мандара-парвата-пада)

4.316 Дар кӯҳи Мандара (Меру), ки дар миёни қитъаи Чамбудвипа қад қашидааст, чор ҷангал мерӯяд: Бҳадрашала, Нандана, Сауманаса ва Пандака.

4.317 Дар ҷангали Пандака чор санги зиёрат (помазания): Пандукамбала (шарқӣ), Атипандукамбала (ҷанубӣ),

Рактакамбала (ғарбӣ) ва Атирактакамбала (шимолӣ) вучуд доранд.

Тафсир: *Аз чор ҷангали зикргардида ҷангали беиштар муқаддас Пандака ба шумор меравад, зеро ки маҳз дар он маросими чилликкашии тифлҳои навзод - тиртханка гузаронда мешавад. Дар қуллаҳое, ки дар нимаи шарқӣ ва ғарбии ҷангал воқеъ гаштаанд, ба муносибати таваллуди тиртханкарҳо, ки дар ноҳияи Маҳавидеҳа таваллуд шудаанд, маросими ид бар ҷой оварда мешавад. (Дар ин ҷойҳо ду тахти шердор гузошта шудаанд), дар нимаи шимолӣ ва ҷанубӣ – маросими ид ба шарафи тиртханкарҳои ноҳияҳои Айравата ва Бҳарата барпо мегардад. (Дар ин санғҳо фақат яктоӣ тахт гузошта шудааст).*

4.318 Фарохии (пахноӣ) қулла кӯҳи Мандара ба чор йочан баробар аст.

4.319 Ҳамаи он чи ки дар сутраҳои 4.304-318, пештар, дар нисбати қитъаи Ҷамбудвида гуфта шуд, бо айнияти баробар барои нимаи шарқӣ ва ғарбии қитъаҳои Дҳатакикханда ва Пушкравара мувофиқ мебошад.

Сухан аз Дарвозаҳо (Дура-пада)

4.320 Ҷамбудвида чор даромадгоҳ дорад: Вичая-двара, Вайҷаянта-двара, Ҷаянта-двара ва Апарачита-двара. Паҳно ва баландии ин дарвозаҳо ба чор йочан баробар аст. Бар илова аз он, дар онҳо чор эсад аз гурӯҳи Маҳардхика – Вичаядева, Вайҷаянтадева, Ҷаянтадева ва Апарачитадева меоянд, ки давомнокии умри онҳо ба як палопаме мерасад.

Сухан аз ҷазираҳои миёна (Антара-двипа)

4.321 Дар наздикии қитъаи Ҷамбу, дар ҷануби кӯҳи Меру ва дар чор самти байнисамтӣ аз кӯҳи Кшуллакаҳимаван, ки ба силсилаи Варшадҳара шомил мебошад, ё агар аз соҳил ба ҳисоб гирифта шавад, он гоҳ ҳар яке дар масофаи сесад йочан, дар миёни уқёнуси Лавана чор ҷазираи мобайнӣ воқеъ гаштаанд: Эқорука, Абҳашика, Вайшаника ва Лангулика. Дар

ин чазираҳо чор қабилаи одамон зиндагӣ мекунад: Эқорука, Абхашика, Вайшаника ва Лангулика.

Сухан аз ғорҳои кӯзашакли бузург (Маҳапатала-калаша-пата)

4.329 Дар миёни укёнуси Лавана, дар масофаи 95000 йочан аз ғӯшаи берунии пӯштакӯҳи (ведика) Чамбудви́па, боз ҳамин гуна дар чор самти ин пӯштакӯҳ, чор ғори азим воқеъ гаштаанд, ки андозаашон бузург буда, шаклашон кӯзаи азимро ба хотир меоварад. Номҳои онҳо чунинанд: Валаямукха (шарқ), Кетука (ҷануб), Юпака (ғарб) ва Ишвара (шимол). Дар болои онҳо чор эзад аз ғурӯҳи Маҳардхика, истодаанд, ки давомнокии умри онҳо ба як палопама мерасад: Кала, Маҳакала, Веламба ва Прабханҷана.

Сухан аз маъвоҳо даркӯҳҳо (Аваса-парвата-пада)

4.330 Дар миёни укёнуси Лавана, дар масофаи 42000 йочан аз ғӯшаи берунии пӯштакӯҳи Чамбудви́па, ҳамчунин, дар чор самти ин пӯштакӯҳ, чор ҷойгоҳи Веландхара-Нагараҷа воқеъ гаштаанд: кӯҳҳои Гоступа, Удавабхаса, Шанкха ва Дакасима. Дар ҳамон ҷо чор эзад аз ғурӯҳи Маҳардхика - Гоступа, Шивака, Шанка ва Манахшилака сукунат доранд, ки давомнокии умри онҳо ба як палопама мерасад.

4.331 Дар миёни укёнуси Лавана, дар масофаи 42000 йочан аз ғӯшаи пӯштакӯҳи берунии Чамбудви́па, дар чор самти байнисамтии ин пӯштакӯҳ, чор ҷойгоҳи Анувеландхара-Нагараҷа воқеъ гаштаанд: кӯҳи Какротака, Видютпрабха, Кайлаша ва Арунапрабха. Дар ҳамон ҷо чор эзад аз ғурӯҳи Маҳардхика - Каркотака, Кардамака, Кайлаша ва Арунапрабха сукунат доранд, ки давомнокии умри онҳо ба як палопама мерасад.

Сухан аз ҷирмҳои осмонӣ (Чётиша-пада)

4.332 Дар болои укёнуси Лавана чор моҳ рушанӣ мекарданд, рушанӣ мекунад ва дар оянда низ рӯшанӣ хоҳанд кард. Укёнуси Лаванаро чор офтоб гарм мекарданд,

гарм мекунанд, дар оянда низ гарм хоҳанд кард. Хамаи галласитораҳо дар болои укёнуси Лавана – аз Криттика (Плеяда) то Бхарани, дар ҳамчоягӣ бо Моҳ гардиш мекунанд.

Сухан аз баҳрҳо (Самудра-пада)

4.652 Чор укёнус вучуд доранд, ки ҳар як бо маззаи хоси худ фарқ мекунанд: Лавана – мисли намаки оддӣ; Варуна – мисли май масткунанда; Кшира – сафеду ширин, мисли шир; ва Гхрита – часпак мисли равшан.

Сухан аз дарёҳои бузург (Маҳанади-пада)

5.230 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ҷануби кӯҳи Мандара, панҷ руди бузург ба руди бузурги Ганг мерезанд: Ямуна (Љамна), Сарайю, Ави, Коси ва Махи.

5.231 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ҷануби кӯҳи Мандара, панҷ руди бузург ба руди бузурги Синдху мерезанд: Шатадру, Витаста, Випаса, Айравати ва Чандрабҳага.

5.232 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар шимоли кӯҳи Мандара, панҷ руди бузург ба руди бузург Ракта мерезанд: Маҳакришна, Нила, Маҳанила ва Маҳатира.

5.233 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар шимоли кӯҳи Мандара, панҷ руди бузург ба руди бузург Рактавати мерезанд: Индра, Индрасена, Сусена, Варисена ва Маҳабхога.

Сухан аз заминҳо ва кӯҳҳо (Кшетра-парвати)

6.83 Дар қитъаи Чамбудви́па шаш мулки ғайри қобили меҳнат (акарма-бҳуми) вучуд доранд: Ҳаймавата, Ҳайранявата, Ҳариварша, Рамякварша, Девакуру ва Уттракуру.

6.84 Дар қитъаи Чамбудви́па шаш ноҳия (варша) вучуд дорад: Бхарата, Айравата, Ҳаймавата, Ҳайранявата, Ҳариварша ва Рамякварша.

6.85 Дар қитъаи Чамбудви́па шаш кӯҳи Варшадҳара вучуд доранд: Кшудра-Ҳима́ван, Маҳаҳима́ван, Нишадҳа, Ни́лаван, Рукми ва Шикҳари.

6.86 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ҷануби кӯҳи Мандара шаш қулла - Кшудраҳима́ван-кута, Вайшрама́на-кута, Маҳаҳима́ван-кута, Вайдуря-кута, Нишадҳа-кута ва Ручака-кута воқеъ гаштаанд.

6.87 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар шимоли кӯҳи Мандара, шаш қулла - Ни́лаванта-кута, Упадаршана-кута, Рукми-кута, Маниканҷана-кута, Шикҳари-кута ва Тигинҷхи-кута воқеъ гаштаанд.

Сухан аз кӯлҳои бузург (Маҳадраҳа-пада)

6.88 Дар қитъаи Чамбудви́па шаш кӯли бузург вучуд дорад: Падмадраҳа, Маҳападмадраҳа, Тигинҷхадраҳа, Кешаридраҳа, Маҳапундарикадраҳа ва Пундарикадраҳа...

Сухан аз дарёҳои бузург (Маҳанади-пади)

6.89 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ҷануби кӯҳи Мандара, шаш руди бузург ҷорӣ мешаванд: Ганга, Синдху, Роҳита, Роҳитанша, Ҳарита ва Ҳариканта.

6.90 Дар қитъаи Чамбудви́па, шимоли кӯҳи Мандара, шаш руди бузург ҷорӣ мешаванд: Нараканта, Нариканта, Суварнакула, Рупякула, Ракта ва Рактавати.

6.91 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар шарқи кӯҳи Мандара (яъне дар дар ноҳияи Маҳавидеҳа), шаш руди миёна ҷорӣ мешаванд, ки дар ҳар ду соҳили руди бузурги Сита мерезанд: Грахавати, Драхавати, Панкавати, Таптачала, Маттачала ва Унматтачала.

6.92 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ғарби кӯҳи Мандара, шаш руди миёна ҷорӣ мешаванд, ки дар ҳар ду соҳили руди бузург Сито́да мерезанд: Кши́рода, Синхасро́та, Антарвахини, Урмималини, Пхенамалини ва Гамбхирамалини.

Сухан аз қитъаи Дҳатакикханда ва Пушкаравара (Дҳатикананда-Пушкараварапада)

6.93 Дар нимаи шарқии қитъаи Дҳатакикханда шаш мулки ғайри қобили меҳнат ҷойгир гаштаанд: Ҳаймавата, Ҳайранявата, Ҳариварша, Рамякварша, Девакуру ва Уттарактуру.

6.94 Ҳамаи он чи ки пештар нисбати Чамбудвипа аз ноҳияи (варша) то рудҳои миёна гуфта шуд, ба нимаи ғарбии қитъаи Дҳатакикханда ва ба ҳар ду нимаи (шарқӣ ва ғарбии) қитъаи Пушкаравара низ мувофиқ меояд.

Сухан аз заминҳо, кӯҳҳо ва дарёҳо (Кшетра-парвата-нади-пада)

7.50 Дар қитъаи Чамбудвипа ҳафт ноҳия вучуд дорад: Бҳарата, Айравата, Ҳаймавата, Ҳайранявата, Ҳариварша, Рамякварша ва Маҳавидеха.

7.51 Дар қитъаи Чамбудвипа ҳафт кӯҳи Варшадҳара вучуд дорад: Кшудрахимаван, Маҳаҳимаван, Нишадҳа, Нилаван, Рукми, Шикҳари ва Мандара (Меру).

7.52, Ҳафт руди бузург, ки қитъаи Чамбудвипаро аз самти шарқӣ бурида мегузаранд, ба укёнуси Лавана мерезанд: Ганга, Роҳита, Харит, Сита, Нараканта, Суварнакула ва Ракта.

7.53 Ҳафт руди бузург, ки қитъаи Чамбудвипаро аз самти ғарбӣ бурида мегузаранд, ҳамчунин ба укёнуси Лавана мерезанд: Синдху, Роҳитанша, Ҳариканта, Ситода, Нариканта, Рупякула ва Рактавати.

Сухан аз қуллаҳо (Кута-пада)

7.150 Кӯҳи Сауманаса Вакшаскара, ки дар қитъаи Чамбудвипа воқеъ гаштааст, ҳафт қулла дорад: Сиддҳакута, Сауманасакута, Мангалаватикута, Девакурукута, Вималакута, Канчанакута ва Вишиштакута.

7.151 Кӯҳи Гандҳамадана Вакшаскара, ки дар қитъаи Чамбудвипа, воқеъ гаштааст, ҳафт қулла вучуд дорад: Сиддҳакута, Гандҳамаданакута, Гандҳилаватикута,

Уттракурукута, Спхатикакута, Лохитакшакута ва Ананданакута.

Сухан аз қитъаи Чамбудвипа (Чамбудвипа-пада)

8.63-64 Баландии дарахти зебои Чамбу ҳашт йочанро ташкил медиҳад. Паҳнои вай дар миёна низ ҳамин қадар буда, давродавраш, умуман, каме аз ҳашт йочан зиёдтар аст ва дарахти Куташалмали низ ҳамин гуна аст.

8.65-66 Баландии даромадгоҳи ғори Тамисра ҳашт йочанро ташкил медиҳад...

Тафсир: *Дар нишебии кӯҳи Вайтадхя ду зор воқеъ гаштаанд: Тамисра – дар самти ғарби он ва Кхандапрапата – дар шарқ. Роҳ ба сӯи зори дуюм дар соҳили руди Ганга ва ба зори якум аз соҳили руди Синдху вучуд доранд. Дар ҳар як зор як ҷуфт дарвоза вучуд дорад, ки дар самти шимол ва ҷануб воқеъ гаштаанд. Ин дарвозаҳо ҳамеша бастаанд. Вақте чакравартин ҷиҳати тасхир қардани ҳамаи ноҳияҳои замин ба юруш мебарояд, сарлашқари вай дарвозаи зори Тамисраро дар аввали ҳаракат ва дарвозаи зори Кхандапрапата ҳангоми бозгашт аз юруш мекушояд.*

8.67 Дар қитъаи Чамбудвипа, аз самти шарқи кӯҳи Мандара дар ҳар ду соҳили руди бузург Сита ҳашт кӯҳи Вакшаскара сар кашидаанд: Читракута, Пакшмакута, Налинакута, Экашайла, Трикута, Вайшраманакута Анчанакута ва Матанчанакута.

8.68 Дар қитъаи Чамбудвипа, дар самти ғарбии кӯҳи Мандара ва дар ҳар ду соҳили руди бузург Ситода, ҳашт кӯҳи Вакшаскара сар кашидаанд: Анкавати, Пакшмавати, Ашивиша, Сукхаваха, Чандрапарвата, Суряпарвата, Нагапарвата ва Девапарвата.

Сухан аз Вичая-кшетра (Вичая-пада)

8.69 дар қитъаи Чамбудвипа, дар шарқи кӯҳи Мандара ва дар шимоли руди бузург Сита ҳашт вичая-кшетр воқеъ гаштаанд: Каччха, Сукаччха, Маҳакаччха, Каччхакавати, Аварта, Мангалаварта, Пушкала ва Пушкалавати.

8.70 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар шарқи кӯҳи Мандара ва дар ҷануби руди бузург Сита, ҳашт виҷая-кшетр воқеъ гаштаанд: Ватса, Суватса, Маҳаватса, Ватсакавати, Рамя, Рамяка, Рамания ва Мангалавати.

8.71 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар ғарби кӯҳи Мандара ва дар шимоли руди бузург Ситода, ҳашт виҷая-кшетр воқеъ гаштаанд: Пакшма, Супакшма, Маҳапакшма, Пакшмакавати, Шанкха, Налина, Кумуда ва Салилавати.

8.72 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар ғарби кӯҳи Мандара ва дар ҷануби руди бузург Ситода, ҳашт виҷая-кшетр воқеъ гаштаанд: Вапра, Сувапра, Маҳавапра, Вапракавати, Валгу, Виҷа Сувалгу, Гандҳила ва Гандҳилавати.

Сухан аз марказҳо (Рачадхани-пада)

8.73 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар шарқи кӯҳи Мандара ва дар шимоли руди бузург Сита, ҳашт марказ воқеъ гаштаанд: Кшема, Кшемапури, Ришта, Риштапури, Кхадги, Манчуша, Аушадхи ва Паундарикини.

8.74 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар шарқи кӯҳи Мандара ва дар ҷануби руди бузург Сита, ҳашт марказ воқеъ гаштаанд: Сусима, Кундала, Апарачита, Прабханкара, Анкавати, Пакшмавати, Шубха ва Ратнасанчая.

8.75 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар ғарби кӯҳи Мандара ва дар ҷануби руди бузург Ситода, ҳашт марказ воқеъ гаштаанд: Ашвапури, Синхапури, Маҳапури, Виҷаяпури, Апарачита, Апара, Ашока ва Виташока.

8.76 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар ғарби кӯҳи Мандара ва дар шимоли руди бузург Ситода, ҳашт марказ воқеъ гаштаанд: Виҷая, Вайҷаянти, Ҷаянти, Апарачита, Кхадгапури, Авадҳя ва Айодҳя.

Сухан аз кӯҳҳо ва ғорҳо (Парвата-гупха-пада)

8.81 Дар қитъаи Ҷамбудвипа, дар шарқи кӯҳи Мандара ва дар шимоли руди бузург Сита ҳашттоӣ кӯҳи Диргха-Вайтадҳя, ғори Тамисра ва ғори Кхандакапратапа воқеъ гаштаанд ва ҳашттоӣ эзади Критамаलाка, Нритямаलाка,

Гангакунда ва Синдхукунда сукунат доранд. Инчунин ҳашт руди Ганга ва Синдху чорӣ гашта, ҳашттоӣ кӯхи Ришабхакута вучуд дошта, эзадони мутаносиби онҳо сукунат доранд.

8.82 Дар китъаи Чамбудвипа, дар шарқи кӯхи Мандара ва дар шимоли руди бузург Сита ҳашттоӣ кӯхи Диргха-Вайтадхя, ғори Тамисра ва ғори Кхандакапратапа воқеъ гашта, ҳашттоӣ эзад Критамалага, Нритямалага, Рактакунда ва Рактаватикунда сукунат мекунанд, ҳашттоӣ руди Ракта ва Рактавати чорӣ мешаванд ва ҳашттоӣ кӯхи Ришабхакута ва онҳо эзадони мутаносиби онҳо сукунат доранд.

8.83 Дар китъаи Чамбудвипа, дар ғарби кӯхи Мандара ва дар ҷануби руди бузург Ситода ҳашттоӣ кӯхи Диргха-Вайтадхя, ғори Тамисра ва ғори Кхандакапратапа воқеъ гашта, ҳашттоӣ эзоди Критамалага, Нритямалага, Нритямалага, Гангакунда ва Синдхукунда сукунат мекунанд, ҳашттоӣ руди Ганга ва Синдху чорӣ гашта, ҳашт кӯх Ришабхакута эзадони мутаносиби онҳо сукунат доранд.

8.84 Дар китъаи Чамбудвипа, дар ғарби кӯхи Мандара ва дар ҷануби руди бузург Ситода ҳашттоӣ кӯхи Диргха-Вайтадхя, ғори Тамисра ва ғори Кхандакапратапа воқеъ гашта, ҳашттоӣ эзоди Критамалага, Нритямалага, Рактакунда ва Рактаватикунда, сукунат мекунанд, ҳашттоӣ руди Ракта ва Рактавати чорӣ гашта, ҳашт кӯх Ришабхакута эзадони мутаносиби онҳо сукунат доранд.

8.85 Паҳноӣ кулла Мандарачулика дар баҳши миёнаӣ вай ҳашт йочанро ташкил медиҳад.

Сухан аз қуллаҳо (Куту-пада)

8.91 Дар ҷангали Бҳадрашала, ки дар кӯхи Мандара, дар китъаи Чамбудвипа мерӯяд, ҳашт куллаи Дишахастикута (аз рӯи тасвири худ ба шакли фил монанд ва ба ҳашт самтҳои асосӣ ва байнисамтӣ қад кашида) вучуд доранд: Падмоттара, Нилаван, Сухастӣ, Анҷанагири, Кумуда, Палаша, Авадар он ҷосака ва Рочанагири.

Сухан аз қуллаҳо (Кута-пада)

8.93 Кӯҳи Маҳаҳимава-Варшадҳара, ки дар қитъаи Чамбудви-па, дар ҷануби кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, бо ҳашт қулла ба поён мерасад: Сиддҳакута, Маҳаҳимава-кута, Ҳимава-кута, Роҳита-кута, Ҳрикута, Ҳариканта-кута, Ҳариварша-кута ва Вайдуря-кута.

8.94 Кӯҳи Рукми-Варшадҳара, дар қитъаи Чамбудви-па дар шимоли кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст бо ҳашт қулла ба поён мерасад: Сиддҳакута, Рукмикута, Рамяка-кута, Нараканта-кута, Буддхи-кута, Рупя-кута, Ҳайранявата-кута ва Маниканчана-кута.

8.95 Кӯҳи Ручакава-Варшадҳара, ки дар қитъаи Чамбудви-па дар шарқи кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, бо ҳашт қулла ба поён мерасад: Риштакута, Тапаниа-кута, Канчана-кута, Рачата-кута, Дишасвастика-кута, Праламба-кута, Анчана-кута ва Анчанапулака-кута.

8.96 Кӯҳи дигар - Ручакава-Варшадҳара, ки дар қитъаи Чамбудви-па, дар ҷануби кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, низ бо ҳашт қулла ба поён мерасад: Канака-кута, Канчана-кута, Падма-кута, Налина-кута, Шаши-кута, Дивакара-кута, Вайшрамана-кута ва Вайдуря-кута.

8.97 Кӯҳи сеюм Ручакава-Варшадҳара низ, ки қитъаи Чамбудви-па, дар ғарби кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, бо ҳашт қулла ба поён мерасад: Свастика-кута, Амоха-кута, Ҳимава-кута, Мандара-кута, Ручака-кута, Ручакотдар он ҷоа-кута, Чандра-кута ва Сударшана-кута.

8.98 Кӯҳи чорум Ручакава-Варшадҳара низ, ки дар қитъаи Чамбудви-па, дар ғарби кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, бо ҳашт қулла ба поён мерасад: Ратна-кута, Ратноччая-кута, Сарваратна-кута, Рантасанчая-кута, Вичая -кута, Вайчаянта-кута, Чаянта-кута ва Апара чита-кута.

Сухан аз заминҳо (Притхвит-пада)

8.108 Ҳафт мулк вучуд дорад: Ратнапрабха, Шаркарапрабха, Балукапрабха, Панкапрабха, Дхумапрабха,

Тамахпрабха, Адхахсаптами (Тамастамахпрабха) ва Ишатпрагбхара (Сиддхашила).

8.110 Бар иловаи он, ин замин бо ҳашт ном маълум аст: Ишат, Ишатпрагбхара, Тану, Танутану, Сиддхи, Сиддхалая, Мукти ва Мукталая.

Сухан аз қуллаҳо (Кута-пада)

9.43 Кӯхи Диргха-Вайтадхя, ки дар қитъаи Чамбудвипа дар чануби кӯхи Мандара, дар ноҳияи Бхарата, воқеъ гаштааст, бо нӯҳ қулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Бхарата-кута, Кхандака-прапатагупха-кута, Манибҳадра-кута, Вайтадхя-кута, Пурнабҳадра-кута, Тамисрагупха-кута, Бхарата-кута (дуюм) ва Вайшрамана-кута.

9.44 Кӯхи Нишадха-Варшадхара, ки дар қитъаи Чамбудвипа дар чануби кӯхи Мандара, дар ноҳияи Бхарата, воқеъ гаштааст, бо нӯҳ қулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Нишадха-кута, Хариварша-кута, Пурвавидеҳа-кута, Хари-кута, Дҳрити-кута, Ситода-кута, Апаравидеҳа-кута ва Ручака-кута.

9.45 Дар чангали Нандана, ки дар кӯхи Мандара, дар қитъаи Чамбудвипа, мерӯяд, нӯҳ қулла сар кашидаанд: Нандана-кута, Мандара-кута, Нишадха-кута, Ҳаймавата - кута, Раҷата-кута, Ручака-кута, Сагарачитра-кута, Ваҷра-кута ва Бала-кута.

9.46 Кӯхи Маляван-Вакшаскара, ки дар қитъаи Чамбудвипа воқеъ гаштааст, бо нӯҳ қулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Маляван-кута, Уттаракүру-кута, Каччха-кута, Сагара-кута, Раҷата-кута, Сита-кута, Пурнабҳадра-кута ва Хастиссаха-кута.

9.47 Кӯхи Каччхаварти-Диргха-Вайтадхя, ки дар қитъаи Чамбудвипа, воқеъ гаштааст, бо нӯҳ қулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Каччха-кута, Кхандака-прапата-кута, Манибҳадра-кута, Ватадхя-кута, Пурнабҳадра-кута, Тамисрагупха-кута, Каччха-кута (дуюм) ва Вайшрамана-кута.

9.48-51 Кӯхи Сукаччхаварти-Диргха-Вайтадхя, ки дар китъаи Чамбудви́па вокеъ гаштааст, бо нӯҳ кулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Сукаччха-кута, Кхандака-прапатагупха-кута, Манибҳадра-кута, Ватадхя-кута, Пурнабҳадра-кута, Тамисрагупха-кута, Сукаччха-кута (дуюм) ва Вайшрамана-кута. Ва айнан ҳамин хосиятҳо ба кӯҳҳои Маҳакаччха, Каччхакавати, Аварта, Мангалаварта, Пушкала, Пушкалавати-вичая, кӯхи Диргха-Вайтадхя дар Ватса-вичая, кӯхи Суватса, Маҳаватса, Ватсакавати, Рамя, Рамяка, Рамания ва Мангалавати-вичая тааллуқ доранд: ҳамаи онҳо бо нӯҳ кулла ба поён мерасанд.

9.52 Кӯхи Видютпрабха-Вакшаскара, ки дар китъаи Чамбудви́па, вокеъ гаштааст, бо нӯҳ кулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Видютпрабха-кута, Девакура-кута, Пакшма-кута, Канака-кута, Свастика-кута, Сито́да-кута, Шатачвала-кута ва Харикута.

9.53 Кӯхи Падмаварти-Диргха-Вайтадхя, ки дар китъаи Чамбудви́па, вокеъ гаштааст, бо нӯҳ кулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Пакшма-кута, Кхандака-прапатагупха-кута, Манибҳадра-кута, Ватадхя-кута, Пурнабҳадра-кута, Тамисрагупха-кута, Пакшма-кута (дуюм) ва Вайшрамана-кута.

9.54 Ва чунин нишониҳо ба кӯҳҳои Диргха-Вайтадхя Супакшма, Маҳапакшма, Пакшмакавати, Шанкха, Налина, Кумуда ва Салилавати-вичая тааллуқ доранд: ҳамаи онҳо бо нӯҳ кулла ба поён мерасанд.

9.55 Кӯхи Диргха-Вайтадхя Вапра-вичая бо нӯҳ кулла ба поён мерасад.

9.56 Кӯҳҳои Диргха-Вайтадхя Супарва, Маҳапарва, Вапракавати, Валгу, Сувалгу, Гандхила ва Гандҳилавати-вичая айнан ҳамин гуна мебошанд: ҳамаи онҳо бо нӯҳ кулла ба поён мерасанд, ки бо номҳои Сиддхаятана-кута, Гандҳилавати-кута, Кхандака-прапатагупха-кута, Манибҳадра-кута, Ватадхя-кута, Пурнабҳадра-кута,

Тамисрагупха-кута, Гандхилавати-кута (дуюм) ва Вайшрамана-кута маълум мебошанд.

Хамин тавр, қуллаҳои дуюм ва ҳаштуми ҳар як кӯҳҳои номбаршуда номи умумӣ доранд (дар ин ҷо дақиқан вичаи), дар сурате ки шаш кӯҳи дигар дорои номи хос мебошанд.

Қуллаҳои шимолӣ

9.57 Кӯҳи Нилаван-Варшадҳара, ки дар қитъаи Чамбудвиба дар шимолӣ кӯҳи Мандара, воқеъ гаштааст, бо нӯҳ қулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Нилаван-кута, Пурлавидеҳа-кута, Сита-кута, Кирти-кута, Нариканта-кута, Апаравидеҳа-кута, Рамяка-кута ва Упадаршана-кута.

9.58 Кӯҳи Диргха-Вайтадхя, ки дар қитъаи Чамбудвиба дар ноҳияи Айравата воқеъ гаштааст, бо ҳашт қулла ба поён мерасад: Сиддхаятана-кута, Айравата-кута, Кхандака-прапатагупха-кута, Манибҳадра-кута, Ватадхя-кута, Пурнабҳадра-кута, Тамисрагупха-кута, Айравата-кута (дуюм) ва Вайшрамана-кута.

Сухан аз дарёҳои бузург (Маҳанади-пада)

10.25 Дар қитъаи Чамбудвиба, дар ҷанубӣ кӯҳи Мандара, ду руди бузург - Ганга ва Синдху ҷорӣ мешаванд, ки дар онҳо даҳ шохобҳои зерин мерезанд: Ямуна (Чамна), Сарайю (Ғагҳара), Ави (Рапти), Коси, Махи, Шатадру (Сатлеч), Витаста (Челам), Випаса (Вяс), Айравати (Рави) ва ЧандраБҳага (Ченаб).

10.26 Дар қитъаи Чамбудвиба, дар шимолӣ кӯҳи Мандара, ду руди бузург Ракта ва Рактавати ҷорӣ мешаванд, ки дар онҳо даҳ шохоби зерин мерезанд: Кришна, Маҳакришна, Нила, Маҳанила, Маҳатира, Индра, Индрасена, Сусена, Варисена ва Маҳабхога.

Сухан аз марказ (Раҷадхани-пада)

10.27 Дар ноҳияи Бҳарата, дар қитъаи Чамбудвиба даҳ марказ маълум аст: Анга, Сурацена, Каши, Кунала, Кошала, Куру, Панчала, Видеҳа, Ватса.

Сухан аз кӯҳи Мандара (Мандара-пада)

10.29 Амикии буни кӯхи Мандара, ки дар миёни қитъаи Ҷамбудвиба воқеъ гаштааст, ба 1000 йочан, қутри кӯхдоманаш – 10000, паҳнояш дар сатҳи ҷангали Пандака – 1000 ва баландиаш – 100000 йочанро ташкил медиҳад.

Сухан аз шӯъбаҳои фазои (Ручака-прадеша-кшетра-пада)

10.30 Дар қитъаи Ҷамбудвиба, дар маркази кӯхи Мандара, 900 йочан поёнтар аз он ҷой, ки дунёи миёна ба охир мерасад ва дунёи болоӣ сар мешавад, бевосита дар болои замини Ратнапрабха, ду «фазои зерисатҳӣ» (кшуллака-пратара) воқеъ гаштаанд, ки дар ҳар кадом аз онҳо чор «шӯъбаи фазои» (ручака-прадеша) дошта, дар шакли ҳашт чочи пистони гов – зоҳир гаштаанд. Маҳз онҳо оғози нуқтаи ҳисоб барои даҳ самт ба шумор мераванд: шарқӣ, ҷануби шарқӣ, ҷанубӣ, ҷануби ғарбӣ, ғарбӣ, шимоли ғарбӣ, шимолӣ, шимоли шарқӣ, авҷ (зенит) ва қаър (надира).

10.31 Ин самтҳо номҳои хоси худро доранд: Индра, Агнейи, Ямя, Найрити, Варуни, Вайявя, Сома, Ишани, Вимала ва Тама.

10.33 Паҳнои амвоҷи уқёнуси Лавана 10000 йочанро ташкил медиҳад.

Тафсир: Қисмати нишебии назди соҳил, ки говҳо барои обхӯрӣ мефуроянд, готиртха ном дорад. Кунҷи майлон ба қадри ҳаракат ба маркази уқёнус афзоиши меёбад. Дарозии ин готирхҳо дар ҳар ду соҳили уқёнус, яъне дар қитъаҳои Ҷамбудвиба ва Дҳатакикханда 95000 йочанро ташкил медиҳад. Дар қисмати марказии уқёнус, ки 10000 йочанро ташкил медиҳад, ҳеҷ гуна нишебӣҳо вуҷуд надорад. Паҳнои ҳадди аъзами амвоҷи қисмати марказии Лавана ба 10000 йочан, баландиаш бошад ба 16000 йочан мерасад.

Сухан аз ноҳияҳои Ҷамбудвиба (Ҷамбудвиба-кшетра-пада)

10.39 Дар қитъаи Ҷамбудвиба даҳ ноҳияи қобили зиндагии одам вуҷуд дорад: Бҳарата, Айравата, Ҳаймавата,

Ҳайранявата, Ҳариварша, Рамякварша, Пурравидеҳа, Апаравидеҳа, Девакуру ва Уттарактуру.

Сухан аз кӯҳҳои гуногун (Вивидхи-парвата-пада)

10.40 Диаметри нишебии кӯҳи Манушоттара 1022 йочанро ташкил медиҳад.

Сухан аз кӯҳҳои Вакшаскара (Вакшасара-пада)

10.145 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар шарқи кӯҳи Мандара дар ҳар ду соҳили руди бузурги Сита даҳ кӯҳи Вакшаскара сар кашидаанд: Малявана-кута, Читракута, Пакшмакута, Налинакута, Экашайла, Секута, Вайшраманакута Анчанакута, Матанчанакута ва Сауманаса-кута.

10.146 Дар қитъаи Чамбудви́па, дар ғарби кӯҳи Мандара, дар ҳар ду соҳили руди бузург Сито́да даҳ кӯҳи Вакшаскара сар кашидаанд: Видютпрабха-кута, Анкавати, Пакшмавати, Ашивиша, Сукхаваха, Чандрапарвата, Суряпарвата, Нагапарвата ва Девапарвата, Девапарвата ва Гандҳамадана.

10.147 Айнан ҳамин гуна мутаносибан дар нимаҳои ду қитъаи дигар – Дхатакикханда ва Пушкаравара, дар ҳар ду соҳили рудҳои бузург Сита ва Сито́да, даҳ кӯҳи Вакшаскара вучуд доранд.

Тафсир: *Кӯҳҳое, ки андозаҳои физикиашон - баландӣ, умқи бунӣ кӯҳ ва периметрашон якхела буда, чаширо бо намуди худ массарат мебахшанд, «Вакшаскара» ном доранд. Дар ноҳияи Маҳавидеҳа 20-то чунин кӯҳҳо вучуд дорад.*

Саҳми ориёӣ дар шинохти ситораву сайёраҳо

Ҷаҳонбинии ориёӣ дар баҳши ситорашиносӣ қобили таваҷҷуҳ аст. Маълумотиҳои нахустин оид ба офтобу моҳ ва дигар ҷирмҳои осмонӣ дар «Ригведо», ки тақрибан 3000 сол қабл аз сошуморӣ эҷод шудааст, пешниҳод гардидаанд. Дар навиштаҳои «Ригведо» роҷеъ ба ситораҳо ва ҷирмҳои осмонӣ

мисолҳои зиёде пайдо кардан мумкин аст. Масалан ифодаҳои «чехраи равшани худоён тулӯ намуда, замину осмон ва фазоро пур намуд», «худоён дар се қисмати гуногуни шаффофи осмон манзил доранд» ва ғайра ба офтоб тааллуқ мегиранд. Баъдан ин мавзӯ дар «Авесто» ва дигар асарҳои ориёзонӣ низ мавриди тасвир қарор гирифтааст.

Ситорашиносӣ яке аз бахшҳои муҳими зиндагии ориёӣҳо ба шумор мерафт. Гирифтани моҳу офтоб, андозагирии қутри замин, масофаи миёни замину офтоб, моҳ ва дигар ҷирмҳои осмонӣ дар шумори амалиёти ситорашиносии ориёӣҳо қарор дошт. Дар баробари илми ситорашиносӣ (астрономия) илми нучум (астрология) низ мавриди истифода қарор дошт, ки тавассути он пешгӯии лаҳзаҳои вобаста ба ҳаёти инсон, воқеаву ҳодисаҳои рӯзгори пуршубу фарози ориёӣҳо амалӣ мегардид.

Шиносоии комили олимони кишварҳои исломӣ бо астрономияи Ҳинди бостон дар асри VIII, баъди ба забони арабӣ тарҷума шудани рисолаҳои Брахмагупта «Брахмаспхута-сиддҳанта» ва «Кҳандакҳадяка», ки бо номи «Арканд» машҳур гардид, ба вуҷуд омад. Тарҷума дар шакли зичӣ – нақшаҳо амалӣ карда шуд. Ин асар дар миёни олимони араб шӯҳрати зиёдеро касб намуд. Баъдан ин асарҳо ба забонҳои аврупоӣ тарҷума шуда, дастраси олимони кишварҳои Аврупо гардиданд. Ҷиҳати ошноии комил бахшидани илмҳои Ҳинди қадим дар миёни олимони арабизабон Аллома Берунӣ нақши босазо дорад.

Ориёӣҳо аксаран ба ҷирмҳои осмонӣ, аз ҷумла ба офтобу моҳ, ситорау сайёраҳо эъзодони махсусро муваккал карда, ба баъзеи онҳо самтҳову сарзаминҳоро мансуб намуда буданд. Бояд зикр кард, ки ориёӣҳои ҳиндузонӣ бисёр асарҳои вобаста ба ситорашиносии худро дар нахустмехани қабл аз муҳочиратиашон – сарзаминҳои шарқи Осиёи Миёна эъод намуда, баъдан онҳоро бо худ ба Ҳинд ва Эрон бурда буданд. Яке аз чунин асарҳои ориёӣҳои ҳинду «Ҷйотишаведанга» ном

дошта, асосан ба тақвими қурбониҳо бахшида шуда буд. Дар ин асар нақшаи Моҳ дар ҳолатҳои гуногун, яъне «накшатр» - «хонаҳои моҳобӣ» тасвир ёфтааст. Дар он ҳафт сайёра Офтоб (Суря, Равӣ), Моҳ (Чандра, Сома), Уторид (Будха), Зухра (Шукра), Миррих (Мангала), Муштарӣ (Брихаспати), Сатурн (Шани) низ равшан тасвир ёфтаанд. Дар оғози ҳар як давраи кайҳонӣ ин сайёраҳо гардиши худро дар як саф оғоз намуда, дар охири давра ба ҳолати аввала бармегаштанд. Моҳ ба ду қисм - пакти ҷудо мешуд: моҳи нав (ҳилол) ва моҳи пурра (бадр). Понздаҳ рӯз аз моҳи нав то моҳи пурра - нимаи равшан ва понздаҳ рӯзи дигар нимаи торик ном дошт. Сол аз дувоздаҳ моҳи қамарӣ иборат буд.

Мутобиқи тақвими ориёӣ ҳар як ҷирми бузурги осмонӣ мутобиқи ҳосияташ ба як унсури замин вобаста аст. Масалан Офтоб - оташ, Муштарӣ - эфир, Моҳ - об, Зухра - об, Миррих - оташ, Сатурн - оташ, Уторид - замин. Ҳамчунин ба ҳар як ҷирм яке аз панҷ ҳис марбут доништа мешавад: Уторид ҳисси шоммаро идора мекунад, Моҳ ва Зухра ҳисси маза, Офтоб ва Миррих ҳисси биной, Сатурн - ломиса, Муштарӣ шунавоиро.

Ҷирмҳо ба самтҳо низ ҳамчун муваккал доништа шудаанд: Офтоб шарқро ифода мекунад, Моҳ шимоли ғарбиро, Миррих ҷанубро, Уторид шимолро, Муштарӣ шимоли шарқиро, Зухра ҷануби шарқиро, Сатурн ғарбро, Раху ва Кету ҷануби ғарбиро.

Мутобиқи ривоятҳои қуҳани ориёӣ дар Ҳалои ибтидоии торик Обҳо Оташро ба вучуд оварданд ва аз нерӯи гармии он Тухми Тилоӣ пайдо гардид. Тухм дар нахуст рӯи обҳои уқёнуси беқаъру бепоён дар шино буд. Баъди гузашти як сол аз Тухм Браҳма - Офаридгору Худо пайдо шуд. Вай Тухмро ба ду ним қард. Ними болои он Осмон ва ними поёнаш Замин шуд, ки дар миёни онҳо Ҳаво падида омад.

Браҳма пас аз он ки Кайҳонро дар се зина - Трилока ва ҷаҳордаҳ дунё - Чатурдаша бҳуванаро офарид, ба

офариниши ҳафт қитъа пардохт, ки ҳар яке аз лиҳози андоза аз дигаре ду маротиба калон буданд ва онҳоро Ҷамбудви́па, Плакшадви́па, Шалмалидви́па, Кушадви́па, Краунчадви́па, Шакадви́па, ва Пушкарадви́па номид.

Калпаҳо инҳо шабонарӯзи кайҳонӣ мебошанд, ки 4 миллиарду 320 миллион соли заминиро дар бар мегиранд. Калпаи Брахма 4 320 000 соли заминиро дар бар гирифта, аз чор давра – Критаюга, Третаюга, Двапараюга ва Калиюга, ки 432 000 то 1 728 000 соли заминиро ташкил медиҳанд, иборат мебошад.

Номи ҳар ҳафт рӯзи ҳафта аз номи яке чирмҳои осмонӣ гирифта шуда буд. Якшанбе — Адитъя-вара (рӯзи Офтоб), душанбе — Сама-вара (рӯзи Моҳ), сешанбе — Мангала-вара (рӯзи Миррих), чоршанбе — Будха-вара (рӯзи Уторид), панҷшанбе — Брихаспа-ти-вара (рӯзи Муштарӣ), ҷумъа — Шукра-вара (рӯзи Зӯҳра), шанбе — Шанайшчара-вара (рӯзи Сатурн) буданд.

Яке аз асарҳое, ки дар бораи ҷуғрофияи Осиёи Миёна, аз ҷумла Ҷамбу (Помир) эҷод шуда, қисман аз мавзӯҳои ситорашиносӣ баҳс мекунад, «Стхананга-Сутра» ном дошта, дар бораи чирмҳои осмонӣ моҳу офтоб, сайёраву ситораҳо маълумот медиҳад. Хусусияти хоси ин асар он аст, ки дар асоси тасвири чирмҳои осмонӣ мавқеияти ҷуғрофии бисёр куҳу рудҳоро муайян кардан мумкин аст.

Яке аз хусусияти ҷолиби ин асар он аст, ки вай мавҷудияти ду ва чор моҳу офтобро дар болои Ҷамбудви́па зикр намудааст. Масалан дар боби «Сухан дар бораи моҳ ва офтоб (Сандра-Суря пада)» зикр шудааст: «Дар болои қитъаи Ҷамбудви́па (Помир) ду моҳ рушанӣ мекарданд, рушанӣ мекунад ва рӯшанӣ хоҳанд кард». «Дар қитъаи Ҷамбудви́па ду офтоб метобид, метобад ва хоҳад тобид. (Ҳамаи онҳо ба самти ақрабаки соат дар гирди кӯҳи Меру давр мезананд.)» «Дар болои уқёнуси Лавана чор моҳ рушанӣ мекарданд, рушанӣ мекунад ва дар оянда низ рӯшанӣ хоҳанд кард.

Уқёнуси Лаванаро чор офтоб гарм мекарданд, гарм мекунанд, дар оянда низ гарм хоҳанд кард. Ҳамаи галласитораҳо дар болои уқёнуси Лавана – аз Криттика (Плеяда) то Бхарани, дар ҳамҷоягӣ бо моҳ гардиш мекунанд».

Дар боби «Сухан дар бораи Сайёра ва Галласитора (Накшатра-пада)» аз ҷумла омадааст: «Дар осмони болои китъаи Чамбудви́па сайёраҳои зерин ҷуфт-ҷуфт воқеъ гаштаанд: Криттика (Плеяда), Роҳини (Алдебаран), Мригаширша (ламбда Орион), Ардра (алфа Орион), Пунарвасу (бета Ҷавзо), Пушя (делта Саратон), Ашлеша (алфа Гидра), Мағха (Регул), Пурва Пҳалгуни (делта Асад), Уттара Пҳалгуни (бета Асад), Ҳаста (делта Ворона), Читра (Спика), Свати (Арктур), Вишакха (алфа Мизон), Анурадха (делта Ақраб), Ҷештха (Антарес), Мула (ламбда Ақраб), Пурва Ашадха (делта Қавс), Уттара Ашадха (сигма Қавс), Абхиҷита (Лира), Шравана (алфа Уқоб), Дхаништха (бета Делфин), Шатабхиша (ламбда Далв), Пурва Бҳадрапада (алфа Пегас), Уттара Бҳадрапада (гамма Пегас), Ревати (дзета Ҳут), Ашвини (бета Ҳамал), Бхарани (35 Ҳамал) – ҳамаи сайёраҳои мазкур бо Моҳ, пайваст буданд, пайваст ҳастанд ва пайваст хоҳанд буд».

Дар асари мазкур дар боби сайёраҳо омадааст: «Дар осмони болои китъаи Чамбудви́па 88 ҷуфт сайёраи бузург маълум аст: Ангарака, Викалака, Лохитакша, Шанишчара, Ахута, Прахута, Кана, Канака, Канаканака, Канакавитанака, Канакасантанака, Сома, Сахита, Ашвасана, Каропага, Карватака, Аҷакарака, Дундубхака, Шанкха, Шанкхаварна, Шанкхаварнабха, Канса, Кансаварна, Кансаварнабха, Рукми, Рукмабхаса, Нила, Нилабхаса, Бҳасма, Бҳасмараши, Тила, Тилапушпаварна, Дака, Дакапанчаварна, Кака, Каркандха, Индрагни, Дхумакету, Хари, Пингала, Буддха, Шукра, Бронҳоаспати, Раху, Агасти, Манавака, Каша, Спарша, Дхура, Прамукха, Виката, Висандхи, Ниялла, Паилла,

Чадияилага, Аруна, Агнила, Кала, Маҳакалака, Свастика, Саувастика, Вардхаманака, Праламба, Нитялока, Нитодота, Сваямпрабха, Авабхаса, Шреяскара, Кшеманкара, Абханкара, Прабханкара, Апара чита, Ачарас, Ашока, Вигаташока, Вимала, Вивата, Витраста, Вишала, Шала, Суврата, Анивритти, Экачатин, Чатин, Каракарика, Рачаргала, Пушпакету, Бхавакету – инҳоянд 88 чуфт сайёра, ки дар осмони болои Чамбудвипа дар гардиш буданд, дар гардиш ҳастанд ва дар гардиш хоҳанд буд».

Ҳангоми тасвири кишвари Пушкарadvипа омадааст, дар маркази ин кишвар кӯҳи Манасоттара (қуллаи Ғалаба – М.Х.) қад кашидааст, ки ин қитъаро ба қисматҳои дохиливу берунӣ чудо менамояд. Дар қуллаи ин кӯҳ Офтоб роҳи худро ба анҷом расонда, аз тариқи меҳвари Самватсара кӯҳи Меруро давр мезанад. Дар ин кӯҳ дар чор самти дунё ҷойгоҳи нимэзадон, мисли Индра воқеъ гаштааст. Дар қуллаи вай Офтоб савори гардунаи эзади Офтоб аз меҳвари Самватсара убури менамояд ва кӯҳи Меруро давр зада, роҳи худро ба поён мерасонад. Вақте Офтоб ба самти шимолӣ ҳаракат мекунад, роҳаш Уттараяна (Шимолӣ) ва вақте ба самти ҷанубии он ҳаракат меамояд, он роҳ Дакшинаяна (Ҷанубӣ) ном дорад. Як тарафи вай рамзи рӯзи нимэзадон ва тарафи дигараш рамзи шаби онҳо мебошад. Чунин гардиши Офтоб дар «Брахма-самхита» тасдиқ карда мешавад. Ин даврҳои вақт рӯзу шаби нимэзадонро дар сайёраҳои олии ташкил медиҳанд.¹⁷⁰ Ифодаи аманасаакалат, ки маънояш «то кӯҳи Манас» мебошад, ҳамчун вилояти арктикӣ тарҷума мешавад.¹⁷¹ Ҳамин ишораҳо баъзе олимони ба гумоне водор намудааст, ки гӯё рӯзу шаби ведаҳо ҳар як шаш моҳро ташкил медиҳад. Ва дар асоси ин гумон Қутби шимол меҳани ориёӣҳо пиндошта шудааст...

¹⁷⁰ "Брахма-самхите" (5.52).

¹⁷¹ «Астрономические сиддханти», SB 4.16.14.

Кӯҳи Манасоттара бо қуллаи Сауманас дар як силсила адабиёти ориёҳиндӣ дар мавридҳои гуногун, аз ҷумла дар иртибот дар гардиши офтоб дар миёни кӯҳи Меру аз китъаи Чамбудви́па ва кӯҳи мазкур зикр гардидааст. Ошкор шудани мавқеияти кӯҳи Манасоттара боз як ғӯшаи то кунун номаълуми ҷуғрофияи асарҳои Ҳинди бостонро равшан мекунад. Тавре аз мушоҳидаҳо маълум мегардад, кӯҳи Меру – қуллаи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ ҳамчун аломати марказии гардиши офтоб ба самти ҷануб ва шимол зоҳир мешавад. Аз шаш моҳи ҳаракати офтоб ба тарафи ҷануб аз ростои ин қулла рӯзҳо кӯтоҳ ва шабҳо дароз гардида, аз ҳаракат ба самти шимол баръакс рӯзҳо дароз ва шабҳо кӯтоҳ мешаванд. Тавре имрӯз маълум аст, нуқтаи дарозтарини рӯз ва кӯтоҳтарини шаб 22 июн дар қуллаи кӯҳи Тяньшан – Манасоттара ба амал омада, дар кӯтоҳтарин рӯз ва дарозтарин шаб - 22 декабр офтоб дар нуқтаи ҷанубтарини қаторкӯҳи Сарикӯл – Самйаманӣ қарор мегирад. Ҳамин ҳолат – ҳаракат ба шимол ва ҷануб ва бозгашти ба мавқеияти кӯҳи Меру сабабгори як силсила фикру андешаҳои олимони роҷеъ ба ин мавзӯ гардидааст, ки аксаран бе шарҳи мавқеияти аслии ҷуғрофӣ ироа гардидаанд.

Дар «Рамаяна» ва дигар адабиёти ориёҳиндӣ низ аз кӯҳи Сауманас ёд шудааст, ки аз он офтоб дар рӯзи дарозтарин сол тулӯ намуда, ба кишвари Чамбудви́па аз сӯи шимол равшанӣ менамояд. Ин кӯҳ ба қуллаи баландтарини кӯҳи Тяньшан – қуллаи Ғалаба (7439 м.) айният дорад. Офтоб аз ҷануби Чамбудви́па ба шимол ҳаракат карда, ҳар субҳ аз пушти қаторкӯҳҳои Сарикӯл ва Фарғона боло мешавад. Вай дар дарозтарин рӯз ба қуллаи Сауманас, яъне қуллаи Ғалаба мерасад ва аз он ҷо боз ба сӯи Чамбудви́па пас мегардад.

Дар «Ману-сморити» омадааст, ки «Дар болои Меру худоён офтобро баъди тулӯи якдафъаинаи ӯ дар давоми роҳи ӯ, ки баробари ними гардиши ӯ дар атрофи замин аст, мебинанд. Шаб ва рӯзи худоён баробари сол (-и одамон)

буда, боз ҳам ба ду қисмат чудо гардидааст: рӯз – давраи ҳаракати офтоб ба шимол ва шаб давраи ҳаракати он ба ҷануб мебошад».¹⁷²

Рочеъ ба ин мавзӯ ҳамчунин омадааст: «Қад-қадӣ ҳалқаи қуллаҳои кӯҳ, аз доирае, ки Самватсара ном дорад, эзади Офтоб савори гардунаи худ кӯҳи Меруро, ки дар миёни ҷазираи Ҷамбу қад афрохтааст, давр зада, сайёҳат мекунад. Вақте офтоб дар қисмати шимолии доира ҳаракат мекунад, барои худоён рӯз равшанӣ мекунад. Вақте манбаи рӯшанӣ ба қисмати ҷанубии роҳи худ мегузарад, барои худоён шаб фаро мерасад».¹⁷³ Дар суруди Панҷум гуфта мешавад, ки вақте ки Офтоб атрофи кӯҳи Меруро давр мезанад, вай дар болои қаторкӯҳи даврашакле ҷой мегирад, ки Манасоттара ном дорад. Маркази ин давра бо кӯҳи Меру мувофиқ афтада ва дарозии давродаврии вай 95 100 000 йочанро ташкил медиҳад.¹⁷⁴ Дар «Шримад Бҳагаватам» низ рочеъ ба ҳамин мавзӯ омадааст: «Шукадева Госвами гуфт: Эй шоҳ, тавре пештар гуфтам, олимони мегӯянд, ки Офтоб дар атрофи кӯҳи Манасоттара бо доираи 95 000.000. йочан давр зада, ҷойи худро иваз мекунад. Дар кӯҳи Манасоттара, мустақиман дар шарқи кӯҳи Сумеру (кӯҳи Исмоили Сомонӣ) ҷойгоҳе воқеъ гаштааст, ки бо номи Девадҳани - мақари Индра маълум аст. Айнан ҳамин гуна дар ҷануб ҷойгоҳе воқеъ гаштааст, ки Самйамани ном дошта, мақари Йамараҷа мебошад. Дар ғарб ҳамин гуна ҷой Нимлочани ном дошта, мақари Варуна ва дар шимол Вибҳавари - ҷойгоҳи эзади Моҳ мебошад. Тулӯъ, нирӯз, ғуруби Офтоб ва нимашаб дар ин ҷойҳо дар вақтҳои гуногун фаро мерасанд ва ҳамин тариқ тамоми мавҷудоти зиндари ба машғулияти ҳоси гуногун водошта, инчунин дар вақти муайян маҷбур мекунад, ки фаъолияташонро қатъ намоянд». «Вақте офтоб аз Девадҳани, мақари Индра ба

¹⁷² «Ќонунҳои Ману».

¹⁷³ Шри Вьяса Двайпана «ШримадБҳагаватам», китоби 5.Боби 20 «Сохти замин».

¹⁷⁴ «Астрономические сиддханти», (SB5.21.7.)

Самйамани, ки Йамарача ҳукумат дорад, ҳаракат мекунад, 23 775 000 йочан (190 200 000 мил)-ро дар 15 гҳатик (шаш соат) тай менамояд. Аз шоҳигарии Йамарача Офтоб ба Нимлочани, ҷойгоҳи Варуна, аз он ҷо ба Вибхавари, шоҳигарии худои Моҳ ва дар охир боз ба Девадҳани бармегардад».¹⁷⁵ Иқтибоси дигар аз Бҳагаватам нишон медиҳад, ки Офтоб дар як сол дар атрофи Манасоттара як давр мегардад ва нуқтаи ниҳии шимолии мадори офтоб (эклиптика) дар шимоли кӯҳи Меру (кӯҳи Исмоили Сомонӣ) воқеъ гаштааст.

Васубандху роҷеъ ба мавҷудияти низоми астрономии муайян ишора карда мегӯяд, ки вақте офтоб ба ҷануб аз Ҷамбудвипа ҳаракат мекунад, шаб дароз мешавад, вақте ҳаракати вай ба сӯи шимол аз ин қитъа сурат мегирад, рӯз дароз мегардад. Ҳар қадар ки рӯз дароз шавад, ҳамон қадар шаб кӯтоҳ мегардад.¹⁷⁶

Дар «Рамаяна» низ дар бораи гардиши офтоб аз кӯҳи Сауманас чунин ишорат омадааст: «Офтоб аз Ҷамбудвипа ба шимол ҳаракат мекунад, вай ба қуллаи Сауманас расида, боз пеши назари сокинони Ҷамбудвипа тобон мешавад... Дар кӯҳи Шайла, ки аз нурҳои офтоб мунаввар мегардад, тулӯи арғувонии офтобро дидан мумкин аст. Азбаски маҳз дар он ҷо офтоб тулӯ мекунад, ҳанӯз дар бомдоди офариниш Брахма дар ин ҷо дарвозаи дунёро, ки Шарқ ном дорад барқарор намуда буд».¹⁷⁷

Роҷеъ ба сол, дувоздаҳ моҳ ва дигар фаслҳои сол омадааст, ки гардунаи худои Офтоб як чарх дорад, ки ҳамчун Самватсара маълум аст. Дувоздаҳ моҳ дувоздаҳ парраи вай, шаш мавсим дандонаҳои ҷанбар, се давра чатур Дмасийа – се гардам (гупчак)-и онро ташкил медиҳанд. Як нӯги тири чарх

¹⁷⁵ «Шримад-Бхагаватам» 5.21.4-7

¹⁷⁶ Т.В.Ермакова, Е.П.Островская, В.И. Рудой. «Классическая буддийская философия». СПб.: Издательство "Лань", 1999.

¹⁷⁷ Рамаяна 4 3 Китоби IV. Кишкиндха.

дар қуллаи кӯҳи Сумеру ва нӯги дигараш дар кӯҳи Манасоттара устувор гардидааст. Чарх, ки ба нӯги берунии тир қоим гардидааст, доимо аз кӯҳи Манасоттара мисли чархи мошини рағанкашӣ давр мезанад. (SB5.21.13.)

Кӯҳи Шумеруро савори гардунаи худ давр зада, худои Офтоб тамоми системаи сайёравиро равшан мекунад. Аммо вақте Офтоб дар самти шимолии кӯҳ ҷойгир мешавад, тарафи ҷанубӣ камтар равшан мешавад ва вақте Офтоб дар ҷануб мебошад, тарафи шимол камтар равшанӣ мегирад. (SB 5.1.30) дар тафсири Шрила Прабхупад дар асоси Ҷотирведа омадааст, ки Офтоб шаш моҳ дар шимоли кӯҳи Меру ва шаш моҳ дар тарафи ҷануби ин кӯҳ қарор дорад.

Дар иртиботи об ва хати рушноӣ ё офтоб ва рудҳо дар «Шримад Бхагаватам» (5.1) омадааст, ки «Вақте Прияврата роҳи худро аз паси офтоб тай намуд, аз изи чархҳои гардунаи вай ҷӯяҳое кашида шуд, ки бо мурури замон онҳо ба ҳафт уқёнус табдил ёфта, системаи сайёравии Бҳумандаларо ба ҳафт ҷазира ҷудо намуд».

Мувофиқи тасвири «Маҳабхарата» кӯҳи Меру дар маркази дунё воқеъ гашта, Брахма дар болои он ситораи Қутбро қоим карда будааст, ки дар атрофи он галаситораҳои Хирси калон, Кассиопей ва Волопас давр мезананд. Меру ҳамчун Қутби дунё доништа мешуд. Ба ақидаи муҳаққиқони номбаршуда ин ситораҳо ва ҳоса ситораи Қутб, дар Ҳинд намудор намешаванд. Дар аксари ин қиссаҳо ривоятҳо аз кишвари пурасоре сухан рафтааст, ки сокинонаш дар зер ситораи Қутб сукунат доштаанд. Ҳамин тариқ маълум мегардад, ки истилоҳи қутб ва ситораи қутбӣ аз назари ориёҳиндуҳо на қутби шимоли кунунӣ, балки қутби маркази дунё – миёни дунё – нофи замин дар назар аст, ки он ба қисмати шимолу шарқи Помир мувофиқ меояд.

Дар Пуранҳо бисёр гуфта шудааст, ки Меру нофи (набҳи) қутбии замин аст. Ифодаи нофи осмон дар Ведаҳо низ ба назар мерасад. Вожаи ноф дар бисёр забонҳои қадими дунё маънои марказро дорад ва қутб нофи осмон доништа мешуд.

Азбаски кутби осмон бо кутби заминӣ дар як мавқеият мувофиқ афтодаанд, нофи осмон бояд бо нофи Замин мувофиқат намояд. Дар банди панҷуми суруди 185 мандали якуми Ригведа Кутби шимол зикр гардидааст. Дар ин банд Шаб ва Рӯз ҳамчун хоҳарон-дугоникҳо дар ҳамли волидаини худ – Осмон ва Замин зоҳир мешаванд, ки ба ҳам пайваста буда, ҳамдигарро маҳдуд менамоянд ва дар як вақт «ноф»-и Заминро мебӯсанд.

Ба ақидаи олимони ситорашинос дар астрономия мафҳуми протсессия вучуд дорад, ки мувофиқи он дар 25850 сол меҳвари замин бар асари тағйироти доираи фазои осмон ба тамоюли кутбҳо мувоҷеҳ мегардад. Аз ҳамин назар, ҳатто 1500 сол қабл аз ин ситораи кутб ситораи Куҳоб (бета Хирси хурд) буда, дар замони «Авесто» ситораи Тубон (алфа Аждаҳо) - пеш аз ин ситора тета Геркулес, - пештар аз он Вега, - пештар аз он Данаб ё Зенаб (Нимасб) - алфа Сефия... ва ғайра будаанд. Ҳамин тариқ, ситораи кутбии кунунӣ наметавонист, ситораи кутбии замони Ведоҳо ё «Авесто» бошад.

Тавре гуфта шуд, ориёӣҳо як силсила эзадони худро ба Моҳу Офтоб ва ситораву сайёраҳо муваккал дониста буданд. Аз ҷумла дар миёни эзадони ведай чанд тан аз онҳо ба офтоб марбут мебошанд, ки нахустинашон Савитар ном дорад. Маънои Савитар бедоркунанда, зиндакунанда - эҳёгар будааст¹⁷⁸.

Эзади дигаре, ки ба эзадони силсилаи офтобӣ мутааллиқ аст, Сура - Сурйа ном дошта, маънояш Пуранвор аст. Рӯзофарин, Зулматкуш аз сифатҳои ӯянд. Тибқи маълумоти асотири Сурйа сайёраҳо аз паси худ кашида, маркази Замин - кӯҳи Меруро, ки дар болои он шаҳри нишешмангоҳи эзадон Амараватӣ воқеъ гаштааст, давр мезанад.¹⁷⁹ Ин эзад офаридгорест, ки тамоми мавҷудоти зиндаро зиё мебахшад.

¹⁷⁸ Ин вожа аз феъли *su* ташкил шуда, ки ӯло дар забони тоҷикӣ ба шакли зӣ (зињ, зист ва ғ.) ва дар забони русӣ ба шакли жи (жизнь, жить) вуљуд дорад.

¹⁷⁹ «Мифы древней Индии», с. 160.

Вай ҳангоми ғуруб самти шимолии кӯхи Меруро равшан менамояд ва давр зада, субҳгоҳӣ бозпас аз чониби шарқии он баланд мешавад¹⁸⁰.

Номи яке аз эзадони дигари марбут ба офтоб Пушон аст. Маънои ин вожа «баҳрабахш», «сабзидан», «даמידан» аст. Дар «Ригведа» ба ин эзад 8 суруд эҳдо шудааст. Пушон бародари эзадбонуи Сурйа будааст. Вай ҳомии чорво буда, онро аз галаи гургон муҳофизат менамояд. Дар ин маврид дар «Ригведа» омадааст: «Пушон, бирав ба нигоҳбонии говҳои мо!», «Пушон, аспҳои моро нигоҳбонӣ мекунад». (VI.54.6) Пушон ҳамчунин эзади барзгарӣ ва роҳхост.

Кала низ номи эзаде ва номи аспӣ эзадист, ки бо Офтоб айният гирифтааст. Маънои Кала Вақт аст. Вай дар Маҳабхарата мӯхтарам Кала – багардишоварандаи дунё номбар шудааст.

Митра яке аз эзадони ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ буда, аз бонуфузтарин эзадони «Ригведа» ва «Авесто» ба шумор меравад. Вай эзади хуршед, таҷассуми ягонагӣ, адолат ва меҳрубонист. Номи ин эзад бо андаке ихтисор - мир дар забони русӣ ба ду маъно боқист: дунё ва сулҳу меҳрубонӣ. Дар «Ригведа» зикр гардидааст: «Mitro janan yatayati (RV-3.59.5)» Яъне, «Митро мардумро бо ҳам меоварад». Тибки қоидаи овогардӣ «митро» дар забони тоҷикӣ ба «меҳр» баргашта, ба маъноҳои офтоб, меҳрубонӣ, дӯстдорӣ истифода мешавад.

Ориёҳо моҳтобро низ мисли дигар ҷирмҳои осмонӣ ситоишу ниёиш мекарданд. Яке аз эзадони ориёҳиндӣ, эзади Моҳ Сома ном дошт. Сома муваккали самти шарқи шимолӣ дар нисбати кӯхи Меру (Исмоили Сомонӣ) будааст. Тибки ривояти ориёҳиндӣ эзади Сом моҳтобро аз нӯшобаи сома (дар адабиёти ориёэронӣ ҳум – ҳаума) оҳиста-оҳиста дар

¹⁸⁰ Вожаи Сурйа, ки дар шакли Сура низ ифода мешавад, дар забони форсӣ ба гунаи «нӯр» ва «хур» баргаштааст.

муддати ду ҳафта пур карда, дигар эзоднро аз он нӯшоба зиёфат менамудааст.

Яке аз мавзӯҳои муҳиме, ки дар ҳар ду адабиёт зикр мешавад, ин гардиши офтоб, моҳу ситораҳо, ҷойгоҳи офтоб дар фаслҳои гуногуни сол ва дигар масоили марбут ба ҷирмҳои осмонӣ мебошад. Дар нисбати офтоб дар ҳар ду адабиёт лаҳзаҳои зикр мешаванд, ки фарорасии рӯзу шабро дар кишварҳои ориёӣ бозгӯ менамоянд. Дар ин мавзӯ дар «Брахма-самхита» омадааст, ки вақте дар ин китъа (яъне Чамбудви́па) офтоб тулӯ менамояд, дар Пурвавидеха нимрӯз, дар Уттракуру ғуруб, дар Апарагодан нимашаб аст. Вақте дар Уттракуру офтоб тулӯ менамояд, дар ин ҷо ғуруб дар Пурвавидеха нимашаб аст. Вақте китъаи Апарагодан офтоб тулӯ менамояд, дар ин ҷо нимрӯз ва дар Уттракуру нимашаб аст.

Ин мавзӯ ба қавли «Бундаҳишн» ва дигар адабиёти ориёронӣ чунин ироа мешавад: «Чун хуршед барояд, (ба) кишвари Аризах, Фрадазафш ва Видазафш, ба нима аз Хванирас тобад, ҳангоме ки ба он сӯи Тираг андар шавад, ба кишвари Аризахӣ Ваурубешт ва Вауручешт ва нима аз Хванирас тобад. Ҳангоме ки ин ҷо рӯз аст, он ҷо шаб аст, зеро ба сабаби кӯҳи Тирг аст (ки) шаб пайдо шавад». Дар иқтибоси зерин, ки дар «Бундаҳишн» зикр гардидааст, мавқеияти ҳафт кишвар, аз ҷумла, Хванирасро муайян кардан мумкин аст: «Аз он ҷо ки Хуршед ба рӯзи маҳист бар ояд, то ба рӯзи кех бар ояд, Шарк, кишвари Арзах (Хуросон) аст, аз он ҷо, ки ба рӯзи кех барояд, то ба рӯзи кех бишавад, ноҳияи Нимрӯз, кишвари Фрадафшу ва Видазафш аст. Аз он ҷо ки ба рӯзи кех дар шавад, то ба рӯзи маҳист дар шавад, Ғарб, кишвари Савахӣ аст. Аз он ҷо ки ба рӯзи маҳист бар ояд, то ба рӯзи маҳист дар шавад, ноҳияи Шимол (Апохтар), кишварҳои Воврубашт ва Вовручашт аст».¹⁸¹

¹⁸¹ «Бундаҳишн». Душанбе, «Эълод», 2006, с. 48.

Муқоисаи тасвиrotи ведоии кӯҳи Меру бо тасвиrotи авестоии кӯҳи Ҳара Баразайтӣ (Ҳукарё) нишон медиҳад, ки ин ду кӯҳ айни ҳам буда, бо номҳои мухталиф вучуд дошта будаанд. Дар адабиёти ориёиндӣ Меру меҳвар ва маркази ҷаҳон аст. Моҳу офтоб дар атрофи кӯҳи Меру давр мезананд, дар паҳлуи вай шаҳри осмони ҷовидонон Амарватӣ, шаҳри Брахма ва биҳишти Индра ҷой дошта, роҳи он аз куллаи Меру ва аз он ҷо ба воситаи Пули ситораӣ воқеъ гаштааст.

Дар «Авесто» низ кӯҳи Ҳара Баразайтӣ, ки куллаи он Ҳукаря ном дорад, ҳамчун кӯҳи муқаддас ситоиш ёфтааст. Аз шонаи ин кӯҳ моҳу офтоб ва ситораҳо баромада, ба кишвари ориёҳо нурафшонӣ мекунанд.

«Дар «Дин» гӯяд, ки нахустин кӯҳе, ки фароз руст, Албурзи эзадибаҳт буд. Аз он пас ҳама кӯҳҳои дигар ба ҳаҷдах сол фароз рустанд. Албурз то ба сар расидан ҳаштсад сол меруст: дувист сол то ба ситорапоя, дувист сол то ба моҳпоя, дувист сол то ба хуршедпоя, дувист сол то ба болои осмон... Тираги Албурз он аст, ки ситора ва моҳ ва хуршед ба-д-ӯ фуру гарданд ва ба-д-ӯ бозоянд...».¹⁸²

Яъне, кӯҳи Тирг ё Тирак аз шимол ба ҷануб қад қашида, дар миёни ду системаи бузурги кӯҳӣ ҷой гирифтааст ва Хуршед, Моҳ ва ситорагон аз рӯи он гузашта, ба ғуруб мераванд ва боз аз паси ин қаторкӯҳҳо боло мешаванд. Тавре дар «Бундаҳишн» омадааст: «Тирги Албурз он аст, ки Хуршед, Моҳу ситорагони ман аз паси (ӯ) бозгарданд, зеро ба Албурз яқсаду ҳаштод равзан аст ба Хуросону яқсаду ҳаштод ба Ховарон».¹⁸³

И. Брагинский дар бораи тулӯи хуршед аз китфи Ҳаро ҷунин навиштааст: «Митра ба Нур табдил ёфтааст, Нур ба категорияи эстетикӣ марказӣ табдил мешавад: «Эй офтоби сабуксайр тулӯ кун, баланд шав бар куллаи Ҳара (кӯҳи муқаддас ҷун Олимпи юнониён) ба тамоми мавҷудот нур пош! Тулӯ кун, баланд шав, эй Моҳ, офарандаи Гов (яъне ҳар он чи

¹⁸² Ҳамон ҷо. Баҳши 9.

¹⁸³ «Бундаҳишн. Баҳши 9.

дар рӯи замин мавҷуд аст) бар қуллаи Ҳара ба тамоми мавҷудот нур пош! Тулӯ кунед, баланд шавед, эй ситорагон, офаринандагони Об (яъне аввалин шартӣ ҳаёт дар замин) ба қуллаи Ҳара, ба тамоми мавҷудот нур пошед!»¹⁸⁴

Дар «Авесто» Тираг номи кӯҳест дар канори дигар кӯҳҳо ва аҳамияти он дар ин аст, ки гирдогирди он ситорагону Моҳу Хуршед давр мезананд («Рашн-яшт», банди 25). Ҳамин бардошт дар адабиёти паҳлавӣ тақрор мешавад ва вучуди шабу рӯз ба ин қуллаи кӯҳ марбут мегардад».¹⁸⁵

Самти ҳаракати рушноӣ - Хуршеду Моҳ ва ситорагон бо самти ҳаракати Об – рудҳои Панҷу Вахш – Омӯ ва Сир, ки дар маҷмӯ баҳри Ворукашаро ташкил медиҳанд, дар «Авесто» дар мавқеияте, ки зикраш рафт, низ мувофиқ меафтад. «Эй Хуршеди тезасб! Бар ой! Аз фарози Албурз бар ой ва дар дарозноӣ осмон ба чархиш дарой ва бар ҷаҳон фуруғ бияфшон!»¹⁸⁶ Рочеъ ба ақидаи эронӣ бостон аз хусуси об ва рушноӣ Ҷалили Дӯстхоҳ чунин мегӯяд: «Эронӣ бар ин бовар буданд, ки об ва рушноӣ аз як ҷашмаанд ва дар як бистар равон мешаванд, ҳамчунон ки рушноӣ аз Албурз бар меояд, обҳо низ аз ҳамон ҷо мечӯшанд ва ба ҳамон ҷо бозмегарданд. Ҳар рӯз хуршеду моҳ ва ситорагон аз Албурз бар меоянд ва ҳар рӯз ҳамаи обҳои рӯи замин бо ҳам ба дарёи Фарохкарт бозмегарданд, дар он ҷо фароҳам меоянд, то бори дигар аз фарозиҳои Албурз ба замин фуру резанд. Аз он ҷо ки рушноӣ аз се сарчашма (хуршед, моҳ ва ситорагон) падида меояд, обҳоро се бор меситоянд - як бор бо хуршед, бори дигар бо моҳ ва саранҷом бо ситорагон; чунон ки гӯй борон се хостгоҳ дорад, ки бо се сарчашмаи рушноӣ пайваста аст. Гуфтани аст, ки то кунун низ мардум дар табири руё обро нишоне аз рушноӣ медонанд».¹⁸⁷

¹⁸⁴ «Авесто». Вандидод, XX1, 5,9,13.

¹⁸⁵ «Бундаишн» Душанбе, «Эълод». 2006, с. 150.

¹⁸⁶ «Авесто», фарғарди 21, банди 5.

¹⁸⁷ «Авесто», (таъйияи Љ. Дӯстхоҳ), Теһрон, 1375, с. 880.

Ситораҳо низ аз ин мавқеият (аз ҷануб – М.Ҳ.) бармеоянд: «Аз ин пас дигарбора Тиштраи роюманди фараманд аз дарёи Фарохкарт фароз ояд. Сатависи роюманди фараманд низ аз дарёи Фарохкарт барояд...»¹⁸⁸

«Банди ин дарё (Фарохкард –МҲ.) бо Моҳу Бод пайваста аст, ба афзоишу коҳиши (Моҳ) бар ояд ва фуруд шавад. Аз он рӯй, ки гардиши ӯ ба Нимрӯз аст. Банди дарёи Садвис низ ба Садвис ситора пайваста аст, ки дарёҳову ноҳияти Нимрӯз дар посбонии ӯст, ҳамон гуна, ки ноҳияти Абохтар дар посбонии Ҳафтавранг аст».

Дар «Авесто» низ ба ҷирмҳои осмонӣ Хуршеду моҳ ва ситораҳо якҷанд сурурд бахшида шудааст. Яке аз онҳо Хуршед яшт, ки дар он аз ҷумла омадааст: «Ҳангоме ки Хуршед барояд, замини Ахуроофарида пок шавад, оби равон пок шавад, оби чашмасорон пок шавад, оби дарё пок шавад, оби истода пок шавад; Меҳри фарохчарогоҳ он ҳазоргӯши ҳазорчашмо меситоям.

Хуршеди ҷовидонаи роюманди тезаспро дуруд мефиристам».

Моҳ-яшт. «Дуруд бар Моҳ, ҳангоме ки менигаремаш. Дуруд мефиристам ба Моҳи дарбардорандаи тухми гов, ба гови ягона офарида ва ба ҷорпоёни гуногун.

Тир яшт Тиштар (**Сириус аз галаситораи Саг (Canis major)**) номи муҳимтарин эзад-ситораест, ки дар васфи набарди ӯ бо деви хушксолӣ суруд ситоиш карда шудааст. Сатавису Парвин ва Ҳафтаврангу Ванад ҷаҳор ситораанд, ки дар «Тир-яшт» ва дигар бахшҳои «Авесто» номашон дар паҳлуи Тиштар зикр мешавад. Ба навиштаи «Тир-яшт» Тиштар ситораи сапеду дурахшон ва аз дур намоён аст, ки сиришти об дораду тавоност, наҷодаш аз Апам-Напат аст. Ӯ ради ҳамаи ситорагон ва дар шоистагии ситоишу барозандагии ниёиш ҳамтирози Ахура Маздост. Агар ӯ

¹⁸⁸ «Авесто». Тиряшт, банди 32.

намебуду намекушид, деви хушксолӣ ҳама ҷаҳонро ба хушксолӣ мекашонд. Сездаҳумин рӯзи моҳ ва ҷаҳорумин моҳи сол ба номи Тир (Тиштар) номгузорӣ гардидааст. Тиштарйаеини номи ситораҳоеанд, ки дар наздики Тиштар мебошанд.

Меҳр-яшт. «Меҳри фарохчарогоҳро меситоем, ки сарзаминҳои эрониро хонумони хушу саршор аз созишу оромиш бахшад... Меҳри тавоно бар Аризахӣ, Савахӣ, Фрадазафшу, Видазафшу, Воврубараштӣ, Вовручараштӣ ва бар ин кишвари Хванираси дурахшон паноҳгоҳи бегазанд ва оромгоҳи сутурон бингарад».¹⁸⁹ «Аҳуро Маздо аз барои Меҳр бар он куллаи баланд ва дурахшони Ҳарайтӣ Баразайт зеботарин ҷойгоҳро сохтааст, ки Меҳр нозир ва нигарони мардум аст»...

Шалмалӣ

Қитъаи Шалмалӣ аз номи дарахти Шалмалӣ¹⁹⁰, ки дар водихои ин сарзамин мерӯяд, номгузорӣ гардида будааст. Шалмалидвипаро укёнуси Май - Сурасагара ихота кардааст¹⁹¹. Паҳнои ин қитъа-чазира 400 000 ҳазор йочан (5 200 000 км.) будааст, ки аз паҳнои Плакшадвипа ду маротиба калонтар аст. Баъзе муҳаққикон Шалмалидвипаро ба Хитой, Корея, Япония ва Сахалин айният додаанд.

Аммо Шалмалидвипа мутобиқи таҳлилоти муқоисаҳо ба сарзаминҳои шимоли ғарбии кунунии Хитой дар соҳилҳои чапи руди Торим айният мегирад. Албатта дар замони худ дар ҳавзаи миёнаоб ва поёноби руди Торим, инчунин биёбони кунунии Такла-макон баҳре воқеъ буд, ки мавҷудияти он дар чандин адабиёт зикр гардидааст.

¹⁸⁹ «Авесто». Меһр яшт, 15.

¹⁹⁰ Ба тахмин дарахти тут.

¹⁹¹ Шримад-Бъагаватам 5.2

Дар тафсирҳо омадааст, ки писари Маҳароча Прияврата Ягябаху, ҳокими Шалмалидвипа, чазираро ба ҳафт қисмат чудо карда, ба писаронаш бахшид. Ин ҳафт кишвар бо номи писарони Прияврата Авигят, Сурочан, Сауманас, Раманак, Деваварш, Парибҳадр, Апяян номгузорӣ гардидаанд. Ҳафт кӯҳ кишварро ба ҳафт мулк чудо кардаанд, ки Свараса, Шаташринга Вамадевою Кунда, Муқунда, Пушпаварша, Сахасрашрут ном дошта, дар онҳо ҳафт руд - Анумати, Синивали, Сарасвати, Куху, Рачани, Нанда ва Рака ҷорӣ мешудаанд.

Дигар маълумот ва нишониҳо дар бораи ин сарзамин хеле нокифоя буда, аз онҳо мавқеияти ҷуғрофӣ онро пайдо кардан душвор аст. Дар миёни номҳои писарони Прияврата, кӯҳу рудҳои ин китъа номҳои Сурочан (Сурасен? Сурушан?) – номи яке аз шонздаҳ кишвари Маҳачанападҳа, Сауманас – номи қуллаи кӯҳи Тяншан, Сарасвати – номи руд ва Раманак – дар шакли Румон номи маҳал дар вилояти Суғд ба назаршинос намуда, дар дигар адабиёт низ воমেҳӯранд. Тавре гуфта шуд, бисёр лаҳзаҳои адабиёти ориёҳиндӣ ва ориёэрониро дар муқоисаи ин ҳар ду адабиёт пайдо кардан мумкин аст. Чанде аз номи кишварҳои ориёҳиндӣ бо тағйироти андаке дар адабиёти ориёэронӣ зикр гардидаанд, ки Ҷамбу – Зобул, Аряварта – Арияна ваеҷа, Сарасватӣ – Харахватӣ, Сарайю - Харойва ва ғайра дар ҳамин шуморанд.

Сарасвати

Дар «Авесто» дар бораи сарзамини даҳумини Ахуроофарида Харахватӣ (Харахвайти) омадааст: «Даҳумин сарзамину кишвари неке, ки ман, Ахура Маздо, офаридам, Харахвайтии зебо буд. Пас он гаҳ Аҳримани ҳама тан марг биёмад ва ба патёрагӣ гуноҳи нобахшуданӣ - хоксупории мурдагонро биофарид».¹⁹² «Бундаҳишн» мегӯяд: «Даҳум,

¹⁹² «Авесто». Вандидод, фарғарди 1.

Арман беҳтарин (сарзамин) офарида шуд. Ёро патёра мурда ниҳон кардан беш омад, ки он ҷо беш кунанд».¹⁹³ Тавре дида мешавад, дар ҳар ду китоб зоҳиран гӯё сухан дар бораи ду кишвари алоҳида меравад. Яке Ҳараҳваитӣ ва дигаре Арман. Вале дар ин дугонагӣ низ сирре ниҳон аст, ки дар пайи таҳлилоти ин мақола кушода хоҳад шуд.

Дар аҳди Ҳахоманишҳо ин ном ба шакли Ҳарауватӣ, бо маънои дорандаи рудҳои фаровон, зикр гардида, баъдан шакли Рухчро гирифтааст. Ҳоло баъзе олимон ба ин кишвар Арғандоби Афғонистонро айният медиҳанд. Ба ақидаи Ҳеродот дар он даврон дар ин сарзамин таманайҳо¹⁹⁴ ... сукунат доштаанд. «Дермстетр ин номро бо Ҳароватии порсии бостон яке мешуморад ва номи тозаи онро Ҳарут медонад».¹⁹⁵ Ҳарахватӣ (Арахозия) Рахват – номи яке аз шаҳристонҳост, ки Маркварт онро аз номи кишвари авестоии Ҳараухати – порсии бостон - Ҳарауватӣ медонад. Ёкути Ҳамавӣ онро дар шакли Рухач (Рухч) ёд кардааст ва Рухч, Рахч маҳалест дар назди Заранг. Ба қавли муаллифи «Сурат-ул-арз» Рухач дар Хоразм низ вучуд доштааст. Зимнан бояд гуфт, ки Рухч дар ноҳияи Рӯшони Бадахшон низ вучуд дорад.

Бисёр донишмандон Ҳараҳваити (Ҳарахати)-ро баргашти шакли ориёҳиндии Сарасватӣ медонанд. Сарасватӣ яке аз дарёҳои машҳури ориёҳиндист, ки мавқеияташ маълум набудааст ва олимон дарёҳои гуногунро дар Ҳинд ба он нисбат додаанд. Сарасватӣ дар «Ригведо» мавриди арҷгузорӣ қарор ёфта, ба вай се суруд бахшида шудааст. Ин руд дар баробари рудҳои Сараю ва Синдху, инчунин ҳамроҳ бо Ганга, Ямуна, Шутудрӣ, Парушнӣ ва дигар рудҳо ҳамчун руди ҷории бузург ёдоварӣ гардидааст. Синдху ҳамчун модари Сарасватӣ ном бурда шудааст. Дар «Ригведо» Сарасватӣ ҳамчун руди паҳнову пуроб ва муқаддас тавсиф

¹⁹³ «Бундаъишн», боби 16.

¹⁹⁴ Ҳеродот, «Таърих». 3, 93, 117.

¹⁹⁵ «Авесто». Душанбе, нашри тоҷикӣ, с.2001, с. 733.

ёфтааст. Холо дар Хинд руди Сватиро Сарасватӣ пиндоштаанд, ки обаш то укёнус нарасида, дар биёбони Рачастон аз чараён бозмемонад. Аммо то кунун мавқеияти аслии ин руд пайдо нашуда буд.

Сарасватӣ дорои чанд маънӣ мебошад, ки оби равон, оби тезчараён ва ғайра дар он шумор буда, тахаллусҳои зиёде низ дорад. Вай модари шохобҳо мебошад. Дар «Ригведо» аз шохон ва мардуме, ки дар сохилҳои Сарасватӣ сукунат доранд, ёдоварӣ ба амал омадааст. Вай руди пурфайз, сероб, тезчараён аст, ки аз кӯҳҳо ба сӯи баҳр қорӣ мегардад.¹⁹⁶ Аз дигар рудҳо тезчараёнтар аст; обаш тоза аст, бо мавҷҳои худ Сарасватӣ қуллаҳои кӯҳхоро фуру мешиканад. Вай аз ҳафт баҳш ташкил ёфтааст ва ҳафт хоҳарон дорад¹⁹⁷, модари шохобхост¹⁹⁸, бехтарини модарон, рудҳо ва эзадбонувон¹⁹⁹ мебошад. Вай чунин ситоиш ёфтааст: «Ambitame naditame devitame sarasvatī».²⁰⁰ (Бехтарини модарон, бехтарини рудҳо, бехтарини эзадбонувон - Сарасватӣ). Сарасватӣ фазои осмон ва ҳама фазоҳои дигарро пур мекунад.²⁰¹ Вай рудест осмонӣ, аз ӯ хоҳиш мекунанд, ки аз осмон ва аз қуллаҳои кӯҳ фуруд омада, дар маросими қурбонӣ иштирок кунад. Вай ҳамчун руди эзадиофарида тавсиф карда мешавад. Руди поккунанда аст ӯ, Индраро шифо бахшидааст, бахшандаи тӯҳфа, ғизо, неруи зиндагӣ, намирандагӣ, бахшандаи наслҳо²⁰², кушандаи душманхост.²⁰³ Сарасвати бо Вач - олиҳаи сухан айнӣ дода шудааст ва дар даврони баъдиведой олиҳаи сухан ва ҳикмат, ҳамсари Брахма, эҷодгари санскрит ва алифбои деванагарӣ, пуштибони ҳунар ва бо дигар сифатҳо тавсиф ёфтааст.

¹⁹⁶ «Ригведо». У1 61, 2; УП 95, 2.

¹⁹⁷ «Ригведо». У 61, 10, 12.

¹⁹⁸ Њамон ҷо. УП 36, 6.

¹⁹⁹ Њамон ҷо. П 41, 16.

²⁰⁰ Њамон ҷо. II 41/16.

²⁰¹ Њамон ҷо. У1 61, 10-12; Х 65, 1, 2.

²⁰² Њамон ҷо. Х 30, 12, 184, 2.

²⁰³ Њамон ҷо. П1, 11.

Сарасвати осмонӣ ҳамчунин Вак (Вач таҷассуми асотирии сухан) таҳаллус дорад, ки ўро ҳамчунин Шата-рупа (эзади садгуна) меноманд. Баъдҳо Сарасватӣ ҳамчун ҳамсар ё духтари Брахма, дар лаҳзаҳои дигар ҳамсари Вишну номбар карда мешавад. Вай ба писари Шива қалами хатнависӣ ва рангдони ранга меоварад. Бҳарата номи олиҳаи сухан ва нутқ аст, ки он ҳам бо садо ва овоз иртибот дошта, ин ном ҳамчунин лақаби Сарасватӣ низ будааст. Ва аксаран олимони чунин назар доранд, ки Ҳарахвати ё Ҳарахвайти баргашти номи Сарасватӣ мебошад.²⁰⁴ Дар матнҳои куҳани ведой аз мавҷудияти руди ривоятии Сарасватӣ сухан меравад. Ҳанӯз 8000 сол пеш ин руд обҳои худро, ки 7 км. паҳно доштанд, ба укёнус мерасонданд.

Номи Сарасвати, тибқи назари баъзе донишмандон рудест, ки гӯё дар Афғонистон ба шакли Ҳарахвайти вучуд дошта будааст. Донишмандон Рот, Грассман, Лудвиг ва Тсиммер чунин назар доранд, ки шабеҳаи Сарасвати ведой имкон дорад, ягон руди бузург, масалан руди Ҳинд буда, Сарасвати номи кудсӣ ва Ҳинд номи заминии он будааст.

Сарасватӣ аз ду қисмат – сарас ва ватӣ иборат аст, ки қисмати аввал сарас ба маънои чорӣ ва қисмати дуввум вати ба маънои об ифода шудааст.²⁰⁵ Аз қисмати ватӣ ба забони русӣ вода ва аз қисмати сват бо баргашт ба шакли «шат» дар «Шохнома» номи руди Шаҳд баргашт шудаанд. Дар баъзе ҳолатҳо қисмати «вати» ба шакли «Свати» низ ифода гардидааст. Масалан, номи руди Свати дар Ҳинд ба ҳамин гуна шакл гирифтааст. Яъне Ҳарахвати ё Ҳарахвайти низ

²⁰⁴ Чунин баргашт дар вожаҳои зиёд ба назар расидааст. Аксаран вожаҳои, ки дар забони ведой бо овози с омадаанд, баъдан дар дигар забонҳо ба овозҳои х, ғ, з, к, г, ва ғайра ифода гардидаанд. (Дар ин бора ниг. ба мақолаи ин муаллиф «Овогароӣшҳо ва монғияти таърихӣ онҳо») Њамчунин вожаҳои, ки дар «Авесто» бо шакли –атӣ анҷом меёбанд, ба гунаи –аитӣ низ ифода мешаванд, ки Њаратӣ – Њарайтӣ, Баразайтӣ – Баразайитӣ ва ғайра дар Ҳамин шуморанд.

²⁰⁵ Њоло низ дар гуишҳои забони тоҷикӣ лӯғӣ шудан ба шакли шарас ифода мешавад, ки баргашти сарас мебошад.

метавонад бо гунаҳои алоҳида Ҳарах ва Ҳвати ифода гардад. Қисмати «сарас» ё «сара» низ дар алоҳидагӣ мавриди истифода ва овогардӣ қарор гирифтаанд. Агар мо ба гунаҳои имкони баргаштии ин ду қисмат тавачҷӯх намоем, дар баробари гунаи «Ҳарах» ё «Ҳарах» гунаи «Зирах» ва дар баробари гунаи Сват «Шат» ё «Шаҳд» низ падидор мегарданд. Зеро овози с метавонад ба овози з низ баргардад. Ва дар «Шоҳнома» аз рудхое бо номи Оби Зирех ва дарёи Шаҳд ном бурда шудааст. Оби Шаҳд низ баргаште аз тахаллуси Сарасватӣ - Шата-рупа буда, бо ҳашви ҳ шакли Шаҳдро гирифтааст. Ҳоло низ дар назди Яркани Хитой руд ва маҳалле бо номи Шат вучуд дорад, ки Шаҳди «Шоҳнома» ва Свади ориёҳиндӣ аз ҳамин ном баргашт шудаанд. Таҳлилоти нишон медиҳад, ки руди Зирех, ки дар «Шоҳнома» тасвир ёфтааст, баргаште аз қисмати «сарас»-и Сарасватӣ мебошад, ки чунин баргашт аз лиҳози овозӣ билкулл имконпазир аст. Ҳаким Фирдавсӣ вожаи Сарасватиро, ки аз ду қисмат Сарас – саршор, шоридан ва вати – об иборат мебошад, ба шакли Оби Зирех, на руди Зирех истифода намудааст. Яъне, Оби Сарас тибқи баргашти овозӣ ба оби Зирех бармегардад. Ҳамин тариқ, равшан мегардад, ки Сарасвати ё Ҳарахвати номи дарёи кунунии Торим мебошад. Нахуст аз номи Сарасватӣ қисмати аввали он Сарас дар нисбати ин дарё истифода гардид. Яъне Сарас ва баъдан Зирах ва Сарас ба гунаи Сарасон ва бо ҳашв Сарасон низ баргашта ба гунаи Заравшон (Зарафшон) ифода шуд. Аз ҳамин ҷост, ки ба қавли номшиноси машҳур Мурзаев Э.М. Торим дар адабиёти қадим ба шакли Заравшон низ ном доштааст.²⁰⁶ Ва таҳлилу муқоисаҳо нишон медиҳад, ки Сарасватӣ ҳамин руди Торим аст. Баъдан дар дигар минтақаҳо ба хоҳири гиromидошти ин руд, инчунин ҳамчун номи кӯчидаи он номҳои Зарафшон ва Сурхон пайдо

²⁰⁶ Мурзаев Э.М. «География в названиях». М., 1979.

гардиданд. Номи дарёи Зарафшони кунунӣ низ номи кӯчидаи дарёи Торим - Зарафшон (дар асл Сарасвон) мебошад. Вожаи Сарас, бар илова аз шакли Заравшон, ба гунаи Сурхон (Зирехон – Сурхон) низ баргашта, ҳамчун номи кӯчида дар нисбати дарёҳои Сурхондарё истифода шудааст. Аз ҳамин ҷост, руди Зирех дар «Шоҳнома» ба ду руд, яке ба дарёи Сурхон, воқеъ дар ғарби Тирмиз ки ба дарёи Ому мерезад ва дигаре ба дарёи Торим²⁰⁷ (яке аз шохобҳои ин дарё низ Сурхон ном дорад) воқеъ дар ғарби Чин айният мегиранд. Тавре гуфта шуд, Сарасвати бо Вач, олиҳаи сухан, айният дода шудааст ва дар даврони баъдидеодӣ ҳамчун олиҳаи сухан ва ҳикмат ва дигар сифатҳо тасвир ёфтааст. Аз ҳамин ҷост, ки яке аз шохобҳои Торим имрӯз дар Ёрканд Вача ном дошта, ба ин руд мерезад. Шояд ба хоҳири он ки Сарасватӣ руди осмонӣ доништа мешуд, ба вай Торум ҳамчун тахаллус дода шуд.²⁰⁸ Ба қавли В. Бартолд²⁰⁹ дар сарчашмаҳои хитой руди Торим Сита номида шудааст. Ба қавли ӯ Торим гӯё номи деҳа буда, номи дарё аз он номгузорӣ гардидааст. Вале мувофиқи таҳқиқоти мо Сита яке аз шохобҳои руди Панчи кунунист. Дорои ҳафт узв,ё ҳафт хоҳарон инчунин модари шохобҳо номида шудани Сарасватӣ ба он хотир аст, ки ин руд аз ҳафт шохоб иборат будааст. Воқеан имрӯз шохобҳои бузурги дарёи Торим ҳафтто мебошанд. Ба самти шарқ ҷорӣ гардидани Сарасватӣ дар Шримад Бҳагаватам ишора гардидааст: «(7) Свайамбҳува Ману ҳокими Брахмаварта буд, ки дар он ҷо руди Сарасватӣ ба шарқ ҷорӣ мегардид».²¹⁰ Зимнан бояд гуфт, ки дар қисмати шарқии Панҷоб, чанд руд, аз ҷумла Сарасватӣ (Гҳаггар) ба ҷануби ғарбӣ ҷараён гирифта, дар биёбоне нопадид мешаванд, ки Тор ном дорад. Муқоисаи Тор бо номи Торим низ бар он вомедорад, ки

²⁰⁷ Дар Яман низ номи маъале Торим мебошад. (Муаллиф).

²⁰⁸ На аз тора-тора, ки Мурзаев пешинӣод кардааст. (М.Н.)

²⁰⁹ Ниг. Бартолд В., мақолаи «Тарим».

²¹⁰ Шримад Бҳагаватам, SB 4.19.1.

Торим низ дар нахуст ба шакли Тор ифода шуда, ба водии Панчоб кӯчидааст ва дар чойгоҳи аслии худ ба шакли Тор боқӣ мондааст.

Ориёиҳо дар «Ригведо» чойгоҳи нахустмеҳанашонро Ҳафтруд гуфтаанд. Дар ин китоб омадааст, ки Сарасвати, аз худуди ҳафт кишвари ориёӣ чорӣ мегардид.²¹¹ Вай аз куллаи кӯҳи Хараити сарчашма мегирад. Сарасвати гӯё дар масофаи тақрибан шаш ҳазор километр чараён гирифта, обҳои шаш руд-хоҳаронро ба худ қабул мекард. Баъзе донишмандон, аз ҷумла донишманди тоҷик Ҳ. Мӯминҷонов Ҳафтрудро дар худудҳои имрӯзии Қазоқистон, Қирғизистон, миёнаи баҳри Арал ва кӯлҳои Балхаш ва Исикқӯл донистаанд.²¹² Муҳаққиқи шинохтаи ориёиҳо Мэри Бойс гуфтааст, ки «Протоэронӣҳо эҳтимолан қисматҳои зиёди кунунии Қазоқистони шимолро фаро гирифта буданд ва протохиндуориҳо дар ҷанубтари онҳо сукунат доштанд». Рассоми машҳури рус Илья Сергеевич Глазунов, ки тақрибан ду даҳсола ба омӯзиши таърихи ориёиҳо машғул шуда буд, менависад: «Қучост нахустмеҳани мо Ҳафтрудӣ машҳур бо руди тавоно ва сарнавиштсозаш Сарасвати, ки дар сурудаҳои Ригведо ситоиш ёфта, то баҳр ҳазорон километр чараён дошт? Қучост 2244 куллаҳои кӯҳ, ки сарзаминҳои ориёиро ихота намуда буданд?»²¹³ Ин муҳаққиқ дар идома навиштааст: «... Руди бузурги Ра (Волга – И.Г.) мисли шаҳбонуи рудҳои дар натиҷаи тасодуми азими геологӣ²¹⁴ аз

²¹¹ Дар ӯдуди назорсолаҳои 3 ва 2 то солшуморӣ руди Сарасвати, ки руди паънои киштигард буда, ба уёнуи мерехт, якбора нопадид шудааст. Этимол ин ӯл бо сабаби хушқоили дарозмуддат ба миён омада бошад. Намин гуна ӯлат дар Маъабъарата (Шальпарва, 50), зикр гардидааст.

²¹² Ҳ. Мӯминҷонов. «Турон гаъворай тамаддуни ориёӣ». Душанбе, 2004.

²¹³ Глазунов И.С.

²¹⁴ Но қорее всего, причина исчезновения Сарасвати это сильное землетрясение и смещение тектонических плит. Когда-то очень давно Индия была частью Африки, от которой она откололась и начала дрейфовать в сторону Азии. В результате столкновения с Азией и дальнейшего продвижения Индийской тектонической плиты вглубь Азии, возникли самые величественные горы в мире

рӯи Замин гумшудаи сарзаминҳои ориёӣ Сарасвати – дар баҳри Воурукаша (баҳри Каспӣ – И.Г.) мерехтааст».

Тавре дар боби «Хиргоҳ» ва «Синд» гуфта шуд, ин ду ном ба мавқеияте дар соҳилҳои руди Торим тақрибан дар наздикиҳои Қошғари кунунӣ айнаиат мегиранд. «Ригведо»-шиносон чунин назар доранд, ки Сарасвати (Харахвати) ва Синд айнаи як руд буда, аввали номи қудсӣ ва дуввумӣ номи заминии он будааст. Сарасвати (Торим) бо чанд руди шохобаш чунин тасвир ёфтааст: «О, Ганга, Ямуна, Годавари, Сарасвати, Нармада, Синдху ва Кавери! Ҳама, бо ҳам бипайвандед, ин ҷо андар оед ҷиҳати таҳорати ман аз ҷониби шумо!» Тавре гуфта шуд Сарасвати дар «Ригведо» (7.95) ҳамчун бузургтарин руд, ки аз кӯҳ сӯи баҳр ҷорӣ мегардад, сутуда шудааст. Ин руд баъзан бо руди Ғаггар-ҳахро, ки тақрибан то солҳои 2600 ва 1900 то солшуморӣ хушкида будааст, айнаиат дода мешавад. Гумон меравад, ин руд ва сарзамин дар «Шоҳнома» ба шакли Хиргоҳ содда ифода шудааст.

Бояд гуфт, ки дар аҳди бостон дарёи Торим ба як баҳри бузурге мерехт, ки баҳри шарқӣ ном дошта, дар ҳудуди кунунии биёбони Такла Макон воқеъ гашта буд. Ин баҳр хушк шуда, имрӯз аз он нишоне намондааст. Аммо нишониҳои қабри ин баҳр имрӯз ҳам боқӣ мондаанд. Олимон то ҳол аз ин минтақа сутунмӯҳраи наханг ва дигар ҷонварони зеробаҳриро пайдо мекунанд. Дар баъзе адабиёти бостонӣ аз ин баҳр ишора ба амал омадааст. Масалан дар «Ҳудуд-ул-олам» омадааст: «Нахуст дарёи Ахзар аст, ин ки Укёнуси Машриқӣ гуфтем. Ва ҳадди ӯ он ки маълум аст аз охири

– Гималаи. Процесс дрейфа Индийского плато, который продолжается и в наши дни, мог вызвать сверхсильный толчок несколько тысяч лет тому назад, из-за которого Сарасвати исчезла. (По гипотезе индийского профессора К. С. Вайдии (River Piracy, Sarasvati that disappeared, 1996) приблизительно 5000 лет назад другая индийская река, Ямуна, «украдала» воды у Сарасвати). В результате народы, основавшие многолюдные города на берегах Сарасвати, вынуждены были срочно мигрировать в поисках орошаемых земель, пригодных для проживания.

иморати ҷануб то ба хатти истиво ва ҷазираи Воқ-воқ ва шаҳрҳои Воқ-воқ ноҳияти Чинистон ва қаронаи шаҳрҳои Туғузғуз ва Хирхиз аст».²¹⁵ Дар баъзе нақшаҳои топографии ин маҳал то асри 18 боқимондаҳои ин баҳр ҷо-ҷо вучуд дошта будааст. Тавре гуфта шуд, дар «Шоҳнома» ин баҳр бо номи Оби Зиреҳ номбар шудааст. Қай Хусрав пас аз ғалаба бар Афросиёб ба Хутан ба шаҳри сохтаи падараш Сиёвушгирд ба воситаи ҳамин баҳр шино мекунад.

Гаршосп низ ҳангоми сафараш ба ин баҳр аҷоибу ғароибӣ бисёреро мебинад. Зимнан бояд гуфт, аксари он махлуқоте, ки Қай Хусрав ва Гаршосп дар ин баҳр дидаанд, дар асотири Чини бостон ба ҳамон шакл зикр гардидаанд.

Бояд гуфт, ки сарзаминҳое, ки Ҳарахвати дар он ҷо воқеъ гаштааст, сукунатгоҳҳои азалии аҷдоди ориёӣ буда, яке аз гаҳвораҳои тамаддуни ин наҷод ба шумор мераванд.²¹⁶ Дар ин бора баъдан сухан батафсил хоҳад буд, аммо мухтасаран бояд зикр намуд, ки Хутан, ки муфассирон дар бораи маънои он ҳар гуна тахмин доранд, аз шакли Хастинапур, ки маънояш шаҳри хартум(и фил) мебошад ва Хастин ба шакли Хатин ва баъдан Хутан баргашт шуда, яке аз марказҳои давлати ориёиндӯҳо қабл аз муҳочираташон будааст. Ба қавли муаллифи китоби «Яъқуббеки Бадавлат» Ҳ. Шарифов

²¹⁵ «Њудуд-ул-олам», боби 6

²¹⁶ Ба қавли Ђ. Шарифов «сайёни бузурги рус Н.М. Пржевалский аснои сафараш ба Туркистони шарқӣ ба вайронаҳои шаһрҳои, ки ба Сиёвуш нисбат дода мешуданд, бисёр вохӯрд. Мардуми таълоӣ ба ӯ Сиёвушро на ҳамчун қанҷрамони асотирӣ, балки ҳамчун подшоҳи тавонои аъди қадим ном мегирифт. Пржевалский аз ин мулоқотҳо ба хулосае омад, ки ин самти ҷанубу ғарби Хутан, андаруни биёбони васеи регёнаш пошхӯр, 6-7 фарсах аз лангари Бештӯроқ осори шаһри қадимаи Шаһристон ба ҷашм мерасад. Ривоят мекунад, ки ин шаһрро Сиёвуш асос гузоштааст.

«Дар воёи Сампула Пржевалский ва ҳамроҳонашро Хангуй ном мавзее пеш омад, ки аз 130 нави ибора будо сокинонаш мувофиқи ривояти маъалли авлоди баъодури афсонави Рустаи Дастон ба шумор мерафтаанд... Ривояти пайдоиши сокинони Хангуй чунин аст: Рустаи Достон писаре дошт хурдсол. Аснои ба ҷуруши тўлонӣ раъсупор шудан ӯро ҳамроҳи модараш дар ӯудуи Туркистони шарқӣ монда рафт. Аз байн сольо гузаштанд».

шарқшиноси машҳури рус А.Е. Крымский, ки 17 соли ҳаёташро ба омӯзиши таъриху маданияти Туркистони шарқӣ, хусусан ҳавзаи дарёи Торим бахшидааст, «ба ҳулосае меояд, ки ҳавзаи мазкур этногенези халқҳои ҳиндуевропой будааст».²¹⁷

Кушадви́па

Мутобиқи маълумоти тафсири аз баъди укёнуси Май – Сурасагара, ки қазираи Шалмалиро ихота кардааст, қитъа-қазираи чаҳорум Куша воқеъ гаштааст. Ин қазираро укёнуси Рағани пок - Сарпис ихота кардааст. Паҳнои Кушадви́па 800 000 ҳазор йочан (10 400 000 км) буда, аз Шалмалидвипа ду маротиба калонтар аст²¹⁸.

Дар Кушадви́па низ ҳафт шоҳигарӣ вучуд дошта, дар онҳо рудҳои зиёд ба баҳр мерезанд ва баъд Индра онҳоро барои ба вучуд овардани борон мегирад. Ҳокими ин қазира фарзанди дигари Маҳароча Прияврата Хиранярета буд, ки Кушадвипаро ба ҳафт фарзанди худ - Васу, Васудана, Дридхаручи, Стутияврата, Набхигупта, Вивикта ва Вамадев тақсим намуд. Ҳафт кишвари Куша бо номи онҳо номгузорӣ гардидаанд.

Ин ҳафт кишварро ҳафт қаторкӯҳ чудо мекунанд, ки Чакра, Чатухшринга, Капила, Читракута, Деваника, Урдхварома ва Дравина ном доранд. Водии ҳафт кишварро ҳафт руд Расакуля, Мадхукуля, Митравинда, Шрутавинда, Девагарбха, Гхритачюта ва Мантрамала обшор мегардонад, ки аз он ҳафт қаторкӯҳ чорӣ мегарданд. Сокинони Кушадви́па ба Худованди бузург дар сурати Агни, эзади оташ таъзим мекунанд.

Ҳангоми баррасӣ ва муқоисаи кишварҳои адабиёти ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ ошкор мегардад, ки Кушадви́па бо

²¹⁷ Шарифов Ё. «Яъқуббеки Бадавлат», с. 39.

²¹⁸ Шримад-Бъагаватам 5.2

кишвари ҳафтуми ориёэронӣ Ваюкерета айният дорад. Ҳадди ақал Ваюкерета як қисмати сарзамини Кушадвипаро ташкил медиҳад. Ба эҳтимол атрофи қуллаи Конгури кунунӣ, (баландиаш аз сатҳи баҳр 7719 м.) ки қуллаи баландтарини ин минтақа ба шумор меравад, кишвари Ваюкеретаро ташкил медиҳад. Аз ҳамин ҷост, ки дар «Бундаҳишн» омадааст: «Дар он ҷо кӯҳчале ба боло баландтар нест».

Дар нисбати Ваюкерета низ дар «Авесто» омадааст: «Ҳафтумин сарзамине, ки ман, Ахура - Мазда офаридам, Ваюкеретай бадсоя буд».²¹⁹ «Бундаҳишн» низ гуфтааст: «Ҳафтум, Кобули бадсоя беҳтарин (сарзамин) офарида шуд, ки Кобулистон аст. Соёи дарахтони он ҷо ба тан бад аст».²²⁰ Роҷеъ ба маънои Кобул низ аз ҷониби донишмандон то кунун назаре пешниҳод нагардидааст. Тибқи омӯзиши асотири бисёр халқҳо, аз ҷумла ориёҳиндӣ маълум мегардад, ки Кобул аз шакли «капила» ба шакли Кобул баргаштааст. Капила номи эзадзода, писари Брахма аз Дакшӣ будааст.

Дар «Вишну-пуран» номи қавме дар баробари қавмҳои аруна, пита ва кришна капила низ гуфта шудааст, ки дар ҷазира-қитъаи ҳамҷавори ин маҳал сукунат дошта будаанд. Онҳо хубчеҳра будаву ба оташ қурбонӣ мекардаанд ва то даҳ ҳазор сол умр медидаанд. Ба эҳтимоли қавӣ Капила ҳамон кӯҳест, ки дар бораи мавқеияташ дар ин мақола сухан рафтааст. Капила дар санскрит ба маънои сангпушт ва ё умуман косахонаи сангпушт низ ифода мешавад. Капала – косахонаи сангпушт, эпитети Шива аст, ки косахонаи сангпуштро ба ҷои коса ҷиҳати ҷамъ кардани хайрия дар даст медошт. Тавре таҳлилоти нишон медиҳанд, ҷазираи Куша дар ҳамон мавқеияте ҷой дорад, ки Кобул низ дар он ҷост.

Чанде аз муҳаққиқон маънои «Кобули бадсоя» -ро дорои сояҳои бад ва баъзе дигар ҳамчун бадсарой дорои хонаҳои бад гуфтаанд. Капилаи нахустин дар шаклҳои Габуло,

²¹⁹ «Вандидод». Фарғарди 1, с. 423.

²²⁰ «Бундаҳишн».

Капила ва ғайра ҳамчун номи ин маҳал дар адабиёти гуногун дар нисбати ин минтақа боқӣ то замонҳои дер мондааст. Масалан В. Бартолд навиштааст: «Ба ҳокими Капила Алӣ Мир Шерхон муяссар гардид, ки тамоми Балтистонро ба зери итоати худ дарорад».²²¹

Бичурин Н.Я. низ дар бораи мулкҳои Туркистони шарқӣ, аз ҷумла Болор маълумот дода, дар бораи Габуло ном шаҳре дар болои қуллаи кӯҳи бузурге ишора кардааст²²², ки он ба мавқеияти кунунии мавриди таҳқиқи мо мувофиқ меояд, на ба Кобули кунунӣ, тавре ки баъзе муҳаққиқон Габулоро ба он айнӣят додаанд. Берунӣ кишвари кӯҳиеро бо номи ат-Турк, ки дар миёни Тибет ва Кобул, яъне дар сарғаҳи руди Омӯ воқеъ будааст, зикр намудааст.²²³

Кишвари дигари авестой низ, ки Чахра ном доштааст, воқеъ дар Кушадвиша будааст. Зеро бо ин ном – Чахра кӯҳе зикр гардидааст. «Бундаҳишн» дар боби ин кишвар мегӯяд: «Сездахум, Чаҳри судхостор беҳтарин (сарзамин) офарида шуд, ки Мизан аст». Дар «Авесто» омадааст: «Сездахумин сарзамину кишвари неке, ки ман, Аҳура Маздо, офаридам, Чаҳраи неруманду пок буд. Пас он гаҳ Аҳримани ҳама тан марг биёмад ва ба патёрагӣ гуноҳи нобахшудани мурдорсӯзонро биофарид».²²⁴ Дар шарҳи «Авесто» дар ин боб мегӯяд: «Дермстетр дар бораи Чахра навиштааст: «Сарзаминест ношинохта. Исфандиёрҷӣ онро Чин пиндошта, ки ба яқин нодуруст аст. Ҳамчунин шаҳре ба-д-ин ном (Карх?) дар Хуросон будааст».²²⁵

Воқеан имрӯз маҳалле самти шарқии Хутан бо номи андаке шакли туркигирифтаи Чарклик вучуд дорад. Дар «Шримад Бхагаватам» дар бораи номҳои ҷуғрофӣ қазираи

²²¹ Бартольд В. «Статьи из энциклопедии ислама».

²²² Бичурин Н.Я. «Сведения...» қисми 3, «Осиёи Миёна ва Туркистони шарқӣ».

²²³ Берунӣ А., 1963, с. 196.

²²⁴ Вандидод, фарғарди 1.

²²⁵ «Авесто». Душанбе, нашри тоҷикӣ, с.2001, с. 741.

Куша (вокеъ дар ғарби Хитой – М.Ҳ.) маълумот дода шуда ва аз чумла дар бораи кӯҳҳо омадааст, ки дар ин ҷо кӯҳҳои Чакра ва руди Чатухшринга мавҷуд мебошанд. Эҳтимол Чахра баргашти номи Чакра ва баргашти ҳамин ном будааст.

В.Бартолд дар мақолаи «Торим» аз Чархлик ном маҳал дар самти шарқи Хутан ёдовар шудааст. Имрӯз низ дар нақша ин номро пайдо кардан мумкин аст, ки дар худуди Синтзян – вилояи Уйғури Ҷумҳурии Мардумии Чин вокеъ гаштааст.

Краунча

Қазираи чаҳорум Краунча ном дошта, онро укёнуси Шир ихота кардааст ва аз он сӯи он укёнуси Равғани пок вокеъ гаштааст. Паҳнои ин қитъа-қазира гӯё 1 600 000 йочан (20 800 000 км.) будааст. Номи ин қазира аз номи кӯҳи бузурги Краунча тасмия гардидааст.²²⁶ Ин кӯҳро низ укёнуси Шир ихота кардааст. Кӯҳҳои қазираи Краунча тибки тасвироти «Матся-пурана» дорои сангҳои қимматбаҳо мебошанд. Сокинони Краунчадвипа сафедпӯст, накуқору хайрхоҳ ва озодаанд. Онҳо ба Офаридгор дар симои ҳокими обҳо Варунадева ибодат менамоянд.²²⁷ Мисли дигар қазираҳо Краунча низ ба ҳафт кишвар тақсим гардидааст, ки дар ҳар яке аз он кӯҳ ва руди калон вокеъ гаштаанд. Ҳокими нахустини ин қазира писари Маҳароча Прияврата бо номи Гҳриштаприштҳа бо донишмандӣ ном бароварда буд. Мисли дигар бародарон вай қазираро дар миёни писаронаш тақсим карда, ҳар як кишварро бо номи онҳо номгузорӣ намуд. Дар охири умраш Гҳритаприштҳа тарки дунё карда, ба беша рафт, то ки дар пойи Начотбахш ҷойгоҳ ёбад. Ҳамин тариқ вай ба дараҷаи камолот расид. Писарони Гҳритаприштҳаро

²²⁶ Краунча – ғоло кӯҳи ғамном дар Ёнимолой, дар шимоли Ассам ваууд дорад; мутобики асотир дар кӯҳи Краунча бояд дараи ҷуқуре вокеъ гашта бошад.

²²⁷ Шримад-Бһагаватам 5.2

Ама, Мадхуруха, Мегхаприштха, Судхама, Бхраджиштха, Лохитарна ва Ванаспати меномиданд. Кишварҳои онҳо бо ҳафт қаторкӯҳ чудо гардида, Шукла, Вардхамана, Бҳочана, Упабархина, Нанда, Нандана ва Сарватобҳадра ном доштанд. Дар водихои ҳафт кишвар ҳафт руд: Абхая, Амритаугха, Арьяка, Тиртхавати, Рупавати, Павитравати ва Шукла қорӣ буданд. Қитъаи Краунчаро ҳазор руд обёрӣ мекунад ва дар маркази вай кӯҳи ҳамном воқеъ гаштааст. Сокинони қитъа тарсу ҳаросро намедонанд, зеро қитъа дар соҳилҳои уқёнуси Шир воқеъ гаштааст, ки ҳокими он шоҳ Варуна мебошад.

Ба эҳтимоли қавӣ сарзаминҳои шимол ва ҷануби шоҳаи ғарбии қаторкӯҳи Тяншан, ба шумули қисмати шимолии водии Фарғона қисматҳои ҷанубии Тошканд, Чимкент, Ҷамбул (ҳудуди биёбони Моимқум) ба ҷазираи Краунча шомил будаанд. Қаторкӯҳи Кокшал ва қуллаи баландтарин он (5982 м.) эҳтимол кӯҳи Краунча будааст.

Дар «Рамаяна» дар бораи мавқеияти кӯҳи Краунча ва минтақаҳои ҳамҷавораш тасвироте пешниҳод мегардад, ки минтақаи мавриди назар будани Краунчаро таъйид менамояд: «Ба кӯҳи Краунча расида, ту қуллаи Манасро мебинӣ, ки аз дарахтон орист. Баъд кӯҳи Маинака воқеъ гаштааст... Дар пуштакӯҳҳо ва бешаҳо занҳое зиндагӣ мекунанд, ки рӯяшон ба рӯи асп монанд аст. Дар он ҷо кӯли Вайкханаса вучуд дорад. Аз паси ин кӯл осмони бемоҳу офтоб, ситораву абр воқеъ гаштааст, аммо вай ба шарофати ҳакимони эзадмонанд, ки дарон ҷо зиндагӣ мекунанд, равшан аст. Баъд ту ба руди Шайлода расида ба дигар соҳил мегузарӣ. Дар онҷо мулкҳои Уттара Куру воқеъ гаштаанд».

Яке аз паҳлавонони адабиёти ориёҳиндӣ аз камон ба сӯи қуллаи сафеди Краунча тир меандозад. Тири ӯ кӯҳхоро мисли дараи чуқуре бурида мегузарад, ки аз он то ҳол турнаву қувон ва дигар парандагон аз он ҷо ба кӯли

муқаддаси Манас париди меоянд²²⁸. Аз тирҳои Сканди кӯхи Краунча фуру афтада, оху фиғон мебарорад ва кӯхҳои атроф низ аз тарсу бим ба нолиш медароянд. Он гоҳ Сканди найзани худро ба сӯи онҳо равона мекунад. Кӯхҳо аз ҳарос аз ҷои худ канда шуда, аз бими зарбаҳои эзади ҷавон ба ҳаво парвоз мекунанд. Ва ҳуди замин аз ҳавфи ин зарбаҳо ба ларза медарояд. Вай ба Сканди таслим мешавад, кӯхҳо пеши ӯ таъзим намуда, ба ҷойҳои аввалашон бармегарданд.

Шакадвипа

Дар соҳили дигари баҳри Шир, ки аз он ҷазираи Краунча сар мешавад, боз як ҷазираи доирашакл Шака воқеъ гаштааст, ки мутобиқи навиштаи тафсири дар бораи двипаҳо аз номи дарахти ҳамешагули муаттар номгузори гардидааст²²⁹. Паҳнои Шака 3 200 000 ҳазор йочанро (41 600 000 км.) ташкил медиҳад.²³⁰ Нахустин ҳокими Шака Мадхатитхи - писари Прияврата, пеш аз он ки аз тоҷу тахт даст кашада, худро ба андешаи Абдиат бахшад, ҷазираро ба ҳафт вилоят тақсим карда, ба фарзандонаш Пурочава, Маночава, Павамана, Дхумраника, Читрарепха, Бахурупа ва Вишвадхара бахшид. Дар ҷазира ҳафт қаторкӯх вучуд дорад, ки Ишана, Урушринга, Балабҳадра, Шатакесара, Сахасрасрота, Девапала ва Маханаса ном доранд. Аз қуллаҳои ин кӯхҳо ба водиҳои ҷазираи Шака ҳафт руди хурушон ҷорӣ мегардад, ки Анагха, Аюда, Убхаяспришти, Апарачита, Панчапади, Сахасрасрути ва ИнчаДхрити ном доранд. Мутобиқи тасвири "Матсея-пуран", яке аз ин рудҳо аз лиҳози поёни ба Ганга баробар аст. Сокинони ҷазира

²²⁸ Манас – қўлест дар қўни Қайласи қунунӣ, ҷойи зиёрат, ки Манаси номниёди баъди муноҷиратист. (Муаллиф)

²²⁹ Мутобиқи маълумоти дигар тафсири Шакадвипаро баъри пањнояш бо ӯзари баробари Љурѓот (йогурт) инъота кардааст.

²³⁰ Мисли дигар бахшҳои ин ӯо низ ъудудҳои двипа ба воқеият баробар намеоянд. Муаллиф.

ба Офаридгор ба ипостаси (тазохури дугонаи) бод Ваю ибодат мекунад. Бояд гуфт, ки дар даврони рӯйдодҳои «Маҳабҳарата» на ҳамаи тоифаҳои ориёинажод ориёӣ номида мешуданд, аз ҳамин ҷост, ки масалан, бахликҳо ва сокиҳо – сокинони Шакадвипа қавмҳои ориёӣ доништа нашудаанд.

Муқоисаи нишониҳои дигар двипаҳо, рӯйдодҳои асарҳои ориёхиндӣ, мавқеияти кӯҳхоро рудҳо далолат бар он менамоянд, ки Шакадвипа минтақаҳои Ҳафтрудӣ кунунӣ воқеъ дар ҷумҳурии Қазоқистон, бо шумули баъзе минтақаҳои ҳамҷавори онро дар бар мегирифтааст. Манбаи бузургии обе, ки уқёнуши Шир ном доштааст, аз ҳудудҳои Фарғона оғоз шуда, аз тариқи Тошкандӣ кунунӣ то наздикиҳои кӯли Балхаш идомат меёфтааст. Аз ҳамин ҷост, ки ин уқёнус ба ду двипа – қазира-қитъа ҳамҳудуд будааст. Дар бораи мавқеияти аслии сукунаи сокиҳо асарҳои зиёде навишта шуда, назарҳои олимони гуногун аст. Аммо бо ошкор шудани мавқеияти ҷуғрофии Шака (Сака, Сакала, Шакала ва ғ.) ҷойгоҳи аслии ин тоифа низ ошкор мегардад.

Мутобиқи маълумоти «Маҳабҳарата» сокиҳо аз наслҳои шоҳи машҳур Яйи будаанд, ки абераи Ману Вайвасвати ба шумор мерафтааст. Шакадвипа дар «Маҳабҳарата», дар китоби шашуми Бҳишмапарва²³¹, зикр гардида, кӯҳи баландтарини он низ Меру номида шудааст. Мутобиқи тасвири адабиёти ориёхиндӣ аксари қитъа-қазираҳо, он гуна ки дорои Аряварта ва Бҳаратаи худ мебошанд, Меруи худро низ доранд. Баъдан аз кӯҳҳои баланди Ҷаладҳара ва Райватака ва Шяма зикр ба амал омадааст. Сокиҳо дар ҷанги бузургии миёни бародарзодаҳо қавравҳо ва пандавҳо дар майдони Курукшетра ба ҷонибидории қавравҳо ва ба муқобили пандавҳо ҷангидаанд, ки ин далел низ ба мавқеияти ҷуғрофии сукунаи онҳо ишора мекунад. Зеро

²³¹ "Маҳабҳарата", китоби шашум. Бҳишмапарва, боби 12.

онҳо дар ҳамҷавории Куруҳои шимолӣ – Уттарактуру икомат дошта, шояд ба як умумияти қавмӣ шомил буда бошанд²³². Тавре гуфта шуд, тибқи таҳлилу муқоисаҳо Шака ё Сака дар мавқеиятҳои Ҳафтруди кунунӣ воқеъ дар Қазоқистон воқеъ будааст.

Тавре маълум аст, чуғрофияи сукувати баъдии тоифаҳои соқой хеле васеъ буда, шимолӣ Афғонистон, қисматҳои зиёди Осиёи Миёна, шарқии Хитой, ҳудудҳои шарқу ҷануби Қазоқистон ва мавзёҳои дигарро дар бар мегирифт. Тавре қаблан тазаккур гардид, яке аз масканҳои қадим ва асосии наҷоди соқой ба истилоҳ кӯҳистони Помир ва ноҳияҳои атрофи он будааст.

Олимон чандин гунаи номи соқоиҳоро суроғ намудаанд, ки то ҳол мансубияти на ҳамаи онҳо ба соқоиҳо пурра тасдиқ шудааст. Дар адабиёти ориёҳиндӣ сакҳо ва шақҳо, дар адабиёти ориёэронӣ ва «Шохнома» сағзӣ, дар адабиёти аврупоӣ - скифҳо ном дошта, ҳамчунин баъзе олимон тоифаҳои массагетҳо ва суғдҳо низ баргаште аз номи соқоиҳо донистаанд. Ин ном дар адабиёти хитой ба гунаи юэчжӣ ва соқоиҳо зикр гардида будааст. Ва аммо номи кишвари соқоиҳо ки дар асл Сака (Шака) ё Сакала (Шакала) буд, баъди ҳаракаташон ба ҷонибҳои гуногун ба шаклҳои Скифия, Саклоб, Сагсор, Сакистон, Сиистон ва ғайра дар мавқеиятҳои гуногун тағйири шакл кардааст. Тақрибан ду ҳазору ҳаштсад сол қабл аз ин овозаи соқоиҳо тамоми дунёи маълуми ҳамоно вақтаро пур кард. Ҳоло дар натиҷаи ҳафтриёти бостоншиносӣ нишонаҳои соқоиҳо на танҳо дар Синтзян, балки дар ноҳияҳои дохилии Хитой низ пайдо шудаанд. Яъне як замоне аз наздикии укёнуси Ором то наздикиҳои Укёнуси Атлантида – қисматҳои зиёди қитъаҳои Осиё, Аврупо ва шимолӣ Африко дар зер тасарруфи тоифаҳои соқой будааст. Аз ин лиҳоз, тамоми минтақаҳои

²³² "Маъабнарат", китоби панҷум. Удйогапарва, боби 4.

кунунии Тоҷикистон ва Осиёи Миёна низ имкон дошт зеро тасарруфи соқоиҳо қарор дошта будааст. Минтақаи Хатлону Бадахшон дар замони «Авесто» Сакастон – Систон ном дошт. Шимоли ғарбии Фарғона низ кишвари соқоиҳо ном дошт. Доро дар ҳоле ба ин минтақаҳо лашкаркашӣ карда соқоиҳоро ба ойини зардуштӣ гаравонид, ки дар дигар минтақаҳои аврупоиву Осиё муктадиртарин шохон аз бими соқоиҳо дар ларза буданд. Соқоиҳо ва тираву табори онҳо бо номҳои гуногун дар адабиёти гуногуни дунё аз замони қадим мавриди тасвир қарор гирифта буданд. Падари таърих «Ҳеродот» дар «Таърих»-и худ барои онҳо як китоб ҷудо намуфта буд.

Тибқи навиштаҳои Ҳеродот скифҳо скалотҳо низ номида мешуданд, ки маънои он «шохӣ» будааст. Ба гуфти ҳуди скифҳо аз замони шоҳи нахустинашон Таргитай то ҳуҷуми Доро ба кишвари онҳо 1000 сол гузашта будааст. Тавре аз навиштаҷоти Доро низ маълум мешавад вай ба кишвари «Соқоиҳои паси Суғд» ҳуҷум карда будааст, ки дар зеро ин ибора аксари муҳаққиқин водии Фарғонаро дар назар гирифтаанд.

Дар навиштаҷоти бостон аз номи шоҳ Доро омадааст: «Ман баъд ба кишвари соқоиҳо лашкар кашидам, ки онҳо қулоҳи нӯғборик (тиграҳуд) мепӯшанд. Ин соқоиҳо аз ман фирор намуданд. Ман ба соҳили баҳри (ё дарёи қалон) расида, ба ҳама лашкарам аз он гузоштам. Баъд соқоиҳои зиёдеро қуштам. Як сардорашонро баста пеши ман оварданд, ман ӯро қатл кардам. Роҳбари дигарашонро, ки Скуна ном дошт, ҳудашон баста пеши ман оварданд. Ман ба онҳо қаси дигареро сардор таъин кардам, чунки майли ман ҷунин буд. Баъд ин кишвар аз онҳо ман шуд.» Ин порро муҳаққиқон ба ҳар гунае шарҳ додаанд. Баҳр ва ё дарё будани он қадди обие, ки Доро аз он гузаштааст, дар назари олимони ба Африка омадааст. Тибқи маълумоти «История Таджикского народа» В. В. Струве дар китоби «Лашкаркашиҳои Дорои 1 ба

кишвари сокой-массагетҳо» он садди обиро баҳр тарчума кардааст. Я. Харматта чунин тарчума овардааст: «Ба соҳили баҳр расидам. Дарёро, ки Арахша ном дорад, гузаштам».²³³ Ҳамчунин аз суханони Доро ибораи «сокоиҳои паси Суғд» дар миёни олимони ҳар гуна назарро муаррифӣ кардааст. Аксари муҳаққиқин онро ба сокоиҳои миёна ва резишгоҳи дарёи Сир нисбат медиҳанд. Аз ин тасвирот маълум мегардад, ки дар замони ҳуҷуми Доро рудҳои кунунии Ому ва Сир дар шакли баҳрҳое вучуд дошта будаанд, ки дар адабиёти ореҳиндӣ бо номи укёнуси Шир ва укёнуси Шӯр зикр гардидаанд.

Дар аҳди Доро, ки баъди Курӯш солҳои 530-522 то солшуморӣ ҳукмронӣ намуда буд, маълум мешавад, ки оини зардуштӣ ба Эрони ғарбӣ нуфуз карда будааст. Дар яке аз катибаҳои, ки мансуб ба ин шоҳ аст зикр мешавад: «Ин аст кишварҳое, ки бо меҳрубонии Аҳуро Маздо насиби ман гардидаанд: Порт, Соко, Ориё, Хоразм, Бохтар, Суғд... Қандаҳор, Сатагия, Арахосия...».

Агар Доро дар охириҳои асри 5 пеш аз мелод ба кишвари сокоиҳо ҳуҷум оварда бошад ва ба он ҳазор соли пас аз подшоҳии Таргитаиро илова кунем, замони ин подшоҳ ба охири асри XV то солшуморӣ баробар меояд. Ин сана низ шояд яке аз сулолаҳои шоҳии Сакаларо дар назар дошта бошад, зеро тавре маълум аст ориёҳиндуҳо ба шумули сокоиҳо дар оғози ҳазорсолаи II то солшуморӣ бо Ҳинд муҳоҷират карда буданд ва то муҳоҷирати онҳо Сакала ҳамчун кишвари алоҳида маълум буд.

Донишманди амрикоӣ Фрай дар бораи тоифаи гуногуни сокоиҳо аз ҷумла навиштааст: «Мутобиқи сангнабиштаҳои форсии бостон форсҳо барои гурӯҳҳои гуногуни сакҳо номҳои қабилаҳои скифро ба мо боқӣ гузоштаанд ва мутаассифона, чанде аз онҳо бо номҳои форсӣ қобили

²³³ Коллектив. «История Таджикского народа», с. 638.

мукоиса мебошанд. Ман бояд истифода накардани ёддоштҳои «Авесто»-ро (махсусан яшти XIII, 143) дар бораи кавмҳои тура, саирима, сайнӣ ва даҳйа эътироф кунам, зеро тахминҳо дар бораи бозшиносии таърих ба мо ёрӣ намерасонанд. Як нуктаро бояд зикр кард, ки онҳо низ қабिलाҳои соқои буданд ва ин низ мавзӯи баҳсомез аст...

Номҳои сакҳо дар навиштаҳои форсии бостон ба гунаи зер аст: Saka Naumavaga (сака ҳаумаварға) , Saka Paradraia (сака парадрайа – сакҳои он сӯи дарйо), Saka Tigrakhudia (сака тиграхауда – қӯлоҳи нӯктез), Sakapara Sugdam (сака пара сугдам - сакҳои он сӯи Суғд); дар катибаҳои мисрӣ сакҳои ботлоқнишин (ё маънои дурусттари он - дурдаст) ва «сакҳои ҳамворинишин» омадааст. Қои зисти ҳеҷ кадоми онҳо муайян нест ва фақат метавон тахмин кард, ки сакҳо аз руди Дунай то Муғулистон ва ҷануби фалоти Эрон паҳн шуда буданд».²³⁴

Мухтасаран бояд гуфт, ки шӯҳрату овозаи ҷангии скифҳо он қадар ғулғуландоз будааст, ки дар яке аз қисматҳои «Инчил» Иезикилия аз онҳо ҳамчун воситаи ҷазо ба бидъат қардан ёд шудааст. Паёмбари яҳуд Исремей низ дар бораи скифҳо гуфта буд: «Инак халқе мерасад аз сарзаминҳои шимолӣ ва халқест бузург, ки аз кунҷу қанори замин бархостааст. Дар дасташон қамону ханҷар доранд. Онҳо раҳму шафқатро намедонанд».²³⁵

Аксари сарчашмаҳо тасдиқ мекунанд, ки соқоиҳо (скифҳо) дар асри VIII то солшумори аз Осиёи Миёна ба сӯи сарзаминҳои кунунии Украина ҳаракат қарданд. Дар ҳоле ки дар тайи асрҳои минбаъда овози онҳо ба гирду атрофи Осиёи Пеш ва Аврупо паҳн мешуд, қисмате аз онҳо ҳамчунин дар водии Фарғона ва дигар ноҳияҳои Осиёи Миёна боқӣ монда буданд.

²³⁴ Фрай Ричард. «Мероси Осиёи Марказӣ», с. 84

²³⁵ Белевский В.А. «Тайны Вавилона». М. Вече, 2001, с.69.

Аммо скифҳои кучӣ аз соҳилҳои Баҳри Сиёҳ киммерихоро ронда, аз пушти онҳо ба сӯи Осиёи Пеш ҳаракат карданд. Онҳо давлати Урарту ва Фригиёро шикаст доданд, вале худ аз шоҳи модҳо Киаксар шикаст хӯрданд. Онҳо Аврупои марказӣ ва Поволжеро низ тасхир намуданд. Ин давраи қаҳрамоноҳои скифҳо «Шоҳигарии аввал» номида шудааст. Дар охири асри 6 то солшуморӣ шоҳи Эрон Дорои I ба сарзаминҳои скифҳо бисёр ҳамлавар шуда бошад ҳам, онҳоро шикаст дода натавонист. Дар ҳамин давра дар Канораи Баҳри Сиёҳ «шоҳигарии дуввум»-и Скуфа ба вучуд омад. Дар асари 3 то солшуморӣ дар Қрим давлати скифҳо таъсис меёбад, ки «шоҳигарии сеюм» ҳисоб мешавад. Скифҳоро қабилаҳои ҳамнажоду ҳамзабонашон, ки онҳо ҳам аз Осиёи Миёна кӯч баста буданд, аз Қрим танг карда бароварданд. Скифҳо дар миёни тоифаҳои дигар охишта-охишта ҳал шуда то асрҳои 3 солшуморӣ номашон аз хотирҳо зудуда шуд...

Донишмандон дар бораи маънои номҳои соқой, сағзӣ ва ғайра назарҳои гуногунро пешниҳод намудаанд. Аммо назари мо ин аст, ки ин ду вожа аз шакли қадимии вожаи тоҷик Стазик шакл гирифтаанд. Доир ба ин мавзӯ дар мақолаи ин муаллиф «Тоҷи заррини тоҷик» сухан рафта, аз ҷумла омадааст: «Сак (соқой), шака аз гунаи сТаг-к-зик (sTag-qzig) аз решаи «сТаг» ва пасванди «кзик» таркиб ёфтааст, ки дар қисмати аввали он «сТаг» овози «т» ва ё «сТ» дар ду маврид метавонад ба «с» баргардад: нахуст, тибқи қоидаи маъмули баргашти овозии т ба с; дуввум, дар сурати ихтисори овози т аз «сТ». Яъне, вожаи сТаг имкон дорад ҳам ба шакли так ва ҳам ба шакли сак баргашт намояд. Инак маълум мешавад, ки вожаи сак – соқой низ баргашти як гунаи вожаи сТаг-к-зик - тоҷик аст. Бояд гуфт, ки дар бораи тоҷикон-соқоиҳо дар таърих назарҳои гуногун вучуд дорад. Вале онҳо, тавре дида мешавад, ворисон ва аҷдоди мустақими тоҷикон ба шумор мераванд.

Дар «Шоҳнома» Сакала ба шакли Сақлоб ёд шудааст. Дар ин сарзаминҳо сокинони Сакала бо номҳои скифҳо, сақлобҳо, соқоҳо, (шояд массагетҳо низ) номида мешуданд. Яъне скифҳоро массагетҳо аз номи сака - сакала муштақ шудаанд. Дар аҳди Доро вилояте бо номи Соко (Сака) вучуд доштааст.

Тавре ки гунаҳои сТаг-қизик, стаг-бзҳи бо ихтисори пасвандҳо ва баргашту ихтисори овозӣ ба шакли сака баргашт менамояд ва тибқи ҳамин қоида ҳар ду ин шаклҳо бо таҳфифи пасванди -зик ба шакли зӣ, ба гунаи сағзӣ низ бармегарданд. Яъне сағзӣ ба тариқи сТаг-қизик - стакзӣ - тағзӣ - сағзӣ баргашт намудааст. Аз ин ҷо равшан мегардад, ки сағзӣ гунаи дигар ва ихтисоршудаи тоҷик будааст ва масалан Рустами сағзӣ маънои Рустами тоҷикро дорад».²³⁶

Дар адабиёти гуногуни марбут ба рӯйдодҳои даврони «Авесто» мушоҳида мегардад, маҳалҳои бо номҳои Зобул, Систон, Нимрӯз ва Ҳирманд айни як ном ва дар як минтақа вучуд дошта будаанд. Тавре маълум аст, Систон ихтисоршудаи Сакастон аст, ки ба гумони аксари олимони аз решаи сака-соқо таркиб ёфтааст. Тибқи мушоҳидоте, ки баъдан пешниҳод хоҳанд шуд, Систони нахустин дар Бадахшон воқеъ гашта буд. Ва тавре дида мешавад, дар дохили қазира-қитъаи Ҷамбу (Зобул) номи марбут ба қазираи Сакала мушоҳида мегардад. Тибқи қоидаи тақсимои ҳудуди қазираҳои ориёҳиндӣ мавҷудияти номи марбут ба соқоҳо дар дохили дигар қазираҳо, аз ҷумла қазираи Ҷамбу танҳо дар сурати муҳочират вучуд дошта метавонист. Мавҷудияти номи соқоҳо дар Ҷамбу (Зобул) далели он аст, ки соқоҳои қазираи Сакала замоне ба Ҷамбу – Зобул ҳаракат карда будаанд. Тавре дар баҳши «Сакала» сухан рафтааст, номи марбут ба соқоҳо дар аксари манотиқи Осиёи Аврупо паҳн гардидааст.

²³⁶ Ётам М., «Тоҷи заррини тоҷик». «Адабиёт ва санъат», ӯфтовор. Сентябр-октябри соли 2008.

Ҳамин тариқ, сокоиён аз Апохтар (шимол) ба сӯи Нимрӯз (чануб) ҳаракат карда, номи сарзамини худ Сакаларо дар шакли Сакастон ва гунаҳои мушобех ба ин минтақа номгузорӣ кардаанд.

Далели дигаре иртиботи Чамшед ба Систон ва Нимрӯз он аст, ки баъди муҳочирати ориёӣҳо, сокинони Систони кунунӣ, ки дар қисмати шарқи чанубии Эрони кунунӣ дубора номгузорӣ шуда буд, то замонҳои мо худро чамшедӣ меноманд. Хаников гуфтааст, ки «Тавре ривоёти чамшедиҳо ҳокист, онҳо Систонро дар замони Кайониҳо, яъне то аз ин сарзамин рафтани зуриҳо тарк карда будаанд, аммо аз умумияти қавмӣ бо онҳо ҳанӯз ҳам огоҳӣ доранд. Чамшедиҳо тоҷиконро сокинони аслии ин сарзамин мешуморанд, ки онҳо соҳибони мулкҳои мебошанд, ки ҳоло чамшедиҳо дар он сукунат доранд».²³⁷ Аз ин иқтибос маълум мегардад, ки систониҳо ҳарчанд муҳочират ва Систони нахустинро аз ёд бурда бошанд, ҳам муносибати қавмии худро бо Чамшед дар ёд дошта будаанд.²³⁸

Зимнан бояд гуфт, ки баъзе донишмандон чунин назар доранд, ки тоифаҳои соқой дар асрҳои 2 то солшуморӣ дар минтақаҳои кунунии Систон сокин шуда, онро Сакастон номида буданд. Вале тавре маълум аст, соқоиҳо аз оғози асри 8 то солшуморӣ аз ҳудудҳои Ҳафтруд ба минтақаҳои Урал, соҳилҳои Баҳри Сиёҳ, бисёр қисматҳои Аврупо ҳаракат намуда, баъд ба воситаи Кавказ ба сӯи Эрон ва Осиёи Пешлашкаркашӣ кардаанд.

Ин тазаккурот ва дигар ҳолатҳо далолат менамоянд, ки Систони кунунӣ ҷойгоҳи аслии рӯйдодҳои «Авесто»-ву «Шоҳнома» набуда, номи кӯчидаи Сакастон аст, ки он бо ҳамин ном дар шарқи чануби кунунии Тоҷикистон воқеъ

²³⁷ Хаников. Н. «Экспедиция в Хорасан». М. «Наука». 1973.

²³⁸ Номи қавми дигари ин минтақа «зӯрӣ»-но низ, ба гумони ин муаллиф, аз номи тоифаи ориёӣиндӣ «сур»-но (муқобилони «асур»-но) баргашт шуда, аз қадимият ва мансубияти минтақавӣ-осиёимиёнагии ин номҳо дарак медиҳад.

будааст.²³⁹ Масъалаи дар дигар мавқеият чой доштани Систонро дигар олимони низ тахмин кардаанд. Масалан муҳаққиқи фақиди тоҷик Ҳ. Мӯминҷонов гуфтааст, ки: «...Ватани бузургтарин паҳлавонони эпикӣ адабиёти классикӣ тоҷик – Гаршосп, Сом, Зол, Рустам ва дигарон Систонӣ муосир набуда, дар ҷои дигаре қарор доштааст».²⁴⁰ Сакастон дар навбати худ номи муҳочиршудаи Сакала-двипа будааст.

Донишманди Юнони қадим Птоломей Раштро кишвари соқоиҳо номида буд. Аз ин рӯ нахустин маълумоте, ки муаллифи «Очерки по истории Каратегина» бино бар сарчашмаҳои юнонӣ оварда, роҷеъ ба суғдҳои деҳқон ва соқоиҳои кӯчӣ будааст.²⁴¹ Ва баъдан муаллиф тибқи шаҳодати В. В. Григорев тахмин менамояд, ки дар замони истилои Искандари Мақдунӣ соқинони Қаротегин ва Алай соқоиҳо будаанд.²⁴² Роҷеъ ба ин қавми ориёӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ маълумотҳои гуногун ва баъзан мухталиф оварда мешавад. Ҷуғрофияи суқунати ин қабिला низ хеле васеъ ва гоҳо қобили баҳс будааст.

В. Минорский дар ташреҳоти худ ба тарҷумаи китоби Туманский тамоми маълумотро роҷеъ ба насаби баромади кумичиён ҷамъ оварда, ба хулосае омадааст, ки кумичиҳо авлоди соқинони нахустини минтақа ва, имкон дорад, худ соқоиҳо бошанд. Ў ба ақидаи Птоломей, ки тибқи он соқинони кишвари Кумед тоифаҳои соқои-кумичӣ будаанд, така намудааст.

Солҳои 1954 ва 1955 дар ҳудуди минтақаи ноҳияи Ҷирғатол, дар наздикии деҳаи Саригуӣ ва байни деҳаҳои

²³⁹ Ҳоло дар Бадахшони Тоҷикистон маъалле бо номи Сист вуљуд дорад, ки дар сурати мисли дигар номҳои кӯчида ба он илова намудани пасванди мансуб ба қавму маъал –он шакли Систонро мегирад. Оё Систон воқеан тахфифи Сакастон аст? (М.Ҳ.)

²⁴⁰ Мӯминҷонов Ҳ. «Турон ғаввораи тамаддуни ориёӣ», с. 104.

²⁴¹ Кисляков Н. А. «Очерки по истории Каратегина», 1954, с. 14.

²⁴² Намон ӯ. санъ. 15.

Оқсой ва Кашот ва дар дашти васеи Ачик-су поёнтар аз деҳаи Шилбилӣ ҷиҳати баррасӣ ва тафаҳхуси қаблии чанд дахма ҳафриёти бостоншиносӣ сурат гирифта буд. Роҷеъ ба натоиҷи ин ҳафриёт Манделштам А.М. мақолае интишор дод, ки бисёр нуктаҳои он мақола ҷолиби тавачҷӯҳанд. Муаллиф зикр менамояд, ки қабрҳои бо тахтасангҳо сохташуда то кунун дар водии Алай пайдо нашудаанд ва ин ҳол мачбур менамояд, ки назарияи ягонагии гурӯҳҳои соқои Қаротегин ва Алай, ки аз тарафи А.Н. Бернштам пешниҳод шудааст, ислоҳ шавад. Тибқи мақолаҳои бисёр муаллифони «Краткие сообщения...» дахмаҳои ғуристони соқоён, ки ба дахмаҳои дар Рашт пайдошуда шабеҳият доранд, дар дигар манотик, аз ҷумла дар Қазоқистон, Қирғизистон ва дигар мавзеъҳо пайдо шудаанд. Тоифаҳои скифҳо, массагетҳо, сколотҳо ва чанде тоифаҳои дигар ба гурӯҳи тоифаи соқоӣ, ориёинажод ва эронизабон буданд, шомил мешуданд. Ин тоифаҳо дар асрҳои УШ-П то солшумори дар Осиёи Миёна, Қазоқистон ва дигар минтақаҳо сукунат доштанд.

Пушкара - Уттарактуру

Тавре маълум аст, яке аз ҳафт кишвар (двипа)-и ориёҳиндӣ, ки Уттарактуру ё Пушкара ном дошта, мавқеияти он дар ҳамхудудии баҳри Оби тоза гуфта шудааст. Паҳнои он гӯё 6 400 000 йочанро ташкил дода, ба паҳнои ҷазира баробар аст. Ҳокими нахустини Пушкара писари Прияврата Витихотра буд, ки ду фарзандаш Раманака ва Дхатаки шоҳигариро аз падарашон ба мерос гирифта буданд.

Мавқеияти Уттара куру ё Пушкара тибқи таъйиноти мо дар шимоли кӯҳҳои Тяншани кунунӣ, сарзаминҳои миёни кӯлҳои Байкал ва Балхаш, қисматҳои ғарбии Муғулистон ва Алтайи кунунӣ муқаррар карда шудааст. Ии двипа мутобиқи ташреҳоти адабиёт ва муаллифони гуногун ҷаҳоргуша ном бурда шудааст. Масалан файласуфи буддоии асрҳои IV-V

Васубандху ("Энциклопедия Абхидхармы") навиштааст, ки «Дар шимоли Сумеру қитъаи Уттаракуру (Куруҳои шимолӣ) воқеъ гаштааст, ки шакли он «мисли курсӣ» - ҷаҳоргуша аст. Ҳар ҷаҳор тарафи вай баробар буда, (давродавраш) ҳашт ҳазор йочанро ташкил медиҳад. Як тарафаш мисли тарафҳои дигараш ду ҳазор йочан мебошад». Зимнан бояд гуфт, ки Ҳеродот Скифияро низ ҷаҳоргуша номида буд. Сарзамини ҷаҳоргуша дар асарҳои ҷуғрофишиносони ҷиниву тибетӣ низ зикр гардидааст. Уттаракуру як қисмати сарзамини Пушқара – шояд Варунавара (Варена - М.Ҳ.) будааст.²⁴³

Яке аз нишонаи асосии Пушқара кӯҳи Манушоттара ё Манас мебошад, ки ин кӯҳ ба қуллаи кунунии Ғалаба айнаиат мегирад Дар Шримад Бҳагаватам дар ин бора омадааст: «Дар қисмати ғарбии ҷазира кӯҳи Манас воқеъ гаштааст, ки мисли моҳ дурахшон аст. Ин кӯҳ писаре дорад, ки ўро аз самти ҷануб ҳимоят мекунад». Баъдан укёнуси Калода ва қитъаи Пушқарадвипа, ки қаторкӯҳи Манушоттара (Манасоттара) онро ба ду қисмати баробар тақсим мекунад, воқеъ гардидааст. Кӯҳи Манушоттра сарҳади ҷаҳони одамон аст. Дар он тарафаш на одамон, на ҳайвонот зиндагӣ намекунад, балки танҳо эзадон сукунат доранд, ҷирмҳои осмонӣ беҳаракат меистанд, ҷудокунӣ вақт вучуд надорад, абру борон ва раъду барқ ба вучуд намеояд, рустанӣ намерӯяд.

Баъди Пушқарадвипа ду минтақаи бузург воқеъ гаштааст, яке аз онҳоро офтоб ҳамеша равшанӣ бахшида, дар дигараш доимо торикӣ ҳукмфармост. Онҳоро аз ҳамдигар кӯҳи азими

²⁴³ Биёбони Гоби –Биёбонест, ки дар он укёнуса вулуд дошта будааст. «Вторая примечательная дата - 3100-3000 лет назад до н.э., также связана с локальными потопами на Земле. По свидетельству ученых, климат в Гоби в то время был значительно мягче современного, во многих местах росли леса, и ещё встречались отдельные небольшие и неглубокие озера. Китайские летописи, описывающие время с 3000 г. до н.э. свидетельствуют о существовании святой земли Бессмертных в пустыне Шамо (Гоби). К этому же времени относятся и мифические свидетельства о гибели Высокой Гобийской цивилизации (страны Гоби) тридцать-сорок веков назад (древняя легенда, известная от германского "Общество Туле").

доирашакли Локалока чудо мекунад. Масофаи миёни Локалока ва охири дунёро 1 625 000 000 км. ташкил медиҳад. Аз баъди Локалока вилояте бо номи Алокаварша (олами нестӣ) вучуд дорад. Кӯҳи Локалока баъди укёнуси Оби тоза воқеъ гашта, онро аз чор чониб ихота намудааст.

Тавре аз бобҳои Бҳумандала маълум мегардад, Уттарактуруварша ҳамчун яке аз ҷаҳор қитъа - сарзамини алоҳида дар шимоли шоҳи шарқии кӯҳҳои Тяншан воқеъ будааст. Тавре дар баъзе навиштаҳо зикр гардидааст, Уттарактуруварша дар шимоли Ҷамбудвипа ва Хиранмаяварша воқеъ гашта, онҳоро кӯҳи Шрингаван аз ҳам чудо мекунад. Вале тавре таҳлилоти нишон медиҳад, вай ба Ҷамбудвипа шомил буда наметавонад. Дар Уттарактуруварша, Бҳуми, эзадбонуи Замин ҳоким буда, ба Вишну, ки намуди Вараха – Гурози ҷаҳониро гирифта буд, ибодат мекунад.²⁴⁴

Тибқи муқоисаҳо Уттарактуру (Куруҳои шимолӣ) қитъаи ҳафтум ба шумор рафта, ҳамчунин Пушкара номида шудааст, ки бо баҳри калони мудаввар ихота гардидааст. Ин қитъа аз қитъаи пешинаш ду маротиба калонтар аст. Вай тавассути кӯҳи ҳалқашакли Манасотара (Манушоттара) ба ду қисмат чудо карда шудааст. Пушкарадвипа берун аз ҳудудҳои укёнуси ҷуғрот (йогурт) воқеъ гаштааст.

Абурайҳон Берунӣ рочеъ ба ин қитъа-двипаҳо тафсилоте дода, аз ҷумла менависад: «Аз баъди укёнуси Дӯғ боз як ҷазира (қитъа) воқеъ гаштааст. Вай аз укёнуси Дӯғ ду маротиба калонтар аст. (83 200 000 км.) Вайро укёнуси аз лиҳози паҳно бо ӯ баробар ихота кардааст, ки обаш хеле хуштамъ аст. Дар Пушкарадвипа нилуфари азиме мерӯяд, ки

²⁴⁴ Дар самти шимоли Ҷамбудвипа се каторкӯн воқеъ гаштаанд, ки қуллаҳои кӯнҳоишон қабуд ва сафед буда, ба масофаи ду назор йӯлан қад кашидаанд. Дар миёни онҳо се вилоят - Раманака, Хиранмая ва Уттара Куру ӯйгир шудаанд, ки ҳар кадоме нӯн назор йӯлан дарозӣ дорад.

аз тилои холис сад милён барг дошта, ҳамчун забонаҳои оташ дурахшон аст. Дар ин ҷазира Худованд Брахма мақар дорад. Дар миёни ин ҷазира (қитъа) кӯҳи (даврашакли) бузурги Манасоттара қад афрохтааст, ки ҷазираро ба ду қисмат – дохилӣ ва берунӣ чудо менамояд. Паҳно ва баландии вай 130000 км. мебошад. Қад-қади қуллаи ин кӯҳ, бо мадоре, ки Самватсара номида мешавад, дар гардунаи эзади Офтоб ҳуди Офтоб аз тариқи мадори худ дар атрофи кӯҳи Меру ҳаракат мекунад. Вай шаш моҳ тарафи шимолӣ ва шаш моҳ тарафи ҷанубии онро равшанӣ мебахшад. Ва боз ҳам дуртар аз уқёнуси Оби тоза сарзамине воқеъ гаштааст, ки паҳнояш баробари масофа аз буни кӯҳи Сумеру до домани Манасоттараро (194 826 000 км.) ташкил медиҳад. Дар ин бора омадааст: «Қад-қади ҳалқаи қуллаҳои кӯҳ, аз доирае, ки Самватсара ном дорад, эзади Офтоб савори гардунаи худ кӯҳи Меруро, ки дар миёни ҷазираи Ҷамбу қад афрохтааст, давр зада, сайёҳат мекунад».²⁴⁵

Уттаракуру ва баъзан як қисмати он сарзамини ҷаҳоргӯша номида шуда, дар адабиёти ориёиндӣ ва асарҳои ҷуғрофишиносони ҷиниву тибетӣ низ зикр гардидааст. Нисбати намуди зоҳирии сокинонаш Васубандху меғӯяд, ки шакли қитъа чи гунае бошад, шакли рӯи сокинонаш низ ҳамон гуна аст. Дар аксари адабиёт масоҳати Пушқара 6 400 000 йоджан (51 200 000 мил) гуфта шудааст. Вайро уқёнуси обаш ширин - Ҷала ихота қарда будааст. Тавре маълум аст, дар ин минтақаҳо оби Байқал ва як қисмати оби кӯли Балхаш оби ширин аст. Аз ин лиҳоз, гуфтан мумкин аст, сарзаминҳои ин минтақаро мулкҳои Пушқара ташкил дода будаанд.

Дар қисмати ғарбии қитъа кӯҳи Манас (қуллаи Ғалаба – М.Х.) вучуд дорад, ки мисли моҳ дурахшон аст; баландии вай 35 000 йочан мебошад. Ин кӯҳ писаре дорад, ки ўро аз

²⁴⁵ Шри Веса Двайпана «Шримад Бһагаватам», китоби 5. Боби 20 «Сохти замин».

самти ғарб нигоҳбонӣ мекунад. Дар қисмати шарқии қитъа ду шоҳигарӣ вучуд доранд, сокинони ҳар яке аз онҳо даҳ хазор сол зиндагӣ мекунанд. Чашмаҳои фаровон дорад, ки аз кӯҳҳо ҷорӣ мешаванд. Мардумаш як қавм буда, ба кастаҳо ҷудо намешаванд.

Дар Уттиракуру, ки гандум худаш мерӯяд, зиндагӣ осон аст. Мисли дигар самтҳо, ки аз номҳои ҳокимонашон дар номи маҳалҳо нишониҳое гузоштаанд, аз номи Кубера ва таҳаллуҳҳои ӯ дар Уттара нишониҳои зиёде боқӣ мондааст.²⁴⁶

Азбаски Уттара (Апохтар) дар суннати бисёрхудоӣ беҳтарин ҷойгоҳ ва поккунандаи гуноҳҳо маҳсуб мешуд, ойини яктопарастии ахурой, азбаски ба муқобили ҳама гуна таълимоти бисёрхудоӣ баромад мекард, Апохтарро низ ҷойи дӯзах, қуноми Аҳриману девон эълон карда, сазовори ҳама гуна носазогӯйҳо донист.

Уттиракуру (Куруҳои шимолӣ) номидани ин мулкҳо аз номи фарзандони шоҳ Куру, ки Кавравҳо низ номида мешуданд, дар муқобили Куруҳои ҷанубӣ ном гузошта шуда будааст. Миёни Кавравҳо ва бародарзодаҳояшон Пандавҳо (писарони шоҳ Панду) ҷангҳои шадида ба амал омада буд.

Яке аз шоҳони машҳури ведой Куру ном дорад, ки шоҳи сулолаи қамарӣ буда, буда ҷадди шоҳон Дҳритараштра ва Панду будааст. Писарони Панду бо номи Пандавҳо ва писарони Дҳритараштра аз номи ҷаддашон Куру - Кавравҳо ёд шудаанд ва Пандовчӣ ва Каврак дар Тоҷикистон бегумон бо номи онҳост. Яке аз ҷангҳои калони қабिलाҳои ориёхиндӣ миёни бародарзодаҳо Пандавҳо ва Кавравҳо ба амал омада

²⁴⁶ Васубандху. Абхидармакоша. «Сохти дунё». Имрӯз дар забони мо аз «Уттара» - шимол қисмати миёна «тор» (Ут)тар(а) ба маънои «боло» боқист. Ибораи «тагу тор» (болову поён) дар нахуст маънои ҷанубу шимолӣ қўи Меруро ифода мекардааст. Намин вожа – Уттара буд, ки дар замони Авесто ба шакли Упахтар, Упахтра (Упа-х-Уттара) зоғир гардида, маънои «Он тарафи шимол»-ро ифода менамудааст.

будааст. Аввалин шоҳе, ки чаҳор иқлими кишварҳои ориёҳиндиرو ба ҳайси як мамлакати ягона мутаҳид карда буд, Духшонта ном доштааст. Авлоди баъдии вай Бҳарата ном дошт, кишвари Бҳарат бо номи вай номгузорӣ гардид, ҳамчунин баъди муҳочират Ҳиндустонро низ Бҳарата номидаанд. Насли нухуми Духшонта Куру ном дошт ва бегумон Куруката аз номи вай ва ё номи авлодаш тасмия шудааст. Тавре дар адабиёти ведой омадааст, вақте миёни бародарзодагон Пандавҳо ва Кавравҳо ҷанг оғоз меёбад, тамоми қабилҳои ориёии минтақаҳои шимолу ҷануб, қисме ба ҷонибдории Пандавҳо ва қисме ба ҷонибдории Кавравҳо, ба ҷанг медароянд. Дар ин ҷанги хунин, ки ҳаҷдаҳ рӯз идома меёбад, қариб тамоми сарбозон аз ҳар ду ҷониб кушта мешаванд. Ҳамон майдоне, ки ҷанг дар он воқеъ гашта буд, Майдони Кавравҳо (Куру) - Курукшатра ном доштааст. Ва аслан маънои Курукшатра низ майдони Кавравҳост. Баъди муҳочират ба Ҳинд номи ин майдонро дубора дар он кишвар номгузорӣ карданд. Ҳоло дар Ҳиндустон номҳои Куруҷангал ва Курукшактра вучуд дорад. Тавре таҳлилҳо нишон медиҳанд, майдони Курукшатра дар яке аз минтақаҳои шарқи Хутани кунунӣ воқеъ гашта будааст. Аз номи ин авлод Пандавҳо–Пандовчӣ ва Кавравҳо – Каврак дар ҳудудҳои Тоҷикистон ҷандин номҳо ва дар миёни тоҷикон то имрӯз бо номи Каврак номгузориҳои шахсон вучуд дорад. Номи маҳали бостонӣ Куруката ё Курушката бо номи худи Куру ва ё бо номи авлоди вай тасмия шуданаш имконпазир аст. Ҳамчунин дар замони ҷангҳои миёни Пандавҳо ва Кавравҳо Каруш ном халқияте вучуд дошт, ки ба тарафдории Пандавҳо ҷангида буданд.

Кӯҳҳои Тяньшани кунунӣ ки ба самтҳои шарқу ғарб ба масофаи 2450 км. тӯл кашидаанд, дар маҷмӯъ кӯҳҳои шимолӣ будаанд. Дар тасвири ҷуғрофиёи самти Шимол, (Утгара) ки дар «Удйогапарва» омадааст, ки манзараҳои кунунии самти шимол возеҳ ба назар мерасад. «Баҳри

Кширодаро тарк карда, эй чанговарон, шумо ба соҳили баҳри Чалада мерасед, ки вай тамоми мавҷудоти зиндаи ҷаҳонро ба тарсу ларза меоварад. Дар шимоли баҳри Свод кӯҳи Чатарапашила, қомат афрохтааст, сездаҳ йочан баландӣ дошта, мисли тило дурахшон аст. Ин сарҳади қисмати шарқии замин аст, ки онро эзадон муайян кардаанд. Кӯҳи Удан, ки сад йочан андоза дорад, бо қуллаҳои тиллоии худ ба осмон сар месояд... Шумо ҳамчунин қуллаи Сауманасро мебинед, ки ҷаҳор мил паҳно ва чил мил баландӣ дорад. Дар ин кӯҳ дар даврони гузашта Худои Вишну, ҳангоми бо се қадам ченкунии замин қадами нахустини худро гузошта буд. Қадами дуввуми худро ба кӯҳи Меру гузошта, тамоми заминро фаро гирифт. Аз сабаби он ки ба Худованд дигар ҷои қадаммонӣ намонда буд, шоҳ Бали сари худро пеш гузошт. Офтоб ба шимол ҳаракат карда, ба қуллаи Сауманас мерасад ва боз ҳам пеши назари сокинои Чамбудви́па пади́дор мегардад».²⁴⁷ Аз ин мисол хатти ҳаракати офтоб миёни кӯҳи Меру (Исмоили Сомонӣ) ва Сауманас қуллаи Ғалаба (Тяншан) баръало зоҳир мегардад. Гоҳе низ Самйамани ки нуқтаи ҷанубтарини кишвари ориёӣ буд, дар Пушкара гуфта шудааст, ҳол он ки Пушкара дар шимол воқеъ гардидааст. Баъзан Швета́двипа ва Ут́таракуру як сарзамин дони́ста мешаванд.

Локалока

Кӯҳи Қоф дар ривояту афсонаҳои мардуми Машрик машхуртарин кӯҳ аст. Бо сарзамини «паси кӯҳи Қоф» ва ё «парӣҳои кӯҳи Қоф» аксари мо аз кӯдакӣ аз афсонаҳои бибиву бобо ошноӣ пайдо карда, дар хобҳои тифлӣ борҳо ба суроғашон парвоз кардаем. Ва ҳоло низ кӯҳи Қофро ҷуз аз олами хобҳои тифлӣ ва қиссаву афсонае беш қабул надорем. Аммо агар бигӯем, ки ин бузургтарин кӯҳи афсонаҳои мо кӯҳест воқеӣ ва аксаран мо онро бо ҷашми худ дидаем, кам кас бовар хоҳад кард.

²⁴⁷ Риши Аурва (1.275).

Тибқи навиштаҳои олимони қадим ва муосир кӯҳи Қоф аз ёздаҳ шоха иборат буда, ба самтҳои гуногун қад кашидааст. Ин кӯҳ мисли кӯҳҳои Меру ва Албурз тири дунё ва маркази олам маънидод шуда, дар паси он ва ё дар рӯи он гӯё сарзамини бахту саодат ҷой дошта будааст. Азбаски муҳаққиқон мавқеияти аслии ин кӯхро пайдо накардаанд, онро на ҳамчун воқеият, балки ҳамчун ҷуғрофиё ва ё дунёи сакралӣ ва ёздаҳ шохаи онро ҳамчун қабатҳои гуногуни Коинот (масалан, об, ҳаво, бурҷҳо ва ғайра) маънидод кардаанд. Тавре хонандаи мо огоҳӣ дорад, дар мақолаҳои ин муаллиф аз Ҳафт кӯҳ (дар «Шоҳнома»), Ҳашт кӯҳ (дар «Шамбала»), Нӯҳ кӯҳ (дар Олмо Лунг) сухан рафта буд. Инак ба шумораи ёздаҳ кӯҳ ҳамчун риштакӯҳҳои кӯҳи Қоф рӯ ба рӯ меоем.

Дар адабиёти исломӣ кӯҳи Қоф кӯҳест, ки дунёро мисле, ки ангушт миёни ангуштар аст, печонидааст. Дар «Қуръон» (77:3) омадааст, ки ин кӯҳ ҷойгоҳи фариштаи Қоф буда, аз номи ҳамин фаришта номгузорӣ гардидааст. Ин кӯҳ аз зумурради сабзгун таркиб ёфтааст, ки осмон акси онро мунъақис месозад. Вай модари тамоми кӯҳҳост, баъзе шоҳаҳояш ба зери замин низ реша давондаанд. Қуллаи ин кӯҳ ҷойгоҳи мурғи Анқост. Аз миёни кӯҳҳои ривоятии зиёд Қоф дар шумори камтарин кӯҳҳост, ки дар «Қуръон» зикр шуда ва аз ҷониби Паёмбари Исломи мавриди ташреҳ қарор гирифтааст. Дар ин бора дар «Қасас-ул-анбиё» омадааст: «Ва дар хабар аст, ки Абдуллоҳ ибни Салом (*раз*), ки рӯзе ба имтиҳон пешни Расул (с) омад ва гуфт: Ё Расулаллоҳ! ...Қарори замин аз чист? Гуфт: -Аз кӯҳи Қоф. Гуфт: Кӯҳи Қоф аз чист? Гуфт: Аз зумурради сабз. Ва сабзии осмон аз он аст. Гуфт: Саддақта, ё Расулаллоҳи (с). Гуфт: Болои кӯҳи Қоф чӣ миқдор аст? Гуфт: Понсадсола роҳ. Гуфт: Гирдогирди вай чанд аст? Гуфт: Ду ҳазорсола роҳ. Гуфт аз он сӯи кӯҳи Қоф чист? Гуфт: Ҳафт замин аст аз мушк. Гуфт: Аз он сӯй чист? Ҳафт замини дигар аст аз сим. Гуфт: Аз он сӯй чист? Гуфт: Ҳафтод ҳазор алам аст, зери ҳар алам ҳафтод ҳазор фариштаанд, нидо мекунанд Одам алайҳиссаломро ба ин тасбиҳ Ҳақтаоло офаридааст. Ва

тасбиҳи Одам ин аст, ки Ло иллоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун расулуллоҳ (с). ... Гуфт: Аз он сӯй чист? Гуфт: Море, ки дарозии ӯ ҳазор сол аст ва ин олам дар миёни ҳалқаи ӯст».²⁴⁸ Албатта дарин суҳанони Паёмбари Ислом рамзҳое нухуфтааст, ки дар рафти суҳан қисмате аз онҳо ташреҳ хоҳанд ёфт.

Ба қавли шайх Сухравардӣ Қоф фазои руъёӣ ва Меҳани мост, ки моро аз он ҷойгоҳ рабуданд. Ин шайх гуфтааст, ки кӯҳи Қоф яке аз ҳафт мӯъҷизаи дунёст. Вай дар як гӯшаи дунёе, ки онро ихота кардааст, сар ба осмон кашидааст. Рӯзе ҳама ба он ҷойгоҳ бармегарданд, зеро аз он ҷой рабуда шуданд. Зеро ҳама рӯзе ба асли худ бармегарданд. Ганҷе ки шабонгоҳ мучаллоост, дар кӯҳи Қоф, саҳеҳтараш дар кӯҳи Сеюми он аст. Шабони торик аз нури он рушан мешаванд.

Тасвири дар «Қасас-ул-анбиё» ва суҳанони шайх Сухравардӣ ба тасвири дар адабиёти ориёиндӣ зикргардида хеле шабеҳият доранд ва айнияти кӯҳи Қофро бо кӯҳ ва сарзамини Локалока дар ин адабиёт таъйид менамоянд. Мутобиқи ташреҳоти адабиёти ориёиндӣ кӯҳи Локалока дар самти шимолии кӯҳи Меру – Исмоили Сомонӣ воқеъ буда, кишварҳоро, ки нури офтоб ба онҳо мерсад аз онҳо, ки нури офтоб намерасад, аз ҳам ҷудо мекунад. Аз паси Укёнуси оби ширин (кӯли Байкал – М.Х.) мулкҳое ҷойгир гаштаанд, ки баробар бо паҳноии ҳудудҳои аз миёнаи кӯҳи Сумеру (қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ – М.Х.) то ҳудудҳои кӯҳи Манасоттара (қуллаи Ғалаба – М.Х.) мебошанд. Дар он ҷо бисёр махлукҳо зиндагӣ мекунанд ва аз паси он боз як мулкҳо воқеъ гаштааст, ки то Локалока қад кашида, аз тилло бунёд ёфтааст. Ин мулкҳои тиллоӣ офтобро мисли оина бозтоб менамоянд. Аз ин сабаб ҳар як ҷисми физикии ба ин замин афтода аз ҷашм нопадад мешавад. Аз ҳамин рӯ тамоми мавҷудоти зинда ин сарзаминро тарк

²⁴⁸ «Қасас-ул-анбиё», наشري толиқӣ, «Ориёно». Душанбе, 1991.

кардаанд. Аз он тарафи Локалока вилояти ғайримаскуни Алока воқеъ гаштааст.²⁴⁹

Дар адабиёти ориёҳиндӣ дар самти шимол (шимоли кӯҳҳои Тяньшан – М.Х.) уқёнуси Шимолӣ номбар карда шудааст, ки ба қавли «Маҳабҳарата» он ҷо ба ҷуз аз парандагон ба ҳеҷ кас дастрас нест.²⁵⁰ Муҳаққиқони адабиёти ориёҳиндӣ аз он ки дар бисёр мавридҳо дар баробари уқёнуҳои ҷанубиву шарқӣ ва ғарбӣ уқёнуси шимолӣ низ зикр гардидааст, дар тааҷҷуб монда, онро ҳамчун тасвиrotи устуравӣ ва дур аз воқеият пиндоштаанд. Вале тасвиrotи хусусиёти уқёнуси шимолӣ ва омӯзиши баъдии ин муаллиф нишон медиҳад, ки уқёнуси Шимолӣ ба кӯли Балхаш кунунӣ айнаиат меёбад. Дар ҷое аз китоби мазкур омадааст: «Ба баъдан Ҳимованро убур намуда, ба нишебии шимолии он гузашт. Вай ба уқёнус расид, ки он ба бисёр йочан (ченаки масофа, яъне кӯли Балхаш тақрибан 600 км. дароз аст – М.Х.) қад кашида буд ва ба ҷазираи калоне расид, ки саросар дарахтзор буд».²⁵¹

Дар маркази ҳамаи кишварҳои ривоятии биҳиштӣ, тибқи навиштаҳои бостонӣ кӯҳи Ҷаҳонӣ қад кашидааст. Ин кӯҳ номҳои зиёд дорад, ки Эсгар, Олимп, Қоф, Меру, Сумеру, Уч-Сумер, Юнгдрунг Гутсек дар ҳамон шуморанд. Мазҳабҳои бостонӣ кӯҳи Ҷаҳонӣ ва атрофи онро дар шаклҳои гуногун қаламдод намудаанд. Устураи кӯҳи Ҷаҳонӣ ҳамчун маркази ҷаҳонӣ ва ҷойгоҳи эзодон, ки гахвораи башарият низ он ҷост ва рӯҳи ҳар як инсон аз он ҷо нузул карда, бозпас ба ҳамон ҷо мегардад, қариб дар тамоми динҳои дунё вучуд дорад.

Кӯҳи Қоф низ бар асари муҳочирати номҳои ориёӣ ба минтақаҳои ғарб дар даврони гуногун ҳамроҳ бо дигар номҳо муҳочират кард ва мавқеияти аслии ин ном аз ёдҳо фаромӯш

²⁴⁹ Локалока – ин вожа аз ду қисмат Лока ва Алока таркиб ёфта, Лока ба маънои фазо, сарзамин, ҷастӣ ва Алока ба маънои нестӣ омада лока - кайнон ва алока бесомониро ифода менамояд (муаллиф).

²⁵⁰ «Маъабҳарата», с. 91.

²⁵¹ Удйогарва, с. 29

шуд. Олимон аксаран онро бо Қафқоз ва қисман бо кӯхҳои дигар айният дода, ин кӯххоро ҳамчун кӯхҳои чуғрофияи сакралӣ қаламдод кардаанд. Чанде аз муҳаққиқинонро бо кӯхҳои муқаддаси ориёиндуҳо Меру ва ориёрониҳо Ҳара Баразайт (Албурз) аини ҳам доништаанд. Кӯҳи Қоф мисли Ҷазираи Сафед²⁵² дар шимол, яъне дар самти шимоли кӯҳи Меру воқеъ гаштааст. Ҳамин ишора ба самти шимол будааст, ки аксар муҳаққиқин онро дар шимоли Эрони кунунӣ, яъне дар Қафқоз суроғ кардаанд. Воқеан Қафқоз имкон дорад аз вожаи «Қоф» таркиб ёфта бошад, вале он низ мисли номи Албурз (Элбрус) номи кӯчидаи дуввум аст. Агар хусусияти таърифии кӯҳи Қофро чамъ биёварем, ба Ҷазираи Сафед, мулкҳои Кубера ва Уттара мувофиқат мекунам. Ва тибқи омӯзишу таҳқиқҳои кӯҳи Қоф низ ба ҳамин риштакӯҳи Тяншан, айният мегирад. Дар аксари ривоятҳои устураи халқӣ, ки кӯҳи Қоф зикр гардидааст, ин кӯҳ дар мавқеияти Миёни ҷаҳон ва самти шимол гуфта шудааст. Тавре дар боби «Эронвич» гуфта шуд, Миёни ҷаҳон ин пайвасти қаторкӯхҳои Сарикӯл ва Фарғона ба қаторкӯҳи Тяншан будааст, ки ба тасвири кӯҳи Қоф дуруст меояд. Ва шимол ё тарафи шимол низ дар адабиёти ориёидӣ ва ориёронӣ ба кӯхҳои Тяншан мувофиқ меояд.

Тибетшиноси машҳур Б.И. Кузнецов, ки роҷеъ ба иртиботи Тибет ва Эрони бостон таҳқиқоти зиёде бурдааст, нақшаи чуғрофиеро пайдо кардааст, ки дар он тасвири кӯхҳои ба назар мерасанд, ки заминро печонда гирифтаанд. Муҳаққиқи ўзбек Камолиддин Ш. С. овардааст, ки сислсилаи кӯхҳои, ки аз Помир то Кавказ қад қашидаанд, дар адабиёти арабӣ ал-Қабк [Ibn Khordadbeh, p. 123, 173] ё ал-Қабх [Macoudi, vol. 2, p.177], номида мешаванд. С. Ҳалимшо навиштааст, ки «Кӯҳи Қоф яке аз шоҳҳои Барзутӣ дар «Авесто»-ст ва он дар Сакошими Бадахшони Афғонистон буда, аз сатҳи баҳр дар баландии 4001 метр бо номи Сафедқоф машҳур аст».²⁵³ Ба шаҳодати Корбен А.

²⁵² «Асрори Љазираи Сафед» «Адабиёт ва Санъат», соли 2003.

²⁵³ Ҳалимшо С. «Оби Шаъд», Душанбе, с.13.

Ибни Ёкут кӯхи шимолии Қоф замоне Албора ном доштааст, ки бо Албурз ҷамоҳанг аст.

Дар «Бундаҳишн» омадааст: «Кӯхи Қоф аз ҷамоҳи кӯхи Абарсаин рустааст».²⁵⁴ Ин китоб дар шарҳи худ овардааст, ки дар «Авесто» номи Қоф наомадааст. Ин ном дар паҳлавӣ ба шаклҳои kof kar/kof karк, инчунин дар матнҳои динии армани кӯхан низ ба сурати кап ва капк омадааст.

Дар мавриди номи Қоф бояд гуфт, ки ин ном дар шакли коф аслан ориёӣ-тоҷикӣ буда, маънояш баландӣ ва кӯҳ аст. Масалан, кӯҳ ё кӯҳони уштур дар шакли куфи уштур низ ифода мешавад. Кафк (кафки об) низ ба маънои дамидан, баланд шудан аст. Яке аз шаклҳои номи паҳлавии Қоф Капк аст, ки маънои он низ кӯҳ буда, номи паранда – капк аз ҷамин ҷо номгузорӣ гардидааст. Бояд гуфт, ки вожаи арабии қаҳф ба маънои ғор низ аз вожаи ориёии коф (ши-коф, каф-идан) баргашт шуда, бо Қоф (кӯҳ) мушобех аст. Мо дар яке аз мақолаҳои худ ҷойгоҳи Асҳоби Қаҳфро дар водии Фарғона гуфта будем.

Аллома Берунӣ низ тасдиқ кардааст, ки кӯхи Қоф ин кӯхи Локалока аст. «Кӯхи Қоф, ки мардуми мо онро чунин меноманд, дар миёни ҳиндуҳо Локалока ном дорад. Онҳо тасдиқ мекунанд, ки Офтоб аз Локалока ба самти кӯхи Меру баргашта, танҳо тарафҳои дохилии шимолии онро равшан мекунад».²⁵⁵ Кӯхи Қоф бо кӯхи ҳиндуии Локалока, ки давродаври заминро фаро гирифта, кайҳон - локаро аз бесомонӣ – алока ҷимоят менамояд, мутобиқат дорад. Ин кӯҳ рамзи «Девори Бузург» аст, ки дунёи моро аз таъсири ва аъмоли таҳрибкори нерӯҳои азозилӣ ҷимоят менамояд.

Дар аксари адабиёти ориёҳиндӣ омадааст, ки дар маркази Пушкарадвипа кӯхи Манасоттара (қуллаи Ғалаба – М.Ҳ.) қад кашидааст, ки ин китъаро ба қисматҳои дохиливу берунӣ ҷудо менамояд. Дар қуллаи ин кӯҳ Офтоб роҳи худро ба анҷом расонда, аз тариқи меҳвари Самватсара кӯхи Меруро давр

²⁵⁴ «Бундаҳишн». Душанбе. «Эълон», 2006, с.58.

²⁵⁵ Бируни А. «Индия». М.: Ладомир, 1995 г., 186.

мезанад. Вақте Офтоб ба сӯи шимол ҳаракат мекунад, роҳи вай Уттараяна (шимолӣ) ва вақте ба сӯи ҷануб ҳаракат мекунад, он роҳ Дакшияна (ҷанубӣ) номида мешавад. Як тарафи рамзи рӯзи нимэзодон ва тарафи дигараш рамзи шаби онҳо мебошад. Чунин гардиши Офтоб дар «Брахма-сахита» тасдиқ карда мешавад.²⁵⁶ Офтоб дар атрофи кӯҳи Сумеру давр хӯрда, дар давоми шаш моҳ аз тарафи шимол ва дар давоми шаш моҳи дигар аз самти ҷануб ҳаракат мекунад. Ин даврҳои вақт рӯзу шаби нимэзодонро дар сайёраҳои олӣ ташкил медиҳанд. Аз паси Пушкарадвиша ду китъаи дигар воқеъ гаштаанд, ки яке аз онҳо бо нури хуршед мунаввар буда ва дигарашро зулмот фаро гирифтааст. Дар миёни онҳо кӯҳест бо номи Локалока, ки дар он сӯи уқёнуси обаш ширин воқеъ гаштааст. Ин кӯҳ мулкҳои нур ва зулматро аз ҳам ҷудо мекунад.

Худудҳои ин ҷаҳонро кӯҳҳои Локалока ташкил додаанд. Дар ғӯшаҳои дури он одамон сукунат доранд дар дигар ҷойҳо эзодон ва махлуқоти дарозумр зиндагӣ мекунанд. Локалока уқёнуси оби ширинро (кӯли Байкал) аз ҷаҳор тараф ихота кардааст.

Дар ривоятҳои исломӣ гуфта мешавад, ки Худованд кӯҳи бузурги Қофро офаридааст, ки мисли ангуштарӣ дунёи башариро печонидааст. Аз паси ин кӯҳ Офаридгор боз заминеро офарид, ки андозаи он ҳафт маротиба бузургтар буда, дар он фариштаҳо сокин мебошанд.

Яке аз олимони асримиёнагии араб Абдулкарим Ал-Ҷилӣ (1365-1403) навиштааст, ки аз паси ҳафт табақаи иқлим «замини минӯй» воқеъ гаштааст, ки сафедтар аз шир, ширинтар аз асал буда, дар он Одам офарида шудааст. Вақте Одам ин кишвари нахустинро тарк кард, - мегӯяд Ҷилӣ,- тамоми замин, ба ҷуз аз мулкҳои Шимоли дур ранги хокистар гирифт ва то кунун дар он ҷо Хизр ҳоким буда ва мардуми ғайбӣ (риҷол-ул-ғайб) сукунат

²⁵⁶ «Брахма-сахита», 5.52.

доранд. Ин кишвари «офтоби нимашаб», аст, ки ғурубаш бо тулӯ пайвастааст. (муқоиса шавад ба шабҳои қутбӣ М.Ҳ.)

Тавре дида мешавад, тасвири адабиёти ориёиндӣ ба тасвири Паёмбари Ислом хеле мувофиқат мекунад. Дар суҳанони Пайғамбар омадааст, ки аз он сӯи кӯхи Қоф ҳафт замин аст аз мушк ва ҳафт замини дигар аст аз сим. Дар ин мавзӯ дар адабиёти ориёиндӣ омадааст, ки заминҳои Локалока ҳама аз заранд. Тавре маълум аст, зару сим дар баъзе маврид рамзан метавонанд муродифи ҳамдигар бошанд. Ин заминҳое, ки аз зар ташкил ёфтаанд, равшанро он гуна бозтоб менамоянд, ки ҳар маводе ки ба он афтад ба таври абадӣ нобуд мешавад. Барои ҳамин тамоми мавҷудоти зинда он ҷойгоҳро тарк кардаанд.

Баъдан дар суҳанони Расули ислом омадааст, ки болои кӯхи Қоф понсадсола роҳ ва гирдогирди вай ду ҳазорсола роҳ аст. Дар адабиёти ориёиндӣ омадааст, ки Аз паси кӯхи Локалока мулкҳое воқеъ гаштаанд, ки Алоқаварша ном дошта, пахнои онҳо 125 000 000 йоджан (1 миллиард мил)-ро ташкил медиҳанд, ки ин масофа ҳам чандҳазорсола роҳ аст.

Баъдан омадааст, ки аз он сӯй ҳафт замин аст аз мушк ва ҳафт замини дигар аст аз сим. Дар «Шримад Бхагаватам» омадааст, ки баъд аз он ҳафт мулки поёнӣ Атала, Витала, Сутала, Талатала, Маҳтала, Расатала ва Патала дар масофаи 70 000 йочан поёнтар аз замин вучуд доранд. Дар идомати суҳанони Паёмбар омадааст, ки аз он сӯй ҳафтод ҳазор алам аст, зеро ҳар алам ҳафтод ҳазор фариштаанд, нидо мекунанд Одам алайҳиссаломро ба ин тасбиҳ Ҳақтаоло офаридааст. Ва тасбиҳи Одам ин аст, ки Ло иллоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун расулуллоҳ (с)». Дар «Шримад Бхагаватам» омадааст, ки «Дар ин мулкҳо махлуқоти зинда бисёр вучуд доранд. Аз баъди Алоқаварша вилояте воқеъ гаштааст, ки хостгоҳи онҳост, ки талош кардаанд то аз банди нафси дунёи раҳой ёбанд. Ин вилоят аз гирифтории дунёи моддӣ

халос аст аз ин рӯ поку беолоиш аст».²⁵⁷ Яъне хусусиёти сокинони он ба фариштаҳо шабеҳият дорад. Тавре маълум аст, покиву белоишӣ ва дигар хислатҳои нек хоси фариштаҳост.

Баъд омадааст, ки аз он морест, ки дарозии ӯ ҳазор сол аст ва ин олам дар миёни ҳалкаи ӯст. Дар «Шримад Бхагаватам» омадааст, ки Равшанӣ ба он мулкҳо намерасад, вале он чойҳо аз сангҳои қимматбаҳо, ки дар қулоҳаҳои морҳо насб гардидаанд, равшан мешаванд. Аз ҳамин рӯ дар он ҷо тамоман торикӣ фаро намерасад.

Ғайр аз ин тавре дар Ведоҳо омадааст, Вритра номи аждаҳоест, ки обҳоро дар худ фурӯ бурдаву зиндонӣ (ях) кунондааст. Ин аждаҳоро Индра мағлуб карда, обҳои бандишударо (яхшударо) раҳой мебахшад. Аз ин рӯ яке аз лақабҳои Индра Вритракхан - Вритраафкан будааст. Яъне ях ё пиряхҳо дар адабиёти мазкур рамзи мору аждаҳо будаанд. Бо қиёс аз ин мореро, ки дарозии ӯ ҳазор сол аст, метавон укёнузи яхбастаи Шимолӣ бошад, ки гирдогирди Қутби шимолро печонидааст.

Бисёр хусусиёти сарзамини Қоф бо хусиёти Шветадваipa мувофиқ меояд. Сокинони Шветадваipa то 1000 сол умр медидаанд. Онҳо ҷанг, кинаву нифоқ ва дигар нохушиҳоро наредонистанд. Хӯрокашон мева ва сабзавот будааст. Бе хӯрок низ зиндагӣ карда метавонистаанд. Дар «Маҳабҳарата» нақл карда мешавад, ки ҳангоми ҷанги миёни Пандавҳо ва Кавравҳо сарлашқари Пандавҳо Арҷуна аз маркази кишвараш Индрапрастҳа (воқеъ дар ғарби Чин, ҳоло бо номи Индралангар – М.Х.) барои тасхир намудани сарзаминҳои ҳамсоя лашқарқашӣ мекунад. Вай баъди тасхири мулкҳои зиёде ба кишваре мерасад, ки онро кишвари мардуми хушбахти шимол меномиданд. Посбонони бузургҷусса дар назди дарвозаи он кишвар ба Арҷуна мегӯянд, ки ба ин шаҳр ҳучум овардан бефоида аст, зеро дар он касе ба назар наменамояд ва ҳеҷ чизро

²⁵⁷ Шримад Бхагаватам. Боби 20. Сурудаи 5. Қисми 2.

ба чашм дидан мумкин нест. Дар ин кишвар бояд ҳеҷ вақт ҷанг наштавад. Арҷуна аз назди дарвозаи он мулк пас мегардад.

Дар «Рамаяна» омадааст, ки вақте Сугрива лашкари маймунҳоро барои пайдо кардани ҳамсари Рама, ки ўро ҳокими рақшасхо Равана дуздида буд, ба Шимол мефиристад, онҳоро огоҳ мекунад, ки роҳашон аз ҷойҳои торику пурхатар хоҳад гузашт. Аммо баъд аз ҳама ин Дайри Саодати Дунё воқеъ аст, ки дар он ҷойгоҳ Душизаҳои осмонӣ (апсараҳо – мутрибаҳои осмонӣ) ва авлиёи муқаддас зиндагӣ мекунанд. Ин ва дигар тасвиrot бисёр олимонаро водор намудааст, ки мавқеияти Шветадвипаро дар Танги Шимол суроғ намоёнд.

Дар «Шохнома» аз кӯҳи Қоф низ чанд маротиба ёдоварӣ ба амал омадааст. Аз ҷумла боре Ковус ба нияти боҷ гирифтани аз кишварҳои ҳамсоя, ки дар шумори сарзаминҳои эронӣ ва туронӣ буданд, ба сафари ҳарбӣ мебарояд. Ў бо лашкараш аз Эрон ба Турону Чин ва пас ба Мукронзамин сафар карда, аз он ҷо ба шаҳри Барбар меравад.

Чу омад-ш аз шаҳри Барбар гузар,
Суи кӯҳи Қоф омаду Бохтар...

Агар нақшаи ин сафари Ковусро бо номҳои имрӯзӣ тартиб диҳем, чунин мешавад: Ў аз қисмати шарку ҷанубии Фарғона ва Олой - Эрон роҳ гирифта, нахуст ба шимолу ғарби Хитой - Турону Чин, баъд ба қисмати ғарбу ҷануби Хитой - Мукронзамин меравад. Аз он ҷо ба самти ғарбии Сурхондарё - Барбар ҳаракат мекунад. Сипас ба кӯҳи Қоф – қаторкӯҳҳои Тяншан ва Бохтар дар шимоли Фарғона меояд. Дар охир ба Зобулистон ба ҷануби кунунии минтақаҳои Тоҷикистон ба меҳмони Рустам меравад.

Дар ҷои дигар дар номаи Пирон ба Гударз омадааст, ки чанд кишвари эрониро, ки турониён тасаллут кардаанд, аз ҷумла сарзаминҳои то кӯҳи Қофро гашта ба Эрон месупорад.

В-аз ин марз пайваста то кӯҳи Қоф,

Ба Хусрав супорам абечангу лоф.

Ҳангоми лашкар орогани Кай Хусрав ба муқобили Афросиёб маълум мешавад, кӯҳи Қоф дар ихтиёри Эрон будааст, зеро дар шумори лашкариёни Кай Хусрав аз Кӯҳи Қоф низ будаанд.

Бузургон, ки аз кӯҳи Қоф омаданд,
Або найзаву гурзу лоф омаданд.
Сипоҳе зи тухми Фаридуну Чам,
Пур аз кин дил аз тухмаи Зодшам.

Тавре дар боби «Варена» гуфта шуд, зодгоҳи Фаридун дар Варан ё ҳоло Фаранкат дар самти шимолии қаторкӯҳҳои Тяншан воқеъ будааст. Аз ин лиҳоз сипоҳе, ки аз кӯҳи Қоф омадааст, авлодони Фаридуну Чам будаанд.

Варена

Дар «Авесто» аз сарзамини чаҳордахум - Варани чаҳоргуша, ки зодгоҳи Фаридун будааст, ёд шудааст. Варан арсаи кашмакашу даргирӣ миёни Фаридуну Ажидаҳок будааст. Тавре далелҳо нишон медиҳанд, Варан дар қарони шимолии сарзаминҳои ориёӣ мавқеият дошт ва аз ин лиҳоз ба ин кишвар тохтутози бегонагон, аз ҷумла мазандарониён, ки кишварашонро мо дар қисматҳои ҷанубии Олтой айният додаем, бисёр ба амал меомад. Силсилаи шоҳаи ғарбии кӯҳҳои Тяншан, ки мутобиқи муқоисаҳо кӯҳҳои Дамованд ва Падешхоргар дар ҳамин шоҳакӯҳ ҷой доранд, аз самти ҷанубии Варан мегузаранд.

Варан ё Варенаи асливу нахустин дар шимоли қаторкӯҳҳои Тяншан, дар ҳудуди кунунии Қирғизистон воқеъ буда, дар ҷанде аз адабиёти исломӣ бо номи худ зикр шудааст. Муқоисаи рӯйдодҳои дигар маҳалҳои даврони «Шоҳнома» низ собит менамоянд, ки Варани зодгоҳи

Фаридун ҳамин будааст. Дар «Худуд-ул-олам» дар бораи маҳалҳои воқеъ дар самти шарқи вилояти Чоч ва миёни Фарғонаву Чоч омадааст: «Абрукас, Бағвукас, Фаранкас (Варан –М.Х.) шаҳракҳоеанд хурд ва ободон ва бонемат ва бо якдигар наздик».²⁵⁸ Ин ном дар асари мазкур ба шаклҳои Фарункас ва Афарункас низ омадааст

Дар адабиёти ориёҳиндӣ, аз ҷумла «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» дар он мавқеияте, ки Варена ҷой дорад, яъне дар шимоли мамлакати кавравҳо шаҳре бо номи Варана, Варанавата воқеъ будааст.

Дар адабиёти ҷайнӣ ва тибетӣ низ аз китъаи (ҷазираи) Варунавара ёд шудааст, ки онро укёнуси Варунода ихота кардааст. Дар «Маҳабҳарата» роҷеъ ба кишварҳои атрофи Меру сухан рафта, дар самти шимолии Ҷамбу кишвар ва укёнуси Варунавара, яъне сарзамини Варуна тасвир карда мешавад, ки дар самти шимолии кӯҳҳои кунунии Тяньшан мавқеият дорад. Дар «Вишну-пурана» (2.3.6) 13 двипа ном бурда мешавад, ки Бҳадрашва, Кетумала, Ҷамбудвипа, Уттаракүру, Индрадвипа, Касерумат, Тамраварна, Габхастимат, Нага, Саумя, Гандхарва, Варуна ва Бхарата дар он шумор мебошанд. Мутобиқи навиштаи «Маҳабҳарата» яке аз ҳафт шаҳри муқаддаси онҳо Варанаси – маркази илм ва пойтахти шоҳигарии Каши дар даврони хеле қадим – дар аҳди набераи нахустпадари башарият Ману, ки тӯфони бузургро аз сар гузаронида буд, бунёд ёфтааст. Тибқи солноманигории «Маҳабҳарата» Варанаси - Варена ҳанӯз 12 300 сол пеш вуҷуд дошта будааст.

Варуна яке аз эзадони бузурги ведоист, ки бо Индра муқоиса карда мешавад. Баъзе муҳаққиқин (Р. Рот, У.Д. Уитни) назареро иброз доштаанд, тибқи он Варуна яке аз баландпоятарин эзадони замони умумияти ориёҳиндуэронӣ ба шумор рафтааст. Варуна боришотро ба танзим дароварда,

²⁵⁸ «Њудуд-ул-олам», с.76.

роҳи гардиши Моҳу Офтобро муайян менамудааст. Варуна муназзамкунандаи мадду чазр дар Укёнус низ доништа шудааст. Ў дар баробари он ки ҳокими мулкҳои ғарбист, ҳокими обҳои укёнус ва дарёву рудҳо низ мебошад. Нишемангоҳ ва мулкҳои ӯ вилоятҳои ғарбист.

Мавҷудияти як силсила номҳои наздик ба Варина дар Россия ва дигар кишварҳои Аврупоӣ далели он аст, ки ин кишвар кишвари таърихӣ ва воқеъ дар Осиёи Миёна будааст. Тоифаи славянии Варинҳо аз Варан муҳоҷират карда буданд. Онҳо дар кишварҳои гуногуни аврупоӣ парешон шуда, аз худ бо номҳои Варна, (Булғория) Варена, (Россия ва Литва), Варна (вил. Челябинск), Варина – Варена (Эстония), Варенн, (Фаронсия) Варенск, Варнавино (Россия), Варнемюнде, Варнов, Варен (Германия) ва тақрибан 15-20 номи дигар шахру маҳалҳо боқӣ мондаанд.²⁵⁹ Дар қисмати шарқии Россия маҳалҳои бо номҳои Ворон-Кая, Ворун-Кая - номи кӯҳе, ки қуллааш каме мудаввар аст; Ворон номи маҳал, назди Судак, чануби ғарбии ш. Сугут Оба, болои обтаксимкунаки Ай-Серез ва Ворон вучуд доранд. Олимони рус Воронеж ва Банорасро айнаи як вожа медонанд, ки онҳо бешак аз Варена баргашт шудаанд. Номшиноси ўзбек С. Камолиддин аз Варан ном маҳаллае дар Бухоро ёдовар шудааст. Дар адабиёти ҷайнӣ омадааст, ки баъди қитъаи Чамбу (мулкҳои миёни Вахш ва Панҷ) қитъаи Пушкара ва пас аз он ҳалқаи қитъаи Варунавара, ки дар ихотаи укёнуси Варунавара воқеъ будааст, ҷойгир гаштаанд...

Ин ном ҳамчунин имкон дорад бо баргашти овой ба шаклҳои Фаран ё Афран дар дигар минтақаҳо вучуд дошта бошад. Афранча – андар Рум ва ба дарёи Рум пайваста,²⁶⁰ Форон – Шом (Сурия), Фаран – саҳро дар Осиёи Пеш, дар

²⁵⁹ Гумилёв Л.Н., “Ҷайтолино ва ҳамсояҳои онҳо дар асри IУ” (Вестник древней истории, 1959 № 1, с.129-140) дар соҳилиҳои шимолии баъри Арал тоифаеро бо номи «вар» зикр кардааст.

²⁶⁰ «Њудуд-ул-олам», с. 121.

миёни Синай ва Фаластин, Фарана –шаҳр дар Гвинея, Фаранкат – Хоразм²⁶¹ ва ғайра.

Шветадваipa - Ҷазираи сафед

Шветадваipa - Ҷазираи Сафед, яке аз он «ҷазира»-ҳост, ки мавқеияти ҷуғрофии он бештар аз дигар ҷазираҳо (хитта ё китъа) миёни олимони муҳаққиқи таърихи ориёҳиндуҳо баҳсу андешаро воангехтааст. Аксаран олимони ин ҷазираҳо дар Танги Шимоли Россия ҷустаанд. Вале бояд зикр кард, ки воҳидҳои ҷуғрофии адабиёти ориёҳиндӣ дар Танги Шимол, назди кӯҳҳои Урал, дарёи Волга ва минтақаҳои дигар яктарафа айният гирифтаанд ва агар онҳоро дар маҷмӯъ ба ҳам биёварем, ба асл мувофиқат нахоҳанд кард.

Мавқеияти рӯйдодҳо ва ҷуғрофияи аслии воқеаҳои дар Ведоҳо, «Махабхарата», «Рамаяна» ва дигар адабиёти ориёҳиндӣ тасвирифта асосан хоси қисмати шарқии Осиёи Миёна ва минтақаҳои ғарби кунунии Хитой будааст, ки ин мавқеиятҳо ҳамеша дар навиштаҳои мо дунболгирӣ шудаанд. Дар ҳамин ҷост, ки он айниятдиҳиҳои дар дигар минтақаҳо ночаспон дар ин ҷо ба ҳам меоянд, мисле ки дар қолаби аслии худ ҷойгир мешаванд. Ва агар ин ҷову он ҷо ҷузъе мувофиқ наояд, он бар асари таҳриротӣ баъдии асарҳои мазкур ба амал омадааст. Аксари рӯйдодҳои воқеа-таърихии адабиёти ориёҳиндуиро аслан ҳамин ошкор нашудани мавқеияти ҷуғрофияшон буд, ки ба домани устура кашонд.

Шветадваipa низ як сарзамини воқеии таърихӣ буд, ки хусусияти ғайритабиаш дар тӯли ҳазорсолаҳо ўро ҳамчун кишвари ривоятиву устуравӣ машхур гардондааст.

Шветадваipa маънои ҷазира ё китъаи Швет - яъне сафедро дорад. Худ вожаи «сафед» (дар ғӯишҳо «сфед») ва дар забони русӣ свет(лый), яъне сафед ё рушан аини ҳамин

²⁶¹ «Њудуд-ул-олам», с.131.

вожааст. Дар тафсири Девабодҳи (асри VI то мелод) роҷеъ ба мавқеияти ҳафт ҷазира - Ҷамбу, Шалмалӣ, Гомеда, Краунчи, Пушкарадви́па, Кушадви́па, Сакала, (Шакадви́па) номи Швета́двипа зикр нагардидааст. Ин ҷазираҳо мутаносибан бо кӯҳи Меру (феълан Исмоили Сомонӣ) ҳамҷаворӣ доштаанд. Ба назари мо Швета́двипа лақаб ва ё номи дигари Пушкарадви́па бояд буда бошад, зеро хусусиёте, ки нисбати мардуми ин ҳарду двипа зикр гардидаанд, ба ҳам хеле мушобеҳанд. Баъзе олимон Швета́двипаро бо Нава́двипа айнӣ ҳам гуфтаанд.

Аммо дар дигар шарҳу тафсирҳо ду ҷазираи дигар – Швета́двипа ва Плакшадви́па зикр гардидаанд. Дар ин миён ҷазираи Швета́двипа ҳам дар байни муҳаққиқони Ҳинд ва ҳам дар миёни донишмандони рус ва кишварҳои Аврупо бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар бораи ин ҷазира донишмандони Чини бостон ва Юнони қадим низ изҳори назар карда будаанд.

Чунин тавачҷӯҳи донишмандони кишварҳо ва замонҳои гуногун ба он ҷиҳат будааст, ки ин сарзамин мисли Шамбала, Ориёно, Тула ва ғайра кишвари бихиштосо, диёри мардумони нек, пок ва паҳлавончӯсса қаламдод гаштааст. Овозаи ин кишвар дар замони худ аз Чин то Юнон паҳн гашта будааст. Аммо аксар донишмандон ба сабаби он ки ин кишвар дар адабиёти ориёҳиндӣ ҳамчун кишвари шимолӣ ва дар он сӯи укёнуси Шир (Кширода ё Кшира Сагара) тасвир гашта будааст, онро ба сарзаминҳои соҳилҳои укёнуси Яхбастаи Шимолӣ айнӣят додаанд. Масалан Ҳеродот (асри V то солшумори) навишта, ки Ҳомер (тақрибан ҳазораи II то солшуморӣ) ва Ҳесиод (асрҳои VIII-V то солшуморӣ) нахустин шуда «дар бораи мардуми хушбахти шимол - гипербореиҳои маскун дар паси кӯҳҳои Рифей (Урал) дар қаламрави эзади Борей, яъне дар қарони (гипер) шимол (борей)» маълумот додаанд. Соқинони сарзамини Шимолӣ -

яъне гиперборейҳо бо тамоми хислатҳои неки инсонӣ, мисли сокинони Шветадваipa тасвир ёфтаанд.

Рочеъ ба мавқеияти Шветадваipa дар «Рамаяна», «Маҳабҳарата» ва Ведоҳо тазаккуроти зиёд ба амал омадааст. «Рамаяна» аз сарзамине ҳикоят мекунад, ки сокинонаш ғаму ташвишро намедонанд. «Дар ин ҷо, дар наздикии укёнуси Шир (Кширода) қазираи бузурги Сафед (Шветадваipa) воқеъ гаштааст, ки дар он мардумони паҳлавонсурати часур, чехраашон мисли моҳ зебо сукунат доранд. Онҳо хушандом ва бо китфу бозу, ҳам ҷисман ҳам руҳан тавоно буда, садояшон мисли садои раъд танинандоз аст. Дар қисми «Нараяна»-и «Маҳабҳарата» рочеъ ба ин қазираи саодат, ки «дар он мардуми сафедчехраи банур мисли моҳ» иқомат доранд, омадааст, ки: «Дар шимоли Баҳри Шир, дар самти шимоли кӯҳи Меру қазираи бузурги Шветадваipa воқеъ гаштааст. Қазираи Сафед ё қазираи Рушан аст он. Дар ҳамин ҷост кишвари он мардуми наҷиб. Сокинони ин кишвар мардони часур, дур аз бадӣ... базеб ва пур аз нерӯӣ зиндагӣ мебошанд. Дар ин ҷо бераҳмӣ, сангдилӣ ва бедодиву беадолатӣ дида намешавад».

Дар аксари ин қиссаҳо ривоятҳо аз кишвари пурасоре суҳан рафтааст, ки сокинонаш дар зери ситораи Қутб зиндагӣ мекунанд. Ба ақидаи олимони ситорашинос дар астрономия мафҳуми протессия вучуд дорад, ки мувофиқи он дар 25850 сол меҳвари замин бар асари тағйироти доираи фазои осмон ба тамоюли қутбҳо мувочеҳ мегардад. Аз ҳамин назар, ҳатто 1500 сол қабл аз ин ситораи қутб ситораи Кӯҳоб (бета Хирси хурд) буда, дар замони «Авесто» ситораи Тубон (алфа Дракон) - пеш аз ин ситора тета Геркулес, - пештар аз он Вега, - пештара он Данаб ё Зенаб (Нимасб) - альфа Сефия... ва ғайра буданд. Ҳамин тарик, ситораи қутбии кунунӣ наметавонист, ситораи Шветадваipaи замони Ведоҳо бошад. Сокинони Шветадваipa то 1000 сол умр медидаанд. Онҳо ҷанг, кинаву нифоқ ва дигар нохушиҳоро намедонистанд.

Хӯрокашон мева ва сабзавот будааст. Бе хӯрок низ зиндагӣ карда метавонистаанд. Дар «Маҳабҳарата» нақл карда мешавад, ки ҳангоми ҷанги миёни Пандавҳо ва Кавравҳо сарлашқари Пандавҳо Арҷуна аз маркази кишвараш Индрапрастҳа (тибқи мушоҳидоти мо воқеъ дар ғарби кунунии Хитой, ба тахмин Индраланғари кунунӣ – М.Х.) аввал ба самти ғарб баъд ба шимол барои тасхир намудани сарзаминҳои ҳамсоя лашқарқашӣ мекунад. Вай баъди тасхири мулкҳои зиёде ба кишваре мерасад, ки онро кишвари мардуми хушбахти Шимол меномидаанд. Посбонони бузургҷусса дар назди дарвозаи он кишвар ба Арҷуна мегӯянд, ки ба ин шаҳр ҳучум овардан бефоида аст, зеро дар он касе ба назар наменамояд ва ҳеҷ чизро ба ҷашм дидан мумкин нест. Дар ин кишвар бояд ҳеҷ вақт ҷанг нашавад. Арҷуна аз назди дарвозаи он мулк пас мегардад.

Дар «Рамаяна» омадааст, ки вақте Сугрива лашқари маймунҳоро барои пайдо кардани ҳамсари Рама, ки ўро ҳокими рақшасҳо Равана дуздида буд, ба Шимол мефиристад, онҳоро огоҳ мекунад, ки роҳашон аз ҷойҳои торику пурхатар хоҳад гузашт. Аммо баъд аз ҳама ин Дайри Саодати Дунё воқеъ аст, ки дар он ҷойгоҳ Душизаҳои осмонӣ (апсараҳо – мутрибаҳои осмонӣ) ва авлиёи муқаддас зиндагӣ мекунанд. Ин ва дигар тасвиrot бисёр олимонро водор намудааст, ки мавқеияти Шветадвипаро дар Танги Шимол суроғ намоянд.

Олими ҳамадон Абурайҳони Берунӣ дар замони худ ба кишвари Ҳинд сафар карда, дар баробари дигар илмҳои он кишвар забони санскрит ва адабиёти ведоиро омӯхта, бисёр лаҳзаҳои он адабиётро дар асарҳои худ бозгӯ намуда буд. Дар бораи двипаҳо низ ӯ маълумоти мухтасаре додааст. Аз ҷумла дар бораи яке аз ҷазираҳои Пушқара-двипа чунин овардааст: «Баъд ҷазираи ҳафтум ҷой дорад, ки дар самти шарқии он кӯҳи Читрашала (Читрасана?) яъне «қуллааш ҳарранга» воқеъ гаштааст. Дар тарафи ғарбии ҷазира кӯҳи

Манас воқеъ гаштааст, ки мисли нури моҳ дурахшон аст... Дар самти шаркии ҳазира ду шоҳигарӣ вучуд дорад, ки сокинонаш то даҳ ҳазор сол умр мебинанд. Обашон аз чашмаҳо ғаввора зада ва аз кӯҳҳо ҷорӣ мегардад. Борон намеборад ва дарёе низ аз он ҷо ҷорӣ намегардад, на зимистон аст, на тобистон. Онҳо ҳама аз як тоифаанд ва аз якдигар (аз ҷиҳати каста) тафовут надоранд. Дар он ҷо хушксолӣ намешавад, мардумаш пир намешаванд, ҳар чи ки меҳоянд, худ ба пешашон меояд ва онҳо ҳамеша шоду болидарӯх ҳастанд, ғайр аз неқӣ чизеро намедонанд, мисле ки дар домани биҳишт қарор дошта бошанд. Ҳамроҳ бо тамоми хушиҳо дарозумрӣ насибашон гаштааст, нисбати якдигар ғаразу ғурур надоранд. Яъне ки на ҳукумат доранд, на хидмат, на кину ҳасад доранд, на баҳсу талош, на заҳмати кишти замин мекашанд, на ранҷи тичорату бозаргонӣ».

Муҳаққиқи ҳинд Балангадҳар Тилаг дар китобаш «Меҳани арктикӣ дар Ведоҳо» (1903) ин сарзаминро дар Арктика қаламдод намуда, онро нахустмеҳани ориёӣҳои аввалия номидааст. Ба қавли Тилаг ориёӣҳо аз Арктика ба Помири кунунӣ кӯчидаанд. Ин айниятдихии Тилаг ба бисёр олимони баъдӣ беасар намонд ва онҳо баъдан ин назарро тавқият доданд. Муҳаққиқони рус В.В. Соболев, К. Хорват, В.Н. Дёмин, Г. Горчаков ва дигарон куллан бо ҷонибдорӣ аз ин назар таҳқиқот бурдаанд. Тавре зикр гардид, ба қавли Ҳеродот нахустин ин назарро Ҳомер ва Ҳесиод пешниҳод намуда будаанд.

Олимони рус уқёнуси Ширро ба уқёнуси Яхбастаи шимолӣ айният дода, онро асос меоваранд, ки вай ба хотири монандии ранги сафеди ях ба шир чунин номида шудааст. Вале дар адабиёти ведой мавқеияти Шветадваipa дар самти шимолии уқёнус зикр гардидааст. Дар сурати чунин айниятдихӣ Шветадваipаро аз соҳилҳои Канада бояд суроғ намуд. Ва Танги Шимоли кунунӣ низ дар самти ҷанубии уқёнуси Яхбаста воқеъ гаштааст, ки ба тасвири адабиёти

ориёхиндӣ роҷеъ ба ҷойгиршавии ҷазираи мазкур мувофиқат намекунад. Ҳамчунин олимони мазкур нуктаи Қутби шимолро кӯҳи Меру донистанд, ки ин ҳол низ ба воқеият баробар намеояд. Ба қавли баъзе аз онон 20-30 ҳазор сол қабл аз ин иқлими уқёнуси Яхбаста хеле муътадил буда, баъзе кӯҳҳои зериобӣ, аз ҷумла қуллаи ба номи Ломоносов аз об берун будаанд. Вале муҳаққиқони Арктика яхбандии ин минтақаро аз 100 то 15 млн. сол тахмин намудаанд, ки ин назарияро зери шубҳа мегузорад. Аксари олимони муҳаққиқи таърихи ориёӣҳо нахустмехани ориёӣҳоро бештар ба хоҳири тазаққуроти мавқеияти шимолии Шветадваipa ба атрофи кӯҳи Урал, дарёи Волга ва дигар қисматҳои Россия кашондаанд. Муҳаққиқи англис М. Бойс бештар аз ин назария ҷонибдорӣ намудааст. Забоншинос Б. Г. Горнунг чунин мешуморад, ки гузаштагони ориёӣҳо (ҳиндуэронӣҳо) дар охири ҳазораи III то солшуморӣ дар шимоли шарқи Аврупо ва минтақаҳои миёнаи дарёи Волга маскун гашта будаанд. Олими машҳури дигар В.И. Абаев навиштааст, ки: пас аз чандин садсолаҳо ориёӣҳо хотироти нахустмехани худ ва дарёи бузурги он - Волгаро бо худ бурда буданд. Соли 1910 асари яке аз муҳаққиқони рус Е. Елачич бо номи «Танги Шимол - механи башарият» интишор шуда буд. Ҳама ин олимони бо исноду иқтибосот аз «Ригведо», «Авесто» ва дигар асарҳои ориёӣ Танги Шимолро нахустмехани ориёӣҳо ва, гузашта аз он, нахустмехани башарият қаламдод намудаанд.

Ҷонибдорони нахустмехани арктикии ориёӣҳо Ҳаритаи Герад Меркаторро ҳамчун далели дигари назарияи худ пешниҳод менамоянд, ки он соли 1595 дар асоси маълумоти давраҳои қадимтаре тартиб дода шуда будааст. Дар Ҳарита Скандинавия, нимҷазираи Колск, Замини нав, Гренландия ва дигар минтақаҳо ба осонӣ шинохта мешаванд. Дар маркази Ҳарита Арктика - ба қавли онҳо, яъне Гиперборей тасвир ёфтааст. Дар минтақаи Қутби Шимол «Ҳарсанги сиёҳ»

нишонагузорӣ шудааст, ки муҳаққикон онро кӯхи Меру номидаанд. Мувофиқи тасвироти «Маҳабҳарата» кӯхи Меру дар маркази дунё воқеъ гашта, Брахма дар болои он ситораи Қутбро қоим карда будааст, ки дар атрофи он ғаласитораҳои Хирси калон, Кассиопей ва Волопас давр мезананд. Ба ақидаи муҳаққикони номбаршуда ин ситораҳо ва хоса ситораи Қутб, дар Ҳинд намудор намешаванд. Ин далелро низ онҳо барои тақвияти назари худ истифода намудаанд.

Дар «Маҳабҳарата» омадааст, ки аз қуллаи кӯхи Меру (Исмоили Сомонӣ – М.Ҳ.) уқёнуси Шир (воқеъ дар водии Фарғона – М.Ҳ.) баръало намоён аст, ки дар самти шимолии он Шветадваipa (Ҷазираи Сафед) воқеъ гаштааст. Ҳамин тариқ, Шветадваipaи овозадор дар қисмати ғарбии кӯҳҳои Тяньшан мавқеият доштааст. Ин ҷазира ба ду ҷиҳат шимолӣ номида шуда буд: нахуст дар самти шимолии кӯхи Меру ва дуввум дар самти шимоли Уқёнуси Шир (Сирдарё) мавқеият дошт. Чунон ки қаблан зикр карда будем, мулкҳои Уттара (шимол) дар замони авестой - Упахтар (Апохтар) ном гирифта буданд.

Албатта, бо боварии комил гуфтан душвор аст, ки гиперборейҳои дар адабиёти юнонӣ зикршуда ва шветадиписҳои адабиёти ориёҳиндӣ айнан як қавму тоифаанд. Аммо бисёр хусусиёти нисбати ин ҳарду дар адабиёти юнонӣ зикргардида ба ҳам мувофиқат меоянд. Хусусан кӯҳхоёро, ки онҳо дар ҷойгоҳи иқомати гиперборейҳо тасвир кардаанд, аз шарқ ба ғарб қад кашиданд, ки ин ба мавқеияти кӯҳҳои Тяньшан созгор аст, на ба кӯҳҳои Урал, ки аз шимол ба ҷануб тӯл кашиданд.

Роҷеъ ба ин мардуми пурасрор ва кишвари онҳо аксари халқҳои Аврупо қиссаву афсона эҷод кардаанд. Аз ҷумла, дар «Калевала»-и финҳо аз кишвари саодатманди шимолӣ сухан рафтааст.

Тавре зикр гардида буд, мулкҳои шимоли Фарғона ҳамчун сарзаминҳои шимол мулкҳои эзади Кубера будаанд,

ки ӯ аробаи парроне бо номи «Пушпак» дошт. Дар «Рамаяна» ва дигар адабиёти ориёхиндӣ роҷеъ ба парвози баъзе қаҳрамонҳои ин асарҳо сухан рафтааст.

Муҳаққиқи рус Г. Горчаков яке аз аввалинҳост, ки мавқеияти Шветадовпаро дар Осиёи Марказӣ қаламдод кардааст: «Дар Маҳабҳарата, - навиштааст ӯ – Нараяна ба Нарада дар бораи Қазираи Сафед воқеъ дар Осиёи Марказӣ нақл мекунад. Ва Нарада бо неруи бузурги руҳонӣ, дар ҷисми менталӣ дар як лаҳза ба қуллаи кӯҳи Меру парвоз мекунад. Вай дар он ҷо дар самти шимоли ғарбӣ қазираи Шветадовпаро мебинад». Ин муҳаққиқ баъдан овардааст, ки «Шаҳодати хеле муътамад ҷиҳати вучуд доштани Дайри ҳикмат дар Замин худ Таҷассуми Омӯзгори Бузург мебошад. Магар шохзода Гаутама ба шимол, ба минтақаи Осиёи Миёна, ба Ашрами Ҳакимон, ки ба ҳамагон номаълум буд, сафар карда, ба рисолати Буддои Шариф ё Мунаввар мушарраф нагардид?»²⁶² Тавре мебинем, Г. Горчаков ҳам Шветадовпа, ҳам кӯҳи Меру ва ҳам ҷойгоҳи рисолати Буддоро дар Осиёи Миёна қаламдод кардааст.

Кеннеди дар бораи мавқеияти Қазираи Сафед ба ҳадаф хеле наздик омада навиштааст, ки: «Имкон дорад, ки ба самти қаторкӯҳҳое, ки ба сӯи Бохтар қад кашидаанд, ҳамчунин эҳтимолан ба Иссиқ-кӯл ишора карда шавад».

Дар бораи расидани Нараяна ба қазираи мазкур чунин нақл оварда мешавад:

*«Ба қазираи бузурги Сафед расид Нарада, шоири
эзодӣ,
Мардумашро дид сафедчеҳра ва мунаввар мисли
моҳ».*

Дар «Маҳабҳарата» низ дар бораи Қазираи Сафед омадааст:

²⁶² «Знамя мира», март, 2002.

*«Дар шимолии уқёнуи Шир ҷазираест дурахшон,
Сокинонаи ба Нараяна содиқ, чехрашон мунаввар
чун моҳ».*

Шветадваipa дар «Шантипарва» (-и «Махабхарата») ҳамчун макони эзадон, аз ҷумла Брихаспатӣ, Ҳарӣ, Нараян тасвир ёфтааст. Боре Эката, Двита ва Трита бо умеди он ки Ҳарӣ ё Нараянро бубинанд, ба Ҷазираи Сафед (Шветадваipa) муддати зиёд мунтазир мешаванд, вале ба онҳо мегӯянд, ки онҳо Нараянро дида наметавонанд, зеро аз ҷумлаи содиқони ӯ (бҳакта) ба шумор намераванд.

Бисёр олимони аврупоӣ, аз ҷумла, Вебер тахмин мекунад, ки Ҷазираи Сафед на ҷазираи ориёхиндӣ, балки бояд ҷазирае бошад, ки сокинони он муътақидони дини масеҳӣ ва худ аз ҷумлаи сафедпӯстони аврупоӣ бояд буда бошанд. Ба ақидаи онҳо номи Ҷазираи Сафед ва ранги пӯсти сокинони он барои Ҳиндустони кунунӣ ғайритабиист. Дуввум, дар он ҷо эзадоне вучуд доранд, ки ба ҷашм дида намешаванд, ҳол он ки ориёхиндуҳо эзадони мучассам доранд. Вале бояд зикр кард, ки сокинони сафедпӯсти Ҷазираи Сафед билкулл имкон дорад аз наҷоди сафедпӯсти ориёии осиеимиёнагӣ бошанд.

Дар «Брахма-самхита» (Боби 5) омадааст, ки «Ҷазираи пурасрори сафеду ҷаҳорғӯшаи Шветадваipаро маҳалли Гокула ихота намудааст». Ин хусусиёт, яъне ҷаҳорғӯша будани Шветадваipa ба «Варенаи ҷаҳорғӯша» аз «Авесто» низ мувофиқ меояд.

Паҳншавии киссаву ривоят дар бораи Гиперборея – Шветадваipa – Беловоде – Тула – Шамбала назарҳои гуногуни олимони давраи замони ҳозир ва кишварҳои гуногунро ба вучуд овард. Яке аз олимони бузурги рус Н.К. Рерих тамоми ғайритабиистии худро ба ҳамин мавзӯ бахшид. Вай тамоми ҷойҳои ба ин сарзаминҳо иртиботдоштаро қадам зада, киссаву ривоятҳоро ҷамъоварӣ намуд. Вай, аз ҷумла, солҳои

20-ум аз забони як мӯйсафеди олтой ривоятро овардааст, ки мувофиқи он пас аз хучуми Шоҳи сафед ба Олтой мардуми Чуд аз роҳҳои зеризаминӣ ба ҷойҳои ниҳоние гузашта, гузаргоҳҳоро пинҳон кардаанд. Вале Чуд тамоман нарафтааст, гуфтааст мӯйсафед. Вақте замонҳои нек фаро мерасанд, мардуми Беловоде дубора боз хоҳанд омад ва мардумро ба илму дониш ҳидоят хоҳанд намуд.

Баъзе олимони «Ҷазираи Сафед»-ро ҳамчун кутби руҳӣ маънидод менамоянд. Н.К. Рерих Беловоде (Сафедоб)-ро бо Шамбала айнаи ҳам доништааст. Яке аз пайравони Рерих - Л.Р. Сесулевич тахмин менамояд, ки шояд дар кадом ҷое як мардуми хеле боилму фарҳанг пинҳонӣ аз чашми дунё зиндагӣ дошта бошанд.

Бисёр олимони ҷойгоҳи гипербореӣҳоро, ки паси кӯҳҳои Рипей гуфта шудааст, дар пушти кӯҳҳои Урал доништаанд. Вале мувофиқи навиштаи олимони Юнони қадим кӯҳҳои Рипей кӯҳҳои Рипей, ки аз самти шарқ ба ғарб тӯл кашидаанд. Дар бораи ин кӯҳҳо падари таърих Херодот навишта буд. Аристотел ба дарозии фантастикии кӯҳҳои Рипей шубҳа карда, бо вучуди ин бовар дошт, ки тамоми дарёҳои Аврупо аз ҳамин кӯҳҳо, ки бо Скифия ҳамҷаворанд, сарчашма мегиранд. Дар ин ҷо низ, бояд асари кӯҳҳои Тяньшани кунунӣ, ки аз шарқ ба ғарб ба масофаи тақрибан 2500 км тӯл кашидаанд, нишонӣ гузошта бошад. Қиссаҳои дар самти шимол ҷой доштани Шветадваipa, ки аз мавқеияти ҷанубии ин мулк эҷод шуда буд, худ боз ҳам ба шимолтари ин мавқеият кӯч карда, шимолҳои навро «ба вучуд» оварданд. Баъзе муҳаққиқин, аз ҷумла, В.В. Соболев («Тайна легендарной Гипербореи») Шветадваipаро ба Эронвич айнаи ҳам доништаанд, ки ба воқеият баробар намеояд. Утгара-куруҳо, яъне куруҳои шимолӣ дар ҳамҷавории Шветадваipa иқомат мекарданд.

Дар «Қуръон» дар бораи мавқеияти ҳосаи Шимол ва ба қавли бисёр донишмандон дар «Библия» низ дар бораи

Шимол ва кӯҳи Шимол ҳамчун чойгоҳи эзадӣ сухан рафтааст. Дар як достони ирландӣ аз «кишвари зебо, ки сокинонаш то пирӣ ҷавону зебо мемонанд», ишора шудааст. Дар ин ҷо обҳои ширин фаровон будааст. Сокинонаш гуфтаанд, ки мо ҳамаро мебинем, вале дигарон моро дида наметавонанд. Донишманди Юнони бостон Пиндар навиштааст, ки «на аз роҳи хушкӣ, на аз роҳи баҳр ба сӯи гипербореиҳо роҳро пайдо нахоҳӣ кард... Ҳамеша базму таронашон танинандоз аст, чойгоҳи хостаи Аполлон аст... Дӯшизағони ҷавон дар зери навои най сарҷамъ суруд меҳонанд». Ин донишманд ҳамчунин гуфтааст, ки ман то до даме, ки гипербореиро ба ҷашми худ надидам, чизеро дар бораи ӯ бовар накардам. Вай мисле ки дар замин роҳ меравад, дар ҳаво, дар рӯи об ва дар оташ ҳамон гуна роҳ мегардад. Гелланик гуфтааст, ки «Онҳо дар адолат камолот меёбанд, гӯшт намехӯранд, бо мева қаноат мекунанд». Френик, шоири Юнони қадим навиштааст: «Онҳо дар як гӯшаи дунё дар пуштибонии Аполлон зиндагӣ мекунанд, ҷангро намедонанд. Дар достони «Аримаспея» - Аристей (асри УП то солшуморӣ) кӯшиши ба кишвари гипербореиҳо расидан тасвир шудааст. Ностардамус «Шимол – ин чойгоҳи махсуси мулоқоти Дунёҳои дигар аст», - гуфтааст. Лао-тси - ин донишманди Чини бостон ва шогирдони вай борҳо мавҷудияти кадом як бихишти ҷовидонро тасдиқ карда буданд, ки сокинони муқаддасаш аз ҷашми дунё пинҳон будаанд. Онҳо ба ҷунон дараҷаи қудсият расида будаанд, ки дар натиҷа ба истеъдоди фавқуллода соҳиб гардиданд: сармо ва гармо ба онҳо таъсир карда наметавонист. Онҳо ҷароҳат намебардоштанд. Ҳайвоноти ваҳшӣ ба онҳо зарар расонда наметавонистанд. Ривоятҳои хитой аз Водии Ҷовидонон ҳикоятҳои дар худ доранд. Императорҳои хитой борҳо барои пайдо намудани Водии Ҷовидонон экспедитсия раван карда будаанд. Лао-тси - ин ҳаками бузурги хитой дар пиронсолиаш ба ҷустуҷӯи ин Чойгоҳи Саодат сафар карда

буд. Ин донишманд гуфта буд, ки ба ин мулки пурасрори шимолӣ «на бо киштӣ, на бо аспу ароба рафта намешавад, ба он ҷо танҳо бо парвози руҳ расидан имкон дораду халос».

Плинийи калонӣ – (асри 1 то солшуморӣ) низ дар бораи гипербореҳо, ки дар ҷангалу марғзорҳо сукунат дошта, бо меваи дарахтон рӯз мегузарондаанд, нақл менамояд. Вай тасдиқ менамояд, ки «меҳвари дунё» дар кишвари онҳост ва дар он ҷо офтоб дар як сол танҳо як бор ғуруб менамояд. Баъзе муҳаққиқин Ориёноро низ кишвари гиперборей номида, Ҷамшед ва кишвари ӯро ба Гиперборея айнӣят додаанд²⁶³.

Яке аз номҳои Гиперборея Тула будааст, ки он низ дар шумори кишварҳои шимолист. Дар адабиёти ғарб дар бораи Тула қиссаву ривоят ва навиштаҳои зиёде вуҷуд дорад. Аммо сарзамини ҳамчунин ривоятии Тула имкон дорад бо Ҷазираи Сафед иртибот ва ё наздикие дошта бошад, зеро Тула низ мисли Шветадваipa «дар шимоли Баҳри Шимолӣ» воқеъ гаштааст. Аммо «шимолӣ» зикр гардидани Шамбала низ нисбӣ буда, вай танҳо дар нисбати Ҳиндустни кунунӣ чунин номида шудааст. Дар забони юнонӣ рамзи Шимоли пурасрор ва дастнорас бо «тета» навишта шуда, дар забонҳои гуногун ба шаклҳои Тула ва Фула талаффуз карда мешавад. Дар бораи Тула олимони қадими Юнон ва дигар кишварҳои Аврупо, олимони машриқ Ал-Киндӣ, Димишқӣ ва дигарон ёдоварӣ кардаанд. Топонимикаи Тула дар дар Аврупову Осиё зиёд воমেҳӯрад. Тулон ва Тулузу дар Франция, Тулча дар Руминия, Тулчин дар Украина, Тулимский Камен (ағба) дар дар Урал, Тулома дарё дар Мурманск, Тулос – кӯл дар Карелия, Толиқон (Тулагон - Толигон - Толиқон) дар Афғонистон ва ғайра аз ҳамин шуморанд. Номи яке аз халқҳои дравидии Ҳинд низ тулу мебошад. Ба ақидаи бисёр

²⁶³ Дугин А., «Коловрат как символ Полюса».

олимони вожаи Тула ба забони санскрит маънои «тарозу»-ро дошта, аз номи бурчи осмон гирифта шуда будааст.

Дар қиссаҳои юнониёни қадим аз кишвари дуре, ки «дар паси Скифия» воқеъ будааст, сухан рафтааст. Скифҳо низ аз он сарзаминҳои шимолие нақл кардаанд, ки дар он ҷо «кишварест, ки сермеваву серҳосил, дар дараву водиаш халқи муқаддас ва хушбахте зиндагӣ мекунад». Скифҳо, ки аксари муҳаққиқин онҳоро аз решаи соқӣ ё сак муштак медонанд, дар Урали шимолӣ сукунат доштаанд. Аммо нахустмехани онҳо тибқи тазаққуроти адабиёти ориёиндӣ ҷазираи Сакала, ҳампахлуи Шветадваipa воқеъ будааст. Оё скифҳо ва Гипербореиҳо (шветадваipиҳо) аз нахустмехани худ ба наздики кӯҳҳои Урал якҷоя муҳоҷират накарда буданд?

Мувофиқи назари баъзе муҳаққиқон гипербореиҳо 12 ҳазор сол пеш дар ҷазираи Замини наф, ки он вақт ба шакли нимҷазира ба қитъа пайваста будааст, зиндагӣ мекарданд. Ва боз ҳам тибқи назари ҳамин олимони онҳо ба воситаи Алтай, шимолу ғарби Хитой ба Ҳинд муҳоҷират намуда будаанд. Ҳоло гӯё тоифаи Шан, дар он кишвар, ки 2,5 млн. нафарро ташкил медиҳанд, намояндагони гипербореиҳо будаанд. Қисмати дигари муҳаққиқон гипербореиҳоро бо як тоифаи пурасрори ҷуд, ки ба таври асроромез аз байн рафтааст, яке медонанд. Он тоифа тибқи ривоятҳо гӯё рӯзе хоҳад баргашт. Аммо қисми дигари он донишмандон гипербореиҳоро яке аз аҷдоди русҳо медонанд.

Аксар донишмандон Баландии Путораноро - баландиаш 1701 м. - дар шарқи Норилск ва наздики дарёи Енисей кӯҳи Меру тахмин кардаанд. Мувофиқи навиштаҷоти Курма Пурана як вақтҳо дар Баҳри шимолӣ, ки соҳилҳояш ба худудҳои Тибет мерасидаанд, ҷазирае вучуд дошт, ки «Швета-дваipa» ва ё «Ҷазираи Сафед» номида мешуд ва дар он ҷазира ҷовидонон зиндагӣ мекарданд. Ба гуфтаи ин манбаъ дунёи ҷисмонии ҷовидонон бо маҳзари эзадон

пайвастагӣ дошт ва сокинони он дар ду олам зиндагӣ мекарданд: яке дунёи воқеии моддӣ ва дигаре - дунёи руҳонӣ. Мабнӣ бар ривоёти тибетӣ Ҷазираи Сафед ягона ҷоест, ки тақдири дигар двипаҳоро аз сар намегузаронад; вайро на бо об, на бо оташ нобуд карда намешавад, зеро вай Замини Ҷовидон аст. Дар бораи ҷазираи Шамбала Маҳатма Кут-Хумӣ дар яке аз мактубҳояш ба Синнета гуфтааст: «Воқеаи бузург – тантанаи «Писарони Рушанӣ»-и мо, сокинони Шамбала (он замон ҳанӯз ҷазирае дар баҳри Осиёи Марказӣ) аз болои муғони худҳо ва беҳаёи Посейлонис – расо 11.446 сол қабл аз ин рӯй дода буд».²⁶⁴

Е.П. Блаватская дар китобҳои машҳури худ «Доктринаи ниҳонӣ» ва «Изидаи фошшуда» дар бораи «писарони Худо» дар «ҷазираи муқаддас» нақл кардааст. Сарчашмаи ин ривоят, чи тавре ҳуди Блаватская иқро кардааст, яке аз куҳантарин китобҳои дунё «Китоби Дзиан» будааст. То он замон ин китоб ба ягон мутахассиси соҳаи шарқ маълум набудааст. «Дар ривоят омада ва рекордҳои Китоби Бузург («Китоби Дзиан») ҳикоят мекунад, ки хеле пештар аз рӯзгори Одам ва ҳамсари кунҷковаш Ҳаво, дар он ҷое, ки ҳоло кӯли обаш шӯр ва биёбони беодаму беҳосил ба ҳам меоянд, баҳри васеи мавқеъ дошт, ки ба воситаи тамоми Осиёи Миёна ба самти шимол ва то доманаҳои ғарбии Ҳимолои мағрур доман мекашид. Дар он Баҳр ҷазирае буд, ки дар зебӣ дар ҷаҳон ҳамто надошт ва он ҷойҳои бозмондагони охири Ниҷоде буданд, ки пеш аз ниҷоди мо зиндагӣ мекарданд. Онҳо «Писарони Худо буданд...» Аксарияти муҳаққиқон ин ҷазираро ба биёбони Гобии кунунӣ айнӣ медиҳанд, ки гӯё он дар ҷои ҳамин биёбон воқеъ будааст.

Сарчашмаҳои хитойи шаҳодат медиҳанд, ки се ҳазор сол қабл аз ин дар Осиёи Марказӣ халқҳои қадимаи дӣ ва динлин

²⁶⁴ Мактубҳои Маҳатма, 92.

зиндагӣ мекардаанд. Хусусияти фарқкунандаи онҳо қиёфаи хиндуаврупой, чехраи дарозрӯя, пӯсти сафед, чашмони равшан ва мӯйҳои маллашон будааст. Баъзе олимони ҷойгоҳи сукувати ин халқиятҳоро биёбони Гобӣ қаламдод кардаанд. Олимони Германия Эскард ва Гаусгоффер ба як ривояти қадима, ки тибқи он гӯё «сӣ ё чил қарн пеш аз ин дар Гобӣ як тамаддуни тараққикардае вучуд доштааст» таъя намуда, ҳамроҳ бо гурӯҳи Фула чунин боварӣ доранд, ки зиндамондагони тамаддуни Гобӣ наҷоди асосии башар ва саравлоди ориёӣҳо будаанд.

Дар бораи мавҷудияти як тамаддуни хеле қадими замони атлантиҳо дар биёбони Гобӣ на танҳо олимони таъриху бостоншинос, балки ҳатто фолбинону пешгӯён низ изҳори назар намудаанд. Масалан фолбини машҳури америкой Эвенс Кейсӣ, ки баъд аз фолбиниҳояш дар бораи Атлантида хеле ном бароварда буд, дар бораи Гобӣ низ фолгӯӣ кардааст. Мувофиқи ин фолгӯӣҳо аз зери регзори ин биёбон маъбади тиллоӣ ва баъзе ашёе, ки ҳоло ба инсон номаълуманд, бояд пайдо шаванд. Ҳамин чиз яке аз сабабҳои он гардид, ки ҳоло таваҷҷӯҳи тамоми олимони дунё ба биёбони Гобӣ нигаронда шудааст.

Шояд дар биёбони Гобӣ замоне тамаддуне вучуд дошт, вале он бо Шамбала, Ҷазираи Сафед ва ғайра иртибот дошта наметавонист. Яке аз сабабҳои равшан он аст, ки биёбони Гоби зиёда аз 40 млн. сол қабл пайдо шуда буд (дар натиҷаи ҷорӣ шудани обҳои баҳр) ва дар ин муддат аз он чизе ба ёдгор (аз ҷумлаи ривояту асотир низ) мондан муҳол аст.

Солномаи геологӣи Замин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар тайи садҳо ҳазор сол шимоли Аврупо, Америкои шимоли қисман Осиё ва ҳатто Африкаро яхҳои қитъавӣ пӯшонда буданд, ки ғафсии он яхҳо ба садҳо метр мерасидааст.²⁶⁵ Ин қабати ғафси ях борҳо ҷойи худро дар сайёра дигар карда

²⁶⁵ «Зимистони сайёраи мо», зери таърири Б. Љон, аз англ. тарҷумаи Серебрянный Л.Р. 1982.

будааст. Бо ҳамин сабаб иқлими ноҳияҳои гуногуни замин низ пайваста тағйир меёфт. Ҳудудҳои кунунии Қрим ва Кавкази шимолӣ замоне ба иқлими тундра шабоҳат дошт ва тундраи кунунӣ ҷангалзору марғзор будааст.

Олимони кишварҳои гуногуни дунё, аз ҷумла К. Биркенмайер аз Польша, А. Нейрн аз Британия дараҷаи магнитнокии ҷисмҳои қадим, бузургӣ ва самтҳои, ки ҷангоми шаклгирии ин ҷисмҳо сабаб гардиданд, омӯхта, ба ҳулосае омаданд, ки қутбҳои магнитӣ на танҳо мавҷеияти ҳудро тағйир додаанд, балки қутбҳои магнитии шимоливу ҷанубӣ қойҳои ҳудро иваз карда будаанд. Яке аз чунин қойивазкунии магнитии қутбӣ, ки 65 млн. сол пеш ба амал омада, боиси ҳалокати динозаврҳо ва дигар ҷонварҳо гардида будааст. Чунин тағйири қой дафъаи охир 800 ҳазор сол қабл аз ин ба амал омадааст. Қутби магнитии Замин як вақтҳо дар биёбони Сахара воқеъ буд. Дар он замонҳо Англия бо Аврупо мепайваست, гулӯҳои Ла-Манш ва баҳри Шимолӣ вучуд надоштаанд. Осиё ва Аляскаро роҳи хушкӣ ба ҳам мепайваस्ताст. Индонезия бо Осиёи ҷануби шарқӣ пайваст будааст. Гармшавӣ дар шимоли Аврупо ва Америка 20 ҳазор сол қабл аз ин ба вучуд омада будааст. 12 ҳазор сол қабл аз ин тағйироти куллии иқлими дунё рух дода будааст. Дар тайи 4-5 ҳазор соли баъдӣ яхҳои шимоли Аврупо ва Америкаи шимолӣ тамоман об шуданд.²⁶⁶ Тақрибан 3000 сол пеш аз солшуморӣ дар Ҷазираи гулҳо, ки онро Ҷазираи Сафед тахмин мекунанд (мувофиқи солномаи хитой), ситорае афтида будааст.

Тибқи назари баъзе олимони дар болои ҳафт дунёи Сварга дунёи ҳаштуми мутавозун – Свента-Двипа ё ҷазираи Дурахшон, ки номи дигари Ҷазираи Сафед мебошанд, мавҷеъ дорад. Дар асл ин ҳафт дунё ҳамон ҳафт ҷазира-қитъа мебошанд, ки дар дуру наздики кӯҳи Меру воқеъ гаштаанд.

²⁶⁶ Борисенко Е.П., Пасецкий В.М. «Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы». М. 1988.

Воқеан низ қитъа-қазираи аз ҳама боло ҳамин Швета-Дви́па мебошад, ки гӯё дар болои ҳафт дунё ба таври мутавозӣ қад кашидааст.

Шамбала, Тула (Фула), Қазираи Сафед, Агартӣ ва дигар сарзаминҳои ривоятӣ ба хонандаи аврупоӣ кайҳо боз маълум аст. Аммо ҳарчанд ки аксари ин ривоятҳо баромади ориёӣ (ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ) дошта бошанд, ҳам хонандаи тоҷик аз онҳо камтар огаҳӣ дорад. Барои хонандаи рус ва аврупоӣ чунин хизматро қабл аз ҳама Е. Блаватская ва Н. Рерих ба ҷой оварда буданд. Дар Европа Шамбала бо лақабҳои «Кишвари абадзиндаҳо», «Шоҳигарии муғҳо», «Кишвари устодони бузург», «Маркази ниҳони дунё», «Маҳзари тамаддуни кайҳонӣ», «Мероси тамаддуни гумшуда», «Шарнири замон» «Кишвари бузурги бародарии Сафед», «Ҷойгоҳи равшанӣ - биҳишти гумшуда дар замин» «Дунёи камолот ва орзуҳои башарӣ» ва ғайра ном бурда мешавад. Тибетшиносони машҳур чунин мешуморанд, ки Шамбала яке кишвари воқеӣ буда, дар шимол ва ё шимолу ғарби Ҳиндустон воқеъ гаштааст. Н. Рерих, олими италиявӣ Ҷ. Туччи, онро дар назди дарёи Торим - шимоли биёбони Такла-макон, Хитой, Астеин дар назди Кайлас - Тибети Ғарбӣ тахмин намудаанд. Соли 1627 миссионерҳои иезуитӣ Стефан Каселла ва Ҷон Кабрал ҳангоми сафарашон ба Бутан дар барои мавҷудияти Шамбала, ки дар шимоли Ҳинд воқеъ будааст, шундаанд.²⁶⁷

Яке аз муҳаққиқони рус С. Волков, («Миф о Шанбале») ки роҷеъ ба Шамбала ва дигар кишварҳои ривоятӣ таҳқиқот бурдааст, чунин зикр намуда, ки Шамбала дар асарҳои олимони рус - тадқиқотчиёни Осиёи Миёна қариб ки ёдоварӣ нагаштааст. Танҳо Н. Пржевалский як маротиба роҷеъ ба Шамбала ҳангоми сафар худ ба Муғулистон ёдоварӣ намудааст. Аммо бояд, гуфт, ки тавре қаблан ҳам дар

²⁶⁷ Ю.Н. Рерих «Калачакра».

мақолаҳои мо зикр шуда буд, Шамбала дар миёни халқҳои Осиёи Миёна ва аз ҷумла тоҷикон бо номи Чамбул ва ё Чамбули Мастон машҳур буда, дар бораи он кишвари ривояти дахҳо дostonҳо эҷод гардидаанд. Мутаасифона, аксар муҳаққиқон иртиботи миёни Шамбал ва Чамбулро, ки аз лиҳози баргашти овозӣ ба чунин тағйироти андак гирифтор шудааст, пайдо накардаанд.

Дар баъзе мавридҳо мухталитшавии «нажоди ориёӣ» ва «нажоди шимолӣ» зикр мегардад, ки мантиқан саҳеҳ бошад, ҳам аз нигоҳи ҷуғрофӣ ба ҳам созиш надоранд. Арьяна Ваечаро низ баъзе олимони – меҳани ба истилоҳ гиперборейӣ гуфтаанд, ки нисбатан дуруст аст, аммо на Ҷазираи Сафед аст он.

Кашмир

Аксари кулли олимони Кашмирро дар шимолӣ Ҳиндустони кунунӣ, дар ҷое, ки ин шаҳр ҳоло воқеъ гаштааст, шинохтаанд ва ҳеҷ яке ҳатто назареро дар бораи он ки Кашмири нахустин дар дигар мавқеият ҷой дошт, пешниҳод накардааст. Аммо воқеияти ҷойгоҳи Кашмир дар дигар маҳал дар асоси таҳлилҳои рӯйдодҳои даврони «Авесто» бебаҳс аст. Дар баъзе адабиёт ҳатто вучуд доштани ду Кашмир – дохилӣ ва берунӣ зикр гардидааст.

Дар «Бундаҳишн» дар боби мулкҳои Хванирас чунин омадааст: «Дар кишвари Хванирас бас ҷойҳои дигар аст, ки дар ин бадзамонагӣ ва набарди саҳти патёра ба афсуни минуй гузари он баста аст, ки паноҳгоҳҳои Хванирас хонда шавад, ба монанди он кишварҳои дигар чун Кангдиз, замини Саукустан ва дашти Пешонса ва руди Новтозу Эронвич,

Вари Чамкард ва Кашмири андарунӣ».²⁶⁸ Тавре дида мешавад, Кашмир мисли дигар сарзаминҳои эронӣ дар дар Хванирас доништа шудааст. Вале он гуна ки дар бахши «Хванирас» зикр гардид, кишварҳои мазкур дар Хуросон низ доништа шудаанд. Тавре гуфта шуда буд, Хуросон аз сарзаминҳои ду чониби қаторкӯҳҳои Фарғона ва Сарикӯл иборат будааст. Инак маълум мегардад, ки Кашмири андарунӣ дар ҳамҷавории Кангдиж, замини Саукустан, дашти Пешонса ва руди Новтоку Эронвич, Вари Чамкард воқеъ гашта будааст.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки Косаруде, ки дар «Шоҳнома», «Форснома», «Таърихи Табарӣ» ва дигар асарҳо зикр гардидааст, руди воқеъ дар водии Сарикӯл Гёз-дарё мебошад. Гёз худ шакли Кос аст, бо таъсири талаффузи туркӣ ба шакли Кос-Гоз-Гёз баргаштааст. Ин руд ба хоҳири номи пешини Тошқӯрғон Кос – Кашмир чунин номида шудааст.

Муғулҳо дар як рӯйхат, ҳангоми ҷангҳои номи мулкҳои тасхиркардашонро навишта будаанд, ки дар он номи Космир, Кешимир ва косҳо низ вучуд дорад. «Ин аст мулкҳои, ки (муғулҳо – М.Х.) ишғол кардаанд: Хитой, Найман, Соланг, Қарахитой, Канона, Тумат... Кергис, Космир... Косҳо, Аланҳо... Номи мулкҳои, ки часорат нишон дода ҳанӯз тобеъ нашудаанд: Ҳинди бузург, Мангия, як вилояти Аланҳо, як вилояти Хитой... ...Ва Субеети Баадурро ба шимол фиристода амр кард, ки ёздаҳ кишвар ва халқиятҳоро фатҳ намояд: Канлин, Кибчаут, Бачжигит, Дросу, Мачжарт, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимир, Болар, Рорал (Лалат)...».²⁶⁹ Ва ин мулкҳо аксаран дар шарқи Осиёи Миёна ва ғарби Ҷумҳурии Чин воқеъ будаанд. Космир ва Кешимир ҳеҷ гоҳ мулкҳои кунунии Кашмир буда наметавонистанд. Тавре дида мешавад, дар рӯйхат ду номи

²⁶⁸ Бундаишн, боби 14.

²⁶⁹ Юрченко Г. «Христианский мир и «Великая монгольская империя».

ба ҳам наздик Космир ва Кешимир вучуд дорад. Ба ҳар эҳтимол аз ин ду яке Кашмири дохилӣ ва дигаре Кашмири беруни будааст. Вучуд доштани Кашмир дар маҳалле, ки мавриди назари мост, дар адабиёти чинӣ низ зикр гардидааст. Чинишиноси машҳур Бичурин Н.Я. дар мавриди мулкҳои ғарбии Хитой, аз ҷумла Кашмир навиштааст: «Гэшими ё Кашимило дар масофаи 500 ли дар шимоли Боллой воқеъ гаштааст. Заминҳояш 4 000 ли давра дошта, аз ҷаҳор ҷониб бо кӯҳҳо ихота шудааст... Ҳокимаш дар шаҳри Болоулобуло ҷой дорад, ки аз ҷониби ғарб дар соҳили руди Минасӣ воқеъ гаштааст. Рудҳои калон зиёд дорад. Болор аз Яркан дар самти ҷануби ғарбӣ, аз Бадахшон дар самти шарқ воқеъ гаштааст. Боллой ё Буллу дар ҳамхудудии ғарбии Тибет ва ҳамҷавории Боллоӣ хурд воқеъ гаштааст. Дар ғарб бо Ҳинди шимолӣ ва Учан ҳамҷавор буда, дар тобеияти Тибет қарор дорад. Боллоӣ хурд аз самти ҷануби шарқӣ ба Боллоӣ бузург, дар ҷануб 500 ли то Гэшими (Кашмир – М.Ҳ.) ва Солэ – шаҳри Данхуми қарор дорад. Ҳокимаш дар шаҳри Йедо дар соҳили руди Сои менишинад. Дар самти ғарбии Йедо дар қуллаи кӯҳҳо шаҳри калоне воқеъ гаштааст, ки Габуло (Кобул) ном дорад».²⁷⁰ Дар иқтибоси зерин низ равшан аст, ки суҳан дар бораи Кашмири Сарикӯл меравад, на Кашмир ва Кобули кунунӣ. Маълум мешавад, ки то асри УШ мелодӣ Кашмири Сарикӯл вучуд дошта будааст. Бичурин Н.Я. менависад: «Дар кишвари кӯҳии назди Помир чанд хонигарии хурду бузург, масалан Кашмир ва Тохаристон воқеъ гашта буданд. Дар оғози асри УШ онҳо аз ду ҷониб фишор меёфтанд. Аз шимол аз ҷониби тибетиҳо ва аз ғарб аз тарафи арабҳо. Ҳокимон, табиист, ки мустақилияти худро нигоҳ доштан меҳостанд ва ба Империя умед мебастанд. Соли 710 ба Хитой аз Сие, хонигарии на чандон калон дар Ҳиндукуши ғарбӣ сафорат фиристода шуд. Аз

²⁷⁰ Бичурин Н.Я., Отделение VI «Повествование о западном крае». Ч. II.

баъди он соли 713 аз Кашмир сафорат омад, то ки бо Хитой ба муқобили Тибет муносиботи дипломатӣ барқарор намоянд. Шоҳи Кашмир пешниҳод намуд, ки ба кишвараш урдуи иловагӣ фиристода шавад. Баъд шоҳи Кашмир менависад, ки «дар кишвари ман се навъи урду вучуд дорад: пиёда, савора ва филнишин. Ман бо ҳокими Ҳинди миёна пеши панҷ роҳи калони тибетихоро банд мекунам ва дар чангҳо бо онҳо пирӯз мешавам...».²⁷¹ Дар яке аз дастнависҳои қадими санскритӣ омадааст, ки дар водии Кашмир кӯли калоне вучуд дошт. Аммо дар ҷойи ҳозираи Кашмир кӯл вучуд надорад. Аммо дар Сарикӯл кӯлҳо, аз ҷумла Қаракӯли хурд вучуд дорад. Яке аз олимони турки асри 11 Маҳмуди Қошғарӣ гуфтааст, ки Кашмир шаҳри туркон мебошад. Дар ин ҷо низ Кашири ғарби кунунии Хитой дар назар аст, на Кашири Ҳинд.

Дар «Шоҳнома» аз Кашмир борҳо ёдоварӣ ба амал омадааст. Ин шаҳр бо Зобулу Систон наздик буд ва аз ҳамин ҷост, ки Рустамро борҳо дар Кашмир мебинем:

Ба роҳе, ки шуд Рустами шермард,
Баромад зи Ҳинду зи Кашмир гард.

Дар ин ҷо Ҳинд ва Кашмир ҳамчун кишварҳои алоҳида номбар мешаванд, ки ба Ҳинд - минтақаи ҷануби Бадахшон ва ба Кашмир -- Тошқӯрғон айнаият мегиранд. Дар «Таърихи Систон» ва адабиётҳои дигар омадааст, ки Каширро Рустам бунёд кардааст. Ва Кашмир на Кашири дар Ҳиндустони кунунӣ, балки шаҳре буд дар ҷои кунунии Тошқӯрғон, воқеъ дар ғарби Хитой, ки бо эҳтимоми Рустам обод шуда буд. Мавқеияти Кашмир дар Ҷамбу – Зобул дар ҷандин адабиёти ориёиндӣ низ зикр гардидааст. Дар бораи мавқеияти Кашмир ҷунин омадааст: «Бҳума-сварга (ки ба ҳашт варшаи Ҷамбудвиша, ба ғайр аз Бҳаратаварша мутобиқат менамояд)

²⁷¹ Бичурин Н.Я., ҷ. 2, с. 325.

баъзан ҳамчун вилояти Бҳратаварша бо номи Кашмир тафсир мегардад».²⁷²

Кашмир дар бисёр мавридҳо ҳамчун сарзамини эронӣ тасвир карда мешавад, ки мавқеияти ӯ дар ҳамчавории Систон (Бадахшон) ин ҳолро тақозо менамояд. Ҳангоме ки хабари кушта шудани Сиёвуш ба Эрон мерасад, ҳама ба фарёду фиғон меоянд. Баъди чанде сипоҳиён аз сарзаминҳои эронӣ ба назди Рустам чамъ меоянд, ки аҳли Кашмир низ дар миёни онҳост.

Сипаҳ сар ба сар бар дари пилтан,
Зи Кашмиру Кобул шуданд анчуман.

Байти «Зи Кашмир то пеши дарёи Шаҳд, Дурафшу сипоҳ асту пилону маҳд» низ далолат менамояд, ки Кашмири Тошқӯрғон дар назар бошад, зеро ҳадафи туронӣён Эрони водии Фарғона аст. Кашмир, воқеъ дар Ҳинд яке аз онҳост, ба туфайли он номи Кашмири нахустин аз ёдҳо фаромӯш шуд. Бо номи Кашмир ҳамчунин ҳоло деҳаест воқеъ дар назди Нишопур.

Мукрон

Мукрон номи маҳаллест, ки дар «Бундаҳишн» ва «Шоҳнома» зикр гардидааст. Дар «Бундаҳишн» омадааст, ки «Меҳнруд, ки Чехрумеҳноб аст, ба Мукристон равад» ва «Пайдост, (ки) Меҳнруд, ки Чехрумеҳноб аст, ба Кангдиж аст». Тавре дар боби «Кангдиж» зикр шуд, бисёр эҳтимол аст, ки руди Меҳна бо сарзамини ҳаштуми Ахуроофарида Меҳна ҳамном ва дар як мавқеият ҷой дошта бошанд. Дар он сурат Меҳнруд яке аз рудҳо, баҳусус Маркансу ва ё Хосров мебошад, ки аз самти шарқии қаторкӯҳи Сарикӯл сарчашма мегиранд. Аз «Шоҳнома» маълум мегардад, ки Мукрон номи

²⁷² «Астрономические сиддханти» SB 5.17.11р.

сарзаминест, дар ҳамчавории Хуросон ва дар ғарби кунунии Хитой воқеъ гаштааст. Дар ин бора омадааст:

Хуросону Мукронзамин пеши туст,
Маро шодмонӣ ба кам - беши туст.

Тавре дар боби «Хуросон» гуфта шуд, ин сарзамин дар ду ҷониби қаторкӯҳҳои Фарғона ва Сарикӯл воқеъ гаштааст. Бо омӯзиши дигар мавқеиятҳои воқеъ дар ин минтақа дар самти ғарби ҷанубии Қошғар воқеъ будани ин сарзамин таъйид мегардад. Бо Турону Чин, Оби Зирех, Кангдиж ҳамчавор будани Мукронзамин ин назарро таъйид менамояд. Кай Хусрав пас аз кишваркушоии бузург аз Турон аз Мукронзамин ба воситаи убур намудани қаторкӯҳи Тяншан ба Чоч (Тошканд), Суғд (миёнаи водии Фарғона) ба Порсу Эрон ба назди Кай Ковус бармегардад.

Муаллифи «Таърихи Табарӣ» менависад, ки «Кай Хусрав баъди ғалаба бар Афросиёб Кирмон ва Мукронро ба амми хеш дод. Ва подшоҳии Исфакхону Гургону Кӯхистон ба Гударз дод».²⁷³

Кишвари воқеъ ва таърихӣ будани Мукрон бо он собит мегардад, ки ин ном дар чандин маҳалҳои Аврупову Осиё баъдан номгузорӣ гардид. Мутаассифона, дар мавқеияти аслиаш имрӯз ин ном боқӣ намондааст. Дар Ҳинд ва Покистон Ҳинд ҳоло маҳалҳое бо номи Мукрон воқеъ аст. Кӯҳе дар қисмати шимоли ғарбии Ҳимолой Мукрон ном дорад. Шаҳри бандарие дар Германия бо номи Мукрон вучуд дорад. Мукистон дар Эрон, Мокрон – деҳа дар Брест (Белоруссия), Мукур – маҳал дар Қазоқистон, Мукур – маҳал дар Туркманистон, мукурҳо – тоифа дар Туркманистон ва Қазоқистон бо номи Мукурони таърихӣ иртибот дошта метавонанд.

²⁷³ «Таърихи Табарӣ», ҷ.1, с.365.

Синд

Дар «Бундаҳишн» тоифаҳо ба ҳафт гурӯҳ номбар гардидаанд, ки онҳо румиён, туркон, чиниён, гоиён, тозиён, синдиён ва эрониён будаанд. Вале гумон меравад ин номҳо таҳрири баъдӣ буда, дар асл ба ҷои туркон турониён (турон) ва ба ҷои чиниён (синиён – саена) дар назар будаанд. Тибқи таъйиди мақолаи «Устод Шенраб...» дар адабиёти тибетӣ низ роҷеъ ба сукунати ҳафт тоифа дар кишвари Тоҷик зикр рафтааст. Тоифаҳои мазкур дар нахуст дар ҳамҷавории ҳамдигар дар минтақаҳои шарқии Осиёи Миёна сукунат дошта, (агар ба назар бигирем, ки туркон турониён ва чиниён синиён будаанд) ҳама дар шумори тоифаҳои ориёинажод ба шумор мерафтаанд. Румиён дар сарзаминҳои самти шимоли ғарбии қаторкӯҳи Тяншан, турониён - ғарби ҷанубии кунунии Хитой, яъне Хутан ва атрофи он, синиён – ғарби шимолии Хитой кунунӣ, тозиён – Фарғона ва атрофи қаторкӯҳҳои Фарғона, синдиён – мавқеияти кунунии Қошғар ва атрофи он, эрониён – миёни дарёҳои Ому ва Сир ва гоиён (суғдиён) дар шимоли ғарбии водии Фарғона сукунат доштаанд. Баъди муҳоҷирати бузург тоифаҳои мазкур ба аксои дунё пароканда шуданд. Аз ҷумла ҳоло Гойиҳо номи мардумест, ки дар вилояти бостонии Гойя ва шаҳри ҳамноми он (ҳоло ноҳия ва шаҳри Гая ва шаҳри Шаҳибхангӣ дар Бихор) сукунат доранд.

Маънои Синд дарёст. Ҳама рудҳоро ориёхиндуҳо Синд меномиданд. Шояд ин тоифа ба хоҳири он синд номида шудааст, ки дар соҳили руд сукунат дошта будаанд. Вақте ориёиҳо аз сарзаминҳои Осиёи Миёна аз тариқи кӯҳҳои Ҳиндукуш убур намуда, ба сарзаминҳои кунунии Ҳинд муҳоҷират намуданд, руди бузурги ин ҷойро низ Синд, яъне дарё гуфтанд. Баъдан водии ин дарё вилояти Синд номбар гардид. Сарзаминҳои ҷанубӣ дар муқобили ноҳияҳои шимолӣ – Ҳинд - Дакан, яъне ҷануб ном гирифтанд. Аслан

Ҳиндро ҳиндуҳо Бхарата мегӯянд, ки дар ин мавзӯ сухан алохида рафтааст. Ҳинд ё Ҳиндустон номест, ки бештар онро аз хориҷ ном бурдаанд. Вожаи «Синд» баъдан ба шакли «Ҳинд» баргашт.²⁷⁴

Далели вучуд доштани вожаи синд дар замони қабл аз муҳоҷирати ориёӣҳо аз Осиёи Миёна он аст, ки тоифаҳои бо номи синд дар ҳазораи 1 то солшуморӣ дар нимҷазираи Таман, дар соҳилҳои баҳри Сиёҳ сукунат доштаанд. Дар Эстония Синди, дар Нанай Синд, дар Сурия Синд, дар Осетияи шимолӣ Карман-Синд, дар Коми Синдор, дар вилояти Липетск Синд якино, дар Мордовия Синд рово, дар Молдова Букурия –Синд, дар Хитой Синд ном маҳалҳо вучуд доранд.

Таҳлилоти баррасӣ нишон медиҳанд, ки дар минтақаҳои Бадахшони кунунӣ, шимолӣ Ҳиндустон ва ғарби кунунии Хитой чандин руд ва ноҳия Синд номида мешудааст. Бар илова аз ин эҳтимол аст, ки номи яке аз қавмҳо ва кишварҳои ориёӣ Саена ё Син ба шакли Синд ва дар «Шоҳнома» ба Чин баргашта бошад. Аз ҷумла яке аз шохобҳои руди Панҷ, ба эҳтимоли қавӣ Ғунд дар даврони ориёҳиндӣ Синд ё Синдху ном дошта будааст. Бояд гуфт, баргашти забонии синд ба ғунд аз лиҳози забонӣ имкон пазир аст.²⁷⁵ То кунун тамоми пажӯҳишгарон Синдро танҳо дар ҳудудҳои Ҳинди кунунӣ ва

²⁷⁴ Ролье ба табили овози «с» ба «њ», «х», «ш» ва «ғ» мисолҳои фаровоне пайдо кардан мумкин аст. Вожаи «су», «сва», «свас» низ мувофиқи қоидаи табили овози с ба њ ба шаклҳои «њу», «ња», «хваш» ва «хвеш» баргашта, њамчун ниссачаҳои тасдиқии «ња», «њу», «њов», «њова» ва њамчун льоинишҳои «худ», «хеш», њамчунин сифати «хуш» вуҷуд доранд. Дар адабиёти ведоӣ сукарна (хушкор), дар «Авесто» Ёукар (хушкор, кори нек), дар ведоҳои Сом (худои мон, инчунин нӯшобаи муқаддас), дар «Авесто» Ёаума (ғиёби муқаддас) бо њамин сохтмон таркиб ёфтаанд. «Сура» ё «Свар» ба гунаи «Хвар» баргаштааст. Сапта Синдху дар замони ориёиёии авестоӣ ба шакли «Ёапта Ёинд» баргашт ва онро муъаққикини адабиёти авестоӣ њамчун яке аз шонздаҳ сарзамини Аъурофариди ба Ёинд айният доданд. Вале дар асл ин сарзамин ба ноъияи Тирмиз ва атрофи он айният мегирад.

²⁷⁵ Мисолҳои барои чунин баргаштиҳо дар забон зиёдаанд: Сом-нома (њаума аз решаи њав) – ғављидан; њиндолу – ғандолу; мењ- меғ ва ғайра.

водии дарёи Синд вокеъ донистаанд. Вале тавре ошкор хоҳад шуд, Синд низ дар мавкеиятҳои дигаре, ки ҳоло дар бораи онҳо сухан хоҳад рафт, вучуд дошта будааст. Тавре дар «Бундаҳишн» дар бораи Вехруд омадааст, ин руд «(Аз Албурз) ба Хуросон бигзарад, ба Синдбум шавад, ба Ҳиндугон ба дарё резад, ўро он ҷо Меҳронруд хонанд, Ҳиндугонруд низ хонанд». Ҳамин иқтибос сабаб шудааст, ки Вехруд ба руди Синд ва Синдбум ба Ҳинди кунунӣ айнӣ дода шавад. Вале тавре дар боби «Вехруд» гуфта шуд, ин руд яке аз шохобҳои руди Панҷ будааст. Дар «Бундаҳишн» дар бораи яке аз шохобҳои Вехруд – Косаруд омадааст, ки «Ба оби Тўсшаҳр биёяд, онро он ҷо Касафруд хонанд. Ин ҳамон руди Веҳ аст, ки он ҷо Коса хонанд, дар Синд низ Коса хонанд». Бояд гуфт, ки дар ноҳияи кунунии Роштқалъаи Бадахшон маҳал ва руде бо номи Каспар вучуд дорад, ки ба эҳтимол ҳамон Кос аст, ки дар адабиёти асримиёнагӣ зикр шудааст. Албатта, дар бораи руди Синд дар адабиёти асримиёнагӣ назарҳои дигаре низ вучуд доранд, ки онҳо руди кунунии Синдро дар назар доранд.²⁷⁶

²⁷⁶ Меҳрон дарёи ас-Синд, аз қўёҳои Шиқинон лўрӣ мешавад. Дарёи ас-Синд шохоби дарёи Љайһун аст. Аз номи вай (номи) қисмати мулки ал-Ҳинд тасмия шудааст. Вай тавассути ал-Мансур (шояд ал-Майсур – М.Н.) лўрӣ гардида, ба Бағри Бузурги Шарқӣ мерезад, то он ки аз вай дарёҳои кишвари ал-Ҳинд сарчашма мегиранд». Бартолд дар ин хусус навиштааст: «Номи форсиқадимии Ому Веҳруд будааст; дар «Бундаҳишн» гуфта мешавад, ки ин дарё ба бағри Ҳинд мерезад ва дар он лў Меҳрон ном дорад, яъне Ому бо Ҳинд махлут омехта шудааст.» Назари ғамҷун ду шохоби як дарё будани дарёи Ҳинд ва Аму дар яке аз лўғрофидонони аввалини араб Ибни Хурдодбеҳ низ дида мешавад. «Ва дигар рудест, ки онро Синдруд хонанд. Ва аз Мағриби қўи Қасак биравад ва ин қўи Қасакро қўи Ях хонанд. Ва ғамеравад аз сўи ғануб ва ба ғудуди Мултон андар равад ва андар руди Ламғон афтад аз сўи Мағриб». («Ҳудуд-ул-олам») «Ва чун ин се руд ба ғам оянд, Меҳрон хонанд. Ва ғўянд, ки аз сари Қўи Ях ва он қўи Қасак аст, обе бардамад чун фавора ғамҷунон ба ду ним шавад. Нимае аз он сўи шимол фуғуд ояд ва он руди Харноб аст ва нимае ба сўи ғануб фуғу шавад ва он Синдруд аст, он ки Меҳронруд гардад». («Ҳудуд-ул-олам»). («Ин одам ба ман) гуфт, ки Љайһун худ ба худ ба ду шоха лўдо мешавад. Сарчашмаи ин дарё дар қўёҳои ас-Син вокеъ ғаштааст. ... яке аз шохаҳои он дарёи Синд ва шохаи дигараш дарёи Љайһунро ташкил медиғад. (Масолик-ал-мамолик) .

Бояд гуфт, ки хангоми таҳлили рӯйдодҳо ва чуғрофиёи ориёҳои бостон маълум мегардад, ки на як руди Синдху, балки якчандто вучуд дошта будааст. Ин ҳол табиист. Зеро руд ба забони онҳо синд буд ва онҳо метавонистанд тамои рудҳоро синд гӯянд. Аз ҳамин ҷост, ки дар адабиёти ориёхиндӣ чандин рудҳоро дар чандин мавқеият бо номи Синдху дармеёбем. Масалан, дар «Ригведо» Синдху ҳамчун модари руди Сарасватӣ ном бурда шудааст ва тавре дар боби «Харахватӣ» гуфта шуд, ин руд ба Торими кунунӣ айният мегирад.

Дар яке аз асарҳои ориёхиндии баҳшида ба китъаи «Чамбудвипа», яъне Помир чунин иқтибосотро дармеёбем:²⁷⁷ «Дар китъаи Чамбудвипа, дар шарки кӯҳи Мандара ва дар шимоли руди бузург Сита ҳашттоӣ кӯҳи Диргха-Вайтадхя, ғори Тамисра ва ғори Кхандакапратата воқеъ гаштаанд... Инчунин ҳашт руди Ганга ва Синдху ҷорӣ гашта, ҳашттоӣ кӯҳи Ришабхакута вучуд доранд».²⁷⁸ «Дар китъаи Чамбудвипа, дар ноҳияи Бхарата, ки дар ҷануби Меру ҷой дорад, ду руди бузург - Ганга ва Синдху ҷорӣ мешаванд; Аз кӯли Падма (маънои ин вожа нилуфар аст, аммо баъдан кӯли мазкур номи Суманро гирифт – М.Х.), ки дар кӯҳи Чуллаҳимаван, дар ҷануби кӯҳи Мандара воқеъ гаштааст, се руди бузург сарчашма мегиранд: Ганга, Синдху ва Роҳитамша; Дар китъаи Чамбудвипа, дар ҷануби кӯҳи Мандара, шаш руди бузург ҷорӣ мешаванд: Ганга, Синдху, Роҳита, Роҳитанша, Ҳарита ва Ҳариканта...»

Дар «Маҳабхарата» омадааст, ки ҷои сукунати бахликҳо «дар байни панҷ дарё, ки шашумаш Синдху мебошад» воқеъ гаштааст. Дар ин ҷумла муҳаққиқон Панҷоб ва Синди нимқораи Ҳиндро шинохтаанд. Аммо мувофиқи назари баъзе

²⁷⁷ «Стхананга-Сутра». Анга-агамаи сеюм, ганадһараи панҷуми Шри Судһарма Свама. 8.81;2.301; 3.339-344;6.89.

²⁷⁸ «Стхананга-Сутра». Анга-агамаи сеюм, ганадһараи панҷуми Шри Судһарма Свама.8.81.

донишмандони дигар чунин таъйинот ғайримантиқӣ менамояд, зеро ин маҳал аз ҳудудҳои Ҳимован берун аст. Яъне маҳалли зикргардида бо он ки бахликҳо дар шимол, дар ҳудудҳои Ҳимован (Ҳимолой) бояд мавқеият дошта бошанд, носозгор омадааст. Вале агар базъе ҷузъиёти ин ном ва нишониҳо бо ному нишони кишвари Тачиг ё Олмо Лунг, ки дар адабиёти мазҳабии тибетӣ Бон зикр гардидааст, ҳамчунин бо далелҳои рӯйдодҳои адабиёти ориёхиндӣ муқоиса карда шавад, назару манзараи дигаре падида хоҳад омад. Ҷои тазаққур аст, ки дарёи Синдху низ дар адабиёти Бон бо ҳамин ном дар самти ҷанубии кӯҳи Меру зикр гардидааст, ки дар мақолаҳои пешини ин силсила ба яке аз шохобҳои руди Панҷ айнаият гирифта буд.

Дар яке аз асарҳои таърихии Руси бостон дар бораи кишвари Синд ва шоҳ Канишка суҳан рафтааст, ки он сарзамини Синд ба ҳар эҳтимол на Синди кунунист.²⁷⁹

Тавре маълум мегардад, Синди дар адабиёти ориёэронӣ зикргардида дар шимолу ғарби Туркистони Чин, дар домани ҷанубии қаторкӯҳи Тяньшан воқеъ будааст. Ин ном - Синд метавонад аз шакли Син ё Саена баргашт шуда бошад, ҳарчанд иштироки вожаи синд, яъне руд низ имконпазир аст. Синд бо сарзамине бо номи Хиргоҳ ҳамҷавор буд ва ба эҳтимоли қавӣ Хиргоҳ номи дигари сарзамини даҳуми шонздаҳгона Харах(вати) будааст. Дар ин пора аз «Шоҳнома» мавқеияти Синд равшан тасвир гардидааст:

Фаровон дигар марзи ҳамчун биҳишт,
Дехистони бисёру пурбоғу кишт.
Ҷаҳонест аз хубӣ ораста,
Дар ӯ бекарон лашкару хоста.
Мар он марз Хиргоҳ хонад ба ном,

²⁷⁹ А когда русами стал царь править, царь Канишка править, пошли русы, тохары-русы и кушаны-русы, в землю, в Синдскую землю, и развели там скота, вдоволь развели скота, и вдосталь имели, хлеба вдосталь имели. Довелесова книга. Древнейшие сказания Руси. Сказание о земле Ойразской, стр.24.

Чахондида деҳқони густурданом.
Зи як нима бар Синд дорад гузар,
Ба Қаннучу Кашмиру он буму бар.
Дигар нима роҳаш сӯи марзи Чин.
Бипайваст бо марзи туронзамин.

Бояд гуфт, ки ба назари мо дар «Шоҳнома» он гуна, ки кишвари Саена ё Син бо Чин яке доништа шудааст, дар баъзе ҳолатҳо Саена бо Синд низ ҳамчун як кишвар тасвир ёфтаанд. Тавре дар бобҳои гузашта, аз ҷумла «Систон» зикр гардид, Зол ва Рустам ҳокимони Нимрӯз – Бадахшону Хатлони кунунӣ будаанд, ки Зобулу Систон дар ин шумор қарор доштанд. Меҳробшоҳ шоҳи Кобулу Синд аст ва маълум мешавад, ки ин Синд Синди Бадахшон нест, зеро вай дар тобеияти Золу Рустам қарор надорад. Модари Рустам Рудоба духтари шоҳи Кобул ва Синд гуфта шудааст, ки дар ин ҷо Синд, Саена ва Син дар назар аст.

Рустам дар муколамааш бо Исфандиёр аз наҷоди модариаш низ ёдовар шуда мегӯяд:

Ҳамон модарам духти Меҳроб буд,
К-аз ӯ кишвари Синд шодоб буд.
Ки Заҳҳок будаш ба панҷум падар,
Зи шоҳони гетӣ бароварда сар.
Наҷоде аз ин номвартар кирост?
Хирадманд гардан напечад зи рост.

Номи дигари Рудоба Синдухт, на Синддухт аст, ки ин гуфтаро таъйид менамояд. Ба ин шакл Эрондухт, Турондухт духтари кишвари эронӣ ё туронӣ вучуд дорад ва Синдухт низ духтари Син ё Саена хоҳад буд.

Аз рӯйдодҳои «Шоҳнома» ошкор мегардад, ки Синд дар нахуст ба сарзаминҳои эронӣ бахш гардида буд. Дар замони Ковус туронӣ онро тасаллут намуданд. Дар замони Кай Хусрав ин кишвар боз ба шумори сарзаминҳои эронӣ шомил гардид.

В-аз он пас Манучеҳр аҳде навишт,
Саросар ситоиш ба сони бихишт.
Ҳама Кобулу Дамбару Мои Ҳинд,
Зи дарёи Чин то ба дарёи Синд.
Зи Зобулситон то ба дарёи Буст
Ба оин набиштанд аҳде дуруст.

Йама – Чамшед

Дар адабиёти ориёҳиндӣ эзади Қонун ва адолати судӣ ба шумор рафтааст. Ёро худои Дҳарма ва шоҳ низ гуфтаанд. Дар адабиёти ведой нишонаи фарқкунандаи Йима ҳукуматчӯбест, ки данда²⁸⁰ ном дорад. Гӯё ӯ аввалин инсоне будааст, ки шаҳди маргро чашида, роҳро ба сӯи он дунё, ки Питрилок (Мулки падарон) ном дорад, кушодааст. Ин хусусиёти ӯ дар адабиёти авестой бо он шарҳ меёбад, ки вақте аҳоли зиёд ва мулк танг мешавад, ӯ заминро шигофта, онро васеъ мекунад. Ҳамчунин ӯ хангоми яхбандии бузург кӯхеро шигофта, дар он тухми набототу ҳайвонотро то обшавии яхҳо ҳифз намудааст. Дар адабиёти авестой Йима ё Йимак шоҳи даврони тиллоӣ шумурда шудааст. Ё шояд ягона қаҳрамони адабиёти ведоист, ки бо шукӯҳу ҷалоли тамом ба адабиёти авестой гузаштааст. Дар адабиёти меросии тоҷику форс низ аз ӯ ҳамчун яке аз шахсиятҳои машҳур бисёр ёдоварӣ ба амал омадааст.

Тавре қаблан тазаккур шуд, дар адабиёти ориёҳиндӣ, ки мулкҳо ба ҷаҳор қисмат ҷудо шудаанд, ӯ ҳокими сарзаминҳои ҷанубӣ ба шумор рафтааст. Ин сарзаминҳо ба водии дарёи Панҷ айният меёбанд. Бесабаб нест, ки дар водии ин дарё ҳам аз соҳили ҷап ва ҳам аз соҳили рост номҳои зиёде вомахӯранд, ки аз номи Йим-Йам-Чам тасмий шудаанд. Чунин номҳоро ҳудудҳои Бадахшону Хатлон то

²⁸⁰ Маънои данда дар адабиёти ориёҳиндӣ дандона аст.

худудҳои Ҳироти Афғонистон дарёфт кардан мумкин аст. Тавре маълум аст, ориёҳо ҳеҷ номеро бесабабе ва бечихате номгузори накардаанд ва аз ин рӯ мавҷудияти номи Чам дар худудҳои «сарзаминҳои ҷанубӣ» далели муътамадест ба воқеияти Ҷим ва ҳукумати ӯ дар водии дарёи Панҷ. Зимнан бояд тазаккур дод, ки тамоми номҳои ориёхиндӣ нисбати маҳалҳо дар худудҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон номҳои шахсиятҳои воқеӣ – шоҳон, паҳлавонон, сардорони қабिला ва аз ҳамин қабил будаанд. Аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки дар зери ҳар яке аз он номҳо таърихе нухуфтааст. Тавре гуфта шуд, дар водии дарёи Панҷ номҳои зиёди аз номи Ҷам тасмияшуда зиёд аст, ки Ҷамгун, Ҷомгон, Ҷамч, Ҷимит, Ҷимц, Ҷамак, Дашти Ҷум дар ҳамон шуморанд. Зодгоҳи Мавлоно Ҷомӣ - Ҷом низ шояд дар ҳамин шумор бошад. Дар «Ғиёс-ул-луғот» аз Ҷамок ва Ҷамак ном шахрҳо ва подшоҳе тазаккур ба амал омадааст. Дар ин луғати машҳур омада, ки Ҷамон мулкест дар ҷануби ғарбии Ҳиндустон, ки бешак ин ҳамон СамҶаманест, ки дар борааш гуфта шуд. Ва агар воқеан чунин мулке вуҷуд дорад, он низ такрори номи сарзаминҳои аввалияи марбут ба Ҷама бояд буда бошад. Баъзе муҳаққиқин Ҷамани арабро аз номи Чамшад тасамия доништа бошанд ҳам, дар ин маврид далели равшане пешниҳод накардаанд. Дар адабиёти меросӣ дарё ва баҳрро низ Ҷам гуфтаанд. Дар Ҳинд дарёи бузурге дар радифи дарёи Ганга Ҷамуна (Чамна) ном дорад. Аммо ҳамчунин бо назари эҳтимол, дар худудҳои қабл аз муҳоҷирати дарёе бо номи Ҷам шояд вуҷуд дошта будааст.

Дар адабиёти ориёведодӣ дар баробари ҷаҳор укёнус ҷаҳор мулк ё иқлим низ зикр гардидааст, ки он мулкҳои водии ҳамон ҷаҳор укёнусҳо ба шумор рафтаанд. Ҳар як аз ин мулкҳои мутааллиқ ба як эзади ведодӣ буд. Ҷамин тариқ Ҷама –муҳофизи мулкҳои ҷанубӣ, Индра - муҳофизи мулкҳои шарқӣ, Варуна - муҳофизи мулкҳои ғарбӣ ва Кубера – ҳоким ё муҳофизи мулкҳои шимолӣ доништа шудаанд.

Мулкҳои Индра

Индра яке аз эзадони машҳури ведоист. Вай ҳамчун эзади раъду барқ, нерӯи зиндагибахши борон ва неруи кайҳонӣ тавсиф шудааст. Сужети асосии ҷаҳонияти ӯро куштани Вритра - Азозили зимистон ва озод намудани обҳои бандишуда ташкил додааст. С.Л. Невелова аз қавли Р. Дандекар овардааст, ки: «Следует отметить, что концепция Сокрушителя Вритры хронологически предшествует появлению самого образа Индры: эпитет Вритрагхана – Сокрушитель Вритры встречается в ранних пластях «Авесты», где Индра (Индра) еще не упоминается».²⁸¹ Аз тарафи Индра кушта шудани Вритра ҳамчун рамзи обшавии барфҳои кӯҳҳо ва бо талотум ҷорӣ шудани обҳо ба сӯи биёбонҳои беоб қаламдод шудааст. Ба қавли Хилмбарант устураи Индра дар нахустмехани аврупоии ориёҳо, то ба Ҳинд рӯ овардананшон эҷод шуда будааст. Ин назар бо он асоснок карда шудааст, ки гӯё барфҳои зиёд дар минтақаҳои аврупой меборидааст. Аммо зиёд боридаани барф дар кӯҳҳо ва якбора об шуда ба сӯи биёбонҳо ҷорӣ гардидани обҳо хоси кӯҳу водиҳо ва дарёҳои Сиру Зарафшон ва Вахшу Панҷ аст. Шаҳри Индра - Амарватӣ низ дар қуллаи кӯҳи Меру воқеъ шуда, ки он низ ба кӯҳи Исмоили Сомонӣ айният ёфта буд.

Дар миёни муҳаққиқони адабиёти ведой назаре вучуд дорад, ки тибқи он гӯё қисмате аз эзадон, аз ҷумла Индра, низ дар нахуст аз шахсиятҳои воқеӣ буда, баъдан ба устура интиқол ёфтаанд. Маънои номи Индра шиддат, зарба ва тавоноист. Дар ҷангҳо ӯ бо кадом силоҳи таркандаву ҷаҳанда душманонро аз по меафтондааст. Аз ҳамин лиҳоз ӯро «Барқафкан» тахаллус ниҳода будаанд. Сифати эзади асотири Юнони қадим Зевс низ ҷунин будааст. Мушоҳидаҳои нишон медиҳад, ки Индра эзади асотирии замони

²⁸¹ С.Л. Невелова аз қавли Р. Дандекар, с.60.

томуҳочиратии ориёҳиндуҳо аз минтақаҳои кунунии Тоҷикистон мебошад. Тавре дар мақолаҳои қаблӣ тазаккур ёфт, Индра эзоди мулкҳо ва ё сарзаминҳои шарқист, ки он ба шарқи Помир ва шарқи бурунмарзии ин ноҳия нисбат дода шуда буд. Вале азбаски ӯ эзоди бонуфузуи умумиориёии қабл аз муҳочирати онҳо буд, нуфузаш дар мулкҳои эзадони дигар низ паҳн гашта, дар он сарзаминҳо бо номи ӯ номҳои маҳалҳо ба назар расидааст. Тибқи таҳминҳои ин муаллиф номи Индра аз решаи «Инд» ва пасванди –ра таркиб ёфтааст. Зеро дар бисёр маврид номҳои бо шакли Инд, Анд низ ба назар расидаанд. Номҳо бо чунин сохтмон дар адабиёти ведой зиёд будаанд. Дар номи маҳал, деҳа ва ғушҳои мардумӣ боқӣ мондани вожаҳо ва номи маҳалҳо бо решаи Анд, Инд далели он аст, ки ин эзоди ориёҳиндӣ эҷодшуда ва парвардаи минтақаи томуҳочиратии ориёҳо – яъне сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва ҳамҷавори он аст. Яке аз номҳои, ки бо номи Индра тасмий шудани он равшан зоҳир мегардад, ин номи деҳае дар ноҳияи Ванҷ бо номи Андарбаг аст. Ин ном аз ду қисмат Андар (Индра) ва баг – эзад таркиб ёфтааст. Бо чунин сохтмон дар минтақаҳои гуногун номҳои пайдо кардан мумкин аст, ки Андароб, Андарсой дар ҳамин шуморанд. Дар «Шоҳнома» номи ӯ ба шакли «Андар», «Андарӣ» ба назар расидааст ва Андаримон, ки маънояш Марди Андра – марди худост, яке аз паҳлавонони тӯронист, ки паҳлавони эронӣ Гургин ӯро аз пой дарафтондааст.

Номи Индралангар дар самти ғарбии Хитой шакли тағйирёфтаи шаҳри Индрапрастха будааст.

Индра низ, гумон меравад, аз эзадони муштаракӣ замони умумияти ориёҳиндуаврупоӣ будааст. Зеро ин ном дар бисёр минтақаҳои муҳочирати ин тоифаҳо то кунун ба назар мерасад. Индра ба гунаҳои Андора (Пиреней, Фаронсия), Индигирка (Якутия) Индер (Қазоқистон), Андреапол (вил. Калинин) ва ғайра зоҳир гардидааст. Ҳамчунин номҳои зиёде

ба гунаҳои Инд ва Анд дар минтақаҳои гуногуни дунё ба назар расидааст, ки гумон меравад аксарашон бо номи Индра иртиботе дошта бошанд. Қабл аз ҳама, гумон меравад, номи Индра дар номи як тоифаи калони ориёхиндуаврупой бо номи андҳо вучуд дошта будааст.

Мулкҳои Варуна

Яке аз эзадони бузурги ведоист, ки бо Индра муқоиса карда мешавад. Баъзе муҳаққиқин (Р. Рот, У.Д. Уитни) назареро ибраз доштаанд, тибқи он Варуна яке аз баландпоятарин эзадони замони умумияти ориёхиндуэронӣ ба шумор рафтааст. Варуна боришотро ба танзим дароварда, роҳи гардиши Моҳу Офтобро муайян менамудааст. Варуна ҳамчунин муназзамкунандаи мадду ҷазри укёнус низ доништа шудааст. Ӯ дар баробари он ки ҳокими мулкҳои ғарбист, ҳокими обҳои укёнус ва дарёву рудҳо низ мебошад. Нишемангоҳ ва мулкҳои ӯ вилоятҳои ғарбист. Дар адабиёти ориёхиндӣ омадааст: «Ин маликаи кӯҳхост, ки Асто ном дорад, инак ба канори ӯ ва ба Укёнус шоҳ Варуна мерасад»²⁸² Варунаро дар нишемангоҳи худ, дар қаъри укёнус азозилҳо, морҳо, дایتҳо, эзадҳо ва эзадбонҳо ихота кардаанд. Ғарби Фарғона дар шумори мулкҳои эзади Варуна будааст. Вақте офтоб ба ин минтақа мерасид, гӯё сарнишеб ё нагун мерафт. Аз ин ҷост, ки Варуна ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли «ворун» ва ё «воруна» боқӣ мондааст.

Баъд Варина ҳамон номи эзади об дар адабиёти ориёхиндист, ки боришот ва мадду ҷазро ба танзим медарорад ва дар ташреҳоти «Авесто» «эзади тӯфон», «аждаҳои тӯфон» ном бурда шуда, ки Фаридун бо ӯ ҷангида будааст. Ин нишониҳо далолат менамоянд, ки Варуна дар адабиёти ориёхиндӣ ва Варина дар «Авесто» айнак ном будааст. Азбаски ин сарзамин бештар мавриди ҳамлаву

²⁸² Невелова С.Л., «Мифы древн. инд. эпоса», стр.75.

хучуми душманони беруна қарор мегирифт, мардумаш низ бештар ба муҳочират мувоҷеҳ гашта будаанд. Мавҷудияти як силсила номҳои наздик ба Варина дар Россия ва дигар кишварҳои Аврупои далели ин гуфтаҳост. Тоифаи славянии Варинҳо аз Фарғона муҳочират карда буданд. Онҳо дар кишварҳои гуногуни аврупои парешон шуда, аз худ бо номҳои Варна, (Булғория) Варена, (Россия ва Литва) Варенн, (Фаронсия) Варенск, Варнавино (Россия), Варнемюнде, Варнов (Германия) ва тақрибан 15-20 номи дигар шахру маҳалҳо боқӣ мондаанд.

Мулкҳои Кубера

Кубера – ин эзоди ведоӣ нигоҳбони мулкҳои шимолист. Нишмангоҳи ӯ ҳамроҳи эзоди Шива дар кӯҳи Кайлас воқеъ гашта будааст. Аслан ӯро эзоди сарвату боигарӣ, сангҳо ва металлҳои қиматбаҳо номидаанд. Бояд тазаккур дод, ки самтҳо дар адабиёти ориёҳиндӣ шартан дар нисбати кӯҳи Меру ва бештар шарқу ғарб ва шимолу ҷануб дар нисбати ҳам таъйин шудаанд. Аз миёни ҷаҳон эзаде, ки дар нисбати мулкҳояшон суҳан меравад, нишонаҳои Кубера дар сарзаминҳои шимолиаш камтар ба назар расидааст. Дар адабиёти ориёҳиндӣ шаҳри Алоко ва кӯли Алоко аз он Кубера зикр шудааст. Мушобеҳ бо ин ном дар сарзаминҳои ғарбӣ-шимолии водии Фарғона - Элоко, Илок, Айлок ва ғайра вуҷуд дорад, ки Элок, номи деҳа дар Тоҷикистон яке аз номҳои муҳочиратии ҳамин ном аст. Дар «Маҳабҳарата» дар нисбати ҷигунагии мулкҳои Кубера омадааст: «Мо боғҳои Кубера ро дидем, ки дар ҳамворӣ ва таллу теппаҳои соҳилҳои дарёҳои калон ва дараҳои мушқилгузар бунёд ёфтаанд. Дар баъзе ҷойҳои ин мулкҳо барфҳои доимӣ вуҷуд дошта, дар он ҷойҳо на дарахте дида мешавад, на парандаву дарандае. Дар ин ҷо бориш зиёд аст. Аз баъзе ағбаҳо ҳатто парандагон ба мушқилӣ мегузаранд...»

Дев ва бағ

Тибки маълумоти асотири ориёҳиндӣ гӯё 33 ҳазору 33 саду 33 дев вучуд доштааст. Маъноӣ «дев» осмон ва ё рушанӣ будааст. Гумон меравад, ин вожа ба маъноӣ Худо дар замони умумияти ҳиндуаврупоӣ ва қабл аз муҳоҷират вучуд дошт, зеро вай дар забонҳои халқҳои аврупоӣ имрӯз ба гунаҳои зиёде ба назар мерасад. Дар адабиёти ведоӣ Дев (Дяус) ҳамчун худои осмон ва Притхвӣ ҳамчун худои замин - офарандагони ҳама мавҷудоти зинда доништа шудаанд. Вале баъдан номи дев ҳамчун як навъ номи умумии эзадон зоҳир гардид. Тибки тасвири асотири ведоӣ дар анҷоми офариниш ҳашт эзади шукӯҳманд падида омад, ки номи ҳаштуминашон ҳамин Даус – дев буд. Номи дигари вай Прабхаса²⁸³ буда, ки маъноӣ Шӯълаварро дошт.

Дев дар забони санскрит ба шакли *daiva*, дар забони авестой *daeua*, дар забони форсии қадим ба шакли *daīva* вучуд доштааст. Ин вожа ҳоло низ дар забонҳои халқҳои аврупоӣ – албанӣ *demen*; *deva* лит. *divas*, латв. *divu* оск. *doeivas* ва ғайра ба маъноӣ худо мавҷуд аст. Дар асотири Юнони қадим Зевс – падар ва сардори эзадон аз ҳамин реша баромадааст. Ин вожа ба шаклҳои «тео» (теология), «те» (атеизм) низ тағйири шакл кардааст. Дар забони ведоӣ таркибҳои зиёде вомерхӯранд, ки аз қисмати дев низ реша гирифтаанд. Ин ном ҳамеша аз амали неки эздона далел будааст. Масалан *davasya* – лоиқи худо, *devata* –худоӣ, *devata* – худойдод, *devatat* – худовандӣ (адолати худовандӣ), *devi* – илоҳа, *devavanda*, *devastut* - ситоишгари эзадон,

²⁸³ Дар ғӯишноӣ мардумии тоҷикӣ калимаи «прихча», яъне ғӯгирдҷӯб ва «прихас» ба маъноӣ «шӯълавар шудан» вуҷуд дорад, ки бо Прибхаса аз лиъози шаклу маъно наздиканд.

devadasa – хидматгори эзодон ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Дар адабиёти ведой номҳои эзодон Девабхрач, Девака, Девала, Девшуман зикр гардидаанд, ки қисмати аввал номи умумии онҳо ва қисмати дуввум таъйинкунандаи хусусиёташон будааст.

Имрӯз низ дар кишварҳои, ки ойини ахурой нуфуз накарда буд, номҳои аз дев таркибёфта ба маънои марбут ба худо ба назар мерасанд. Баъди зухури ойини зардуштӣ рӯзгори вожаи дев дар қаламрави он ойин табох шуд. Дар манотики нуфузи Ахуро Маздо девҳо ҳамчун махлуқоти зишту бадҳайбат эълон шуданд. Ҳама девон беамон ва қотеона мавриди сарзанишу таҳқир қарор гирифтанд. Ҳамин чиз боис шуд, ки мӯътақидони девҳо, ки дар давродаври минтақаи нуфузи ойини навпайдошудаи зардуштӣ сукунат доштанд, ба муқобили ахуроиён ҷангҳои шадида оғоз намуданд.

Вале ин ҷову он ҷо номи дев ба маънои аввалияи худ боқӣ монд. Ҳамин ҷиҳат аст, ки дар минтақаҳои мавриди таҳқиқ қарориефта номҳои бо дев тасмияшуда ба ҳар ду маънӣ ба назар мерасанд. Девдолҳо, Девлох²⁸⁴ Дева, Девак, ки гумон меравад ин номҳо аз замони нуфузи оини ориёҳиндӣ ба маънои мусбат боқӣ мондаанд ва номҳои Девдор, Девчашма, Девона(су), ва ғайра марбути замони ахурой ва ба маънои манфӣ вучуд доранд.

Аммо бояд гуфт, ки чунин зиёд вучуд доштани номҳои марбут ба «дев» дар номи маҳалҳо ва дар забони мардуми он манотик далели он аст, ки агар ин вожа дар замони

²⁸⁴ Тавре тазаккур шуда буд, вожаи «Девлох» аз таркибҳои «дев» - худо ва «лока» мулк сохта шуда, маънояш «мулки худо» будааст. Чунин шакли вожасозӣ дар забони ведоӣ зиёд истифода шудааст, ки мулки ондунёии Ёма - «Питрилока» - «Мулки падарон» (Питри- падар, лока мулк) аз ҷамон шумор аст. Дар забони литвонӣ ин вожа ба шакли «лайкос» - воді, латишӣ «лукус» вуҷуд дорад, ки баъзе муяққикин онро ба «лока» марбут донистаанд. Вожаи «қишлоқ» низ бояд лафзи ориёҳиндӣ буда, аслан аз «кшетра лока» таркиб ёфта бошад.

бисёрхудоии ведой дар маҳалҳои зикршуда вучуд намедошт ва агар ойини ахурой низ дар он ҳукмравой накарда буд, пас ба ҳар ду маънӣ вучуд доштани вожаи дев имкон надошт.

Дар асотири ориёҳиндӣ Худои Офаридгор Брахма доништа шудааст. Ҳамаи эзодон гӯё аз дасту по ва гӯшу чашмони ӯ ба вучуд омада будаанд. Одамон ва морону азозилҳо низ (Дар асотири ҳинди қадим морону азозилҳо махлуқоненад, ки мисли одамону эзодон дар ҳаводиси ҷомеавӣ иштирок доранд) аз он эзадоне пайдо шудаанд, ки аз Брахма ба вучуд омадаанд. Маричӣ, Атрӣ, Ангирас, Пуластё, Пулахо, Дакша, Вирсинӣ, Рудра, Крату ва бисёр эзодон дар ҷумлаи офаридаҳои Брахма қарор дошта, дар навбати худ аз онҳо Кашияпа, Дхарма, Брихаспатӣ, Угратхё, Сомварта ва дигарон ба вучуд омадаанд. Аз баъзе эзодон насли ғайризодон – ракшасҳо, дайтҳо ва данавҳо пайдо шудаанд. Ҳамин тариқ, баъдан эзадони бисёре пайдо шуда, дар шӯҳрату овоза яке ҷои дигареро ишғол мекунад. Дар шумори одамон Ману нахустодам доништа шудааст.

Баъдан мавқеи Дев сушт шуда, ҷои ўро Индра ишғол мекунад. Дар баробари ин эзадони, ба истилоҳ соҳавӣ, пайдо мешаванд, ки Сура - эзоди офтоб, Савитар, - ҳамчунин эзоди Офтоб, Сура – эзоди май, Сома – эзоди Мох, Агнӣ – эзоди оташ, Кама – эзоди ишқ, Сканда – эзоди ҷанг, Ғаниша – эзоди ҳикмат, Сарасватӣ – ҳамчунин олиҳаи хирад ва суҳан ва ҷунин бисёр эзадони дигар дар ҳамон шуморанд.

Муҳаққиқин тамоми эзадони ориёҳиндиرو ба ду гурӯҳ – авваливедой ва баъдиведой ҷудо карда, аксаран пайдоиши ин ҳар ду гурӯҳро ба давраи баъдимухочиратӣ ва ҳатто ба асрҳои УШ-УІ то солшуморӣ мансуб доништаанд. Вале тавре дар мақолаи пешин дар мисоли Индра, Ёама, Варуна ва Кубера маълум гардид ва дар мисоли дигар эзодон баъдан тазаккур хоҳад шуд, ки ҳама онҳо эҷодшудаи замони то муҳочиратианд. Гузашта аз он, таҳлил ва муқоисаи номҳо дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва манотиқи ҳамхудуди он нишон

медихад, ки бо номҳои қисмати зиёди ин эзодон номҳои маҳалҳо ва мавзеҳои боқӣ монда ва қисман дар гуишҳои мардумӣ низ то кунун ин номҳо дар шаклҳои тағйирёфта вучуд доранд.

Бисёр муҳаққиқин чунин назар доранд, ки «дев» номи эзадони замони ориёҳиндӣ буда, дар замони ахурай чояшро ба «баг» додааст. Дар «Авесто» аз ин вожа зиёд тазаккур ба амал омада ва қисмате аз он низ «Бағон Яшт (Яшти эзодон) номида шудааст. Дар қисмате аз ин китоб омадааст: «Он бағ, он радро меситоям, он Ахуро Маздо, он додор, паноҳбахш ва пайдооварандаи ҳама некиҳоро». Маънои вожаи «бог» (баг, боғ, воғ, бах) «бахшанда» будааст.²⁸⁵

²⁸⁵ Вожаи «бахш» низ аз ду қисмат – решаи «бах» ва пасванди –ш таркиб ёфта, маънои бахшояндаро дорад. Ҳамчунин вожаи «бахт» (бах-т) низ, ки ба қавли «Ғиёс-ул- луғот» баргаште аз «бахш» будааст, шояд ба маънои қисмати худодода ифода шуда бошад. Чунин шакли вожасозӣ дар забони ориёҳиндӣ ва ё ведоӣ зиёд ба назар расидааст. (Масалан пах - пақ) - пахш) Таҳмин аст, ки ин вожа дар нахуст номи худои Бъага ва баъдан сифати дигар эзодон, аз ҷумла Бъагаван – ба маънои соғиб - лақаби Шива вуҷуд доштааст. Ҳамин вожа дар забони тоҷикӣ ба маъноҳои «бахшидан» ва «боғ» инчунин ба гуна ва маънии «бег» (бек) баргашта, дар забони русӣ ба шакли яккатоз ифодакунандаи номи худо - «бог» гардид. Дар ин забон гунаи дигари номи худо «господ» шояд тарҷумаи айнани вожаи «бог» будааст. Дар Ӣудуди Истаравшан тақрибан дар асрҳои VI-V то милод бо номи Бага номи маънале ёд мешавад, ки гумон меравад, бозмондаи замони ойини ведоӣ ва аслан Бъага бошад. Ҳамчунин дар баъзе забонҳои ба истилои авропоӣ ва аз ҷумла немисӣ ин вожа дар бисёр номҳои маънаӣ ва шахсиятҳои боқӣ монд, ки «Пурбах», «Кулмбах», «Бахман» ва ба шакли содда «Бах» дар Ҳамин шумор настанд ва ё будаанд. Номи маъналотӣ Тоҷикистон, ки аз боғ (баг) таркиб ёфтаанд, аз лиъози шакл ба се гуна ва аз лиъози маънаӣ ба ду гунаанд. Нахуст ба шакли баг ё бак (Андарбаг), дуввум ба шакли боғ (Сорбоғ), севум ба шакли воғ (Пунарвоғ), ки ин шаклҳои Ҳама ба маънии худо омадаанд. Дуввум «боғ» ба маънои дарахтзор (Чорбоғ) омадааст. Вале ба назари баъзе донишмандон боғ ба маънои дарахтзор низ дар нахуст маънои худоро доштааст. Дар замони ойини Аъуроӣ ҷойгоҳи ибодати худо бештар лаби дарё, қуллаи қӯн ва ё миёни дарахтзор буда ва аз ин се охири бештар маъмултар ва созгортар будааст. Ҳамин тариқ, дарахтзор – ҷойгоҳи парастиди бағ – худо, номи худо – боғро гирифта будааст. Тавре қаблан тазаккур шуд, ин ном аз лиъози маънаӣ баъдӣ коши ёфта, аз мансубияти эзодон ба мансубияти одамон низ зуъур намуд. Дар давлатҳои феодалии Осиёи Миёна унвони яке аз мансабҳои ва умуман номи давлатдорон бек ва ё бег буда, ки боз Ҳам тибқи назари баъзе донишмандон аз

Асура – Ахура

Дар адабиёти ведой Асурхо ҳамчун махлуқоти ғайрихудо тасвир шудаанд. Аксари муҳаққиқин бо истиноди он ки ҳама он калимаҳои ведой ки бо а шурӯъ мешаванд, маънои инкории –на доранд, ин вожаро ҳамчун «на худо» шарҳ додаанд. Аммо ба қавли Т. Барроу дар забони қадимии ведой асура ба ду маъно - соҳиб (ҷаноб) ва азозил истифода мешудааст. Вале дар замони баъдии ведой танҳо маънои дуввуми он мавриди истифода қарор гирифтааст. Ҳамчунин ба қавли ин донишманд этимологияи дурӯғин дар мавриди вожаҳои asura – азозил ва asita – сиёҳ ба эҷоди ду калимаи дигар овард, зеро пешванди а дар ин вожаҳо саҳван ҳамчун пешванди инкории –а маънидод шуда, вожаҳои муҳолифи онҳо sura - худо ва sita – сафед ба вучуд омаданд.²⁸⁶ Этимоднокии ин назар бо он тақвият меёбад, ки сура ба маънии худо дар адабиёти ориёҳиндӣ ба назар нарасидааст. Сура танҳо номи эзади май ва номҳои мушобеҳи Сураса, Суратха, Сурача номҳои алоҳидаи аз ҷумла ғайриэзодон низ ҳастанд. Асурхо дар чархонидани укёнуси Бузург ҳамроҳи эзодон барои ба даст овардани нӯшобаи муқаддас амрита (ин вожа аз қисмати а – на ва мрита – мурдан таркиб ёфта, маънои намиранда – ҷовидонро дорад.) иштирок карда бошанд ҳам, баъди ба даст овардани амрита эзодон онҳоро фиреб дода, он нӯшобаро танҳо худашон менӯшанд. Ҳамин тариқ, миёни онҳо ихтилоф ба вучуд омадааст. Аслан асурхо

намон бағ, бағ бар гаштааст. Ин ном ӯло низ намчун лъзъи ном дар номҳои Додарбег, Аъмадбег ва ё ба шакли содда Бек дар миёни мардум вулуд дорад. Љиъати хоси ин назар он аст, ки ин номҳо дар минтақаҳои, ки ойини ведоӣ ва аъуроӣ пайдо шуда ва нуфуз намуда буд, бештар роиъ аст. Дар минтақаҳои ба истилоҳ ғарби Эрон низ, ки ин манотик ӯдудҳои баъди муъольиратии ориёэронинӣ ба шумор мераванд, номҳои бо истифодаи вожаи бағ боғ камтар ба назар расидааст. Дар шумори он номҳои машҳур Бағдод, ки бешак аз Бағ – худо ва дод таркиб ёфтааст, мебошад. Ба назари ин муаллиф вожаи Қарабоғ низ на маънои боғи сиёҳро дорост, балки аслан Қарабоғ – «Қўни Худо» будааст.

²⁸⁶ Барроу Т., «Санскрит», саҳ. 42-43.

мисли эзадон зодагони Худои Брахма ва бародарони калонии эзадонанд. Тибки маълумоти адабиёти ориёхиндӣ асурҳо як замон некукору хайрхоҳ буда, ҳама маросимҳои муқаддасро ба ҷой меоварданд. Вале баъдан ба донишу зӯри худ ғарра шуда, саркашу осӣ гаштанд. Дар баъзе қисмати адабиёти ориёхиндӣ асурҳо ҳамчун эзадони озода қадр гашта, ҳатто баъзе эзадон, аз ҷумла Варуна лақаби асурро доштааст. Вале Асурҳо, ки дар адабиёти ориёхиндӣ ҳамчун маҳлуқоти ғайрихудой мавриди сарзанишу маломат қарор гирифта буданд, дар ойини аҳурой дар шахси Ахуро Маздо дар маснади худой нишаст. Агар асур Ҷаландар боре баъд аз ғалаба аз болои эзадон ҳокими шаҳри онҳо Амраватӣ шуда бошад ҳам, дар дар замони аҳурой ба девон ҳеҷ гуна гузашт ба назар намерасад.

Далели қадимияти ин вожа он аст, ки вай дар аксари забонҳои халқҳои осеёиву аврупоӣ то кунун боқӣ мондааст. Масалан дар забони мордовӣ, azogo, azag – ҷаноб, соҳиб, дар забони удмуртӣ uzei - бой, бадавлат, дар забони мансӣ, oter, ater – паҳлавон, дар забони санскрит asur – ҷаноб ва дар забони авесто ahur низ маънои ҷанобро дорад.

Ҳамин тариқ мебинем, ки дар чандин забонҳо ин вожа маънои соҳиб, ҷаноб ва паҳлавон ё зӯрро дорад. Дар адабиёти ориёхиндӣ низ омада, ки асурҳо ба зӯр ва доноии худ ғарра гашта буданд. Дар «Авесто» Ахуро Маздо худой аз ҳама доно ва аз ҳама тавоно тавсиф шудааст. Ҳама ин ҳол далолат бар он менамояд, тахмин карда шавад, ки дар забони тоҷикӣ вожаи «зӯр» бозмонда ва ё баргашти вожаи асур будааст. Зӯр дар забони тоҷикӣ ва ҳоса дар ғӯишҳои мардумӣ ба ҳар ду маъно, ки дар адабиёти ориёхиндӣ ва «Авесто» омада, истифода мешавад. Нахуст зӯр маънои пурнерӯ ва паҳлавонро дорад, ки асурҳо чунин сифат доштанд. Дуввум, шахсони бадавлату бой ва ё баобрӯ, инчунин донишмандро низ зӯр мегӯянд, ки ин ҳам ба маънои дигари асурҳо мувофиқат менамояд.

Лакшмӣ, Лакса

Дар адабиёти ориёҳиндӣ Лакшмӣ ҳамчун олиҳаи зебой ва хушбахтӣ қаламдод шудааст. Ин олиҳа ҳангоми аз тарафи эзадон ва асурҳо чархонидани укёнуси Бузург бо мақсади ба даст овардани нӯшобаи намирандагӣ (оби ҳаёт) - амрита дар қатори дигар сарватҳо ва сангҳои қиматбаҳо ба вучуд омадааст. Вай баъдан бо эзад Вишну ҳамсар шуда, лақаби Шриро гирифта будааст. Лакшмиро модари эзоди ишқ Кама низ гуфтаанд. Бар илова аз ин, Лакшмӣ ҳамчун эзадбонуи барору пирӯзии шохӣ, ҳамчунин ҳамсари устуравии ҳар як шохӣ қонунӣ ба шумор меравад.

Дар адабиёти ведой Лакшмӣ ба Сарасватӣ - олиҳаи суҳан ва ҳомии илму ҳунар дар рақобат мавриди тасвир қарор гирифтааст. Сарасватӣ дар адабиёти ориёҳиндӣ ҳамчунин номи яке аз рудҳост, ки дар «Авесто», мисли руди Ардвӣ Сура ситоиш ёфтааст.

Ҳамин тариқ, Лакшмӣ ҳамчун эзадбонуи ориёҳиндӣ дар ин адабиёт мавқеи ҳосае доштааст. Номҳои Лакшман, Лаксман, Кандалакша (кунда, қавми Лакш) дар шумори ҳамагон номҳоеанд, ки бегумон аз Лакш реша гирифтаанд. Лакшман номи яке аз номи писарони сулолаи Кавравҳо - Дурёдхон низ будааст. Бар илова, дар адабиёти ведой мавзёе бо номи Лакса ҳамчун нишамангоҳи нимэзадон номбар гардидааст. Агар мавқеияти кӯҳи Меру ва дар қуллаи он мавқеъ доштани шаҳри эзадон Амараватиро ба назар бигирем, мавзёи Лахш, ки дар домани ин кӯҳ воқеъ гаштааст, бегумон ба Лакса айнаият мегирад. Ҳамчунин номҳои Лакшмӣ, Лаксман ва ғайра низ бо Лахш иртибот пайдо менамоянд. Ба далели он ки маънои Лакшмӣ зебоист, тахмин кардан мумкин аст, ки дар забонҳои аврупоӣ вожаи

«люкс», ки маънои олий ва зеборо дорад, аз Лакш баргашт шуда бошад.²⁸⁷

Ваю (Вой)

Дар асотири ориёхиндӣ эзади бод аст. Ин эзад ҳамчунин Анила, Вата, Марута, Матаришван, Швасана низ ном дорад. Ваю ҳамчун нигоҳбони олами миёни замину осмон қаламдод шудааст. «Туро дар ҳаво Боди ҳар сӯй вазанда, посбони зери чархи гардун, нигоҳбон бошад». «Бод ҷовидона дар ҳаракат буда, ҳамчунин дар вучуди ҳама мавҷудоти зинда ҷой дорад. Эзади Вой дар баробари эзадони дигар - Сома, Сурйа ва Агни ҳоким ва муҳофизи мулкҳои байнисамтист. Ба ӯ мулкҳои шимоли ғарбӣ дода шудааст. Имрӯз дар забони тоҷикӣ бештар номи дигари ин эзад Бод, ки аз Вата баргаштааст, роиҷ аст. Вале дар нахуст номи Вой низ ҳамчун эзад маъмул будааст. Ба ин гуфта далел он аст, ки то кунун ин ном дар номи деҳаи Войдара боқӣ мондааст. Тавре маълум гардид, номҳои маҳалҳо на танҳо ба як номи эзадон номгузорӣ гардидаанд, балки бо чандин номи онҳо номҳо ошкор гаштаанд. Масалан номи Бодкен (води Фарғона) бегумон ба маънои кишвари Вата - Бод ба эзади Вой тааллуқ мегирад. Дар забони литвонӣ ин вожа ба шакли «вайас» омадааст. Бод дар тибби Шарқ аз ҷумла аҷамиён, Ҳинд ва Тибет ҳамчун яке аз ҷаҳор унсур аз замони ориёхиндуҳо боқӣ мондааст.

Сканда

Дар асотири ориёхиндӣ Сканда эзади ҷанг аст. Мувофиқи тасвири ин асотир дар ҷанги миёни асурҳо ва эзадон -

²⁸⁷ Лакшмӣ «Лола» низ лақаб доштааст, ки маънояш чандлаъзаина, бебаҳо будааст. Бегумон дар забони тоҷикӣ маънои гули лола низ ӯамин ҷиз аст. (Масалан, дар ин мисраи дубайтии халқӣ ба ӯамин маъно ишора шудааст: «...Ки лола сар баровард, бебаҳо шуд» - *Муаллиф*).

дайтҳо писарони Дитӣ ба тамои кушта мешаванд. Дитӣ аз шавҳараш Кашяпа хоҳиш менамояд ки ба ӯ писаре ато намояд, то вай тавонад Индраро дар ҷанг мағлуб намояд. Кашяпа ваъда медиҳад, ки ин хоҳиши вайро иҷро менамояд. Аз онҳо Вачранги ном писаре ва аз вай Таракӣ ном паҳлавони беназире ба дунё меояд. Таракӣ дар ҷанг ҳоли эзадонро ба танг меорад. Эздон барои ба муқобили Таракӣ зода шудани паҳлавони муносибе Шиваро ба духтари кӯҳҳо Парватӣ (Ума) хонадор меканд. Ҳамоғӯшии онҳо зиёда аз як сол тӯл мекашад.

Эздон бо зораву илтиҷо аз Шива илтимос мекунанд, ки онҳоро аз шарри Таракӣ зудтар начот диҳад. Шива аз оғӯши Парватӣ ҷудо мешавад, ва ба берун омада тухмаи худро ба шӯълаҳои Агни мерезад. Агни вазни тухми Шиваро бардошта натавониста, онро ба оби дарёи Ганга мепартояд. Ганга низ бори тухмаи Шиваро таҳаммул карда натавониста, онро ба соҳил ҳаво медиҳад. Ва дар ҳамин ҷо фарзандӣ эзодӣ, зодаи иштиёқи Шива ва духтари кӯҳҳо Парватӣ ба дунё меояд. Баъд ӯро на Парватӣ, ки ба ҳар ҳол бояд модараш мебуд, балки дигар занҳо тарбия мекунанд.

Сканда ҳамчун паҳлавони бузурге ба воя расида Таракӣ ва дигар асурҳоро мағлуб менамояд. Вай яке аз он эздонест, ки аз асотири ориёҳиндӣ дар кишварҳои аврупоӣ низ баъд аз муҳочират ба таври машҳур боқӣ мондааст. Сканда аз камари падар ба оташ аз оташ ба об аз об ба камишзори лаби руди Ганга партофта шуда, ба таври ғайримуқаррарӣ таваллуд ёфта, калон шуда буд. Дар миёни мардум ҳар навзодеро, ки ба таври ғайри одатҳои маъмула таваллуд шуда бошад, ҳамчунин кӯдаконеро ки партофта шуда бошанд, «сунд» ва «сундакӣ» мегӯянд. Баъдҳо ҷунин кӯдаконро «партов» низ меномиданд.

Шабехияти ном ва маънои Сканда ва сунд далолат бар он менамоянд, ки ин ҳар ду вожа дар асл ва дар нахуст яке буда, баъдан андаке тағйири шаклу маъно кардаанд.

Ғаниша

Ғаниша писари дигари Шива ва Парватӣ аст. Парватӣ баъди ба дунё омадани Сканда, ки на аз батни вай зода шуда буд, аз Шива орзуи писар мекунад. Ғаниша низ бо роҳи ғайри муқаррарӣ ба дунё омада, дар тифлӣ ба офате гирифта мегардад ва барои зинда мондан ба ҷои сараш сари фили Индра Айравати мегузоранд. Ҳамин тариқ ӯ бо тани одам ва сари фил дар даргоҳи Шива вазифаи сардори ҷамъи хидматгоронро бар ӯҳда дошт. Аз ҳамин ҷо номи вай Ғаниша гузошта мешавад, ки ин вожа аз решаи «ғун» (ған) ва пасванди -иш таркиб ёфта, маънои сардори гурӯҳро доштааст. Ғаниша бо раҳнамоии илоҳаи Ҳикмат Сарасватӣ аз қавли Вясии ҳақим, писари Парашар гуфтаанд агар корзори авлоди Бҳаратро дар майдони Куру навишта, бо ҳамин унвон ибодати донишро гирифта буд.

Бо шафқати Брахма ӯ худро тоҷирон, сайёҳон ва савдогарон ва дигарҳо мешавад. Боре ҳангоми посбонии Шива Парашурама, барои он ки Ғаниша ӯро ба даргоҳи Шива ворид шудан наметонад, дандони ашк ӯро бо табар зада мебурад. Ӯ худро барои он аз зарби табар канора намекунад, ки он табарро падараш Шива ба Парашурама тӯхфа карда буд. Ҳамин тариқ, ӯ бо як дандони ашк (дандони фил) метонад ва аз ин рӯ ӯро Ғанишаи Экадант меноманд.²⁸⁸

²⁸⁸ Вожаи «Экадант» низ ду реша эка - як ва дант - дандон иборат будааст. Эка низ дар навбати худ аз решаи э ва пасванди ка таркиб ёфта, ки вай ӯро дар забони тоҷикӣ ба шакли йақ ифода мешавад. Ин вожа дар забонҳои дигари дунё низ ба шаклиҳои мушобеҳи ғив (шугнонӣ), айн (немисӣ), один (русӣ) ва ғайра вуҷуд дорад. Маънои вожаи «донт» низ аз реша ва пасванд иборат буда маъноаш «истодааст» будааст. Вожаи «дандон» дар забони тоҷикӣ дар асл шакли ғамъи дант ва дандонӣ ғамъи дубораи ин вожа будааст. Дар забонҳои халқҳои аврупоӣ дантист (духтури дандон) парадантоз (касалии дандон) аз дант реша гирифтаанд.

Ва аммо номи деҳаи Ғанишов (Тоҷикистон) бешак аз номи Ғаниша тасмия шудааст.

Вач

Вач – илоҳа ва ё эзадбонуи сухан, хушгуфторӣ ва ҳикмат номида шудааст. Вач дар нахуст яке аз эзадони машҳури ведой буда, баъдан бо айниятёбӣ бо эзадбонуи ҳампешаи худ Сарасватӣ маҷхул гаштааст. Вач – сухан дар аксар маврид бо Манас – андеша дар паҳлуи ҳам тасвир ёфтаанд. Боре онҳо бо ҳам баҳс мекунанд, ки кадоме аз онҳо бартарият дорад. Сухан – Вач ва Манас – андеша ҳар яке худро ситоиш намуда, ҳарифи худро наҳ мезанад. Ин баҳси онҳоро эзад Прачапатӣ ба ғоидаи Манас ҳал мекунад. Вач баъдан дар шакли вач дар «Авесто» зоҳир гаштааст. Тавре дар мақолаҳои пешин ишора шуда буд, вач - вач баъдан дар забони форсӣ ба шакли вожа баргашт. Вале ин вожа дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ ҳамеша вучуд дошт. Вач-вач кардан ҳоло низ ба маънои бисёр гуфтан, вачас кардан - ба маънои пайваста гуфтан, вачарас задан - ба маънои беҳуда гуфтан вучуд дорад. Тавре қаблан зикр шуда буд, дар забони русӣ шаклҳои важ-ный ва у-важ-аемый низ шояд аз вач таркиб ёфта ба маънои қобили сухани лозимӣ омада бошанд.

Сурасен – Сурушан (Истаравшан)

Дар бештари минтақаҳои Тоҷикистон ва атрофи он номҳои кӯху дарё ва мавзеъу маҳалҳо дар иртиботи ҷаҳор дин – бисёрхудоии ведой, яктопарастии ахурой, бутпарастии буддой ва ислом номгузорӣ гардидаанд. Дар ин миён номҳои марбут ба ду ойини нахустин бештар ба назар расидаанд. Чунин бартарият, ба назари мо, ба он хотир сурат гирифтааст, ки макони пайдоиши ҳар ду ин ойин ҳамин минтақа будааст. Аммо омӯзиши номҳои маҳалҳо ва баъзе

хусусиёти адабиёти ведой далолат бар он менамоянд, ки дар хангоми муҳочирати ориёҳиндуҳо аз пайдоиши ойини ведой на камтар аз ҳазор сол гузашта будааст. Тавре қаблан тазаккур рафт, албатта, баъди муҳочират низ қисмате аз ориёҳиндуҳо ва ё протоҳиндуҳо (аслан ориёточикҳо) ҳамчунон дар эътиқод ба ойини ведой дар нахустмеҳан боқӣ монданд. Ҳамин тариқ, ойини ведой аз оғози ҳазораи дуввум тақрибан то охири асри VI-V дар ду минтақа – Ҳинд ва ҳудудҳои Тоҷикистон ва ҳамчунин, шояд дар роҳи муҳочират – минтақаи Афғонистони кунунӣ нуфуз дошт. Муҳочирати аврупоӣ низ, албатта истисно нест. Ойини ахурой, ки низ дар қисмате аз ҳудудҳои Тоҷикистони кунунӣ ба вучуд омада буд, бо ойини ведой бо бархӯрдҳои шадиде рӯ ба рӯ омад. Ва баъди чанде ин ойини нав низ бо сабабҳои гуногун ба муҳочират мувочех гашт. Вале мисли номҳои ведой дар маҳалҳои нуфузи ойини ахурой номҳои марбут ба ин дин низ зиёд боқӣ монд.

Аз пайдоиши ойини ахурой ва китоби «Авесто», ки дар оғози ҳазораи I то солшуморӣ тахмин шудааст, то интишори дубораи он аз тарафи Доро дар минтақаҳои васеътари Осиёи Миёна тақрибан панҷсад сол гузашт. Гумон меравад, баъди ҳамин рӯзгори ойини бисёрхудоии ведой дар ин минтақаҳо, бар истисноӣ чанд кунҷу канори маҳдуд ба охир расид.

Ҳамин тариқ, ҳама номгузориҳо дар иртиботи ойини ведой бояд то ҳамин давра сурат гирифта бошанд. Ва агар онро ба назар бигирем, ки баъди муҳочирати ориёҳиндуҳо тақрибан, аз оғози ҳазораи II то солшуморӣ нуфузи ойини ведой ва номи шохону эзадони ведой оҳиста-оҳиста бозмемонд, бояд тахмин намуд, ки аксари номҳои ведой, ки дар асрҳои V-IV дар минтақаҳои Осиёи Миёна вучуд доштанд, ҳанӯз дар замони қабл аз муҳочирати ориёҳиндуҳо номгузорӣ гардида буданд. Номҳои маҳалҳо бо номҳои эзадони ведой – Пушон, Ғаниша, Индра, (Пунарқхан) Сура, Ка, Кача, Кама, Лакшмӣ ва бисёр дигарон дар замони

нуфузи ойинҳои зардуштӣ, буддой ва баъдан ислом то имрӯз боқӣ мондаанд. Водии Фарғона яке аз марказҳои ойини ведой буда, чанд гоҳе давраи аввалияи пайдоиши ойини зардуштиро аз сар гузаронда буд. Аз ҳамин ҷост, ки номҳои ведой ва ахурӣ дар ин минтақа паҳлуӣ ҳам қарор гирифтаанд.

Истаравшан низ бояд номи даврони адабиёти ведой бояд буда бошад. Ин ном дар сарчашмаҳои таърихӣ дар шаклҳои гуногун зоҳир гаштааст. Он гунаҳо ба шаклҳои зеранд:

- Усру –шана (шана)
- Асру-шана
- Ушру-сана (шана)
- Осру –шана
- Суру –шана
- Сару-шана
- Шару –сана
- Устру –шана
- Утру-шана
- Сатру –шана
- Истру –шана
- Истарав-шан
- Истрав-шан (Истру-шан)

Тавре сарчашмаҳо шаҳодат додаанд, ин ном дар замони қабл аз ҳуҷуми Доро ба Осиёи Миёна вучуд доштааст ва аз ин рӯ, онро, бегумон, ба ойини ведой марбут доништан саҳеҳ хоҳад буд.

Азбаски маънои номи Усрушан бо номи яке аз эзадони силсилаи офтоб тахмин мешавад, ҷойи он аст, ки роҷеъ ба ақсари эзадони ин силсила маълумоти мухтасаре ироа гардад.

Савитар

Дар миёни эзадони ведой чанд тан аз эзадони марбут ба офтоб вучуд доранд ва нахуст аз онҳо Савитар ном дорад.

Маънои Савитар бедоркунанда, зиндакунанда - эҳёгар будааст. Ин вожа аз феъли *su* ташкил шуда, ки холо дар забони тоҷикӣ ба шакли зӣ (зих, зист ва ғ.) ва дар забони русӣ ба шакли жи (жизнь, жить) вучуд дорад. Он чи ки *ӯ* ба эҳёву бедорӣ марбут аст, гумон кардан мумкин аст, ки вожаи «зебо» (зи-бо) бо ҳамин вожа алоқаманд буда, дар нахуст бо вожаи русии живой ҳамшаклу ҳаммаъно будааст.

Сура (Сурйа)

Эзади дигаре, ки ба силсилаи офтобӣ мутааллиқ аст, Сура - Сурйа ном дошта, маънояш Пуранвор аст. Рӯзофарин, Зулматкуш аз сифатҳои ӯянд. Тибқи маълумоти асотир Сурйа сайёро аз паси худ кашида, маркази Замин - кӯҳи Меруро, ки дар болои он шаҳри нишешмангоҳи эзадон Амараватӣ воқеъ гаштааст, давр мезанад.²⁸⁹ Ин эзад офаридгорест, ки тамоми мавҷудоти зиндаро зиё мебахшад. Вай ҳангоми ғуруб самти шимолии кӯҳи Меруро равшан менамояд ва давр зада, субҳгоҳи бозпас аз ҷониби шарқии он баланд мешавад. Вожаи Сурйа, ки дар шакли Сура низ ифода мешавад, дар забони форсӣ ба гунаи «хӯр» баргаштааст. Дар ин маврид дар «Ғиёс-ул-луғот» омадааст: «Хӯр дар форсӣ ба маънии офтоб... ва зоҳиран хӯр дар шакли «сур» бошад, чунонки дар забони китоби аҳли Ҳинд аст. Ва сини муҳмала ба «ҳо» дар ҳар ду забон бадал мешавад. Ва касрати тафовуқи ин ҳар ду забон беш аз ҳад аст».²⁹⁰ Тавре ки ба баргашти овози «с» ба «ҳ» дар мақолаҳои гузашта ишора шуда буд, ҳамин тариқ Сурйа (Сур) низ ба Хӯр баргаштааст ва ин қоидаи баргашт, маълум мешавад, дар аҳди муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ва шояд хеле қаблтар аз ӯ маълум будааст. Назари бисёр муҳаққиқин он аст, ки ин вожа - Сурйа дар шаклҳои гуногун ба бисёр забонҳои халқҳои Аврупо баргашт

²⁸⁹ «Мифы древней Индии», с. 160.

²⁹⁰ «Ғиёс-ул-луғот», санъ. 403.

намудааст. Ба қавли баъзе аз онҳо вожаи «свет» дар забони русӣ ба маънои осмон ва ё дунё ҳамонро баргаштест аз Сурйа аз гунаи svar. Баъзе таҳлили ин муаллиф далолат бар он менамоянд, вожаи Сорбоғ ба маънои «эзади Сурйа» будаву чунин шаклро гирифтааст. Номи ин маҳал дар баъзе ғӯишҳо ва адабиётҳо ба шакли Сорбух низ омада, ва баргашти у ба о дар вожаҳои дигар низ ба назар расидааст. Ҳулбук низ ба эҳтимоли қавӣ баргашти овозии Сурабағ – Сорбоғ аст. Вожайи Сурйа, гумон меравад аз решаи «сур» ва пасванди -йо таркиб гирифта бошад. Аз ин вожа дар забони русӣ вожаи «сол-нце» дар забони латинӣ «сол» дар забони литвонӣ «soule» ба вучуд омадааст. Дар асотири Юнони қадим Ҳелиос (ҳел-иос) бегумон баргаште аз Сурйа аст. Ҳамчунин ба таҳмини ин муаллиф дар забони тоҷикӣ вожаи «сол» аз вожаи «Сурйа» бояд баргашта бошад ва он маънои дар атрофи меҳвари худ як бор гаштани Сур(йо) - офтобро, ки дар як сол як маротибаро ташкил медиҳад, аз худ ба зохир овардааст.

Пушон

Номи яке аз эзадони марбут ба офтоб аст. Маънои ин вожа «баҳрабахш», «сабзидан», «дамидан» аст. Дар «Ригведо» ба ин эзад 8 суруд эҳдо шудааст. Пушон бародари эзадбонуи Сурйа будааст. Вай ҳамии чорво буда, онро аз галаи гургон муҳофизат менамояд. Дар ин маврид дар «Ригведо» омадааст: «Пушон, бирав ба нигоҳбонии говҳои мо!», «Пушон, аспҳои моро нигоҳбонӣ мекунад». (VI.54.6) Пушон ҳамчунин эзади барзгарӣ ва роҳхост. Вай ҳамчун яке аз эзадони машҳури авваливедоист, ки «Ҳокими сайёра» ном бурда шудааст. Гумон меравад, ки вожаи «Пушон» мисли аксари вожаҳои ведой ба тариқи мураккаб аз решаи «пуш» ва пасванди -он сохтор ёфта бошад. Имрӯз дар забони тоҷикӣ

бо вожаи «пӯш» бисёр вожаҳое сохта шудаанд, ки ба маънои баҳрабардорӣ ва фаровонӣ истифода мешаванд. Гумон меравад ҳуди ибораи «либос пӯшидан» маънои аз либос баҳравар шуданро дошта бошад. Гулпӯш, сабзапӯш, ва ғайра ба маънои фаровонӣ низ омадаанд. Дар «Шоҳнома» номи маҳал Пашанг ва ё Пушанг ба ҳар эҳтимол аз номи ҳамин эзад аст. Ҳамчунин номҳои деҳаҳои Пушён (Пушон) ва Пушинг бегумон аз аз номи ҳамин эзаданд. Дар забони русӣ вожаҳои пышный, пушыстый (пух) ва пашм дар тоҷикӣ имкон дорад бо «Пушон» иртиботе дошта бошанд.

Куру - Куруката

Дар сарчашмаҳои таърихӣ роҷеъ ба мавзёҳои Иструшан, Куруката баъзан ҳамчун як маҳал ва баъзан маҳалҳои ҷудогона сухан рафтааст. Ҳамчунин мавқеияти Куруката аз ҷониби олимони гуногун дар ноҳияҳои ҳамхудуди Истаравшан аз ҷумла Ҳуҷанд низ тахмин шуда будааст. Аммо аксаран онро яке аз маҳалҳои аз навоҳии Иструшан доништаанд. Ва аммо дар баҳши маънои номи Куруката низ аксари донишмандон онро аз номи Куруш тасмий доништаанд. Онҳо далел онро овардаанд, ки Куруш баъди тасхири Осиёи Миёна дар ин минтақа чандин шаҳристехкомҳо бунёд карда будааст, ки Куруката яке аз онҳо ба шумор мерафтааст. Аммо таҳлили мушаххасоти марбут ба лашкаркашии Куруш нишон медиҳанд, ки вай дар ҳарду ҳамлаоварӣ (баъзе се низ гуфтаанд) ба ҷуз аз харобкориву куштор он қадар фурсате наёфта будааст, ки шаҳристехкомҳо бунёд намояд. Ё аз ҷониби малика Томирис ҳамчун душмани хунхор кушта шуд ва агар шаҳре низ ба номи вай ҷой медошт, номаш ба зудӣ зудуда мегашт. Ҳамчунин ба водии Фарғона расидани ӯ низ дар ҳеҷ сарчашмае равшан зикр нагардидааст. Аз лиҳози он ки номи Иструшан ва номи маҳали дигари ҳамҷавораш Бага, ки аслан

аз Бҳагаи (номи худо бо маънои бахшанда) орёхиндӣ тасмия шудаанд, Куруката низ бояд аз яке аз номҳои эзадон ва ё шохони орёхиндӣ номгузорӣ мегардид. Дар ин маврид дар ЭСТ аз қавли донишманд Н. Неъматов тахмини аз номи шох Куру тасмия шудани Куруката ба назар саҳеҳ менамояд. Дар худудҳои Осиёи Миёна ва хоса Тоҷикистон бо номҳои замони орёхиндӣ тасмия ёфтани маҳалҳо зиёд ба назар расидааст ва онҳо ба се гуна дараҷабандӣ шудаанд: 1. Номҳои эзадон Ёама (Дашти Ҷум, Жамаг, Йимц, Юмгон), Индра (Андарбаг), Варуна (Фарғона), Пушон, (Пушён), Вай, (Войдара), Ка (Кадара) Пунарғхан (Пунарвоғ), Ғаниша (Ғанишов) ва ғайра. 2. Номҳои шохон – Балх (Баха ва Хлика, Бахлика), Шамбара (Шамбарӣ), Пуруша, (Фурӯш), Панду (Пандовчӣ), Куру (Куруката, Каврак). 3. Номҳои ғайриэзадон ва ғайриинсонҳо Курма (Курма, Кирма), Пулома (Фолума) ва ғайра. 4. Номҳои ҷуғрофӣ. Мандара (Мундала нӯл), Асто (Исто) Укёнуи Шир (Сирдарё) ва ғайра. Дар ин миён яке аз шохони машҳури ведой Куру ном дорад, ки шохӣ сулолаи камарӣ буда, буда чадди шохон Дхритараштра ва Панду будааст. Писарони Панду бо номи Пандовҳо ва писарони Дхритараштра аз номи чаддашон Куру - Кавравҳо ёд шудаанд ва номи маҳалҳо бо номҳои Пандовчӣ ва Каврак бегумон аз номи онҳост. Яке аз ҷангҳои калони қабилаҳои орёхиндӣ миёни бародарзодаҳо Пандавҳо ва Кавравҳо ба амал омада будааст. Аввалин шохе, ки ҷаҳор мулки ориёиҳои қапдимро Сир, Вахш, Панҷ ва кӯли Қарокӯлро ба ҳайси як мамлакати ягона мутахид карда буд, Духшонта ном доштааст. Авлоди баъдии вай, Бҳарата ном дошт, ки яке аз минтақаҳои қабл аз муҳоҷиратӣ бо номи вай – Бҳарат номгузорӣ шуда, ҳамчунин баъди муҳоҷират Ҳиндустонро низ бо номи вай Бҳарата номидаанд. Насли нухӯми Духшонта Куру ном дошт ва бегумон Куруката аз номи вай ва ё номи авлодаш тасмия шудааст. Тавре дар адабиёти ведойӣ омадааст, вақте миёни бародарзодагон Пандавҳо ва

Кавравҳо чанг оғоз меёбад, тамоми қабилаҳои ории минтақаҳои шимолу ҷануб, қисме ба ҷонибдории Пандавҳо ва қисме ба ҷонибдории Кавравҳо, ба чанг медароянд. Дар ин чанги хунин, ки ҳаждаҳ рӯз идома меёбад, қариб тамоми сарбозон аз ҳар ду ҷониб кушта мешаванд. Ҳамон майдоне, ки чанг дар он воқеъ гашта буд, Майдони Кавравҳо (Куру) - Курукшатра ном доштааст. Ва аслан маънои Курукшатра низ майдони Кавравҳост. Баъди муҳоҷират ба Ҳинд номи ин майдонро дубора дар он кишвар номгузорӣ карданд. Ҳоло дар Ҳиндустон номҳои Куручангал ва Курукшатра имрӯз низ боқист. Тибқи баррасии рӯйдодҳо Курукшатра дар самти ғарби кунунии Хитӣ воқеъ гашта будааст. Баргашти Курукшатра ба Куруката ва ё Курушката аз лиҳози овозӣ имконпазир аст. Ва дигар ин ки бо номи ин авлод Пандавҳо—Пандовӣ ва Кавравҳо – Каврак дар ҳудудҳои Тоҷикистон чандин номҳо вуҷуд доранд. Дар миёни тоҷикон то имрӯз бо номи Каврак номгузории шахсон вуҷуд дорад. Ҳамин тариқ, Куруката ва ё Курушката бо номи ҳуди Куру ва ё бо номи авлоди вай тасмия шуданаш имконпазир аст. Ҳамчунин дар замони чангҳои миёни Пандавҳо ва Кавравҳо Каруш ном халқияте вуҷуд дошт, ки ба тарафдории Пандавҳо чангида буданд.

Вале азбаски юнониён ҳангоми лашкаркашиашон ба Осиёи Миёна аз таърихи Ҳинд ва Шарқ чандон огоҳие надоштанд, Курукшатраро ҳамчун Курушката (Киресхета) бо номи Куруш пазируфтанд. Наздикии номҳои Куру ва Куруш (шояд Куруш низ худ аз Куру тасмия) чунин тахмини муаррихони Юнони қадимро ва дар асоси он маълумоти сарчашмаҳои баъди ро шояд ташкил дода бошад.

Ушас

Дар ин силсила Ушас номи эзадбону ва ё олиҳаи лаҳзаи қабл аз субҳдам аст. Муҳаққиқон гуфтаанд, ки дар асотири

ориёҳиндӣ ки таҷассуми муносибатҳои ҷомеавии замони ориёҳиндист, инкишофи ҷомеа дар марҳалаи падаршохӣ қарор доштааст.²⁹¹ Эзадҳо аз ҷинси зан дар тобеияти эзадҳо аз ҷинси мард будаанд. Ягона эзадбонӯе, ки дар хайли эзадон мавқеи назаррас дорад, ин Ушас будааст.

Тибқи назари аксари муҳаққиқон Ушас бо номи худои юнонии Эос, лотинии Аурора, литвонии Аушра, русии Утро ва ғайра ҳамрешаву ҳаммаъност. Шакли дигари мушобеҳи ин вожа усра - usra будааст, ки дар гунаҳои uasar, usar зоҳир гаштаанд. Ин вожа дар «Авесто» ба шакли Oshahin омада, ва ба назар мерасад, ки аз Ушас қадимтар бояд буда бошад. Номи маҳалҳо Уша, Ош, Оёс имкон дорад, аз тариқи Oshahin бо Ушас иртибот гирифта бошанд. Имрӯз дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ вожаи «Аусар» маъмул аст, ки дар нисбати лаҳзаҳои пеш аз дамидани субҳ истифода мешавад. Масалан дар моҳи рамазон барои хӯроки саҳар хӯрдан ибораи «аусарӣ хестан» ифода мешавад. Ва ин вожа бегумон дар миёни шаклҳои боқимондаи дигар забонҳо ба шакли асл наздиктар аст. Вожаи санскритии «аусрабудҳа», ки маъноаш «саҳархез» аст, аз қисматҳои аусра – саҳарӣ ва будҳа – бедорӣ (дар русӣ будить) таркиб ёфтааст.

Дар минтақаҳои, ки пайдоиши асотири ведой ва аз ҷумла, эзади Ушас бо он иртибот мегирад, дар айни замон вучуд доштани номи гунаи дигари он Аусарӣ қобили таваҷҷӯҳ аст. Номи Сурушан – Усрушана, ба ҳар эҳтимол, бо номи ҳамин эзад тасмия шудааст. Шаклҳо ва ё гунаҳои номи ин эзад дар миёни халқиятҳо ва адабиёти мухталиф чунинанд:

- Ушас
- Эос
- Аврора
- Ауша
- Утро

²⁹¹ Эрман В.Г., «Очерк по истории ведийской литературы», 1980 стр. 83.

-Uasar

-Usar

-Usra

-Аусар(й)

Ҳамин тариқ, бо дарназардошти қоидаҳои табдили овозҳо ва муқоисаи гунаҳои Истаравшан ва номҳои эзадбонуи Ушас тахмин кардан мумкин аст, ки ин ҳарду ном айнаи ҳам будаанд. Қисмати пасвандии –шан, –шна, –сан яке аз пасвандҳои забони ведойист, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ ба гунаи –сон ва –вон вучуд дорад. Дар забони ведой низ ин ду пасванд –сан (-сана) ва –ван вазифаи яксон дошта, сифат ва ё сифати феълӣ месозанд. Масалан дар вожаҳои jṛayasana (ба дуриҳо доман кашида), pamasana (номовар), bhiyasana (тарсанда), arsasana (зарарасонанда) номҳои хос Духшасана, Швасана ва ғайра дар ҳамин шумор будаанд. Номҳои қаҳрамонҳои адабиёти ориёҳиндӣ Ломакаршан, Санкаршан, Винашан ва ғайра бо ҳамон пасванди –шан таркиб ёфтаанд. Имрӯз дар забони тоҷикӣ ин пасванд дар шакли –сон, масалан, дар вожаҳои бабрсон, хуршедсон ва дар шакли таркибии ба сони - «ба сони хуршед» «Ба сони чехраи Лайло» (аз устод Рӯдакӣ) ва ғайра бокист. Пасванди –ван низ айнаи бо ҳамин вазифа дар вожаҳои Бҳагавон, Арнавон, Наравон, Аравон, Шервон ва ғайра вучуд дорад. Ҳамин тариқ, номи эзадбонуи Ушас дар шаклҳои гуногун ва пасванди –сан (-шан) ба ҳар эҳтимол ба маънои «Аусрасон» - Сурагуна, «Ҳамсони Аусра» ва шабеҳаи эзадбонуи лаҳзаи қабл аз субҳдам зоҳир гашта будааст. Дар баробари он ки ин ном мустақиман ба эзадбонуи лаҳзаи қабл аз субҳдам метавонад иртибот дошта бошад, ҳамчунин имкон дорад, номи яке аз шоҳон ва ё қаҳрамонҳое бошад, ки ба Аусра монанд карда шудааст.

Бо боварии комили ин муаллиф, аксари номҳое, ки дар адабиёти ориёҳиндӣ, ҳамчунин дар минтақаҳои баъдимухочиратии ориёҳиндуҳо дар нимҷазираи Ҳинд

номгузорӣ шудаанд, номгузориҳои дубораи номи он маҳалҳост. Ба қавли муътамади Т.В. Рис-Девис ҳамаи он номҳо номҳои этнонимӣ ва номҳои кавму халқиятҳо будаанд.²⁹² Дар навиштаҷоти буддоии миёнаи ҳазораи I то солшуморӣ 16 кишвар номбар шудааст, ки инҳоанд: Анга, Магадҳо, Каши, Кошала, Вачи, Малла, Четӣ, Вамса, Куру, Панчала, Мачҷхо, Сурадена, Ассако, Авантӣ, Гандҳара, Камбоҷа. Чанде аз ин номҳо ба номҳои маҳалҳо дар гузашта ва имрӯзи Тоҷикистон шабеҳият доранд ва аммо номи Сураден бештар бо Сурушан мемонад. «Асен» дар забони ведой ба маънои лашкар омада, маънои ин ном метавонад Лашкари Сура ва ё Аусра бошад.

Яке аз гунаҳои охири номи ин шаҳр Истаравшан аст ва гумон меравад дар асл Истру-шан буда, бар асари навишти форсӣ чунин шакли талаффузро гирифтааст. Истр ва ё Истру низ, гумон меравад, яке аз гунаи номи Аусра буда бошад, зеро бо ин шакл дар минтақаҳои гуногуни дигар низ номҳои ба назар расидаанд. Бояд таъakkур дод, ки аксари номҳои эзадони ведоии томуҳочиратии ориёхиндӣ тақрибан дар се маҳал – Осиёи Миёна, Ҳинд ва Аврупо (Осиё низ) ба назар расидаанд ва аз ин лиҳоз номи Истаравшан низ дар шаклҳои дар боло зикршуда дар ин минтақаҳо натиҷаи муҳочирати ориёхиндуаврупоӣ будааст. Ҳамчунин ин ном дар шакли Истр дар баъзе минтақаҳои дигари баъдимухочиратӣ низ ба назар расидааст. Дарёи Дунай дар сарчашмаҳои Юнони қадим ба шакли Истр омадааст. Истра ҳамчунин номи шаҳр ва дарёест дар вилояти Москва. Истранҷо кӯҳ дар Туркия, Истрия – нимҷазира дар Югославия ва Италия, Истрия шаҳр дар шарқи Руминия низ аз ҳамон шумор аст. Дар забони баъзе халқҳои Аврупо Астра номи гулест, мисли аксари гулҳо дар лаҳзаи қабл аз субҳдам мешукуфад ва шояд ба хошти номи эзадбонуи қабл аз субҳдам чунин ном гирифтааст.

²⁹² Davids R. The Buddhist India, Calcutta, 1950.

Устод Аҳрор Мухторов роҷеъ ба маъноҳои Курушкада, Истравшан ва Уротеппа чандин мулоҳизаҳо пешниҳод намуда, саҳеҳ изҳор намудааст, ки маънои Истравшан ва Уротеппа бо равшан ва муқаддас вобаста буда, маънои баландии равшан ва ё теппаи равшанро доштаанд.²⁹³ Номбурда аз қавли манобеъи мӯътабар овардааст, ки маънои «ур» дар номҳои Уршалим (Иерусалим), Урмузд, Ургут, Иркутск, (Ургут ва Иркут шояд ба як шаклу маъно будаанд - М.Х.) Урарту ба маънои равшанӣ ва офтоб омадаанд.

Дар адабиёти ведой «Уру лока» ба маънои фазои (лока) васеъ (уру) омадааст ва Аруна ба маънои Заря номи гардунакаши Хуршед зикр гардидааст, ки миёни ин ҳама як иртиботе эҳсос мегардад. Ибни Балхӣ, Истахрӣ, ибни Фадлон, муаллифи китоби “Ҳудуд-ул-олам...” (982-983), роҷеъ ба чуғрофияи кишвари рус маълумот дода, аз ҷумла навиштаанд, ки дар он даврон сарзаминҳои рус ба се қисм чудо мешуд: Куябия, Славия ва Артания. Аз ҷониби муҳаққиқони рус исбот шудааст, ки Куябия (Куяв, Куйоб) - заминҳои Киев ва кишвари дуҷум Славия заминҳои Новгородро дар бар мегирифтааст. Вале роҷеъ ба мавқеияти кишвари сеҷум баҳс ва назарҳои гуногун вучуд дорад. Ин кишвар Артания ном дошта, гунаҳои ин ном – Артаба, Ортаб, Арта, Арса, Арсания будаанд. Аксари олимони онро дар шарқ ва шарқи шимоли Россия, дар Сибири ғарбӣ, дар ҳавзаи дарёи Об суроғ намудаанд. Билкул имкон дорад, ки дар он даврони муҳочирати номҳои Артаба ё Ортаба ба муҳочират мувоҷеҳ гашта худ ба шакли Ёротеппа боқӣ мондааст.

Бо назардошти он чи гуфта шуд, агар муҳочирати ориёиндӯҳо дар оғози ҳазораи II то солшуморӣ ба амал омада бошад, албатта то муҳочираташон чандин ҳазор сол дар ин минтақаҳо сукунат доштаанд Ва пайдоиши ойини ба

²⁹³ Мухторов А., «Курушкада, Истравшан, Уротеппа», Душанбе, 2000.

истилоҳ бисёрхудои ва ё ведой қабл аз муҳочират, ба ҳар ҳол, набояд камтар аз ҳазор солро ташкил диҳад, зеро хангоми муҳочират онҳо «Ригведо» ва дигар осори ведойиро дар шакли комил бо худ мебурданд...

Кама

Кама дар адабиёти ведой номи эзади ишқу муҳаббат аст. Тасвири вайро эзаде ташкил додааст, ки дар китф камон дошта, тирҳояш аз гулҳо будаанд. Шакли дигари ин ном Камадева буда, маънои эзади ишқро дорад. Маънои дигари ин ном дар адабиёти ведой эзади хоҳиш ном дорад. Ба ҳар ду ин маънӣ дар “Маҳабхарата” омадааст: “Охир аз барои ту, эй шахлочашм, эзади ишқ маро пайваста нишони пайконҳои чонгудоз гардондааст... Эй меҳрубони камсухан, маро, ки Кама ба чону дилам мисли мори захрогин неш мезанад, ба худ бихон!”²⁹⁴ Дхармаи бузург, ки сурати одамиро қабул кардааст, ба тамоми олам оварандаи саодат аст ва Кама аз синаи рости Брахма ба вучуд омадааст. Ё се писари олиҷаноб дошт, ки дили тамоми мавҷудоти зиндари ба ҳайрат оварда буданд: Шама (Дунё), Кама (Хоҳиш), Ҳарша (Шодӣ).²⁹⁵ Тибқи тазаккуроти дигари асотири ҳиндӣ Кама писари илоҳаи саодату зебӣ – Лакшмӣ будааст.

Таҳлили шаклҳо ва маънои “Кама” инчунин иртиботи ин вожа бо вожаҳои ҳаммонанд нишон медиҳанд, ки аз вожаи “кама” дар забонҳои гуногуни ҳиндуаврупоӣ шаклҳои зиёде ба вучуд омадааст. Нахустин шакле, ки бидуни қадом тағйироте номгузорӣ гардидааст, ин номи яке шоҳобҳои қалони дарёи Волга Кама мебошад, ки бегумон аз номи ҳамин эзад аст. Дар забони имрӯзи тоҷикӣ вожаи “ком” ба маънои хоҳиш, ишқ ва мақсаду мурод зиёд истеъмоли

²⁹⁴ “Маҳабхарата». 441.

²⁹⁵ Намон ӯ, санъ. 186.

мешавад, ки аз “кама” тасмия шудани он равшан аст. Ком – ба маънои даҳон низ баргашти рамзии ҳамин маънист.

Тавре аз мисолҳо маълум мегардад, эзади Кама ба дилҳои ошиқон пайкон – тири ишқу муҳаббат мезанад. Ин сифат дар асоири Юнони қадим ба Амур ва Эрот ва дар асоири Рими қадим ба Купидон нисбат дорад. “Купидон” - аз “купидо” - эҳсос, завқ тасмия шудааст, ки аз лиҳози шаклу маъно бо “кумито” - ком, завқ мушобех аст. Ин сифати эзади Камаро агар бо “камон” ва “каманд” иртибот диҳем, эҳтимолияте ба вучуд меояд, ки ин ду вожа низ аз “кама” ба вучуд омадаанд. Нахуст вожаи “каманд”-ро агар ба қисматҳо ҷудо намоем, гумон меравад аз қисматҳои “кама” ва пасванди –(а)нд таркиб ёфтааст. Азбаски сифати каманд бастан, гирифтӣ намудан ба сифатҳои ишқ – Кама мушобех аст, бегумон метавон гуфт ки аз “кама” тасмия шудааст.

Вожаи “камон” низ гумон меравад ба маънои гирифтӣ (аз як ҷиҳат бо пайкон (сифати Кама) аз ҷиҳати дигар бо хамадагӣ – тавозӯӣ – сифати ишқ) аз кама таркиб ёфта бошад. Ва дигар ин ки Кама ҳамеша камон дар китф тасвир ёфтааст.

Пунаргҳан

Индра тақрибан 10-12 лақаб дошт, ки Васава, Барқафкан, Ҳазорҷашм, Мағҳаван, Шакра, Пунаргҳан ва ғайра дар он шумор будаанд. Ҳар яке аз ин лақабҳо яке аз хусусияти Индраро зоҳир мекардаанд. Пунаргҳан маънои борандаро доштааст. Дар Тоҷикистон номи деҳа – Пунарвоғ бо эҳтимолияти қавӣ аз номи ӯ тасмия шудааст. Пунаргҳан аз «пунар» борон ва «гҳан» «кунанда, оваранда» таркиб ёфтааст, вале Пунарвоғ айнан Боронхудо - Худои борон маъно дорад.

Кала

Номи эзаде ва номи аспи эзадист, ки бо Офтоб айният гирифтааст. Маънои Кала Вақт аст. Вай дар Махабхарата мӯхтарам Кала – багардишоварандаи дунё номбар шудааст. Дар аксари маврид Кала ҳамчун лақаби Йама ва дар дигар мавридҳо ҳамчун таҷассуми марг зоҳир гаштааст. Ба қавле яке аз лақабҳои дигари Йама Антака будаст, ки маънои он низ кушанда аст. Ҳамин тариқ ҳар ду номи Йама – Кала ва Антака дар аксар маврид дар якҷоягӣ ба шакли Калантака истифода шудааст.²⁹⁶

Бо номи Кала дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва минтақаҳои дигар номҳои бисёре пайдо кардан мумкин аст. Калакон, Калкон дар Тоҷикистон, Калакон дар Афғонистон ва кишвари Олтой (Россия) дар ҳамин шуморанд. Дар забони тоҷикӣ ҳар чиз ва ё каси бузург ва солҳо бар вай бигзаштаро калон меғӯянд ва он шояд маънои бисёр солдидаро дошта бошад.

Вритра

Дар адабиёти ориёҳиндӣ номи аждаҳоест, ки обҳоро дар худ фуру бурдаву зиндонӣ кардааст. Вайро Индра мағлуб карда, обҳои бандишударо раҳой мебахшад. Аз ҳамин лиҳоз яке аз лақабҳои Индра Вритракхан - Вритраафкан будааст. Дар «Авесто» ин ном ба шакли Вртрагна (Баҳром) – номи худои ҷанг зикр гаштааст. Дар адабиёти ориёҳиндӣ ин аждаҳо дар миёни укёнусҳои Шаркиву Ғарбӣ мавқеият гирифтааст. Вай ҷандин печу тоб хӯрда, тамоми обҳоро дар худ бандӣ карда будааст. Ва вақте Индра онро мекушад, обҳо бо хурушу талотум, аз кӯҳҳо ба сӯи укёнус ва дашту биёбони лабташна шитобон мешаванд. Дар ин ҷо назари он ки укёнус дар адабиёти ведой дарёҳои ҷорӣ дар назар аст, тақвият меёбад.

²⁹⁶ Ҷандин номҳои деъаёно бо номи Каландак (Кландак) энтимол аз ӯамин маъно бар омада бошанд.

Шакли Вритра беколабу парешон тасвир шудааст. Аз хама ин гуфтаҳо тахмине бар меояд, ки Вритраи ведой кадом як пириxe буда бошад. Аксарияти хусусиёти Вритра - обхоро банди кардан, чандин печутоб хӯрдан, беколабу парешон будан ва ғайра ба ҳамин пириx мувофиқ меояд. Баъзе муҳаққиқон Вритраро бо яке номҳои эзоди асотири Скандинави Локи²⁹⁷ - Лоддур айна ҳам донистаанд. Воқеан ин назар бояд саҳеҳ бошад, зеро нахуст ин ки дар водии Вахё, домани пириxi Федченко деҳааст бо номи Лочур ва дигар ин ин ки дар забони мардуми ин маҳал пириxро «лозур» мегӯянд, ки ба як маъно омадани ин се вожа дар доираи имкон аст. Худи вожаи Вритра ва Вртрагна, дар «Авесто», аз решаи vt – фаро гирифтани, фурӯ бурдан таркиб ёфтааст, ки ҳоло дар ғӯишҳои мардумӣ ба шакли «фр» (кашидан) - хӯрт кашидан истифода мешавад. Ва ҳамчунин аз як реша таркиб гирифтани Врт(рагна) ва «фрт» (кашидан) ба назар саҳеҳ менамояд. Дар ин ҷо низ мисли эзоди Пушон, ки дар ғӯишҳои мардумӣ бо номи Аусарӣ вучуд дорад, на шакли ведоиву авестии Вритра, балки шакли аврупоии он Лозур (Лоддур) боқӣ мондааст.

Кача

Кача писари Брихаспатӣ – яъне эзодзода будааст. Дар ҷанги миёни эзодон ва асурҳо Брихаспатӣ коҳини эзодон ва Ушанаса – коҳини асурон интиҳоб шуданд. Ушанас сарбозони кушташудаи асуронро аз нав зинда карда, ба майдони ҷанг равон мекард. Аммо аз дасти Брихаспатӣ чунин мӯъҷиза бар намеомад, зеро вай ин илмро намедонист.

²⁹⁷ Ёоло дар мавриди иртиботи вожаи Локи – эзоди скандинави, ки ҳамчунин шакли аждаҳои зимистонро доштааст ва локӣ, дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ - миёнбанд чизе гуфтан душвор аст, аммо миёнбанд бо шакли печидаву ғалқаоси худ ба мор ё аждаҳо шабеҳияте надорад? Ва бо ин хусусиёт миёни ғар ду локӣ – номи эзоди скандинави ва миёнбанд чизе мушобеҳ ба назар намерасад?

Баъд эзадон ба пеши Кача, писари калонии Брихаспатӣ омада, аз ӯ хоҳиш менамоянд, ки вай рафта, илми зинда кардани мурдари биёмӯзад. Кача бо мушкилоти зиёде ин илмро омӯхта, аскарони дар майдони ҷанг кушташудаи эзадонро зинда мегардонад.

Аз номи ин эзад тасмия шудани номи маҳал – Качамандӣ ба назар саҳеҳ менамояд. Ин ном аз ду қисмат – Кача ва мандӣ таркиб ёфтааст. Ин қисмат ҳамчунин дар номи деҳаҳои Қарамандӣ, Дошмандӣ низ мушоҳида мегардад. Гумон меравад вожаи мандӣ ба маънои доира, ҳалқа омада ва дар якҷоягӣ маънои қавми Кача табор ва ё хонаводаи Качаро дорад. Сардорони қабилаҳои ориёҳо ҷамъомадҳои қабилавиро бештар дар зери сояи дарахтон доир менамуданд. Ҳамқавмон дар таги дарахт давра нишаста ба суҳанрониҳо гӯш медоданд. Чунин ҷамъомадҳо -манд (манта) ном доштанд ва баъдан бо унвони манди фалон эзад ва ё сардори қабила ном бурда мешуданд. Тавре қаблан ҳам зикр гардида буд, вожаҳои мандал, Мандара, мунда, манд ва аз ин қабил вожаҳо ба маънои гирду мудаввар омадаанд, ки аз «манд» бар омадаанд. Ва маънои «донишманд» айнан дар доираи дониш қарор дошта, будааст. Ҳамин тарик, Качамандӣ «аз доираи Кача», яъне аҳли авлоди Кача маъно дорад.

Кришна

Кришна Двайпана номи яке аз ҳакимонест, ки муҳаққиқон ўро муҳаррири Ведоҳо ва «Маҳабҳарата» ба қалам додаанд. Азбаски вай сиёхчурда буд, ўро Кришна, яъне Сиёҳак меномиданд. Кришна ҳамчунин лақаби Драупадӣ, духтари шоҳ Драупад – ҳамсари умумии бародарон Пандавҳо буда, маънои он ҳам «сиёх» аст.

Эзоди Вишну низ Вишну-Кришна, яъне Вишнуи Сиёх ном дошт. Бҳагаван (бҳага-бага-бағ) яке аз лақабҳои ӯ буд. Кришна Васудева ҳамчун яке аз айниятҳои заминии Вишну

дониста шудааст. Ва умуман Кришна ҳамчун лақаб ба маънои сиёҳ ба бисёр қаҳрамонҳои замони ориёҳиндӣ дода шуда буд. Аз назари муҳаққиқон Вишну Кришна ва қаҳрамони воқеии ориёҳиндуҳо Арчуна ҳамзамон ва ё айна ҳаманд. Лақаби Вишнуро Нараён низ гуфтаанд, ки ин вожа аслан маънои мардро дошта, имрӯз низ дар забони тоҷикӣ ба шакли нар, яъне мард ва дар забони русӣ ба шакли народ – яъне мардҳо (акнун халқ) боқист. Ва аммо номи Кришна ба ҳар эҳтимол аз решаи «кр» ва пасвандҳои –иш ва –на сохта шудааст.

Тахмин мешавад, ки вожаҳои «кӯр» ва «кар» бо кадом ҷиҳате бо «кр(ишна)» бояд иртибот дошта бошанд. Зеро маънои ин вожаҳо бо сиёҳиву торикӣ далолат менамоянд. Ҳамчунин вожаи «қорӣ» - кӯр, ки бо «қорӣ» - кироаткунанда дар забони арабӣ айнӣ тасодуфӣ гирифтааст, ба ҳар эҳтимол аз ҳамон «кр» шояд манша гирифта бошад. Ин вожа дар баргаштҳои гуногуни чандин забонҳои дигар низ мушоҳида гардидааст. Нахуст, вожаи «қара» дар забонҳои туркӣ ба маънои сиёҳ бешак аз ҳамон «кр» баргаштааст. Ин вожа яъне сиёҳ аслан дар забони ориёҳиндӣ krsna дар баъзе забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба гунаи kers –сиёҳ, дар забони қадимии пруссӣ – kirsan сиёҳ вучуд доштааст. Вай ҳамчунин дар забонҳои тамилий – «қарӣ», телугӣ, эфиопӣ - кара, японӣ – куро, муғулий хара вучуд дорад. Масалан дар забони японӣ вожаи «курсива» маънои «оби сиёҳи баҳр»-ро дорад.

Ка

Ка – яъне Кй, номи эзади Прачапатист. Прачапатӣ, ки ҳамчунин маънои ҳокими офаридаҳоро дорад, дар даврони ведой ҳамчун ном ба Брахма, Индра, Савитар, Сома ва дигар эзодон дода шуда буд. Гумон меравад, маънои «Ка» дар нахуст ҳамчун сифат ё муайянкунандаи хусусиёти шахсони (эзадони) бузург ифода мешуд. Инак маълум мегардад, ки

шакли аввалияи ҷонишини кӣ дар забони тоҷикӣ ба шакли ка будааст. Имрӯз низ ин вожа ба шакли ка дар ғӯишҳои мардумӣ дар таркибҳои ҳичка – ҳич кас ва ғайра маъмул аст.

Ҳамчунин ин вожа дар забони қадим бо гунаҳои падежӣ ба шаклҳои кас (кат) кадом, дар забони русӣ ба гунаҳои кто (като), который, (ка-торый) дар забони литвонӣ ба гунаи «кас» ва ғайра баргаштааст.

Рома

Бо номи Рома се ном - яке бародари Кришна, ки ҳамчунин Баларома ва Баладева ном дошт, дигаре писари Дашаратҳо ва саввум писари Чамадганӣ омадааст. Ромаи писари шоҳ Дашаратҳи қаҳрамони шукӯҳманди адабиёти ориёӣ дар китоби Рамаяна аст. Дар «Авесто» яке аз яштҳо «Ром-яшт» ном дорад. Аммо номи дараи Ромит ба ҳар эҳтимол аз номи Ромаи замони ориёӣ бояд тасмий шуда бошад. Бо номи Рома дар аксар кишварҳои дунё номи шахсиятҳо вучуд дорад. Номҳои тоҷикии Ромин ва Ромиш бо Рома алоқаманд мебошанд.

Ашмака

Номи яке аз қаҳрамонҳои авлоди Бҳарат аст, ки дувоздаҳ сол дар батни модар будааст. Модараш шиками худро бо санги ашм (яшм) бурида, он тифлро берун мекунад. Аз ҳамин лиҳоз номи он тифлро Ашмака мегузоранд, ки маънояш «Босангзодашуда» будааст. Баъдан дар мулкҳои подшоҳ мешавад, ки он мулкҳо Асмаки (номи маҳал дар водии Фарғона) ва ё Ашмакӣ ном мегузоранд. Дар забони тоҷикӣ ашм (яшм) номи санг аст. Вале ба ҳар эҳтимол номи деҳаи Яшм аз ҳамон санг ва ё бо номи Ашмакӣ тасмий шудааст.

Капила, Капалин

Капила номи эзадзода, писари Брахма аз Дакшӣ, ҳамчунин номи яке аз ҳакимонест, ки бо сабаби озоре, ки аз писарони Сагара дида буд, онҳоро ба хокистар табдил дод. Капалин номи яке аз Рудраҳост. Рудраҳо як хайли эзадонанд, ки ба гумоне писарони Брахма, ба гумоне писарони Кашяпа будаанд. Номи деҳа Капалӣ дар баробари он ки шакли аз лиҳози овозӣ андаке тағйирёфтаи Капила метавонад бошад, ҳамчунин имкон дорад, ки аз Капалин бо ихтисори овози «н» сурат гирифта бошад.

Тибқи омӯзиши асотири бисёр халқҳо, аз ҷумла ориёҳиндӣ маълум мегардад, ки Кобул аз шакли «капила» ба шакли Кобул баргаштааст. Ин вожа дар шакли купол («Бурҳони қотей»), дар забони русӣ низ купол - гунбад ва капелюха - кулоҳ роиҷ буда, дар забони тоҷикӣ ба гунаҳои купала, кубо, кубба ва дар ғӯиш ба шакли қопала ва қопал ё қӯпал вучуд дорад. Ва шояд Кобул аз Капила ба маънои куббаи дунё, ки ишора ба кӯҳҳои Тяньшан дорад, баргашт шуда бошад. Капила номи кӯҳе буд, ки дар шарқи Бадахшони кунунӣ. Капила дар санскрит ба маънои сангпушт ва ё умуман косахонаи сангпушт низ ифода мешуд. Капала – косахонаи сангпушт, эпитети Шива аст, ки косахонаи сангпуштро ба ҷои коса ҷиҳати ҷамъ кардани хайрия дар даст медошт. Капила муддати зиёд дар домани кӯҳҳои Ҷимолой иқомат доштааст.

Капила дар шаклҳои Габуло, Капила ва ғайра ҳамчун номи маҳал дар адабиёти гуногун дар нисбати ин минтақа боқӣ мондааст. В. Бартолд навиштааст: «Ба ҳокими Капила Алӣ Мир Шерхон муяссар гардид, ки тамоми Балтистонро ба зерӣ итлоати худ дарорад».²⁹⁸

Даҳана

Номи яке аз Рудраҳо Даҳана будааст. Имрӯз дар худудҳои Тоҷикистон номҳои Даҳана хеле сершуморанд.

²⁹⁸ Бартольд В. «Статьи из энциклопедии ислама».

Бешубҳа қисмати зиёди онҳо аз маъноӣ даҳанаи руду дарё ва дара бар омадаанд. Аммо дар ин миён ба ҳар эҳтимол номҳое вучуд дошта метавонанд, ки аз Даҳана – номи Рудра бар омада бошанд. Маъноӣ Даҳанаи ориёҳиндӣ сӯзанда, нобудкунанда будааст.

Гандҳарвҳо

Фарзандони калонии Кашяпа, набераи Брахма – асурҳо ва эзадоне буданд, ки аз се зани калонии вай ба дунё омада буданд. Гандҳарвҳо - писарони Кашяпа ва Мунӣ - дар домани гардунҳо зиндагӣ мекардаанд. Як замоне онҳо посбони сома буданд, вале бо безътиной онро аз даст доданд. Баъд онҳо бо апсарҳо – душизаҳои зебоне, ки аз обҳои укёнузи ибтидоӣ пайдо шуда буданд, ошноӣ пайдо намуданд. Апсарҳо бо рақсҳои фаттони худ эзадон ва одамонро мафтун мекарданд. Гандҳарвҳо мусикачиён ва хунарамандони чирадасте будаанд.

Ҳамсари Дхритараштра ва модари сад нафар писарони вай – Кавравҳо Гандҳарӣ ном дошт. Вай духтари шоҳ Субала, шоҳи Гандҳар буд. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки Гандҳар номи кишваре будааст. Маъноӣ гандҳар хушбӯӣ гуфта шудааст. Ва дар асл шояд ин вожа «гандор», яъне бӯйдор будааст.

Имрӯз яке аз шаҳрҳои Афғонистон Қандаҳор ном дорад, ки аз «гандҳор» баргашт шуданаш бегумон аст. Ин ном дар замони гуногун дар шаклҳои Ганд, Гандо, Гундӣ Гундул, Кундур ва ғайра вохӯрад. Сарчашмаҳои гуногуни таърихӣ, аз ҷумла Ҳеродот дар қатори парфиян, хорасмиҳо, суғдиҳо, додикҳо аз гандорҳо ном халқе низ зикр ба амал овардаанд. Аслиҳаи онон ба мисли аслиҳаи бохтариён тасвир шуда, роҳбари гандорҳо ва додикҳо Артифей, писари Артабон номида шудааст.

Дар миёни тоҷикони баъзе манотик имрӯз номи Гундӣ ва Гундул бокист, ки номи охирӣ, гумон меравад, аз Кундур баргашта, ки он дар «Шоҳнома» номи яке аз паҳлавонони тӯронист. Ҳама ин далелҳо собит менамоянд, ки дар гузашта яке кавмҳои ба додикон – тоҷикон наздик гандорҳо ном доштаанд.

Чиландҳар

Боре Индра ба ифтихори худои бузург Шива базме орошт, ки дар он гандҳарвҳо ва апсарҳо хеле хуб ҳунарнамоӣ карданд. Шива аз ин ҳунармандӣ мафтун ва қаноатмандона аз Индра мепурсад, ки чи хоҳиш дорад, то онро бароварда созад. Индра густохона мегӯяд, ки меҳодад дар зӯру тавон баробари Шива бошад. Шива аз ин густохӣ хеле ба ҳашм меояд ва меҳодад адаби Индраро диҳад. Бо тадбири ӯ аз ҳамхобагии Ганга ва Укёнус – ҳокими обҳо, писаре таваллуд мешавад, ки Шива ӯро Чиландҳар ном мегузорад. Вай ҳамчун паҳлавони муқтадире ба воя расида, ба муқобили Индра ва дигар эзодон ба ҷанг медарояд. Чиландҳар сарбозони эзодонро қариб тамоман қир карда, ҳатто Вишнуро аз пой меафканад. Вақте меҳодад бо як зарба қори ӯро тамои кунад, Индра фарёд мезанад, ки ба ҷони шавҳари хоҳарат раҳм кун. Чиландҳар ба ёд меорад, ки Шива – шавҳари Лакшмӣ аст, ки вай низ духтари Укёнус ва хоҳари ӯст.

Чиландҳар пай дар пай ба ғалаба ноил шуда, шаҳри эзодон – Амраватиро ба даст медарорад, ки дар болои куллаи кӯҳи Меру мавқеият доштааст. Дар замони ҳукмронии вай, тартибу интизом ҷорӣ мегардад, мардум ҳамдигарро ҳурмату эҳтиром мекунанд, қашшоқиву камбағалӣ, дуздиву раҳзани аз байн меравад. Ҷабру зулм, қарзу қавола, хусумату бахилӣ низ нобуд гашт. Номи пирӣ ва марг аз миён дур шуд. Аммо эзодон, ки ҳолашон ба танг

омада буд, аз Шива илтиҷо мекунамд, ки Индраро бубахшад ва Чиландҳарро нобуд кунад. Ва боз ҳам бо тадбири Шива Чиландҳар аз байн бурда мешавад.

Маънои «Чаландҳар» намдор, ниғахдорандаи намӣ аст. Ин вожа гумон меравад аз се қисмат – чил (нам) пасвандии чамъбандии –он (-ан) ва қисмати дор – доштан иборат буда, имрӯз дар ғӯишҳои мардумии забони тоҷикӣ бо шакли андаке тағйирёфта маҳфуз мондааст. Масалан дар аксар маврид ба ҷои «нам-нам боридан» «чил-чил боридан» низ мегӯянд. Рӯи ҳавлиро об зада нам карданро «чил-чилак об задан» мегӯянд. Ва албатта чил-чил ин ҳамон «чил» аст аз таркиби Чиландҳар. Ба ҳар эҳтимол вожаи «жола», ки дар ғӯишҳои мардумӣ ба шакли «ҷола» талаффуз мешавад, аз чил бар гаштааст. Дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва атрофи кӯли Байкал, ки номҳои ориёхиндӣ дар он минтақа низ зиёданд, чандин деҳаҳо бо номҳои «чиландӣ» ба назар мерасанд, ки маънояшон ба туркӣ «мордор» будааст. Аммо мантиқ тақозо менамояд, ки ин номҳо бояд дар асл Чиландҳар буда, бо тақозои наздикӣ бо ин вожаи туркӣ бо тағйири андаке маънои худро низ дигар кардаанд. Хоса вақте Чиландӣ ном деҳае дар Лахш (дар Бадахшон низ) вучуд дорад, ки худ Лахш – Лакшмӣ номи хоҳари Чиландҳар будааст. Дар миёни мардум номи Чилон вучуд дорад, ки ба ҳар эҳтимол аз чилони ориёхиндӣ боқӣ монда бошад.

Ману

Дар асотири ориёхиндӣ Ману ҳамчун нахустодам тасвир шудааст. Роҷеъ ба Ману дар адабиёти мухталифи ориёведой маълумоти гуногун омадааст. Дар аксари он адабиёт Ману писари Вивасват ва бародархонди Ёама доништа шудааст. Тибқи асотир Ману ба Замин яккаву танҳо нузул намуда, дар назди кӯҳҳои мулкҳои ҷанубӣ бошишгоҳ ихтиёр кард. Рӯзе хангоми дастшӯӣ дар оби укёнуси Ҷанубӣ моҳичае ба дасти

вай меафтад. Моҳича илтимос мекунад, ки ўро начот диҳад, дар навбати худ моҳича рўзе Мануро низ начот хоҳад дод. Дар пурсиши саволи Ману, ки вайро аз чӣ начот хоҳад дод, моҳича ҷавоб медиҳад, ки аз Тўфони бузург. Дар воқеъ, баъди чандин вақт Обхезии бузурге дунёро фаро мегирад. Ману ба маслиҳати он моҳича, ки акнун хеле бузург шуда буд, киштие месозад ва дар он киштӣ тухми гулу гиёҳҳои гуногунро ҳамроҳ мегирад. Баъд киштиро дар шохи моҳӣ мебандад ва моҳӣ шинокунон ўро ба сӯи қуллаи баландтарин Ҳимолой (маъноӣ «Ҳимолой», «кишвари барф» яке аз кўҳҳои барфдори Помир – М.Ҳ.) мебарад, ки нўгаш дар болои об менамуд. Баъди паст шудан обхезӣ Ману бо тадбири моҳӣ киштиро ба як дарахти қуллаи кўҳ баста, баробари паст шудани об оҳиста-оҳиста онро поён мекунад. Ҳамон кўҳ гўё акнун нишебии Ману ном гирифта будааст.

Дар асотири ориёэронӣ нахустодам Каюмарс номида шудааст. Ва баъзе олимон, аз ҷумла муаллифони «Таърихи Табарӣ» ва «Осор-ул-бақия» Каюмарсро бо ҳазрати Одам яке донистаанд. Ва тавре маълум мегардад, миёни Ману, Одам ва Каюмарс ҳамчун нахустодам ва миёни Ману ва Нўх дар ходисаи Тўфон шабеҳияте ба назар мерасад. Дар баъзе лаҳзаҳо миёни Ману ва Ёима (Ҷамшед) шабеҳият ба назар расидааст. Ҳамин тариқ, дар қиссаҳои се дин се нахустодам зикр ёфтааст. Таҳлили номҳо ва дигар хусусияти ин се нахустодам нишонихоеро бар меоваранд, ки ба яке буданашон далолат менамоянд. Тибқи маълумоти баъзе луғатҳо маънои Ману инсон, одам аст. Баъдан ин вожа маънои мардро низ гирифта, чанд гоҳе ҳарду вожа тақрибан ба як маъно истифода мешудаанд.²⁹⁹

²⁹⁹ «Ман» бо шаклҳои «мен» низ дар баъзе забонҳои аврупоӣ маънои мардро дорад. Ман ё мон дар забон ва адабиёти қадим зиёд ба назар мерасад, ки он ба чанд маъно омадааст. Нахуст ба шакли «ман» ба маънои «маниш» ва «пиндор» будааст. Аммо «ман» маънои «мард»-ро низ дорад. «Ман» ба маънои хона низ вуљуд доштааст. Дар забони имрӯзи тољик вожаи «меъмон» ва «резмон» мураввалъ аст, ки аз «мон» - мард таркиб ёфтаанд. Бо таркиби «мон» номи бисёр

Дар қиссаҳои насрониву исломӣ Одам низ баъд аз бихишт ронда шуданаш ба ин дунё фурӯд омадааст. Дар «Ғиёс-ул-луғот» одам ҳамчун лафзи аҷамӣ шарҳ шудааст.³⁰⁰ Дар аксари адабиёти марбут ба таърихи динҳои масеҳиву исломӣ фурӯдгоҳи ҳазрати Одам Ҳинд ва аниқтар, қазираи Сарандеб доништа шудааст, ки ҳоло қаламрави кишвари Шри Ланка ба шумор меравад. Муаррихи асри 8 ва аввали асри 9 Муҳаммад-ал-Қалбӣ маҳалли нузули Ҳазрати Одамо кӯҳи Навзӣ гуфтааст.

Тавре маълум аст, Ҳинд дар оғози ҳазораи II то солшуморӣ аз тарафи ориёҳиндуҳои муҳоҷиршуда кашф ва номгузорӣ гардид. Он гуна ки дар мақолаҳои қаблӣ зикр гардида буд, дар адабиёти ориёҳиндӣ дунё аз ҳафт қазираи калон ва сенздаҳ қазираи нисбатан хурд дар атрофи кӯҳи Меру ва дар миёни ҳафт (баъзан чаҳор) укёнус иборат будааст.

Баъди муҳоҷирати ориёҳиндуҳо, азбаски дар ҷануби нимҷазираи Ҳинд қазираи калоне вучуд дошт, онро Шри Ланка номида, ба қазираи ҷанубии адабиёти ведой, ки Ланка айният доданд ва дар самтҳои дигар, аз ҷумла шимолии Ҳинд, ҷун қазирае вучуд дошта наметавонист, дигар қазираҳои атрофи Меру номгузорӣ нагардиданд. Ва Сарандеб (Сейлон)– бешак ба он хотир маҳали нузули ҳазрати Одам номида шуд, ки вай ҳамчун қазираи ҷанубии кишварҳои замони томуҳоҷиратӣ дар адабиёти ведой зикр

маънальное вомехӯранд, ки агар на ӯмаи онҳо, гумон меравад, қисмати зиёдешон ба маъноӣ «мард» омадаанд. Адрасмон, Хрозмон, Ғулмон, Алламан (Афғонистон) ва ғайра аз ӯмаин бахшанд. Каърамон (каримон, карамон – марди кор), Андаремон (Индрамон – марди Индра – марди худо) Наримон (марди Нор - номи маъна) ва ғайра дар «Шоёнома» низ дар ӯмаин шуморанд. Чунин таркибсозӣ дар забони немисӣ низ зиёд вомехӯранд. Алламан, Борман – Бахман, Вохман фамилияҳои немисӣ низ дар таркиб лӯзӣ мардро доранд.

Гумон меравад, дар забони тоҷикӣ лӯзӣ «ман» дар аввал маъноӣ мардро доштааст. Дар «Шоёнома» бародари паълавони тӯронӣ Пирон Нӯмон ном дорад, ки гумон меравад маъноӣ неқмардро дорад.

³⁰⁰ «Ғиёс-ул-луғот» ҷ. 1, саҳ. 22.

шуда буд. Ҳамин тариқ, на Сарандеб (Сейлон) ва ё Шри Ланкаи кунунӣ, на ҷазираи аслии адабиёти ориёхиндӣ, балки он минтақаест, ки дар самти ҷануби шарқии Помир воқеъ гаштааст.³⁰¹

Ҳамин тариқ, бисёр омилҳо ба он далолат менамоянд, ки се нахустодам - Ману, Каюмарс ва Ҳазрати Одам дар асл яке буда, хусусиёти онҳо дар миёни халқҳову динҳои мухталиф ба таври худ рангомезӣ ёфтаанд. Дар миёни қиссаҳои Йима, Пуруша, Чамшед ва Нӯҳ низ шабоҳатҳое ба назар мерасанд. Ҳокими мулкҳои ҷанубӣ (водиҳои дарёи Панҷ) тасвир шудани Йима ин шабеҳиятҳоро қавитар мегардонад.

Пуруша

Маънои Пуруша «мард» аст. Нахустин эзадест, ки ўро Браҳма баъди ба ду қисм – занона ва мардона тақсим шуданаш аз қисмати занонаи худ офаридааст. Ин лаҳза ба қиссаи аз қабурғаи Ҳазрати Одам офарида шудани Ҳавво шабеҳият дорад. Пуруша таҷассуми оғози неруи мардист. Баъдан Пуруша ҳамчун баёнгари номи одам ва мардӣ зоҳир гардидааст. Таркиби «кимпуруша?» маънои «кист ин одам?»-ро дорад, ки вай нисбати шахсе истифода шуда, ки сараш ба сурати одам ва танаш ба шакли шер будааст. Қисмати аввали ин вожа «ким», яъне кӣ дар гӯишҳои забони тоҷикӣ имрӯз вучуд дорад.

³⁰¹ Дар асотири Ҳиндӣ дар ин боб омадааст: «Вишравас гуфт: Дар уқёнуси Љанубӣ лазираи бузургест ва дар он лазира кўнест, ки дар болои баър қомат афрохтааст. Дар қуллаи Ҳамон кўн шаъри аъби Ланка бо деворҳои тиллоӣ қомат афрохтааст». (Миф. сан. 85). Шояд Ҳамин ишораҳо сабаб шуда, ки дар самти ҷанубии нимлазираи Ҳинд баъди муъолирати ориёӣ лазираи бузургтарин Шри Ланка ва Сарандеб номида шуд. Аммо энтимол аст, ки аз он Ланкаи томуъолиратӣ ҳоло деҳе ё мавзеъ бо номи Лангар дар Ҳиндустон лазирае, ки зикраш рафт, боқӣ монда бошад. Деҳаҳои бо номи Лангар дар мавзеъҳои Даштилуи, Мўминобод, Шўробод вуҷуд доранд, ки Панъ – «Уқёнуси Љанубӣ» аз назди он мавзеъҳо Ҳорист.

Кшима

Дар худудҳои Тоҷикистон чандин номҳои маҳал ба назар мерасанд, ки бо номҳои ғайризадони асотири ведой айнан як ё мушобеҳ буда, вале бо вожаи боғ ва ё воғ, ки маънои худоро дорад, дар як таркиб зоҳир гаштаанд. Кшимбоғ, Порвоғ дар ҳамин шуморанд. Кшема дар адабиёти ориёхиндӣ ҳамчун апсара зикр гардидааст. Апсарҳо як хайли осмонианд, ки гӯё аз кафки об ҳангоми чархонидани укёноси Бузург ба вучуд омадаанд. Аз Кшема таркиб ёфтани деҳаи Кшимбоғ ба назар саҳеҳ аст. Вале маълум нест, ки чаро номи ин деҳа Кшимбоғ, яъне «эзади Кшем» омадааст. Шояд на ҳамаи номи эзадон дар адабиёти ведой ворид гашта будаанд ва шояд эзаде бо номи Кшима низ вучуд доштааст? Ва ё эҳтимол «боғ» дар ин таркиб ба маънои соҳиб ва ё чаноб омада бошад? Дар луғати санскрит «кшема» ба маънои гуворо, дилрабо, оромиш, осуда, бехатар, ҳамчунин хона, ҷои сукунат, тафреҳгоҳ, некуаҳволӣ шукуфой ва ғайра омадааст. Ҳамчунин вожаҳои мушобеҳи дигар - «кшам» ба маънои замин ва «Ksma» шоҳ ва ҳоким низ омадааст.

Нора Нарян, Нарака, Нар...

Нара ва Нарйан ду шоир (риши) ё ҳакимони устуравианд, ки нахуст дар образи ягона ҳамчун айниятӣ Вишну зухур намудаанд. Одатан Нарйан (Вишну) дар ҳоли тафреҳ дар рӯи оби укёноси Шир (Сирдарё) тасвир ёфтааст. Тибки маълумоти «Маҳабхарата» қаҳрамони воқеии ориёхиндӣ Арҷуна бо Нара ва Кришна бо Нарйан айният дода шудаанд. Дар «Карнапарва» дар бораи Нарйан ва Нара аз ҷумла омадааст: «Онҳо - Нара ва Нарйананд, ки ду ҳакимони бузурги қадимтарин буда, ба ҳеҷ кас сар фуруд наоранд ва

худ ҳокимонанд, ки тарсу бимро надонанд, ки кушандаи душманонанд!» Нарйан дар танхой ҳамчун эзад – ипостаси (тазоҳури дугонаи) Вишну Кришна зоҳир гаштааст.³⁰²

Бала, Балича

³⁰² Ағрирас – шоњи Хшатра Саук марде ʔасур буд ва бад-ин ʔињат ʔро лакаби «Нар» (мард) дода буданд. Ба кавли Ковалев А. (История русских этнических названий, Воронеж 1986) муаллифи яке аз қадимтарин ва мўтабартарин сарчашмаҳои славянӣ «Повести временных лет» тасдиқ намудааст, ки «Нарцы есть суть славяне». Ҳамчунин дар бисёр сарчашмаҳои дигар омада, ки славянҳои қадимтарин Нарьо (Нарцы) ном доштаанд. С.П. Толстов вожаи «Нарьо»-ро бо неврьо ва нурьо аз асарҳои Ҳеродот, ки дар топонимикаи Замини Нурьо нишонгузори шудаанд, алоқаманд донистааст.» (с. 30) В.П. Кобычев ин мисолро аз «Толковой Пале» ба шакли «Норицы, ижи суть словени» овардаву онро ʔонибдори намудааст. Ба кавли ин муаллиф дар эпитафияи як шоири бургундӣ дар асри V1 номҳои склавьо ва нарьо зикр шудааст. Ҳамчунин ба кавли муаллифи мазкур Е. Ч. Скрижинская склавьо ва нарьоро ба як халқ марбут донистааст. Баъзе донишмандони дигар нарьоро бо неврьои пурасрор дар навиштаҳои Ҳеродот мансуб донистаанд. Дар ʔавзаи Буграи Ғарбӣ ʔамчунин номҳои аз қабилҳои Нура, Нурец, Нурчик, Нурин ва ғайра зиёд воমেҳўрад. Дар «Њудуд-ул-олам» дар минтақаи Хуросон дар ʔавори Пориёб Нарйон ном мањале зикр гардидааст. Дар водии Фарғона, дар ʔудуди ʔумњурии Қирғизистон шањраке бо номи Наримон вуљуд дорад. Ёњтимоли он ʔам ки «Нар» ба мањнои кишвар омада бошад, дар ин ʔо вуљуд дошта метавонад. Дар ʔамин минтақа мањал ва дарёи Норин вуљуд дорад, ки ёњтимол Наримон ва Норин ба ʔам иртиботе дошта бошанд. Ҳамчунин дар ноњияи Ёвони Тољикистон дар баъзе минтақаҳои Россия ва мањалъое бо номи Норин ва Нерон вуљуд доранд. Дар миёни тољикон номҳои Нор ва Норӣ шояд бо кишвари Нор (Нар, Нарва) марбут бошанд. Ҳамчунин Нор дар таркиби Шутури Нор низ ба ин мазмун қобили андеша аст.

Яке аз тоифаҳои балтӣ низ Нарва ном доштааст, ки ба кавли Г.Ф.Ковалев, П.Н.Третьяков тахмин кардааст, ки «Муњтамал аст, ки он гуна, ки А.Н. Шенгрин зикр мекунад, этноними «нарова» бо номи дарёи Нарва (Норова) алоқаманд бошад. Агар ʔамин тавр бошад, дар он ʔол тоифаи нарова, ки дар соњильҳои ин дарё маскун буд, танҳо ба тофиаҳои финнӣ-угории ʔамқабила бо ʔамсоњаҳои ғарбӣ ва шарқӣ худ эстњо ва водњо тааллуқ дошта метавонаду халос. (Третьяков, 1970, с.143). Муњакќикони дигар низ ин вожаро дар шаклҳои Норова, Нерома, Мурома, Нерова, Нерома пешнињод намудаанд. Ин вожа дар номи Нарва (номи дарё, ʔамчунин номи шањр дар Эстония) низ зоњир гаштааст.

Дар асотири ориёхиндӣ Бала номи яке аз азозилхост, ки аз дасти Индра кушта шудааст. Аз ин рӯ яке аз лақабҳои Индра Балаафкан будааст. Писари яке аз шоҳони ориёхинди Субала низ Бала ном доштааст, ки маънояш «некписар» (су – хуб, бала – писар) аст. Номи бародари Кришна низ Баладева буда, бо лақабҳои Баларама, Камапала, Рома, Сипоркаш ва ғайра номӣ будааст. Ҳамчунин номҳои аз «бала» таркибёфта чандин қаҳрамонҳои адабиёти ориёхиндӣ Балакин, Балахеда, Баладҳара, Балашикха ва ғайра зикр гардидаанд. Дар забони тоҷикӣ кӯдакро «бача» мегӯянд, ки аз «балича»-и ориёхиндӣ ихтисор шуданаш яқин аст. Ба тахмини ин муаллиф вожаи «буцик» - хурд, дар забони рушонӣ ва «паца(н)» - бача дар забони русӣ низ аз «ба(ли)ча» шакл гирифтаанд. Дар забонҳои туркӣ «бала» ба маънои кӯдак омадааст ва аз ин рӯ гумоне вучуд дорад, ки ин вожа вожаи туркист. Вале тавре маълум мегардад, вай аслан вожаи ориётоҷикӣ буда, ба забонҳои туркӣ гузаштааст. Дар миёни тоҷикон исми хос – Бала бевосита аз замони қабл аз муҳоҷирати ориёхиндӣ боқӣ мондааст.

Кулапа, Кулапати

Эзадони ориёхиндӣ ба се гурӯҳ чудо шудаанд: пакша, кула ва гана. Ба гурӯҳи пакша Рудра, Садхи, Марута, Васу, Бҳагава, Вишвадева, ба гурӯҳи кула Адитҳо – яъне дувоздаҳ духтару писари Адити – духтари Дакша, ки дар асотири ориёхиндӣ ҳамчун ҳокимони сайёра ва таҷассуми дувоздаҳ моҳи сол арҷ гузошта мешаванд ва хусусан писари Винатӣ – Гаруда, Арунаи гурд, Брихаспатии бузург шомиланд. Ба гурӯҳи сеюм гукаякҳо – нимэзадони нек, ки аз атрофиён ва муҳофизони сарватҳои Кубера будаанд, ҳамчунин Ашвинҳо, яъне Аспаворон – эзадони дугоники лаҳзаҳои тулӯ ва ғуруби офтоб ва чанде дигарон ҳисоб шудаанд. Ин гурӯҳ гана, яъне «ғун», «чамъ» ном доштааст. Аммо маънои гурӯҳи

якум кула дар луғатҳо авлод, қавму қабила, хонавода, села, гала, авлоди бузург, иттифок, иттиҳод, хочагӣ, ҳавлӣ ва ғайра будааст. Дар забони тоҷикӣ гала ва арабӣ - кулл аз ҳамин вожа аст. Сардору сарвар, ҳоким ва роҳбари ҳар як аз ин хайли зикршуда «патӣ» (Pati) ва ё «па» (Pa) буда, Кулапатӣ ва ё Кулапа ном доштааст. Ва аслан вожаи патӣ ва ё па ҳамчун истилоҳи чаноб, соҳиб, хӯчаин истифода шуда, аз решаи «па» ва пасвандҳои –т ва ё –тӣ таркиб ёфтааст, ки маънояш муҳофизат кардан, ҳукмронӣ намудан аст. Ба ҳар эҳтимол вожаҳои Pitar – падар, Pita –падар, Pitya – падарӣ, Pityus – мард, Pita – чаноб, ва ғайра дар забонҳои гуногуни халқҳои ҳиндуаврупоӣ аз решаи «па» сохта шудаанд. Шояд «папа» низ дар ҳамин шумор бошад. Ҳамин тариқ па ва патӣ ба як маъно зоҳир гаштаанд. Дар адабиёти ведоӣ вожаҳои кула ва патӣ дар танҳои ва дар таркибҳои кулапа ва кулапатӣ тазаккур ёфтаанд. Сардори хонавода, калони қавму қабила, ҳокими кишвар, сарвари иттифокҳо ва гурӯҳҳои қавмӣ кулапа ва кулапатӣ номида мешудаанд. Дар «Авесто» низ вожаи патӣ дар таркибҳои «нманапатӣ» соҳибхона, «виспатӣ» – сардори оила, «зантупатӣ» - сардори қавм ё қабила, «дахюпатӣ» - ҳокими кишвар ва ё сардори иттиҳоди кишвар ва қабилаҳо будааст. Ҳам дар адабиёти ведоӣ ва ҳам дар «Авесто» шакли занонаи патӣ – патнӣ истифода шудааст.

Кулапатӣ ҳамчунин лақаби яке донишмандони машҳур аст, ки номи аслиаш Шаунака будааст. Таълифу таҳрир бисёр адабиёти ведроиро ба ӯ нисбат медиҳанд. Ӯро Кулапатӣ Шаунака мегуфтанд, ки маънояш устод Шаунака аст. Ҳар донишманде, ки шогирдони зиёдеро таълим медидааст, ӯро Кулапатӣ – устод мегуфтаанд...

Асто

Маънои Асто (Asto) тир буда, дар адабиёти ориёҳиндӣ номи кӯҳест, ки офтоб дар он ғуруб менамояд. Аз ин рӯ, онро

«Кӯҳи ғуруб» низ меномидаанд. Дар «Маҳабҳарата» аз Кӯҳи тулӯ ва Кӯҳи ғуруб ёд шудааст, ки ба охирӣ кӯҳи Удаягириро айनियाи тахминӣ дода, дар мавриди аввали чизе нагуфтаанд. Яке аз кӯҳҳои қаторкӯҳи Ҳисор ҳоло низ бо номҳои Асто, Исто ва вучуд маълум аст.³⁰³

Аз кӯҳи Асто дар асотири ориёҳиндӣ борҳо ёдоварӣ ба амал омадааст. «Ин ҷост кӯҳе бо номи Асто, ки аз он тирагии шомгоҳӣ оғоз меёбад, ҳамонест, (ҳамарӯза) офтобро ба оғӯш пазируфта бо меҳр ба вай таъзим менамояд».³⁰⁴

Варуна яке аз эзадони машҳури ведой – ҳокими укёнус ва бахру дарёҳост. Нишемангоҳ ва мулкҳои ӯ вилоятҳои ғарбист. Дар адабиёти ориёҳиндӣ омадааст, ки Дхаумя ба Юдхиштхира Кӯҳи ғурубро нишон дода мегӯяд: «Ин маликаи кӯҳҳост, ки Асто ном дорад, инак ба канори ӯ ва ба Укёнус шоҳ Варуна мерасад».³⁰⁵

Ишоно

Маъноии вожаи «ишоно», ки имрӯз дар забони тоҷикӣ ба шакли «эшон» талаффуз мешавад, «чаноб», «ҳазрат» ва «соҳиб» аст ва он дар нахуст лақаби Шива будааст. Ҳоло дар Тоҷикистон ва баъзе қисматҳои Осиёи Миёна гурӯҳи махсуси мардумро «эшон» меноманд. Ва эшонҳо шаҷараи худро аз авлоди шахсиятҳои муътабар ва наздикони Паёмбари ислом медонанд. Дар баъзе маҳалҳо ва дар Афғонистон онҳоро сайидӣ меноманд. Баъзе забоншиносони тоҷик вожаи эшонро аз ўшон (авшон) – шакли эҳтиромонаи

³⁰³ Кӯҳи Асто дар баъзе шарҳҳои «Маҳабҳарата» ба маънои «тир» (пайкон) ва дар баъзе шарҳҳо ба маънои «ғуруб» (ист) қаламдод шудааст. Худ вожаи «асто» (талаффузи маъаллиаш «исто») дар баъзе забонҳои Һиндуаврупоӣ дар шаклҳои ист, (а)стоп, оста(навить) маънои истодан ва тавак্কӯфро дорад. Агар онро ба назар бигирем, ки офтоб дар паси ин ин кӯҳ дар назар аз гардиш меистод, шояд ӯама ин шаклҳои истодан бо кӯҳи Асто иртибот дошта бошанд.

³⁰⁴ Удйогарва, санъ. 224.

³⁰⁵ Невелова С.Л., Мифи др. инд. эпоса., стр.75.

чонишини шахси сеюми танҳо донистаанд. Вале аз ишоно – вожаи ориёхиндӣ будани ин вожа саҳеҳ менамояд. Агар ин вожа маъно ва баромади паҳлавӣ медошт, имрӯз ҳатман дар Эрон роиҷ мебуд. Вале тавре маълум аст, вай дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва дигар қисматҳои Осиёи Миёна бештар мавриди истифода аст. Дар ҳудудҳои Тоҷикистон чандин деҳаҳо бо номҳои Эшоно, Дияи Эшоно, Лангари Эшоно вучуд дорад. Аммо ҳоло гуфтан душвор аст, ки кадоме аз ин номҳо марбут ба Ишонои замони ориёхиндӣ ва кадоме марбут ба эшонҳои замони исломист. Ба ҳар эҳтимол дар ин миён номҳое низ бояд аз замони ориёхиндӣ боқӣ монда бошад. Шаъну шон дар забони арабӣ бо чаноб ва ҳазрат наздикие дорад. Дар забони ориёхиндӣ вожаи ишоно ба шакли «ишо» ва «ишвара» низ вучуд дорад, ки маънояшон ҳамон аст, ки дар Ишоно. Дар забонҳои туркӣ вожаи эш дар таркиби бисёр номҳо аз ҳамин ҷост. Дар Аврупо низ номи Эшенбах ба назар расидааст, ки сохтмонаш хеле ба ориёхиндӣ буданаш далолат менамояд.

Чотака

Cotaka (чотака) – навъе аз буми шаб, ки ҳоло чокак гӯянд. Вай яке аз парандаҳое будааст, ки дар мушояти Пандавҳо парвоз мекардааст ва аз ин лиҳоз қаблан дар миёни мардум ҳамчун парандаи нексиришт ном бароварда будааст. Дар бораи ин паранда қиссаи ишқии ачибе вучуд дорад ва худ ӯ намунаи ишқи ҳақиқие будааст. Вай ин баҳору он баҳор ташнагиашро аз оби борон мешикастааст. Мутаассифона, тафсилоти ин қисса ҳанӯз дастрас нашудааст. Вале ҳоло низ дар байни мардуми тоҷик ин қисса ба гунаи махсус вучуд дорад. Мувофиқи ин қисса чокак ташнагиашро ин баҳору он баҳор аз оби бороне, дар рӯи барги чукрӣ (ревоч) чамъ мешавад, мешикастааст. Вай дигар ҳамеша ва шабона «чок-чок!» гӯён садо мебарорад. Дар халқ таъбирест, ки ҳар ки

бисёр об пурсад, мегӯянд: «Чокак чок мегӯяду ту об!» Баъдан шояд бар асари нуфузи ойини ислом қиссаи чокак рангубори наве гирифт. Тибқи ин қисса, гӯё чокак дар нахуст зане будааст, ки бо ҳамсоязани (дар баъзе гунаҳо гӯё бо Бибӣ Фотимаи Заҳро) худ навбати ширпезов доштаанд. Вале чокак пинҳонӣ ба шири говаш об ҳамроҳ мекардааст. Ин сир рӯзе ба ҳамсояаш ошкор шудааст ва ӯ дуо кардааст, ки илоҳӣ об дар назарат хун гардад. Хамин тариқ, ҳама обҳо дар назари чокак хун менамудаанд ва ӯ танҳо аз оби бороне, ки дар рӯи барги чукрӣ баҳорон чамъ мешудааст, нӯшида метапвонистааст халос. Дигар ҳамеша аз ташнагӣ «чок-чок!» мегуфтааст. Кам воқеъ мешавад, ки дар бораи як паранда дар миёни ду халқи аз ҳам дур як хел ривоят вучуд дошта бошад. Ин ривоятҳо аз ягонагии сарчашма ва мавқеияти чуғрофии пайдоиши он шаҳодат медиҳад. Яке аз тоифаҳо дар қисматҳои россиягии Осиё ва Аврупо дар қадим чун, чун, чад ном дошт, ки баъзе муҳаққиқин онро бо парандае бо номи номи глухаръ айнӣ додаанд.³⁰⁶ Ин ном низ метавонад бо чотака муқоиса карда шавад.

Ягонагии сужети қиссаи чотака (чокак) дар асотири ориёҳиндӣ ва дар миёни мардуми тоҷик далели он аст, онҳо аз як сарчашма об хӯрдаанд. Ва дигар ин ки вожаҳои чотака ва чокак бо андаке тағйироти овозӣ бегумон айнӣ ҳам буда метавонанд.

Чиванчивака

Jivanjivaka (чиванчивака) – як чинси тазарвҳо чунин ном доштааст. Ба ривоят, хангоми чанги бародарзодаҳо Пандавҳо ва Кавравҳо ин парандаҳо дар майдони чанг аз болои аскарони кушташудаи Арчуна парвозкунон «Чива! Чива!», яъне «Зиҳӣ! Зиҳӣ!» гуён садо медодаанд. Бо ин садои

³⁰⁶ Невелова С.Л., Мифи др. инд. эпоса., стр.75.

пуртанин аскарони кушташуда дубора зинда шуда ба ҷанг медаромадаанд. Дар «Маҳабҳарата» омадааст: «Товусҳо, хурӯсҳои даштӣ, қувон, турнаҳо, чотакҳо, ҳамчунин селайи ҷиванҷивакҳо дар мушоаяти пандавҳо буданд, дар ҳоле ки зағанҳо, зоғҳо, лошаҳӯрон, калхотҳо, чинҳо ҳамчунин селайи мағасҳо кавравҳоро ҳамроҳӣ мекарданд».³⁰⁷

Дар миёни мардум ҷунин як парандае маълум аст, ки «Тивативак» ном дошта, воқеан хонишаш, ки хеле дилангез аст, ба ранги «ҷивачива» садо медиҳад. Мурғи титав ва ё тетерев шояд яке аз номҳои ҳамин паранда бошад. Ҳамчунин парандаи зардранги хурдтари дигаре низ вучуд дорад, ки дар миёни мардум «ҷив» ном дошта, хониши он низ ба садои «ҷив! ҷив!» хеле мушобеҳ аст. Вале азбаски Ҷиванҷивакӣ ба гурӯҳи тазарвҳо шомил будааст, пас Тивативакро бо он паранда айният додан саҳеҳтар хоҳад буд.

Зимнан бояд тазаккур дод, ки решаи вожаи «ҷива» «ҷӣ» ба маънои ҷон, будааст, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ ба шакли «зӣ» баргашт намуда, таркибҳои зист, зиндагӣ, зиҳ ва ғайраро ташкил додааст. Ин вожаи ориёҳиндӣ дар санскрит ба шакли – (ҷива) *jīva*, дар «Авесто» - ҷваитӣ (*jvaiti*), русӣ-славянӣ живъ, латинӣ - вивус (*vivus*) юнонӣ виос (*vios*) зоҳир гаштааст.

Пуру

Пуру номи яке аз шоҳони силсилаи камарист, ки авлоди Куру – кавравҳо ва Панду – пандавҳо аз он оғоз шудаанд. Таҳлилоти нишон медиҳанд, ки номҳо немисии Пурбах ва тоҷикии Порвоғ тақрибан айни ҳам ва бо номи Пуру иртиботе доштаанд. Дар ин номҳо ҳамроҳ омадани вожаи «боғ» «бах» гумон меравад, ба маънои «соҳиб» ва ё «ҷаноб» омада бошад, зеро бо номи Пуру дар адабиёти ведой номи эзаде ба назар нарасидааст.

³⁰⁷ Удйогопарва, санъ. 282.

Ангирас

Дар «Махабхарата» Ангирас зодаи Дакша ва яке аз дах писарони Брахма доништа шудааст. Ангирасро ҳамноми донишманде гуфтаанд, ки гӯё бисёр сурудҳои «Ригведо»-ро эҷод намуда будааст.

Ангирасҳо ҳамчунин номи гурӯҳе аз овозхонони эзадӣ ҳастанд, ки бо ҳамроҳии Индра ба чустучӯи говҳое рафта буданд, ки аз тарафи қавми панӣ рабуда шуда буданд. Яке аз китобҳои муқаддаси ведой «АтхарваВедо» дар нахуст «Атхарвангираса» яъне «Атхарва ва Ангираса» ном доштааст. Баъдан Ангирас маънои коҳин ва фолгӯро низ гирифт. Номи «ангирас»-ро баъзе муҳаққиқон ба aqelos-и юнонӣ ба маънои косид, фиристода (-и осмон), ки дар адабиёти масеҳӣ ба гунаи «ангел» омадааст, айнаи ҳам доништаанд. Ангирасҳо ҳамчун воситачии байни эзадон ва одамон тасвир ёфтаанд. Дар забони тоҷикӣ вожаи «ангор» (ангоридан) вучуд дорад, ки ба маънои доништан, огоҳ шудан низ истифода мешавад. Ба назар мерасад, ки ангирас, ангел ва ангор аз як решаи мазмун бар омадаанд. Дар адабиёти ведой вожаи дигари мушобеҳ – Ангорақ вучуд дорад, ки маънои он «кунҷак» буда, ҳамчун номи сайёраи Миррих ифода шудааст. Номи деҳа дар Тоҷикистон Янғолик, ки тибқи таҳлилоти мо аслан Ангориқ бояд буда бошад, бо ангирас, ё ангорақ иртиботе мегирад. Вале деҳаҳои наздик ба он Мангориқ, Ҳайториқ, Ғажниқ ки ба ҳамин шакл боқӣ мондаанд, дурустии назари моро тақвият медиҳанд. Дар Европа низ номҳои мушобеҳ- Ангалт ва Мангалия ба назар расидааст.

Шоле, Шала

Шоле номи сарлашқари Дурйодхон будааст. Ёро писари шоҳи мадрҳо Рукмангода низ мегӯянд. Худ ӯ шоҳи мадрҳо ва

бародари Мадри – зани Панду будааст. Шоле аз авлоди Пандавҳо буда, бояд ба чонибдории онҳо мечангид, аммо Дурйодхон ўро бо зиёфату меҳрубонӣ ба чониби худ мекашад. Роҷеъ ба паҳлавонӣ ва ҷасорати ӯ дар ҷангҳо киссаҳои зиёде зикр гардидааст.

Номи шоҳи Бахликҳо низ Шоле будааст.

Номи дигари мушобеҳ ин яке аз шоҳзодагони авлоди Бҳарат аст, ки Шола ном доштааст. Ў низ яке аз қаҳрамонҳост, ки дар майдони ҷанг далерона мечангидааст.

Шал номи як дарахти рости баланд будааст.

Шула номи як силоҳи ҷангии эзадони ориёҳиндист, ки се дандона доштааст.

Дар ҳудудҳои Тоҷикистон бо номҳои дар боло зикр ёфта номҳои мушобеҳи зиёде ба назар мерасанд. Номи деҳаҳо Шоле, Шуле, Шул, Шулонак, Шулмак, Шол, Даҳони Шол ба ҳар эҳтимол бо номҳои зикргардида, иртиботе доштаанд. Дар Фаронсия шаҳре Шоле ном дорад. Гумон меравад миёни ин ҳама номҳо иртиботе дар нахуст вучуд дошта будааст.

Шакро

Тавре қаблан тазаккур гардид, Индра тақрибан даҳдувоздаҳ лақаб доштааст, ки Шакро яке аз онҳост. Маънои Шакро таҳамтан ва тавоно будааст. Назари мо ин аст, номи деҳа Шарҳо баргаште аз Шакрост. Чунин баргаштҳо аз забони ведой ба забони кунунии тоҷикӣ, ки овози к ба х баргашта, бо р ҷой иваз намуда бошад, дар дигар вожаҳо низ ба назар расидаанд. Масалан вожаи ведоӣ «чакра» имрӯз ба гунаи ҷарх ва ҷарха вучуд дорад. Ин ҷойивазкунӣ дар мисолҳои рҳса – хирс, сутра – ришта ва ғайра низ мушоҳида мегардад. Баъзе муҳаққиқин пасванди хо-ро дар аксари вожаҳо ихтисоршудаи «хос» - ба маънои ҷашма маънидод намудаанд. Аммо мушоҳидот нишон медиҳанд, на дар ҳама вожаҳо ин пасванд ба маънои ҷашма омадааст.

Пулома

Пулома номи ҳамсари Бҳригу ва модари Чаявон аст. Ҳамчунин номи яке аз рақшасҳо низ Пулома ва номи яке аз данавҳо Пуломан будааст. Аммо Пулома ҳамсари дӯстдоштаи Бҳригу буд ва рӯзе Бҳригу ўро танҳо гузошта, барои коре аз хона берун мешавад. Ҳамин дам рақшас Пулома омада ҳамсари Бҳригуро медуздад. Ҳамсари Бҳригу, ки ҳомила буд, ҳангоми рабудан тифлашро аз батнаш меафтанад ва аз дурахши нури тифл рақшас сӯхта хокистар мешавад. Тифлро Чаявон – Партов ном мегузоранд. Аз вай корномаҳои ачибе баъдан ба вукӯъ мепаиванданд.

Таҳлилоти ва муқоисоти дар атрофи ин ном далолат менамоянд, ки номи деҳаи Фолума бояд баргаште аз Пулома бошад.

Ҳара

Яке аз номҳои Шива буда, маънои он афкананда, шикананда аст. Ҳара баъзан бо Ҳарӣ – номи Кришна-Вишну дар як таркиб омадааст. Тавре дар мақолаҳои пешин зикр шуда буд, аксаран номҳои бо ҳ оғозшуда ба қ ва ғ баргаштаанд. Қаблан мисолҳои дар ин маврид аз қабилӣ Қарабоғ – Ҳарабоғ пешниҳод шуда буданд. Аз ин лиҳоз Ҳара низ дар чандин ном ба Қара баргаштааст. Ҳамин тариқ, ба назари ин муаллиф номи деҳаҳои Қарамандӣ, Қарамик (Ҳарамуғ) дар чандин минтақаи Тоҷикистон бояд дар асл аз Ҳара шакл гирифтаанд. Бо чунин сохтмон номҳои Качамандӣ, Дошмандӣ ва ғайра низ сохта шудаанд, ки аз таркиби соф тоҷикии чунин номҳо далолат мекунанд. Роҷеъ ба маънои қисмати манд ва мандӣ дар бахши Качамандӣ суҳан рафтааст.

Сагара

Сагара яке аз шоҳони силсилаи қамарист. Вай тамоми кишварҳои дуру наздикро ба зери итоати худ дароварда, ба ин муносибат мехоҳад асперо қурбонӣ кунад. Ё шаст ҳазор писар дошт. Онҳо тибқи таомул, аспро пеш-пеш андохта, худ аз қафои вай ҳар мулкero, ки пои асп мерасид, тасхир мекарданд. Асп дар қаъри баҳре, ки обаш хушк шуда буд, даромада, аз назар нопадид мешавад. Индра аспи онҳоро рабуда буд. Ҳар шоҳе, ки сад асп қурбонӣ мекард, зӯраш ба дараҷаи Индра мерасид. Аз ин лиҳоз Индра намехост, ки шоҳон аспи зиёд қурбонӣ кунанд. Писарони Сагара дар чустучӯи асп қаъри баҳрро кофта, ба дунёи зеризаминӣ ворид мешаванд. Онҳо аспашонро мебинанд, ки дар назди роҳиб Капила чарида мегашт. Гумон мекунанд, ки аспашонро Капила рабуда бошад ва аз ин рӯ ўро озор медиҳанд. Капила бо як нигоҳ ҳамаи онҳоро ба хокистар табдил медиҳад. Сагара аз як писараш, ки аз зани дигараш буд, бо номи Аншуман наберае дошт. Вай ба суроғи писарони Сагара баромада, бо дилчӯй бо ҳаким Капила муносибат мекунад. Баъди ҳазор сол дар натиҷи тоату ибодати набераи Аншумана – Бхритаратҳа, ки акнун дар тахти шоҳӣ менишаст, Ганга аз осмон ба замин фаромада, хокистари писарони Сагараро аз гуноҳ пок мегардонад ва онҳо ба мулки ҷовидонӣ ворид мегарданд. Ҳамин тарик Ганга оби хушкшудаи Уқёнусро низ пур мекунад.

Маънои Сагара баҳр ё уқёнус буда дар таркиби манбаҳои об, маслан Сурасагара истифода шудааст.

Уттара – шимол

Самтҳо, яъне Шарқ, (Пурва) Чануб, (Дакшина) Ғарб, (Пашчима) ва Шимол (Уттара) аз он авомиле ба шумор рафтаанд, ки ҷиҳати таъйиноти бисёр хусусиёти

мансубиятҳои мулкӣву ҷуғрофӣ нақши равшан доранд. Тавре қаблан зикр шуда буд, ҳар яке аз ин самтҳо аз ҳисоби эзадони машҳури ориёҳиндӣ ҳомӣ ва ё ҳоким доштаанд. Ҳокимони шарқ - Индра, ҷануб - Ёама, ғарб - Варуна ва аз шимол Кубера будаанд. Дар адабиёти ориёҳиндӣ шимолу ҷануб он қисматҳои дунёанд, ки аксари ҳаводиси марбут ба рӯзгори ориёҳиндуҳо дар ҳамин самтҳо ба амал омадааст. Хусусан Уттара – шимол яке аз самтҳои муқаддас ба шумор рафтааст. Мисли дигар самтҳо, ки дар он минтақаҳо аз номҳои ҳокимонашон дар номи маҳалҳо нишониҳое гузоштаанд, аз номи Кубера ва таҳаллуҳои ӯ низ дар Уттара нишониҳои зиёде барҷост. Нишемангоҳи ин эзад ҳамроҳи эзади Шива дар кӯҳи Кайлас воқеъ гашта будааст. Аслан ӯро эзади сарвату боигарӣ, сангҳо ва металлҳои қиматбаҳо номидаанд. Дар яке аз китобҳои «Маҳабхарата» «Удйогапарва» дар сифоти мулкҳои шимолӣ чунин омадааст: «Азбаски (ин самти дунё) поккунандаи гуноҳхост, азбаски наҷотдиҳандаи низоист, ба хотири ҳамин нақши раҳибахшаш (уттарана) ҳакимон онро Шимолӣ – Уттара номидаанд. Ва азбаски ҷойгоҳи ганҷи Шимол, эй Галава, (аз ҳамин ҷойгоҳ) ба самтҳои шарқу ғарб доман кашидааст, (ин самт) баъзан Миёна (Мадҳайама) номида мешавад... Ва дар ин мулкҳои шимолии дунё, ки беҳтарини мулкхост,.. касе натавонад зист, агар ӯ пок ва неқ набошад, агар нафсаширо лаҷом назада бошад ва ё беинсофу ноодил бошад. Дар ин ҷо, дар дайре, ки Бадарӣ ном дорад, Кришна, Нарайана, ки Вишну ҳам ӯст, сукунат дорад, эй беҳтарини мардон, ҳамчунин Брахмаи ҷовидон низ ӯст. Дар ин ҷо дар қаторкӯҳи Ҳимован Махешвара сукунати ҷовидона дорад. Дар ҳамин ҷо буд, ки Маҳадева руди Гангро, ки аз осмон фурӯд меомад, (бо сари худ) нигоҳ дошта, ба вай имкон дод, ки дар олами башарӣ ҷорӣ гардад... Дар ҳамин ҷо буд, Кама, Ҳашм (Шива) кӯҳ (-и Ҳимован) ва Ума дар ҳамҷоягӣ нурафшон шуданд. Дар ҳамин ҷо, ҳамчунин, эй Галава, дар Кайлас

Бахшандаи сарватҳо (Кубера) ҳокими рақшасҳо, якшаҳо ва гандҳарвҳо таъйин гардид. Дар ин ҷо (марғзори Кубера) Чайтраратҳаи дилнишин... воқеъ гаштааст. Дар ҳамин ҷост, ки (намудор аст) эй гав, дар миёни дуборазодашудаҳо (дарёи осмонии) Манданикӣ ва (кӯҳи) Мандара. Ҳам ин ҷост бешазори Саугандҳика (Хуштароват) ки азозилҳо ва найритҳо ҳамеша нигоҳбонаш ҳастанд. Дар ҳамин ҷой ситоразори Сватӣ ва тулӯи вай (нахуст) мушоҳида мешавад. Дар ҳамин ҷост (ки ба ҳубӣ дида мешавад) чи гуна моҳу офтоб ва дигар сайёраҳо пайваста (аз роҳи муқарраршудаашон) давр мезананд. Дар ҳамин ҷост, ки кӯҳи бо ном Кайлас – ҷойгоҳи Кубера сар бар осмон кашидааст. Дар ҳамин ҷост (намоён) изе, ки Вишнупада (изи пойи Вишну) ном дошта, ҳангоме ки ū аз се дунё қадам мезад, дар тамоми мулкҳои шимол барҷой монда буд. Дар ин (минтақаи кӯҳии) Ушибариҷа аст, эй ҳаками бараҳман, ки кӯли тилоӣ воқеъ гаштааст ва дар он ҷойгоҳ шоҳ Марутта маросими қурбонӣ бар ҷой оварда буд... Дар ҳамин ҷойгоҳ ба ҷашми ҳаками бараҳмани асилзода Чимута даштҳои нилуфарзори муаттар ва озодаи Ҳимован дар назар ҷилвагаранд.... Аз ҳамон даврон ба баъд бешазорони ин мулк Чаймута (мансуб ба Чимута) номида мешаванд. Дар ҳамин ҷост, ки... ҳомиёни кишварҳои дунё ҳар субҳу шом мегӯянд: Кадом қорро ва барои кӣ иҷро бикунем?»

Қабл аз ҳама нишонае, ки ба кӯҳҳои Тяншан мувофиқ меояд ин мавҷудияти укёнуси Шимоли мебошад. Дар китобҳои гуногуни «Маҳабхарата» ин Укёнус борҳо зикр ёфтааст. Шорехон ва муҳаққиқони китоби мазкур азбаски дар Ҳимолойи кунунӣ ва шимоли он манбаи бузурги об ва ё баҳру укёнусе вучуд надошт, мавҷудияти он укёнусро тасаввурот ва ҳаёли ориёҳиндуҳои қадим қаламдод кардаанд. Вале таҳлили ҷуғрофӣ ва муқоисаҳои дигар омилҳо нишон медиҳанд, ки ин баҳр ё укёнус, ки Варишен-Самудра (Varisena-samudra) ном дорад, дар ҳамин минтақа вучуд

дошта будааст. Дар «Сабҳапарва» омадааст: «Ва он (зарфхоро) гирифта (мардум) ба сӯи укёнусҳои Шарқӣ, Чанубӣ... Ғарбӣ равон мешаванд. Аммо ба сӯи укёнуси Шимоли намераванд, зеро вай ба ҷуз аз парандагон ба ҳеҷ кас дастрас нест»³⁰⁸ Дар ин маврид тарҷумони китоби мазкур шарҳ додааст, ки «Эҳтимол укёнусе дар назар аст, ки гӯё дар он сӯи кӯҳҳои Ҳимолой воқеъ шуда бошад».³⁰⁹

Сарзамини Шимол ба хотири дар самти шимоли кӯҳи Меру воқеъ буданашон чунин номгузорӣ гардидааст. Умуман ҳамаи самтҳо дар нисбати ин кӯҳ муайян гардидаанд. Ҳоло низ аз номи он самтҳо дар забони тоҷикӣ нишон ва ё бозмондае вучуд дорад. Масалан аз номи мулкҳои Шарқӣ, ки Пурва ном дошта, маъноашон «пеш» ва ё «нахустин» будааст, имрӯз вожаи «бар» дар таркиби «бартар» боқист, ки ба маънои пеш ва гоҳе ҳам ба маънои боло истифода мешавад. Дар забони русӣ ин вожа дар шакли ба асл наздиктар «первый» вучуд дорад. Самти ғарб ба он хотир «Пашчима» ном гирифта будааст, ки дар он самт офтоб ба ғуруб наздик шуда, нурҳоиаш пош хӯрдаву парешон мегардидаанд. Аз «Пашчима» имрӯз қисмати аввали он «пош (хӯрдан)» роиҷ аст. Ва аз вожаи «Дакшина» - чануб низ қисмати аввали он «дак» дар шакли «таг», яъне «поён» вучуд дорад. Ин мулкхоро Вивасван пас аз маросими қурбонӣ ба устоди худ ҳадя (дакшина – додан бахшидан) карда буд. Ҳамин тариқ, аз «Уттара» - шимол қисмати миёна «тор» (Ут)тар(а) ба маънои «боло» боқист. Ибораи «тагу тор» (болову поён) дар нахуст маънои чанубу шимоли кӯҳи Меруро ифода мекардааст. Ҳамин вожа – Уттара буд, ки дар замони «Авесто» ба шакли Упахтар, Упахтра (Упа-х-Уттара) зохир гардида, маънои «Он тарафи шимол»-ро ифода менамудааст.

³⁰⁸ «Сабҳапарва», санъ. 91.

³⁰⁹ Намон ӯ, санъ. 214.

Тибки тазаккуроти адабиёти ориёхиндӣ қасри ҳокими мулкҳои Шимол – Кубера ҳамчунин чойгоҳи эзади Вишну низ дар куллаи кӯҳи Кайлас воқеъ будааст. Кубера ҳамчунин лақаби «Вайшравана» - «Вайш» ва «равон» доштааст, ки маънояш «Овозааш (ҳар сӯ) равон» будааст. Дар «Маҳабҳарата» дар нисбати чигунагии мулкҳои Кубера омадааст: «Мо боғҳои Кубераро дидем, ки дар ҳамворӣ ва таллу теппаҳои соҳилҳои дарёҳои калон ва дараҳои мушкилгузар бунёд ёфтаанд. Дар баъзе чойҳои ин мулкҳо барфҳои доимӣ вучуд дошта, дар он чойҳо на дарахте дида мешавад, на парандаву дарандае. Дар ин ҷо бориш зиёд аст. Аз баъзе ағбаҳо ҳатто парандагон ба мушкилӣ мегузаранд...»

Силсилаи кӯҳҳои Тяншан дар адабиёти гуногуни ориёхиндӣ бо номи «кӯҳҳои осмонӣ» ва «кӯҳҳои шимолӣ» низ зикр гардидаанд. Тяншан, ки ба забони чинӣ маънои «кӯҳҳои осмонӣ»-ро дорад, шояд тарҷумаи номи аслии ин кӯҳҳо аз забони ориёхиндӣ буда бошад, ки дар адабиёти ориёхиндӣ бо номи Parvata Uttara – Кӯҳҳои шимолӣ зикр гардидаанд. Ба қавли Н.Я. Бичурин кӯҳҳои Тяншан ба забони чинӣ Бей-Шан низ ном доранд, ки маънояшон «кӯҳҳои шимолӣ» мебошад.³¹⁰ Вагарна ин кӯҳҳо дар самти ғарбии Чин воқеъ гаштаанд, на дар шимоли он кишвар. Дар сарчашмаҳои қадими чинӣ аксари номҳои воқеъ дар Осиёи Миёна дар тарҷума ба забони ин кишвар дода шудаанд, ки Дарёи Бузург (ба забони ориёхиндӣ Маҳинадӣ) дар нисбати дарёи Ому, Кӯҳҳои пиёзӣ (дар забони чинӣ – Цунь Лунь) ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Номи туркии ин кӯҳҳо Тенгри-тоғ – Кӯҳи осмонӣ низ тарҷумаи номи аслии ин кӯҳҳо будааст. Ҳамчунин кӯҳҳои мазкур ба забони чинӣ Сюэ-Шан низ ном доштаанд, ки маънояшон «Кӯҳҳои барфпӯш» будааст. Ин ном низ, бешак тарҷумаи номи ориёхиндӣ «Ҳимолой» ва ё «Ҳимован» мебошад. Дар «Маҳабҳарата»

³¹⁰ Бичурин Н.Я., «Сочинение о западном крае династии Тан»

борҳо ибораи «кӯҳҳои дохилӣ» ва «кӯҳҳои берунӣ» зикр гардидааст, ки муҳаққиқон маънои ин ибораҳоро чандон равшан накардаанд. Вале агар ин истилоҳоти ориёҳиндиرو бо ифодаҳои илми ҷуғрофиёии имрӯз дар нисбати кӯҳҳои Тяньшан «Тяньшани дохилӣ» ва «Тяньшани берунӣ» муқоиса кунем, саҳеҳ хоҳад буд.

Мандара

Мандара дар «Маҳабҳарата» аз лиҳози баландӣ ва шукӯҳу шаҳомат баъди Меру дуввумин кӯҳ ба шумор рафтааст. Дар баъзе лаҳзаҳои тасвири воқеоти ин китоб Мандара дар мақоми аввал қарор гирифта, сифатҳои Меруро аз худ намудааст. Масалан дар баъзе аз тасвироти адабиёти ойнҳои чайнӣ ва буддой на Меру, балки Мандара марказ ва тири дунё ном бурда шудааст. Аксари муҳаққиқин ин кӯҳро кӯҳи устуравӣ ва ғайривоқеӣ қаламдод намуда, қисмати дигари олимон онро ба кӯҳи Мандарагирӣ (дар Ҳинд, дар масофаи 56 км. аз Бхалпур) айнtimer тахминӣ додаанд. Вале хусусиёти дар адабиётҳои ориёҳиндӣ тасвиршудаи Мандара бо Мандарагирӣ мувофиқ намеояд. Омӯзиши хусусиёти ҷуғрофӣ ва мавқеияти дигар кӯҳҳои дар ҳамҷавории Мандара тасвиршуда даллат бар он менамоянд, ки ин кӯҳ ба яке аз қуллаҳои кунунии воқеӣ дар силсилакӯҳи Помиру Алай, айнtimer мегирад.

Дар яке аз бахшҳои «Сабҳапарва» омадааст: «Дарёи Шайлода аз миёни кӯҳҳои Меру ва Мандара ҷорист».³¹¹ Тарҷумон ва муҳаққиқи адабиёти ориёҳиндӣ В.И. Калянов дар шарҳи «Сабҳапарва» навиштааст: «Тахмин мекунам, ки ин дарё (Шайлода – М.Ҳ.) дарёи Ҷаксарт бошад, ки аз қаронаи шимоли Суғд (ҳоло Помир) ҷорист. Руди Ҷаксарт ҳамчунин Сирдарё номида мешавад. «Daria» маънои дарёро дорад. Дар «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» омадааст, ки дарёи

³¹¹ «Сабҳапарва», санъ. 97.

Шайлода дар миёни кӯхҳои Меру ва Мандара ва мавқеияти Куруҳои шимолӣ чорист». ³¹² Дар ҳамин ҷо баъдан шарҳи дигаре низ омада, ки чунин аст: «Меру – дар асотири Ҳинд номи кӯҳест, ки Сумеру парвата (кӯҳи Сумеру) ном дошта, бо Рудра Ҳимолой дар Гардвал, ки руди Ганга аз он сарчашма мегирад, айният ёфтааст». ³¹³ Муҳим он аст, муҳаққиқини адабиёти ориёҳиндӣ ин ҷову он ҷо роҷеъ ба айниятҳое аз ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ва водии Фарғона ишора намудаанд.

Роҷеъ ба маънои Мандара бояд гуфт, ки дар луғатҳо маънои онро «бузург» ва «устувор» гуфтаанд. Ин вожа аз решаи «манда» ва пасванди –ра сохтмон ёфтааст. Вожаи «манда» дар шаклҳои «мандак» (дар таркиби андак мандак) ва «мунда» - ҷӯби сахту мустаҳкам ҳоло низ мавриди истеъмол аст. ³¹⁴

«Мандал» шакли рамзии коинот – ҷарҳи даввор мебошад, ки он дар рамзи гули нилуфар зоҳир гаштааст. Дар забони муғулӣ лаълии хӯрокхуриро «мандал» мегуянд, ки аз ҳамин маънои ориётоҷикист. Шакли дигари ин вожа «мунда» аст, ки он ҳам ба маънои гирду мудаввар истифода шудааст. Дар ғӯишҳои мардумӣ кундари «мунда» низ мегӯянд. «Мунда» аслан калимаи ведой-ориётоҷикист, ки аз «манд» ва пасванди -а таркиб ёфта худ «манд» ба маънои «давра» ва «доира» буда, қавму хонаводаро низ ифода кардааст ва дар номҳои

³¹² «Сабъапарва», тавзеъот, санъ. 217.

³¹³ Њамон ҷо.

³¹⁴ Масалан агар вожаи «андак» дар таркиби «андак-мандак» маънои хурдро дошта бошад, «мандак» ба маънои бузург зоҳир шудааст. Чунин таркибҳои дар забони тоҷикӣ фаровон истеъмол мешаванд. «Каму беш», «хоҳ-ноҳ», «дилу бедилон» ва ғ. дар Ҳамин шуморанд, ки аз вожаҳои зидмаъно таркиб ёфтаанд. Ҳамин тариқ «андак» дар шакли танҳо мавриди истифода монда бошад Ҳам, аммо «мандак» танҳо дар якҷоягӣ бо таркиби зидмаъно худ ифода мегардад. Дар ноғияи Рашт кӯе бо номи Мундаланӯл вуҷуд дорад, ки маъноаш «нӯғаш мудаввар, гирд» мебошад. Дар ғӯишҳои мардумӣ Ҳар ҷизи гирду мудавварро «мундала» мегӯянд. Одами қадпасти фарбеъро «мундалақад» мегуянд. Бобҳои китоби «Ригведо» – «мандал» ном доранд, ки бешак аз ин вожа якеанд.

ведои «Качамандӣ» «Қарамандӣ» (Ҳарамандӣ) «Дошмандӣ» зохир гаштааст. Ин вожа баъдан масалан дар таркибҳои «донишманд» (аслан – дар доираи дониш) «мустаманд» (дар доираи дарду бало) истифода шуда, ки вазифаи маъноии худро андаке дигар кардааст.

Дар адабиёти марбута омадааст, ки Меруро чунин кӯхҳои бохашамат ихота кардаанд:

1. Кумуда дар шимоли Меру воқеъ гаштааст.
2. Мерумандара дар ҷануби Меру қад кашидааст.
3. Супаршва дар ғарби Меру ҷой дорад.
4. Мандара дар шарқи Меру қомат афрохтааст.

Вақте ба кӯхҳои атрофи Меру – Исмоили Сомонӣ таваҷҷӯҳ мешавад, кӯхҳои аз ҳама баландтарини зерин воқеъ гаштаанд: дар шимол куллаи ба номи Сино (7134) – Кумуда, дар ҷануб куллаи Револютсия (6940) – Мерумандара, дар ғарб - Москва (6785) – Супаршва, дар шарқ - Музтаг-Ата (7546) –Мандара.

Дар тасвири асотири ҳиндӣ кӯхи Мандара ҳамчун яке аз кӯхҳои зебову бузург тасвир ёфтааст.³¹⁵ Дар ин бора дар «Маҳабхарата» омадааст: «Як замон ҳамроҳ бо эзадони дигар ва асурҳо ту ҷуръат кардӣ, ки укёнуи Бузургро ба талотум биёварӣ ва барои ба даст овардани нӯшобаи амрита онро бо кӯхи Мандара бичархонӣ».³¹⁶

Свастика

Аҷдоди дури мо дар замонҳои қабл аз оғози таърих хангоми вохӯрӣ ва хайрухуш бо ҳамдигар свастӣ мегуфтанд. Онҳо дар ҷашну маъракаҳо навхонадорон, паҳлавонон, шоҳону сарлашкаронро бо ифодаи свастӣ шодбодӣ

³¹⁵ Чун дигар айниятиҳои баъдӣ ин кӯъ аз тарафи маъаққикини Һинду бо Мандарагирӣ дар ноҳияи Бъачалпурӣ, дар Һинд айният дода шудааст.

³¹⁶ «Маъабъарата», с. с.88.

менабуданд. Ин вожа ҳамчун ифодаи беҳтарин таманиёти саодату хушрӯзӣ ба забон оварда мешуд. Рамзи ифодаи свастика нишони чаҳоргӯшаи дар аксар маврид гӯшаҳояш қатшуда дар шамшеру сипар, кулаҳхудо камарбанд, дар рӯи зарфҳо ва дигар ашёи рӯзгор ҳамчун нишони пирӯзӣовар ва саодатбахшу рӯзидеҳ сабту ҳаққокӣ ва кандакориву гулдӯзӣ мешуд.

Бо муҳочирати ориёӣҳо рамзи свастика низ ба гӯшаҳои гуногуни дунё паҳн гардид. Мавҷудияти ин рамз дар минтақаҳои гуногуни олам далели қадимияти зиндагӣ ва муҳочирати ориёӣҳо аз сарзаминҳои Осиёи Миёна ба шумор меравад.

Рамзи свастика аз соҳилҳои шимолӣ-ғарбии Баҳри Сиёҳ ба мансубияти 5500-5600 сол пеш, дар миёнарудони Буга, Днестр ва Днепр ба мансубияти 7 000 сол пеш, дар яке аз ғорҳои давраи палеолит - 10 000 сол пеш, дар Осиёи хурд ба мансубияти ҳазораи 6 то солшуморӣ пайдо шудааст. Аксар олимон пайдоиши свастикаро ба замони 15 000 сол пеш аз ин махсуб донистаанд. Агарчи рамз, замони пайдоиш, маъно ва дигар хусусияти свастика хеле муаммоангез бошад, ҳам бисёр асрори печидани зиндагиву муҳочирати ориёӣҳоро равшан менамояд.

Яке аз муҳаққиқони Ғарб Томас Вилсон соли 1894 дар бораи свастика рисолае нашр намуда, дар он аз Шлиман - муҳаққиқи Троя роҷеъ ба парастии паранда аз ҷониби троӣҳо иқтибос кардааст. Пайи пой ва суроби паранда дар ҳаво ҳангоми парвоз гӯё рамзи свастикаро доштааст.

Пайдоиши свастика бо Ҳинди бостон аз ҷанд паҳлу иртибот дорад. Парраҳои свастика гӯё ҳамчун парраҳои асбоби оташгиронӣ қат шудаанд, ки ба эзоди оташ Агни далолат менамояд. Свастика ҳамчунин бо парандаи асотирий Гаруда алоқаманд дониста шудааст.

Баъзе олимон свастикаро бо таркиби атоми углерод, ҳарфҳои юнонии алфа ва омега, рамзи сакралӣ, ҷойгиршавӣ

ва тағйирёбии қутбҳо, ҳаракати ситораву сайёраҳо, низоми микроайҳон ва макроайҳон, рамзи офтоб, қутб ва гардиши ситораҳо дар атрофи он, чор самти дунё, чор фасли сол, чор даври Моҳ, ҳаракати гирдбод, гардиши дунёи, марказ, ҳаракати нуруи созанда, пайдоиши давраҳо, даври чархи сансар, чор давраи мавҷудият ташбеҳ намудаанд. Қисми дигари олимон тасвири свастикаро ба инсон бо тасвири дасту пойҳо, пайванди оғози мардона ва занона мушобеҳ доништаанд.

Ҳиндуҳои Америка, сокинони Тибет, ҳиндуҳо, хитоӣҳо, скифҳо, семитӣҳо, форсҳо, юнонӣҳо, японӣҳо, келтҳо, ирландӣҳо, славянҳо, германиҳо, сарматҳо, мордвагиҳо, удмуртҳо, бошқирдҳо, чувашҳо, чеченҳо, арманиҳо, озариҳо - рӯйхати нопурраи халқҳоест, ки свастикаро истифода мебарданд. Халқиятҳои Ашанта (Африка), Тлингит (Аляска), Куна (Панама), Навахо (Америка), сокинони ҷазираи Бали бо свастика ошноии комил доштанд. Ин рамз дар зарфҳои кулолӣ аз Самара (худуди Ироқи кунунӣ) пайдо шудааст, ки ба ҳазораи 5 то солшуморӣ мансубият мегирад. Моҳенча-Даро, Хитой 2000 сол пеш аз солшуморӣ, Африкаи шимоли шарқӣ асрҳои 2-3 пеш аз солшуморӣ свастикаро медонистанд. Ин ҷалипои гардон дар сангҳои тарозуи сокинони Гана, зарфҳои кулолии ҳиндуҳои қадими америкой, қолиҳои форсҳо наққошӣ мегардид. Як вижагии свастика он аст, ки вай на танҳо аз ҷониби халқиятҳои гуногун, балки аз ҷониби динҳои гуногун пазируфта ва мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз ҷумла дар бисёр муқаддасоти дини ислом ин аломат истифода шудааст. Ороиши макбараву масҷидҳо, хаттотӣҳо бо истифода аз ин рамз ба амал омадаанд. Масалан, оромгоҳи Ҳоҷа Аҳмади Ясавӣ, қалъаи Ҳулбук, оромгоҳи шоҳ Неъматуллоҳи Валӣ (асри ХУ) мадрасаҳои Бухорову Самарқанд ва дигар шаҳрҳои исломӣ бо истифода аз рамзи свастика ороиш дода шудаанд. Дар фалсафаи ҳиндуҳои қадим ва буддизм свастика

рамзи гардиши абадияти кайҳон, рамзи Қонуни Буддо ба шумор меравад. Дар Ҳинд пайравони ойини чайнӣ свастикаро дар ҳама ҷо - дар дарвозаи ибодатгоҳҳо, дар хонаҳои истиқоматӣ, дар зарфҳо ва матоъҳо ва ғайра наққошӣ кардаанд. Дар аксари забонҳои дунё ин аломат бо шакли свастика ном бурда мешавад. Дар забони русӣ ин аломат бар иловаи свастика ба гунаҳои Коловрат, Посолон, Свята Дар, Агни, Солард, Светолет, Перунов Цвет, Боговник, Сварожич, Святоч, Яроврат, Чароврат, Родимич ва ғайра номбар мегардад. Дар байни халқи рус ин рамз аз даврони қадим маълум буда, онро бо номҳои гуногуни халқии «ковыл», «заяц», «конь», ва ғайра ном мебаранд. Ин нишон дар остинҳои куртаву ғӯшаи рӯмол, дар асбобҳои рӯзгор, ноқӯс ва деворҳои калисоҳо, дар байрақи мӯҳрҳои ҳокимон тасвир карда мешуд. Деворҳои қароргоҳи беруназшаҳрии Петри 1 бо свастика наққошӣ шуда буданд. Дар пулҳои Россияи подшоҳӣ, ки то соли 1922 дар гардиш буданд, свастика сабт ёфта буд. Дар остинҳои либосҳои низомии аскарони Артиши сурхи Россияи Шӯравии ҷабҳаи Ҷануби шарқӣ свастика насб шуда буд. Ду шакли свстика вучуд дорад, ки яке ба самти рост ва дигаре ба самти чап, ки аксар олимон онҳоро таҷассуми неруи мардона ва нерӯи занона, рамзи офтоб ва моҳтоб ва ғайра гуфтаанд. Сарфи назар фароҳии ҷуғрофияи пахншавӣ ва гуногунии назари олимон маънои ин рамз - ба ҷӣ далолат намудани он то кунун ошкор нагардидааст.

Агар ба маънои свастика аз лиҳози забон таваҷҷӯҳ карда шавад, вай ба даврони пеш аз пайдоиши санскрит ва қабл аз муҳоҷирати ориёҳиндуҳо иртибот мегирад. Тавре маълум аст, овози «с» дар аксари вожаҳои ин даврон, баъдан ба овозҳои «х», «ҳ», «з», «ш» ва ғайра баргашт шудаанд. Ҳамин гуна овози «т» ва «д» ба «с», «ш», «з» ва «ч» бармегардад. Қадимият ва шаклҳои аввалияи аксари вожаҳоро аз рӯи ин овозҳо муайян кардан мумкин аст. Тибқи ҳамин қоида агар

вожаи «свастика»-ро таҳлил намоем, вай аз решаҳои «сва» ва «аст» ва пасванди -ика иборат ёфтааст. Сва ва гунаҳои ин вожа - су, сава, свас дар алоҳидагӣ ва ё дар таркибҳои вожаҳои гуногун истифода гардидаанд. Тавре зикр гардид, дар ин вожаҳо овози «с» ба овози «х» баргашт намудааст. Дар забони санскрит ва пракрит су, сва, свас ба маънои хуб ва неку ифода шуда, имрӯз дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ ҳамчун муродифи оре, бале ба шаклҳои ҳов, ҳова, ҳу, ҳа ва ғайра боқист. Ин вожа бештар дар аввали таркибҳо омада, ба хубиву некуӣ далолат менамояд. Кӯҳи муқаддаси Мери ба шакли Сумери низ ифода мегардад, ки он аз ду қисмат – «су» ва «Мери» иборат буда, ба маънои «Мери хуб» таркиб ёфтааст. Ин вожа бештар дар аввали таркибҳо омада, ба хубиву некуӣ далолат менамояд.» Супарна – хушпару бол, сугрива - хушёл (хушгревон) ва ғайра.³¹⁷

³¹⁷ Ролье ба табдили овози «с» ба «њ», «х», «ш» ва «ғ» мисолҳои фаровоне пайдо кардан мумкин аст, ки тавассути онҳо шаклҳои нахустин ва аввалии баъзе вожаҳои кунунии забони тоҷикиро шарҳ додан мумкин мегардад. Вожаи «samhita» - «саммит» ки имрӯз дар забонҳои аврупоӣ ба маънои гирдиҷамӯӣ, ҷамъомад истифода мешавад, аслан вожаи ориётоҷикӣ, ки дар забони ведоно ва санскрит вуҷуд доштааст. Ин вожа аз «samha»(самһа) - ва пасванди -it –ит таркиб ёфтааст, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли «һама» ифода мегардад. Вожаи дигаре, ки дар нахуст ҷамчун пешванд истифода шуда баъдан ба шаклҳои дигар баргаштааст, ин «су», «сва», «свас» аст, ки мувофиқи қоидаи табдили овози с ба һ ба шаклҳои «һу», «һва», «хваш» ва «хвеш» баргашта, дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ ҷамчун ҷиссаҷаҳои тасдиқии «һа», «һу», «һов», «һова» ва дар забони тоҷикӣ ҷамчун ҷонишинҳои «худ», «хеш», ҷамчунин сифати «хуш» вуҷуд доранд. Тавре маълум аст, вожаи һавас дар забони арабӣ маънои ҷунун ва савдоиро дорад. Этимологи қавист, ки вожаи «һавас»-и тоҷикӣ ҷамчун шакли тағйирёфтаи «свас» будааст. Дар адабиёти ведоӣ сукарна (хушкор), дар «Авесто» Ёукар (хушкор, қори нек), дар адабиёти ориёиндӣ Сома (худои моӣ, инчунин нӯшобаи муқаддас), дар «Авесто» һома (ғиёӣи муқаддас) бо ҷамин сохтмон таркиб ёфтаанд. Бояд зикр кард, ки решаи «һаума» «һау» (һав) буда, маънои афшурданро дорад. Дар ғӯишҳои мардумӣ ин вожа бо табдили һ ба ғ шакли «ғав-ль»-(идан)-ро гирифтааст. Ҷамчунин вожаҳои супарна – хушпар, сугрива – хушёл, сукавӣ - шоири хуб, Сураштра - Рашти неку дар ҷамин шуморанд. Дар баъзе вожаҳои барҷас, дар забонҳои алоҳида вожаҳои бо ғарфҳои «с» ва «з» вуҷуд дошта, дар адабиёти ориёиндӣ бо шакли «һ» боқӣ мондаанд. Масалан Nima (һима) дар адабиёти ориёиндӣ ба маънои “барф” буда, Neman, Nemanta

Бояд гуфт, ки аз решаи сва, свас ва сваст дар забонҳои тоҷикиву русӣ бо қоидаи баргашти овози с ба овозҳои з, ш, ч, қ, х, ҳ, г, к, як силсила вожаҳое ба вучуд омадаанд, ки қисман ба шакли асл наздик ва қисман аз асл хеле дур рафтаанд. Масалан аксаран донишмандони рус вожаи счастье - хушбахтиро аз пешванди -с ва -часть - ҳисса, қисм ва маънои онро саҳмдор, боҳисса донистаанд.

Вале муқоиса ва мушоҳидот нишон медиҳанд, ки ин вожа низ аз сваста - суваста ба маънои вораста, озода ифода ёфта, бо вожаи тоҷикии хучаста аз як решаву маъно таркиб гирифтааст. Вожаҳои зерин, ки шояд шакли овонавишти санскриташон андаке тафовут дошта бошанд, дар се забон, ба назари мо аз як реша сабзидаанд:

Санскрит

тоҷикӣ

русӣ

(њеман, њеманта) ба маънои зимистон аст. Ин вожа дар забони русӣ ба шакли «зима» ва дар забони тољикӣ ба шакли «зима(стон)» њам акнун вуљуд дорад. Аз ин љо, маънои Њимолой кишвари барф ва Њамован – барфпўш, барфдор будааст. Вожаи «свасар» аз решаи «сва» -«худ» хва, ху(хвеш) ва пасванди «сар» таркиб ёфта, маънояш «худӣ» мебошад. Ин вожа њоло дар забони русӣ ба шакли «сестра», дар забони литвонӣ - «сесевар», дар забони тољикӣ - «хонар» вуљуд дорад. Дар баъзе ғўишњои тољикӣ хонарро ба шакли “хувар” низ ном мебаранд, ки он аз шакли аввалия манша гирифтааст. Худои офтоб «Сура» ё «Свар» ба гунаи «хур» «хвар» баргаштааст. Ибораи «Сапта Синдњу» (Њафтруд) ибораи қабл аз муњольиратии ориёињо буда, дар замони ориёињои авестоӣ ба шакли «Њапта Њинд» вуљуд дошт. Зимнан бояд гуфт, ки маънои номи шањрњои Хуканд, Хуљанд ва Њулбукро низ дар њамин замина бояд арзёбӣ намуд. Хуканд ва Хуљанд аз қисматњои ху ва канд (канд ва љанд - шаклњои туркишуда ва арабишудаи канд ва ганд) таркиб ёфтаанд, ки ху бешак баргашти «су»-и ориёист. Кант тавре маълум аст, ба маънои шањр ва хона ташреъ шудааст. Вале қисмати су (ху) ба маънои шањр омадани «канд»-ро рад менамояд. Зеро дар забони замони ориёињиндуњои муќими Осиёи Миёна шањр бештар ба шакли -пур, -прастња, -вар омада, канд њанўз роиљ набуд. Аз ин лињоз ин шањрњоро ба вожаи ориёињиндии Sugandha - аз «су» ва «ганд» љане хушбўй, муаттар иртибот додан саењетар аст. Тибќи қоидаи баргашти овози с ба х ин вожа ба шаклњои Суганд-Хуганд-Хуљанд, Хуканд зонир гардидааст. Ва чунин тарзи номгузорӣ аз лињози хусусиёти забонӣ пеш аз њазораи 2 то солшуморӣ имкон дошту бас. Њулбук низ ба эътимоли қавӣ аз ду қисмат Сура - эзоди ориёињиндии офтоб ва боғ - бағ, љане худо таркиб ёфта, тибќи қоидањои маъмули баргашти овози Сурбаг-Њурбаг-Њулбаг-Њулбук таѓйир ёфтааст.

свас	хвеш (хеш)	свой
сва	ху, ҳов, ҳова	зов, звать
свас	пай-васт, баст-ан	связ-ь
сваст	шаст, чуст	шуст-рый
сваст	хучаста	счаст-ье
свад	хвад - худ (аз худ кардан)	хватать
свас	хос-тан (хостгорй)	свататься
свад	шод (шодбошй)	свадьба
сваб	хуб (хуб будан)	свобода

свар *авес*: хварно фар (офарин) хвала (хвара, офарин)

сваст хвуб- хуб аст хвасть (хубгӯй)

сваст хушт свист ва ғайра.

Аммо аз сва ва сваст дар забони тоҷикӣ, аз ҷумла ҷунин
вожаҳо арзи ҳастӣ намудаанд:

Санскрит тоҷикӣ

сва	ҳов, ҳова
су	ху, ха
свас	хваш - хуш
сваб	хвуб - хуб
свад	хвад - худ
сваста	хучаста
сваст	пай-васт-ан, баст-ан
сваст	шаст
сваст	чуст
свас	ҳавас
сваст	част-ан, чаҳ-иш
сваст	хост, хвоҳ-иш, хоҳ-иш

сва	шево
сва	хева (ормон, хавас)
сва	сава-сава (касери ба кори нек ташвиқ кардан) ва ғайра

Тавре зоҳир мегардад, қисмати аввали свастика дар дахҳо вожаҳои тоҷикӣ бо қоидаи баргашти овозӣ боқӣ мондааст. Роҷеъ ба қисмати дуввуми он -аст шояд ҷои суҳан ҳам набошад. Фақат ин қадар бояд афзуд, ки дар вожаи «ҳаст», ки ҳамчун муроди «аст» буда, аз қисматҳои -ҳ ва -аст иборат ёфтааст, ба эҳтимоли қавӣ -ҳ баргашт ва ихтисоршудаи -су буда, аз шакли суаст ё сваст ба шакли «хуаст» -«ҳаст» баргаштааст. Пасванди -ика дар забони қадим ба маънои мансубияти решаи вожа ба чизе ва ба касе, инчунин ба маънои фаровонӣ, мисли -зор: гулзор ва ғ. истифода шудааст. Ин пасванд имрӯз дар шакли -ик ва -ак вуҷуд дошта, қисман вазифаашро ба пасванди -ӣ, масалан дар вожаҳои сангӣ, кӯҳӣ, даштӣ ва ғайра додааст.

Баъзе олимони пайдоиши свастикаро ба нахустмехани ориёӣҳо мансуб донистанд. Ҳарчанд аз ҷониби онҳо ин нахустмехан Гиперборея - яъне қисматҳои Карони шимоли Россия тахмин шудааст, муҳим ва сахт он аст, ки пайдоиши свастика ба табори ориёӣ нисбат гирифтааст. Дар Ҳаритаи Меркатор, ки яке аз қадимтарин Ҳаритаҳо ба шумор рафта, соли 1595 тартиб дода шудааст, Гиперборея иборат аз чор қитъа-кишвари бузург, ки бо дарёҳои қалони дур аз ҳамдигар ҷудо гардидаанд, тасвир шудааст.

Тавре аз адабиёти ориёӣҳиндӣ маълум аст, чор дарё - укёнуси Бузург дар иртибот бо кӯҳи Меру, бо ҷаҳор самт (шарқ, шимол, ҷануб, ғарб), бо ҷаҳор мулк, ҳафт ё дувоздаҳ ҷазира ва дигар хусусият ҳамчун далели асосӣ хидмат намудааст.

Дар адабиёти меросии форсу тоҷик роҷеъ ба чор манбаи бузурги об – дарёҳо бо номи Чор хон Чор ҷӯи биҳишт

ишораҳо шудааст, ки он чаҳор ба қавле об, шир, хамр, асал ва ба қавли дигар киноя аз Чайхун, Сайхун, Нил ва Фурот будаанд. Гумон меравад ифодаи «чор дарё» фаромӯшшудаи қабл аз муҳочирати ориёҳиндҳо ва айниятёфта бар чор дарёи мазкур будааст. Дар адабиёти меросӣ роҷеъ ба «чор дарё» мисолҳои пайдо кардан мумкин аст, ки якеаш ин аст:

Дар миёни чор дарё тахтабандам кардаӣ,
Боз мегӯӣ, ки доман тар макун, хушёр бош!

Ҳамчунин дар адабиёти тоҷику форс ва адабиёти асримиёнагии Ҳинд Ҳиндустонро ба чаҳор иқлим чудо намудаанд, ки гумон меравад, ин ҷудокунӣ низ аз чаҳор дарё ва чаҳор иқлими замони ориёҳиндӣ асар доштааст. Муқаддас ҳисоб шудани шумораи «чаҳор» дар адабиёти ориёҳиндӣ дар қатори чаҳор унсур, шояд аз ҳамин чаҳор укёнус, чаҳор иқлим ва чаҳор самт манша гирифта бошад. Худои Офаридгори асотири ориёҳиндӣ Брахма чаҳор рӯй дошта, ба чаҳор самт наззора мекунад. Шояд чаҳор рӯи Брахма низ симои ҳамин чаҳорҳо будааст. Заминҳои, ки дар водихои ин чаҳор дарё – укёнус ҷойгир буданд, ба унвони чаҳор иқлим ёд шудаанд. Дар «Маҳабхарата» омадааст, ки нахустин бор шох Духшайнта ин чор мулкҳо ба зерӣ тасарруфи худ дароварда буд. Баъдан шохони дигар дар як ё ду, се, ҳамчунин чаҳор иқлим ҳукмронӣ менамуданд. Гоҳи дигар ҳар як иқлим ба чанд қисмат – қазираҳо, низ тақсим шудааст. Дар асотири ҳиндӣ омада, ки баъди ғалабаи эзадон дар як ҷанг бо асурҳо мулкҳои шарқӣ ба Индра, мулкҳои ғарбӣ ба Варуна, шимол ба Кубера ва ҷануб ба Йама (Ҷамшед) тақсим карда мешавад.

Бар илова аз муваккал ва муҳофизони байнисамтӣ низ вучуд доштаанд. Эзади Вой муҳофизӣ мулкҳои шимоли ғарбӣ, Сума муҳофизӣ мулкҳои шарқи шимоли, Сурйа муҳофизӣ мулкҳои ҷануби шарқӣ ва Агни муҳофизӣ мулкҳои ғарби ҷанубӣ будааст.

Ифодаҳои чаҳор сӯй, чаҳор тараф қибла, чаҳор ишкели дуруст, чаҳор пахлу, чор тарафро дидан, чорто гап задан, чор кас медидагӣ ва ғайра далолат бар он менамоянд, ки шумораи чор аз даврони хеле қадим боз шумораи муаммой маҳсуб мешудааст.

Бори нахуст вожаи свастика дар адабиёти тибетӣ дар иртиботи тасвири кишвари Тачиг (Тоҷик), ки ба сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва минтақаҳои атрофи он айният мегирад, истифода шудааст. Тонпа Шенраб Миво (Мивоче) ҳаким, омӯзгор ва асосгузори ойини бон аз кишвари Олмо Лунгринг будааст, ки ин кишвар як қисмати сарзамини Тачигро ташкил медодааст. Тибқи таъйиноти олимони ва навиштаҳои нақшаву сарчашмаҳои тибетӣ кишвари Олмо Лунгринг бо номҳои Тачиг, Тазиг, Тагзиг ва Татсиг дар самти ғарбии Тибет воқеъ будааст. Ба қавли яке аз муҳаққиқони ин ойин Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) ва дигар донишмандон ин кишвар Тоҷикистони кунунӣ ва минтақаҳои атрофи онро дар бар мегирифтааст. Олими мазкур аз ҷумла менависад: «Олмо Лунгринг - воқеъ дар ғарби Тибет, як қисмати сарзамини бо номи Тачиг ба шумор мерафт, ки мувофиқи назари баъзе олимони муосир ба Порс ва Тоҷикистон айният мегирад. Олмо Лунгринг аз се як ҳиссаи чаҳони мавҷударо дар бар гирифтааст. Дар маркази ин кишвар кӯҳи Юнгдрунг Гутсег - Свастикаи нӯҳ пирамида қад кашидааст». Дар китоби ин муаллиф «Ориётоҷикон: 18 000 сол пеш...» Олмо Лунг ва ё Олмо Лунгринг ба Помир ва минтақаҳои атрофии он ва кӯҳи Юнгдрунг Гутсег, ки Меру низ номида шудааст, ба қуллай ба номи Исмоили Сомонӣ айният дода шудааст.³¹⁸ Агар ба системаи қаторкӯҳҳои атрофии қуллай ба номи Исмоили Сомонӣ муоина шавад, нӯҳ қаторкӯҳ - Алай, Пётри 1, Дарвоз, Ванч, Язгулом, Заалай (Паси Алай), Танимаси шимолӣ, Белеулӣ ва

³¹⁸ Ёотам М. «Ориётоҷикон: 18 000 сол пеш...», «Деваштич», Душанбе, 2004.

Музкул аз самтҳои гуногун қад кашида, бо пайвастшавӣ бо қаторкӯҳи Академияи Фанҳо дар атрофи водии Лахш доира мегарданд. Аз ин лиҳоз шояд маъноии дигари свастика аз решаи сваст - пайвастан, бастан будааст.

Тавре маълум аст, бисёр вожаҳои забони ориёии қадим ки бо дифтонгҳо ифода гардидаанд, баъдан бо ихтисори яке аз ҳамсадоҳои аввал ё охир боқӣ мондаанд. Масалан бҳоча - хоча, бҳишма - хашм кҳула - ҳилла, бҳуд - буд ва ғайра. Аз ин лиҳоз имкон дорад, ки сваста бо ихтисори овози с ба шакли васт - баст зоҳир гардида, маъноии пайвастанро гирифтаст. Ба тахмин вожаи русии «связь» низ аз «свас», шакл гирифтааст. Бо назардошти он чи ифода гардид, эҳтимоли қавист, ки вожаи свастика ба шаклу маъноҳои зерин омада бошад: 1. Хуб, неку, бахтовар. 2. Ғайрат, нерӯ, азм, шаст. 3. Баста, пайваста, даста. 4. Шаст - асбоби моҳидорӣ. Тавре гуфта шуд, вожаи «сваст», тибқи қоидаи баргашти овой - сваст-шваст-шаст - ба шаст бармегардад ва имкон дорад, ки шасти моҳидорӣ бо қадом хусусиёти маъноияш бо свастика шабеҳият доштааст. Агар ҷаҳор шасти моҳидорӣ, нӯг-нӯги ҳам гузошта шавад, шакли свастикаро мегирад. Дар баъзе луғатҳо шаст ба маъноии ангушти қалон низ маънидод шудааст. Воқеан агар ангушти қалон ё дигар ангушти даст қат карда шавад, он низ шакли як парраи свстикаро мегирад. Ва агар ҷаҳор ангушти қатшударо ба буни ҳам бипайвандем, свастика зоҳир мегардад. Бар илова аз ин дар забони қадими ориётоҷикӣ вожаи «даст» ба шакли «хаст» ифода шуда, (масалан дар номи шаҳри Хастинапур) маъноии хартуми филро дошт. Бо тақозои муҳити забонӣ ва тибқи қоидаи баргашти овозӣ даст метавонад ба саст ва шаст баргардад (масалан дар забони шуғнӣ - «зуст»), ки шояд ба маъноии ангушти қалон омадани шаст дар луғатҳо аз ҳамин ҷо манша гирифта бошад.

Бояд гуфт, ки дар минтақаҳо ва дар миёни халқҳои гуногуни дунё то кунун свастикаҳои се, чор, шаш, ҳашт,

нӯҳпаррадор ба мушоҳида расидааст. Аз ин лиҳоз тахмин кардан мумкин аст, ки ҳар як халқ онро бо маънои ба зиндагӣ ва ё табиати кишвари худ хос тасвир намудааст. Лекин азбаски яке аз кишварҳои нимривоятӣ Шамбала (Чамбул), ки дар миёни аксари халқҳои дунё машҳур буда, ҳамчун кишвари дар миёни ҳашт қуллаи кӯҳ мавҷудбуда машҳур аст, шояд свастикаи ҳаштпаррадор ба ин кишвар далолат намояд. Дар ҳар сурат вожаи свастика ҳам аз лиҳози маъно, ҳам аз лиҳози мавқеияти пайдоиш ба забони тоҷикӣ ва минтақаи Тоҷикистон иртибот мегирад. Дар либосҳо, остини куртаҳо, ҷӯробҳо, сӯзаниҳо, тоқиҳои гулдузӣ ва ғайра дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон рамзи свастикаро ба осонӣ шинохтан мумкин аст. Қадимтарин нишони свастика дар яке аз зарфҳои кулолӣ аз Саразм, ки тақрибан ба ҳазораҳои 4-3 то солшуморӣ мансуб аст, пайдо гардидааст.

Тавре маълум аст, дини буддой дар асри 7 аз Ҳиндустон ба сарзаминҳои Осиёи Миёна, Хитой, Муғулистон Япония ва дигар минтақаҳо густариш ёфт. Бо ин ойин бисёр нишониву аломатҳои буддой ба минтақаҳои мазкур паҳн гардид. Вале дар Тибет, Хитой ва сарзаминҳои Осиёи Миёна, тақрибан шашсад сол пеш аз густариши ин ойин вучуд доштани свастика далолат бар он менамояд, ки он аз ҷониби ориёиҳои сокини Осиёи Миёна ба кишварҳои ҳамсоя густариш ёфтааст. Бо назардошти он чи гуфта шуд, дар мавриди вожаи свастика ва маънои он се назари нав пешниҳод мегардад, ҳарчанд ин назарҳо низ ҳолӣ аз баҳс буда наметавонанд. 1. Чаҳор хати свастика чаҳор самт ва муваккалони самтҳо, гӯшаҳои қатшудаи свастика нишони муҳофизони байнисамтӣ будааст. 2. Азбаски ҳар як гӯшаи қатшудаи свастика ба шастӣ моҳидорӣ мушобеҳ буда, ҳуди вожаи шаст низ имкони аз вожаи сваст баргашт кардан дорад, эҳтимол, свастика аз чаҳор шастӣ ба ҳампайваस्तшуда иборат буда бошад. 3. Назари охир ва бештар муътамад он аст, ки ҳар як гӯшаи свастика шакли ҷаҳиш ба баландиро дошта, чаҳор

чахиши ба ҳам пайваст шояд далели ворастагӣ аз чаҳор чихат буда бошад. Ва вожаи свастика низ дар забони тоҷикӣ дар баробари дигар шаклҳо ба шакли хучаста ва дар забони русӣ сучаста - счастье баргашт шудааст, ки ба маънои хушбахту саодатманд омада бошад ҳам, маънои аввалияи ин вожаҳо ворастан, хуб частан будааст. Ин назарҳо маънои свастикаро ба пуррагӣ равшан карда натавонанд ҳам, дар ошкор кардани маънои муаммоангези ин аломати ориёҳои қадим шояд кумаке карда тавонанд.

Тавре мушоҳида шуд, роҷеъ ба вожаи свастика ва маънои рамзи он назари муҳаққиқон хеле гуногун аст. Аммо он чи ки вожаи свастика ва рамзи он эҷоди ориётоҷикон буд, рушану бебаҳс аст.

Шамбала

Дар қомус ва луғатҳои гуногун роҷеъ ба ин кишвар омадааст, ки «Шамбала - Шамбҳала кишвари нимривоятиест, ки марказаш Калапа ном дошта, маъмулан мавқеияташро дар самтҳои шимол аз Ҳиндустон қаламдод мекунанд. Масъалаи айниятдихии Шамбала дар ҷуғрофияи таърихӣ баҳси ҳалнашуда аст. Нахустин бор дар бораи ин кишвар дар матнҳои Калачакра-тантра (асри 10 то солшуморӣ) ёдоварӣ ба амал омадааст ва тавре тасдиқ мекунанд, он матнҳо аз замони шоҳи Шамбала Сучандра, ки таълимоти калачакраро аз Буддо Шақямунӣ гирифта будааст, боқӣ мондаанд. Шамбҳала - Шамбал дар асотири буддоӣ кишвари биҳиштосост, ки мавҷудияти он дар бисёр китобҳо, аз ҷумла, «Калачакра-тантра» возеҳ тасвир ёфтааст.

Нахустин шоҳ - қоҳини Шамбҳала Сучандра ном доштааст, ки дар замони ҳокимияти ӯ Шамбҳала маркази асосии омӯзиши калачакра будааст.³¹⁹ Вай дар боғи қасраш

³¹⁹ Калачакра - яъне чархи вақт. Дар ойини буддоӣ айнияти макрокосма бо микрокосма ва коинот бо инсон. Тибқи маълумоти Калачакра тамоми тазоъуроти

Мандалаи бузурги Калакчакра сохта будааст. Баъд аз Сучандра дар Шамбҳала боз шаш кохин-шоҳ ҳукмронӣ намудаанд. Тибки тассавуроти буддоиён баъди онҳо боз бисту панҷ шоҳи дигар ҳар яке садсолӣ ҳукмронӣ кардаанд ва ё мекунанд.³²⁰

«Шамбала чойгоҳи ноайёни Маҳатмаҳо - роҳбарони камолоти руҳонии ҷаҳон будааст. Боварӣ ба воқеияти Шамбала бисёр касонро ба ҷустуҷӯи ин сарзамин кашондаст. Аз асри 20 борҳо гоҳе шахсони танҳо, гоҳе гурӯҳҳои экспедитсионӣ ба суроғи ин кишвар ба Ҳимолой, Помир ва Олтой баромада буданд».³²¹ Дар қомуси дигар навиштаанд: «Шамбҳала - (санскр. sambhala) дар асотири будоии вачрӣ номи кишвар аст. Дар бораи Шамбала маълумот дар «Калачакра-тантра», ҳамчунин дар матнҳои дигар системаи калачакра оварда шудаанд. Ба шаҳодати ин сарчашмаҳо Шамбала дар самти шимоли дарёи Сита воқеъ гаштааст.³²² Шамбаларо ҳашт кӯҳи барфпӯш, ки баргҳои гули нилуфарро ба ёд меоранд, ихота намудаанд. Дар марказ пойтахти Шамбала ва қасри шоҳ Калапа воқеъ гаштааст...»³²³

Инак, тавре мебинем, қомусҳои бонуфуз низ ба дараҷае ба воқеан вучуд доштани ин кишвар ишора кардаанд. Вале Шамбала дар ҳеҷ нақшаи ҷуғрофӣ кишварҳои дунё вучуд надорад. Зиёда аз се ҳазор сол аст, ки дар бораи он гуфтугӯ навишта мешавад, вале касе намедонад, ки вай дар қучост. Қобили тавачҷӯх он аст, ки агар ин кишвар воқеан вучуд намедошт, дар бораи вай бисёр олимони бонуфузи дунё, аз ҷумла, Е. Блаватская, Н. Рерих ва дигарон, ки гӯё Шамбаларо бо ҷашми худ дидаанд, асар наменавиштанд. Замнан бояд

олами берун ба ӯисм ва рӯи инсон алоқаманд аст. Аз ин рӯ, инсон дар ӯоли тағйир додани худ дунёро тағйир медиҳад.

³²⁰ «Асотири мардуми дунё» ӯ. П с. 639.

³²¹ Тереньев А.А. «Қомуси бузурги Шӯравӣ».

³²² Ниг. Ба боби «Руди Ганга».

³²³ Gvunwedel A., Der Weg nach Sambhala, Munich., 1915.

гуфт, ки Шамбала ҳамчун кишвари гумшуда дар зоти худ танҳо нест. «Ҷазираи Сафед» (Шведотви́па), Сафедоб (Беловодье), Тула (Фула), Ориёно ва чанд номи дигар низ дар ҳамин шуморанд.

Бояд зикр кард, ки аксари донишмандон Шамбаларо ҳамчун кишвари муқаддасоти ойини буддой қаламдод кардаанд. Тавре маълум аст, асосгузори ин ойин Буддо Шақямунӣ дар асри 6 то солшуморӣ (ба қавле дар асри 9 то солшуморӣ) зиндагӣ кардааст. Аммо роҷеъ ба Шамбала дар асарҳое ёдоварӣ ба амал омадааст, ки онҳо то асри 10 то солшуморӣ вучуд доштанд, ки «Пурон»-ҳо ва «Маҳабҳарата» дар адабиёти ориёҳиндӣ дар ҳамин шуморанд. Яъне Шамбала низ дар баробари дигар муқаддасоти ойини бисёрхудоии ориёҳиндӣ - кӯҳи Меру, Ҷамбудви́па, Ганга ва ғайра ба ойинҳои будоии вачрӣ ва чайнӣ гузаштааст. Ҳамин далел дар баробари дигар далелҳое, ки баъдан гуфта хоҳанд шуд, нишонии он аст, ки қиссаи Шамбала низ дар баробари дигар қиссаҳои ориёҳиндӣ дар нахустмехани ориёҳиндуҳо - минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, Фарғона ва ҳудудҳои ҳамҷаворашон ба вучуд омадаанд. Гузашта аз ин, агар дигар номҳо ва воҳидҳои ҷуғрофии адабиёти ориёҳиндӣ баъди муҳочират ба Ҳиндустон кашонда шуда, мавқеияти аввалашон аз ёдҳо рафта бошанд, Шамбала то кунун дар мавқеиятҳои нахустинаш дар шимоли дарёи Сита, ё Торим, (дарёе дар самти ғарбии Хитой) ё Сирдарё ва ё Амударё (руди Панҷ-М.Ҳ.) қаламдод карда мешавад. Дар мақолаи Руди Ганг гуфта шудааст, ки чаро фақат яке аз шоҳобҳои дарёи дарёи Ому (Панҷ) Сита буда метавонаду бас, на дигар Сирдарё ва на дигар Торум.

Олимон дарёи Ситаро бо руди Сир фақат ба хоҳири яқсон будан ду ҳарфи аввалашон ва бо Торим барои ҳамҷаворӣ бо Тибет ва биёбони пурасори Гобӣ айни ҳам доништаанд.

Шамбаларо аксари ҷӯяндагонаш, ҳам дар миёни олимон ва ҳам дар миёни мухлисонаш бештар дар ду минтақа –

Олтой ва Ҳимолой суроғ намудаанд. Дар ривоятҳои славянӣ вучуд доштани кишвари Беловодйе, ки олимони онро воқеъ дар Олтой донистаанд, агар сабаби дар ин минтақа ҷустани Шамбала шуда бошад, дар адабиёти ориёӣ ҳиндӣ дар шимоли Ҳиндустон зикр ёфтани мавқеияти Шамбала боис шудааст, ки онро дар миёни кӯҳҳои Помиру Ҳимолой суроғ намоянд.

Мухтасаран бояд зикр кард, ки баъзе дигар олимони Шамбаларо дар Туркманистон, Москва, Санкт-Петербург, Испания, Америка ва ғайра кишварҳо низ ҷустаанд, балки гуфтаанд. Урал низ ба сифати тахмин номбар карда шуда, маркази ин кишвари пурасрор Аркаим гуфта шудааст.

Азбаски хонандаи тоҷик ба ҷуз аз чанд навиштаи ин муаллиф³²⁴ дар бораи ин кишвари афсонавӣ дигар маълумоте надорад, лозим медонем, дар ин мақола аз он таҳқиқоте, ки роҷеъ ба Шамбала сурат гирифтааст, батафсил сухан гӯем. Воқеан, ҷои таассуф аст, ки аз кишваре, ки, бигузор ривоятӣ бошад ҳам, овозааш дар саросари дунё паҳн шуда, чанд ҳазор сол аст, ки дар бораи он менависанд ва бар илова, тавре баъдан гуфта хоҳад шуд, мавқеияташ бо ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон бояд иртибот дошта бошад, хонандаи тоҷик кам огаҳӣ дорад. Дар бораи Шамбала олимони кишварҳои гуногун, аз ҷумла, Н.К. Рерих, Е.П., Блаватская, Гурджиев Р., Штайнер, Пржевальский, Э. Томас, В. Сидоров, А. Маслов, Жуковская, А. Клизовский, А. Терентеев, Э. Бернбаум, Г. Туччи, Л. Шапошникова рисолаву мақолаҳо навиштаанд. Овозае низ вучуд дорад, ки Е. Блаватская ва Гурҷиев аз ҳақимони Шамбала таълим гирифтаанд ва Н. Рерих дар он ҷо ба омӯзиши дараҷаи Олӣ ноил гашта будааст. Ҳамсари Н. Рерих - Елена Рерих, ки дар сафари Шамбала бо шавҳараш ҳамроҳ будааст, роҷеъ ба ин кишвар ва сӯҳбатҳоиашон бо Ҳақимон - Омӯзгорони Бузурги Дунё 12 ҷилд китоб навиштааст. Н. Рерих - рассом ва олими машҳури рус солҳои

³²⁴ Њотам М. «Достони Чамбули Мастон», «Адабиёт ва Санъат», ӧафтавор, с. 2000; «Шамбала», «Адабиёт ва Санъат», ӧафтавор, с. 2000.

20-уми асри гузашта ба кишварҳои Олтой Тибет, Хитой, Муғулистон ва Ҳиндустон сафар намуда, баъдан то охири умраш дар Ҳиндустон зиндагӣ кардааст. Вай ба шахсиятҳои шинохтаи Ҳиндустон ошноӣ дошт. Номаи ба унвони кишвари Шӯроҳо навиштаи Махатмаҳо - Омӯзгорони Бузургро с. 1926 ба Чигерин (яке аз вазирони аввалини давлати Шӯроҳо – М.Х.) супурда буд. Оё имкон дошт, ки чунин шахсиятҳо дар бораи Шамбала чизе аз худ бибофанд? Пас агар Шамбала кишвари заминиву воқеист, чаро ғайри 3-4 нафар ва тақрибан чанд баробар зиёдтар роҳибони буддой (агар ин воқеият бошад) онро касе надидааст?

Албатта ин саволро бисёриҳо додаанд, ки он то кунун бечавоб мондааст. Яке аз андешаҳои, ки аксар олимони меҳонад ба сифати ҷавоби ин пурсиш пешниҳод намоянд он аст, ки роҳи Шамбала на он қадар дар дунёи берунист, ки дар дунёи ботинӣ воқеъ гаштааст ва дар миёни ламаҳои (роҳибҳо) донишманд дар бораи Шамбала тасаввурот ҳамчун дар бораи воқеияти ботинӣ ва ҳолати равонии махсус, ки дар ҷараёни худкамолотдиҳӣ дар системаи калачакра ба даст оварда мешавад, вучуд дорад. Шамбала ғӯё як мулкест, ки дар рӯи замин вучуд дорад, вале ба ҷашм намоён нест, вай ҳамчун дунёи мутавозӣ (параллельный мир) вучуд доштааст. Ҳамин хусусияти Шамбала будааст, ки онро бо кишварҳои Шветадваipa, Беловодйе, Тула, ки онҳоро низ то кунун кас надидааст, айни ҳам донистаанд. Ҳоло дар дунё ғӯшае намондааст, ки аз лиҳози ҷуғрофӣ кашфу таҳқиқ нашуда бошад. Ҳимолой , Осиёи Марказӣ, Хитой, ки ҷойгоҳи Шамбаларо дар ин минтақаҳо тасаввур мекунанд, қадам ба қадам омӯхта шудааст, вале аз Шамбала нишоние пайдо нашудааст. Сарфи назар аз ин ҳама, шуури башарӣ қотёна ба ин масъала рӯ оварда, воқеияти онро рӯи об овардан меҳонад.

Хусусияти кишвари Шамбала аз он иборат аст, ки ғӯё дар он омӯзгорони Бузурги Замон – махатмаҳо, зиндагӣ карда,

дунёро ба сӯи камолоти олий ҳидоят менамудаанд. Ҳадафи онҳо муқобилият бар зидди шар, зулму бадӣ, чаҳолату гумроҳӣ будааст. Ба ин кишвар танҳо шахсони неку пок, одилу хирадманд ва дур аз ҳама гуна бадӣ раҳ меёфтаанд. Ҳоло дар дунёи муосир беш аз ҳарвақта дар бораи Шамбала китобу рисолаҳо чоп мешавад, бештар касоне пайдо мешаванд, ки гӯё ба ин кишвар «роҳ ёфта» ё бо сокинони Шамбала «мулоқот карда бошанд». Вале асрори Шамбала ҳамон аст, ки буд. Яке аз асарҳое, ки роҷеъ ба Шамбала маълумот медиҳад «Калачакра-тантра» ном дорад.³²⁵ Дар ин китоб, ки аз маросими ойини буддой ҳикоят меравад, роҷеъ ба Шамбала омадааст: Мулки масаррати ҷовидон, он ҷо ки чаҳчаҳи булбулон низ аз қудсияти олий саршор аст».

Дар сарчашмаҳо гуфта мешавад, ки Гаутама Шакьямунӣ барои рисолати Буддоиро соҳиб шудан аз Ҳиндустон ба кишвари Шамбала омада будааст. Умуман ҳама буддоҳо чунин рисолатро бояд фақат дар Шамбала мегирифтаанд. Аз ин рӯ, овозаи Шамбала баъди нуфузи ойини буддой дар бисёр минтақаҳои Осиё – Тибет, Осиёи Миёна, Муғулистон, Япония, Хитой ва дигар кишварҳо ба ҳар сӯй паҳн шуд.

Ҳамин тариқ, Шамбала, ки марказашро Калапа меномидаанд, дар сарзамине дар Шимол аз Ҳиндустон воқеъ будааст. Тавре гуфтем, роҷеъ ба мавқеияти он даҳҳо тахминҳо ба амал омаданд. Олими италиявӣ - тибетшинос Г. Туччи дар асоси муқоисаи сарчашмаҳои гуногун чунин меҳисобад, ки Шамбала билкул «Чойгаҳи воқеист дар наздикии дарёи Сита (ӯ дарёи Торимро дар назар дорад-М.Ҳ.) Дар бораи Шамбала - ин кишвари муъҷиз, ягона китоби ба қавли А. Маслов (Страна мудрецов) ҷиддие, ки даҳҳо назарро таҳлил намудааст, асари олимони америкоӣ Эдвин Бернбаум «Роҳ ба сӯи Шамбала» мебошад, ки дар он тахмини он ки дарёи Сита на фақат Торим, балки Амударё ё

³²⁵ Кала - вақт, чакра - чарх, тантра – лъараён –яъне, лъараёни чархи вақт ё гардиши чархи вақт (-М.Н.)

Сирдарё низ буда метавонад, изҳор гардидааст. Ин муаллиф, чойи тазаккур аст, ки Шамбаларо дар Ҳимолой суроғ накардааст.

Вале дигар олимон яке аз ҷойҳои тахминии Шамбаларо Ҳимолой гуфтаанд. Баландтарин қуллаҳои кӯҳҳои асроромези дунё шояд онҳоро ба ин фикр водор карда бошад. Дар бисёр сарчашмаҳо, аз ҷумла, калачакра-тантра дар бораи мавқеияти Шамбала дар Ҳимолой чизе зикр нагардида будааст. Аммо баъзе олимон ва, аз ҷумла, Е.П. Блаватская чунин мешуморанд, ки Шамбала маҳз дар Ҳимолой воқеъ буда, аз ҳамин ҷо «Таълимоти ниҳонӣ» ба дунё паҳн мешавад. Дар пайравӣ аз ин олим ва нависанда баъзе дигар олимон чунин мешуморанд, ки дар ким-кучои Ҳимолой дар паноҳи қуллаҳои кӯҳҳо ва барфҳои касноғузар омӯзгорони бузург иқомат мекунанд, ки шабу рӯз ба муроқаба машғул шуда, бо рӯҳи ба таври аҷиб поку неки худ тавозуни қувваҳои неку бадро дар дунё нигоҳ медоранд.

Дар таълимоти тантра омадааст, ки роҳ ба сӯи Шамбала на аз рӯи замин, балки аз ниҳоди одамон мебарад. Инсон бояд чанд дараҷаи талқини покӣ ва омӯзишро бигзарад. Аз ин лиҳоз ин кишварро бидуни тайёрии ботинӣ - аз рӯи нақшаи ҷуғрофӣ, пайдо кардан мумкин набудааст. Роҳи сӯи Шамбала аз умқи рӯҳу равон ва афқору пиндори неки кас меғузарад. Дар ин ҷо таълимоти тасаввуфӣ пеши назар меояд, ки суфӣ - ҷузъ барои ба Худо - қулл пайвастан бояд чандин дараҷаҳои тариқатро тай кунад. Раҳи пайвастани ҷузъ бо қулло дар таълимоти тасаввуф ба осонӣ фаҳмидан мумкин аст. Аммо мушкилии роҳи Шамбала дар он аст, ки вай на тамоман воқеӣ - заминӣ ва на тамоман тасаввуфӣ - ондунёист. Яке аз шохони Шамбала, ки онҳоро Қулик гӯянд, Сучандра дар замони Буддо Гаутам ҳукмронӣ намуда, бо ӯ мулоқот дошт ва таълимоташро пазируфта будааст. Вай дар тафсири тантра шаш ҳазор байт гуфтааст. Ба амри ӯ дар намуди нақшаи космогонӣ - мандала қаср-лабиринт сохта

шудааст, ки пайравони калачакра дар он дараҷа ба дараҷа таълим мегирифтанд. Калачакра дар он даврон таълимоти давлатӣ эълон карда шуда буд.

Дар миёнаҳои асри X устои ҳиндӣ Чилипа азм мекунад, ки аз яке шахрҳои Ориса ба Шамбала рафта, барои мардум ин таълимотро дастрас гардонад. Сафари ӯ чандин соли идомат меёбад. Ҳамаи нақшаву Ҳаритаҳоро ғалат шуморида, аз хидмати роҳбаладоне, ки танҳо барои ба даст овардани пули зоирон онҳоро саргардон мекарданд, даст кашид. Соатҳои дароз дар кӯҳҳо дар муҳолиба рафта, худро барои шунидани таълимоти Калачакра ва Шамбала талқин менамояд. Дар охир ӯ дарк мекунад, ки роҳ ба сӯи Шамбала – ин роҳ ба сӯи худист. Ин роҳ аз Ҳаритаҳо ҷуста намешавад, онро ҳамчун мақошифот баъди саросар покшавии ботин дарёфт кардан мумкин будааст. Он вақт ӯ Шамбаларо дарёфт. Маълум набуд, ки ӯ қисман ба Шамбала расида буд ё руҳан, вале соли 1966 Чилипа ба Ҳиндустон баргашт ва аз ҳикояҳои аҷиб ва нуре, ки аз бадани вай зоҳир мегардид, маълум мешуд, ки ӯ таълимоти олиро аз худ кардааст. Вай яке аз он донандагони бузург – тантра ба шумор мерафт, ки берун аз ҳудудҳои Шамбала мавҷуд буданд. Бар илова аз он вай ҳамчун нишонаи равшани ба «замини муқаддасҳо» расиданаш, як баста навиштаҷоти «Тафсири комил»-и кулик (шоҳ) Пундарика – яке аз шоҳони Шамбаларо бо худ оварда буд. Ҳамин тариқ, таълимоти Калачакра дар Ҳиндустон ошкор шуд, вале сири роҳи Шамбала боз ҳам пӯшида монд. Тибқи навиштаҳои буддой соли 2327 кулики охирин ва 25-ум Шамбала Рудрачакрин (яъне соҳиби Гардунаи Сурх – М.Ҳ.) ба тахт мешинад. Дар соли 98-уми шоҳигарии вай, яъне соли 2425, ки 3304 сол баъди реҳлати Буддо Шақямунӣ пур мешавад, дар Шамбала ҷанги бузург ба вуқӯъ меояд. Маҳз дар ҳамон замон ҷаҳолату ифлосӣ ба авҷ мерасад ва даврони наҷоти мавҷудоти зинда фаро меояд. Қувваҳои нек ва афкори поки

Шамбала бо қувваҳои бадӣ бо набарди қатъии охирин барои начоти башарият бармехезанд. Гӯё ҳамон вақт зуҳури Шамбала дар ин даврони кайҳонӣ ба амал меомадааст.

Е.П. Блаватская тасдиқ мекунад, ки атлантҳои қадим баъди ҳалокати тамаддунашон дар нақбҳои зери кӯҳҳои Ҳимолой пинҳон шуда, дар он ҷо шоҳигарии Шамбаларо таъсис доданд, ки марказаш шаҳри Калапа мебошад. Ҳоло дар тахти шоҳии он кишвар кулики XXIV маҳзунона ба тахт нишастааст, зеро медонад, ки соли 2024 кулики XXV ба тахт мешинад, ки дар замони ӯ лашкари Шамбала ба рӯи замин баромада, дар тамоми дунё адолатро барқарор менамояд.

Ба қавли Николай Рерих муқаддастарин вожаи Осиё «Шамбала» ва шакли санскритии он «Калапа» будааст. «Ҳар ки рочеъ ба моҳияти ҳаётии Шамбала чизе намедонад, наметавонад бигӯяд, ки Шарқро омӯхтааст ва набзи Осиёи муосирро мефаҳмад, -гуфтааст ин муҳаққиқ. Ў аз қавли яке роҳибони буддой Геше Ринпоче овардааст, ки: «Мебинам, ки Шумо аз фаро расидани даврони Шамбала огоҳ ҳастед. Агар Шумо аз таълимоти Шамбала огоҳ ҳастед, аз оянда огоҳӣ доред». Николай Рерих, ки дидани Шамбала муяссараш шуда будааст, менависад: «Танҳо дар даврони Шамбала суҳанҳову розҳо бидуни донишани ҳарфҳову аломатҳо фаҳмида мешаванд. Мо бидуни овозҳо мешунавему мефаҳмем, на ба воситаи чашми ҳисмонӣ, балки ба воситаи чашми Брахма, ки чашми ҳамадон аст, мебинем. Дар даврони Шамбала мо ба чашми сар эҳтиёҷ надорем». Ба ин гуфтаҳои Н. Рерих ин гуфтаҳои Мавлавӣ Шоҳидӣ хеле мувофиқ афтодааст:

Чун кушояд гӯши сирру розҳо,
Бишнавай бе лафзу бе овозҳо.
Бар ту асрори нихон гардад аён,
Бишнавай бе гӯшу гӯй бе забон.
Чашми ҳайвонӣ набинад ҷуз сувар,
Чашми ҷон дар нури ҳақ дорад назар.
Чашми ҳиссӣ нозири ҳисси сувар,

Чашми чонро ҳаст маънӣ дар назар.
Чашми дил гар кӯр бошад ҳамчунон,
Нест тасвиrotи ғайбияш аён.
Гар кушояд одамӣ он чашми дил,
Мешавад аз вай малоик ҳам хичил.
Ҳар ки ўро боз бошад чашми чон,
Он ҷаҳони бенишон гардад аён...

Пас дар кучост Шамбала? Ба ин савол яке аз муҳақиқони Шамбала Алексей Маслов дар рисолаи «Кишвари ҳакимон» хостааст посухе ироа намояд. Ў гуфтааст, ки: «То имрӯз на танҳо ҳуди ин кишвар, балки ҳатто далеле пайдо нашудааст, ки мавҷудияти онро тасдиқ намояд. Ташреҳоташ он қадар доманадор аст, ки гӯё дунё пур аст аз Шамбала... ва дар ҳеҷ ҷой нест Шамбала». Дар рисолаи роҷеъ ба Шамбала «Калачакра-тантра» омадааст, ки онро «Ҳар қадар ҷӯй, намеёбӣ». А. Маслов нахуст яке аз кӯҳҳои дар шимолу ғарби Хитой воқеъбуда - Кунлунро Шамбала тахмин кардааст. Муҳақиқ ба сифати далел иқтибосеро аз китоби «Шан Хай тезин» (Рисолаи кӯҳ ва баҳрҳо) овардааст, ки ин аст: «Дар ҳудуди баҳрҳо дар шимоли шарқӣ кӯҳи Кунлун воқеъ гаштааст. Ин ҷойгоҳ маркази замини аҷдодист. Давродаври Кунлун ҳаштсад ли (тақрибан 450 км) буда, баландиаш ба даҳ ҳазор жен (тақрибан 40 км) мерасад. Дар ин ҷо эзадони бисёр зиндагӣ мекунанд. Аз ҳашт гӯшааш қуллаҳои ростбаромада қад кашидаанд. Ҳар ки мисли Сайёд (қаҳрамони тавонои асотири Хитой) маҳорат надошта бошад, ба ин қуллаҳо баромада наметавонад. Муаллиф баъдан нишониҳои Шамбаларо бо кӯҳҳои Кунлун муқоиса намудааст, ки онҳо ҳашт қуллаи кӯҳ, гӯё ҷовидон будани сокинонаш, ҳамчунин маркази замин тасвир шудани ҳарду ин мавқеият ва ғайра ҳастанд. Аммо баъдан худ муаллиф ба ин назар шубҳа намудааст. Ҷойгоҳи дигаре, ки пайравони буддой ба Шамбала айният медиҳанд, яке аз мавзеҳои Бутан будааст.

Яке аз муҳаққиқони Шамбала дуруст изҳор доштааст, ки дар Хитой Муғулистон, Ҳиндустан, Россия, Аврупо ва бисёр кишварҳои дигари дунё дар бораи дар маркази Осиё мавҷуд будани як кишвари пурасрор қиссаву ривоятҳои зиёде вучуд дорад. Файласуфи Хитойи қадим Лаотси ба замини ҷовидонон сафар намуда, бо таассуроти ин зиёраташ рисолаҳои машҳурашро навишта буд. Ба ақидае гӯё замини ҷовидонон ва Шамбала айни ҳам будаанд. Дар сарчашмаҳои таърихии Хитой омадааст, ки бисёр императорҳои Хитой хангоми ҳалли масъалаҳои муҳими давлатӣ ба назди «Ҳакимони Кӯх» ва ҳакимони Империяи Осмонӣ намояндоҳо раво карда, аз онҳо маслиҳат мекурсидаанд. Дар Ҳиндустан низ чунин як кишвари пурасрор вучуд доштааст. Бараҳманҳои Ҳинд аз мавҷудияти Калапа ва кӯҳи Меру дар шимоли Ҳиндустан шубҳа надоштаанд.

Хусусияти дақиқи Шамбалаи Шимолиро роҳибони Тибет ва Муғулистон тасдиқ намудаанд. Ин кишвар дар сафарномаҳои нахустин миссионерҳои иезуитӣ Кассела ва Кабрал ёдоварӣ шудааст. Дар асри XX сайёҳоне мисли Пржевалский Осендовский, Давид-Неел, Рерих ва дигарон роҷеъ ба маросими марбут ба Шамбала, ки дар сафарҳояшон ба Осиёи Марказӣ мушоҳида кардаанд, рисолаҳо навиштаанд.

Дар бойғонии Ватикан миқдори зиёди гузоришҳои миссионерҳои католикӣ дар тайи 150 сол роҷеъ ба ҳайатҳои пинҳоние, ки аз ҷониби императорҳои Хитой ба назди «Ҳакимони Кӯх» фиристода мешуданд, нигоҳ дошта мешаванд. Ин махлуқот дар кӯҳҳои Нан-Шан ва ё кӯҳҳои Кунлун иқомат доштанд. Тибқи тасвиrot, онҳо ҷисми дидашаванда дошта бошанд ҳам, пӯсту хун надоштанд.

Дар Россия кишвари пурасрори Сафедоб (Беловодье) бештар маълум будааст, ки аксар олимони онро бо Шамбала айни ҳам донистанд. Валентин Сидоров низ дар қиссаи «Дар

сууроғи Шамбала» Шамбала, Калапа ва Сафедобро айнаи ҳам гуфтааст.

Дар қиссаи мазкур дар бораи Шамбала шеъре оварда шудааст, ки як порай тахтуллафзаш ин аст:

Оташи кайҳонӣ саросар Замиро месӯхт,
Агар Шамбала намебуд,
Вай қавитар аз оташ аст...
Шамбала дари дилҳоро мекӯбад,
Шамбаларо аз ёд набарор...
Шамбаларо садо кунед – шуморо мешунавад,
Ба сӯи Шамбала роҳ гиред – агар онро эҳсос мекунед...

Шамбала ҳамчун кишвари муъҷиз бештар дар Тибет машҳур аст. Ин кишвар ҳамчун муқаддасоти ойини Бон - яке аз куҳантарин ойинҳои дунё ва ойини буддой, ки ҳар ду низ дар Тибет пайравони зиёд доранд, ба шумор меравад. Дар нақшаи ҷуғрофие, ки дар китоби Бон ду ҳазор сол пеш аз ин тавсиф ёфтааст, кишвари Шамбала ҷой дода шудааст. Дар Тибет роҷеъ ба санги Чинтамин ривояте вучуд дорад, ки мувофиқи тасвиrotи он гӯё дар манори Шамбала нигоҳ дошта мешавад. Ин санг аз гӯё дар асри 9 то солшуморӣ аз ситораи Сириус (Орион) тавассути аспӣ болдор оварда шуда будаст. Ҳарорати дохилии ин санг таъсири равонии шадид доштааст. Тавассути ин санг ояндаро пешгӯӣ кардан мумкин будааст. Баъзе муҳаққиқон гуфтаанд, ки «аспӣ болдор», кадом як киштии кайҳонии сокинони дигар сайёра ва ҳарорати дохилии санги Чинтаманӣ радиатсияи шадиди он будааст. Чанд пора аз ин санг дар ғӯшаҳои дунё бурда шуда будааст, ки сангҳои нигини Сулаймон, Темурланг, шоҳи Ҳинд Акбар аз ҳамон санг будаанд.

Ривояти Биҳишти Замиини дар Ҳимолой пинҳонро соли 1627 ду тан миссионерҳои иезуит Йоак Кабрал ва Эстевар Каселла, ки меҳостанд таълимоти Исоро дар Бутан интишор диҳанд, ба Ғарб кашонданд. Маълум нест, ки экспедитсияҳои

португалӣ ё испанӣ ба суроғи Шамбала баромада буданд, ё не, вале баъди қариб дусад сол - соли 1820 дар як Ҳаритаи чуғрофие, ки дар Тибет пайдо шуд, Шамбала дар Европа нишонагузори гардида буд. Муаллифи Тибетии «Чуғрофияи дунё» тасдиқ мекард, ки кашшофи Америка Колумб дар шаҳри Генуя зода шудааст, ки он шаҳр дар шоҳигарии Шамбала воқеъ будааст. Дар он ҷо илова карда мешуд, ки Шамбаларо ҳамчунин Кастилия ва маркази он - Калапаро Мадрид низ меномидаанд. Устои XIII Далай Лама Агван Доржиев тибқи баъзе ҳисобҳои худ Москва ва Санкт-Петербургро Шамбала ва сулолаи Романовҳоро ҳакимони Шамбала номида буд. Лев Гумилёв тахмин мекард, ки Шамбала ин Сурияи замони сулолаи Селевкиҳо будааст. Александр Чома де Керешӣ маслиҳат меод, ки ин кишварро дар ҷараёни Сирдарё суроғ намоянд. Рерихҳо (зану шавҳар) ҳарчанд аз қиссаи дар Россия машҳури Беловодӣ огоҳ буданд, бовар доштанд, ки ин Кишвари Дурахшон дар Ҳимолой мавқеият дорад. Анселм Кентерберийский мегуфт, ки чи гуна кишваре, ки ном дорад ва дар борааш китобҳои навишта шуданд, вуҷуд надорад? Яке аз роҳбони Тибет Панчен Ламаи III соли 1775 асаре бо номи «Роҳ ба сӯи Шамбала» навишта буд, ки мувофиқи навиштаҷоти ин китоб роҳи Шамбала аз Тибет ба сӯи шимол ё шимоли ғарбӣ мебаромадааст. Дар роҳ аҷоибҳои ғароибӣ бисёре тасвир карда мешавад. Дар як мавзӯи кӯҳҳои барфпӯше аз пеши роҳи мусофир мебароянд, ки аз онҳо ҷӯйҳои бисёре шорида, ба 80000 кӯл ва ба дарёи Сафедоб – Сита мерезанд, ки ин дарёро А.Чома де Керешӣ Сирдарё гуфтааст. Дар ин мавзӯи кӯҳҳои баланд, дарёҳои хеле сард, ҳазорон ғорҳо, кӯҳи панҷқулладор ва ғайра тасвир шудаанд. Ба қавли Панчен Ламаи III баъди тайи мушкilotи зиёд дар уфуқ маркази Шамбала – Калапа намудор мегардад. Мусофир пеш аз ба шаҳр ворид шудан бояд маросими таҳоратро ба ҷой оварад. Калапа девор - қалъае дорад, ки дар он ҳашт дарвоза воқеъ

аст. Дар он чо бисту ҳашт шаҳри дигар низ будааст. Худ
Калапа ба шакли мураббаъ (чаҳоргуша) сохта шудааст. Ҳама
чо сабзу хуррам паррандагон дар наво, ғизолон дар чаро.
Мардуми Калапа ба забони эзадон - забони санскрит ҳарф
мезадаанд.

Шамбала ва Калапа на танҳо таваҷҷӯҳи руҳониёни
буддой, олимону таҳқиқотчиён, балки таваҷҷӯҳи шоиру
нависандагонро ба худ кашида будааст. Зеро тавре маълум
мегардад, дар тавсифи Шамбала ва Калапа шеърҳо дoston ва
қиссаҳо ривоятҳои зиёде эҷод карда шудааст.

Мақошифоти Рӯҳи Воҳид дар Худои Воҳид
Ман - Тариқат ҳастам
Ман -Ҳақиқат ҳастам
Ман - Зиндагиям
Ман - Офаридаи ҳаёти ягонаам...
Чун мақошифоти бузург
Мисли Суруди Илҳами Мани Ягона дар Мани Танҳо
Мисли Ишқи Зиндагиофари Офаридгор ва Офарида
Бикӯш дар ҳама чо Бузург бошӣ бо Рӯҳ
Мерасад Лаҳза дар Симои ту
Ва дар пеши нигоҳи Ту
Мекушоёд водии Муқаддаси Шамбала...
Шамбала –
Нилуфари Муқаддаси Тилло
дурахшанда бо Нури Дониши Мутлак
Баргҳои Вай
мисли кӯҳҳои сапеднӯг
рушан аз Дурахши Нури Тилоӣ
ки аз сокинони Калапа меҳезад
Калапа –
Дили Нилуфари Осмон...
Калапа –
Шаҳри муқаддаси Камолоти Ҷовидон
Эй Шамбала - Ҷойгоҳи Нури Тилоии Дониш...
Эй Калапа - Ҷойгоҳи Камоли

Камолоти Воҳид дар Худованд
Эй шаҳри Ҳақиқат ва Адолат
...Калапа, ки ўст
Сарчашмаи ягонаи Зиндагӣ дар зиндагии Воҳид...

Бояд гуфт, ки кишвари ривоятии Чамбул аз дostonҳои халқии «Гӯрғулий» бо Шамбала айнаи ҳам буда, ба тағйири баргашти овозӣ тафовут пайдо кардаанд

Бисёр олимони таҳқиқотчиёни рус хангоми сафархояшон ба Осиёи Миёна дар баробари ҳадафҳои дигари илмӣ аз мардуми маҳал роҷеъ ба Шамбала ва Калапа маълумоту ривояте суроғ мекардаанд. Вале онҳо ҳеҷ гуна маълумоте ба даст оварда наметавонистанд, зеро воқеан ҳам ин ду ном дар ҳамин шаклҳо барои мардуми Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон, ношинос буд. Чунин ҳол ба олим-таҳқиқотчиҳои рус Пржевальский руҳ дода буд. На аз он даврони сайёҳати олимони рус ва на баъдан тавачҷӯх нашуд, ки Чамбул шакли ба забони мардум созгоршудаи номи кишвари мӯъҷизаҳо – Шамбала будааст. Тавре дар мақолаҳои пешин зикр гардида буд, буддоҳо ва чакравартҳо танҳо дар Чамбудвипа ба дунё меоянд. Ҳамин тариқ, Шамбҳала низ бояд дар қитъаи Чамбудвипа ҷой гирифта бошад.³²⁶ Ин нишониҳо далолат бар он менамоянд, ки дарёи Сита номи яке аз шохобҳои дарёи Панҷ аст.

Қаблан гуфта шуд, ки Шамбала ва Калапа нахуст дар асри 10 то солшуморӣ дар «Вишну-Пурана» ва «Маҳабҳарата» зикр гардидааст. Албатта ин сана низ тахминист ва ҳодисаҳои «Маҳабҳарата», ки тақрибан 2 ҳазор сол пештар аз

³²⁶ Вожаҳои мушобеҳ - «Љамбул», «Замбул», «Зобул», ки наама аз номи қитъа-лазираи ориёиндӣ – Љамбу баргашт шудаанд, ба Чамбул иртиботе надорад. Вожаи «Чамбул» на бо сари худ ва на дар таркиб маъно наменидад. Хоса вақте ки силсиланомҳои мисли Бобул, Кобул, Зобул, Истамбул ва номҳои дигаре дар як равиш зоъир гаштаанд. Вале тавре тазаккур рафт, Чамбул, бешубна, баргашти вожаи Шамбала аст.

милод ба амал омадаанд, метавонанд дар ҳамон даврон Шамбаларо дар худ ғунҷонда бошанд.

Мазҳаби дигаре, ки қадимтар аз ориёхиндист - ин ойини Бон аст, ки ба ақидаи олимон тақрибан 18 ҳазор сол пеш аз ин дар кишвари Тачиг (Точик) ба вучуд омада будааст. Нақшаи Шамбала дар китобҳои ин ойин ду ҳазор сол пеш аз ин вучуд доштааст. Ойини дигаре, ки Шамбала яке аз муқаддасоти он ба шумор меравад, ин ойини буддоист, ки дар асри 6 (ё 9) қабл аз солшуморӣ пайдо шуда, дар асрҳои 6-7 солшуморӣ ба ҳудудҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, Тоҷикистон ва дигар минтақаҳои Осиё нуфуз намуда будааст. Ҳарчанд дар фарқият аз ойинҳои веддӣ ва Бон ҷойгоҳи пайдоиши ойини буддӣ ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ё Осиёи Миёна набудааст, вале Буддо Шакьямунӣ барои рисолати буддоияшро гирифтани аз Ҳиндустон пиёда ба соҳили дарёи Сита омада будааст.

Ҳоло бигзарем аз воқеият ё ривояти будани Шамбала-Чамбул ва биандешем, ки дар миёни мардуми тоҷик номи Чамбул дар кадом даврон пайдо шуда метавонист. Маълум аст, ки ғӯруғлисарой ҳамчун анъана решаҳои таърихӣ доштааст, ҳарчанд дар ҳар замон ғӯруғлисароён мазмуну мундариҷаи онро мувофиқи завқи худ тақомул меоданд, аммо чандин хусусияти дoston ҳамеша яксон боқӣ мондааст, ки яке аз онҳо номи он - Чамбул будааст. Тавре зикр шуд, Чамбул дар ҳамин шакл ҳеҷ гуна маъно надорад ва имкон надошт, ки халқ барои чунин дostonи дӯстдоштаи худ, номи тасодуфӣ ё бемаъноро интихоб намуда бошад. Ва агар Шамбала-Чамбулро ҳамчун муқаддасоти ойинҳои Бон ё веддӣ бишуморем, пайдо шудани ин номро бешак то нуфузи ойини зардуштӣ бояд суроғ кунем. Албатта, азбаски дostonи «Ғӯруғлӣ» ба шакли ҳаттӣ вучуд надошт, дар дostonҳои имрӯзӣ шояд аз мазмунҳои нахустини он чанд хусусияти ҷузъӣ боқӣ монда бошад халос. Ва гузашта аз ин, дар замони нуфузи динҳои зардуштӣ ва ислом ин дoston ба

шакли асл вучуд дошта наметавонист. Чамбули «Гуруғлӣ» мисли Шамбалаи пурасрор кишвари сабзу хуррам, пур аз боғу гулистон, мардумаш поку нек, дур аз бадиву зиштӣ мебошанд. Ҳамин хусусиёт аст, ки ба Чамбул сифати Мастонро бахшиданд. Мастон ё мастана, тавре маълум аст, дар халқ маънои покизаву озода, некукору хайрхоҳ ва зеборо дорад, ки бо сифатҳои Шамбала мувофиқ меоянд.

Тавре маълум аст, «Гуруғлӣ» яке аз дostonҳои машхури чандин мардуми машриқзамин – тоҷикон, (аз ҷумла тоҷикони Афғонистон) ўзбекҳо, туркманҳо, озариҳо, қазоқҳо, гурҷиҳо, арманиҳо, қурдҳо, қарақалпоқҳо ва ҷанде халқҳои дигар мебошад. Мутаассифона, роҷеъ ба «Гуруғлӣ»-и тоҷикӣ қорҳои таҳқиқотие, ки дар асоси онҳо роҷеъ ба аслияти дoston, решаҳои таърихии он, тафовут ва монандиҳои он бо дostonҳои ҳамноми дигар халқҳо ҷизе гуфта шавад, ҳеле қам анҷом дода шудаанд. Аммо тавре маълум мегардад, сужет, номи мавзеоҳо дар дostonҳои ҳамаи халқҳо қариб ба як гунаанд. Масалан, номи кишвари ривоятии Чамбули Мастон (дар гунаҳои тоҷикӣ) дар гунаҳои туркӣ ба шаклҳои Чандибил, Чамбил, Ченли-бел, Шимли-бил ва ғайра омадааст. Дар ин гунаҳо низ баргашти онҳоро аз шакли асли Шамбала дарқ қардан душвор нест. Гуфтем, ки қиссаҳои Шамбала ба муқобилати ду дин – зардуштии ва ислом гирифта шуданд ва аз ин рӯ, наметавонистанд, аслияти худро бидуни қостагӣ нигоҳдорӣ намоянд. Аммо сарфи назар аз ин ҳам қандин лаҳзаҳоеро дарёфт қардан мумкин аст, ки онҳоро дар ҳисоби унсурҳои асли ва аввалияи дoston маҳсуб қардан саҳеҳ менамояд. Баъд аз шабеҳияти номҳо - Шамбала ва Чамбул дуввумин ҷизе, ки аз ягонагии решагии ин ду ном дарқ медиҳад, «Аспи болдор» аст. Дар ҷанде аз гунаҳои ин дoston омадааст, ки хони золим падари (дар баъзе гунаҳо бобои) Гуруғлиро кӯр мекунад. Ва аз ҳамин ҷо ўро Кӯр ўғлӣ, яъне Писари кӯр меноманд. Қаҳрамони дoston бо орзуи қасоси падарашро аз хони золим ситондан ба воя мерасад.

Вай як паҳлавони ғайриоддӣ мешавад. Ҳазрати Хизр ва чилтанҳо пушту паноҳи ваянд. Падараш барои вай як аспӣ парвозиро нигоҳубин мекунад. Вай соҳиби як аслиҳаи мӯъҷизаноке будааст ва ба қавли баъзе достонҳо он аслиҳа шамшерест, ки Арвоҳи пуштибон ба ӯ тақдим кардаанд. Ин шамшер аз оҳани осмонӣ сохта шуда будааст. Гӯруғлӣ хони золиро кушта дар кӯҳҳо як шахр-қалъае сохта номи онро Чамбули Мастон мегузорад. Инак мебинем, ки дар достонҳои «Гӯруғлӣ» ва қиссаҳои марбут ба Шамбала чанд монандие ба назар мерасад. Нахуст аспӣ болдор, ки гӯё дар асри 9 то солшуморӣ аз ситораи Сириус (Орион) санги Чинтаминро оварда бошад ва аспӣ парвозии Гӯруғлӣ яке аз шабеҳиятҳои муҳими достонанд. Дуввум – Шамшери мӯъҷизаноки аз оҳани осмонӣ сохташуда ва санги Чинтамин, ки аз ситораи Орион оварда шудааст, аз як манша будани ҳар ду ин металл-сангро таъйид менамоянд. Сеюм, Ҳазрати Хизри «Гӯруғлӣ» имкон дорад, бар асари шахсияти яке аз Буддоҳо – Тонпа Шенраб ва ё Шакямунӣ ва Чилтан бар асари Ҳакимон ё Омӯзгорони бузурги Шамбала офарида шуда бошанд. Дар миёни кӯҳҳо воқеъ будани Шамбала ва Чамбули Мастон аз хусусиятҳои дигар ва ягонаи ҳар ду ин достонҳоянд. Ба ҷои Гуруғлӣ ба майдони воқеот омадани Аваз, Нуралӣ ва Шералӣ низ рамзест аз он ки шохигарии Шамбаларо куликҳо – шохони гуногун идора менамоянд. Мувофиқи ривояти баъзе достонҳо Гӯруғлӣ дар роҳи сафари ҳаҷ аз дасти хони золим кушта мешавад, тибқи маълумоти дигар достонҳо ӯ дар синни 120-солагӣ ба ғори кӯҳӣ ворид мегардад. Ҳамчунин гуфта мешавад, ки ӯ қабл аз марг ба сайёҳати олами зеризаминӣ мебарояд. Дар ин ҷо низ ғорҳои зеризаминии Шамбала ва сайёҳати олами зеризаминии «Гӯруғлӣ» метавонанд айнаи ҳам бошанд. Муҳаққиқони гунаҳои туркии достонҳои «Гӯруғлӣ» Жирмунский В.М., Зарифов Х. Т.³²⁷

³²⁷ «Достони қаърамони халқи ўзбек», М. 1947.

Карриев Б.А.³²⁸ изҳор кардаанд, ки дostonҳои «Гӯруғлӣ» бар асари қиссаву ривояти шаманӣ эҷод гардидаанд. Ин муаллифони эҷоди ин дostonро ҳамчунин бар асари воқеияти шахсиятҳои таърихӣ асрҳои 16-17 донистаанд. Албатта, дар миёни халқиятҳои туркзабон камтар қиссаву ривоте пайдо кардан имкон дорад, ки дар он асотири ориёҳиндӣ ва буддой муассир набoшанд, аз ин рӯ, дар таъсири шаманӣ ва ё буддоии «Гӯруғлӣ» ҷои шубҳа нест. Ба гунаҳои тоҷикии ин дoston имкон дорад ду омил нақш гузошта бошад. Яке – таъсири буддоии асрҳои шаш-ҳафти мелодӣ ва дуввум – бевосита манша гирифтани он аз аслияти аввалияи замоне вучуддоштаи дoston дар ҳамин минтақа. Ва гумон меравад, фарзияи дуом саҳеҳтар бошад. Ягона чизе, ки ба бегонагии мансубияти ориётоҷикии ин дoston далолат менамояд, ин номи туркии он «Гӯруғлӣ» писари гӯр мебошад, ҳарчанд ки қисмати аввали ин вожа «гӯр» ва дар гунаи «Кӯруғлӣ» - писари кӯр тоҷикист. Дар қиссаҳои «Шамбала» роҷеъ ба кӯрӣ ва ё дар гӯр зода шудани касе ёдоварӣ ба амал наомадааст. Шояд ин эҷоди муаллифони баъдӣ бошад? Аммо чи зарурате буд, ки қаҳрамони дoston дар гӯр зода шавад, ё писари кӯр бошад? Ва чи гуна имкон дорад, ки аслияти дoston ориётоҷикӣ бошад ва номи он туркӣ. Зеро ғайр аз ном дигар тамоми хусусияти ин дoston ба ориётоҷикӣ будани он гувоҳӣ медиҳанд.³²⁹ Инак, ба се ҷиҳат мо метавонем бигӯем, ки Шамбала ва Чамбул кишварҳои айни ҳаманд: 1. Шабеҳияти номҳо ва имкони баргашти овозии вожаи

³²⁸ «Гуфтор дар бораи Кӯруғлӣ дар миёни мардуми туркзабон», М. 1968.

³²⁹ Гумони мо ин аст, ки дар асл ва аввал низ ин ном тоҷикӣ буда, баъдан шакли туркӣ гирифтааст. Тавре маълум аст, гӯруғлихонӣ шакли махсуси овозхонист, ки бо гулӯ хонда шуда, аз дигар намудҳои овозхонӣ тафовут менамояд. Шояд номи ин тарзи овозхонӣ низ дар аввал «гулӯгӣ» ва ё «гулӯғихонӣ» буд ва чун дар миёни халқҳои туркзабон паён гардид, онро нахуст ба лафзи ба худ наздик – «гурӯғлӣ» наздик сохта, пас он дар гӯр зодан ва ё кӯр зодани қаҳрамонро бар он илова карданд. Ва ин таъсир баъдан боз аз ҷониби гунаҳои тоҷикии он пазируфта шуд. Ин фарзия аст, вале воқеан метавонад, дуруст ва саҳеъ бошад.

Шамбала ба Чамбул. 2. Аз лиҳози пайдоиши мазҳабӣ, яъне ойнҳои бон ва ведой мусоидат намудани сарзамини таърихӣ тоҷикон ба кишвари Шамбала - Чамбул. 3. Ба ҳам мувофиқ афтодани сифатҳои Шамбала ва Чамбул. Вале як лаҳзаи дигар ҳам ҳаст, ки дар ин мавзӯё чӯро барои шӯҳа боқӣ намегузорад ва баҳси олимҳои кишварҳои гуногунро дар бораи мавқеияти ҷуғрофӣ Шамбала то чӯе чамъбасти менамояд. Тавре болотар зикр ёфт, аз тарафи ин олимони мавқеияти Шамбала дар нуқтаҳои гуногун дунё тахмин шудааст. Дар ин ин айниятидиҳӣ чанд хусусият ба назар гирифта нашудааст, ки онро ба печидагӣҳои зиёе рӯ ба рӯ намудааст. Нахуст, ин ки онҳо Шамбаларо бо кишварҳои ривоятии дигар - Ҷазираи Сафед (Шведотвипа), Беловодӣе (Сафедоб) яке донистанд. Вале ин се ном ба сари худ кишварҳои алоҳида буда, дар мавқеиятҳои гуногун ҷуғрофӣ воқеъ гашта будаанд.

Ҷазираи Сафед, ки мисли Шамбала пурасрор аст ва бисёр хусусиятҳои мардум ва табиати онҳо ба ҳам мувофиқ меоянд, тибқи мушоҳидоти мо дар шимоли Сирдарё воқеъ будааст, ки шояд аз ҳамин ҷиҳат онро ба Шамбала ва аз назари баъзе олимони Сирдарёро ба дарёи Сита айният додаанд. Вале Шамбала ҳеҷ гоҳ дар соҳили шимолии Сирдарё воқеъ буда наметавонад, зеро вай тибқи табиноти сарчашмаҳои ориёҳиндӣ дар китъа-ҷазираи Чамбу - Помир мавқеият доштааст. Возеҳан дар тасвири Шамбала омадааст, ки мавқеияти он дар миёни кӯҳҳои баланд аст. Аз ин лиҳоз, Шамбала-Чамбул агар як замоне воқеият буд, он воқеиятро дар ҳамин минтақаҳо бояд суроғ кард. Дар баъзе адабиёт зодгоҳи Тонпа Шенраб шаҳри Янгпачани кишвари Олмо Лунгринг гуфта шудааст ва ҳамчунин Олмо Лунгринг бо Шамбала - Чамбул айният дода шудааст. Ба қавли Вачранахта «Шамбала дар Осиёи Марказӣ ё Тазиг воқеъ будааст, ки он дар қисмати шимолии (ғарбии – М.Ҳ.) Тибет ҷой доштааст. Маҳз аз Тазиг дар замони пеш аз оғози таърих

таълимоти Бон аввал ба Шанг-Шунг, баъд ба Тибет, Ҳинд ва Хитой нуфуз намуд. Тибқи солшумории анъанавӣ Тонпа Шенраб тақрибан 18 000 сол қабл аз ин дар соли 16016 то солшуморӣ ба дунё омадааст.

Заминҳои ин мулк саросар обод, маъбаду шаҳрҳои зебову дурахшон, саросар боғу гулистон аст – мисле ки дар тасвири Шамбала зикр гаштааст. Вай бешак бихишти рӯи замин аст. Дар атрофи кӯҳи муқаддас садҳо шаҳрҳо бунёд ҷфтаанд, аммо ҷаҳортои онҳо фарқкунанда аст.

Гуфтан душвор аст, ки Шамбалае, ки Блаватская, Рерих ва дигарон «дидан кардаанд», кадом Шамбала ва дар кучост. Шояд сарзаминҳои мушобеҳи пурасори дигар дар кӯҳҳои Кунлуни Хитой ва ё кӯҳҳои Ҳимолой вучуд дорад, аммо на Шамбала. Ақаллан ду хусусияти Шамбала ҳеҷ имкон намерасад, ки вай дар дигар мулк сарзамин вучуд дошта бошад. Он ҳам тавре гуфта шуд, аввал дар қитъа-ҷазираи Ҷамбу воқеъ буданаш ва дигаре дар самти шимолии дарёи Сита қарор доштаниш. Дар ин ҷо боз як далели иловагиро овардан ҷоиш аст, ки онро мо дар мақолаи «Устод Шенраб ва кишвари Таҷиг...» дарҷ карда будем. Дар он мақола мавқеияти дарёи Сита дар қисмати шарқии кӯҳи Меру - қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ зикр гардида буд. Дар сарчашмаҳо омадааст, ки дар маркази Шамбала шаҳри Калапа бо забони эзадон – забони санскрит гуфтугӯ мекунад. Хусусияти асосии фарқкунандаи Шамбал ин ҳашт қуллаи кӯҳ аст, ки мисли гули нилуфар атрофи ин кишварро печонидаанд. Албатта, ба он шакл, ки 8 қуллаи кӯҳ мисли гули нилуфари шукуфта бошад, дар мобайнашон водии Шамбала ҷойгир шуда бошад, дар ҳеҷ кучо мавзее пайдо нагардидааст, вагарна дигар Шамбаларо ҷустуҷӯ намекарданд. Дар ин ҷо шояд на ҳашт қуллаи кӯҳ, балки ҳашт қаторкӯҳи системаи кӯҳии Помиру Олой дар назар буда бошад.

Рочеъ ба маънои «Шамбала» (Шамбҳала) низ олимони андешаҳои гуногун пешниҳод карданд. Аксаран маънои онро «кишвари шимоли» гуфтаанд, ки ин фикр шояд ба хотири тазаккуроти дар самти шимоли дарёи Сита воқеъ будани он ба амал омада бошад. Дар адабиёти марбути баъзан ибораи «Шамбалаи шимоли» низ вохӯрад. Яке аз олимони рус онро аз таркибҳои «Шом» ва «боло»-и тоҷикӣ маънидод карда, дар иртибот бо мамлакати Шом онро «Шоми боло» гуфтааст. Вале назари мо ин аст, ки ин ном аз вожаи ориёиндӣ (ведоӣ) Шамбху - сифати эзоди Шива тасмий шуда, ки он Шамбху буда, маъноаш «бахтовар», «неку» ва ғайра будааст. Ба тахмини ин муаллиф номҳои ҳафта - шанбе, якшанбе, душанбе ва ғ. низ аз Шамбҳала ва ё Шамбху манша гирифта, ба маънои рӯзибахш бахтовар омадаанд. Ҳамин тариқ, Шамбҳала аз вожаи «Шамбҳа» ва пасванди -ла (-ала), ки дар шеваҳои забони тоҷикӣ фаровон истеъмол мешавад, сохтмон ёфтааст. Ва номи «Чамбул» бо боргашти овозии «ш» ба «ч» «а» ба «у» ва ихтисори «а» дар охири таъйири шакл кардааст. Бо мурури замон, вақте маънои Шамбала - Чамбул номафҳум мегардид, муаллифони ин дoston ба хотири нигоҳ доштани маънои он, воқеан хеле хунардона ва барҷой ва шояд ғайри огоҳӣ аз маънои асл ба он сифати «Мастон»-ро афзуда, он кишварро Чамбули Мастон гуфтанд. Имрӯз дар аксари манотиқи Тоҷикистон ғуруғлихонӣ муравваҷ аст. Вале тавре медонем, ин намуди эҷодии шифоҳии мардум дар минтақаи Кӯлоб бештар хонандагону сарояндагон дорад. Ҳоло аз ҷониби бисёр иҷрокунандагони воқеан хунардони ин минтақа дахҳо дostonҳои «Ғуруғли» бо маҳорат иҷро карда мешаванд. Дар дигар минтақаҳои кишвар ғуруғлихонон хеле кам ва ё ҳеҷ вучуд надоранд. Чунин ҳол низ, гумон меравад, бо сабабҳои раешаҳои таърихӣ он асос ёфта бошад.

Барои мо ҷолиб он чиз аст, ки Шамбала ва Калапа дар шаклҳои гуногуни мухталиф дар миёни бисёр халқҳои

Осиёву Авпупо, Африко ва Америка дар номи маҳал, дар киссаву асотир ва ё ҳамчун номи шахс имрӯз низ вучуд доранд. Агар ин номҳо аз даврони умумияти қавмҳо дар зехнҳо наменишаст, имкон надошт, ки ба чунин вусъатҳои васеи ҷуғрофӣ паҳн гардад. Шамбала дар шаклҳои Шамбал, Шамбул, Чамбул, Чамбал, Чамбол, Самбул, Симбел, Сумбула дар миёни халқҳои забон ва наҷодашон гуногун паҳн гардидааст, ки дар аксар маврид маъно ва баромади аслии ин вожа боқӣ намондааст. Аммо таҳлилоти нишон медиҳанд, ки агар дар як-ду маврид шабеҳаҳои ин вожаҳо ба маънои дигар, ё тасодуф омада бошанд, дар аксар маврид онҳо аз решаи аслии Шамбала об ҳӯрдаанд. Ва нуктаи ҷолиб ҳам он аст, ки бисёр муҳаққиқон асли ҳиндуҳои Америко, ҳамчунин бисёр халқҳои ҳоло ғайриҳиндуаврупоии Осиёи Пеш ва Африкоро низ ба умумияти қавми замоне вучуддоштаи халқҳои ҳиндуаврупоӣ мансуб донистаанд. Мавҷудияти вожаи Шамбала дар шаклҳои гуногун дар минтақаҳои мазкур назари ин олимони тақвият медиҳад.

Шамбул – гунаи номи Шамбала

Шамбалид – номи гул ва шахс дар «Шоҳнома»

Чамбал – номи дарё дар Ҳиндустон

Чамбал – номи маҳал дар Чехия-Словакия

Чамбало – номи маҳал дар Қрим

Чамбул – номи маҳал, Тоҷикистон

Чамбул – номи маҳал, собиқ губернияи Симбирск

Чамбули – номи маҳал ва қавми тоторҳо

Чамбули - номи қавм, Гвинеяи Нав

Чамбули – номи тоифаи ҳиндуҳои Америко

Чамбулов – номи хонаваодагӣ дар Россия

Самбул – номи маҳал - Туркия

Иб-Самбул (Абу-Симбел) – номи маҳал, Миср

Самбул – номи яке аз қаҳрамонҳои асотири кореягӣ

Самбула – номи яке аз қаҳрамонҳои ривоятии халқҳои туркнажоди Сибир

Сумбула – номи маҳал, Тоҷикистон

Агар Шамбхала воқеияти чуғрофӣ наредост, барои ойини буддой ҳеҷ зарурате набуд, ки ин кишварро қасдан ба самти шимолии дарёи Сита (Панҷ) бикашонанд...

Аратта

Масъалаи таъйин намудани мансубияти тираву табори ориёхиндӣ бе таъйини ҳудудҳои асли ва нахустини чуғрофии сукунатгоҳояшон имконнопазир аст. Ин сукунатгоҳҳо, ки дар адабиёти ориёхиндӣ, одатан, «қитъа» ё «қазира» ном бурдаанд, дар миёни муҳаққиқон тасаввуроти дар миёни баҳру уқёнус вучуд доштани ин сарзаминҳоро ба вучуд овардааст, ки воқеан дар замони худ ҳамин тавр ҳам буд. Яке аз ҳамин гуна қитъа-қазира, ё мулк Сакала (Шакала, Сака, Шака) ном дошт, ки мавқеияти чуғрофияш дар боби марбута муайян шудааст. Дар ҳар як қитъа-қазира ё мулк ба ҷуз аз тоифаҳои калон боз тираву табори хурд низ иқомат доштанд. Баъдан ин тираву табор низ дар баробари тоифаҳои бузург қисман ва ё тамоман аз ҳудуди сукунатгоҳҳои аслии худ берун рафта, дар дигар мавқеиятҳо сокин гаштанд ва номҳои кишвари пешини худро аксаран дубора дар ҷойҳои нав номгузорӣ намуданд. Баъзан он қавму тоифаҳо маротибаи дуввуму севвум ҷойҳои иқомати худро иваз менамуданд, ки дар натиҷа номҳои пешин қисман ё бар ҷой менамуданд ва ё аз байн мерафтанд. Дар ҳолатҳои дигар як тоифа ба ду ё се гурӯҳ тақсим шуда, дар замонҳои мухталиф ба самтҳои гуногун муҳоҷират намудаанд. Ҳамин чиз боиси он шудааст, ки сукунатгоҳи аслии қавму қабилаҳои ориёӣ аксаран фаромӯш шуда, мансубияти чуғрофии онҳо аз ҷониби муҳаққиқон дар минтақаҳои гуногуни ғайр қаламдод гардидааст. Чунин ҳол дар нисбати қабилаҳои калон - соқоиҳо, сарматҳо, кӯшонҳои ва дигар тоифаҳои ориёӣ ба амал омадааст.

Аз тоифаҳои нисбатан хурдтар, ки то кунун чойгоҳи аслии механи нахустинашон номаълум монда, худ ва номашон ба гӯшаҳои гуногуни Осиёву Аврупо пароканда шудаанд, дар қатори дигар тоифаҳо бахликҳо, араттиҳо ва мадрҳо низ будаанд. Ин тоифаҳо аз ҷумла, араттиҳо бо қадимият - ҳазораҳои 10-7 то солшуморӣ ва бо вусъати ҷуғрофияи сукунат – Ҳинд, Украина, Осиёи Пеш ва дигар мавқеиятҳо муҳаққиқонро дар ҳайрат гузоштаанд. Бояд зикр кард, ки араттиҳо, бахликҳо ва мадрҳо дар асл ва нахуст як тоифаву аз як минтақа буда, дар замонҳо ва минтақаҳои гуногун бо яке аз ин номҳо баромад намудаанд. Дар «Карнапарва», яке аз китобҳои «Маҳабҳарата», роҷеъ ба мавқеияти ҷуғрофии араттиҳо чанд маротиба ёдоварӣ ба амал омада, гуфта шудааст: «Онҳо берун аз ҳудудҳои Ҳимован дар фосила аз Ганг, Сарасвати, Ямуна ва Курукшетра, дар байни панҷ дарё, ки шашумаш Синдху мебошад сукунат доранд».³³⁰ «Шаҳр Шакала ва дарёе, ки аз кӯҳҳо ҷорӣ мегардад, Апага ном дошта, бахликҳо ҳудро ҷартикон меноманд...»³³¹ «Дар он ҷо, ки панҷ дарё – Шатадру, Випаша, сеюмаш Иравати, Чандрабҳага, Витаста ҷорӣ гардида, дарёи шашум Синдхуро тавлид менамоянд, сарзамине воқеъ гаштааст, ки Аратта ном дорад.» «Дар он ҷое, ки панҷ дарё аз кӯҳ ҷараён мегиранд, бахликҳо сукунат доранд, ки араттӣ номида мешаванд».

Дар адабиёти гуногуни ориёҳиндӣ низ роҷеъ ба мавқеияти Синдху мисолҳои гуногун оварда шудаанд. Тибқи ин мисолҳо руди Синдхуро ба рудҳое ҳам дар Бадахшони кунунӣ, ҳам дар водии Фарғона ва ҳам дар қисмати ҷануби ғарбии Хитой айният додан имкон дорад. Муҳаққиқон дар ҷумлаи «дар байни панҷ дарё, ки шашумаш Синдху мебошад», Панҷоб ва Синди нимқораи Ҳиндро шинохтаанд. Аммо ин айниятдиҳӣ ҳангоми муқоисаи бо мавқеияти дигар

³³⁰ Карнапарва, с.110.

³³¹ Њамон ҷо.

номҳо ба назари баъзе донишмандон ғайримантиқӣ намудааст. Оре, азбаски тамоми он номҳое, ки аз мавқеияти аслиашон канда шуда, дар Ҳинд айният гирифтаанд, аксаран ба номувофиқатӣ мувоҷеҳ шуданд. Бори нахуст дар бораи мувофиқ наомадани номҳои чуғрофии ориёҳиндӣ аллома Берунӣ изҳори назар карда буд. Ин номувофиқатиҳо агар бо чузъиёти ва ному нишонии кишвари Таҷиг ё Олмо Лунг, ки дар адабиёти мазҳабии тибетӣ Бон зикр гардидааст, ҳамчунин бо далелҳои рӯйдодҳои адабиёти ориёҳиндӣ муқоиса карда шавад, назару манзараи дигаре падида хоҳад омад. Қои тазаққур аст, ки дарёи Синдху низ дар адабиёти Бон бо ҳамин ном дар самти ҷанубии кӯҳи Меру зикр гардидааст, ки дар мақолаҳои пешини ин силсила ба дарёи Панҷ айният гирифта буд. Руди Кимшанги кишвари Таҷиг низ бо Вишанги Бахликҳо шабеҳият дорад. Ва ҳамчунин масъалаи «дар байни панҷ дарё, ки шашумаш Синдху мебошад»-ро низ дар ҳамин минтақа ҳал кардан осонтар аст. Дар «Карнапарва» мадрҳо-бахликҳо мавриди сарзаниш қарор ёфта, одату маросимашон маҳкум гардидааст. Аз ҷумла, роҷеъ бо номи бахликҳо омадааст: «Дар он ҷое, ки аз кӯҳҳо панҷ дарё қорӣ мегардад, бахликҳо иқомат доранд, ки араттиҳо номида мешаванд. Ҳеҷ ориёӣ хоҳиш надорад, ки ақаллан ду рӯз меҳмони онҳо шавад. Дар соҳили (руди) Вишанг ду пишач (тоифаи гуштхӯрҳо) зиндагӣ мекунанд, ки Баха ва Хлика ном доданд. «Бахликҳо наслҳои онҳоянд, на халқшудаи Праҷапатӣ».³³² Тибқи тасодуфи (?) (савол аз мост – ба он чихат, ки чунин шабеҳият на тасодуф, балки айниятест, ки бар асари муҳочират ба амал омада будааст – М.Ҳ.) аҷибест дар достони этникии шумерӣ низ сокинони Аратта «одамони аз дигарон фарқ дошта, одамоне, ки Думузи (эзади шумерии асри 26 то мелод, ки вожаи «тамуз» - тобистон аз ҳамин ном аст – М.Ҳ.) аз дигарон чудо

³³² Карнапарва, с.112.

намудааст», доништа шудаанд.³³³ Албатта, сабаби ягонагии номи кишвар Аратта ва тафовути мардуми он кишвархоро дар ҳарду асар ошкор кардан таҳқиқоти хосро тақозо менамояд. Вале ба ҳар ҳол чизе дар ин айният бояд сабаб шуда бошад.

Ва инак вачҳи тасмияи Бахлика низ ошкор мегардад, ки он аз Бахи ва Халика (шояд номи бародарон М.Х.) таркиб ёфта будааст. Бахлика ҳамчунин номи яке аз шоҳонест, ки дар воқеоти «Маҳабҳарата» иштирок намудааст. Номҳои маҳалҳои ҳамонанди қисмати дуввуми ин вожа «Хлика» имрӯз дар ҳудудҳои Тоҷикистон ва берун аз он зиёд ба назар расидааст. Хълак, Кулик, Дашти Кулик, Куликово ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Яке аз масъалаҳои печидае, ки дар аксари китобҳои «Маҳабҳарата» ба назар расидааст, масъалаи бахликҳо мебошад. Дар шарҳу тавзеҳоти тарҷумонҳо ба матнҳои ин асар бахликҳо тоифаҳои ғайриориёӣ доништа шудаанд. Дар аксар маврид бахликҳо бо тоифаи дигари ғайриориёӣ зикргардида - мадрҳо айнӣ ҳам доништа шудаанд. Дар лаҳзаҳои алоҳида онҳоро ҳамчунин ҷартиқҳо ва кишварашон Аратта ном бурда шудааст. Вале саҳеҳияти ғайриориёӣ будани бахликҳо дар ҳеҷ яке аз матнҳои китобҳои мазкур возеҳ таъйин нагардидааст.

Дар «Карнапарва» (боби 30) мадрҳо (модҳо) ва бахликҳо (балхиҳо), ба он чихат, ки чанде маросим ва анъанаҳои ҳамсон дошта будаанд, ба ҳам айният дода шудаанд. Дар тамоми китобҳои «Маҳабҳарата» бахликҳо (мисли мадрҳо) тоифаҳои ғайриориёӣ шумурда мешаванд. Бахликҳо ва мадрҳоро бисёр муҳаққиқон эронӣ номида, ба ин иддаояшон танҳо ҳамоҳангии вожаҳои бахликаро ба Балхи асримиёнагии Афғонистон далел овардаанд.³³⁴ Аммо ба қавли Я.В. Василков ва С.Л. Невелова ин фикр бо далелҳои

³³³ Канева, 1964, с.567.

³³⁴ Масалан, Лоу, 1943. с.70-71, Атре, 1983 с.20.

забоншиносии таърихии эронӣ рад карда шудааст.³³⁵ Муҳаққиқони номбурда дар ин бора маълумоти шифоҳии В.Н. Лившиц ва М.М. Стеблин-Каменскийро бо сипос ёдоварӣ намуданд.³³⁶ Аммо ба назари мо тоифаҳои бахликии ориёҳиндӣ ва балхӣҳои ориёэронӣ дар аслу насаб як тираву табор ва хусусан аз тираву табори ориёӣ будаанд. Ин ду гурӯҳ аз ҳам бо он тафовут мекунанд, ки дар замонҳои гуногун ба Ҳинд ва Афғонистони кунунӣ (ҳамчунин ба Осиёи Пеш бо номи балхарҳо ва ба шарқи Аврупо - булгарҳо) муҳоҷират намуда будаанд. Акнун баъд аз муҳоҷират бахликҳои Ҳинд ва балхӣҳои Афғонистони шимолро дигар аз як тираву табор гуфтан ноҷоиз мебуд, ки маълумоти шифоҳии В.Н. Лившиц ва М.М. Стеблин-Каменский низ ба ҳамин ҳол дуруст меояд. Бар илова аз ин, ба қавли баъзе муҳаққиқин, аз ҷумла Лоу, (1943, с. 54) ҳамин мадрҳо дар баъзе ҷои матнҳои ведой ҳамчун номбардорони фарҳанги ориёӣ ва ҳикмати ведой қаламдод шудаанд.³³⁷ Баъзе муҳаққиқон ин тоифаро бо бахликҳои водии Ҳинд айният додаанд.³³⁸ Вале бояд гуфт, ки бахликҳо, мадрҳо ва араттиҳо аз наҷоду ҳамзабони ориёҳо буда, дар ташкили давлату тамаддуни ориёӣ саҳми босазо гузоштаанд. Ҳамин бахликҳои замони то муҳоҷирати ориёҳиндӣ буданд, ки дар замони то муҳоҷирати ориёэронӣ дар қимати ҷануби шарқии водии Фарғона маркази яке аз давлатҳои ориёӣ Балхи овозадорро бунёд карда буданд. Тавре маълум аст, балхӣҳои замони то муҳоҷирати ориёэронӣ худро ориёӣҳои асил меҳисобиданд.

Ба қавли Аллома Берунӣ дар «Ваю-Пурана» дар боби шоҳигариҳо ва кишварҳои Миёна (Мадҳялока), ки он ба

³³⁵ Васильков, Гураев, Аратта, Васильков Я.В. Гулов А.В. «Муаррихони Ҳинди қадим ва Шумерӣ ролье ба кишвари Аратта».

³³⁶ Карнапарва, с. 218.

³³⁷ Сабнапарва, 248.

³³⁸ Чанда 1926. Шафер 1954 с.141.

мулкҳои миёни дарёҳои Вахш ва Сир айният мегирад, дар қатори дигар кишварҳо аз Вахлика ном кишваре ёд шудааст.

Дар адабиёти ориёхиндӣ, ки рӯйдодҳои он дар сарзаминҳои Осиёи Марказӣ ба амал омадааст, мафҳуми «ғайриориёӣ» ҳаргиз маънои мансубият ба нажоди забони бегонаро надиҳад, балки мансубияти нахустини мулкҳоеро ифода менамуд, ки қитъа-қазира номида мешуданд.

Ҳамин бахликҳои аввалия буданд, ки чанд ҳазор сол пеш аз муҳоҷирати ориёхиндуҳо ба Аврупо, Осиёи Пеш ва дигар минтақаҳо муҳоҷират намуда, бо номҳои белгӣҳо, булгарҳо, балхарҳо, белгионҳо ва ғайра зоҳир гашта будаанд. Ба қавли баъзе донишмандони таърихи булгарҳо дар сарчашмаҳои қадим ин ном ба шакли ба шакли Балхарҳо омадааст. Булгарҳо, баъди муҳоҷираташон дар Миёнарудон низ дар ҳамҷаворӣ давлати Митаннӣ бо номи Балхарис сукунат доштаанд. Ҳарчанд баъзе муҳаққиқони булгарӣ ин номро аз Болг-АРИ (Волк - Гург ва Арӣ - Ориёӣ; - Гурги ориёӣ) маънидод менамоянд, аммо ин фикр бебунёд менамояд. Худ муҳаққиқони булгарӣ иқоматгоҳи нахустини булгарҳоро дар минтақаи Осиёи Миёна қаламдод кардаанд. Ба қавли онҳо дар он даврон булгарҳо Балх ва ё Болх ном доштаанд, ки назари қаблан дар ин маврид иброзкардаи моро таъйид менамояд.

Бахлика ҳамчунин номи яке аз шоҳонест, ки дар воқеоти «Маҳабҳарата» ҳамчун шоҳи ориёхиндӯӣ баромад намудааст. Дар «Карнапарва» мадрҳо-бахликҳо бо номи умумии «араттиҳо» – сокинони Аратта зикр гардидаанд. Ин номи чуғрофиё баъзе донишмандон ба собиқ водии тамаддунии шимолу ғарби Ҳинд айният додаанд. Вале ин ном бо бисёр хусусияти чуғрофии Ҳинд мувофиқат накардааст, аз ин рӯ, дар бораи дурустии айниятёбиаш шубҳа ба вучуд овардааст. Бо ҳамин ном, ки ба назари баъзе муҳаққиқин баромади дравидӣ дорад, тамаддуни Ҳинд дар дostonҳои эпикӣ Шумерӣ ҳазорсолаи III то мелод ба назар

мерасад.³³⁹ Дар илм исбот шудааст, ки тоифаҳои ориёхиндӣ ҳеҷ гоҳе аз ҳудудҳои Ҳинд ба шимолу ғарб ҳаракат накардаанд, ҳарчанд баъзе олимон иддао доранд, ки шумериҳо аз Ҳинд ба воситаи киштиҳо аз роҳи укёнус ба сохилҳои Фурот расидаанд. Ба назари мо, сабаби айниятигирии тоифаҳои араттии аврупоӣ ва шумериҳо дар мавқияти Фарғонаву атрофи он бояд ҳаст.

Ва аммо мадрҳо, ки бо бахликҳо хеле омехта буданд, ҳамчунин бо бахликҳо ва араттиҳо – шояд ҳам дар ҳазораҳои 6-5 то солшуморӣ - ба сӯи сарзаминҳои кунунии Афғонистону Эрон ва Осиёи Пеш ҳаракат намуданд. Ба назари мо, тоифаи модҳо дар Эрон ҳамин мадрҳо будаанд, номашон ба ин гуна баргашта будааст. Номҳои деҳа – Модӣён, яъне Модҳо низ дар ноҳияи Мурғоби Бадахшон ва Мод номи яке аз шаҳрҳои қадим дар водии Алай аз номи онҳост. Араттиҳо бошанд, ба қисматҳои ғарбтар, то Осиёи Пеш ҳаракат намуданд ва номашон дар номҳои Ура, Арата, Урарту ва ғайра боқӣ монд.

Тибқи таҳсисот сукунат ва ҳаракати бахликҳо, мадрҳо ва араттиҳоро ба давраҳои зерин ҷудо кардан месазад:

1. Сукунат ва сукунатгоҳи аслии тираву табори бахликҳо, араттиҳо, мадрҳо дар водии Фарғона, дар самти шарқу шимоли Сирдарё аз қаблтар то баъдтари ҳазораи 10 то солшуморӣ.

2. Ҳаракати бахликҳо ва араттиҳо ба самтҳои Аврупои шарқӣ эҳтимолан дар нимаҳои дуввуми ҳазораи 7 то солшуморӣ.

3. Ҳаракати араттиҳо ва мадрҳо ба сарзаминҳои кунунии Афғонистону Эрон, Осиёи Пеш дар ҳазораи 6 то солшуморӣ.

4. Эҳтимоли ҳаракат ба нимқораи Ҳинд дар ҳазораи 7-6 то солшуморӣ (бо эҳтимоли эҷоди тамаддуни Моҳенча-Даро ва Ҳараппа).

³³⁹ Василков, Туров, Аратта; ср. Шиндге 1977, с.392-395, Атре, 1983.

5. Ҳаракати балхиҳо бо ҳамгурӯҳҳои ориёӣ ба сарзаминҳои кунунии Эрону Афғонистон дар оғози ҳазораи 1 то солшуморӣ.

6. Ҳаракат дар давраҳои гуногуни то оғози ҳазораи 2 то солшуморӣ ба сарзаминҳои ҳамчавор.

Бояд дар назар дошт, ки ҳамаи ин ҳаракатҳо имкон дорад фақат аз сукунатгоҳи нахустин сурат нагирифта, қисман аз сукунатгоҳҳои дуюмӣ низ ба амал омада бошанд. Ба ҳар ҳол сукунат, муҳочират ва сарнавишти ин тоифаҳо омӯзиши дақиқро тақозо менамояд.

Муҳаққиқи украин Юрий Шилов роҷеъ ба таърихи Аратта таҳқиқоти густурдае анҷом додааст, аммо ӯ ҳудудҳои Қрим ва кӯҳҳои Карпатро мавқеияти аслии араттиҳо дониста, ҳаракати онҳоро ба сӯи чануб қотёна аз ҳамин минтақа донистааст, ки қобили қабул буда наметавонад. Баъдан, ӯ номи Араттро аз Бҳарата – Бҳа ва Аратта ба маънои «Араттаи Худо» донистааст, ки ин назар ҳам қобили баҳс аст. Зеро дар «Карнапарва» дар ҳоле, ки номи «Бҳарата» вучуд дорад, аз Аратта низ зикр ба амал омадааст. «Бҳарата» ба сари худ дорои маъноҳои зиёдест, ки дар ин бора дар боби алоҳидаи ин китоб сухан рафтааст. Юрий Шилов назари худро бо он асоснок мекунад, ки араттиҳо ва умуман ориёҳиндуҳо дар оғози ҳазораи 2 ба Ҳинд муҳочират кардаанд. Аммо дар ҳудудҳои кунунии Украина давлати Араттҳо гӯё дар ҳазораи 7 то солшуморӣ вучуд дошта будааст. Вале агар онро ба назар бигирем, ки ориёиҳо нахуст дар Фарғонаву атрофи он сукунат карда, аз ҳамин минтақа ба самтҳои Аврупо ва Ҳинд муҳочират намудаанд, ба воқеият баробар ҳоҳад буд. Умуман, донишмандон чандин шахрҳоро бо номи Аратта қаламдод кардаанд. Сукунатгоҳи нахустини ориёиҳо сарзаминҳои водиҳои Ому ва Сирдарё буд ва агар давлати ориёии Аратта дар минтақаи кунунии Украина дар ҳазораи 7 то солшуморӣ вучуд дошта бошад, пас он бешубҳа натиҷаи муҳочирати ориёиҳост. Зеро номгузории қabilaҳо

ва маҳалҳои ориёӣҳо бо он хусусиёти ҷуғрофии маҳалҳое, иртибот доранд, ки дар минтақаҳои кунунии Осиёи Миёна, хусусан қисмати шарқии он мавқеият доранд. Аз ҳама муҳимаш, номҳои эзадони ориёӣхиндӣ ва ориёӣэронӣ аз оғози пайдоиши инсоният дар вобастагӣ бо ҳамин минтақаҳо зикр шудаанд. Агар дар асоси адабиёти ориёӣхиндӣ ва ориёӣэронӣ ҳулоса баровардан лозим бошад, пас минтақаҳои мазкур бояд ба ҳайси нахустмеҳан пазируфта шаванд, на минтақаи ғайр.

Ю. Шилов гуфтааст, ки «Дар Ҳинд вилоятест, ки Аратта ном дорад... Ин кишвари аҷиб ҳамчунин Араттаи шумерӣ, Аратта-Артаи эронӣ, Артанаи этрусӣ, Арта-Арсанияи русикадимӣ Ортополиси машҳури юнонӣ ва Артаплоти то имрӯз вучуддоштаи Украинаро ба арса овардааст».³⁴⁰ Роҷеъ ба Арта-Арса-Арсанияи русикадимӣ дар «Китоб-ал-масолик ва-л-мамолик»-и Ибни Хурдодбеҳ омадааст: «Ва Русҳо се гурӯҳанд. Гурӯҳи (аввал) бо Булгарҳо наздиканд, ва шоҳашон дар шаҳре, ки Куйоб (Киев – М.Ҳ.) ном дорад, марказ дорад ва он аз Булгар бузургтар аст. Гурӯҳи аз ҳама бузургашон ас-Салавия ном дошта, шоҳашон дар шаҳри Салав менишинад. Гурӯҳи саввум ал-Арсания ном дошта, шоҳашон дар шаҳри Арса мақар дорад». Дар ҳудудҳои Украина ва Россия то истилои муғулҳо кишваре бо номи Арта-Арсания вучуд дошт. Артаплот номи дарё ва водӣ то имрӯз дар Полтавщина боқист. Номҳои Утрор, Трояро низ бо ин ном муқоиса кардан имконпазир аст.

Ба ақидаи Ю. Шилов аксари номҳои давлатҳо дар Миёнарудон (Бахнанаҳрайн), хусусан Шумер, яке аз давлатҳои он - Урук, Араттаи воқеъ дар поёноби руди Ҳилманд ва дигар номҳо низ асари номи Аратта будаанд. Тибқи назари ӯ ва дигар олимони низ номи «Шаҳри сӯхта» воқеъ дар Афғонистони кунунӣ Аратта ном дошта будааст. Ин муҳаққиқ пайдоиши нахустдавлати Араттаро дар

³⁴⁰ Шилов Ю., «Аратта: Дар сарғаи тамаддуни Аврупову Осиё».

сохилҳои Днепри Украинаи кунунӣ донистааст. Ба ақидаи ӯ дар ин минтақаҳо аз ҳазораи XIII-III то солшуморӣ нақшу нишониҳои болои сангҳо ва аз миёнаи ҳазораи V то солшуморӣ алифбо вучуд доштааст. Ба қавли номбурда, А.Г. Кифишин аломатҳои тақвими соли 11582-ро кушудааст. Устои Донишгоҳи техникии Донецк Пак В.В. низ Араттаи сохилҳои Днепрро қадимтарин давлати дунё, ҷойгоҳ ва мӯчиби шаклгирии умумияти ориёӣ ва нахустзабон, ки дар асоси он гӯё ҳама забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ шакл гирифтаанд, донистааст.³⁴¹ Ба ақидаи ӯ маҳз аз ҳамин сохилҳои Днепр араттиҳо бо ду мавҷи муҳочират ба сӯи Осиёи Пеш ҳаракат намуда, дар он минтақа сокин гашта будаанд. Дар он минтақаҳо, ки давлати Араттиҳо таъйин гардидааст, олимони русу украин 150 матн навиштаҷотро пайдо кардаанд, ки ба соли 6200 то солшуморӣ тааллуқ дошта, дар бораи 8 ҳазор сол пеш аз ин таъсис ёфтани давлати Аратта сухан рафтааст. Дар ин аснод ҳамчунин қисман дар бораи дар ин минтақа мавҷуд будани як давлати пешини шумерӣ нақл шудааст. Олимони Украина, хусусан Ю.Шилов ин давлатро нахустин давлати дунё ва тамаддуни нахустини башарият донистаанд. Соли 2001 дар нашриёти «Аратта»-и Украина монографияи Кифишин А.Г. бо номи «Мазорҳои бостонии «Гӯри сангин». Таҷрибаи муаммокушоии бойгонии пешазшумерии ҳазораҳои 12-13 то солшумории мо» нашр шуд, ки онро Иттифоқи нависандагони Украина барои дарёфти Ҷоизаи Нобелӣ ва ва дигар ҷоизаҳо пешниҳод кард. Олимони Украина мавҷудияти ориёӣҳоро дар минтақаҳои кишвари худ ба ҳазораҳои 7-4 то солшуморӣ тахмин кардаанд. Инак, агар ба қавли Юрий Шилов дар ҳудудҳои кунунии Украина давлати Араттиҳо дар ҳазораи 7 то солшуморӣ вучуд дошта бошад, пас онҳо аз водии Фарғона, ки тибқи тасвиrotи «Карнапарва»

³⁴¹ Пак В.В. «Аз асри тилоӣ ба асри тилоӣ».

сукунатгоҳи нахустинашон дар ҳамин минтақа таъйин шудааст, кай бояд ба он ҷо муҳоҷират карда бошанд? Агар ин муҳоҷиратро низ дар ҳамон ҳазораи 7 то солшуморӣ тахмин намоем, пас мавҷудияти араттиҳо, балхиҳо, мадрҳо (модҳо) ва дигар қавмҳои ориёӣ, инчунин давлат ва ҳатту алифбои онҳо аз 9 ҳазор сол зиёдтар таъйин мегардад.

Дар мавриди маънои номи Аратта назарҳо гуногун аст. Назари баъзе муҳаққикон дар нисбати ба Аря марбут будани он бебунёд аст. Аммо, воқеан, имкон дорад, решаи ин вожа аз Ара ва ё Арат ташкил ёфта бошад. Зеро чандин вожаҳои дигар дар адабиёти ориёҳиндӣ бо ҳамин сохтмон ва пасванди –та вучуд доранд, ки Бҳарата - Бҳара-та яке аз онҳост. Бо назардошти ин гуфта, имкон дорад, вожаҳои Ура, Ортаба (Уратеппа?), Ур, (Ур-Метан, Ур-г-ут) Ара, (Ара-вон, Фарғона), Артуч (Арт-уч, Алай ва водии Зарафшон), Артахушт (деҳа Зарафшон) аз ҳамин вожа тасмия шуда бошанд. Донишмандон аксар вожаҳоеро низ, ки бо «ура» сохтмон ёфтаанд, ба Аратта нисбат додаанд. Номҳои руди Ура (Прионежьеи шимолӣ), кӯли Ура (ҳамон ҷо), руди Ура (уезди Пинежский), Ури (руд Ҳинди қадим), руди Уря (уезди Череповетский), кӯли Урозеро (уезди Белозерский), кӯли Урозеро (уезди Ладейнополский) ва ғайра дар ҳамин шумори номҳоянд. Роҷеъ ба маънои вожаи «аратта» ва ё «ура» назарҳо гуногунанд. Зеро ин вожа дар забони ориёҳиндӣ ба чандин маъно зоҳир шудааст. Масалан урас - uras ба маънои беҳтарин, уру - uru васеъ, арати - arati, rita (аз решаи «рѣта») «тартиб», ки артель, ҳамчунин шояд артиш аз ҳамин вожаанд, омадаанд.

Устураи Помир (Бихишти гумшуда)

*Помир Кремли умумичаҳонӣ, бихишти Эдем,
яке аз се ҷойгоҳи муқаддаси дунёст.*

Кишварҳои ривоятӣ-таърихии Боғи Эдем (Боғи Ирам - Адан), Бҳарата (Ҳинд), Чамбу, Аряварта, Арияна ваеҷа, Олмолунг, Шамбала, Илаврит замоне дар Помир арзи ҳастӣ мекарданд. Помир ва куҳҳои он 10 ҳазор сол пеш аз ин назар ба ҳолати имрӯза тақрибан 700-800 метр дар сатҳи насти тар воқеъ гашта буданд. Иқлимиаш низ хеле гарм буд. Дар атрофи Помир баҳре бо номи Лаванода (баҳри Оби шӯр) вуҷуд дошт, ки бо баланд шудани сатҳи куҳҳо аз байн рафт. Аз ин рӯ Чамбу ё Чамбудви́паро қитъа ё қазираи меноиданд. Ин сарзамин сарзамини муқаддас, минуй, маркази дунё, нофи замин дони́ста мешуд. Роҳи Биҳиш қуллаи куҳи Меру - ҳоло ба номи Исмоили Сомонӣ оғоз мегардид...

Чамбу (Замбу, Замбул, Зобул) – Помир. Ориёҳои нахустин дунёро аз се қисмат - лока медонистаанд, ки онҳо Тирялока - Дунёи поёнӣ Мадхялока - Дунёи миёна ва Урдхвалока - Дунёи болоӣ ном доштаанд. Чамбу ва ё Чамбудви́па, ки ҳоло Помир номида мешавад, дар қисмати Дунёи миёна мавқеият доштааст. Чамбу номи дарахти себ буда, ҳамчун «Дарахти ҷаҳонӣ» (Мировое древо) ба асотири аксари халқҳои дунё интиқол гардидааст.

Шакли қитъаи Чамбудви́па, мудаввар, мисли ҷархи гардуна, мисли гули нилуфар гирд, мисли кулчақанд ва ғайра гуфта шудааст. Куҳи Меру (куҳи ба номи Исмоили Сомонӣ – М.Ҳ.) онро ҳамчун меҳвар аз ҳам ҷудо мекунад. Ин куҳ дар маркази Чамбу воқеъ гашта, он низ мутобиқан маркази дунёро ташкил медиҳад. Меру – Сумеру, яъне Меруи неку низ ном дорад. Чамбу баъдан ба шакли Замбул ва Зобул баргашт, ки Зобули таърихӣ ва Систон (Сакастон) низ ҳамин ҷойгоҳ буд. Зимнан бояд гуфт, ки соҳилҳои рости руди Панҷ дар муқобили водии Фарғона ҷануб ё Нимрӯз дони́ста шуда, дар шумори сарзаминҳои Золу Рустаи Дастан шомил будаанд.

Тибқи маълумоти адабиёти қадими ореҳиндӣ Чамбудви́па аз нух мулк иборат буд. Аз ҷануби ин сарзамин, аз соҳили баҳри Лаванода, ки он замон вучуд дошт, то шимолӣ он ҷунин сарзаминҳо вучуд доштанд: 1. Бҳаратаварша. 2. Кимпурушаварша. 3. Ҳариварша. 4. Илавритаварша. 5. Рамякаварша. 6. Хиранмаяварша. 7. Уттарактуруварша. 8. Кетумалаварша. 9. Бҳадрашваварша. Тафсири мухтасари ин сарзаминҳо ҷунин аст:

Бҳарата. Дар қитъаи Чамбу аз ҷануб нахуст укёну́си Лаванода (Шӯроб) ва баъд аз он куҳҳои Ҳимават (Ҳимолой) ҷой гирифтаанд. Аз соҳили укёнус то ин куҳҳо аз нӯх варшаи Чамбудви́па як варшаро ташкил медиҳад. Ин қисмат Бҳарата ва ё Бҳарах ном дорад.

Тибқи омӯзиши мушаххасоти ин маҳал аз ҷануб баъди руди Вахондарё, ки укёну́си Лаванода дар замони худ аз ҳамин руд оғоз мешуд, мулкҳои Бҳарата оғоз ёфта, то қаторкуҳҳои Ишкошим - Шохдара - Вахон, ки куҳи Ҳимолой номида мешуданд, идома меёфтанд. Дар ин қаторкуҳҳо қуллаҳои баландтарин – Маяковский (6095), (6105), қуллаи Карл Маркс (6723) воқеъ гардида, ҳамеша барфпӯшанд. Аз ҳамин лиҳоз онҳо Ҳимолой (барфпӯш, сарзамини барф) номида шудаанд.

Баъдҳо, ки Чамбу ва Бҳаратаро низ ба Ҳинд айният доданд (айният надоданд, балки ҷунин пиндоштанд, ки Чамбу дар асл ҳамин Ҳинди кунунист) ба ҳамин муносибат куҳҳои шимолӣ Ҳиндустонро Ҳимолой ном ниҳоданд.

Бояд гуфт, ки аксари номҳои ҷуғрофии Ҳиндустон аз мавқеияти аввалияи худ бо муҳочирати ориёҳиндуҳо ба ин минтақа омадаанд. Ва ҳоло номи расмии Ҳиндустон ба забони мардуми он диёр Бҳарат аст. Дар адабиёти ориёҳиндӣ, ҳоса адабиёти ойинҳои ҷайнӣ ва буддой ин ном ба шаклҳои Бҳарат, Бҳаратаварша ва Бҳарах зикр шудааст. Номи Бҳарата то ба Ҳиндустон кӯчиданаш дар ҳудуди ҷанубии Чамбу мавқеият дошт ва аз ин рӯ то кунун дар забон

ва ғӯишҳои мардум ва номи маҳалҳо нишони худро боқӣ гузоштааст.

Мавқеияти нахустини Бҳарата аз ёдҳо фаромӯш шуда бошад ҳам, шаклҳои тағйирёфтаи ин ном дар номи кӯҳи маҳал ва маъноҳои ин вожа дар забон ва ғӯишҳои тоҷикӣ барҷой монд. Номи Хоруғ аз шакли тағйирёфтаи гунаи дигари Бҳарат - Бҳарах бо ихтисори овози аввал – (б)Харах таркиб ёфтааст. Эҳтимолан Баҳорак низ аз Бҳарат баргашт шуда бошад. Вожаи «бҳарата» ба маъноҳои ба воя расондан, тарбият кардан, сабзондан имрӯз дар шакли «баҳор» роиҷ аст. Бародар, бар (самар), бурдан, бар задан, бор ва ғайра аз «бҳарата» шакл гирифтаанд. Бҳарат номи яке аз шоҳони нахустини ин сарзаминҳо низ ҳаст.

Кимпурушаварша дар шимоли Бҳарата ва дар ҷануби Ҳариварша воқеъ гаштааст. Кимпурушаварша ва Ҳариваршаро кӯҳи Ҳемакута (яъне кӯҳи барфпӯш) аз ҳам ҷудо мекунад, ки ба қаторкӯҳи Шуғнон ва Алиҷури ҷанубӣ айнаи мегирад. Ҳариварша дар ҷануби Илавритаварша воқеъ гашта, онҳоро кӯҳи Нишадҳа аз ҳам ҷудо мекунад. Нишадҳа ба қаторкӯҳҳои Рушон ва Алиҷури шимолӣ айнаи мегирад. Вилояти марказӣ Илаврита ном дошта, мисли косаи гули нилуфар дар миёнаи Ҷамбу ҷой гирифтааст. Вай маркази дунё ва ҷойгоҳи бихишт доништа мешавад. Дар миёни Илавритаварша кӯҳи Меру - Сумеру қад афрохтааст. Тавре зикр шуд, кӯҳи Меру ва ё Сумеру қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ мебошад, ки дар маркази Илаврита ва китъаи Ҷамбу воқеъ гаштааст. Илавритаро аз ҷануб қаторкӯҳҳои кунунии Ванҷу Язгулом, аз ғарб қаторкӯҳи Академияи Илмӣ, аз шимол қаторкӯҳҳои Заалай, аз шарқ қаторкӯҳи Зулумарт ва Таннимаси шимолӣ иҳота намудаанд. Дар маркази Илаврита кӯҳи Меру воқеъ гашта, ин кишвар ба ҷаҳон тарафи кӯҳи Меру тӯл қашидааст. Дар самти шимолии кӯҳи марказии Меру ва дар шимоли Илавритаварша яке аз паси дигар се қаторкӯҳ: Нила, Швета ва Шрингаван ҷой

гирифтаанд, ки ҳар яке дар шимоли дигаре ҷойгир гашта, се сарзамин - Рамяка, Хиранмая ва Куру (Утгаракуру)-ро аз ҳам чудо мекунанд. Инҳо шоҳаи шарқии қаторкуҳҳои Пётри Як, Заалай (Паси Алай) ва Алай мебошанд, ки баъди ҳар яке аз ин қаторкуҳҳо як водӣ ҷой гирифтааст. Кетумалаварша дар ғарби Илавритаварша воқеъ гашта, онҳоро куҳи Гандҳамадан аз ҳам чудо менамояд. Тибқи маълумоти адабиёти имрӯз қаторкуҳи Пётри Як (дарозияш 200 км.) дар системаи куҳҳои Помири ғарбӣ воқеъ гаштааст, ки қуллаи баландтарини он - қуллаи Москва 6785 м. мебошад. Дар аксар адабиёти ориёиндӣ дар самти ғарбии Илавритаварша ва куҳи Меру (Исмоили Сомонӣ) куҳи Гандҳамадан зикр гардидааст. Пиряхи домани қуллаи Москва ҳоло Гандо ном дошта, ихтисоршудаи Гандҳамадан мебошад. Бҳадарварша дар самти шарқии куҳи Меру ва Илаврит воқеъ гаштааст. Дар ин вилояти шарқӣ мавҷудияти кӯле зикр мегардад, ки ба эҳтимоли қавӣ Қаракӯли кунунӣ будааст. Бҳадрашваваршаро аз Илавритаварша куҳи Маляван чудо мекунад, ки ин куҳ ҳоло қаторкуҳи Зулумарт номида мешавад.

Аряварта. (Арияна ваеҷа) Бар илова аз нуҳ варша – кишвари мазкур дар самти шимоли шарқии Чамбудви́па мавқеияти сарзамини Аряварта зикр гардидааст. Дар «Стхананга-Сутра» дар ин бора омадааст: «Қитъаи Чамбудви́паро куҳи Меру ба ду ноҳия: ҷанубӣ – Бхарата ва шимолӣ - Айравата чудо намудааст». Агар ба Ҳарита тавачҷуҳ шавад, дар самти шимолии куҳи Меру (қуллаи Исмоили Сомонӣ) водии Лахшу Алай дар соҳилҳои руди Қизилсу воқеъ гашта, шимолтарин минтақаи сарзамини Чамбу́ро ташкил медиҳанд. Бояд гуфт, ки Аряварта баъдҳо дар замони ориёронӣҳо Арияна ваеҷа номида шуд.

Куҳи Меру. Дар сарчашмаҳои гуногун куҳи Меру, ки ба куҳи кунунии ба номи Исмоили Сомонӣ айният мегирад, ҳамчун бузургтарин куҳи ҷаҳон, маркази дунё, меҳвари замин, тири замин, шоҳи куҳҳо, мақари эзадон, ҷойгоҳи

биҳишт тасвир ёфтааст. Дар асотири халқҳои гуногуни дунё қазира-қитъаи Чамбу ба шаклҳои Дзамбулинг, Чамбул, Замбу, Замбул, Замбудиб, инчунин куҳи Меру ба гунаҳои Меру, Сумеру Сумер, Сумбур, Сомер, Семер ва ғайра тағйири шакл кардааст. Аммо то кунун дар Ҳинд куҳи Меруро, ба ҷуз айниятҳои тахминӣ, яъне гӯё яке аз 16 қуллаи куҳи Ҳимолой и кунунӣ, пайдо накардаанд.

Дар динҳои ореҳиндӣ ва буддӣ биҳишти Брахма ва шаҳри эзоди Индра дар болои куҳи Меру (куҳи Исмоили Сомонӣ) доништа мешавад. Дар дини зардуштӣ низ биҳишт дар болои қуллаи баланди Албурз – Ҳукарё (он низ қуллаи Исмоили Сомонӣ – М.Ҳ.) тасвир ёфта, як нӯги пули Чинвод дар болои ин қулла ва нӯги дигараш дар болои қуллаи Арзур Грева (қуллаи ба номи Ибни Сино) гуфта шудааст. Дар сарзаминҳои ҷанубии Чамбу – хусусан Бхарата (Ишқошиму Вахон), ки дар ҷануби куҳи Меру воқеъ буда, асарҳои «Маҳабхарата», «Ригведо» ва ғайра асосан дар ҳамин минтақа эҷод ёфта буданд, ин куҳ ва атрофи онро сарзамини биҳиштии шимол меномиданд. «Шимол»-и муаммоангез дар адабиёти бисёр халқҳо аз ҳамин ҷо манша гирифтааст.

Сарандеб. Ореҳиндуҳо ба Ҳинд муҳоҷират карда, асарҳои «Ригведо», «Маҳабхарата», «Пуронҳо» ва ғайраро, ки дар онҳо манзараҳои куҳову рудҳои меҳани нахустинашон Чамбу ва дигар сарзаминҳо тасвир ёфта буд, бо худ бурданд. Баъди гузашти садсолаҳо номҳои ҷуғрофии меҳани нахустинашон қисман дар мавқеиятҳои нав номгузорӣ гардида, қисман ҳамчун асотиру ривоят доништа шуд. Яке аз номҳои, ки дар мавқеияти баъди муҳоҷиратии ориёиндуҳо дубора номгузорӣ гардида, аз ҷониби олимони номи асли ва нахустин пиндошта мешавад, ин Сарандеб.) аст. Ва Сарандеб (Сейлон)– бешак ба он хотир маҳали нузули ҳазрати Одам номида шуд, ки вай ҳамчун қазираи ҷанубии кишварҳои замони томуҳоҷиратӣ дар адабиёти ведӣ зикр шуда буд. Вале Сарандеб аслан ва нахуст дар

самти чануби шарқии Помир воқеъ гашта буд. Дар қиссаву ривоятҳои аксари халқҳои дунё ҷойгоҳи нузули Ҳазрати Одам Ҳинд ва Сарандеби кунунӣ доништа шудааст. Вале бисёр далелҳо бар он тақозо менамоянд, ки зери мафҳумҳои Ҳинд ва Сарандеб мавқеияти ҷуғрофии нахустини онҳо дар назар аст.

Чанде аз ҷуғрофидонҳои аҳди қадим Сарандебро дар ғарби Хитой ва шарқи Бадахшон гуфтаанд, ки ба ин назар мувофиқ меояд. Дар ин бора дар «Ҳудуд-ул-олам» омадааст, ки: «Сарандеб андар чануби Чин аст ва бар ҳаддест миёни Ҳиндустон ва Чинистон бар қаронаи дарёст». Дар боби дигари ин китоб омадааст: «Ва дигар қуҳ Сарандеб аст... Ва бар ӯ нишони пой мардум аст бар санг фӯрӯ шуда, гӯянд нишони пой Одам аст алайҳиссалом... Ва аз гӯшаи ин қуҳ қуҳе бардорад ба-д-ӯ пайваста миёни охири Ҳиндустон ва аввали ҳади Чинистон. Онро қуҳи Монишо хонанд... ҳамавад миёни шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва шаҳрҳои Туркистон то ҳудуди Тироз ва Шулҷӣ ва он ҷо ин амуд бибурад... Ва дигар рудест Қайсу хонанд. Аз Машриқи қуҳи Монисо бикшояд ва ба миёнаи ҳудуди Таббат расад». Мутобиқи назари олими фақиди тоҷик Ҳ. Мӯминҷонов ва таҳқиқоти ин ҷониб (М.Ҳотам «Эрони гумшуда», Душанбе 2012) қуҳи Монишо ё Мануша қуҳи кунунии Тяньшан аст. Номшиноси ўзбек Қамолӣддин С. Ш. овардааст, ки дар «Ҳудуд-ул-олам» қуҳи Манас зикр гардидааст, ки он ба қуҳҳои Баласағун ва Мануша (дар «Авесто») бо қуллаи Манас, ки дар болои Пскем дар қаторқуҳи Терскей Алатау воқеъ гаштааст, айният мегирад.³⁴² Дар «Ҳудуд-ул-олам» инчунин аз «Монишон – андар Гузгон» низ ёд шудааст. Аз ин лиҳоз қуҳе, ки ба Монишо - Тяньшан пайваست шуда, баъдан то Тирозу Шулҷӣ (назди Тошқанди кунунӣ) мерасад, қаторқуҳи Сарикӯл ба пайвасти қаторқуҳи Фарғона аст. Яъне Сарандеб ва Ланка – ҷойгоҳи нузули ҳазрати Одам ба чануби шарқии қаторқуҳи Сарикӯл айният мегиранд.

³⁴² Қамолӣддин Ш.С. «Древнетюркская топонимия Средней Азии». - Т.: «Шарк». 2006. - 192 с.

Муаллифи «Таърихи Табарӣ» дар хусуси нузули ҳазрати Одам менигорад: «Пас чун ба замин омаданд, ҳар яке аз эшон ба ҷонибе афтоданд: Одам ба Ҳиндустон афтод ба кухе, ки номи ӯ Сарандеб аст ва Ҳавво ба Ҷидда афтод ва Иблис ба Майсон ва мор ба Исфаҳон. (Иблис ба шаҳре афтод ном Майсон дар замини Синд)...»

Офариниши оламу одам дар навиштаҳо ва китобҳои муқаддаси динҳои гуногун ва асотиру қиссаҳои халқҳои гуногун аз ҳам тафовут доранд. Аммо аксари олимони имрӯз ду назарро, ки яке дар Қуръон ва дигаре дар Инҷил тасвир ёфтаанд, бештар мавриди баррасиву таҳқиқ қарор додаанд. Мувофиқи навиштаҳои исломӣ Одам аз бихишт дар кӯҳи Сарандеб нузул намуд ва баъдан ба Ҷидда ба суроғи ҳамсари худ Ҳаво рафт. Дар навиштаҳои Инҷил бошад, Худованд Одаму Ҳавро офарида дар бихишти Эдем³⁴³, ки дар рӯи замин воқеъ будааст, ҷой дод.

Бояд гуфт, ки ҳазрати Одам ҳамчун Нахустодам дар қиссаву ривоятҳои халқҳои дунё дар зоти худ ягона нест. Дар адабиёти ореҳиндӣ нахустодам Ману ва дар адабиёти ореэронӣ Каюмарс ном доранд. Ману низ мисли ҳазрати Одам нахустодам ва нахустпадари наҷоди панҷуми насли башар будааст. Аммо баъзе олимони, аз ҷумла аллома А. Берунӣ ҳазрати Одам ва ҳазрати Каюмарсро яке донистаанд. Бисёр омилҳо ба он далолат менамоянд, ки се нахустодам - Ману, Каюмарс ва Одам воқеан яке буда, хусусияти онҳо дар миёни халқҳои динҳои мухталиф ба таври худ рангомезӣ ёфтааст. Таҳлилу муқоисаҳо нишон медиҳанд, ки ҷойгоҳи нузули Ману ва Каюмарс низ минтақаҳои наздикии кӯҳи Меру – Помир будааст. Ҳазрати Одам дар Сарандеб (самти шарқии Сарикӯл), Ману дар самти шарқии қаторкӯҳи Фарғона, Каюмарс дар самти ғарбии қаторкӯҳи мазкур дар соҳили руди Даитиё (ҳоло Қизилсу) нузул намуда будаанд.

³⁴³ Эдем (Адан) бо забони қадимии янӯдӣ («ган-эден») маънои боғеро дорад, ки атрофаш иёота карда шудааст.

Дар қисмати поёнтари ин мақола собит хоҳад шуд, ки ҳазрати Одам, Ману ва Каюмарс ғайр аз ин минтақа дигар дар ҳеч чой нузул карда наметавонистанд, зеро бихишт дар осмони болои ҳамин минтақа доништа мешуд.

Бихишти гумшуда: Боғи Эдем, Ирам, Адан (Адн), Илам. Омӯзишу пажӯҳиши бисёр адабиёт далолат бар он менамоянд, ки Боғи Ирам, Бихишти Адан (Адн), бихишти ривоятии адабиёти халқҳои Аврупо (Эдем), аини ҳамдигаранд. Зимнан бояд гуфт, ки ин номҳо гунаҳои як ном буда, ба табдили овозӣ (мувофиқи қоида чунин баргашти овозӣ имконпазир аст – М.Х.) мувоҷеҳ гаштаанд. Олмо ё Олмалунг (мутобиқи бисёр далелҳо Элам – Ирам – Эдем низ), Шамбала (Чамбул) ва чанде кишварҳои ривоятии бисёр халқиятҳо дар ҳамин минтақа дар назар дошта шудааст.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» ҳазираи Адан дар Яман доништа шудааст. Аммо дар баъзе адабиёт боғи Аданро низ бо ҳазираи Сарандеб яке гуфтаанд. Ишораи «тарафи Машрик» дар «Библия» ва таҳлили чандин хусусияти дигар адабиётҳо далолат бар он менамоянд, ки он мавқеияте дар назар дошта шудааст, ки бо мавқеияти мавриди таҳқиқи мо қарорӣёфта айният дорад. Далели дигар он аст, ки Ямани асли ҳамаҷун сарзаминҳои марбут ба Чамшад дар нахустноми водии Сарикӯл буд.

Тавре маълум мешавад, ориёҳиндуҳо, ориёэронӣҳо ва дигар гурӯҳҳои ориёӣ бе асоси воқеӣ ва далелҳои дар ин боб вучуддоштаи заминиву қайҳонӣ нахустмехани ҳудро бихишт ва маркази дунё гуфта наметавонистанд. Дар «Авесто» аз дигар сарзаминҳо беҳтар доништа шудани Ориёно низ ба ҳамин назар асос ёфтааст. Назари бихишт доништа шудани мавқеияти сарзаминҳои ривоятии Олмолинг, Шамбала, Арейаварта ва Эронвич дар баъзе адабиёти асрҳои баъдӣ дер боз боқӣ мондааст.

Чангҳои миёни бародарон Салм, Тур ва Эраҷ ба он хотир буд, ки ин минтақаи бихиштӣ ба Эраҷ писари хурдии

Фаридун бахш гардид. Афросиёб низ Кангдижи машхурашро ба ҳамин хотир дар ин минтақа – самти шарқии каторкӯҳи Сарикӯл сохта буд. Кай Хусрав низ дар ҳамин минтақа дар барф рафта нопадид гардид. Сом писари навзодаш Золро на ба хотири нобуд кардан ба куҳи Албурз (куҳи Ҳинд) – ба ин минтақа оварда танҳову бекас мегузорад, балки мутмаин аст, ки дар ин минтақаи биҳиштӣ ба ӯ кумак мерасад. Симурғи ба кумаки ӯ расидаро донишманди эронӣ Фаридуни Ҷунайдӣ Мурғи оҳанин – киштии сайёравӣ гуфтааст.

Муҳаққиқини Юнони Қадим навиштаанд, ки Искандари Мақдунӣ орзуи онро дошт, ки он биҳиштро пайдо карда ба ин васила умри ҷовидон дарёбад. Ў ба ин ҳадаф ба сӯи кишварҳои Шарқ лашкар кашид. Ба қавли муҳаққиқи таърихи номҳои тоифаҳо ва кишварҳо Р.А. Агеева (1990) аврупоиён дар даврони асримиёнагӣ биҳишти рӯи замин Эдем (Ирам)-ро дар ҳудудҳои шарқии Осиё тахмин менамуданд. Дар Юнони қадим бовар доштанд, ки биҳишт дар яке аз қуллаҳои баланди Осиёи шарқӣ ҷой гирифтааст. Ба қавли муаллифи мазкур роҳиби асримиёнагӣ Меффрет изҳор доштааст, ки Василии валӣ ва Амврасии валӣ ба ӯ ваҳйе оварданд, ки тибқи он биҳишт дар яке аз қуллаҳои баланди қуҳҳои Осиёи шарқӣ вучуд дорад. Дар яке аз дастнависҳои маҳфуз дар Осорхонаи Бритониё гуфта шудааст, ки тӯфон (обҳезӣ) аз он рӯ ба ин биҳишт беасар монд, ки вай дар миёни заминро осмон дар фосилаи 40 сажени баҳрӣ болотар аз қуллаи баландтарини қуҳҳо қарор дорад. Дар «Авесто» низ омадааст, ки биҳишт дар яке аз қуллаҳои қуҳи ҳампахлӯи баландтарин қуллаи қуҳи Ҳара Баразайт – Ҳукар (қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ) ҷой дорад. Шаҳри ҷовидонон Амарватӣ низ, ки дар адабиёти ориёҳиндӣ тасвир ёфтааст, дар болои ҳамин қулла воқеъ гашта будааст. Қиссаи машҳури «Қишлоқи тиллоӣ», ки онро Мирсаид Миршакар ба назм даровардааст, аз сарзамини зебову обод, мардуми

хушбахт ва бихишти рӯи замин дар минтақаи мазкур нақл мекунад. Мутобиқӣ ривояти қирғизҳои ғарби Хитой дар болои қуллаи Музтаг-ата бихишти Ҷаландай (аслан Ҷиландар – М.Ҳ.) воқеъ гаштааст.

Карл Риттер баландии муқаддасро дар Осиёи Марказӣ доништа, гуфтааст, ки «Қутб ва ё вилояти он – ин Меру мебошад» ва «Меру – ин боғи Дарахти Ҳаёт аст». «Дарахти Ҳаёт дар «миёни боғ» як ҷо бо Дарахти Дарки Хайру Шар (Бытие, 2:9) мерӯяд, он гуна ки Дарахти Ҷамбу дар қуллаи куҳи Меру қад қашидааст. Руде, ки дар Эдем ҷорист, боғро шодоб гардонда, баъд ба ҷаҳор шохоб ҷудо мешавад (Бытие, 2:10)». Бисёр олимон собит намудаанд, хусусияти асосии тасвири куҳи Меру дар Пурунҳо бо топографияи Эдем дар китоби Бытие (Ҳастӣ) мувофиқат менамояд. Боғи Эдем, Боғи Худо³⁴⁴ ба боғи эзадони ҳиндӣ шабеҳият дорад. Тибқи маълумот дар бораи рудҳои бихиштӣ ва ҷарёани онҳо зоҳир мегардад, ки бихиштро мо дар қуҷо бояд суроғ кунем: дар Карони шимол, -меғӯяд Фр. Шпигель.

Ирам дар «Қуръон» ҳамчун «Ирам зат ал-имад» - «Ирами серсутун» ёд шудааст, ки он аз сангу металлҳои қиммат бунёд ёфтааст. Муфасссирони «Қуръон» Ирамо яке аз шахрҳои қавми Од гуфтаанд, ки онро Шаддод ҳамчун бихишти рӯи замин сохта будааст.

Бисёр муҳаққиқон дар бораи айнияти Эдем (Ирам) бо Помир изҳори назар кардаанд. Н. Фёдоров зиёда аз сад сол пеш гуфта буд, ки «Агар нишебии Ғарбии Помир ҷойгоҳи Эдем, Оудуана, Абуматути, бошад, пас нишебии Шарқии он замини Нод, яъне сарзамини мусофират, раҳгумӣ ва саргардонӣ мебошад, ки дар он ҷо нахустин писари роҳгум шахри нахустин Энох ё Ганоҳ, Хутанро бунёд намуд». Ленорман навиштааст, ки «Хонанда бешубҳа мисли муҳаққиқони нахустини адабиёти санскрит аз шабеҳияти

³⁴⁴ Китоби паёмбар Иезекил, 28:13.

наздики - мо ҳатто метавонем гӯем, ки - айнияти пурраи ҳама хусусиёти асосии тасвири куҳи Меру дар Пуронҳо бо топографияи Эдем (Адан – М.Х.) дар Бытие (Ҳастӣ) моту мабхут хоҳад шуд. Боғи Эдем, боғи Худованд (Китоби паёмбар Иезекил, 28:13), ки фариштаи херувим онро нигоҳбонӣ мекунад, мисли боғи фароғати эзадони Ҳиндӣ дар болои қуллаи куҳ, куҳи муқаддаси Худо, ки бо сангҳои қиматбаҳо мучалло мебошад, ҷой гирифтааст (Китоби паёмбар Иезекил, 28:14).

Чаҳор дарё. Дар «Библия» (2:8) (нашри тоҷикӣ, Стокгоlm, 1992, с. 17.) дар боби офариниши боғи Эдем (Ирам, Адан) зикр шудааст, ки: «Ва худованд Худо боғе дар Адан ба тарафи Машриқ шинонд; ва он Одамро, ки сиришта буд, дар он ҷо гузошт. Ва наҳре аз Адан берун меомад... Ва аз он ҷо ба чаҳор шоҳоб тақсим мешуд... Ва номи наҳри дуюм Ҷайхун аст».³⁴⁵ Дар бандҳои 10-14 ин китоб омадааст, ки аз Эдем дарёе барои обёрӣ бихишт баромада, ба чор шоҳа тақсим мешавад, ки яке Фисон, дигаре Гихон, сеюмӣ Хиддекел, чорум - Фурот номида мешаванд. Чанде аз олимони чаҳор рудӣ аз бихишт сарчашмагирифтaro – Ганг, Дачла, Фурот ва Нил донистанд, ки ин рудҳо гӯё шоҳобҳои як руд буда, тамоми заминро фаро гирифта буданд. Вале ин айниятдиҳӣ на аз ҷониби ҳамаи олимони мавриди таъйид қарор нагирифтааст. Муҳаққиқон зикр кардаанд, ки Фуроти кунунӣ ҳеҷ гоҳ он руде набудааст, ки аз «Эдем» ҷорӣ шуда бихиштро обёрӣ мекардааст.

Дар иқтибоси болоӣ аз «Библия» дар бораи боғи бихишт яке аз чаҳор рудӣ он - Ҷайхун гуфта шудааст. Назари аз бихишт сарчашма гирифтани рудҳои Ҷайхун (Ому) ва Сайхун (Сир) дар адабиёти меросӣ низ ба назар расидааст. Масалан Ибни Батутта гуфтааст, ки: «Аз паҳлӯи Хоразм яке аз чаҳор руде, ки аз бихишт сарчашма мегиранд - рудӣ

³⁴⁵ «Библия», нашри тоҷикӣ, Стокгоlm, 1992, с. 17.

Чайхун чорист». Дар анъанаи адабиёти шарқ руди Сайхун - Сирдарё низ яке аз чаҳор дарёи бихиштӣ ном бурда шудааст. Масалан, Фазлуллоҳ Рӯзбеҳони Хинҷӣ (Исфаконӣ) дар «Меҳмонхонаи Бухоро» ном асараш гуфтааст: «Ва наҳри Сайхун аз анҳори арбааи (чоргонаи) олам аст, ки дар баъзе аҳодис марвист, (ривоят шудааст, ки) аз бихишт меояд. Ва манбаи зулоли эшон ҳоки анбарсиришти ҷовидон аст». Маълум, ки чанд шохоби Сайхун низ аз наздики минтақаи Помиру Олой сарчашма мегиранд.

Вале бояд гуфт, ки анъанаи чаҳор руди бихиштӣ, низ аз адабиёти ореҳиндӣ сарчашма мегирад. Дар номаҳои Ҳинди бостон гуфта мешавад, ки руди Ганга ба болои куҳи Меру фуруд меояд. Дар «Бхагавата-пурана» дар бораи пайдоиши Ганг нақл шудааст, ки мутобиқи он ин руд аз осмон ба ҷойгоҳи (бихишти) Брахма, ки дар болои куҳи Меру воқеъ мебошад, ҷараён мегирад. Аз он ҷо ба Илаврита-варша, маркази Ҷамбудвипа, ба болои куҳи Меру фуруд омада, ба чор шохоб – Сита, Алакананда, Чакшу (Вакшу) ва Бҳадра тақсим мешавад, ки он чор шохоб аз чор нишебии куҳи Меру ба чор самт ҷорӣ мегарданд.

Мутобиқи тасвири ин адабиёт Сита дар шарқ аз Бҳадрашва-варша ҷараён гирифта ба баҳри Шӯр (Лаванода) ҳамроҳ мешавад. Руди Вакшу аз Кетумала-варша ҷараён мегирад ва дар ғарб ба баҳр мерезад. Бҳадра дар шимол, Алакананда аз миёни куҳҳои зиёде, аз ҷумла Ҳемекута ва Ҳимакута гузашта, аз Бҳаратаварша ҷорӣ гардида, дар ҷануб ба баҳр мерезанд. Дар ин ҷо баҳр ҳамонг баҳре ки замоне дар атрофи Помир вучуд дошт, дар назар дошта шудааст.

Тавре маълум аст, аз чор самти куҳи феълан ба номи Исмоили Сомонӣ, ки дар замони ориёҳиндуҳо Меру номида мешуд, якчанд руд ҷорӣ гардида, ба рудҳои Вахшу Панҷ омезиш меёбанд. Аз ҷониби шарқӣ руди Танимас, аз ҷануб Ғунд аз ҷануби ғарбӣ Ванҷоб ва аз шимол руди Сурҳоб сарчашма гирифта ба сӯи ғарб ҷорӣ мегардад. Руди Сита яке

аз рудҳои ривоятиест, ки мутобиқи навиштаҳои аксари олимони муҳаққиқи ин бахш кишвари ривоятӣ Шамбала дар самти шимолии он воқеъ будааст.

Ҳамин тариқ Сита ба руди кунунии Танимас, шоҳи дуввуми Ганга, ки Вакшу номида мешавад, ба Хингоб, руди Бҳадра ба яке аз шохобҳои болооби руди Вахш - Муксу ва Алакананда ба руди Ғунди кунунӣ айният мегиранд. Дар «Матся-пурана» гуфта мешавад, ки руди Ганг дар Чамбудвиба ҳафт ё ҳашт шохоб иборат будааст, ки воқеан аз атрофи куҳи Меру – Исмоили Сомонӣ тақрибан ҳамин қадар руд ҷорӣ мегардад. Ана ҳамин ҷор руд, ҷор дарёст, ки дар ҷойгоҳи биҳишти гумшуда ҷорӣ гардида, дар миёни олимони замонҳо ва кишварҳои гуногун баҳсҳоеро барангехтааст...

Миёни ҷаҳон. Дар адабиёти ориёӣ дунё иборат аз се қисмати конусшакл ва ба шакли андоми одамӣ тасвир ёфтааст. Дунёи миёна миён, дунёи болоӣ аз миён боло ва дунёи поёний аз миён поёни одам гуфта шудааст. Аз ҳамин ҷост, ки Чамбу, ки дунёи миёна ба шумор меравад, бо куҳи Меру дар аксар маврид ҳамчун меҳвар, тир ва нофи дунё тасвир гардидааст. Дар маркази дунёи миёна китъаи доирашакли Чамбу (Помир – М.Ҳ.) тасвир ёфтааст, ки дар атрофи он дарёҳои зиёде таҷаммуъ мегарданд.

Нофи замин. Дар ривоятҳои халқҳои гуногун ҳам гахвораи башарият ва ҳам нофи Замин дар як ҷойгоҳ доништа мешаванд. Вожаи ноф дар бисёр забонҳои қадими дунё маънои марказро дорад ва қутб нофи осмон доништа мешуд. Азбаски қутби осмон бо қутби заминӣ дар як мавқеият мувофиқ афтаданд, нофи осмон бояд бо нофи Замин мувофиқат намояд. Дар Пуронҳо гуфта шудааст, ки Меру нофи (набхи) қутбии замин аст. Дар банди панҷуми суруди 185 мандали якуми Ригведо Қутби шимол зикр гардидааст. Дар ин банд Шаб ва Рӯз ҳамчун хоҳарон-дугоникҳо дар ҳамли волидайнӣ худ – Осмон ва Замин зоҳир мешаванд, ки ба ҳам пайваста буда, ҳамдигарро маҳдуд менамоянд ва дар

як вақт «ноф»-и Замиро мебӯсанд. Маркази осмон бо нофи замин мутобиқат менамояд, ки тибқи анъанаи асотири онро буққай азиме панаҳ кардааст. Нофи осмон ва нофи замин бо тасаввурот дар бораи маркази ягонаи қайҳонӣ ба ҳам пайвастанд.

Олмолунг. Мутобиқи навиштаҳои номаҳои Тибети бостон кишвари Олмо Лунгринг бо номҳои Тачиг, Тазиг, Тагзиг ва ғайра дар самти ғарбии Тибет воқеъ будааст. Ба қавли яке аз муҳаққиқони ин ойин Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) ин кишвар Тоҷикистони кунунӣ ва минтақаҳои атрофи онро дар бар мегирифтааст.

Олмо Лунгринг рамзан маркази ҷуғрофӣ, воқеӣ ва руҳонии дунёи мо Ҷамбудвипаро аз худ ба зоҳир оварда, ки дар марказаш кӯҳи муқаддас иборат аз нӯҳ зина - Юндрунг Гутсег (Меру – Сомонӣ- М.Х.) сар қашидааст. Вачранатха (Ҷон Рейнолдс), дар «Пораи дили Дхармақайӣ» овардааст: «Олмо Лунгринг – ин замини муқаддаси ҷовидонист. Ин кишвар аз оғози пайдоиши наҷоди башарӣ вучуд доштааст. Аз ҳамон замони ибтидоӣ Олмо Лунгринг рушанигоҳи ҳикмат ва ҷойгоҳи таълимоти олитарини тариқат гардид, ки аз боло оварда шуда буд... Вай бешак биҳишти рӯи замин аст. Дар атрофи кӯҳи муқаддас садҳо шаҳрҳо бунёд ёфтаанд, аммо ҷаҳортои онҳо фарқкунанда аст... Ин кишвар – боргоҳи воқеии ҷовидона ва муқаддаси Замин ба шумор меравад». Дар ҷор ҷониби қуҳи Меру ҷор шаҳр вучуд доштааст.

Ҳинд. Дар як силсила навиштаҷоти адабиёти бостони Чин ва дигар халқҳо дар нисбати мавқеияти аввалии кишвари Ҳинд дар ҷануби Бадахшони кунунӣ ишораҳои саҳеҳ ба назар мерасад. Донишманди таърихи Чини бостон Бичурин Н.Я. дар ҷандин мақолаҳоиаш дар бораи Ҳиндустон ва Ҳинд ҳамчун ду кишвари алоҳида маълумот дода, Ҳиндустонро дар самти ҷануби ғарбии Бадахшон нишон додааст.³⁴⁶ Бартолд сарчашмаи руди Омуро

³⁴⁶ Бичурин И.Я. (Якинф) «Собр. свед. по историч. геогр. восточ. и Срeней Азии» (Чебоксары, 1960, сав. 578).

Ҳинд доништааст. Дар «Ҳудуд-ул-олам» омадааст, ки: «Меҳрон, руди ас-Синд, аз кӯхҳои Шиқинон сарчашма мегирад. Дарёи ас-Синд шоҳоби Ҷайхун аст. Аз номи вай номи ал-Ҳинд бармеояд». Устод Меҳрдоди Баҳор низ Ҳиндустонро дар шарқи Афғонистон қаламдод намуда, навиштааст: «Ҳиндустон дар асотири эронӣ ва «Шоҳнома» шомили бахши шарқӣ ва қуҳистонии Афғонистон низ мешавад». Донишманди эронӣ Фаридуни Ҷунайдӣ низ зикр кардааст, ки Ҳиндустони қунунӣ на он кишварест, ки дар замони рӯйдодҳои «Шоҳнома» вучуд дошт. Дар «Форснома»-и Ибн ал-Балхӣ омадааст, ки «Билоди Ҳинд аз лаби Ҷайхун буд то шатти Фурот».³⁴⁷ Дар «Авесто» борҳо аз Ҳаротии баланд суҳан рафтааст, ки бегумон бозмондаи Бҳарата аст, болотар зикраш рафт.

Тавре дида шуд то асрҳои 6-7 мелодӣ номи Ҳинд дар ҷануби Бадахшон боз монда, аксари рӯйдодҳои таърихӣ ин минтақа ба Ҳиндустони қунунӣ нисбат дода шудаанд. Аз ин рӯ дар шиноҳти ҷуғрофиёи ин рӯйдодҳо тафакхуси ҳос лозим мешавад.

Помир Кремли умумичаҳонӣ, бихишти Эдем, яке аз се ҷойгоҳи муқаддаси дунё. Олим ва файласуфи намоёни рус Николай Федорович Федоров (1829-1903) нахустмеҳани башарият, оромгоҳи Нахустпадар (ҳазрати Одам) ва ҳазрати Нухро дар Помир медонист. Вай Помирро нахустмеҳани башарият ва тамоми халқҳо, инчунин ҷойгоҳи муқаддас эълон намуда буд.

Нахустмеҳани башарият хатти сурхи яке аз асарҳои фалсафии ӯ «Фалсафаи қори умумӣ»-ро ташкил додааст. Федоров ду маркази тамаддуни ҷаҳонӣ - маркази Қайҳонии ҷаҳон - қуҳи Меру ва меҳвари сайёраи Замин - Помирро шинохтааст. Ин олими рус дар фалсафаи ҷаҳонӣ нахустин шуда, назареро пешниҳод намуд, ки мутобиқи он маркази Рӯҳонии ҷаҳон Помир мебошад. Помир, мутобиқи ҷаҳонбинии ин файласуф, ин бихишти собиқ (ғумшуда –

³⁴⁷ Ибн ал-Балхӣ. «Форснома». Душанбе, Дониш 1989, с. 97.

М.Ҳ.), (Боғи Эдем), (Адан – М.Ҳ.) мебошад. Помир Эдем (Адан, Адн, Ирам – М.Ҳ.) ва Ноди (аз Ленорман), яъне бихишт ва кишвари рондашудагон, меҳан (гахвора) ва оромгоҳи Нахустпадар аст. Помир намунаи Кремлҳо (аз кадимтарини онҳо Бобулӣ, Ошурӣ, Модӣ - Форсӣ то навтаринашон) ва Мутлақият аст, -гуфтааст ӯ. Ба ақидаи ӯ Помир – оромгоҳи Нахустпадар буда, мутобики ривоятҳои кадим Нӯҳ хангоми тӯфони бузург турбати Ҳазрати Одамро ба ин ҷо оварда будааст.

Вай дар асараш «Масъалаи бародарӣ ва ҳамтаборӣ, сабабҳои бегонагӣ дар бародарӣ ва ҳешутаборӣ, яъне ғайриосоиштагӣ, ҳолати дунё ва воситаҳои барқарор кардани ҳешутаборӣ» гуфтааст: «Набойд фаромӯш кард, ҳудудҳои Ҳинд, баландии Помир ва атрофи он ҳам барои мо, ҳам барои ангисҳо ҷойгоҳи яксон муқаддас буда, баъди Фаластин ва Рум, дар ҷаҳон аз он ҷои муқаддастаре нест; дар ин ҷо аҷдоди фаромушшудаи ҳамаи тоифаҳои ориёӣ ва ғайриориёӣ (Сом, Ҳом ва Ёфат) хуфтаанд. Чаро гахвораи наслҳои гузаштаи мо, оромгоҳи аҷдоди мо бароямон на ҷойгоҳи муқаддас, балки ҳамчун воситаи кунҷковӣ, он ҳам на барои ҳама қарор дорад? Фаластин ба мо фарзандони башарият буданро омӯзонд: ва мо фарзандони башарият бо талоши озодии Фаластин ба Помир, ба оромгоҳи падарон омадем ва дар ин ҷо дарк кардем, ки Рум бе Помир мисли онест, ки илм – бе амал. Агар илм қудрати эҳсос қардан мебошад, вай дар ҳолиҳои Помир садои Худои падарони мо Одам, Нӯҳ, падарони барои Худованд зинда ва барои мо мурдари мешунид... Он чи ки дар нахуст Эдем (Адан, Ирам – М.Ҳ.) буд, Помир шуд, зеро Помир на ба сабабҳои таърихӣ, балки бо сабабҳои табиӣ ба ҳолиҳо табдил ёфтааст. Воситаҳои, ки одам то ин дам дар ихтиёр дошт, имкон намедоданд, ки пеши роҳи ин ҳолишавӣ, хушкшавии кӯлҳоро рудҳо гирифта шавад. Масъалаи таҳқиқоти Помир бо мақсади ҷустуҷӯи «нахустмеҳани башарият» аз ҷониби Н.Ф. Федоров дар

анчумани Х ҳафриётшиносӣ дар Рига соли 1896 пеш гузошта шуда буд.

Таърихи сакралии Помирро ҳамчун яке аз нуктаҳои барномарезишудаи кайҳонӣ, ки дар он ҷо маркази гумшудаи таърих ва пештаърихи бисёрқутбаи башарият ҷойгоҳи нав пайдо кардааст, таҳлил намуда, Федоров гуфтааст: «Асоси таърихи умумихалқии Помирро ҳуди забонҳое ташкил медиҳанд, ки бо он забонҳо халқҳое ҳарф мезанад, ки баромади худро фаромӯш карда, аммо ривоятҳоро ки мансубияти қавмии худро дар бораи ҷойҳое, ки аҷдоди онҳо зиндагӣ кардаву аз олам гузаштаанд, ҳифз кардаанд». Маркази тамоми «оромгоҳи аҷдодон», яъне ҷойҳои аз ҳама сакралии бо хотираҳои наслҳо алоқаманд ҳуди Помир ба шумор меравад. Н.Ф.Федоров ҷойгоҳи баромади халқҳои Аврупоро ба таври мушаххас «Помир ва атрофи он» таъин кардааст.

Дар бораи нақши Помир дар таърихи умумибашарӣ сухан гуфта, файласуф Федоров таъкид менамуд, ки ба тамоми ҷангҳо дар атрофи Помир хотима дода шавад, то ки оромгоҳи аҷдоди башарият нороҳат нашавад. Тирамоҳи соли 1899 Федорови 70-сола ҳамроҳ бо шогирдаш Петерсон ба Помир, ба зиёрати оромгоҳи Нахустпадар ба сафар мебарояд. Федоров орзу дошт, ки дар Помир дар оромгоҳи ҳазрати Одам маъбаде бунёд кунад. Вай дар Помир мактуби машҳури худро ба В. Кожевников навишта, дар он суроғаи худро «дар доманаи Парапомиз, дар сарҳади миёни Ирон ва Турон» ишора мекунад. Федоров Помирро Кремли умумичаҳонӣ, ҷойгоҳи бихишти Эдем (Адан), яке аз се ҷойгоҳи муқаддаси дунё номидааст. Вай Помирро ҳамчун ғахвораи башарият доништа, дар ин мавзӯ ба баъзе маълумотҳои илмӣ замони худ таъя кардааст. Н. Федоров ҳанӯз сад сол пеш сарҳади воқеии миёни сарзаминҳои Эрону Туронро дар қисмати шарқии Помир муайян карда буд. Ӯ яке аз нахустинҳо буд, ки вожаи Помирро аз қуҳи Меруи (Упамеру) адабиёти ориёҳиндӣ

ташреҳ намуд. Воқеан вожаи Помир низ аз номи ҳамин куҳ - упаМеру,(яъне паҳлуи Меру, атрофи Меру), тасмия шуда, баъдан бо ихтисори овозҳои аввалу охир (у)Памер(у) ба шакли Помир баргаштааст. Зиёда аз сад сол пеш аз ин аз ҷониби Н. Фёдоров пешниҳод намудани баъзе назарҳои илмӣ, ки саҳеҳияти онҳо имрӯз ошкор мешавад, хеле аҷиб аст. Шояд аз ҳамин лиҳоз ўро файласуфи «космист» - донандаи рози кайҳон номидаанд?

Ҳазрати Бурх: Ҳазрати Одам?! «Бурхи Валӣ – дӯсти Худо» ном китоби нависанда ва рӯзноманигори маъруф Султони Ҳамад чанде пеш ба нашр расид, ки дар баробари тасвири бисёр паҳлуҳои ҷолиби таъриху ҷуғрофияи диёри зебомаънази куҳистони Ваҳе қисмати бештари онро нақлу ривоят ва қиссаву шеърҳо перомунӣ рӯзгори ҳазрати Бурхи Валӣ, шахсияте, ки дар миёни мардуми дуру наздик соҳиби маҳбубияти хоса буда, зиёрати оромгоҳаш баъди зиёрати Макка воҷиб доништа мешавад, ташкил медиҳанд. Номи деҳаи матруке, ки оромгоҳи он бузургвор воқеъ гаштааст, Боршид буда, дар бораи маънои он ривояте низ вуҷуд дорад, ки дар китоби мазкур оварда шудааст. Аммо бояд зикр кард, ки шакли аввалияи Боршид аслан Бурхид - Борхид буда, маънояш ҷойгоҳи Бурх мебошад. Худ маънои бурх низ ҳазрат ва бузургвор аст.

Ҳангоми мутолиаи нақлу ривоятҳо, ки аксаран дар таи садсолаҳо шояд ба таври муболиғавӣ таҳрир ёфтаанд, шахсияте пеши назар меояд, ки дар шумори паёмбарон ва авлиёву абдол беназир буда, дар назди Худованд мақому мартабаи хос доштааст. Мутобиқи аксари нақлу ривоятҳо Бурх дар замони паёмбар Мусои Калим зиндагӣ ба сар бурда, гӯё котиб ва ҳамсухбати он паёмбар низ будааст. Вале айнияти шахсияте, ки бо номи ҳазрати Бурхи Валӣ дар сарғаҳи руди Хингоб дар водии Ваҳе оромгоҳ дорад, бо Бурхиё – ҳамзамон ва котиби Мӯсо паёмбар тасдиқӣ таърихӣ надорад. Аз ин лиҳоз чандин сабабҳои ҳастанд, ки

дигар будани шахсияти ҳазрати Бурхи Валиро тақозо менамоянд... Дар китоби «Бурхи Валӣ – дӯсти Худо» поре аз шеъри аллома Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ оварда шудааст, ки андешаро сӯи ин роз мебарад:

Ин навоҳӣ Марғи дини Бурхиёст,
Бурхиё номи Абулобои мост.

Воқеан, агар Алломаи Лоҳурӣ агар танҳо ба манзури тасвири манзараи бихиштӣ хома сари ангушт мегирифт, ба овардани номҳое, дар назари аввал дар адабиёт ҳеҷ маъмул нестанд: номи қаҳрамони қисса Зиндаруд, сарзамин Марғи дин – Марғи дини Бурхиё, Бурхиё – Абулобо – яъне Нахустпадар – ҳазрати Одам ҳочат набуд. Мансубияти номи Бурхиё ба ҳазрати Одам дар пореи шеъри Муҳаммад Иқбол шояд таваҷҷуҳро чандон ҷалб намекард, агар манзараву далелҳои дигари таърихӣ низ ин ҳолро тақозо намекарданд.

Албатта дар бораи оромгоҳи Ҳазрати Одам дар минтақаҳои Осиёи пеш нақлу ривоятҳои зиёде вучуд доранд. Мутобиқи он ривоятҳо оромгоҳи ҳазрати Одам дар қуҳи Голгоф воқеъ гашта, мома Ҳаво гӯё дар паҳлуи ӯ хобидааст. Мутобиқи дигар навиштаҷоти яҳудӣ Одам, Ҳаво, Иброҳим, Соро, Исоқ ва чанд тани дигар дар ғори Махпела – арабӣ Ҳарам-ал-Иброҳимӣ дар Кедрон гӯронда шудаанд. Мутобиқи ривоятҳои мусулмонӣ оромгоҳи Ҳаво (Мақбарат умна Ҳаво) дар шаҳри Қидда воқеъ гаштааст. Татеватсии валӣ меғӯяд, ки пеш аз тӯфон Нуҳ устухонҳои Одам ва Ҳаворо бо худ ба қиштӣ гирифта, дар Голгоф гӯрондааст. Устухонҳои Ҳаво бошад дар Вифлием, дар он ҷое, ки Исо аз модараш таваллуд шуд, ба ҳок супурда шудаанд. Вале то кунун ягон ҷойгоҳи аниқӣ гӯри ҳазрати Одам вучуд надорад.

Бисёр далелҳое вучуд доранд, ки зиндагӣ ва оромгоҳи ҳазрати Одамро дар минтақаҳои Помиру Ҳинд таъйид менамоянд. Баъзе сарчашмаҳо таъйид менамоянд, ки забони ҳазрати Одам ва Ҳаво забони сурёни ва ориёии форсӣ

будааст. Муаллифи «Таърихи Табарӣ» навиштааст, ки «Чун Одам ба Ҳиндустон омад, умри хеш ҳамешумурд, ки чанд бишуд... Ва уламо ихтилоф карданд андар гӯри Одам. Гурӯҳе гуфтанд, ки гӯри Одам ба замини Ҳиндустон ҳам бар он куҳи Сарандеб бар, ки аз осмон он ҷо фуруд омад...»

Яъне назари дар Ҳиндустон (боз ҳам Помир – М.Ҳ.) низ воқеъ будани гӯри ҳазрати Одам вучуд дорад. Тибқи маълумоти суриягӣ, юнонӣ ва яҳудӣ куҳе, ки ҳазрати Нух фуруд омада буд, Барис - Барс ном доштааст. Номӣ куҳи Баразайт ҳоло дар миёни мардуми минтақаи Лахшу Вахё бо номҳои Бозирак ва Бурс боқист. Назари дар Бохтар зиндагӣ кардани ҳазрати Нух ва фарзандонашро муҳаққиқи таърихи ориёӣҳо Иброҳим Умарзода низ дар асоси назари Ленорман пешниҳод намудааст.

Тавре дида шуд чанде аз динҳо ва сарчашмаҳо мавҷудияти бихиштро дар он ҷои осмон гуфтаанд, ки дар зери он куҳи Меру, яъне Помир вучуд дорад. Ҳеч як қиссаву ривояте онро дар болои осмони Сарандеб – Сейлон ва Ҳинди кунунӣ нагуфтааст. Тавре мегӯянд, себ аз дарахташ дур намеафтад. Ҳазрати Одам ба он замин негуфтааст, ки дар поёни бихишт қарор дошт. Он гуна ки дар сарчашмаҳои гуногун зикр гардидааст, Худованд бихиштро дар он ҷойгоҳ офарид, ки дар он ҷой Чаҳони Минуй бо чаҳони моддӣ пайваст мешавад. Бихишти Эдем низ мисли куҳи Меру, Илаврит ва Чамбу (Помир – М.Ҳ.) дар маркази замин ҷой дошт. Барои ҳазрати Одам, ки аз бихишт ронда шуда буд, тарк кардани ҷойгоҳи нузулшудааш мушкул буд. Ва агар ҷое ҳам мерафт, дар дами вопасин бояд ба ҷои нузулшудааш бармегашт... Албатта, ин назар таҳқиқи фарохотаре мебошад, аммо ифодаи Аллома Иқбол – Бурҳиё номи Абулобои мост, андешаро ба ҳазрати Одам будани ҳазрати Бурх мекашад. Деҳаи Боршид (Бурхид) дар самти ғарбии куҳи Меру – Исмоили Сомонӣ дар мавқеияте ҷой дорад, ки замоне бихишти Эдем ва Илаврит доништа мешуд...

Нахустмеҳани башарият. Дар илми таърих ва мардумшиносӣ истилоҳи Нахустмеҳани башарият вучуд дорад ва дар шумори сарзаминҳое, ки ба нахустмеҳани башарият нисбат дода мешаванд, истилоҳи «Помир ва атрофи он» мавқеи хоса ва ҷонибдорони зиёд дорад. Назарияи нахустмеҳани пешорёиҳои Ҳинду Ирон ва Аврупо дар худудҳои Помир ва атрофи он аз миёнаҳои асри 19 шурӯъ шуда, то имрӯз тарафдорони зиёде пайдо намудааст. Дар тамоми қиссаҳои адабиёти ҳиндуорёӣ омадааст, ки одам дар куҳи Меру ба вучуд омадааст. Аз ин лиҳоз дар ин адабиёт гаҳвораи башарият ва боғи биҳишт (Эдем) дар қисмати марказии қитъаи Ҷамбу – Илаврит доништа мешавад.

Маълумот дар бораи Помир, соқоҳо, скифҳо дар навиштаҷоти мисриёни қадим, орёхиндуҳо, орёрониҳо, Ҳеродот, Страбон, Плиний, Эратосфен, Диодор Ситсильский, Птоломей, Куртсий, Руф, Арриан, дар Ветхий завет, дар асарҳои сайёҳони хитой, форсу араб ва бисёр олимони дигар зикр гардидааст. Дар асоси омӯзиши матнҳои гуногун, муаллифи асарҳои бисёрчилда Карл Риттер тахмине пешниҳод намуд, ки мутобиқи он Помир на танҳо меҳани шоҳаи халқиятҳои орёӣ, балки тамоми башарият арзёбӣ мегардад.

Иоанн Горненский мегӯяд, ки «Боми дунё», ки Помирро чунин ҳам ном мебаранд, бисёр асрори ниҳон дорад, ки ханӯз дар замони мо низ дастнорас мебошанд. Асрори Помир имрӯз низ барои муҳаққиқон дастнорас мебошад. Муаллифи асар муътақид аст, ки Помир нахустмеҳани куҳани орёҳо арзёбӣ гардида, онҳо аз ин ҷо ба бисёр кишварҳои дигар муҳочират кардаанд.³⁴⁸ Антропологи машҳури фаронсаӣ Катрефаж гаҳвораи башариятро дар фалоти баланди Помир доништааст.

³⁴⁸ Иоанн Горненский «Тайны Памира», Издательство: Вече, 2002.

Яке аз олимони шинохта В.М. Флоринский ба натиҷае расидааст, нахустмеҳани башарият, ҳадди ақал гурӯҳи орёии халқҳои сокини байни рудҳои Сирдарё ва Омударё, куҳдоманҳои Помир ва Тяншан будаанд. Дар ҳамин ҷойгоҳ ҷудошавии наҷоди ягона ба ду гуруҳ: ғарбиву шарқӣ ба амал омад.

Пажӯҳишҳои олимон собит менамояд, ки тамоми минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона, қисмати ғарбии Хитой ва дигар минтақаҳои ҳамҷавор нахустмеҳани орёҳои аввалия будааст, ки тақрибан дар оғози ҳазорсолаи II қабл аз солшуморӣ бо сабабҳои гуногун қисмате аз онҳо ба сӯи Ҳинд ва қисмати дигаре ба сӯи минтақаҳои шимолӣ ва шимолу ғарби Осиё ва қораи Аврупо муҳоҷират намуда буданд.

Сарзаминҳои таърихӣ-ривоятии Помир

Муҳаққиқи таърих ва ҷуғрофияи халқҳои Осиёи Миёна М.В. Лавров низ роҷеъ ба пайдоиш, мавқеият ва нахустмеҳани орёӣҳо навиштааст: «Тибқи маълумоти қадими

ведой ва орёй ҳамаи халқҳо аз Помир баромадаанд. Як шоҳаи халқҳое, ки аз Помир пайдо шудаанд, - ин халқҳои Аврупо мебошанд. Шоҳаи дуввуми халқҳо ҳиндуҳо, шоҳаи саввум – эронӣҳо ва шоҳаи чаҳорум – тоҷикон мебошанд».³⁴⁹ «Тоҷикон сокинони бумии ин сарзамин (яъне Осиёи Миёна – М.Ҳ.) қобили таваҷҷӯҳи хоса ҳастанд. Онҳо ба гурӯҳи эронӣён тааллуқ доранд ва тибқи маълумотҳо дар ин ҷойҳо нахустин шуда, аз қуҳҳои Помир фуруд омада, муқим шуда буданд ва забони онҳо забони муқаддаси «Авесто» буд. Аз рӯи ҷеҳра тоҷикон орёии асиланд»...³⁵⁰

Сумеру – Шумер

Тамаддуни Шумер – дар солҳои 5000 - 2000 то солшуморӣ дар резишгоҳи дарёи Фурот ба халиҷи Форс вучуд доштааст. Ба қавли олимон, Шумер аз номи мардуме, ки ин давлатро ташкил карда будаанд, номгузорӣ гардида будааст. Асрори Шумер то кунун мавриди баҳсу таҳқиқ қарор дорад. Аммо чанде аз навиштаҷоту катибаҳое, ки аз даврони шумерӣ боқӣ монда ва хонданашон ба олимон муяссар гаштааст, ба шумершиносон имконият додаанд, ки рӯч ба ин тамаддуни қадим назару фарзияҳоеро ибраз намоянд.

Шумерӣҳо аз мардуми дигар кишварҳои атрофашон аз лиҳози забон тафовут доштанд. Тибқи назари муҳаққиқини ин тамаддун, забони шумерӣ бо ягон забони дунё қаробат надорад. Олимон ҳешони забони шумерӣҳоро дар Кавказ, Помир, Ҳимолой суроғ карда бошанд ҳам, асаре пайдо накардаанд. Навиштаҷоти шумерӣ, ки то имрӯз боқӣ мондаанд, дар рӯи тахтачаҳои гилӣ ба ҷой оварда мешуд. Маҳз ба туфайли ҳамин тахтачаҳои гилӣ қисмате аз асрори шумерӣҳо имрӯз ошкор гаштааст.

³⁴⁹ Лавров М.В. «Туркистан, География и История края». М. 1914, с. 25.

³⁵⁰ Ёамон ӯ, с. 121.

Шумериҳо дар ҳазораи 4 то солшуморӣ, гудохтани тилло ва мисро аз бар намуда будаанд. Соли 3300 то солшуморӣ алифбо доштаанд. Соли 2000 то солшуморӣ тоифаҳои сомии ҳамсоя ба Шумер ҳамла оварда тамаддуни шумериро аз байн бурдаанд. Ба ҷои Шумер ду шоҳигарии дигар - Бобул ва Ассирия ба вучуд омада будааст.

Дар миёни олимони Шумериҳо мардуми аз лиҳози мансубияти қавмӣ номаълум доништа шудаанд. Шумер дар миёни дарёҳои Дачла ва Фурот, яъне дар Миёнарудон, мавқеият дошт. Шаҳрҳои қадими Шумер – Сиппар, Киш, Ниппур, Шуруп-пак, Урук, Ларса, Лагаш, Умма, Мари Туттул буданд, ки аксаран ҳар яке аз инҳо як шаҳр-давлатро ташкил дода, ҳамеша бо ҳам дар ҳолати ҷанг қарор доштанд. Арнолд Тойнби дар асараш - «Идроки таърих» гуфтааст, ки «Шумер як давлати универсалӣ буд, ки аз ҷаҳон як ҳиссаи оламро дар бар мегирифт. Ин Империя ба Сурия тааллуқ дошт... Дар давраи баъди заволи империяи Ҳамураппи... тақрибан дар соли 1905 то солшуморӣ ва бо барқароршавии шоҳигарии Египет дар асри ХУI то солшуморӣ дар Сурия муҳоҷирони ориёӣ бо номи гиксосҳо ҳукмронӣ мекарданд». Ин муҳаққиқ гуфтааст, ки дар Ҳинд ҳафриёти бостоншиносии Мохенча-Даро, ки тамаддуни он аз соли 3250 то 2750 то солшуморӣ вучуд доштааст, бисёр ҷиҳатҳои ҳамгонаи тамаддуни Мохенча-Даро ва Шумериро дар Ироқ собит намудааст. Тибқи назари аксари донишмандони таърихи ориёӣ, тамаддуни Мохенча-Даро ва Ҳараппа дар Ҳинд низ асари тамаддунҳои ориёӣ ба шумор рафтааст. Ҳамин тариқ, тахмин кардан мумкин аст, ки муҳоҷирати ориёиҳиндуҳо дар оғози ҳазораи II то солшуморӣ мавҷи дуҷояи муҳоҷирати онҳо ба Ҳинд будааст.

Давлати шумериҳоро дар аксар маврид Шумерӣ-Аккадӣ меномиданд. Аккадӣ аз лиҳози мансубияти забонӣ ба гурӯҳи забонҳои сомӣ дохил мешуданд. Катибаҳои, ки аз даврони давлати Шумерӣ-Аккадӣ имрӯз дар дастрас қарор

доранд, нишон медиҳанд, ки онҳо нахуст бо забони шумерӣ ва баъдан ба забони аккадӣ навишта мешудаанд. Давлати Шумери ориёӣ ба шарқу ҷануб ва шимолу ғарб таъсири ҳамачониба расондааст.

Ба мулкҳои поёноби Фурот аз кучо омадани шумериҳо маълум нест, вале олимони ҷойгоҳи нахустини шумериҳоро «зодгоҳи тамаддуни муосир» номидаанд. Аммо дар қиссаву ривояти шумериҳо аз қўҳҳои баланде ёдоварӣ мешавад, ки дар ватани нахустини онҳо вучуд доштаанд. Онҳо ба воситаи роҳи обӣ гўё ба резишгоҳи Фурот омада будаанд. Онҳо аз ҷазирае ёдоварӣ мекунанд, ки на танҳо ватани онҳо, балки нахустмехани тамоми инсонхост. Баъзе муҳаққиқин ин ҷазираро ба Дилмун, ки ҳоло Баҳрайн ном дорад, айният додаанд. Аммо дар ин ҷазира қўҳҳои баланд вучуд надорад. Олимони Баҳрайнро таҳқиқ намуда, дар он ҷо суқунатгоҳҳои шумериҳо пайдо намуданд, вале онҳо ба замоне тааллуқ доштанд, ки давлати мавҷудияти Шумер низ ба ҳамон замон рост меояд. Дар «Библия» омадааст, ки шумериҳо аз насли Нўх буда, ба Миёнарудон аз аз диёри қўҳҳои баланд омадаанд. Худи шумериҳо дар навиштаҷоташон бо хати меҳӣ ишора кардаанд, ки онҳо аз нахустмеханашон - Кур ба ин ҷо омадаанд. Аз ҳамин ҷанд ишораи навиштаҷот низ дар минтақаи шимоли Фарғона ва қўҳҳои Тяншан воқеъ будани нахустмехани Шумериҳо маълум мегардад. Баъзе олимони ҷунин мешуморанд, ки номи «Шумер» аз номи қўҳҳои муқаддаси ориёҳиндӣ - Сумеру, (Шумеру - Шумер) тасмия гардидааст, ки он аз ду қисмат – «су» ва «Меру» ба маънои «Меруи хуб» таркиб ёфтааст.

Дуввумин нишоние, ки дар катибаҳои шумериҳо сабт гардидааст, ин нишон додани номи нахустмеханашон – Кур аст. Ба фикри мо, шакли дурусти ин вожа Уттара-Куру буда, номи яке аз ду шоҳони ориёӣ (ба истилоҳ ориёҳиндӣ – М.Х.) Панду ва Куру мебошад, ки писарони онҳо ҳамчунин Кавравҳо ва Пандавҳо низ номида мешуданд.

Далели дигар он аст, ки, гуфта шуд, шумериҳо аз ҷазирае ёдоварӣ мекунанд, ки на танҳо ватани онҳо, балки нахустмехани тамоми инсонхост. Тавре гуфта шуд, дар дуру наздики кӯҳи Меру (қуллаи Исмоили Сомонӣ) ҳафт қитъа-ҷазира вучуд дошт, ки мулкҳои миёни дарёҳоро чунин меномиданд. Аз ин лиҳоз, ҷазирае, ки шумериҳо ёдовар гаштаанд, яке аз ҳамон ҷазирахост, ки гуфта шуд. Ҳоло олимони кишварҳои гуногун чандин минтақаро ҳамчун «нахустмехани башарият» қаламдод мекунанд, ки водии Помир, Фарғона ва минтақаҳои атроф дар он шумор қарор доранд. Ин назар аз ҷониби бисёр олимони таъйид ёфтааст.

Шумершиноси даниягӣ А.Вестенхолтс пешниҳод менамояд, ки маънои вожаи «шумер» аз гунаи ки-эме-гир – «замини забони бошарофат» дониста шавад, ки гӯё шумериҳо забони худро чунин меномиданд. Тавре гуфта шуд, ба ақидаи олимони забони шумерӣ ба ягон забони дунё қаробат надоштааст. Аммо ҳангоми муқоиса дар ин забон бисёр калимаҳои роиҷанд. Масалан: Шумерӣ *nine*- нине - нана (тоҷикӣ – модар); шум. *abba* – абба (мӯйсафед) - - або (аво) (тоҷикӣ – падар, бобо. або низ аслан вожаи ориёист – М.Ҳ.); шум. *matt*- матт – ватан, меҳан - тоҷикӣ - метан, меҳан, майдон; шум. *ad*, *adad* - падар - тоҷикӣ – ата, ҳамчунин – дада (бояд гуфт, ки ҳамчунин дар забонҳои туркӣ ата - падар ва дар забони чеченӣ дада – падар низ аз ҳамин вожаанд); шум. *kug* - асп - тоҷикӣ - курраи асп ё хар; шум. *tug* - либос – тоҷикӣ – тугма; шум. *zar*- тоҷикӣ зар, тилло; шум. *telli* – телли – тал – тоҷикӣ – тал (теппа) ва ғайра.

Бисёр олимони туркшинос, аз ҷумла Олҷас Сулаймонов дар забони шумерӣ баъзе вожаҳои туркиро низ пайдо намудаанд. Вале ҳангоми муқоиса маълум мегардад, ки қисмати аз он вожаҳо аксаран ориёӣ буда, баъдан ба забони туркӣ ворид гардидаанд ва ата - падар яке аз он вожахост. Шакли дигари баргашти ин вожа «дада» (додо) аст, ки танҳо

дар забони тоҷикӣ роиҷ аст. Забони шумерӣ ба забонҳои славянӣ низ бисёр қаробат доштааст. Дар забони шумерӣ «любимая» ва шакли русии «люба» ба ҳам мушобеҳ будаанд. Ҳамчунин шумерӣ - куҳа ва русӣ уха - шӯрбӯи моҳист. Аз ҳамин ҷо, қуҳня – ҷо, ки шӯрбӯи моҳӣ таҳия мешавад. Қуҳат – қушати яғне хӯрдан (моҳӣ хурдан), шумерӣ қуас – пиво, ӯби ҷав – русӣ қуас. Шумерӣ - уту – офтоб, (муқоиса шавад бо утуи тоҷикӣ –утюги русӣ ва амали он – хушк ва дарзмол қардан) русӣ – утру - субҳ ва ғайра.

Сумана –Ҳисори Шодмон

Дар миёни ҳафт ҷазира-кишваре, ки дар адабиёти ориёиндӣ зикр шудаанд, Гомедо ягона кишварест, ки номҳои худро дар шакли Комедо, Кумито, Кумит худро то асрҳои 7-10 ва номи Суманро дар шакли Шумон ва то имрӯз дар шакли Шодмон ҳифз намудааст.

Дар ақсари сарҷашмаҳое, ки дар бораи давлатҳои водии Ҳисор ва минтақаҳои атрофаш дар асрҳои 7-10 солшуморӣ маълумот додаанд, дар бораи давлате бо номи Шумон тазаққур рафтааст. Ин ном ба шаклҳои Шумон, Шомон ва баъдҳо Шодмон низ ифода гардидааст. Имрӯз хусусан ибораи Ҳисори Шодмон дар байни мардум муравҷ гардидааст. Бояд гуфт, ки Ҳисори Шодмон дар асл маънои Қалъаи Шодмон (Шумон, Суман)-ро дорад. Яғне ҳангоми Ҳисори Шодмон гуфтан танҳо қалъаи он дар назар дошта мешавад. Баъдҳо маънои ҳисор – қалъа ҳамчун номи минтақа ва водӣ нуфуз намуда, доираи истеъмоли Шодмон-Шумон-Суманро маҳдуд намуд. Мутаассифона, дар бораи маънои Шумон дар адабиёти таҳқиқотӣ чизе гуфта нашудааст. Аммо бояд гуфт, ки Шумон шакли баргашти вожаи Сумана мебошад, ки дар «Пурон»-ҳо ва «Ал-Ҳинд»-и Абӯрайҳони Берунӣ зикр гардидааст. Дар луғатҳои санскрит доир ба

маъноӣ Сумана ва муродифҳои он чунин вожаҳо зикр гардидаанд:

Su maṇa – сумана - зебо, нозанин, дилрабо, номи чонвари афсонавӣ, номи якчанд гул - садбарг, суман-ёсуман, гули довудӣ (хризантема), номи ҳамсари Рама.

Su maṇaka - суманака – номи гул.

Su maṇas – суманас - хайрхоҳ, озода, гуворо, хуш, доно, номи якчанд растанӣ, номи дастаи эзадон.

Su maṇaska - суманаска – болидарӯх - хурсанд.

Su maṇasya – суманасйа - неку, шодмон.

Su maṇa-mukha-сумана мукҳа - зебочехра, хушрӯй.

Su maṇaya - суманайа – хушбахт.

Su maṇi – суманӣ - некиву хайрхоҳӣ кардан.

Su maṇo-сумано-дунёи эзадон, номи гул, номи Буддо.

Su mantu – суманту - зуд шинохташаванда, машҳур, номи ҳаким, номи шоҳ.

Su maṇmaṇ – суманман - орзу, пиндори нек.

Бояд гуфт, ки вожаҳои мазкур аз ду қисмат иборат буда, ҳар як ба сари худ дорои маъноӣ хос мебошанд. Вожаи су ба маъноӣ хеле, аз ҳад зиёд, болотар аз ҳама ва ғайра ифода шуда, ба қисматҳои ба ин вожа пайваستшаванда сифати дараҷаи олий мебахшад. Дар аксар маврид вожаи су дар аввали таркиб ҷой мегирад.³⁵¹ Қисмати дуввуми вожа -ман ё -мана низ ба маъноҳои зиёде омада бошад, ҳам маъноӣ асосии он маниш, ният, орзу омор, хайрхоҳӣ дӯстдорӣ ва ғайра мебошад. Ҳамин вожаи суман баъдҳо ба шакли Ҳумон баргашт, ки яке аз қаҳрамонҳои «Шоҳнома» чунин ном дорад. Вожаи ғарбии гуманизм, ки аслан ҳуманизм аст, аз

³⁵¹ Тавре ҳам қаблан гуфта шуд, дар забони тоҷикӣ як силсила вожаҳо вуҷуд доранд, ки дар онҳо овозҳои с ва з баъдан ба шаклҳои ш, нь, х ва ғайра ифода мегардид. Соман-нома, зотар нотар, Синд – Нинд, сапта – нафт ва ғайра дар Ӯзбекистон шуморанд. Вале худ вожаи су дар як силсила вожаҳо, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд, ба шакли ху, хуш, ҳуб баргашт намунааст. Дар ӯзбекистон забони тоҷикӣ дар баъзе маҳалҳо ба ӯзбекӣ, бале ва Ӯзбекистон ба мегӯянд, ки худ баргашти бевоситаи су мебошад.

ҳамин вожаи ориёӣ-тоҷикии суман-ҳуман шакл гирифтааст, ки ҳоло ба шакли башардӯстӣ тарчума мешавад. Суман инчунин ба шакли «гумон» баргашт, ки маънояш андешаи нек аст. Воқеан маълум нест, ки тасодуф ё воқеият бошад, аммо вожаи Шодмон, ки дар таркиби Ҳисори Шодмон ба ҷои Суман мавриди истифода қарор гирифт, муродиф ва ҷавобгӯи яке аз маъноҳои асосии вожаи Сумана неқӯӣ, шодмонӣ, хурсандӣ аст, тавре болотар ишора рафт...

Далели дигари сарзамини ориёҳиндии Гомеда будани водии Ҳисор он аст, ки дар ин ҷо яке аз шоҳони муктадири сулолаи қамарии Бхаратиҳо Сомварон ва писарони вай ҳукмравой кардаанд. Тавре маълум аст, аз замони рӯйдодҳои «Шоҳнома» то асрҳои 8-10 номи як минтақаи бузурги водии Ҳисор Ҳомоварон буд. Ин ном чӣ маъно дошт? Оё имкони баргашти овозии с ба ҳ тибқи қоидаи маъмул дар ин вожа имкон дошт? Он гуна, ки сомаи «Ригведа» ба ҳомаи «Авесто» баргаштааст? Фарз кардем Ҳомоварон аз Сомоварон баргашт шудааст, аммо Ҳомоварон чист?

Бояд гуфт, ки Сомварон ва Ҳомоварон ба як маъно зохир шуда, аз решаи сома- ҳома ва қисмати -варон таркиб ёфтаанд. Сома номи яке аз эзодони ориёҳиндӣ буда, муваккали самти шарқи шимолӣ мебошад. Сома инчунин номи нӯшобаи муқаддаси ориёҳиндуҳо буд. Дар замони «Авесто» сома ба шакли ҳома баргашт, ки номи гиёҳ ва ҳамчунин нӯшобаи муқаддаси ориёэронӣҳо ба шумор мерафт. Ҳамин тариқ, азбаски сулолаи шоҳони ориёҳиндӣ сулолаи қамарӣ – моҳтобӣ, яъне сомӣ буд, номи Сомварон ин маъноро низ дошт.

Зимнан бояд гуфт, ки дар баробари чуғрофияи рӯйдодҳои адабиёти ориёҳиндӣ замони ин рӯйдодҳо низ дар миёни олимони гуногун баҳсҳои зиёдеро ба вуҷуд овардааст. Баъзе олимони Ҳинд назар доранд, ки рӯйдодҳои «Маҳабхарата», ки дар Ҳиндустон ин китобро китоби таърихи кишвар мешуморанд, таърихи бистҳазорсола доранд. Баъзе дигар

олимон таърихи ин рӯйдодхоро дар худуди ҳазорсолаҳои 7-6, 5-4, 3-2 то солшуморӣ донистанд. Ҳалли як масъала барои олимони Ҳиндро мушкил афтод: агар ориёҳиндуҳо дар нимаҳо ва ё охириҳои ҳазораи 2 то солшуморӣ ба Ҳиндустон муҳоҷират карда бошанд ва агар аз воқеаҳои «Маҳабхарата»-ву «Пурон»-ҳо 5-6 ҳазор сол гузашта бошад, пас бояд ризоият дод, ки ин воқеаҳо на дар Ҳиндустони кунунӣ, балки дар кадом як сарзамини дигаре (ки он яқинан сарзаминҳои водии Фарғона, Тоҷикистон, қисмати ғарбии Хитой ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон мебошад – М. Ҳ.) ба амал омада буданд. Барои ҳамин дар боби замони рӯйдодҳои ин асарҳо ихтилофи назар ба амал омадааст. Тавре гуфта шуд, тибқи назари баъзе олимон муҳорибаи Курукшетра соли 3201 то солшуморӣ, яъне зиёда аз 5200 сол пеш аз ин ба вуқӯъ пайваста будааст. Тибқи маълумоти Жарникова замони зиндагии шоҳони сулолаи қамарии ориёҳиндуҳо, аз ҷумла Сомварон дар ҳазораҳои 6-4, яъне 6-8 ҳазор сол пеш аз ин тахмин шудааст. Баъзе олимони дигар оғози сулолаи қамарии ин гурӯҳро аз солҳои 1800-1500 то солшуморӣ медонанд. Тавре гуфта шуд, номи яке аз шоҳони ин сулола Сомварон ба шакли Ҳомоварон баргашт. Далели дигар барои тақвияи ин фикр он аст, ки номи дигари Сомварон Шамбарон аст, ки ба эҳтимоли қавӣ деҳаи Шамбарӣ ба номи ӯ тасмия шуда, маркази кишвари ӯ будааст. Шачараи ин шоҳ дар сулолаи шоҳ Пуру ба тариқи Бхарата – Бҳуманю – Сукотра – Хастин - Викунтх - Ачамидха - Сомварон, Шамбарон зикр шудааст. Дар «Маҳабхарата» дар ин бора омадааст: «Рикшаро, ки аз Ҷону ва Руптана калонтар буд, шоҳ эълон карданд, писари Рикша Сомварон ном дошт, ки пояи давлату сулолаи ту буд, эй шоҳ. Вақте Сомварон, писари Рикша дар кишвараш, ки ҳама ҷо арзониву фаровонӣ буд, подшоҳӣ мекард, ногоҳ ба сари сокинони кишвар офату бадбахтӣ фуру рехт. Мардуми воқифи ҳол мегӯянд, ки мамлакат якбора аз бисот ҳолӣ шуд. Аз пайи хушксолии саҳт қаҳтиву беморӣ

омад. Бҳаратихоро пай дар пай лашкари душман ихота мекард. Шоҳи панчалҳо кишварҳои ҳамсояро зери тасарруф дароварда, ба муқобили шоҳ Сомварон даҳ лашкари калон равона кард: замин дар зери суми филу асп ва гардунаҳои сарбозони ӯ ба ғурриш даромад. Дар ин муҳорибаҳо лашкари шоҳ Бҳарат шикаст хурд. Хавфи зиёд таҳдид мекард ва аз ин рӯ, шоҳ Сомварон ҳамроҳи аҳлу авлод мушовирону кӯдакон аз мулк фирор намуд. Онҳо дар наздикии дарёи Синдху дар дараи домани кӯҳе макон гирифтанд. Дар он ҷо Бҳаратихо дар ғарибиву нодорӣ солҳои зиёд ро ба сар бурданд. Баъди ҳазор сол ба назди онҳо ҳаками донишманду бузургвор Васиштха омад. Вакте ҳаким аз роҳи дур ба назди онҳо расид, бҳаратихо аз ҷой бархоста, бо эҳтиром ба ӯ салом доданд ва ӯро меҳмонӣ карданд. Баъд бо иззату икромии зиёд саргузашти худро ба ҳаками донишманд ҳикоят карданд. Ҳаками донишманд ҳашт сол ҳамроҳи онҳо монд. Баъд шоҳ аз ӯ хоҳиш намуд, ки фолбин ва маслиҳатчиӣ онҳо шавад. - Зеро ман меҳоҳам тахти шоҳӣ ва мамлакатамро дубора ба даст орам, - гуфт шоҳ. Васиштха каломи муқаддаси Омро (оминро – М Ҳ.) ба аломати он ки нияти авлоди бҳаратихоро ҷонибдорӣ мекунад, ба забон овард. Мо шунидем, ки Васиштха таҳорат кард, баъд шоҳи Пауравҳо Сомваронро шоҳаншоҳи қонунии ҳамаи шоҳони рӯи дунё эълон намуд. Бо роҳбаладии Васиштха Сомварон аз нав шаҳри пуршукӯҳ, пойтахти пешинаи ҳуди шоҳ Бҳаратро ба даст овард. Ҳамаи шоҳони рӯи замин ба ӯ бочу хироч меоданд. Тамоми рӯи заминро зери тасарруф дароварда, писари тавоноӣ Ачамидха боз ба ризоияти Худо хайро қурбонӣ кард, ба мардум ҳар гуна тӯҳфаҳо дод. Баъд ҳамсари боақлу адаби Сомварон Саури писаре зоид, ки ӯро Куру номида, вориси тоҷу тахт намуданд». Баъд аз ҳамин авлод шоҳзодаи дигаре ба дунё меояд, ки ӯро Панду ном мегузоранд. Писарони Куру Кавравҳо ва писарони Панду Пандавҳо номида мешуданд.

Шаидитарин ҷанги миёни қабилаҳои ориёӣ дар замони ҳукмронии онҳо ба амал меояд.

Муҳаққиқон А. Виноградников ва С. Жарникова санаи рӯйдоди ин ҷангро соли 3102 то солшуморӣ гуфтаанд³⁵². Бояд зикр намуд, ки ин муҳаққиқон ҷойгоҳи ба вуқӯъ пайвастании ин ҷангро дар сарзаминҳои аврупоии Россия қаламдод кардаанд, вале тавре воқеият равшан мешавад, он ҷойгоҳ сарзаминҳои Осиёи Миёна будааст. Жарникова дар асари зикршуда менависад: «Аммо ин рӯйдодҳо қай ба амал омада буданд? Шоҳигарии Сомварон тибқи солномашумории дар «Маҳабҳарата» зикршуда ба ҳазораҳои 6-4 то солшуморӣ баробар меояд».³⁵³ Дар «Маҳабҳарата», роҷеъ ба кишвари Гомеда лаҳзаҳои зикр гардидаанд, ки на танҳо мавқеияти ин минтақа, балки дигар сарзаминҳои ҳамҷаворашро низ равшан месозад. Масалан, дар ин асар омадааст, ки Сомварон – Шамбхарон ҳангоми ҳуҷуми душманон ба минтақае паноҳ мебарад, ки он ҷо дарёи Синдху ва мулки А-Ванта зикр гардидааст. Тибқи айниятдиҳии муаллифи ин сатрҳо дар мақолаҳои пешин, дарёи Ғунди кунунӣ ба дарёи Синдху татбиқ карда шуда буд. Ва А-Ванта низ ба эҳтимол метавонад, номе кишваре бошад, ки ҳоло ба шакли Ванҷ (А-Вант-Ванс-Ванҳ-Ванҷ) баргаштааст. Намунаи чунин шакли баргаштҳо дар забон бисёр вучуд доранд.

Номи чанде аз шоҳони сулолаи қамарии шоҳони ориёҳиндӣ аз сулолаи қамарии Чандраванса, Сомаванса, ки аз қадимтарин шоҳони аҷдоди муштараки ҳиндуҳо, эронӣҳо, тоҷикон ва дигар халқиятҳои ориёӣ буда, дар сарзаминҳои кунунии Осиёи Миёна - минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона ва қисмати ғарбии Хитой, аз ҷумла дар водии Ҳисор ҳукмронӣ кардаанд, инҳоянд:

³⁵² Виноградников А., Жарникова С. «Восточная Европа как прародина индоевропейцев».

³⁵³ Њамон ҷо.

Куру (Маҳа Кошала); Уттара Куру (Куруҳои шимолӣ).

1) Сулолаи Ману дар Пратиштхан.
Ману Вайвасват, писари Брахма.

1. Пуруравас (Судюмна), домод.

2. Айю, писар.

3. Нахуша, писар.

4. Яти, писар.

5. Пуру, писар.

2) Сулолаи Паурава дар Антарбад.

6. Чанмечайя, писар.

7. Прашина, писар.

8. Правира, писар.

9. Намася, писар.

10. Чарупада (Прашинван), писар.

11. Судю, писар.

12. Бахугава, писар.

13. Саняти, писар.

14. Ахуняти (Субаҳа), писар.

15. Раудрашва, писар.

16. Ретейю (Ричейю), писар.

17. Шантимара (Матинара), писар.

18. Сумати (Танграшаша), писар.

19. Райбҳя (Дхармамитра), писар.

20. Душянта, писари Марутта.

3) Сулолаи Бхарат дар Хастинапур (Хутан - М.Ҳ.).

21. Бхарата.

22. Бриҳата (Брихаткшетра), писар.

23. Хасти, писар.

24. Аҷамирҳа, писар.

25. Рикша (Рикшаван), писар.

26. Шамбҳарана - Самварана³⁵⁴, писар

³⁵⁴ Бо номи ин насли шоён дар минтақаи кунуни Нисор то асри 10 номи Ёмоварон ва ӯло деъаи Шамбарӣ вуљуд дорад.

27. Куру, писар.
28. Чахну, писар.
29. Суратҳа, писар.
30. Бидуратҳа, писар.
31. Сарвабҳуми, писар.
32. Чаясена, писар.
33. Радҳика, писар.
34. Ачита (Айюта), писар.
35. Кродҳана, писар.
36. Деватитҳи, писар.
37. Ришя, писар.
38. Дилипа (Бҳимсена), писар.
39. Пратипа (Притхипа), писар.
40. Сантана, писар.
41. Вичитравиря, писар.
- Вьяса (Бҳаса), бародар .
42. Дҳритараштра, писари Вьяса
43. Панду, бародар.
44. Дурйодхана Каурав, писар.
45. Юдхиштхира Пандав, писар. Муҳорибаи Курукшетра ва вайроншавии Хастинапур.
6. Сулолаи Бхарата дар Индрапрастҳа (ғарби Хитой, ҳоло Индралангар). Арҷуна, бародар.

Баъзе муҳақиқон оғози салтанати ин сулоларо тақрибан солҳои 1800 то солшуморӣ доништаанд, ки тибқи назари мо бояд хеле пештар аз ин сана бошад. Тавре дида мешавад, номи шоҳи ин сулола Шамбарон - Сомварон - Ҳомоварон дар ин чадвал дар дар ҷойи 26 қарор дорад ва дар сурати ҳатто аз соли 1800 то солшуморӣ оғоз шудани солномаи сулолаи қамарии шоҳони ориёҳиндӣ ризоият шавад ҳам, замони ҳукмронии ин шоҳ 1500 то солшуморию ташкил медиҳад. Инак дар нисбати замони зиндагии шоҳи мазкур ду сана - ҳафт ҳазор сол ва се ҳазору панҷсад сол пеш аз ин арзи

вучуд менамояд. Муайян намудани санаи дақиқи ин рӯйдодҳо таҳқиқоти махсус меҳаҳад. Аммо як чиз равшан аст: Ватани аслии ва нахустини ориёҳиндуҳо ин ҷо буд, сарзаминҳои муқаддасашон низ...

Мувофиқи назари бисёр олимони муҳаққиқи маданиятҳои бостон, ба истилоҳ маданияти Ҳисор ба ҳазораҳои 7-2 то солшуморӣ мансубият мегирад. Тибқи маълумоти «Энсиклопедияи Советии Тоҷик» ёдгориҳои маданияти Ҳисорро соли 1948 А.П. Окладников кашф кардааст. Солҳои гуногун дар маҳҳои алоҳида А.П. Окладников (Кӯҳи Булиён), В.А. Ранов (Тутқавул), А.Х. Юсуфов (Сои Сайёд) ва дигарон ҳафриёт гузаронданд. Маданияти Бешкент низ дар шумори сарзаминҳои Гомеда мансуб буд, аз қадимияти сукунати инсон дар ин минтақа шаҳодат медиҳад. Муҳаққиқи таърих ва асотири ориёӣҳо, донишманди маъруфи эронӣ Меҳрдоди Баҳор низ дар мавриди ин маданияти Ҳисор гуфтааст: «Ин фарҳанг (фарҳанги андроновӣ – М.Х.) ҳамчунин ба ғарб (аз сарзаминҳои кунунии Қазоқистон, Қирғизистон, водии Фарғона – М. Х.) ба сӯи дараи руди Вахш, аз шоҳаҳои Омударё, ки аз назари фарҳангӣ дунбалае аз фарҳанги Балх ба шумор меомад, ҳаракат кард. Дар дараи Бешканд (Бешкент М.Х.) дар ғарби руди Кофарниҳон, дар Тоҷикистон, ғӯристон пайдо шудааст, ки мутааллиқ ба асри мафрағи андроновӣ аст. Дар ин ғӯристон се гуна ойини дафни мурдагонро мебинем: дар дуто аз онҳо нишоне аз сӯзондани мурда нест. Вале дар гунаи саввум мурдари тибқи ойини вижа сӯзондаанд ва хокистари вайро дар ғӯр ниҳодаанд. Ҳамаи ин ғӯрҳо ҳамроҳ бо аломати хуршедӣ ва ҳувастикӣ (муаллиф ин вожаро ба номи яке аз қabilaҳои сурхпӯсти амриқой нисбат медиҳад, аммо ба назари эҳтимолият онро ба свастика нисбат додан саҳеҳтар менамояд – М.Х.), ки дол бар хуршедапарастии ин қавми тозаворид ва низ шохиди устувор бар расидани фарҳанги андроновӣ ба манотиқи ҷануби Осиёи Миёна аст.

Бояд ёдовар шуд, ки ин мурдасӯзони дар миёни ақвоми мутааддид аз Ҳинд ва урупоиёни аъсори куҳан, аз ҷумла дар миёни искандинавиён, юнониён ва ҳиндувон мебинем».³⁵⁵

Бояд гуфт, ки шоҳони ориёиҳои қадими ҳиндуорёӣ (ҳиндутоҷикӣ – М.Х.) ба ду гурӯҳ – шамсиву камарӣ мансуб буданд, ки нахуст шоҳони сулолаи камарӣ ва баъдан шоҳони сулолаи шамсӣ ҳукмронӣ карда будаанд. Ҳамчунин агар тахмин кунем, ки ойини меҳрпарастӣ дар замони шоҳони сулолаи шамсӣ нуфуз намуда буд, пас даврони шоҳони Гомедаро пештар аз замони меҳрпарастӣ мансуб доништан саҳеҳ менамояд. Яъне мутобиқат доштани тахмини Жарникова дар мавриди даврони ҳукмронии шоҳ Сомварон ба ҳазораи 6-4 то солшуморӣ, маданияти Ҳисор - ҳазораи 7-2 то солшуморӣ ва дигар рӯйдодҳои «Маҳабҳарата» зоҳир мегардад.

Олимон оғози ҳазораи 6-ум то солшуморию ба давраи охири асри санг – неолит мансуб доништаанд, ки вижагиҳои он зироату чорводорӣ ва нигоҳдориву ҳифозати маҳсулоти хӯрокворӣ ба шумор мерафтааст. Дар оғози ҳазораи шаш олотҳои гуногунсоҳаи сангин ба вучуд омаданд. Вале бояд гуфт, асри санг ин асри санг набуд, асри инсонхое буд, ки дар рӯзгори худ бештар олоти сангиву ҷӯбӣ ва сафолиро мавриди истифода қарор медоданд, шаклҳои гуногуни идории қавмиву ҷомеавӣ доштанд, тибқи расму оин ва қонунҳои ҳоси ҷомеавии худ зиндагӣ мекарданд. Даврони санг, тавре аз баррасии бозёфтҳои ҳафриётшиносии маданияти Ҳисор ошкор мегардад, давроне буд, ки инсон алаққай инсонии эҷодкор, мазҳабӣ ва худопараст буд. Сокинони ин минтақа низ эзодонашонро парастӣ намуда, ба бузургдошташон маросими қурбонӣ ба ҷой меоварданд. Яке аз маъноҳои номи Гомеда қурбоникунандагони гов

³⁵⁵ Меърдоди Баъор, «Пажӯнише дар асотири Эрон», Теҳрон, 1381, саҳ. 387.

мебошад. Яъне сокинони он дар маросими қурбониашон на дигар чорво, балки говро истифода мекардаанд.

Кулолӣ низ дар маданияти Ҳисор аз оғози ҳазораи 6 то солшуморӣ мавриди истифода қарор доштааст. Тибқи назари муаллифони китоби «История таджикского народа» давраи неолит давраи бавучудоии ҷамоаҳои қавмӣ ба шумор меравад. «Баррасии маданиятҳои Ҷайтун, Калтаманор ва Ҳисор имконият медиҳанд, ки тахмин карда шавад, ки маданиятҳои номбаршуда на танҳо умумияти таърихӣ-маданӣ, балки ташаккули қавмӣ низ ба шумор мераванд.

Аз ин нигоҳ бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки умумияти қавмӣ Ҳисор дар асри сангии ҳудудҳои Тоҷикистон нахустин умумияти автохтонии (гурӯҳи тоифаҳои ҳамнаҷод) минтақаҳои шомили вилоятҳои ташаккули халқи тоҷик дар ояндаҳои дур ба шумор меравад. Назари бештар эътирофшуда он аст, ки забонҳои протоэронӣ (ҳиндуориёӣ) ба ҳудудҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ба Тоҷикистон (ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон – М. Ҳ.) дар ҳазорсолаҳои дуввум ва оғози ҳазорсолаи якум то солшуморӣ, дар даврони асри биринҷӣ дар иртибот бо омадани ориёӣҳо (ба ин сарзаминҳо - М. Ҳ.) нуфуз пайдо намуда будаанд. Аммо забони мардуми маҳаллии ҷануби Тоҷикистон, ки ҳисориҳо ба шумор мерафтанд, кадом буд, ба илм маълум нест. Тахмин карда мешавад, ки қаблтар аз ҳама дар Осиёи Миёна дар даврони неолит то замони омадани ориёӣҳо забони гурӯҳи дравидҳо вучуд дошт. Аммо ба таври назариявӣ тахмин кардан мумкин аст, ки ин забон на забони баромадаш ҳиндугӣ, балки забони протоҳиндуевропей буд. Назари имрӯз маъмули ба таври осоишта, бе задухӯрдҳои мусаллаҳона ассимилятсияшудани қавмҳои ҳисорӣ бо қавмҳои зироаткору чорводорро шояд бо ҳамин далел тақвият додан мумкин бошад.

Аз ин лиҳоз назари олими венгер Я. Харматта, ки тахмин менамояд, ки забони сокинони Ҳисор забони то протоэронии

ханӯз ҳам хеле кам омӯхташуда ва дар систематикаи забони муосир чойи худро пайдонакардаи забони гурӯҳи на чандон калони бурушаскҳо мебошад, ки дар Ҷимолой то имрӯз боқӣ мондааст».³⁵⁶ Тавре аз ин ҷо ва дигар сарчашмаҳо дида мешавад, аксаран олимони назардошти ҳаракати омилҳо ва унсурҳои маданияти андроновӣ ба ҷануб, аз ҷумла ба сарзаминҳои Осиёи Миёна тахмин менамоянд, ки то омадани ориёӣҳо дар минтақаҳои мазкур ҳалқияти дигаре ва эҳтимолан дравидҳо сукунат мекардаанд. Он ҳам бошад на дравидҳои ҳиндӣ, балки ҳалқияти дигаре бо номи дравидҳо будаанд. Олимони ҷиҳати тақвияи ин назари худ бештар он чиро ба назар мегиранд, ки дар ҷанде аз маҳалҳои Осиёи Миёна косахонаи сари мушобех ба наҷоди дравидӣ пайдо гардида будааст. Инчунин гӯё дар забони ориёӣҳои Ҳинд тақрибан 20-30 вожаи дравидӣ вучуд доштааст, ки вожаҳои карпас - карбос, курула - кулӯла, корака - кӯрак, кҳала - хилла, чапета - шапотӣ, тӯла (пахта) - тӯла (пашм), данда - дангал, сакала - сук (устухони моҳӣ) каншика - кашк, кута - кӯза, кутӣ - када, гонда - ғунча, кона - кунҷ, палӣ - пал, палак ва ғайра дар ҳамин шумор будаанд. Ба ақидаи баъзе донишмандон, аз ҷумла Т. Барроу (Санскрит) ин вожаҳо баъдан ба забони санскрит ворид гардидаанд. Вале аксари ин вожаҳо имрӯз низ дар шеваҳои забони тоҷикӣ роиҷ ҳастанд ва аз ин рӯ, бояд дар мавриди ориёӣҳиндӣ будани онҳо таҷдиди назар бояд сурат бигирад. Тавре тазаккур гардид, дар кишвари Гомеда кастаҳо (қавмҳои) магадҳа, мрига ва манаса зиндагӣ мекардаанд. Тавре маълум аст, ҳеҷ як муҳаққиқи таърихи даврони бостон кишварҳо ва рӯйдодҳои дар асарҳои ориёӣҳиндӣ тасвирёфтаре қаблан ба сарзаминҳои Осиёи Миёна татбиқ накарда буд ва ҳар маълумоте, ки роҷеъ ба сукунати инсон дар минтақаҳои мазкур ироа мегардид, дар асоси маводи ҳафриётшиносӣ ва ё

³⁵⁶ Коллектив, «История таджикского народа», Душанбе, 1998, с. 114.

бо фарзу тахмин сурат мегирифт. Ҳоло ба шарофати ба водии Ҳисор айният гирифтани яке аз кишварҳои ориёхиндӣ – Гомеда ва бо шаш сарзамини дигар айният ёфтани минтақаҳои ҳамҷаворашон дар илм тағйироти нави бунёдӣ ворид хоҳад гардид. Назари нави нахуст он хоҳад буд, ки ориёӣҳо ба сарзаминҳои Осиёи Миёна аз ҳеҷ кучо наомада, балки зодбуми асливу азалиашон ҳамин сарзаминҳо будааст. Агар маданияти андроновӣ ва тоифаҳои ба ин сарзамин замоне рӯ оварда бошанд, вайро ҳамчун муҳоҷирати тамаддунҳо ва ё қавмҳои алоҳида баррасӣ кардан мумкин асту бас. Инчунин ориёӣхиндуҳо бо қавми дравидҳо танҳо як бор, он ҳам бошад, дар нимқораи Ҳинд бархӯрд дошта будаанду халос. Агар ориёӣҳо аз кадом як сарзамини дигар аввал ба Осиёи Миёна меомаданд, нишониҳои он сарзаминҳо дар осори хаттиашон, ки то кунун маҳфуз мондааст, хатман тазаккур мегардид. Аммо баракс нишониҳои сарзаминҳои нахустини ориёӣҳо Осиёи Миёна, аз ҷумла кӯҳи Меру - қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ кунунӣ ба асотири халқҳои гуногуни дунё гузаштааст. Асотири ориёӣхиндуӣ ба ойинҳои чайнӣ ва буддой таъсири амиқи худро гузошт ва тавассути ойини буддой ба кишварҳои дигар, аз ҷумла Тибет, Хитой, Бирма, Непал, Муғулистон, Япония, Қалмиқия, Якутия... паҳн гардид. Дар асотири чайнӣ ва буддой Чамбу ҳамчун кишвари қисмати миёнаи замин, сарзамини шохони авлоди Бхарат аз ҷумла Бҳоча, Каруша, Калабха ва дигарон тасвир ёфтааст. Дар асотири тибетӣҳо низ аз тири дунё - Меру, ҷазираи Дзамбулинг³⁵⁷, кӯҳи яхи Кайлас, нӯҳ ҷазиракитъа, пандавҳо, Йима, асурҳо ёд шудааст. Мувофиқи асотири муғуӣ дар домани кӯҳи Меру (Сумеру) дарахти ҷаҳонии Дзамбу қад кашидааст, ки меваҳои сабабгори ҷанги миёни эзадон гаштааст. Муғулҳо баъд аз гӯрондани

³⁵⁷ Дзамбулинг – яъне нусхаи Љамбу. Баъзе муъаллифони вожаи «линг»-ро лафзи тибетӣ ва маънояшро «китъа» гуфтаанд. Аммо номҳои «Ховалинг», «Ашалинг», «Сиполинг» ва ғайра далели онанд, ки ин вожа ориётоликист.

акрабояшон дар атрофи гӯр аз сангҳо дувоздаҳ теппача месозанд, ки як навъ ёдкарде аз дувоздаҳ чазираи атрофи Меру будааст. Дар асотири баъзе халқҳои муғулнаҷод бурятҳо манҷуриҳо, олтоиҳо худои осмонҳо Хормуста, Хурмаст, Хирмас, Тюрмас, Қурбусту Уч-Қурбустан ном дорад, ки аз номи Хурмузд баргаштаанд. Дар асотири ойрату калмикҳо низ аз кӯҳи ҷаҳонӣ Меру-ула ёд шудааст, ки ҳамчун сутуни дунё қад кашидааст. Дар самти шарқии ин кӯҳ Коке-тенгис (Уқёнуси кабуд, муқоиса шавад бо Карақул) ҷой дорад. Дарахти ҷаҳонии Замбу дар доманаи кӯҳи ҷаҳонӣ Сумеру мерӯяд. Дар асотири эвенкӣ ду дарёи бузурге номбар мешавад, ки дар радифи ҳамдигар ба самти ҳаракати рушноӣ ҷорӣ шуда, ба як баҳри умумӣ мерезанд. Дарёҳо аз ҷое сарчашма мегиранд, ки дарахти ҳаёт Замбу аз наздикии кӯли Марва рӯидааст. Аз наздикиҳои ин кӯл ҳамчунин чор дарё ба самти ҳаракати рӯшноӣ ҷорӣ шуда, баъд аз ҳафт меандр ба ҳамон кӯл бозпас меоянд. Кӯл дар доманаи кӯҳҳои баланд ҷойгир шудааст. Дарёҳо аз миёни кӯҳпораҳое, ки ба шакли сари фил, букқа, асп ва шеранд, ба поён ҷорӣ мешаванд. Дар асотири кхмерҳо омада, ки дар атрофи кӯҳи Сомеру (Меру) уқёнусест, ки он чор чазира дорад ва яке аз онҳо Чумпуйтвип (Чамбудвип) ном дошта, дар он одамон зиндагӣ мекунанд. Дар болои Сомеру бихишт ҷой гирифтааст ва дар он ҷой махлукҳои зебосурати дарозумр - теводаҳо зиндагӣ мекунанд. Болотар аз онҳо Промҳо - махлукҳое, ки одамон аз онҳо ба вучуд омадаанд, ҷойгоҳ доранд. Дар нахуст ҳам одамон дар замин зиндагӣ мекардаанд, вале барои гуноҳхояшон аз тарафи теводҳо набуд карда шуданд. Он замон ҳафт офтоб заминро сӯзондааст. Баъд обҳезӣ ба амал омадааст. Вакте обҳезӣ фуру менишинад, ба замин ҳашт тан Пром ба сифати посбон фиристода мешавад. Одамон аз ҳамон Промҳо ба вучуд омадаанд. Ҳамчунин асосгузори қадимтарин давлати кхмерҳо Каундиня ҳамчун қаҳрамони насли офтобии Камбу Свайямбхува ва апсараи (мутрибаи)

кӯхи Меру қаламдод шудааст. Дар киссаҳои мардуми Балӣ Гунунг-Агунг ном кӯхи бузурге чой дорад. Вай меҳвари дунё, кӯхи ҷаҳонӣ ва маркази замин номида шудааст, ки бешак асари кӯхи Меру эҳсос мегардад. Дар асотири мардуми ҷазираҳои Ява ин кӯх бо номҳои Меру, Сумеру, Маҳамеру ёд мешавад. Сарзаминҳо ва нахустмеҳани он қавмҳоеро, ки адабиёти ориёҳиндӣ ва ориёрониро эҷод намуда, дар тамаддунҳои минтақаҳои гуногуни дунё саҳмгузори намудаанд, дар ҳудудҳои Осиёи Миёна ва муҳоҷирати онҳоро ба самтҳои гуногун аз ҳамин минтақаҳо бояд суроғ намуд. Он гуна ки назари донишманди забони санскрит Т. Барроу дар мавриди дар Осиёи Миёна аз байн рафтани забони форсӣ (тоҷикӣ) бебунёд аст, назар баъзе муҳаққиқони ғарб дар бораи баъзе масъалаҳои марбут ба таъриху забони ориёӣҳои Осиёи Миёна ҷавобгӯи воқеият буда наметавонад.

Ҳисор дар бомдоди таърих

Тақрибан севуним ҳазор сол пеш як гурӯҳи аҷдоди тоҷикон бо сабабҳои норавшан, шояд бар асари ҷангҳои байниқабилавӣ, сукунатгоҳи худро, ки дар ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона ва минтақаҳои ҳамҷавор воқеъ буд, тарк намуда, ба ҷануб, ба воситаи кӯҳҳои Ҳиндукуш ба водие, ки ҳоло Панҷоб ном дорад, муҳоҷират карданд. Онҳо, ки имрӯз бо номи ориёҳиндуҳо машҳуранд, асарҳои «Ригведо», «Маҳабҳарата», «Пурон»-ҳо ва ғайраро ҳамроҳ бо худ бурданд, ки таърихи эҷоди онҳо аз 3 то 8 ҳазор сол пеш аз ин тахмин гардидааст. Ҷиҳати ҳаққи меросдорӣ агар имтиёзи ҳиндуҳо дар ҳифзу нигоҳдошти ин ёдгориҳо бошад, имтиёзи тоҷикон дар он аст, ки асарҳои мазкур дар сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва минтақаҳои атрофи он эҷод гардидаанд. Аз ин лиҳоз дар ин асарҳо ҷуғрофиёи Осиёи Миёна, аз ҷумла сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон ва

минтақаҳои ҳамҷаворашон мавриди тасвир қарор гирифтааст.

Дар яке аз ин асарҳо «Маҳабҳарата» омадааст, ки дунё (албатта, дунёи орёӣ дар назар аст – М.Ҳ.) аз ҳафт кишвар (ҳафт двипа, яъне қазира ва ё қитъа – М.Ҳ.), иборат аст, ки дар маркази онҳо кӯҳи Меру қад кашидааст. Дар «Сабҳапарва» номи ин кишварҳо ё қитъаҳо Ҷамбу, Куша, Шака, Краунча, Шалмалӣ, Гомеда ва Пушкара гуфта шудааст. Қитъа-қазираҳо дар ихотаи баҳрҳо воқеъ гашта будаанд, ки онҳо баҳрҳо ё укёнусҳои Шӯр, Шир, Чурғот, Равған, Ширази Найшакар ва Дӯғ ном доштанд. Қитъа-қазираи Гомеда Плакша ва Апарагодан низ ном дорад, ки тибқи шарҳи «Пурон»-ҳо ва «Сабҳапарва» дар самти ғарбии қуҳи Меру (Исмоили Сомонӣ – М.Ҳ.) воқеъ гаштааст. Бояд гуфт, ки 10-15 ҳазор сол пеш аз ин сатҳи кӯҳҳои Осиёи Миёна тақрибан 700-800 метр аз ҳолати кунуниашон пасттар буда, дар он даврон аксарияти ин минтақаҳоро баҳру кӯлҳо фаро мегирift. Аз ин лиҳоз хушкӣ миёни ин баҳрҳо қитъа ё қазира ном дошт...

Мутобиқи ташреҳоти асарҳои мазкур қитъа ё қазираи Плакша – Апарагодан - Гомеда дар самти ғарбии қуҳи Меру (Сумеру) дар соҳили дигари баҳри Шӯр (ниг. М.Ҳотам «Устураи Помир», Ҷумҳурият, №№ 4-7, январи 2014) воқеъ гашта будааст. Вайро баҳри Шири (ширази Найшакар - Икшу) ихота карда будааст. Апарагадан, ки маъноаш чарогоҳҳои ғарбӣ ё қитъаи ғарбӣ будааст, дар самти ғарбии Ҷамбудвипа (Помир - М.Ҳ.) воқеъ гардида, шакли мисли моҳи пурра мудаввар ва ранги сурх доштааст. Тибқи таҳлилоти ва муоинаи акси кайҳонии Ҳаритаи маҳал маълум мешавад, ки Гомеда минтақаҳои кунунии Хатлону Ҳисор, шимолу шарқи Афғонистон ва водии дарёи Сурхондарёро дар мегирiftааст. Дар луғатҳои забони санскрит Гомеда ба маъноҳои шоҳи моҳиҳо, қурбонӣ кардани гов, номи санги қиматбаҳо, ченаки андоза ифода гардидааст.

Аллома Абу Райҳон Берунӣ дар асараш «Ал-Ҳинд» дар бораи ҳафт двипа – кишвари ориёҳиндӣ маълумот дода, аз ҷумла, чунин навиштааст: «Баъд аз он ҷазираи шашум Гомеда-двипа воқеъ гаштааст, ки тибқи навиштаи «Матся-пуран» онро ду кӯҳи бузург ихота кардаанд. Яке аз онҳо Сумана ном дошта, рангаш мисли қир сиёҳ аст ва қисмати зиёди ҷазираро дар бар мегирад. Кӯҳи дигар Кумуда (ном дошта), баланд ва рангаш заррин аст. Дар ин кӯҳ (ғиёҳҳои) шифобахш мерӯянд. Дар ин ҷазира ду шоҳигарӣ вучуд дорад. Тибқи навиштаи «Вишну пуран», сокинони ҷазира (кишвар) хайрхоҳу хушахлоқ буда, гуноҳ содир намеkunанд ва ба Вишну ибодат менамоянд... Иқлими ҷазира он қадар хушбоду ҳаво ва гуворост, ки бошандагони бихишт ҳар сари чанд вақт барои тафреҳ ба ин ҷо меоянд».³⁵⁸

Тавре дар иқтибоси А. Берунӣ зикр шудааст, яке аз кӯҳҳои сарзамини Гомеда Сумана ном дошта, мисли қир сиёҳ будааст. Яъне ин кӯҳ ба кӯҳҳои самти шимоли ғарбии водии Ҳисор айният мегирад. Ин кӯҳ ҳоло ҳоло низ Қаротоғ, яъне Сиёҳкӯҳ ном дорад. Яъне Сумана номи кӯҳ буда, номи водӣ ва яке аз кишварҳои он низ аз ҳамин ҷо бар омадааст. Дар «Пурон»-ҳо кӯҳи дигари ин водӣ Кумуда номида шудааст. Тибқи маълумоти Бартолд яке аз шохобҳо ва кӯҳи сарчашмаи руди Қаротоғ Кум ном дошта, ба эҳтимол ихтисоршудаи Кумуда бошад.

Агар дар иртиботи ин масъала ба сарчашмаҳои гуногуни хитой ва форсӣ ва арабии асрҳои VI-X назар афканем, дар қисмати шарқии водии Ҳисор мавҷудияти кишваре бо номи Кумит зикр шудааст, ки роҷеъ ба мавқеияти ҷуғрофӣ ва номи он назари донишмандон яқсон нест. Омӯзиш ва таҳлили мавзӯи нишон медиҳад, ки ин кишвар ва кишвари дар адабиёти ориёҳиндӣ бо номи Гомеда зикргардида айнаи ҳам будаанд. Бори аввал номи ин мулкро сайёҳ ва зоири хитой

³⁵⁸ Берунӣ Абу Райҳон, «Ал-Ҳинд», боби XXIV.

Сюань-тсзянь, ки соли 630 ба Осиёи Миёна сафар карда буд, дар шакли ба асл Гомеда наздик - Кумито зикр кардааст. Ин сайёҳ Кумиторо дар қатори 27 давлате номбар кардааст, ки аз ҳайати давлати Тахористон чудо шуда будаанд. Кумитро баъзе муаррихон Кумед, Кумич, Кумито ва ғайра гуфта, дар мавриди мавқеияти он ихтилофи назар намудаанд. Дар навиштаҳои олимони халқҳои даврони гуногун - Марин Тирский, Птоломей (асри II), Ибни Руста, Ибни Хурдодбех, Қудума, Истаҳрӣ, Ибни Ҳавқал, Яъқубӣ, Е. Шаванн, Н. Северцов, Вивьен де сен Мартен, Г. Юль, Г. Роулинсон, В. Томашек, И.П. Минаев, А. П. Федченко, Н. А. Маев, И. В. Мушкетов, Аристов Н.А., Туманский В. Минорский, В. Бартолд, Н. Кисляков, Бобочон Ғафуров ва дигарон дар бораи мавқеияти ҷуғрофӣ ва хусусияти ин кишвар назарҳои гуногун пешниҳод гардидааст. (Дар ин бора ниг. М. Ҳотам «Ҳисор дар бомдоди таърих», «Ирфон», 2012)

Тибқи маълумоти Сюан-тсзан «мулкҳои Kiu-mi-tho аз шарқ ба ғарб 2 ҳазор ли ва аз ҷануб ба шарқ ба масофаи 200 ли қад кашидаанд. Вай дар миёнаи кӯҳҳои Бузурги Тсунлин воқеъ гаштааст. Давродаври марказаш 20 лиро ташкил медиҳад. Дар ҷануби ғарбӣ бо дарёи Po-tsou ҳамхӯдуд аст; дар ҷануб бо мулкҳои Шиқини ҳамҷавор аст».³⁵⁹ Сайёҳи хитой ҳамчунин аз Тами (Тирмиз), Чағониён (Дехнав), Ҳолумо (Аҳорун), Шумон (Суман - Ҳисор), Кйо-хо-йен-на (Қубодиён? – М.Ҳ.), Хуша (Вахш), Хотуло (Хатлон) ва дигар мулкҳо ёдоварӣ кардааст. Аристов меоварад, ки сайёҳи хитой худ аксари ин кишварҳоро ба ҷашм надида, дар бораи онҳо аз рӯи нақлҳо маълумот додааст. Аз ҳамин рӯ, дар бисёр лаҳзаҳо саҳву иштибоҳ рух додааст.

Тавре зикр гардид, ҳарчанд назари олимони муҳаққиқон роҷеъ ба мавқеияти ҷуғрофии Кумит – Гомеда яқсон нест, аммо он мавқеиятҳо аз ҳам дар фосилаи начандон дур ва дар

³⁵⁹ Memoires ets.1, p.27.

хамчаворӣ воқеъ гаштаанд. Аксари назарҳо ба ҳудудҳои кунунии поёнии водии Рашт, Норак, ҳавзаи дарёи Кофарниҳон ва дигар минтақаҳои Ҳисору Хатлон мувофиқат менамоянд.

Ҳамчунин шояд чанд гоҳе нуфузи ин кишвар ба минтақаҳои Ванчу Шуғнон ва Дарвоз паҳн шуда бошад, зеро дар чанд сарчашма Кумид дар ин минтақаҳо низ зикр гардидааст. Вале ин минтақаҳо дар нахуст дар шумори Кумито (Гомеда) буда наметавонистанд, зеро онҳо сарзаминҳои қитъаи Чамбу ба шумор мерафтанд. Аз кумоихо ё кумичиҳо ном қавме дар «Шоҳнома» чанд дафъа ёдоварӣ ба амал омадааст.

Дар аксари сарчашмаҳо дар бораи давлате бо номи Шумон низ тазаккур рафтааст. Ин ном ба шаклҳои Шумон, Шомон ва баъдҳо Шодмон низ ифода гардидааст. Имрӯз ибораи Ҳисори Шодмон дар байни мардум мураввач аст. Бояд гуфт, ки ин ном – Ҳисори Шодмон дар асл маънои қалъаи Шодмон (Шумон, Суман)-ро дошта будааст. Яъне хангоми Ҳисори Шодмон гуфтан танҳо қалъаи он дар назар дошта мешудааст. Баъдҳо маънои ҳисор – қалъа ҳамчун номи минтақа ва водӣ нуфуз намуда, доираи истеъмоли Шодмон-Шумон-Суманро маҳдуд намудааст. Бояд гуфт, ки Шумон шакли баргашти вожаи Сумана мебошад, ки дар «Пурон»-ҳо ва «Ал-Ҳинд»-и Абӯрайҳони Берунӣ зикр гардидааст. Дар луғатҳои санскрит доир ба маънои Сумана ва муродифҳои он чунин шаклҳо зикр гардидаанд: *su tapa* – сумана - зебо, нозанин, дилрабо, номи якчанд гул - садбарг, суман-ёсуман, гули довудӣ (хризантема), номи ҳамсари Рама; *su manas* – суманас - хайрхоҳ, озода, гуворо, хуш, доно, номи якчанд растанӣ, номи дастаи эзадон; *su manaska* - суманаска – болидарӯх – хурсанд; *su manasya* – суманасйа - неку, шодмон; *su mani* – суманӣ - некиву хайрхоҳӣ қардан; *su manman* – суманман - орзуҳои нек, пиндори нек. Бояд гуфт, ки вожаҳои мазкур аз ду қисмат иборат буда, ҳар як дорои

маъноӣ ҳос мебошанд. Вожаи су ба маъноӣ хеле, аз ҳад зиёд, болотар аз ҳама ва ғайра ифода шуда, ба қисматҳои ба ин вожа пайвастшаванда сифати дараҷаи олии мебахшад. Вале худ вожаи су дар як силсила вожаҳо, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд, ба шакли хуш, хуб баргашт намудааст. Қисмати дуввуми вожа -ман ё -мана низ ба маъноҳои зиёде омада бошад, ҳам маъноӣ асосии он маниш, ният, орзу омор, хайрхоҳӣ дӯстдорӣ ва ғайра мебошад. Ҳамин вожаи Суман баъдҳо ба шакли Ҳумон баргашт, ки яке аз қаҳрамонҳои «Шоҳнома» чунин ном дорад. Вожаи ғарбии гуманизм аз вожаи суман - ҳуман шакл гирифтааст, ки ҳоло ба шакли башардӯстӣ тарҷума мешавад. Суман инчунин ба шакли «гумон» баргашт, ки маъноаш андешаи неқ аст. Воқеан маълум нест, ки тасодуф ё воқеият бошад, аммо вожаи Шодмон, ки дар таркиби Ҳисори Шодмон ба ҷои Суман мавриди истифода қарор гирифт, муродиф ва ҷавобгӯи яке аз маъноҳои асосии вожаи Суман - неқӯӣ, шодмонӣ, хурсандӣ аст, тавре болотар ишора рафт...

Далели дигари сарзамини орёҳиндии Гомада будани водии Ҳисор он аст, ки дар ин ҷо яке аз шоҳони муқтадири сулолаи қамарии Бхаратиҳо Сомварон - Шамбарон ва писарони вай ҳукмравой кардаанд. Тавре маълум аст, дар замони рӯйдодҳои «Шоҳнома» ва то асрҳои 8-10 яке аз номҳои минтақаи водии Ҳисор Ҳомоварон буд. Бояд гуфт, ки Сомварон ва Ҳомоварон ба як маъно зоҳир шуда, аз решаи сома - ҳома ва қисмати -варон таркиб ёфтаанд. Дар забони қадим як силсила вожаҳо вучуд доранд, ки дар онҳо овозҳои с ва з ба шаклҳои ш, ҳ, х ва ғайра баргаштаанд. Сома - ҳома, зотар - хотар, Синд - Ҳинд, сапта - ҳафт ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Сома ҳамчунин номи яке аз эзадони орёҳиндӣ буда, муваққали самти шарқи шимоли мебошад. Сома номи нӯшобаи муқаддаси орёҳиндуҳо низ буда, дар замони «Авесто» ба шакли ҳома баргашт, ки номи гиёҳ ва ҳамчунин нӯшобаи муқаддаси орёириҳои ба шумор мерафт. Бояд

гуфт, ки вожаи моҳ баргашти шакли сомаи ориёиҳиндӣ ва хом(а)-и ориёиэронӣ мебошад. Ҳамин тариқ, азбаски сулолаи шоҳони ориёиҳиндӣ сулолаи қамарӣ – моҳтобӣ, яъне сомӣ буд, номи Сомварон ин маъноро низ дошт.

Далели дигари баргашти Сомварон ба Ҳомоварон он аст, ки номи дигари шоҳ Сомварон Шамбарон буда, ба эҳтимоли қавӣ деҳаи Шамбарӣ ба номи ӯ тасмия шудааст. Ин шоҳ дар шачараи сулолаи шоҳ Пуру ба тариқи Бҳарата – Бҳуманю – Сукотра – Хастин - Викунтх - Ачамидҳа - Сомварон, Шамбарон зикр шудааст. Дар «Маҳабҳарата» дар ин бора омадааст: «...Писари Рикша Сомварон ном дошт, ки пояи давлату сулолаи ту буд, эй шоҳ... Он гоҳ ҳамсари боақлу адаби Сомварон Саури писаре зоид, ки ӯро Куру номида, вориси тоҷу тахт намуданд». Баъд аз ҳамин авлод шоҳзодаи дигаре ба дунё меояд, ки ӯро Панду ном мегузоранд. Писарони Куру Кавравҳо ва писарони бародараш Панду Пандавҳо номида мешуданд. Шаидитарин ҷанги миёни қабилаҳои орёӣ, ки 18 рӯз идома ёфта, иштирокчиёни он аз ҳар ду тараф саросар кушта мешаванд, дар замони ҳукмронии онҳо ба амал меояд. Ин муҳориба бо номи муҳорибаи Курукшетра машҳур аст. Муҳаққикони таърихи ориёиҳо А. Виноградников ва С. Жарникова санаи рӯйдоди ин ҷангро соли 3200 то солшуморӣ гуфтаанд³⁶⁰. Тибқи маълумоти С. Жарникова замони зиндагии шоҳони сулолаи қамарии орёиҳиндуҳо, аз ҷумла Сомварон дар ҳазораҳои 6-4 пеш аз солшуморӣ тахмин шудааст. Баъзе олимони дигар оғози сулолаи қамарии ин гурӯҳро аз солҳои 1800-1500 то солшуморӣ медонанд. Бояд зикр намуд, ки ин муҳаққикон ҷойгоҳи ин муҳорибаи бузургро дар сарзаминҳои аврупоии Россия қаламдод кардаанд, вале тавре воқеият равшан мешавад, он ҷойгоҳ сарзаминҳои Осиёи Миёна будааст. Назари дар Ҳиндустон амалӣ шудани он низ вучуд дорад.

³⁶⁰ Виноградников А., Жарникова С. «Восточная Европа как прародина индоевропейцев».

Жарникова дар бораи санаи ин рӯдодҳо менависад: «Аммо ин рӯйдодҳо кай ба амал омада буданд? Шоҳигарии Сомварон тибқи солномашумории дар «Маҳабҳарата» зикршуда ба ҳазораҳои 6-4 то солшуморӣ баробар меояд».³⁶¹

Шоҳони орёҳиндии сулолаи қамарии Чандраванса, Сомаванса аз қадимтарин шоҳони аҷдоди муштаракӣ хиндуҳо, ирониҳо, тоҷикон ва дигар халқиятҳои ориёӣ буда, дар сарзаминҳои кунунии Осиёи Миёна - водии Фарғона, қисмати ғарбии Хитой, минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, аз ҷумла дар водии Ҳисор ҳукмронӣ кардаанд. Дар шумори шоҳони сулолаи қамарӣ Шамбарон – Сомварон (Ҳомоварон) дар қойи 26 қарор дорад ва дар сурати ҳатто аз соли 1800 (тибқи назари баъзе донишмандон – М.Ҳ.) то солшуморӣ оғоз шудани солномаи сулолаи мазкур замони ҳукмронии ин шоҳ 3500 сол пеш аз инро ташкил медиҳад. Дар нисбати замони зиндагии шоҳи мазкур ду сана - ҳафт ҳазор ва се ҳазору панҷсад сол пеш аз ин арзи вуҷуд менамояд. Муайян намудани санаи дақиқи ин рӯйдодҳо таҳикоти махсус меҳодад.

Номи Шамбарон – Сомварон, ки тибқи қоидаи баргашти овозӣ ба Ҳомоварон баргашта, ҳамчун номи кишвар то асри 10 дар водии Ҳисор боқӣ монд. Дар асарҳои Ибни Хурдодбех, М.М. Дяконов, Н. Неъматов ва дигар муаррихон аз мавҷудияти Ҳомоварон дар водии Ҳисор зикр шудааст. Дар «Шоҳнома» аз кишвари Ҳомоварон ва пойтахти он Шоҳа, ки ҳоло дар ноҳияи Ҳисор бо номи Шоҳон вуҷуд дорад, суҳан рафтааст.

Мувофиқи назари олимони муҳаққиқи маданиятҳои бостон, ба истилоҳ маданияти Ҳисор ба ҳазораҳои 7-2 то солшуморӣ мансубият мегирад. Тавре маълум аст, ёдгориҳои маданияти Ҳисорро соли 1948 А.П. Окладников кашф кардааст. Солҳои гуногун дар маҳалҳои алоҳида А.П.

³⁶¹ Њамон ӯ.

Окдадников (Кӯҳи Булиён), В.А. Ранов (Тутқавул), А.Х. Юсуфов (Сои Сайёд) ва дигарон ҳафриёт гузаронданд. Маданияти Бешкент, ки ин маҳал низ дар шумори сарзаминҳои Гомеда мансуб буд, аз қадимияти сукунати инсон дар ин минтақа шаҳодат медиҳад. Муҳаққиқи таърих ва асотири орёӣ, донишманди маъруфи иронӣ Меҳрдоди Баҳор низ дар мавриди маданияти Ҳисор гуфтааст: «Ин фарҳанг (фарҳанги андроновӣ – М.Х.) ҳамчунин ба ғарб (аз сарзаминҳои кунунии Қазоқистон, Қирғизистон, водии Фарғона – М. Х.) ба сӯи дараи руди Вахш, аз шоҳаҳои Омударё, ки аз назари фарҳангӣ дунболае аз фарҳанги Балх ба шумор меомад, ҳаракат кард. Дар дараи Бешканд, (Бешкент М.Х.) дар ғарби руди Кофарниҳон, дар Тоҷикистон, ғӯристон пайдо шудааст, ки мутааллиқ ба асри мафрағи андроновӣ аст».³⁶²

Олимон оғози ҳазораи 6-ум то солшуморию ба давраи охири асри санг – неолит мансуб донистанд, ки вижагиҳои он зироату чорводорӣ ва таҳияву ҳифзоти маҳсулоти хӯрокворӣ ба шумор мерафтааст. Дар оғози ҳазораи шаш олотҳои гуногунсоҳаи сангин ба вучуд омаданд. Кулолӣ низ дар маданияти Ҳисор аз оғози ҳазораи 6 то солшуморӣ мавриди истифода қарор доштааст. Вале бояд гуфт, асри санг ин асри санг набуд, асри инсонҳое буд, ки дар рӯзгори худ бештар олоти сангиву чӯбӣ ва сафолиро истифода мебарданд, шаклҳои гуногуни идораи қавмиву ҷомеавӣ доштанд, тибқи расму оин ва қонунҳои ҳоси ҷомеавии худ зиндагӣ мекарданд. Даврони санг, тавре аз баррасии бозёфтҳои ҳафриётшиносии маданияти Ҳисор ошкор мегардад, давроне буд, ки инсон алаққай инсонии эҷодкор, мазҳабӣ ва худопараст буд. Қобили таваҷҷуҳ аст, ки ҳанӯз дар бомдоди таърих сокинони ин сарзамин Худоро ҳамчун офаридгори яққаву ягона мешинохтанд. Дуои

³⁶² Меҳрдоди Баҳор, «Пажӯише дар асотири Эрон», Теҳрон, 1381, с. 387.

сокинони срзамини Гомеда (Плакша-Апарагодан) чунин буд: «Эй шамъу чароғи осмонӣ, эй чашми Ҳамабин, болои сари мо дурахшон бош ва бар мо рушании ҳимоят эҳдо намо. Бодо, ки (Худои –М.Х) Ягона бар мо меҳрубонӣ намояд ва дуоҳои моро иҷобат гардонад. Ў – қадимтарин аст, Ў – зиндагиву марг аст, Ў дили тамоми мавҷудот аст. Дар Ўст рушаниву зулмат, қонун ва бенизомӣ. Ў хайрҳои бандагон ва ҷазои осӣён аст».

Тибқи назари муаллифони китоби «История таджикского народа» давраи неолит давраи бавучудоии ҷамоаҳои қавмӣ ба шумор меравад. «Баррасии маданиятҳои Ҷайтун, Калтаманор ва Ҳисор имконият медиҳанд, тахмин карда шавад, ки маданиятҳои номбаршуда на танҳо умумияти таърихӣ-маданӣ, балки ташаккулёбии қавмӣ низ ба шумор меравад. Аз ин нигоҳ бо боварӣ гуфтан мумкин аст, ки умумияти қавмӣ Ҳисор дар асри сангии ҳудудҳои Тоҷикистон нахустин умумияти автохтонии (гурӯҳи тоифаҳои ҳамнаҷод) минтақаҳои шомили вилоятҳои ташаккулёбии халқи тоҷик дар ояндаҳои дур ба шумор меравад. Назари бештар эътирофшуда он аст, ки забонҳои протоирионӣ (ҳиндуорӣ) ба ҳудудҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла ба Тоҷикистон (ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон – М. Ҳ.) дар ҳазорсолаҳои дуввум ва оғози ҳазорсолаи якум то солшуморӣ, дар даврони асри биринҷӣ дар иртибот бо омадани ориҳои (ба ин сарзаминҳо - М. Ҳ.) нуфуз пайдо намуда буданд. Аммо забони мардуми маҳаллии ҷануби Тоҷикистон, ки ҳисориҳо ба шумор мерафтанд, қадим буд, ба илм маълум нест. Тахмин карда мешавад, ки қаблтар аз ҳама дар Осиёи Миёна дар даврони неолит то замони омадани ориҳои забони гурӯҳи дравидҳо вуҷуд дошт. Аммо ба таври назариявӣ тахмин кардан мумкин аст, ки ин забон на забони баромадаш ҳиндугӣ, балки забони протоҳиндоевропой буд. Аз ин лиҳоз олими венгер Я. Харматта, тахмин менамояд, ки забони сокинони Ҳисор забони то протоирионии ҳанӯз ҳам

хеле кам омӯхташуда ва дар систематикаи забони муосир
чойи худро пайдонакардаи забони гурӯҳи на чандон калони
бурушаскҳо мебошад, ки дар Ҳимолой то имрӯз боқӣ
мондааст».³⁶³

Тавре аз ин ҷо ва дигар сарчашмаҳо дида мешавад,
аксаран олимон бо назардошти ҳаракати омилҳо ва унсурҳои
маданияти андроновӣ ба ҷануб, аз ҷумла ба сарзаминҳои
Осиёи Миёна тахмин менамоянд, ки то омадани орёҳо дар
минтақаҳои мазкур халқияти дигаре, эҳтимолан дравидҳо,
сукунат мекардаанд. Он ҳам бошад на дравидҳои ҳиндӣ,
балки халқияти дигаре бо ҳамин ном будаанд. Олимони
ҷиҳати тақвияи ин назари худ бештар он ҷиро ба назар
мегиранд, ки дар ҷанде аз маҳалҳои Осиёи Миёна косаҳои
сари мушобех ба наҷоди дравидӣ пайдо гардида будааст.

Бояд гуфт, ки то ин дам кишварҳо ва рӯйдодҳои дар
асарҳои орёиҳиндӣ тасвирёфта, аз ҷумла 7 кишвар, ба
сарзаминҳои Осиёи Миёна татбиқ наёфта буд ва ҳар
маълумоте, ки роҷеъ ба сукувати инсон дар минтақаҳои
мазкур ироа мегардид, дар асоси маводи ҳафриётшиносӣ ва ё
бо фарзу тахмин сурат мегирифт. Ҳоло ба муносибати ба
водии Ҳисор ва минтақаҳои атрофаш айният гирифтани яке
аз кишварҳои орёиҳиндӣ – Гомеда (Плакса-Апарагодан) ва бо
шаш сарзамини дигар айният ёфтани дигар минтақаҳои
Осиёи Миёна дар илм тағйироти нави бунёдӣ ворид хоҳад
гардид. Назари нави нахуст он хоҳад буд, ки ориёҳо ба
сарзаминҳои Осиёи Миёна аз ҳеҷ ҷуҷо наомада, балки
зодбуми асливу азалиашон ҳамин сарзаминҳо будааст. Агар
маданияти андроновӣ ва тоифаҳои ба ин сарзамин замоне рӯ
оварда бошанд, вайро ҳамчун муҳочирати тамаддунҳо ва ё
қавмҳои алоҳида баррасӣ кардан мумкин асту бас. Тавре
маълум аст, маданияти андроновӣ низ маданияти ориёӣ буд.
Инчунин ориёиҳиндуҳо бо қавми дравидҳо танҳо як бор, он

³⁶³ Коллектив, «История таджикского народа», Душанбе, 1998, с. 114.

хам бошад, дар нимқораи Ҳинд бархӯрд дошта будаанду халос. Баъдан бояд гуфт, ки мавҷудияти қавмҳои ғайриориёӣ дар ҳудудҳои Тоҷикистони ҷануби ғарбӣ ва Тирмизи кунунӣ ва атрофи он дар сарчашмаҳои ориёӣ зикр гардидааст. Бозёфти косахонаҳои сари нажоди ба ном «дравидӣ»-ро дар минтақаҳои мазкур ба ҳамон қавмҳо мансуб доништан сахех меояд. Агар ориёӣ аз кадом як сарзамини дигар аввал ба Осиёи Миёна меомаданд, нишониҳои он сарзаминҳо дар осори адабиву таърихиашон, ки то кунун маҳфуз мондааст, хатман тазаккур мегардид. Аммо, баръакс, нишониҳои сарзаминҳои нахустини ориёӣ Осиёи Миёна ба асотири ва динҳои халқҳои дигари дунё гузаштааст.

Мутобиқи навиштаҳои адабиёти ориёӣ нахустодами ориёӣ ҳазрати Ману (ки бо ҳазрати Одам ва Каюмарс яке доништа мешавад - М.Ҳ.) дар ҳамин минтақаҳо нузул намуда, насли одамро густариш дод. Яке аз писарони ӯ Прияврата ва наберааш Идҳмачиҳ ҳокимони нахустини сарзамини Плакша - Гомеда будаанд. Идҳмачиҳва қитъаро ба ҳафт қисмат чудо карда, бо номи фарзандонаш номгузорӣ кардааст.³⁶⁴ Гуфта мешавад, ки дар оби муқаддаси рудҳои ин сарзамин ғусл намуда, ё фақат ба обҳои онҳо ғўттавар гардида, ҳар як бандаи миранда метавонад тамоми гуноҳҳои худро шуста созад. Сокинони қазира ҳазор сол умр мебинанд. Ҳамаи онҳо мисли эзодон зебоянд ва ҳамчунин мисли эзодон танҳо як бор фарзанд ба дунё меоранд. Сюан-тсиян мавҷудияти забони санскрит, алифбои махсус ва адабиёти бойро дар водии Ҳисор зикр кардааст. Мутобиқи навиштаҳои дини Бонпо, ки осори он дар Тибет маҳфуз мондааст, дар кишвари Тоҷик, ки аз се як ҳиссаи ҷаҳони ҳамон замон маълумро дар бар мегирифтааст, мардум ба забони эзадони Свастикаи ҷовидон ҳарф мезадаанд. Дар навиштаҷоти мазкур дар бораи мавҷудияти забони санскрит ва ҳатту алифбои махсус дар ин

³⁶⁴ Шримад Бъагаватам 5.2 Боби 20. Сохти замин.

водӣ сухан рафта, зикр гардидааст, ки дар навишти ин хат ҳарфҳои хурд ва калон, ки ба алифбои ибтидоии «spings-so» асос ёфтаанд, истифода карда мешавад. Ин ҳарфҳо шаклҳои гуногуни зиёде дошта, намунаи чунин алифборо пайдо кардан душвор будааст. Ин шакли алифбо дар ҳар сурат дар асоси кадом алифбои ибтидоии осмоние ташкил ёфта, алифбои оддӣ ва кашфи заминӣ набудааст...

Ғарм

Ғарм номест, ки нуфузаш дар тӯли чандин асрҳо барои тамоми водии дар гузаштаи на чандон дур – Қаротегин ва ҳоло Рашт мансубият дошт. Дар гузашта ин водӣ бештар бо номи Қаротегин муаррифӣ мегардид, баъдҳо номи қадимтари ин водӣ - Ғарм низ дар баробари номи Қаротегин нуфуз намуд ва пас аз тасаллут шудани ин водӣ аз ҷониби аморати Бухоро истилоҳи «Бекигари Ғарм» мураввач гардид. Дар даврони шӯравӣ «Вилояти Ғарм низ» як гуна тақлиди минтақавӣ ба сохти идории аморат ба шумор мерафт. Вале Ғарм ҳамчун номи маҳал – шаҳраки алоҳида низ вучуд дорад, ки, тавре баъдан маълум хоҳад шуд, таърихи хеле қадим дошта будааст. Роҷеъ ба таърихи бунёди шаҳраки Ғарм ва маънои луғавии он ҳеҷ гуна назари илмие вучуд надорад.

Номи Ғарм ба шаклҳои гуногун дар адабиёти юнонии асри 4 то солшуморӣ, адабиёти хитойии асрҳои 5-7, адабиёти форсии асри 11 ба шаклҳои овоии гуногун зикр гардидааст. Роҷеъ ба Ғарм ва адабиёте, ки дар бораи ин маҳал ишора ё тазаққурот ба амал омадааст, бори аввал муаррих Н. А. Кисляков дар китоби «Очерки по истории Каратеги́на» маълумот дода, назари муҳаққиқони гуногунро ҷамъбаст намудааст. Вале мутаассифона, ӯ низ дар шинохти ҷуғрофиву таърихӣ ин ном хулосаи муайянеро пешниҳод накардааст. Ин муҳаққиқ дар китоби мазкураш чунин

овардааст: “...Юль приурочивает к главному городу Каратегина Гарму Но-lu-mo Сюань-цзяна, а Аристов утверждает, что Kiy-mi-t.o Сюань-цзяна тождественно с именем владения Гуй-ми Танской династии, “занимавшего... приблизительно, местность Каратегина”. Этот последний автор пытается также сопоставить китайский термин Хюми ханьских времён с городом Гармом. Отождествление владения Гуй-ми с Гармом делал также и Грум Гржимайло...”

Кисляков баъди зикр намудани фикрҳои гуногуни олимони муаррих дар ин маврид меоварад, ки: “Все эти сближения, по видимому, не могут быть польностью доказаны и научно обоснованны”.

Сайёҳи хитой Сюан-цзань, ки соли 630 ба Осиёи Миёна сафар карда буд, роҷеъ ба давлатҳои минтақаҳои кунунии Тоҷикистони ҷанубӣ маълумоти пурарзише додааст. Бино бар маълумоти ӯ Тохаристон бо сабаби муноқишаҳои ҳокимон ба 27 давлати алоҳида тақсим шуда, ба итоати туркҳо даромада буд. Дар қатори номи он давлатҳо номҳои Чағониён, Ҳолумо, Шумон, Хутало Кумито низ оварда мешаванд ва бархе олимон, аз ҷумла Н.А. Кисляков Ҳолумо ва Кумиторо ба вилоятҳои Қаротегин нисбат додаанд.

Бичурин (Собрание сведения...) роҷеъ ба мулкҳои, ки тақрибан дар ҷойи кунунии Ғарм воқеъ бошанд, бо номҳои Гуйми, Гуйми, Хюми, чанд мисолро зикр намудааст, ки чанде аз донишмандон онҳоро ба Ғарм айнӣят додаанд. «Аз Шаншан ба воситаи кӯҳҳои Пиёзӣ ду роҳ ба кишварҳои ғарбӣ мебарад... Аз Юй-мин ба воситаи роҳи Шаншан Гуймо ва Цзингюе то Гуйми 3000 ли мебошад.» (ҷ. 1) Мулки Гуйми дар кӯҳҳо, дар шимолу шарқи Тухоло воқеъ гаштааст; аз ҷанубаш дарёи Сиёх ҷорист. Ҳокимаш аз хонаводаи тукюескии Яньто мебошад. Дар соли шонздаҳуми ҳукмронии Чжен-гуань, 642, вай ба Дарбор сафир эъзом намуд; ҳангоми ҳокимияти Кхай-юань 713-741, рақосаҳои

туркистониро фиристод. Ҳоким Налоянъ бисёр шикоят карда буд, ки ҳокими дашиҳо ба вай андозҳои гарон фармудааст. Писари Осмон ба вай ҷавобҳои таскиндиҳанда додааст. Дар замони ҳукумати Тхянь-бао, 742-755, ҳоким Исилан-Хэугин боз ба ӯ асп фиристода буд. (ҷ. 2, саҳ. 324) «Юечжиҳои бузург. ...Вақте Хонаводаи Юечжи аз ҷониби хунҳои хароб гардид, вай ба Дахя муҳочират намуд ва кишвараш ба панҷ хонигарӣ тақсим шуд: Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хисйе ва Думи. Баъди андаке зиёда аз сад сол хони Гуйшуан Киотсюкко чор хонигарии дигарро ба иттиҳоди худ дароварда, худро ҳокими Гуйшуан эълон кард... Баъди вафоти ӯ писараш Янгаочжен ба тахти шохӣ нишаст.» (ҷ. 2., саҳ. 227) Тазаккури вожаҳои «Хюми» ва «Гуй-ми» дар сарчашмаҳои хитойӣ ва айниятдиҳии онҳо аз ҷониби чанде аз донишмандон ба Ғарм аз лиҳози овозгардонӣ ва мавқеияти ҷуғрофӣ саҳеҳ менамояд.

Маънои Ғарм низ дар луғатҳо ва аз тарафи олимони чанд маъно тахмин шудааст, ки нахчир, хашму ғзаб, кӯҳ, гуле бо номи «ғармаш» (гули хайрӣ) ва ғайра дар ҳамон шуморанд. Вале, гумон меравад, ҳеҷ яке аз ин маъноҳо асли маънои Ғармро дода наметавонанд, зеро номи маҳалҳо ва мавзеоҳо дар даврони қадимии орейӣ вазҳи тасмийи мушаххасе доштаанд. Аксар калимаҳои қадимае, ки дар таркиби худ вожаи “ғар” доранд, маънои кӯҳро доштаанд ва ин “ғар” ва “ғара” аз вожаҳои авастии “ҳара” ва “гаири” ба шакли талаффузи суғдӣ баргаштаанд. Мувофиқи шаҳодати баъзе мадракҳо тақрибан дар аввалҳои асри УШ дар қисматҳои рости соҳили Сурхоб (Вахш) забони суғдӣ нуфуз дошта будааст. Аз ин лиҳоз онро бо вожаи суғдии “ғарм”, ки маънои “ғарм”-ро дорад, метавон муқоиса кард, вале ин маънои мазкур низ ба ин мавқеият намечаспад, зеро ҳолат ва ё сабабе нест, ки ба гармии аз мавқеоҳои ҳамҷавораш фарқкунанда далолат намояд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ қадим он чи ки ба даст омад, номи ба шакли “Горум” низ ба назар мерасад. Ба ривояти Ибни Руста Вахшоб, ки аз минтақаи Харлух бармехост, аз арозии Фомир (Помир) Рашт ва Кумиз (Kumedh) мегузашт. Аз Вошчурд то Элок як рӯз, аз он ҷо то Дарбанд як рӯз, аз он ҷо то Ҷодкон як рӯз, аз он ҷо то қалъаи Рошт ду рӯз. Рошт - бидуни шубҳа - Горум! Жошт амире барои худ дошт”. Муаллиф, ки ин ибораро бо ҳайрат ва ифтихор ба қалам овардааст, хеле қобили тавачҷӯх аст. Маълум нест, ки ин муаллиф чаро “Горум” ва чаро “бидуни шубҳа”, яъне “бешубҳа” гуфтааст. Аз ин лиҳоз Горум бояд маъное дошта бошад, ки Рашт ба ҳамон маъно созгор ё мувофиқ омада бошад. Агар Горум танҳо маънои кӯҳро медошт, Ибни Руста бо ҳайрат намегуфт, ки Рашт бидуни шубҳа кӯҳ, ё кӯхистон аст. Бояд гуфт, ки Горумо ва ё Ғармо дар ин минтақа номи ягона нест. Дар силсилаи қаторкӯҳҳои Пётри як пириях, дарёча ва қуллае бо номи Ғармо вучуд доранд, ки дарёча дар талаффузи мардуми маҳал ба шакли Ғармов ифода мешавад. Ҳоло агар «Горум»-и Ибни Руста, «Ҳолумо»-и сарчашмаҳои хитойӣ ва «Ғармо» - номи кӯҳро бо мақсади таъйин намудани шакли асли номи Ғарм баррасӣ намоем, гунаи Горумо ё Ғарумо саҳеҳтар хоҳад буд.

Вале агар Горум маънои шаҳре ё маҳалеро ҳам медошт, чи ҷойи он буд, ки муаллифи сафарнома «Рашт, бидуни шубҳа Горум» бигӯяд. Нахуст барои он ки ҳукм карда шавад, ки воқеан ҳам Ғарм ба шакли Горум, Горумо, ё Ғармо вучуд дошт, чанд далел вучуд дорад; худӣ иқтибоси Ибни Хурдодбех ба шакли Горум; номи кӯҳ Ғармо ва дарёчаи Ғармов. Албатта, номи дарёча низ имкон дорад бо таъсири муҳити забонӣ мисли Ғарм баъдҳо ба ин шакл баргашта бошад. Ҳоло имкон аст, тахмин карда шавад, ки номи Ғарм ба шакли Ғародман-Ғарумон – Горум – Ғарм баргашти овозӣ намуда бошад. Ба ҳар ҳол дар навбати аввал, бешак ҳулоса кардан мумкин аст, ки номи Ғарм ба шакли Горумо ва ё

Горум дар асрҳои 6-11 вучуд дошта будааст. Вале чунин шакли номгузорӣ хоси забони даврони авастоист ва аз ин рӯ, ин номро дар иртибот ба ҳамон даврон бояд суроғ намуд. Дар навиштаҳои муаррихони юнониқадимӣ аз кишвари Паретакен зикр шудааст, ки ба Қаротегин айнӣ гирифта, дар бораи қалъашаҳри Аримаз ё Ариамаз сухан меравад. Тибқи маълумоти ин муаррихони Юнони қадим Искандар баъд аз фатҳи Суғд ба кишвари Паретекана ҳуҷум овардааст, ки марказ ва ё қалъаи яке Аримаз ва сардор ва ё шоҳи қалъаи дигар Хориен ном доштааст. Дар натиҷаи таҳлилҳои мавқеият ва сохти қалъа ва ё диҷҳо маълум мегардад, ки воқеаҳо дар як қалъа сурат гирифтаанд. Фақат як муаррих номи сардор ва муаллифи дигар номи қалъаро овардааст. Ба қавли муаллифони «История таджикского народа» қалъаи Аримаз 30 стадий баландӣ ва 150 стадий масоҳат дошт. Аз пеши он дарёи калоне ҷорӣ буд ва аз дигар атроф ба қалъа имкони дохил шудан набуд. Захираи хӯроки лашкари Искандар ба охир расид ва ӯ ба қалъа падарарӯсаш – падари Рухшона Оксартро барои гуфтушунид фиристод. Дар натиҷа сардори қалъа розӣ мешавад, ки Искандар ба шаҳр ворид шавад, вале занҳо муқобилат намуда, ба ҷанг бармехезанд. (сах. 316) Страбон низ ин диҷро саҳраи Ариамаз (Аримаз) гуфтааст.

Муаллифи мақолаи «Қаротегин» Ошанин, дар маҷаллаи «Известия русского географического общества», (барориши 1, с.1881, сах. 45) роҷеъ ба шакли вожаи «Ғарм» шакли «Арм»-ро пешниҳод намуда, дар қавсайн навиштааст: «Ман ҷонибдори овонавиште ҳастам, ки ҳукуки вучуд доштан дорад, агарчи саҳеҳ нест: бояд, ки Арм (ḡ - ғайн, ṛ - ре, ṛ - мим) навишта шавад. Дар ин вожа овози ҳалқии чуқур талаффуз карда мешавад». Яъне маълум мегардад, ки ҳатто дар охириҳои асри 19 низ Ғарм ба шакли «Ъарм» ё «Арм» талаффуз карда мешудааст.

Ҳангоми омӯзиш ва мутолиа маълум мегардад, ки аксари номхое, ки аз шакли санскритии «грам» (ғрам) ва аз шакли авестои «гаирмон» ва «гарудмон» (гарумон) бар омадаанд, ба маъноҳои ибодатгоҳ, биҳишт, арши аъло, хона дар кӯҳ, хона дар баландӣ, маъбад ва ба ҳамин монанд маъноҳо омадаанд. Дар санскрит вожаи «грам» ба маънои деҳа, кишвар омадааст. Украинҳо ин вожаро ба шакли «громадянин» истифода мебаранд, ки маънои сокинони деҳаро дорад. Ин ном ба забонҳо ва минтақаҳои ғайриорёнишин низ нуфуз намуда, (албатта, бар асари кадом як муҳоҷирати фаромӯшудае) ҳамчун номи шаҳру кишвар ва мавзеъ то кунун боқӣ мондааст.

Масалан, асари нависандаи Игор Смирнов «Гармана» ном дошта дар он аз кишваре дар соҳилҳои Гармана сухан рафтааст. Дар асари Александр Бушков «Рицарь из ниоткуда» - хонигарии Горум ва қитъаи Харум зикр шудааст; Дар Кипр қалъаи Кирения дар Харум тазаккур ёфтааст. Дар Тибет маъбаде Горум номида шудааст. Шаҳри Грам дар Галлиаи Франсия, Громада шаҳре дар Булғория вучуд дорад. Номи маҳалҳо бо «грам» дар вилояти Полтава, ҳавзаи дарёҳои Лютенко, Днепр ва шохоби Громатска вучуд доранд. Дар вилояти Иваново Франковский дар ҳавзаи дарёи Дунай шохоби Грамотный чорист. Гарман кӯрғон дар деҳаи Чонгори вилояти Херсон, Гармаки, Гармановка, Гармашовка, Гармашина дар Украина, Гармийан – Македония, Фармон – кӯрғон дар Африкаи шимолӣ шояд ба ҳам иртиботи маъноӣ доранд. Маёнӣ бар маълумоти баъзе сарчашмаҳо, масалан, “Муъҷам-ул-булдон”-и донишманди асри УШ араб Ёкути Ҳамай “Фармӣ” ном мавзеъе вучуд доштааст, аммо мавқеияташ равшан нест. Аз “Фармон”ном маҳале низ дар баъзе асарҳо ишора шудааст. Гармо – қулла, силсилаи қаторкӯҳи Пётри 1, Гармо - деҳа дар Норвегия, Гармо – қулла дар Кения, Гармиш - шаҳр дар Германия, Гардман – номи маҳал дар Қарабоғ, Гардман – номи хонигарӣ дар

Албанияи Кавказ, Гардмон номи маҳал дар Хоразм номҳои маҳалҳои буданд, ба эҳтимол ба сабаби ибодатгоҳ ва ё иморати баланд ва ё бар асари номи муҳоҷирати будан чунин номгузори гардидаанд. Қалъаи ибни Кандман низ, ки Ибни Ҳавқал, Истаҳрӣ дар миёни фосилаи Хунон ва Тифлис зикр намудаанд, Гардман ном дорад. В. Минорский («Худуд-улола», 3 98, шарҳи 27) Кардман-Гардманро поёнтар аз дарёи Шамхор нисбат медиҳад. Гардман ва Бератегин, ки яқин баргашти Паретакен аст, дар Хоразм номҳои маҳалҳои буданд, ки ҳоло ин номҳо ба шаклҳои Фарм ва Қаротегин дар минтақаи пешазмуҳоҷиратиашон вучуд доранд. Фармен - деҳа дар Ромит, Гарамиён деҳа дар Ягноб маънои мардуми аз Горам омадаро доранд.

Ҳангоми таҳлили вожаҳои мушобеҳ дар иртиботи «Фарм» маълум мегардад, ки онҳо аксаран ба ду маъно истифода шудаанд. 1. Иморати баланд. 2. Биҳишт, осмон ва ибодатгоҳ. Масалан, «гаирмон» ва «гарудмон» (гарумон) дар «Авесто» ба маъноҳои ибодатгоҳ, биҳишт, арши аъло, хона дар кӯҳ, хона дар баландӣ, маъбад ва ба ҳамин монанд маъноҳо омадаанд. Чанде аз қуллаҳо – қуллаи кӯҳ, силсилаи қаторкӯҳи Пётри 1, қулла дар Кения Гармо ном доранд. Маъбади Горум дар Тибет бешак бар асари нуфузи ойини зардуштӣ дар ин маҳал чунин номида шудааст. Гарман - қӯрғон дар вилояти Херсон Украина, Гармон – қӯрғон дар Африкаи шимолӣ низ бешубҳа ба сабаби баландии қӯрғонҳо номгузори гардидаанд.

«Грам» (грам), ки «ғарам» дар таркиби «ғарами ҳезум» ва ё «ғарами қоҳ» бешак аз ҳамин вожаи санскрит шакл гирифтааст, ба маънои тали ҳезум маънои баландиро дорад. Аз он ки маънои грам, гарм баландӣ ҷойгоҳи баланд аст, гумон меравад, маънои «гарм» низ дар муқобили хунукӣ, ки тамоюл ба пастӣ дорад, «баландӣ» бошад. Ифодаи «ҳарорати баланд» маънои гарм буданро дорад, яъне ин ҳар ду вожа муродифи якдигаранд. Ҳарам дар забони арабӣ маънои хонаи

пок, яъне масҷид ва аҳром, ҳамчуни маъноӣ пирамидаро дорад. Вожаи русии «ҳрам» ба маъноӣ маъбад низ ба ҳамин шумори вожаҳо ворид мегардад.

Аз муқоиса ва таҳлили номҳои зикршуда, маълум мегардад, ки номи Ғарм аз вожаи «ғародман» бар омада, ба шаклҳои гарман-горумон-горум-гарум-ғарм тағйир ёфта, ҳамоно маъноӣ арши аъло, биҳишт, ҳона дар баландӣ ва маъбадро дорад.

Рашт

Яке аз сарчашмаҳои нахустине, ки аз номи Рашт ёдовар гаштааст, “Сурат-ул-арз”-и Ибни Ҳавқал (нимаи дуввуми асри X) мебошад. Ибни Ҳавқал дар асари зикрёфта дар боби “Мовароуннаҳр” чунин менигорад: “Мовароуннаҳр маҳдуд аст аз Машриқ ба Фомар ва Рошт...” Ва поёнтар дар мавриди шарҳи мавзеоти Усрушана чунин оварда: “Аммо Усрушна ҳамчун Суғд номи иқлим аст... дар ҷануб қисмати аз Кеш ва Ҷағониёну Шумон ва Вошгурду Рошт қарор доранд.” Аксари муҳаққиқон Вошгурдро Файзободи имрӯза қаламдод намудаанд ва тавре маълум аст, баъди Вошгурд, яъне Файзобод водӣ ё минтақаи Рашт қарор дорад. Азбаски Ибни Ҳавқал - ин сайёҳ ва олими барҷаста дар мавриди тамоми мавзеҳои Мовароуннаҳр бо сарехият суҳан рондааст, дар мавриди Рашт низ навиштаҳои ӯ бидуни шубҳа ва қобили қабуланд. Ин олим дар хусуси фосолаҳо аз Ҷағониён (тақрибан ҳудуди имрӯзаи Тирмиз ва Деҳнав) то Рашт ва дар бораи гунаҳои (вариантҳои) вожаи “Рашт” дар осори муаррихони дигар чунин овардааст: “...Аз Ҷағониён ба ҷониби Вошгурд то Шумон ду манзил ва аз он ҷо то Андиён як рӯз ва аз он ҷо то Вошгурд як рӯз ва аз он ҷо то Айлоқ як рӯз ва аз он ҷо то Дарбанд як рӯз ва аз он ҷо то Хвоканд (дар баъзе нусхаҳо - Ховакон, Ҷавкан -М.Ҳ.) як рӯз ва аз он ҷо то қалъа, ки ҷузъи Рошт аст, ду манзил аст.”

Муаррих Минорский дар ҳошияи ин китоб, ки худ ба нашр омода намудааст, чунин оварда: “Китоби мо возеҳан Жошт менависад ва ҳамчунон аст навиштаи Гардезӣ... Талаффузи озоди он Рошт аст ва сукунаш метавон се нуқтаи “Ж” ба ҳисоб ояд. Аҷабтар он ки Яъқубӣ... Ҷосп навишта (Jasht - Jasb) ва он муодили “хубӣ” аст. Барои Жошт -Jhasht - Ёкутӣ Рошт ва Жоштро ҷудо-ҷудо зикр мекунад, аммо намегӯяд, ки дуввумӣ дар ҷӣ нуқтае воқеъ шуда. Ибни Хурдодбеҳ мегӯяд: Рошт дуртарин нуқтаи Хуросон ба самти (шимолу шарқ) мебошад. Рошт байни ду кӯҳ воқеъ шуда ва туркҳо ҳангоми ҳамалоти худ ба он ҷо дохил мешуданд. Пас Фазл бинни Яҳё бинни Холиди Бармакӣ он ҷо дарвозаи бузурге сохт. Ҷуғрофиянависи андалузӣ Ибни Саъид мегӯяд: “Ҷабал - Боб-ул-Фазл марбут ба майдони машҳури Қулос бувад.”

Ба ривояти Ибни Руста Вахшоб, ки аз минтақаи Харлух бармеҳост, аз арозии Фомир (Помир) Рашт ва Кумиз (Kumedh) мегузашт. Аз Вошчурд то Ийлоқ як рӯз, аз он ҷо то Дарбанд як рӯз, аз он ҷо то Қодкон як рӯз, аз он ҷо то қалъаи Рошт ду рӯз. Рошт - бидуни шубҳа - Горум! Жошт амире барои худ дошт”.

Дар баробари маълумоти муҳиме, ки дар матни боло оварда мешавад, ҷумлаи “Ҷабал - Боб-ул-Фазл, марбут ба майдони машҳури Қулос” яъне Дарвозаи Фазл дар Кӯҳ, ки вобаста ба майдони машҳури Қулос будааст, норавшан мемонад. Роҷеъ ба “Майдони машҳури Қулос”, мутаассифона, дигар аз ҷое маълумот пайдо нашуд ва ин рӯ масъалаи мазкур тақозои таҳқиқ дорад. Ба ҳар ҳол тахмин кардан мумкин, ки дар он ҷое, ки Фазл бинни Яҳё дарвоза сохт, майдоне бо номи Қулос вуҷуд дошт ва дар он ҷо шояд кадом воқеаи муҳиме, (шояд ҷанги шадиде) сурат гирифта бошад ва баъди он воқеа дар он ҷо дарвоза сохтаанд. Деҳае дар Тавилдара ба Қулос монанд - Хулоз вуҷуд дорад ва шояд аз ҷиҳати маъно онҳо ҳамонанд бошанд.

Дар водии Рашт мавқеъият ва номи Дарбанд бештар равшан аст. Баъд аз Дарбанд ба фосилаи якрӯза роҳ (40-50 км.) Ҷодкон (Ховакон, Хвоканд?) омада, ки дар ин фосила маркази ноҳия ва водӣ танҳо Фарм мавқеъият дорад. Масъалаи дигари норавшан ин қалъа аст, ки аз Хвоканд дар фосилаи ду манзил қарор дорад. Зери вожаи қалъа метавонад Қалъаи лаби об ва ё қалъаи Ҳоит дар назар бошад.

Муҳаққиқон ва олимони асрҳои X-XI Истахрӣ, Ибни Хурдодбех - сайёҳи арабизабони эронӣасл, Ал-Муқаддасӣ, (ё Ал-Мақдисӣ) Қудума ибни Ҷаъфар, сайёҳи андалузӣ Ибни Саид, Гардезӣ ва чанде дигарон ҳар як дар маврид “Рашт”, “Жашт” ва “Жошт” гуфтаанд. Масалан, Гардезӣ дар “Зайнул-ахбор” гуфтааст: “Пас мадад расид Абуалиро аз кумичиён ва амири Жошт Ҷаъфар ибни Шумоинку (ин номро баъзе муаррихон Сомонику низ гуфтаанд- М.Ҳ.) ва лашкари Элок ва ба якрӯзаи Вашгирд омаданд. Ва Аҳмад ибни Ҷаъфар амири Хатлон мар Бечкамро, ки сарҳанги бузурги ӯ буд, ӯро низ бифиристод ва лашкаре анбӯҳ ва роҳ бар ҳашамаи Бухоро баста гашту хабарҳои ҳазрат (амир Нӯҳ) аз эшон бурида шуд”.

Ибни Ҳавқал низ дар мавриди мавқеъияти Рашт чунин овардааст: “Жошт ноҳиятест андар кӯҳҳо ва шикастагӣҳо ва андар миёни Бутамон ва Хатлон ниҳода бо рустоҳо ва кишт ва барзи бисёр. Ва меҳтарони ин ноҳиятро деҳқонони Зошт хонанд...” “Кӯҳҳое, ки аз байни Вахон ва Жост бармехезанд, ҳамон хатти шимолии фавқуззикр аст...”

Ҳамин тариқа, мебинем, ки дар мавриди вожаи “Рашт” гуна (вариант)-ҳои “Рошт”, “Жошт”, “Зошт”, “Зост”, “Ҷосп” низ вучуд доштааст. Ва чуноне аз матни боло маълум мешавад, аз маълумоти Ёкутӣ оҳанге бар меояд, ки Рошт ва Жошт гӯё номи ду маҳали алоҳидаанд. Барои пайдо намудани сабаби он ки чаро вожаи Рашт дорои гунаҳои мухталифи зиёде шуд, таҳқиқи хоса лозим аст, аммо қаблан гуфта метавон, ки аксари муаррихоне, ки ин вожаро

истифода кардаанд, худ ба ин водӣ сафар накардаанд ва гумон меравад онро аз кадом адабиёти лафзи дигаре ва ё аз пурсишҳо ба тахмин навиштаанд. Зеро аз тамоми матни роҷеъ ба Рашт оварда маълум намегардад, ки муаллифон худ ба ин водӣ сафар кардаанд ё не. Танҳо дар як ибораи Ибни Руста “Рашт - бидуни шубҳа - Горум!” оҳанге пайдо мегардад, ки муаллиф худ ин мавзеъро ба ҷашм дидааст. Бо вучуди ихтилофҳо дар шакли ном ва мавқеияти ин водӣ дар адабиёти гуногун бо боварии комил гуфта мешавад, ки номи саҳеҳ аз миёни ин гунаҳо (вариантҳо) Рашт будааст.

Бар илова аз ин, шаҳре бо номи “Рашт” дар Эрон вучуд дорад. Дар Бадахшон деҳқадае бо номи “Роштқалъа” воқеъ аст. Дар водии Фарғона ноҳияе бо номи “Риштон” машҳур аст. Бояд тазаккур дод, ки мардуми ин маҳал бо симову сурат, шеваву лаҳҷа, ва маросиму одот айни мардуми Раштанд ва эҳтимол аст, ки замоне аз ин диёр кӯч баста ба қавми худ “Раштиён” ном гузоштаанд, ки ин ном бо мурури замон ба “Риштон” табдил ёфтааст. Ибни Ҳавқал дар “Сурат-ул-арз” дар мавриди “Риштон” чунин овардааст: “Аз ин шаҳр роҳе ба сӯи ҷап ва боло оғоз мешавад ва дар он навоҳии Зомин, Собот, Хучанда, Сӯх, Хвоқанд, Риштон, Зандромиш ва пас аз убур аз руди Қабо ноҳияи Ўш... ” Яъне бо кадом сабабҳое Раштиён ба он диёр кӯч баста будаанд ва ҳама номҳое, ки аз он маҳал зикр гардидаанд, Авастой буда, ҳамроҳи соҳибонашон аз водии Рашт ба он водӣ убур намудаанд.

Дар “Энциклопедияи Советии Тоҷик” дар мавриди Ёаштҳо чунин омада: “Яштҳои “Авасто” аз 21 яшт фароҳам омадаанд, ки номашон бо номи 30 рӯзи солшумории зардуштӣ мутобиқанд. “Рашн-яшт” дар ин ҷадвал шумораи дувоздаҳумро ташкил медиҳад.” Дар ин ҷо таркиби “Рашн-яшт” таваҷҷӯхро ба худ мекашад ва маҷбур менамояд, ки роҷеъ ба ин вожа амиқтар фикр кунем, зеро вай дар таркиб ҳам Рашт ва ҳам ба Ёашт (Жашт) дорад. Дар ин маврид боз

ҳам мурочаат менамоям ба “ЭСТ” роҷеъ ба истилоҳи Рашн: “Рашн - Рашни рост, (авестой) Рашну - одил, додгар. Фариштаи адолат ва ростӣ дар «Авесто». «Вай дар тамоми ҳафт кишвари ривоятии Эронзамин - дар кӯҳҳо, уқёнусҳо ва осмон вучуд дорад ва адолатро пойдор мегардонад. Доир ба Рашна ба ҷуз аз “Авасто” дар дигар адабиёти паҳлавӣ “Бундаҳишн“, “Минуи хирад” инчунин дар адабиёти меросии тоҷику форс низ маълумот дода мешавад. Аз “Бундаҳишт” бармеояд, ки гули настанан (насин) ба Рашна иртибот дорад. Рӯзи 18-уми моҳҳои солшумории шамсӣ Рашн ном дорад.» Нахуст ба ин ҷумла таваҷҷӯҳ менамоям: “Аз “Бундаҳишт” бармеояд, ки гули настанан (насин) ба Рашна иртибот дорад.” Акнун ин фикро бо шарҳе аз китоби “Персидско-русский словарь“ муқоиса мекунем:” “Раштӣ - гули Раштӣ - терновник; шиповник (Rosa) - яъне настанан.

Дар чанд баҳши Авасто дар шумори ҳафт кишвар аз кишварҳои Воврубарашт ва Вовручарашт ном бурда шудааст ва, аз ҷумла, дар Гиви Йашт омада: “Меҳри тавоно бар Оризаҳӣ, Саваҳӣ Фрадозафшу, Воврубараштӣ, Вовручараштӣ ва бар ин кишвари Хванираси дурахшон - паноҳгоҳи бегазанд ва оромгоҳи сутурон - бингарад.” (Кирдаи чорум) “Эй Рашни ашаван! Агар ту дар кишвари Воврубараштӣ ҳам бошӣ, мо туро ба ёрӣ ҳамехонем!” “Эй Рашни ашаван! Агар ту дар кишвари Вовручараштӣ ҳам бошӣ, мо туро ба ёрӣ ҳамехонем!” (Рашн Йашт)

Номи шаҳрҳои немисии Раштенбург, Раштатты дар таркибҳо ва вожаҳои алоҳида – Дхритараштра (ведоҳо), Махараштра, Саураштра, Раштрика ва ғ. (Ҳинд), Рашт (Тоҷикистон), Рашт (Ирон) ва дигар номҳо дар кишварҳои аврупоӣ ба як реша - «рашт» иртибот доранд. «Рашт» дар номи шоҳи ведой Дхритараштра омада, маъноӣ «Кишвари Дхритра»-ро дорад. Дар луғатҳои санскрит ва ҳиндӣ «Рашт» ба маъноҳои зерин омадааст: 1.Давлат. 2.Кишвар. 3. Халқ ва 4. Шаҳр.5. Қонун. Ҳар як вилояти кишвари сулолаи

хокимони феодалии Ҳинд Махараштра - “Рашти бузург” (аз миёнаи асри 8 то соли 973) «рашт» номида мешуд. Ин вожа дар таркиби Добрештӣ, Берештӣ, Драгоми(р)рештӣ, Флорештӣ, Болдурештӣ, Букарештӣ, (Бухарест), ки дар худудҳои Руминия, Молдавия ва диг. кишварҳои аврупоӣ зиёд аст, ба маънои давлат ва шаҳр омадааст. Мас. Драгоми(р)рештӣ маънои давлати Драгомиро дорад. Воврубарштӣ ва Вовручарштии Авестой низ ба ҳамин сохтмон (Вовруба-рштӣ) таркиб ёфтааст.

Раштенбург, Растеш, Росток, Ростов (?) ва номҳои хеле зиёди дигар дар Россия ва дигар кишварҳои Аврупо тахмин меравад ба Рашт иртибот гирифтаанд. Рашту – номи яке аз эзадони нигоҳбони сайёҳон ва оворагардон, Рашт - водӣ дар Калифорния, Рашт - исми хос, (Германия) Рашта-та – Украина (с. 1916), Рика Шанти Раштра - Коста Рика, - лиштор - раштор (ба забони ибрӣ) – тартиб, интизом, ҷазо додан. Чунин тахмин вуҷуд дорад, ки вожаи «штат» дар забони англисӣ бо ихтисори қисмати «ра-» аз вожаи «раштат» ба амал омадааст.

Гоа яке аз штатҳои хурди Ҳинд дар асл Гоа раштра яъне кишвари ҷӯпонон ном доштааст.

Агар як назари сатҳӣ биандозем, қисме аз ин вожаҳо метавонанд, ба сифати маънои вожаи *Raish* баромад намоёнд. Қабл аз ҳама ба назар мерасад, ки вожаи рушт, ки дар забонҳои помирӣ маънои сурхро дорад, метавонад ин вазифаро бар дӯш дошта бошад, зеро дарёе бо номи Сурхоб аз ин водӣ ҷорист ва шаҳу теғҳои сурххок дар ин водӣ кам нестанд. Вале бояд зикр кард, ки «рушт» ба маънои сурх аслан аз вожаи rohit (роҳит) – сурх ба шакли русит - рушит – рушт баргашт шуда, бо «рашт» тасодуфан ҳамшакл шудааст. Аз ин лиҳоз рушт ба маънои сурх барои маънои рашт созгор намеояд. Бо назардошти мавҷудияти дигар омилҳои хусусиёти санскритӣ Рашт ба маъноҳои санскритии ин вожа давлат, халқ, кишвар ва қалъа иртибот мегирад.

Яке аз китобҳое, ки дар миёни асарҳои зиёди асримиёнагӣ дар бораи мавзеъе бо номи Рашт дар шимоли ғарбии водии Фарғона маълумот додааст, «(Китаб) Масалик ал-мамолик»-и Ал-Истахрӣ (Ин китобро баъзан ба Ибни Хурдодбех низ мансуб медонанд –М.Х.) Аз Ахсикет то Косон панҷ фарсанг. Аз Косон то Начма – ба самти шимол – як манзил. Аз Ахсикет то Корвон - ҳафт фарсанг ва то Рашт нӯҳ фарсанг. Худуди Рашт то худуди Илок тӯл мекашад. Корвон дар миёни Ахсикет ва Косон чой гирифтааст. Дарвозаи Ахсикет рӯ ба дарёи Чоч мавқеият дорад». (Материалы по истории киргизов и Киргизии. М. 1973) Бояд гуфт, ки нақши ҳаракати номи маҳалҳо аз ҷониби Фарғона ба дигар маҳалҳои атрофи он, хоса ба ҷануб ва ғарб хеле назаррас буда, ин нақш аз Бадахшону Қаротегин, Кӯлобу Ҳисор ва водии Зарафшон то худудҳои Ҳинду Осиёи Пеш муассир гаштааст. Гумони қавӣ бар он аст, ки ин ҳаракат дар замони қабл аз муҳоҷирати ореҳиндӣ ба минтақаҳои наздик ва аз асри VIII то солшуморӣ ба баъд ба минтақаҳои дур - Урал, назди Баҳри Сиёҳ, Аврупо, Кавказ, Осиёи Пеш ва ғайра ба амал меояд. Дар охири ҳазораи I пеш аз мелод сокинони шарқу шимолии водии Фарғона – Кушониҳо, Чағониҳо, Ҳайтолиҳо – Ҳиёниҳо нуфуз менамоянд. Ҳамроҳ бо ин сулолаҳо даҳҳо номҳои водии Фарғона ва қисмати ғарбии Хитой ба Бадахшону Қаротегин ва ҷануби Тоҷикистон ворид мешаванд. Тӯда, Алмосӣ, Варзик, Авул, Сайрон (Сарён), Хуфак, Қалъанак, Тахт, Андигон, Аскалон, Данғара, Артуч, Элок, Кадара, Даҳана, Разиён, Лангар, Хилмонӣ, Вардуч, Дошмандӣ, Туғак, Мурғоб, Нусай, Мулкон, Чингон, Пингон, Тӯс – ва даҳҳо номи дигар дар ин шуморанд. Дар ин миён Рашт низ дар ду минтақа Фарғона ва водии Қаротегин во меҳӯрад. Оё Рашти Қаротегин номи кӯчидаи водии Фарғона аст ё худ ба маънои давлат ё қалъа мустақилона вучуд дошт? Охир номҳои Рашт дар Ҳинд ва

Аврупоро метавонанд номҳои кӯчидаи Рашти Осиёи Миёна набошанд.

Балх

Балх деҳаест дар шимоли ноҳияи Чиргатол. Аслан Балх номи шаҳрест дар шимоли Афғонистон, ки дар адабиёти тоҷику форс унвони Модари шаҳрхоро гирифтааст. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва бостоншиносӣ ин Балх дар асрҳои 6-4 то солшуморӣ бунёд ёфта будааст. Аммо ба асоси маълумоти сарчашмаҳои гуногун, аз ҷумла «Осор-ул-Бақия»-и А. Берунӣ Балх ҷойгоҳи подшоҳони пешдодӣ ва Каёниён будааст. (сах. 125). Яъне, Балхи Афғонистон бо таърихи 2500-солааш наметавонист, дар замони Пешдодиву Каёниён вучуд дошта, унвони Модари шаҳрхоро дошта бошад. Тибқи таҳлилоти таърихӣ ва мураттаб намудани нақшаи кишварҳои «Шоҳнома» ва «Авесто» Балхи нахустини воқеъ дар водии Фарғона будааст.

Номгузори дар асоси вожаи Балх дар чанд марҳала ва чанд минтақа ба амал омада будааст. Нахуст ин ном дар минтақаҳои гуногуни кунунии Тоҷикистон ба назар мерасад. Дар ноҳияи Рашт деҳаи Балх ва рудҳои Балхов ва Булхов, дар Кӯлоб Балховӣ, дар Ҳисор Балхов ба ҳамин ном мансубият гирифтаанд. Ҳамчунин назари мо ин аст, ки номи Балҷувон аз Балҷувон, яъне Балхиён баргашт шудааст.

Балх дар адабиёти ведоӣ ба гунаи Бахлика, дар адабиёти авестой ба гунаҳои Бахл, Балх, Бахтрӣ, Бахдӣ, омадааст. Дар маълумотномаҳои гуногун роҷеъ ба тоифаи бхилҳо, ки муқими Ҳиндустонанд, омадааст, ки онҳо тоифаи ориёнажд буда, як гурӯҳи махсуси қавмиро ташкил медиҳанд. Имкон дорад, ки бхилҳо, шаҳри Бхилай ва Бахлика, ки дар китоби “Маҳабхарата” омадаанд, аз Балх баргашт шуда бошанд. Дар ин китоб омада, ки Балхро шоҳ Бахлика асос гузошта буд. Баъд аз ӯ писараш Сомдод (Сомат) дар ин шаҳр ҳукмронӣ

намуд. Дар ҷои дигар омада, ки: шоҳ Бахлика аз насли осмонӣ -- шоҳ Кродхваша ба вучуд омадааст. «Аҳора, ҷаҳонпахлавон дар рӯи замин бо номи шоҳ Бахлика машҳур шуд». Дар Ҳиндустон қавмҳои ореӣ бхилҳо ва шаҳрҳои Бхилой ва Бхилвара аз номи Бахлика тасмий шудаанд.

Ҳамин тариқ, номи Балх-Балх (Бхил) Бахд, Бахдӣ низ, ки маркази яке аз давлатҳои бузурги замони Пешдодиён ва ореҳиндуҳо ва ореэронҳо буд, имкон дошт, ҳамроҳ бо мардуми табааи худ ба дигар манотик муҳоҷир гардад. Муҳоҷирони балхӣ мисли дигар ҳамқисматони худ, баъди муҳоҷират маҳалҳои зисти худро Балх, бахдӣ ва руду дарёҳои он мавзёхоро Балхруд, Балхов ном ниҳода будаанд. Ин ном ба шаклҳои Балх, -Ал-Балих, -Балхобӣ, -Балхар ва ғайра ба минтақаҳои дигари дунё низ муҳоҷират намудааст.

Баъзе муҳаққиқон ин тоифаро бо бахликҳои водии Ҳинд (Чанда 1926. Шафер 1954 с. 141) айнӣ додаанд. Вале бояд гуфт, ки бахликҳо, мадрҳо ва араттиҳо аз наҷоду ҳамзабони ореҳо буда, дар ташкили давлату тамаддуни орей сахми босазо гузоштаанд. Ҳамин бахликҳои замони то муҳоҷирати ореҳиндӣ буданд, ки дар замони то муҳоҷирати ореэронҳо дар қисмати ҷануби шарқии водии Фарғона маркази яке аз давлатҳои орей Балхи овозадорро бунёд карда буданд. Тавре маълум аст, балхӣҳои замони то муҳоҷирати ореэронӣ худро орейҳои асил меҳисобиданд.

Бахликҳо, араттиҳо ва мадрҳо дар самти шарқу шимолии Сирдарё дар водии Фарғона қаблтар аз ҳазораи 10 то солшуморӣ сукунат дошта, дар нимаҳои дуввуми ҳазораи 7 то солшуморӣ ба самтҳои Аврупои шарқӣ ва дар оғози ҳазораи 1 то солшуморӣ ба сарзаминҳои кунунии Эрону Афғонистон ҳаракат кардаанд.

Аскалон

Деҳа дар ноҳияи Рашт, дар соҳили чапи Сурхоб, маркази ҷамоати деҳот. Ба эҳтимоли қавӣ ин ном аз ду қисмат «аскал» ва пасванди ҷамъбании -он таркиб ёфтааст.

Тавре дар чандин мақолаҳои мо зикр шуда буд, вожаи тоҷик дар шакли навишти қадимии тибетии он «sTag-qzig hos rigs» аст, ки он ҳарф ба ҳарф «сТаг қзиг ҳос ригс» буда, тарҷумааш тақрибан «сТаг қзиг – тоҷик, ҳос (ҳос) – ригс – шохӣ» мешавад. Гунаҳои гуногуни ин вожа дар намудҳои sTag-qzig, ta-ziq, rta-mjuq, staq-bzhi, rtaq- qziqs зикр шудаанд. Ҳама ин вожаҳо –та-чиг, -таз-иг, -тац-ик, -(татс-иг), -тад-зиг, стаг-гзик, та-гзик, та-зиг, рта-м-чиг, стаг-бзхи, ртаг-гзигс аз ду қисмат иборатанд ва вожаи маъмултарини онҳо - sTag-qzig аз қисматҳои - «сТаг» ва «қзиг», сохтмон ёфтааст, ки агар ба қисмати аввали он, яъне «сТаг» - «Стаг» таваҷҷӯх шавад, зоҳир мегардад, ки дар ин вожа овози «т» ва ё «сТ» дар ду маврид метавонад ба «с» баргардад: нахуст, тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т ба с; дуввум, дар сурати ихтисори овози т аз «сТ». Ва дигар ин ки аз дифтонгҳои орёҳиндӣ дар баъзе маврид ихтисори овози аввал ва дар мавридҳои дигар ихтисори овози дуввум ба сурат гирифтааст, ки бҳоча – хоча, бҳорис – ҳорис, бҳишма – хашм, кхула – ҳилла, бҳага – бага, бҳуч – печ, бҳут - буд ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Дар мавридҳои дигар ҳар ду ҳолат, яъне боқӣ мондани ҳар ду шакли вожа ба назар мерасад. Яъне, аз вожаи «сТаг» имкон дорад баргаштҳо ҳам ба шакли «таг» ва ҳам ба шакли «саг» боқӣ монад. Ҳамчунин дар сурати танҳо омадани сТаг-саг овози г дар охир ба к баргашт шуда, аз худ шакли сак – сақиро ба вучуд оварда, дар сурати ҳамчоя омадан - «сТаг қзиг» сагзик – сагзӣ ва ҳамчунин тагзик – тазик – таҷик тоҷикро ба зоҳир меоварад. Аз ҳамин ҷост, ки вожаи сак – соқой низ баргашти вожаи таг – тагзик – тоҷик аст. Номии қавми сТаг асосан ба шакли сак - сақой баргашта бошад, ҳам дар баъзе манотиқи ҳамчавор ба шакли тагзи (тазӣ, таҷиг, тоҷик) боқӣ монд.

Вожаи тоҷик дар шакли навишти қадимии тибетии он «sTag-qzig hos rigs» аст, ки он ҳарф ба ҳарф «сТаг кзиг ҳос ригс» буда, тарҷумааш тақрибан «сТаг кзиг – тоҷик, ҳос (ҳос) – ригс – шохӣ» мешавад. Гунаҳои гуногуни ин вожа дар намудҳои sTag-qzig, ta-zig, rta-mjuq, staq-bzhi, rtaq- qziqs зикр шудаанд. Ҳама ин вожаҳо –та-чиг, –таз-иг, –тац-ик, –(татс-иг), –тад-зиг, стаг-гзик, та-гзик, та-зиг, рта-м-чиг, стаг-бзхи, ртаг-гзигс аз ду қисмат иборатанд ва вожаи маъмултарини онҳо - sTag-qzig аз қисматҳои - «сТаг» ва «кзиг», сохтмон ёфтааст, ки агар ба қисмати аввали он, яъне «сТаг» - «Стаг» таваҷҷӯҳ шавад, зоҳир мегардад, ки дар ин вожа овози «т» ва ё «сТ» дар ду маврид метавонад ба «с» баргардад: нахуст, тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т ба с; дуввум, дар сурати ихтисори овози т аз «сТ». Калимаи сак - соқой аз ҳамин вожа таркиб ёфта баъдан ба гунаҳои скиф, массагет, сагзӣ, шака ва ғайра баргашта, ҷойгоҳи аслии онон Сакала ё Шакала ном гирифт. Дар «Шохнома» ва чанде аз адабиёти дигар ин ном ба шакли Саклоб ифода шудааст. Сакала двипа яке аз ҳафт двипа - кишварҳои адабиёти ореҳиндӣ буда, дар соҳили рости дарёи Сир дар водии Фарғона мавқеият дошта, вожаи «сак», яъне соқой аз ҳамин ном муштак шудааст. Тавре мушоҳидот нишон медиҳад, тақрибан дар асрҳои 8-7 то солшуморӣ як мавҷи бузурги ҳаракатаи номи маҳалҳо аз водии Фарғона, самти ғарбӣ Хитой ва дигар минтақаҳои ҳамҷаворашон ба водии Қаротегину Бадахшон, Хатлону Ҳисор ва самтҳои ғарбтар мушоҳида мегардад. Дар чадвали бахшида ба ин мавзӯ чунин муҳочирати номҳо нишон дода шудааст. Ҳоло дар водии Фарғона номҳои Сакалиён, Асака боқимондаи ҳамон номи Сакала мебошанд. Ин ном ба ҷуз Аскалон дар шаклҳои Аскошим - Ишкошим (Бадахшон), Искит (Ҳисор) ва ғайра низ баргашт ва муҳочир шудааст.

Аскалон ба ғайр аз водии Қаротегин дар шимоли Афғонистон, Сурия низ вучуд дорад. Ҳеродот аз номи

Аскалон дар Фаластин ёд кардааст. Абдурашид ал-Бакувӣ дар асараш «Китаб талхис ал-асар ва аҷоиб ал-малик ал-қахҳар» чунин гуфтаст: «Аскалун - шаҳр дар соҳили баҳри аш-Шом, дар яке аз вилоятҳои Фаластин. Ба ҷиҳати зебоияш вайро Арус аш-Шом (Арӯси Сурия) меноманд. Дар замони ҳукмронии Умар бинни Хаттоб - разияллоҳу анҳу аз ҷониби Муавия тасарруф ёфта буд.» Гумон меравад, дар охири асри 19 ва аввали асри 20 дар водии Ҳисор низ Аскалон ном маҳале вучуд дошта баъдҳо номаш фаромӯш шудааст, зеро Шоири мардумӣ Карим-Девона дар як шеъраш аз Аскалон ёд карда гуфтааст, ки: «Зад Қосимхӯча - табли чанг - мири Аскалон».

Самсолиқ

Самсолиқ номи як минтақаест дар соҳили ростии Сурхоб дар ноҳияи Нурободи кунунӣ. Мисли дигар номҳо маънои Самсолиқро ба сабаби дар таркибаш вучуд доштани қисмати «-лиқ» аз лафзи туркӣ ҷустани мешаванд. Вале Самсолиқ аз қадимтарин вожаҳои орёҳиндӣ будааст, ки бо гузашти ҳазорсолаҳо андаке тағйири шакл кардааст. Ин вожа аз ду қисмат «сом-са» ва «лик» таркиб ёфтааст, ки қисмати аввали он маънои моҳтоб ва қисмати дуввуми он маънои чехра, рӯйро дорад. Ҳоло ин вожа дар забони тоҷикӣ ба шакли «лиқо» ва дар забони русӣ ба шакли «лик» боқист. Самсолиқ дар маҷмӯъ маънои «моҳтобрӯ»-ро дорад, он гуна ки «офтобрӯ» ҳамин гуна маъно дорад. Дар Қаротегин соҳилҳои ростии Сурхоб офтобрӯ ва соҳилҳои чапи он сояру ном дорад. Мавқеяи кунунии Самсолиқ воқеан ҳам моҳтобрӯя аст. Дашти Моҳтобӣ дар ноҳияи Файзобод низ ба хоҳири моҳтобрӯ буданаш чунин номида шудааст. Яъне чунин анъанави номгузорӣ баъдҳо низ вучуд доштааст. Дар минтақаи Кӯлоб деҳаи Офтоблук вучуд дорад, ки аз ҳамин таркиб сохта шудааст. Қисмати «лик» ё «лиқ» ба шаклҳои

«линг», «инг» ба маънои шабеҳа, чехра, образ омада, дар охир ҳоло ба шакли «-ин», масалан дар таркибҳои сангин, яъне мисли санг, ё шабеҳаи санг, чӯбин, оҳанин ва ғайра истифода мешавад. Калимаи «линг» ба маънои пой низ дар нахуст маънои «шабеҳа»-ро дошт, яъне як пой шабеҳи пойи дигар. Бояд гуфт, ки вожаи «шамс»-и арабӣ яъне офтоб ҳамон «самас» (сом-ос)-и орёист, ки дар нахуст маънои «моҳ» ва ё эзади моҳро дошта, бар асари муҳочирати орёӣҳо ба Осиёи Пеш мисли садҳо вожаҳои дигар ба он минтақа муҳочират намуда, баъдан ба маънои офтоб баргаштааст.

Тавилдара

Тавилдара яке аз ноҳияҳои хушманзари кишвар буда, дар соҳили руди Хингоб воқеъ гаштааст. Дар бораи ин ноҳия низ мисли дигар маҳалҳои қухистони кишвар маълумоти хеле ками таърихӣ ба дастрас қарор дорад. Аксари донишмандон давлатеро бо номи Кумит, ки дар асрҳои 6-7 мелодӣ вучуд дошта будааст, ба ноҳияи Тавилдара айнӣят медиҳанд. Дар бораи воқеияти ин назар дар мақолаи Гомеда - Кумит батафсил сухан рафтааст³⁶⁵. Ва сухан ҳоло дар бораи маънои номи «Тавилдара» меравад, зеро роҷеъ ба ин ном то кунун назари равшане иброз нагардидааст. Аксаран гумон доранд, ки Тавилдара аз вожаи арабии тавил, яъне дароз бар омада, маънои дараи дарозро дошта бошад. Ҳамин гуна назари гӯё ба арабӣ маънои девор доштани «Ҳоит» низ вучуд дорад, ки он ҳам иштибоҳ аст. Бояд гуфт, ки бо номҳои арабӣ номгузорӣ гардидани номи маҳалҳо, хусусан дар минтақаи қухистон чандон роиҷ нест. Дар ноҳияи Тавилдара номи деҳаи Сайёд зоҳиран арабӣ намояд ҳам, имкон дорад аз номи санскритии Суйёд - номи шахс номгузорӣ гардида бошад. Ва тавре дар мақолаи мазкур гуфта шуд, ғайр аз Ҳисору Ҳисорак номҳои арабӣ вонамехӯранд.

³⁶⁵ Ёотам М. «Ҳисор дар бомдоди таърих», Душанбе, «Ирфон», 2011

Сайёҳ ва ҷуғрофидони рус В. И. Липский соли 1897 аз тариқи водии Ваҳё ба пояи қуллаи Исмоили Сомонӣ ва водии Лахш сафар намуда, номи Тавилдараро аз забони сокинони ин ҷо ба шакли Тавидара, Табидара (Тоби дара) оварда, шарҳ додааст, ки гӯё дар ин мавзё дара тоб – гардиш меҳӯрааст. Воқеан дараи водии руди Хингоб дар назди Тавилдара андаке ба самти шимоли шарқӣ тоб меҳӯрад. Вале таҳлилу муқоисаҳо нишон медиҳанд, ки маъно ва шакли аслии Тавилдара дигар буда, ба даврони хеле қадим иртибот дорад.

Тавре дар боби Ҷамбу сухан рафтааст, ин кишвар ба ҳудудҳои Помири кунунӣ нисбат мегирад³⁶⁶. Ва ҳудудҳои Ҷамбу аз ҳудудҳои кунунии Помир тафовут дошта, дар шимол соҳилҳои чапи рудҳои Қизилсу ва Сурхоб, дар ғарб соҳилҳои чапи Хингоб аз ҳамроҳшавии он ба Сурхоб то ноҳияи Тавилдара, дар ҷануб соҳилҳои чапи руди Панҷ ва дар шарқ соҳилҳои чапи руди Гёздарё (Косаруд - М.Х.) ва самти шарқии қаторкӯҳҳои Сарикӯл ва Фарғонаро дар бар мегирифт. Дар яке аз асарҳои ориёхиндуй «Стхананга-Сутра» дар бораи ҷуғрофиёи Ҷамбудвиша маълумоти муфасссал дода шуда, дар бораи Тамисра ном мавзёҳои сухан меравад, ки дар ҷандин ҷойи сарзамини Ҷамбу – Помир воқеъ будаанд. Аз ташреҳоти ин мавзёҳои маълум мегардад, ки ҳар яке аз онҳо мисли ғори калоне буда, дарвоза доштаанд ва дарунашон торику беқаър будааст. Масалан дар банди 8.65-66 асари мазкур омадааст: «Баландии гунбади Тамисра ҳашт йочан, ғори дарунаш низ ҳамин қадар аст...» Баъдан дар тафсир мавзёҳои ҷуғрофӣ омадааст: «Дар нишебии кӯҳи Вайтадхё (Ваҳё?) ду ғор воқеъ гаштаанд: Тамисра – дар самти ғарби он ва Кхандапрапата – дар шарқ... Дар ҳар як ғор як ҷуфт дарвоза вучуд дорад, ки дар самти шимол ва ҷануб воқеъ гаштаанд. Ин дарвозаҳо ҳамеша бастаанд. Вақте чакравартҳо ҷиҳати тасхир қардани ҳамаи ноҳияҳои замин ба

³⁶⁶ Ёотам М. «Эрони гумшуда», Душанбе, 2012.

юруш мебарояд, сарлашқари онҳо дарвозаи ғори Тамисраро дар аввали ҳаракат ва дарвозаи ғори Кхандапрапата хангоми бозгашт аз юруш мекушояд».

Дар «Форснома»-и Ибни Балхӣ омадааст, ки баъди ғалаба бар Арҷосп, ки дар Марв (Мурғоби Бадахшон – М.Х.) ба амал омада буд, Гуштоспи пирӯз ба Балх (Балхи воқеъ дар водии Фарғона) меояд. Вай Исфандиёрро маҳбус карда, худ.. ба кӯхи Нафашт рафта, ба хондани Занд машғул мешавад. Арҷосп дубора ба Балх ҳучум карда, Луҳроспро мекушад. Гуштосп дар кӯхи Тамида ра пинҳон мешавад.³⁶⁷ Ҳангоми муқоисаи номи Тамисра бо номи Тамида – номи кӯҳе, ки Ибни Балхӣ зикр кардааст, маълум мешавад, ки ин ду ном айна ҳам буданд. Муаллифи мазкур навиштааст, ки кӯхи Тамида «саъб куҳест». Тавре маълум аст, дар паҳлуи Тавилда ра бо номи Тамара куҳи аҷибе қад афростааст, ки аз куҳҳои дигар тафовут дошта, тавачҷӯҳи бинандаро зуд ба худ ҷалб мекунад. Эҳтимолан ба хотири дастнорас будани ин куҳ Гуштосп ба болои он паноҳ бурда будааст. Дар бораи ин кӯҳ ривоятҳои гуногун вучуд дошта, онро бо номи қадом зани рус – Тамара иртибот медиҳанд, ки қандон воқеият надорад. Мувофиқи навиштаҳои асарҳои куҳан дар буни ин куҳ дар он даврон ғоре ё нақби қалоне бо номи Тамида ра вучуд дошта будааст, ки шояд дар тайи ҳазорсолаҳо аз байн рафта бошад.

Тавре аз баргаштҳои забонӣ маълум мешавад, дар бисёр вожаҳо овозҳои т ва д ба овози с, з, ва ғайра табдил меёбанд. Аз ин лиҳоз баргашти овози д дар вожаи Тамида ра ба овози с тамисар – тамисра қоидаи маъмулии забон аст. Ва ҳар ду ном ба маънои дорандаи торикӣ – торикдор маънӣ мешаванд. Вожаи там ё том дар забонҳои ориёӣ маънои торро дошта, вожаҳои русии темный, темно аз ҳамин вожа шакл гирифтаанд. Бояд гуфт, ки вожаи шом низ дар забони тоҷикӣ баргашти овозии там – том будааст. Ҳамин тариқ тамидара аз

³⁶⁷ Ибн ал-Балхӣ. «Форснома». Душанбе. Дониш, 1989, с. 55.

вожаи тами – торикӣ ва дара (санскритӣ – дхара) – дор, доштан, шакл гирифта, ба маънои торикидошта ифода мешудааст.

Акнун мебинем, ки вожаи Тамидар(а) ҳамчунин бо баргашти овозии м ба б ва баъдан ба в (қоидаи маъмули забон) ба Табидара ва Тави(л)дара баргашт намудааст. Вале дар номи Тамара ба шакли ба асл наздиктар боқӣ мондааст. Дар забони санскрит тамара низ маънои тамидараро ифода мекунад.

Бояд гуфт, ки аз лиҳози мантиқ Тавилдара ба тамоми дараи соҳилҳои руди Хингоб иртибот дошта наметавонад. Қисмати болоӣ - Ваҳе ва поёнии ин дара ҳеҷ гоҳе бо мафҳуми Тавилдара ифода намешаванд. Зеро вақте мо Тавилдара мегӯем, номи маҳали алоҳида – шаҳраки маркази ноҳия пеши назар меояд, на тамоми дара. Дар ҳоле ки вақте Варзоб, Ромит ё Камаров мегӯем, саросари як дараи дароз тасаввур мегардад.

Рӯйдодҳои «Шохнома» тақрибан се ҳазор сол пеш аз ин ба вуқӯ пайваستاанд. Муҳочирати ориёхиндуҳо аз сарзаминҳои Помиру Фарғона ва минтақаҳои атрофшон ба нимаи аввали ҳазораи 2 пеш аз солшуморӣ рост меояд. «Стхананга-Сутра», ки дар он дар бораи маҳалҳои Помир сухан меравад, қабл аз муҳочирати ориёӣҳо эҷод шудааст. Яъне Тавилдара – Тамидара номест, ки тақрибан севуним – чор ҳазор сол пеш аз ин вучуд дошта будааст... Сарфи назар аз гузаштани ҳазорсолаҳо ҳоло низ номҳои асливу аввалияи рудҳову маҳалҳо баъзе дар шакли асл ва баъзе дар шакли тағйирёфта боқӣ мондаанд.

Аз моҳӣ то моҳи Масҷох

Хӯрдам ҳаваси обу ҳавои Масҷох,
Кай об хӯрам зи чашмаҳои Масҷох.

Аз дур, надидаму дурудаш гуфтам,
Байту ғазалу шеърӯ сурудаш гуфтам.

Китоби нави нависанда, муҳаққиқ ва сиёсатшиноси шинохта Карим Абдулов «Дар ин дунё, чилди 12, Мастҷоҳ, қисми 1», (Душанбе, «Адиб», 2006) аз лиҳози мазмуну муҳтаво, ҳаҷм ва сифату ороиши нашрӣ (1029 сах. бо андозаи 60x84 1/8) хеле ҷолиб ва хонданиву диданист. Роҷеъ ба як ноҳия китобе фарогири чунин маълумоти таърихиву фарҳангӣ, адабиву илмӣ, мардумшиносӣ (этнографӣ), номшиносӣ (топонимӣ), ҷуғрофиву гиёҳшиносӣ, хоҷагиву маъмурӣ, давлативу ҳизбӣ, саноативу зироатӣ, ҳолномавӣ ва ғайра на танҳо дар кишвари мо, балки дар хоричҳо аз он низ шояд дар зоти худ камназир бошад.

Таърихи ҳар як миллату давлат аз таърихи ноҳия, водӣ ё маҳалҳои алоҳида ва шахсиятҳои шинохтаи он таркибу иборат меёбад. Мастҷоҳ яке аз он ноҳияҳост, ки бо мавқеияти ҷуғрофӣ ва табиати хос, бо маросиму анъаноти мардумаш фарқкунанда аст. Ҳангоми бо тақозои зарурат ба водӣ кӯчонидани мардуми он шояд бисёр хусусияти маросиму анъаноташон каму коста ва дар рӯзгори мардумаш таҳаввулоти ғайрианъанавӣ ворид гардид. Аммо агар мардуми дигар ноҳияҳои кӯҳистони тоҷик дар чандин ноҳияҳои пахтакори кишвар ба таври пароканда муҳочират намуда бошанд, хушбахтии муҳочирони масҷоҳӣ он буд, ки онҳо ҷамъан муҳочир шуда, дар ҷойи нав номи ноҳияи худро барқарор намуданд ва имкони бештар ҳифозат намудани маросиму анъанатошанро аз даст надоданд. Дар силсилаи мақолаҳои ин муаллиф роҷеъ ба кишварҳои «Шоҳнома» аз ду Ҳинд, ду Балх, ду Эрон, ду Хоразм ва ғайра, ки дар натиҷаи муҳочиратҳо ба вучуд омада будаанд, борҳо сухан рафта буд. Инак далели равшани он гуфтаҳо: натиҷаи муҳочират буд, ки дар Ҳарита Мастҷоҳ ва номи маҳалҳои дигари ин ноҳия ба вучуд омад. Шояд баъди се ҳазор сол (аз

муҳочирати кишварҳои дар «Шоҳнома» зикргардида тақрибан ҳамин муддат сипарӣ шудааст, М.Х.) кам касон бовар кунанд, ки номҳои ноҳияи Мастҷоҳи нав номҳои маҳалҳои муҳочиршудаи Мастҷоҳи асли будаанд. Фарқ ин қадар ҳаст, ки дар ҳар ду минтақа номи ноҳия боқӣ монд. Аммо дар даврони рӯйдодҳои «Шоҳнома» дар аксар маврид аз шаҳри муҳочиршуда на сокине, на биное боқӣ мемонд... Мутаассифона, бар асари муҳочиратҳои ҳам пешин, ҳам баъдӣ дар қатори баъзе хусусияти маросиму анъаноти мардум, бисёр номҳои маҳалҳо - деҳа, дашту кӯҳ, чашмаву чӯй ва ғайра ба таври доимӣ аз байн рафт. Ман асарҳои сайёҳони низомии Россияи подшоҳии охири асри нӯздаҳ ва аввали асри бист Арандаренко, Липский, Акимбетов ва дигаронро роҷеъ ба чуғрофия ва мардуми Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон хонда, номҳои деҳа ва дигар маҳалҳоеро пайдо мекунам, ки имрӯз дар ҷои тасвирёфташон боқӣ намондаанд. Онҳо бар асари муҳочирати деҳаҳо ба водии пахтакор аз байн рафтаанд. Аксаран номҳои деҳаву маҳалҳо, кӯҳу дарё ва дашту водӣ номҳои хеле қадим буда, шояд баъзе аз онҳо таърихи 6-7 ҳазорсола дошта бошанд. Номҳои бостонии деҳу дарё ва дашту кӯҳ дар арзишмандӣ на камтар аз ашёи нуқраву тилло, ки аз харобаҳои шаҳрҳои қадим пайдо мешаванд, мақом доранд. Имрӯз мо тавассути номҳои қадимӣ ҳудудҳои чуғрофии сукувати аҷдод, тарзи зиндагӣ ва хусусияти хоси шеваву забони ононро муайян карда метавонем. Аз ин лиҳоз, ҳангоми табилии номҳои деҳу маҳал, ҷамоатҳои деҳот ва мавзеҳо бояд эҳтиёт намуд: мабодо бо ин амал номе, ки 5-6 ҳазор сол ва ё зиёда аз он маҳфуз монда буд, ба дасти нобудӣ гирифта гардад. Бар асари муҳочиратҳо, офатҳои табиӣ ва дигар сабабҳо ҳам дар Мастҷоҳ, ҳам дар ноҳияҳои дигар қисмати аз номҳои қадима ба дасти фаромӯшӣ гирифта шудаанд. Акнун умед аст, ки баъди нашри китоби «Мастҷоҳ» аз ин ноҳия ҳеҷ як номи деҳу маҳале, номи гиёҳу парандае, ки дар забони мардуми

маҳал ифода меёбанд, аз байн нахоҳад рафт. Ин ҷо бамаврид аст, зикр гардад, ки баъзе олимони мо беҳуда ба ҷонибдориҳои аз байн рафтани шеваву лаҳҷаҳо ибтикор мекунанд. Шеваву лаҳҷаҳо бештар аз забони адабӣ вожаҳои даврони қадимро ҳифозат намуда ба рӯзгори мо расондаанд. Ҳамин номҳои деҳу мавзеъҳо ва шеваву ғӯишҳоанд, ки таърихи даҳ ҳазор солу зиёда аз онро ҳифозат кардаанд, вагарна аз он даврони қадим ашёи ҳафриёти бостоншиносие камтар имкони дастрас шудан дорад. Аз ҷумла, вожаи «Мастҷоҳ» низ. Бояд гуфт, ки ҳадафи ин мақола аслан навиштани тақриз нест, балки он аст, ки муаллифи китоб К. Абдулов тақрибан соли пештар аз муаллифи ин сатрҳо хоҳиш намуда буд, ки роҷеъ ба маънову сарнавишти вожаи «Мастҷоҳ» чизе бинависам. Мутаассифона, бо сабабҳои масруфият ва дастрас нагардидани маводи зарурӣ бароварда кардани ин ҳоҷат ба таъхир афтод. Ва вақте мавод дастрас ва фурсат муяссар гардид, китоби «Мастҷоҳ» нашр гардида буд. Бо ин баҳона хостам он назарро ҳамин ҳозир ибраз намоям.

Қабул аз ҳама бояд гуфт, ки номҳои кӯҳу дарё маҳалу мавзеъ, ё ба истилоҳ - топонимҳо, гидронимҳо ва номҳои кавмҳову шахсҳо - этнонимҳо омили муътамади муайян намудани таърих ва маҳали зисти тоифаҳо ва халқҳо будааст. Дар номҳои мавзеъу маҳалҳо ҳеҷ гуна шартӣ тасодуфӣ вучуд дошта наметавонад. Аксари қулли номҳои қадим номҳои аз лиҳози маънову муҳтаво дорои мазмуни баланди мазҳабиву осмонӣ, марбути эзодону ғариштагон, ифодакунандаи маросиму омили нек будаанд. Аҷдоди тоҷикон се дини қадим - бонпо, ведой ва зардуштиро бевосита бунёдгузори намуда, дар пайдоиши динҳои ҷайнӣ ва буддӣ ғайримустақим саҳмгузори кардаанд. Динҳои мазкур низ бар асари дини ведой ба вучуд омада, бар илова аз он Буддо - Гаутама Шакямунӣ аз тоифаи ореӣи соқӣ буда, рисолати буддоашро дар қитъаи Чамбу, ки он ба мулкҳои миёни рудҳои Панҷу Вахш айният мегирад, ба даст оварда будааст. Ҳамин тариқ,

дар ҳудудҳои Тоҷикистон, водии Фарғона ва минтақаҳои ҳамчаворашон номҳои топо-гидро-этнонимҳо (бо шумули номҳои марбут ба ҳайвоноту наботот) ба шаш гурӯҳ ҷудо мешаванд, ки тибқи мушоҳидот муддати нуфузи ҳар як аз онҳо дар сарзаминҳои мазкур тақрибан чунин аст: 1. Бонӣ - то ҳазораи 9 пеш аз солшуморӣ ва ведой - то нимаи ҳазораи 1 то солшуморӣ. 2. Авестой-зардуштӣ - давраи аввал - миёнаҳои асри VIII то солшуморӣ; давраи дуюм - охири асри V пеш аз солшуморӣ - асри VII солшуморӣ. 3. Номҳои даврони буддой - дар як вақт бо дини зардуштӣ - охири асри VI ва аввали асри VII. 4. Даврони нуфузи дини ислом - аз охирҳои асри VIII то имрӯз. 5. Номҳои туркӣ - дар минтақаҳои алоҳида аз асрҳои XVI-XVII. 6. Номҳои даврони Шӯравӣ - аз охири солҳои бистуми асри XX. Бояд гуфт, ки номҳои даврони авастой - зардуштӣ дар навбати худ ба шохаҳои соқӣ, бохтарӣ, суғдӣ ва ғайра тақсим мешаванд. Дар минтақаи Мастҷоҳ низ чанд гурӯҳи номҳои шохаҳои мазкур ба мушоҳида мерасад.

Дар бораи минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона ва ноҳияҳои ҳамчаворашон, аз ҷумла дар бораи водии дарёи Зарафшон нахустин бор дар адабиёти тибетӣ маълумот дода шудааст. Дар ин бора дар китоби нависандаи ин сатрҳо «Орётҷикон: 18 000 сол пеш...», ки донишманди гиромӣ К. Абдулов дар китобашон аз он бо иқтисобот лутфан ёдоварӣ намудаанд, ба тафсил сухан рафтааст. Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) дар рисолаи «Олмо Лунгринг: замини ҷовидонаи муқаддас» чунин тазаккур додааст: «Тасдиқ шудааст, ки замини пурасори Олмо Лунгринг ё Олмолинг дар таркиби минтақаи бузурги ҷуғрофие шомил буд, ки дар ғарб ва шимоли Тибет воқеъ гашта, Таҷиг ном дошт. Дар он ҷой дар замонҳои бостон ба забонҳои иронӣ – авестой ва баъдан суғдӣ гап мезадаанд.» Муллифи мазкур боз навиштаст, ки: «Дар ҳамаи матнҳои аҳди куҳан равшан зикр гардидааст, ки Олмо Лунгринг дар самти шимолӣ ва

ғарбии Тибет, дар Тачиг ва ё Осиёи Марказӣ воқеъ будааст. Гузашта аз он, ду Тачиг вучуд доштааст: яке яке дар фазоҳои осмон ва дигаре батамом воқеии дар Осиёи Марказӣ мавқеиятдошта. Кӯҳи Кайлас ва вилояти Тибети ғарбӣ бошад, суроби хираи Олмо Лунгринг воқеист, ки шакли қадимтарини аслии он дар маркази дунё воқеъ гаштааст... Олмо Лунгринг на танҳо бихишти рӯи замин аст, вай балки баёнгари донишхоист, ки воқеан кӣ будану аз кучо омадан ва ба кучо рафтани моро мефаҳмонад. Ҳамчун истилоҳи тариқат Олмо Лунгринг рушанигоҳи ниҳониест, ки дар дили ҳар як мавҷудоти зинда фурузон аст. Ин мулк нахустманбаи таълимоти Юндринг Бон буд, аз ин рӯ баъдҳо ҳақимони Тибет зуд-зуд ба Олмо Лунгринг ба суроғи ин таълимоти арзишманд сафар мекарданд. Онҳо ба самти шимолу ғарби кӯҳи Кайлас ба Шанг-шунг ҳаракат карда, аз масофаи миёни Шигадзе дар Тибети марказӣ то Кайлас ду маротиба дуртар мерафтанд. Самти ҳаракати ин хатти сайро баррасӣ намуда, муайян кардан мумкин аст, ки вай ба он сӯи Помир, ба Суғд мебарад. То соли 1959 бониён ба ҷустуҷӯи ин кишвар мебароманд, вале ҳеҷ як аз онҳо пас намегашт. Муътақидони асили Бонпо бо дуо орзу мекунанд, ки таваллуди дуввумашон дар ин кишвар ба амал биёяд.» Мо дар аксари мақолаҳои худ маркази ин кишвари афсонавиро кӯҳи Исмоили Сомонӣ ва водии Лахш донистаем. Тавре дида мешавад, Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) онро дар Суғд гуфтааст. Мастҷоҳ низ бо мавқияти ҷуғрофии ишғолкардааш, масалан бо он ки дар ҳалқаи қуллаҳои баланд қарор дошта, аз кӯҳҳои атрофаш ба чор самт дарёҳо чорӣ мегарданд бо айният доштан ба он кишвар мувофиқат намояд. Дар навиштаҷоти бонӣ гуфта мешавад, ки кишвари Олмо Лунгринг аз чор вилояти мутамакказ иборат будааст: ниҳонӣ, дохилӣ, мобайнӣ ва берунӣ. Вилоятҳои дохилӣ ва мобайнӣ дувоздаҳ ноҳия ё ҷазира, берунӣ аз шонздаҳ ва сарҳадӣ аз дувоздаҳ ноҳия иборат будааст. Ин вилоят ва ноҳияҳоро

дарёҳо, кӯлҳо ва баҳрҳои дохилӣ (дар он даврон кӯлҳои равон ва баҳрҳо низ вучуд доштанд - М.Х.) аз ҳам чудо мекардаанд. Дар маркази вилояти ниҳонӣ Кӯҳи Свастикаи нӯҳзинадор қад кашидааст. Мамлакатро дарёҳо ба қисмҳо чудо намудаанд, ки калонтарини онҳо чаҳорто буда, ба чаҳор самт ҷористанд. Чаҳор дарёи муҳим аз доманаи кӯҳи муқаддас, яъне Меру, сарчашма мегиранд. Дарёи Нара аз ҷӯи харсанге, ки шакли шерро дорад, сарчашма гирифта, ба самти шарқ ҷорӣ мешавад. Дарёи Пакшу аз ҷӯи харсанге, ки шакли аспро дорад, ба самти шимол ҷорӣ мешавад. Дарёи Кимшанг аз ҷӯи харсанге, ки шакли товусро дорад, ба самти ғарб ҷорӣ мешавад. Ва дарёи Синдху аз ҷӯи харсанге, ки шакли шерро дорад, ба самти ҷануб ҷорӣ мешавад. Заминҳои ин мулк саросар обод, маъбаду шаҳрҳои зебову дурахшон, саросар боғу гулистон аст – мисле ки дар тасвиrotи Шамбала зикр гаштааст. Вай бешак бихишти рӯи замин аст. Дар атрофи кӯҳи муқаддас садҳо шаҳрҳо бунёд ёфтаанд, аммо чаҳортои онҳо фарқкунанда аст. Тамоми мардуми сокини марказ ва ноҳияҳо ба забони Эзадони Свастикаи ҷовидон ҳарф мезананд. Сарфи назар аз он ки забони мулкҳои дохилӣ забони Эзадони Свастика аст, дар дувоздаҳ мулкҳои мобайнӣ одамон бо забонҳои гуногун менависанд ва ҳарф мезананд, ки ҳар як аз онҳо ба водии яке аз ҳашт дарё мутобикат менамояд:

1. Дар шарқ, дар водии дарёи Нарадзара (Na-ra-dza-ra) бо забони «gTsang-ma lha skad» ҳарф мезананд. (эҳтимол, Гёздарё - М.Х.)

2. Дар шимол, дар водии дарёи Пакшу (Pakshu) бо забони «Dag-ra lha skad» ҳарф мезананд (эҳтимол яке аз шохобҳои Сирдарё).

3. Дар ғарб, дар водии дарёи Машанг (Mashang) бо забони «Samskri lha skad» (яъне санскрит) ҳарф мезананд (дарёи Вахш - М.Х.).

4. Дар чануб, дар водии дарёи Синдху (Sindhu) бо забони «Khri wer lha skad» ҳарф мезананд (дарёи Ғунд - М.Х.).

5. Дар чануби шарқӣ, дар водии дарёи Ганга (Ganga) бо забони «Hor ci phrul skad» ҳарф мезананд (дар он даврон шаш руд бо номи Ганг вучуд дошт, ки ин ҷо яке аз шохобҳои руди Панҷ дар назар аст - М.Х.).

6. Дар чануби ғарбӣ, дар водии дарёи Сита (Sita) бо забони «sPos ci phrul skad» ҳарф мезананд (дарёи Панҷ - М.Х.).

7. Дар шимоли ғарбӣ, дар водии дарёи Сенга (Seng-ga) бо забони «Ci gung phrul skad» ҳарф мезананд (дарёи Зарафшон - М.Х.).

8. Дар шимоли шарқӣ, дар водии дарёи Сердан (Serdan) бо забони «Cung tshe phrul skad» ҳарф мезананд (Сер - Сир, дан - дарё, дарёи Сир - М.Х.).

Маълумоти мазкур дар асарҳое, зикр гардидааст, ки онҳо дар бораи асосгузори дини бон Тонпа Шенраб Мивоче аз кишвари Тоҷик нақл кардаанд. Мувофиқи назари баъзе муҳаққиқони дини бон Тонпа Шенраб Мивоче дар ҳазораи понздаҳ то солшуморӣ ва тибқи назари дигар муҳаққиқон дар ҳазораи ҳашт то солшуморӣ зиндагӣ кардааст.

Мувофиқи навиштаҳои китобҳои таълимоти ойини бон дар мулкҳои мобайнӣ ва берунӣ даҳ забони асосӣ ва шасту чор шева роиҷ аст. Дар навишти ин забонҳо ҳарфҳои хурд ва калон, ки ба алифбои ибтидоии «springs-so» асос ёфтаанд, истифода карда мешавад. Ин ҳарфҳо шаклҳои гуногуни зиёде дошта, дар ҷаҳони муосир намунаи чунин алифборо пайдо кардан душвор аст. Ин шакли алифбо дар ҳар сурат дар асоси кадом алифбои ибтидоии осмоние ташкил ёфта, алифбои оддӣ ва кашфи заминӣ нест. Хамин тариқ, аз оғози халқи башарият Олмо Лунгринг, ки дар он иртиботи бевоситаи миёни замину осмон то кунун давом дорад, барои ҷаҳони беруна ҳамчун сарчашмаи ҷовидонаи дониш, роҳбарӣ ва фарҳанг хидмат мекунад. Ин кишвар – боргоҳи воқеии

човидона ва муқаддаси Замин аст.» Дар Юнони Қадим бовар доштанд, ки бихишт дар яке аз қуллаҳои баланди Осиёи Шарқӣ ҷой гирифтааст. Ба қавли муаллифи зикрфта роҳиби асримиёнагӣ Меффрет изҳор доштааст, ки Василии валӣ ва Амврасии валӣ ба ӯ ваҳе оварданд, ки тибқи он бихишт дар яке аз қуллаҳои баланди кӯҳҳои Осиёи Шарқӣ вучуд дорад. Дар яке аз дастнависҳои махфӯз дар Осорхонаи Бритониё гуфта шудааст, ки тӯфон (обҳезӣ) аз он рӯ ба ин бихишт беасар монд, ки вай дар миёни заминро осмон дар фосилаи 40 сажени баҳрӣ болотар аз қуллаи баландтарини кӯҳҳо қарор дорад. Тибқи далолати баъзе сарчашмаҳо ҳадафи асосии лашкркашии Александрии Македонӣ ба Шарқ дарёфти ҳамон бихишт буд. Рӯ овардани Александр ба болоби дарёи Зарафшон шояд бар асари ҳамин ҳадаф буд. Хаттсайри ҷангномаи Александр аксаран аз минтақаҳои кӯҳистон шояд ба ҳамин манзур буд. Имрӯз дар бисёр кишварҳои дунё роҷеъ ба кишвари ривоятӣ Шамбала (Чамбул - М.Ҳ.) адабиёти зиёде ба нашр мерасад, ки муаллифони бисёр, аз ҷумла, Рерих, Блаватская, Кузнетсов, Мулдашев ин кишварро дар минтақаҳои Тибету Ҳимолойи кунунӣ суроғ кардаву гуё нишонаҳои онро пайдо карда бошанд. Шояд бесабаб нест, ки Вачранатха (Ҷон Рейнолдс) маркази ин кишвари ривоятиро дар Суғд суроғ карда, Кайлас, Тибет ва Ҳимолойро суроби хираи ин кишвар доништааст. Тавре маълум аст, қисмати пурасарор ва кӯҳистонии Суғдро минтақаи Мастҷох ташкил медиҳад.

Тавре маълум мешавад, нуфузи дини товедой ва ведой дар минтақаҳои мазкур аз ҳама зиёдтар аст. Дар иртибот ба ин ҳол аксари номҳои мавзеъу маҳалҳо низ ба ҳамин дин нисбат мегиранд. Аз ҳамин ҷост, ки дар минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона, қисмати ғарбии Хитой дар иртиботи номи Йима (Чамшед) - номҳои Дашти Ҷум, Йимтс, Юмгон ва ғайра, Индра - Андарбаг, Пунарвоғ (лақаби Индра), Индралангар, Андархон ва ғайра, Пушон - Пушинг,

Пушён, Сура - Сорбоғ, Хулбук, Каврак - Каврав, Пандовчй - Пандов, Войдара - Войдура, Яшм - Ашмак, Ганиша - Ганиша, Вата - Бодкен, Кулик - Кулика, Камаров - Кумаро, Капалй - Капила, Капалин, Кишмбоғ - Кишм ва ғайра, ки ҳама номҳои марбут ба эзадон, шоҳон, паҳлавонони адабиёти даврони ведой мебошанд, зиёдтар ба назар мерасанд. Ба қавли муътамади Т.В. Рис-Девис ҳамаи ин номҳо номҳои этнонимӣ ва номҳои қавму халқиятҳо будаанд. (Davids R. The Buddhist India, Calcutta, 1950). Ва инак ҳоло нуфузи номи яке аз эзадони машҳури ведой Вишну дар минтақаҳое, ки номашон зикр шуд, баррасӣ хоҳад шуд, ки вожаи Мастҷох низ бо номи он иртибот дорад. Вишну яке аз эзадони олии асотири орёҳиндӣ буда, якҷо бо Брахма ва Шива тримурти - сегонаи эзадонро ташкил медиҳад. Ҳангоми таҳлили рӯйдодҳо ва номҳои марбут ба Вишну ошкор мешавад, ки ҳама онҳо бо водии Фарғона ва минтақаҳои ҳамҷавори он ва бо забону ғӯишҳои забони тоҷикӣ бо ин ё он муносибат робитае доранд. Маънои номи Вишну фарогирандаи ҳама мебошад, ки ҳоло ҳиссае аз он дар забони тоҷикӣ дар шакли «беш» (виш-беш) вучуд дорад. Дар чанд бахши ведоҳо Вишну-Нарён дар иртибот ба укёнуши Шир (Дарёи Сир) тазаккур гардидааст. Осишгоҳи обии ӯ дар болои морҳо дар рӯи ин дарё қарор доштааст. Дар водии укёнуши Шир (Ширдарё-Сирдарё) – водии Фарғона имрӯз низ номи чанд маҳалу мавзеъ бо решаи «нар» вучуд дорад, ки «Наримон», «Норин» аз ҳамон шумор буда, эҳтимоли қавӣ бар он аст, ки бо лақаби Вишну – Нар, Нарён (Нориён) иртиботе доштаанд. Яке аз таҳаллуҳои Вишну Говинда мебошад, ки маънояш Говбон, мебошад. (Мхб. с. 84) Дар адабиёти орёҳиндӣ олиҳаи зебӣ ва хушбахтӣ Лакшмӣ ном дошта, ҳамсари Вишну мебошад. Лахш ҳамчун номи мавзеъ ихтисораи номи Лакшмӣ мебошад. Бҳагаван (бҳага-бага-боғ) яке аз лақабҳои Вишну буд. Нора ва Норйон ду шоир (риши) ё ҳакимони устуравиянд, ки нахуст дар образи ягона ҳамчун айнияти

Вишну зухур намудаанд. Одатан Норйон (Вишну) дар холи тафреҳ дар рӯи оби Укёнуси Шир (Сирдарё) тасвир ёфтааст. Норйон дар танҳой ҳамчун эзад – ипостаси (тазохури дугонаи) Вишну Кришна зоҳир гаштааст. Дар адабиёти ведой самти Утгара – Шимол яке аз самтҳои муқаддас ба шумор рафтааст. Тавре дар мақолаи қаблии мо ишора рафта буд, мулкҳои Утгара дар шимол аз қаторкӯхҳои Тён-Шон дар ҷануб аз қаторкӯхҳои Паси Олой, Туркистон, яъне асосан аз водии Фарғона иборат будааст. Номии дигари ин минтақа китъаи Уттаракору – яъне Куруҳои шимолист. Дар яке аз китобҳои «Маҳабҳарата» «Удйогарва» дар сифоти мулкҳои шимолӣ чунин омадааст: «Дар ин ҷо, дар даيره, ки Бадарй ном дорад, Кришна, Нарайана, ки Вишну ҳам ўст, сукунат дорад, эй бехтарини мардон... Дар ин ҷо (марғзори Кубера) Чайтратрати дилнишин... воқеъ гаштааст. Дар ҳамин ҷост, ки (намудор аст) эй гав, дар миёни дуборозодашудаҳо (дарёи осмонии) Манданикӣ ва (кӯҳи) Мандара. Ҳам ин ҷост бешазори Саугандҳика (Хуштароват).» Мувофиқи ривояти дигар боре Бали - шоҳи дайтҳо (махлуқоти ғайриҳудо) бо ҳиллае ҳокими се дунё - трилока замин, осмон ва дунёи зеризаминӣ мешавад. Вай тамоми эзaddonро зерӣ итoати худ медадонрад. Вишну бо хоҳиши дигар эзaddon дар сурати марди пакана ба назди Балӣ омада, хоҳиш мекунад, ки ба вай ба миқдори се қадам замин диҳад. Шоҳи дайтҳо бо гумони он ки се қадами ин пакана он қадар зиёд нест, ба ӯ иҷозат медиҳад. Вишну қадами якумашро ба осмон, қадами дуюмашро ба замин ниҳода, аз гузоштани қадами сеюм худдорӣ менамояд. Ҳамин тариқ вай дунёи зеризаминиро барои Балӣ ва дайтҳо мегузорад. Дар «Маҳабҳарата» ишораи «Дар ҳамин ҷост (намоён) изе, ки Вишнупада (изи пойи Вишну) ном дошта, ҳангоме ки ӯ аз се дунё қадам мезад, дар тамоми мулкҳои шимол барҷой монда буд», ба ҳамин муносибат зикр гардидааст. Тибқи мушоҳидоти мо сарзамине, ки Вишну қадами дуввуми худро

дар он гузошта буд, ҳамин водии Фарғона мебошад. Агар ба нақшаи водии Фарғона мушоҳида шавад, вай воқеан ба шакли изи пойи одам шабеҳият дорад. Аз се қадами Вишну дар оғози офариниш якеаш дар Фарғона гузошта шуда, Вишнупада (изи пойи Вишну) ном гирифта буд. Ин яке аз аватараҳои (ба сурати махлуқоти заминӣ даромадани эзадон) Вишну мебошад. Вашну даҳ аватара доштааст, ки ба сурати пакана (ваман) даромада, се қадам гузоштаниаш яке аз онҳост. Дар аватараи дигар Хираниякша асура, писари Кашьяпа, зӯрашро ба эзадон нишон доданӣ шуда, заминро ба таги обҳои укёнуси ҷаҳонӣ тела медиҳад. Вишну ба шакли гуроз (варах) баъди муҳорибаи ҳазорсола Хираниякшаро кушта, заминро бо дандони ашк аз зери об берун меорад. Аватараҳои дигари Вишну - Матсйо (моҳӣ), Курма (сангпушт), Нарасангха (шермард), Парашурама (Рамаи табарбадаст), Рама (қаҳрамони «Рамаяна»), Кришна, Буддо мебошанд, ки ҳар як барои наҷоти одамон ва ғалабаи қувваҳои некӣ бар бадӣ сурат гирифтааст. Таҳқиқи таҳлилҳои нишон медиҳанд, ки дар баробари аз ному таҳаллуҷҳои эзадон ва шохону паҳлавонони орёҳиндӣ номгузорӣ гардидани номи мавзеъи маҳалҳо чунин номгузорӣ дар асоси аватараҳои онҳо низ сурат гирифтааст. Номҳои Ворух (варах), Кирма, Қулма, Курама (Курма), Бомон (ваман), Рӯмон, Ромит (Рама) ва аз ҷумла Мастҷох (Матсйо) низ дар ҳамин шуморанд. Дар Россия низ номҳои аватараҳои Вишну ба шаклҳои Варах, Ваман (дар миёни рудҳои Волга ва Ока) ва ғайра дида мешаванд. Аватараи Вишну ҳамчун моҳӣ барои аз тӯфони бузург наҷот додани Ману ба амал омада будааст. Дар асотири орёҳиндӣ Ману ҳамчун нахустодами наҷоди панҷуми башар доништа шудааст. Яъне ҳар як панҷ наҷоди башар, ки наҷоди кунунии башар наҷоди панҷум ба шумор меравад, нахустодам ва ё ҳазрати Одами худро дошта будааст. Роҷеъ ба Ману дар адабиёти мухталифи орёведоӣ маълумоти гуногун омадааст. Дар аксари он адабиёт Ману

писари Вивасват ва бародархонди Йима (Чамшед) дониста шудааст. Тибки асотир Ману ба Замин яккаву танҳо нузул намуда, дар назди кӯҳҳои мулкҳои чанубӣ (тибқи айниятдихии мо – водии дарёи Панҷ – М.Ҳ.) бошишгоҳ ихтиёр кард. Рӯзе хангоми дастшӯй дар оби Укёнуси Чанубӣ (айният - дарёи Панҷ - М.Ҳ.) моҳичае ба дасти вай меафтад. Моҳича илтимос мекунад, ки ўро начот диҳад, дар навбати худ вай рӯзе Мануро низ начот хоҳад дод. Дар пурсиши саволи Ману, ки вайро аз чӣ начот хоҳад дод, моҳича ҷавоб медиҳад, ки аз Тўфони бузург. Дар воқеъ, баъди чандин вақт обхезии бузурге дунёро фаро мегирад. Ману ба маслиҳати он моҳича, ки акнун хеле бузург шуда буд, киштие месозад ва дар он киштӣ тухми гулу гиёҳҳои гуногунро ҳамроҳ мегирад. Баъд киштиро дар шохи моҳӣ мебандад ва моҳӣ шинокунон ўро ба сӯи куллаи балантарини Ҳимолой (маъноии «Ҳимолой», «кишвари барф» аст, Ҳимолойи нахуст системаи кӯҳии Тёншону Олой буд – М.Ҳ.) мебарад, ки нўгаш дар болои об менамуд. Баъди паст шудан обхезӣ Ману бо нишондоди моҳӣ киштиро ба як дарахти куллаи кӯҳ баста, баробари паст шудани об оҳиста-оҳиста онро поён мекунад. Он кӯҳ нишебии Ману ном гирифта буд. Яке аз кӯҳҳои системаи кӯҳҳои Олой Мануш ном дорад, ки ба эҳтимол ҷойи нузули Ману будааст. Яъне Вишну барои начоти Ману нахустодам ба сурати моҳӣ нузул намуда буд. Ба эҳтиром ва бузургдошти ин амали Вишну баъдҳо яке аз тоифаҳои орёӣ худро матсёо - моҳӣ ва кишвари худ - Мастчоҳро ба номаш номгузорӣ намудаанд... Бояд гуфт, ки дар адабиёти орёхиндӣ матсёо - моҳӣ бар иловаи аватари Вишну будан дар баробари тоифаҳои орёии бахликҳо, утгарҳо, аратихо, пингалаҳо ва ғайра номи қавм аст. Аммо нахуст бубинем, ки ҳам Мастчоҳ ва ҳам моҳӣ аз вожаи «матсёо» чи гуна баргашт шуда метавонанд. Дар чанде аз мақолаҳои қаблии муаллифи ин сатрҳо омада буд, ки овози т аксаран дар вожаҳои қадим баъдан ба овозҳои с,ш,з,ҷ бармегарданд. Аз ҷумла

Каюмартан - Каюмарс, нипота – нуваса набера), три - сри (се), тевана - севана - (сӯзан), тракт – сарак (роҳ), Порт - Порс, Арта – Арса, Арсания (номи кишвар), Утро – Усра, Аусарӣ (субҳдам), тани – сан (писар, сын), навдара – навзара (фарзанд), Хванират – Хванирас (Хунирас, Хурос), Тавор(а) – забор, Мад(ҳ)а – мазза (дар русӣ мёд), гот – госа, дам – зум дар ҳамин шуморанд. Дар навбати худ аксари овозҳои с ба «х», «ҳ», «з», «ш», «ч», «ҷ» бармегарданд. Масалан дар забони санскрит ва пракрит вожаҳои «су», «сва», «свас» мувофиқи қоидаи табдили овози с ба ҳ ба шаклҳои «ху», «хва», «хваш» ва «хвеш» баргашта, дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ ҳамчун ҳиссаҳои тасдиқии «ҳа», «ху», «ҳов», «ҳова» ва дар забони тоҷикӣ ҳамчун ҷонишинҳои «худ», «хеш», ҳамчунин сифати «хуш» вучуд доранд. Дар адабиёти ведой сукарна (хушкор), дар «Авесто» Ҳукар (хушкор, номи кулла), дар ведоҳо Сома (эзади моҳ, инчунин нӯшобаи муқаддас), дар Авесто ҳома (ғиёҳи муқаддас) бо ҳамин сохтмон таркиб ёфтаанд. Дар баъзе вожаҳо баръакс, дар забонҳои алоҳида вожаҳо бо ҳарфҳои «с» ва «з» вучуд дошта, дар ведоҳо бо шакли «х» боқӣ мондаанд. Масалан Нима (ҳима) дар ведоҳо ба маънои “барф” буда, Nemaṇ, Nemaṇta (ҳеман, хеманта) ба маънои зимистон аст. Ин вожа дар забони русӣ ба шакли «зима» ва дар забони тоҷикӣ ба шакли «зима(стон)» ҳам акнун вучуд дорад. Аз ин лиҳоз як шакли баргашти вожаи матсйо ба моҳӣ (матсйо-массйо-махйо-махӣ-моҳӣ) тибқи қоидаи маъмули баргашти овозӣ сурат гирифтааст. Аммо дар забон баргашти як вожа ба чандин шакл низ ба назар мерасад. Ва вожаи матсйо низ шояд бо тақозои муҳити забонӣ ба Мастчоҳ баргашт намудааст. Муаллифи китоб К. Абдулов зикр намудааст, ки шакли дурусти вожа Масчоҳ аст. Бояд гуфт, ҳар ду шакли вожа - Масчоҳ ва Мастчоҳ ғалат нестанд. Вале гунаи Мастчоҳ бо қоидаи баргашти овозӣ мувофиқ мебошад. Бисёр вожаҳои санскритӣ, ки тибқи ҳамин қоида баргашт

намудаанд, масалан, дост, настаран, хокистар (хоки отар - хоки оташ), раста (рад, қатор), паст (баробари по), маст (мазза, лаззат) ва ғайра дар забони тоҷикӣ вучуд доранд, ки аз шаклҳои дотра, натарван, отар, ратта, пад, мадҳа баргашт шуанд. Яъне дар ин вожаҳо, ки овози т ба с баргаштааст, бояд овози т худ аз байн биравад. Вале тавре дида мешавад, бо вучуди баргашти овой т дар паҳлуи с боқӣ мондааст. Ин қоида дар вожаи Мастҷоҳ низ зӯҳур намудааст. Бояд гуфт, ки ҳарчанд баромади вожаҳои «моҳ» ва «моҳӣ» зоҳиран аз як реша наояд ҳам, аммо дар асл, тавре дида шуд, «моҳӣ» аз матсӣ шакл гирифтааст. Дар забони орейӣ вожаи моҳӣ ба шакли масс низ дида мешавад. Вожаи «моҳ» бошад, аз номи эзади ведой ва нӯшобаи муқаддаси Сом ба шакли мас баргашта, бо таҳаввулотӣ овозии с-ҳ шакли маҳ-моҳро гирифтааст. Сом бо қоидаи баргашти овози с ба ҳ - ҳома - ҳом ва баъдан ба шакли табдили овозҳои аввалу охир ба шакли моҳ баргаштааст. Дар забонҳои русӣ ва шугнӣ ҳамин вожа дар шаклҳои мес(яц) ва мес боқӣ мондааст. Тавре дида мешавад, воҳи моҳ ва моҳӣ ба ҳамдигар ба ғайр аз шабеҳияти зоҳирӣ ҳеҷ гуна иртиботе надоштаанд. Бо сабабҳои он чи зикр гардид, эҳтимолияти аз вожаҳои «мас» (меҳ - бузург), «мас» (сом - моҳ), мат (метан- (месан?)- меҳан-майдон), мост, маст ва ғайра таркиб ёфтани вожаи Мастҷоҳ вучуд дошта наметавонад.

Дар «Маҳабҳарата», «Пурон»-ҳо ва дигар асарҳо роҷеъ ба мамлақати Матсӣ, қавми матсӣ баъзе рӯйдодҳои ҷолиб бозгӯ карда шудааст. Аввалин шохе, ки ҷаҳор иқлими водии дарёҳои Сир, Вахш, Панҷ ва Зарафшонро ба ҳайси як мамлақати ягона муттаҳид карда буд, Духшонта ном дошт. Яке аз авлоди баъдии вай, Бҳарата ном дошт, ки яке аз минтақаҳои қабл аз муҳочиратӣ Бадахшони кунунӣ ва ноҳияҳои атрофаш бо номи вай – Бҳарат номгузорӣ шуда, баъди муҳочират Ҳиндустонро низ Бҳарата номидаанд. Насли нухӯми Духшонта Куру ном дошт ва яке аз номҳои

кадими Истаравшан Курушката аз номи вай тасмия шудааст. Вай яке аз шоҳони машхури ведони сулолаи қамарӣ буда, чадди шоҳон Дхритараштра ва Панду будааст. Писарони Панду бо номи Пандовҳо ва писарони Дхритараштра аз номи чаддашон Куру - Кавравҳо ёд шудаанд ва ҳоло бо номи ин авлод Пандавҳо–Пандовчӣ ва Кавравҳо – Каврак дар ҳудудҳои Тоҷикистон чандин номҳо вучуд доранд. Дар миёни тоҷикон то имрӯз бо номи Каврак номгузориҳои шахсон вучуд дорад. Ҳамин тариқ, Куруката ва ё Курушката бо номи ҳуди Куру ва ё бо номи авлоди вай тасмия шуданаш имконпазир аст. Яке аз ҷангҳои калони қабिलाҳои орейӣ миёни бародарзодаҳо Пандавҳо ва Кавравҳо ба амал омада будааст. Сад нафар писарони Куру Кавравҳо ва панҷ нафар писарони бародари ӯ Панду, Пандавҳо номида мешуданд. Яке аз писарони Панду Арчуна ҳамчун қаҳрамони машхур барои барқарор намудани адолат дар ин ҷангҳо машхур гашта буд. Тавре дар адабиёти ведоӣ омадааст, вақте миёни бародарзодагон Пандавҳо ва Кавравҳо ҷанг оғоз меёбад, тамоми қабिलाҳои орейӣ минтақаҳои шимолу ҷануб, қисме ба ҷонибдориҳои Пандавҳо ва қисме ба ҷонибдориҳои Кавравҳо, ба ҷанг медароянд. Дар ин ҷанги хунин, ки ҳаҷдах рӯз идома меёбад, қариб тамоми сарбозон аз ҳар ду ҷониб кушта мешаванд. Ҳамон майдоне, ки ҷанг дар он воқеъ гашта буд, Курукшатра ном доштааст, ки маънояш майдони Кавравҳост. Мувофиқи таҳмини бисёр муҳқиқони адабиёти орейӣ (аз ҷумла, ниг: сайти Интернет, <http://dpni.ru/?>) муҳорибаи байни тоифаҳои орейӣ, ки дар он матсӣиён (мастҷоҳиён - М.Ҳ.) низ иштирок доштанд, соли 3102 то солшуморӣ ба вуқӯъ пайваستاаст, ки зиёда аз 5100 сол пеш аз инро дар бар мегирад. Ин фоҷиа тақрибан ду ҳазор сол пеш аз муҳочирати ореҳиндуҳо амал омада буд ва дар Ҳиндустон рӯй додани он имконнопазир аст. Баъди муҳочират ба Ҳинд номи ин майдонро дубора дар он кишвар номгузорӣ карданд. Аз ин лиҳоз таҳмин кардан мумкин аст, ки майдони аслии ҷанги

миёни бародарзодагон, ки мисли аксар номҳои ведойӣ нахуст дар ҳудудҳои кунунии Фарғонаву Тоҷикистон ва минтақаҳои атрофи он воқеъ гашта буданд, Курушката буд. Вале азбаски юнониён ҳангоми лашкаркашиашон ба Осиёи Миёна аз таърихи Ҳинд ва Шарқ чандон огоҳӣ надоштанд, Курукшатраро ҳамчун Курушката (Киресхета) бо номи Куруш пазируфтанд. Наздикии номҳои Куру ва Куруш (шояд Куруш низ худ аз Куру тасмия шуда бошад) ба эҳтимол чунин тахмини муаррихони Юнони қадимро ва дар асоси он маълумоти сарчашмаҳои баъди ро ташкил дода бошад.

Дар «Маҳабҳарата» роҷеъ ба ин ҷанг бисёр лаҳзаҳо бозгӯ карда шудааст, ки дар онҳо кишвари Матсо, шоҳи он ва қавми матсо мавриди тазаккур қарор дода шудаанд. Тибқи айниятдиҳии силсиламақолаҳои қаблии мо Ҳастинапур дар яке аз ноҳияҳои ғарби кунунии Хитой Сарикӯл воқеъ буд. Баъди ба фиреб ба бозӣ кашидан ва бозиро бурдани Кавравҳо Арҷуна ва бародаронаш ба қисматҳои ғарбии водии Фарғона, тақрибан дар ҷангалзори (ҳамон вақт вучуддоштаи) самти шимолии Қўқанд (Сугандҳика) ба муддати 12 сол бадарға карда мешаванд. Шартӣ бадарға ин буд, ки онҳо баъди дувоздаҳ соли бадарға боз дувоздаҳ соли дигар тавре гарданд, ки касе онҳоро нашиносад. Барои ҳамин онҳо тағйири мӯву рӯ карда, дар дарбори шоҳи Матсо хизмат мекунанд: «Ҷосусони Ҳастинапур дар ҳама ҷо Пандавҳоро меҷустанд, дар ҳоле ки онҳо тағйири либос ва мӯву рӯ намуда, дар дарбори шоҳи Матсо хизмат мекарданд: тирандози ҷирадаст Арҷуна - раққоса, Бриханнал - Бҳими тавоно таббоҳ, шоҳ Юдхистҳира дарборӣ, Накула ва Саҳадев саису ҷўпон ва Друподи хизматгори малика буданд.» (Маҳабҳарата) Ба ҳар эҳтимол матсоҳо, панҷалҳо ва шурасенҳо дар як маҳал зиндагӣ доштаанд. «Дашти Куру - сукунатгоҳи матсоҳо, панҷалҳо, шурасенакҳо - ин кишвари Брахмариши (дигараш) баъди Брахмаварта (аз лиҳози

кудсият) ». Тавре дар мақолаи «Истравашан» зикр гардидааст, шурасен шакли дигари ифодаи Сурушан - Истаравшан аст. Баъзе муҳаққиқони рус тоифаи этрускҳо ва ба дунболи онҳо русҳоро аз авлоди шурасенҳо гуфтаанд. Агар ин назар воқеият дошта бошад, пас умумияти ин тоифаҳоро дар ҷойгоҳи кунунии Истаравшан ва минтақаҳои ҳамчаворашон ҷустан лозим, на дар Ҳинд ва ё сарзаминҳои Аврупо. Ба эҳтимоли қавӣ панҷалҳо низ баъдан номи Панчикон - Панчикен- Панҷакентро ба вуҷуд овардаанд. Аммо роҷеъ ба Матсо дар «Маҳабҳарата» боз омадааст: «Дурйодхон қасд мекунад, ки ба Матсо ҳуҷум намояд. Пас аз маҷрӯҳ шудани шоҳи Матсо шоҳзода (яъне писари шоҳи Матсо - М.Ҳ.) савори гардунаи Бриханнал (яъне Арҷуна - М.Ҳ.) ба ҷанги лашкари Куруҳо меравад. Вале вай аз ҳайбати лашкари душман ҳаросида, пас мегардад. Аз ин рӯ, Арҷуна, ба хавфи боз бадарғаи 12-сола нигоҳ накарда, барои ғимояи ҳақиқат маҷбур мешавад, ки худ ва дигар Пандавҳо, инчунин силоҳи муқаддасашонро фош намояд. Арҷуна дар ҷанг бар лашкари Куруҳо ғолиб омада, мулки Матсоро наҷот медиҳад, вале аз шоҳзода хоҳиш менамояд, ки ин сирро ба шоҳ накушояд. Ба нишони муҳаббат ва сипосгузорӣ шоҳ духтарашро ба зании Арҷуна пешниҳод менамояд. Аммо Арҷуна маликаро ҳамчун келин қабул карда, онро ба писараш Абҳиман медиҳад».

Бо боварии комили ин муаллиф, аксари номҳое, ки дар адабиёти ореҳиндӣ, ҳамчунин дар минтақаҳои баъдимухочиратии ореҳиндуҳо дар нимҷазираи Ҳинд вуҷуд доранд, номгузории дубораи маҳалҳост аз ҳудудҳои Тоҷикистон ва атрофи он. Аммо бисёр олимони муҳаққиқи адабиёти ореҳиндӣ, аз ҷумла ведоҳо, «Маҳабҳарата», «Рамаяна» ва дигар асарҳо кӯшиш кардаанд, ки тамоми воқеот ва рӯйдодҳои ин асарҳоро ба сарзаминҳои кунунии Ҳиндустон айнӣят бидиҳанд. Ба ин хотир тамоми шаҳру кишварҳо, кӯҳу дарёҳои дар ин асарҳо номбаршуда дар Ҳинд

суроғ карда шудаанд. Тавре маълум аст, орёхиндуҳо дар нимаҳо ва ё охирҳои ҳазораи II то солшуморӣ аз сарзаминҳои Осиёи Миёна ба Ҳинд низ муҳоҷират намудаанд. Эҷоди Ведаҳо ба даврони пеш аз муҳоҷирати онҳо ва эҷоди «Маҳабхарата», Рамаяна ва дигар асарҳо ба охири ҳазораи II то солшуморӣ тахмин карда шудааст. Вале бо назардошти он ки замони рӯйдодҳои ин асарҳо зиёла аз 5-6 ҳазор солро ташкил медиҳанд, аз рӯи мантиқ бояд ҳулоса намуд, ки ин рӯйдодҳо ҳатман дар сарзаминҳои сукунатгоҳи қабл аз муҳоҷирати орёхиндуҳо - дар Осиёи Миёна ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон бояд ба вуқӯ пайваста бошанд. Масалан танҳо дар чилди аввали «Маҳабхарата» панҷоҳ насли шохони орёхиндӣ номбар гардидаанд, ки тибқи қоидаи маъмул муддати зиндагонии онҳо дар маҷмӯ ҳазору панҷсад солро ташкил медиҳад. Далели дигар он аст, ки дар сарзаминҳои Осиёи Миёна ва Ҳинд бисёр номҳои мушобеҳи шахру маҳал ва кӯҳу дарё ба назар мераснд, ки аз лиҳози шаклу мазмун аз як реша буданашон ба осонӣ ошкор мегардад. Ин ҳол далолат бар он менамояд, ки он номҳо дар нахуст дар Осиёи Миёна вучуд дошта будаанд, зеро аз Ҳинд бо дини буддой ба ин минтақаҳо омадани онҳо имконнопазир мебуд. Аз чунин воқеият ва дигар воқеиятҳои қавӣ сарфи назар кардан нашояд. Шояд ҳеҷ вақт дар Ҳиндустон кишвари Матсо ё Маччо вучуд надошт. Ин номро ба хоҳири рӯйдодҳои «Маҳабхарата» дар яке аз минтақаҳои ҷануби Дехлӣ - Чайпур тахминан айнӣят доданд. Агар ин кишвар воқеан дар он ҷо вучуд медошт, дар адабиёти буддой ва чайнӣ вай дар сарзаминҳои Осиёи Миёна дубора ҷой дода намешуд. Ҳоло муҳаққиқони Ҳинд ҷойгоҳи қавми Матсоро - дар ноҳияи кунунии Чайпур (Рачастхан, Панчалхоро дар ноҳияи Қануч ва шурасенхоро - дар ноҳияи Матхура (Маттра) суроғ намуда, ба дарёфти он чандон муваффақ нашудаанд. Вале тамоми далелҳо бар онанд, ки кишвари Матсо номи нахустини ҳамин Мастҷоҳ будааст.

Фақат ин қадар ҳаст, ки шояд Мастҷоҳи нахустин на дар ҷойгоҳи кунунии худ, балки шояд дар минтақаҳои кунунии Истаравшан ва ё ноҳияҳои ҳамҷавораш воқеъ будааст. Тавре дар «Удйогарва» омадааст, тоифаи матсоҳо дар натиҷаи ҷангҳо бо ҳамтоифаҳои дигари орёиашон ба минтақаҳои ҷанубтар кӯчида будаанд.

Дар навиштаҷоти буддоии соли 600 то солшуморӣ дар самти шимолу ғарби Ҳиндустон, ки Осиёи Миёна низ ба он шомил аст, 16 кишвари Маҳачанапада (дар забони санскрит - яъне кишварҳои бузург) номбар шудааст, ки онҳо Анга, Магадҳо, Каши, Кошала, Ваҷи, Малла, Четӣ, Вамса, Куру, Панчала, Маччо, Сурасена, Ассака, Авантӣ, Гандҳара, Камбоҷа ном доранд. Тибқи маълумоти Интернет сайти «ewik.info русская энциклопедия» камбоҷҳо дар атрофи Ҳиндукуш, Бадахшон ва Помири Тоҷикистон, инунин водии дарёи Зарафшон сукунат доштаанд. Баъзе муҳаққиқон Гандҳараро ба Қандаҳор айнӣят додаанд. Вале роҷеъ ба кишварҳои дигар маълумоте пешниҳод нагардидааст. Дар ин миён ҷандин номҳо ба номҳои маҳалҳои ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ва водии Фарғона шабеҳӣят доранд, ки ба тахмини мо Косала - Косон, Сурасен - Сурушан (Истаравшан), Куру - Курушката, Панчала - Панҷигон (Панҷакент), Маччо - Мастҷоҳ, Ассака - Ассака (водии Фарғона), Куша - Куча (ғарби Хитой) дар ин шуморанд. Азбаски қавми Матсо аз ҷойгоҳи нахустинаш дар замони рӯйдодҳои «Маҳабҳарата» ба ҷанубтар муҳоҷират намуда буд, бешак гуфтан мумкин аст, ки Мачҷои дар қатори кишварҳои бузург дар адабиёти буддой зикрғфта ҳамин Мастҷоҳи кунунист. Ё Тавре дар мисоли болоӣ дида мешавад, Матсо инчунин метавонад ба гунаи Маччо низ баргашт намояд. К. Абдулов навиштааст, ки Мастҷоҳ дар миёни мардуми маҳал ба гунаи Маччо низ ифода меёбад. Бо шакли навишти Маччо ифода ёфтани он дар кишварҳои Маҳачанапада ин фикрро исбот менамояд. Далели дигари яке

будани вожаҳои матсо ва маччо он аст, ки номи яке аз шахсиятҳои барҷастаи Непал Матсендра, буда, ин ном аз решаи матсо шакл гирифтааст. Матсендра бо гунаҳои Маччендра, Маччонда ва Маччондра низ ифода меёбад, ки вожаҳои мазкур тибқи навиштаи «Каулачн्यानанирная» (Москва, нашриёти «Фолиум», 2005) шаклҳои талаффузи шифоии Матсендара будаанд. Матсендраро Матсягхна, яъне моҳигир (кушандаи моҳӣ - М.Ҳ.) низ меномидаанд. Яке аз муаллифони дoston дар бораи ин шахсият аз номи ӯ ҳамчун моҳигир навиштааст: «Ман он моҳигирам, ки беҳ аз қаҳрамонҳост».

Ҳарчанд муайян намудани маънои мушаххаси тамоми номҳои маҳаллу мавзеи Мастҷох кори мушкил аст, бо вучуди ин ҳоло ҷиҳати таъйину ташхиси баъзе номҳо ба давраҳои алоҳидаи таърихӣ, мансубияташон ба шохаҳои забонҳо ва сарнавишти онҳо кӯшише карда хоҳад шуд. Номҳои қадим дар минтақаи мазкурро асосан ба се гурӯҳи зерин ҷудо кардан мумкин аст:

1. **Ведой:** Мастҷох, ки дар бораи он гуфта шуд. Арсовит - ҷойгоҳи қавми арсо. Ин ном аз решаи арсо, арса ва пасванди -вит сохтмон ёфтааст. Тавре дар мақолаи «Арзи ҷуғрофӣ ва тӯли таърихии сайри вожаи тоҷик» (ҳафтавори «АС») зикр гардидааст, қисмати аввали яке аз гунаҳои номи вожаи тоҷик арта-қзик ба шаклҳои арта, арса, арша ва ғайра баргашта номҳои зиёдеро ба вучуд овардааст. Пасванди -вит (-ит) яке аз шаклҳои хеле қадими забонҳои орёӣ буда, баъдан ба шаклҳои -вич -виҷ баргаштааст, ки дар вожаи Орёвич ба ҳамин шакл истифода шудааст. Мадрушкат - ин вожа низ аз решаҳои мадр ва кат (хона, ҷойгоҳ, сукунатгоҳ) иборат буда, дар миён бо пасванди -уш ифода гардидааст. Дар «Маҳабҳарата» омада, ки пойтахти Матсйо (Мастҷох) Матра ном доштааст, ки имкони аз номи пойтахти қадимии Матсйо ном гирифтани Мадрушкат (Матр-уш-кат) зиёд аст. Инчунин номи модари ду нафар аз панҷ нафар писарони

Панду, ки кишвари Матсйоро аз ҳуҷуми Кавравҳо муҳофизат намуда буданд, Мадр буд. Яке аз тоифаҳои ороиши сокини водии Фарғона низ мадрҳо ном дошт, ки бо номашон чандин маҳалҳо вучуд дорад. Тро - таркиби яке аз номҳои машҳури даврони ороист, ки дар ведоҳо, «Авесто», адабиёти ғарб ба шаклҳои тро ва три хеле истифода шудааст. Трипур, Тригарт, тримурти, трилока, трита, Троя дар ҳамин шуморанд. Андарвашт - шояд чизе марбут ба Индра; Пасти(ғав) шояд қӯҳи чарогоҳ; Устунг шояд қулла; Падаск - шояд чизе дар поён; Палдорак - шояд боғистон; Порбох - эзоди Пуру. Авшич - шояд ашвиҷ - чарогоҳи аспон. Ғувинд - шояд Говинда - Говбон (лақаби Вишну). Дар номҳои Рувоск ва Падаск пасванди -ск вомахӯрад, ки он дар номҳои маҳалҳои дигар Тоҷикистон ва минтақаҳои ҳамҷвораи ба ҷашм намерасад. Дар мақолаи «Русҳо-славянҳо» (Орёточиқон: 18 000 сол пеш...) як қисмат пасванду пешвандҳои мушобех, аз ҷумла -ит, ич, -ак, -ов, -ова, -он, -ен, -ан ва ғайра дар забонҳои тоҷикиву русӣ ва санскрит зикр гардидааст, ки онҳо дар ҳар се забон ба як вазифа истифода шудаанд. Агар дар номҳои Рувоск ва Падаск пасванди -ск ба ҳамвазифаи пасванди -ск дар вожаҳои русии масалан, Томск, Орск ва ғайра омада бошад, далели нодире хоҳад буд.

2. **Авастой** - Камодун, аслан Камодиён ё Кумодиён - номи мардуми кишвари Камод-Кумид-Кумич, ки то асрҳои 10-11 дар ҳудудҳои поёнии Рашт ва водии Ҳисор воқеъ буд. Маълум, ки бо қадом сабабҳои чанде аз мардуми ин Кумод ба Мастҷох қўчида, бо номи мулкашон деҳа бунёд намудаанд. Ғузн, Ғаз - номи тоифаи даврони рӯйдодҳои «Шоҳнома», ки дар қисматҳои шарқии водии Фарғона суқунат доштанд. Ҳоло шаҳри Ғазна дар Афғонистон аз номи онҳоаст. Витқун - шояд Ватқон, ҷойҳои эзоди бод - Вата. Ярм - наъе аз теппаи ростбаромада, ҳамчунин шояд ирм, арм - номи қавм. Самҷун (Сомгон) - номи қавм. Лангар - пойгоҳ. Роғ - дашт ё мавзеи дарозрӯя.

3. **Сугдӣ** - Имбеф, Сурхкат, Рунҷ, Падрохин, Узвар, Ғурфкат, Резгиф, Арнохун, Ҷағондиф, Пит, Роғиф, Риёмутк, Худгиф, Эсиз, Муждиф, Сабағ, Табушн, Валғунд, Истошун, Пакшиф, Вадиф, Ланглиф, ки дар бораи маънои ин гурӯҳи номҳо ба муаллиф камтар маълумот дастрас гардид. Бояд гуфт, ки тавре дар мақолаи ин муаллиф «Сугди Сорӣ ва тири Ораш» (ҳафтавори «АС») зикр гардидааст, ҷойгоҳи аслии нуфузи забони сугдӣ дар даврони рӯйдодҳои «Шохнома» вилояти Намангони кунунӣ, соҳилҳои руди Ғова (Гава) буда, баъдан дар водии дарёи Зарафшон ва минтақаҳои ҳамчавори он паҳн гардидааст. Бояд гуфт, ки эҳтимол меравад, ки дар ин ноҳия дар даврони қадим боз ду-се шоҳаи ноайёни забонҳои орӣ вучуд доштааст.

Мулоҳизоти мазкур тақозо менамоянд, ки роҷеъ ба вожаи Мастҷоҳ назарҳои зерин манзур гарданд: 1. Мавҷудияти кишвар ва қавми Матсо ба давраи аввали сукувати орёхинуҳо дар сарзаминҳои Осиёи Миёна, яъне ба ҳазораҳои III-II то солшуморӣ рост меояд. 2. Вожаи «матсо» вожаи орёточиқӣ буда, ҳоло дар забони тоҷиқӣ ба шакли «моҳӣ» вучуд дорад, яъне «моҳӣ» баргашти мустақими вожаи матсо мебошад. 3. Таҳлили забонӣ собит менамояд, ки ҳар се шакл Мастҷоҳ - Масҷо - Мачҷо баргашти номи Матсо мебошад. 4. Ба эҳтимоли қавӣ кишвари Мачҷо, ки дар адабиёти буддӣ ва ҷайнӣ дар қатори 16 кишварҳои бузург - маҷанападҳа зикр гардидааст, Мастҷоҳи кунунст.

Албатта, роҷеъ ба таърихи зиёда аз се ва ҷаҳор ҳазорсола бо дақиқияти сарех ҳукм рондан мушкул аст. Сарфи назар аз ин, ҳама гуна кӯшиши андаке ҳам бошад, ошкор кардани сиру асрори таърихи қуҳан амри савоб ва қобили дастгирӣ аст. Таърихи қуҳан ҳарф-ҳарфу пора-пора ва лаҳза ба лаҳза бар асари заҳмату талош ҷеҳракушоӣ мекунад. Китоби Қарим Абдулов «Дар ин дунё, ҷилди 12, Мастҷоҳ, қисми 1» иқдоми некест ҷиҳати пардабарандозӣ аз ҷеҳраи таърихи дуру

наздики як гӯшаи диёр ва дар маҷмӯъ кишвари тоҷикон. Аз ин лиҳоз, китоби мазкур шоиста ва ҷои қадринос аст.

Тоҷи эзодии тоҷикон ва русҳо

Агар бигӯем, ки «хуршед»-и тоҷикӣ ва «солнце»-и русӣ аз як реша бар омадаанд, шояд ба ҷуз олимони забонишинос камтар касон бовар кунанд. Воқеан вожаи «сура»-и ориёӣ тибқи қоидаи баргашти овоз ба: «сол», «хур», «хвар»-и тоҷикӣ ва «сол» (сол-нӯс)-и русӣ табдил меёбад. Вале агар бигӯем, ки вожаҳои «тоҷик» ва «рус» аз як реша сабздаанд, шояд ҳатто аксар забонишиносон низ бовар надошта бошанд. Воқеан ҳам дар замонҳои хеле дури таърихӣ аҷдоди тоҷикону русҳо ҳамчун бародарон бо як забон ҷарф мезаданд, як номи қавмӣ доштанд ва офтобашон аз як кӯҳ мебаромаду ба як кӯҳ гуруб мекард...

Акнун аксари олимони муҳаққиқи таърихи ориёӣ нисбати умумияти қавмиву забонии халқҳои мансуби гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ назари мувофиқ доранд. Ихтилоф танҳо дар он аст, ки ин умумият кай ва дар кучо ба амал омада буд. Зимнан бояд гуфт, ки дар байни олимони замони умумияти қавмӣ ориёӣ аз 3 то 20 ҳазор сол пеш аз ин ва мавқеияти ҷуғрофӣ ин умумият бошад, минтақаҳои гуногуни қораи Осиё ва қисмати аз сарзаминҳои Аврупо тахмин шудааст. Аксаран ин тахминҳо ба сарзаминҳои кунунии халқҳои, ба истилоҳ славянӣ, тахмин карда шудаанд. Ҳоло роҷеъ ба умумияти замоне вучуддоштаи қавмиву забонии русҳо ва дигар халқиятҳои славянӣ бо дигар халқҳои мансуби наҷоди ориёӣ аз ҷониби олимони рус тадқиқоти зиёд вучуд дорад.

Масъалаи мансубияти русҳо ва дигар халқҳои славянӣ ба наҷоди ориёӣ дақиқан ҳаллу фасл гардида ва ҷои шубҳа боқӣ намондааст. Ин масъала аз ҷор ҷониб баррасӣ ва тасбит гардидааст:

1.Забон. Забони русӣ ба гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ шомил буда, яке аз наздиктарин ҳешони забони санскрит ва забонҳои эронӣ (тоҷикӣ - форсӣ) ба шумор меравад.

2.Маросим ва асотирӣ афсона. Дар миёни халқи рус ҳоло низ аз даврони умумияти ориёҳиндӣ номҳои эзадони зиёд ва маросимҳои мушобех ба маросимҳои дигар халқҳои ориёҳиндӣ вучуд доранд.

3.Номҳо. Ҳоло низ номҳои зиёди маҳал (топонимӣ), қавмӣ (этнонимӣ), руду дарё (гидронимӣ) дар сарзаминҳои славянӣ ва ҳоса русӣ ба шаклҳои аслии дар адабиёти ориёҳиндӣ зикршуда боқӣ мондаанд. Номҳои қавму тоифаҳои русӣ ва тоифаҳои славянӣ низ дар ин шуморанд.

4.Ранги рӯй, мӯй ва шакли чеҳра. Ин хусусияти зохирии русҳо ва славянҳо бешак ба нишондодҳои адабиёти ориёӣ роҷеъ ба сурати наҷоди ориёӣ мувофиқат менамояд.

Бо назардошти ин ва дигар хусусиятҳои муҳаққиқони рус иддао доранд, ки ҳам нахустмехани ориёӣ, ҳам нахустмехани башарӣ дар сарзаминҳои Қарони Шимоли Россия воқеъ будаанд. Масъалаи ҳешигарии забони русҳо ва ориёӣҳо дар асри 19 аввалин бор аз ҷониби олими рус Афанасьев пешниҳод гардид. Баъдан ин назарияро бузургтарин олимони славяншиносии руси асри 20 Рыбаков, Трубачёв, Топоров, Срезневский ва ҷанде дигарон ҷонибдорӣ намуданд. Санскритшиносии ҳиндӣ доктор Д.П.Шастри дар ин бора навишта буд: «Агар аз ман мепурсиданд, ки кадоме аз ду забони дунё беш аз ҳама ба якдигар шабеҳият доранд, ман бе ҳеҷ як дудилагӣ мегуфтам: русӣ ва санскрит. Вақти он расидааст, ки омӯзиши ин ду шоҳаи бузургии оилаи ҳиндуаврупоӣ тақвия дода шуда, баъзе бобҳои торики таърихи қадим барои тамоми халқҳо равшан карда шавад».

Яке аз муҳаққиқони рус И.П.Сусов дар рӯзнамаи «Вече Твери сегодня»³⁶⁸ навишта буд: «Забонҳои славянӣ ва ҳиндуаврупой забонҳои хешанд. Фақат робитаҳои хешигариӣ мо хеле дуртар аз нимаи ҳазорсолаи 1 пеш аз солшуморӣ рафта, ба дуртарин аҷдодамон иртибот мегиранд». Забоншиноси бузурги аввали асри XX А.Мейер муътақид буд, ки забони славянии қадимӣ яке аз қадимтарин забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупой ба шумор рафта, бидуни ягон хел танаффус анъанаи инкишофи забонҳои ҳиндуаврупоиро идома медиҳад. Забони славянӣ ин забони ҳиндуаврупоист, ки шакли қадимиаширо батамом нигоҳ доштааст» - гуфта буд ӯ.

Дар мақолаи муаллифи ин сатрҳо «Русҳо - славянҳо» роҷеъ ба мансубияти русҳо ба наҷоди ориёӣ, шабеҳияти забони русӣ бо забонҳои санскрит ва тоҷикӣ, аз хусуси маъноӣ вожаҳои «рус», «славян» ва маъноӣ номи тоифаҳои гуногуни славянӣ маълумот пешниҳод гардидааст.³⁶⁹ Дар мақолаи мазкур роҷеъ ба номҳои мушобеҳи ориёҳиндӣ, ориёэронӣ, русӣ, тоҷикӣ, инчунин вожаҳо, таркибҳо, пасвандҳои ҳаммонанди забонҳои мазкур далелҳои зиёде манзур гардидааст. Дар он ҷо аз назари олимони рус роҷеъ ба маъноӣ вожаи «рус», «славян» ва тобишҳои тоҷикии он вожаҳо далелҳо оварда шуда буд.

Донишмандони кишварҳои гуногун, аз ҷумла Россия, ҷиҳати таъин намудани маъноӣ вожаи рус зиёда аз 30 назарияро пешниҳод намудаанд. Олимони русшинос дар ин мавзӯ ба 2 гурӯҳи асосӣ ҷудо шудаанд: 1. Гурӯҳи норманистҳо, ки вожаи русро баргаште аз номи мулкҳои шимоли Германия ва скандинавӣ – Roslagen (Рослаген), «Rugen» (Руген) – Ruotsi (Руотси) донистаанд. 2. Гурӯҳи дуоим муқобилони норманӣ ва ё «чанубиён» ном доранд, ки пайдоиши нормани вожаи «рус»-ро рад намуда, назари

³⁶⁸ «Вече Твери сегодня», газета, 6. авг. 1998.

³⁶⁹ Ётоям М. Ориётољикон: 18 000 сол пеш...» Душанбе, «Деваштиҷ», 2004.

баромади ориёҳиндии онро пешниҳод кардаанд. Қисмате аз онҳо вожаи «рус»-ро аз «раш» номи тоифае дар Барибахрисиёх, ки дар Инчил ба шакли «hros», «hrus» зикр шудааст, дониста, баъзеи дигар онро аз номи тоифаҳои росоманҳо, роксоланҳо ва ё аз ранги «русый» (сафедгун) ва ruxs (рухш) – дурахшидан гуфтаанд. Вале қисмати асосии онҳо ин вожаро бо номи Рос - яке аз шохобҳои дарёи Днепр марбут донистаанд. Рочё ба маънои вожаи «рус» аз ҷониби олимони Рус ва дигар кишварҳо тахмину назарҳои гуногун пешниҳод гардидааст, ки қисме аз онҳо ҳоло ӯисме аз онҳо манзур мегардад.

1. Ruotsi – руотси. Маънои ин вожа моҳидорӣ, бел задан, лангар партофтан аст.

2. Roslagen – рослаген. Яъне роҳ, раҳна, гузаргоҳи борики обӣ миёни ҷазираву соҳил, ки ба роғ ё роғи тоҷикӣ мушобех мебошад.

3. Rugen, Rugia - Руген, Ругия. Номи ҷазирае дар баҳри Балтика аст, ки маънои он низ ба роғи тоҷикӣ (Рюген - Руган - Роғон) шабеҳият дорад.

4. Рушан (рушон, рушҳо). Номи тоифа, яъне рушҳо аст, ки олимони рус Рушони Бадахшонро низ ба он гурӯҳ шомил намудаанд.

5. hros, hrus – хрус хрос. Номи тоифаи раш, ки дар соҳилҳои Баҳри Сиёҳ сукунат дошта, дар Инчил зикр шудааст. Аз ин тоифа муаллифи суриягӣ Псевдо-Захарий (миёнаи асри VI солшуморӣ) ёд кардааст.

6. Роксалан. Ин ном аз ду қисмат – роксҳо ва алонҳо таркиб ёфтааст. Ин ду қабила қабилаҳои ориёии маълум будаанд. Гӯё роксаланҳо ба шакли роксанҳо ва роксҳо ихтисор шуда, номи Россияро ба вучуд оварда бошанд.

7. Росоман. Номи тоифаи қадим. Ин ном низ аз ду қисмат – роса ва ман таркиб ёфта, маънояш мардҳои роса мебошад. Бояд гуфт, ки вожаи «ман» ориёӣ буда, дар нахуст маънои

мардро доштааст ва ҳоло дар забони тоҷикӣ ҳамчун ҷонишини шахси якуми танҳо «ман» роиҷ аст.

8. Русич. Ин шакли вожаи рус дар «Слова о полке Игореве» зикр ёфтааст. О.Н. Трубочёв маънои «рус»-ро мисли маънои «кумон» - «сафедгуна», «сафедча», «зардча» пешниҳод намудааст. Дар ин ҷо «русич» мисли вожаҳои тоҷикии Нимич Бизмич, Шингилич бо пасванди ба қавм ва маҳал мансубиятдоштаи -ич сохтмон ёфтааст.

9. Ruhs, rohs, ruksa - рухс, рохс, рухса. Маънои ин вожа рахшон, дурахшон буда, ба ақидаи баъзе олимон, аз ҷумла О.Н.Трубочёв ин шакли қадими ориёҳиндӣ имкон дорад, ки номи рухоро ташкил дода бошад.

10. Рос. Яке аз шохобҳои дарёи Днепр аст. Аксарияти умдаи муҳаққиқони рус ҷонибдори ҳамин назария мебошанд. Бояд зикр намуд, ки номи дарёи авестоии Рангҳаро чанде аз муҳаққиқон, аз ҷумла муаллифи ин сатрҳо ба Сирдарё айнӣ додаанд, ки тибқи қоидаҳои баргашти овой шакли «Рос» - ро мегирад. Рангҳа дар адабиёти ориёҳиндӣ ба шакли Роса зикр шудааст. Тибқи назари бисёр олимон имкон дорад, ки шохоби Днепр - Рос номи кӯчидаи дарёи Рангҳа – Сир бошад.

11. Рут. Яъне руд - дарё. Ҳоло дар забони тоҷикӣ руд мавриди истифода қарор дорад. Аммо дар аксари мавридҳо тибқи қоидаи баргашти овой овози «т» (ва «д») ба с (ш ва з) бармегардад. Яъне рут низ ба рус баргашта, маънои дарёро ифода менамояд. Дарёҳои Росса, Рос (ғарби Белоруссия), кӯли Рос (Польша) деҳаҳои Россона (Полоцк), дарёи Россон (Ижора), шаҳр ва шохоби дарёи Неман Русса, Руска – шохоби Неман ва деҳаи назди он Руси, Руснейтен, Варусс, Росентен, Россиене, Оскол – Рос, Руса, Роська (ҳавзаи Семи); маҳалҳои сукунатии Паджо – Руско, Руси, Перуссияи қадим (шаҳр дар Фламин), Русциона – номи маҳал дар Италия, шаҳри Русилон дар Пиреней, соҳили Роси ғарбӣ – дар Шотландия, Роскил ва Росдарф дар Дания; дар кӯҳҳои

Карпат 76 ном ва аз ҷумла даҳ номи дарё: - Русс шохоби рости Морава; Рося шохоби Мороша ва Шила, Рускава – шохоби Вишец; Русо, Росъ, Рускица, Ороз (orosz), Реусбах дар Трансильвани ва бисёр минтақаҳои дигар дар ин шуморанд.³⁷⁰

12. Русалька. Номи эзади обии славянии қадим.

13. Русый. Ранги об.

14. Рус. Ба маънои равшан, дунёи равшан. Ба қавли Р.А. Агаева дар тамоми зарбулмасалҳои русӣ вожаи «рус» маънои ҷаҳон ва дунёи равшанро (белый свет) дорад.³⁷¹

15. Рӯз. Дар «Чугрофияи Бавария» (тақрибан соли 825) вожаи рус ба шакли Ruzzi - рӯз зикр гардидааст. Сайри забонии вожаи рӯз чунин аст: гауса>roz>guz – рӯз. Дар забони юнонӣ вожаи «рус» маънои сафеду равшанро дошта, дар забони русӣ ба шакли «русый» ифода мешавад. Мувофиқи шарҳи луғати Даль дар ғӯишҳои мардуми Тверь ибораи «совсем на руси» маънои «тамоман равшан», «тамоман намоён»-ро дорад.³⁷² Дар забони тоҷикӣ низ, масалан, дар ин байти Анварӣ ибораи «рӯз аст» ба маънои ошқуро намоён истифода ёфтааст:

Гар шаҳнишон хоча бувад, хочагӣ ин аст,
Рӯз аст – дар ӯ шак набувад ҳеч ҳакамро.

Шакли рӯз – рус ҳамчун яке аз гунаҳои маънои вожаи рус аз ҷониби муаллифи ин сатрҳо дар рисолаи мазкури «Русҳо - славянҳо» тахмин гардида буд.

16. Арса. Ба қавли Богданов пешрешаи Рос – Рус хирс аст. «Ҳамноми қадимии халқи мо хирс будааст», - мегӯяд ин муҳаққиқ. «Арса»-и ориёӣ, «орсо»-и итолиёвӣ маънои паҳлавон ва хирсро доранд, - афзудааст вай. Мувофиқи назари ин муҳаққиқ вожаҳои Рустам ва Арсен аз вожаи хирс

³⁷⁰ Филевич И.П., «История др. Руси» Варшава, 1896, с. 173-189.

³⁷¹ Агаева Р. «Страны и народы: происхождение и названий» с. 138.

³⁷² Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка». 1956. ь. 4. с. 114.

баргашт шуда, Орса ва Рос ном бисёр шахрҳои давлати Арарту низ ба ҳамин вожа иртибот доштаанд. Ҳарчанд ин назар қобили қабул буда наметавонад, вале номҳои Арса, Орса, Рос ва Рустам, ки муҳаққиқи мазкур мисол овардааст, воқеан на аз тариқи вожаи «хирс», балки аз тариқи дигар вожа, ки поёнтар зикр хоҳад гардид, ба вожаи рус иртибот доранд.

Бояд гуфт, ки хирс ки дар забони қадими ориёхиндӣ ё санскрит ба шакли rkṣa (ркс) буда, ҳоло дар ғӯишҳои тоҷикӣ ба шакли «хрс» роиҷ аст.

17. Асур, Ашур, Ассирия. Баъзе олимони рус, раш ва Россияро баргаште аз ин вожаҳо донистаанд. Мо ин қадар афзуданӣ ҳастем, ки агар ин назар воқеияте дошта бошад, пас онро на бо Асур - Ассирияи Осиёи Пеш, балки бо Сурӣ, Ассурӣ ва Сории даврони авестиӣ воқеъ дар водии Фарғона муқоиса бояд кард.

18. Сло–Сро–Саро–Рос–Рус. Ин назарро олими кишваршиносии новгородӣ Виталий Богданов пешниҳод намудааст. Ғӯё вожаи славян дар асл “словин” буда, қисмати аввали он «сло» баргаште аз соро – суро - вожаи санскритӣ ба маънои ҷазира ва қисмати «вин» аз баргашти баръакси «нива» ба маънои дӯст ва зироаткор будааст. Богданов барои исботи фикраш тоифаҳои қабл аз солшуморино, ки дар шимолу шарқи Европа маскун будаанд, ёдоварӣ намудааст.³⁷³

19. Расе, Рангха. Тавре зикр гардид, ин ду номи Сирдарё буданд, ки дар «Ригведо» ва «Авесто» зикр ёфтаанд. Аммо баъзе муҳаққиқони рус ин ҳар ду номро ба дарёи Волга айнӣ дода, номи русро аз он муштақ донистаанд. Масалан, А.К. Белов («Воины на все времена») менависад. «Охири ҳазораи IV то солшуморӣ моро бо зоҳирашавии ҳарчи бештари номи рус рӯ ба рӯ менамояд. Он чи ки ин номи

³⁷³ «Древнейшие корни русского народа», М. «Русская провинция» №2, 1992.

қавмӣ баъди сукунат ба вучуд омадааст, ҳеҷ гуна шубҳаро ба вучуд намеоварад. Роҷеъ бо ин ном дар «Ригведо» ва «Авесто» ҳеҷ гуна ишорае дида намешавад. Ва ба ҳар ҳол ҳамин ду сарчашма ба гумони робитаи рус ба анъанаи ориёӣ водор менамоянд. Дар «Ригведо» ин ном Раса ва дар «Авесто» Рахе (Раше) хонда мешавад. Тасодуфӣ нест, ки дар сарчашмаҳои қадими Осиёи Наздик русҳо ҳамчун рош ёд шудаанд. Раса ё Роша - (Рангха) номест, ки ҳиндуэронихо Волгаро чунин меномиданд, -афзудааст ин муаллиф.

20. Arusa – сурх. Дар асотири ориёҳиндӣ омадааст, ки дар Шимол ҷавони чобуку паҳлавоне зиндагӣ мекунад, ки мисли офтоб хандон, дар баробари ин хашмгину даҳшатнок аст. Номи ин ҷавон Рудра будааст. Номи эзоди ориёҳиндӣ Рудра тибқи қоидаи баргашти овой метавонад ба «Русра» баргардад. Ҳамчунин, ба назари мо, вожаи ориёҳиндӣ – rahita – сурх низ ба шакли расита – рашита, рушт баргашт намуудааст, ки ҳоло дар забони шуғнонӣ роиҷ аст.

21. Прусс, Брус, Борус. Чанде аз донишмандон вожаи русро ихтисоршудаи “Прусс” ва «Бо-Рус» доништаанд. Яке аз тоифаҳои қадимие, ки дар шаклгирии халқияти рус сахм гузоштааст, «борус» ном дошт. Ба назари мо вожаҳои Прус ва Борус шакли муҳоҷиршудаи авестоии номи кишвар Порут мебошад.

22. Рус – номи хос. Гӯё номи бародари Чех ва Лех буда, аз вожаи славянии «Rissaie» ба маънои дурӣ ва парешоншавии мардум шакл гирифтааст. Баъзе олимон гуфтаанд, ки то ҳукмронии шоҳ Рус низ ин ном вучуд доштааст.

23. Русс. Номи шаҳри қадими русӣ дар назди Новгороди Бузург будааст. Баъзе донишмандон тасмияи русро аз номи ин шаҳр доништаанд

24. Русий. Ба маънои ранги гандумгун.

25. Россия. Ба маънои паҳну парешон.

26. Рус – rus. Яъне зардранг - rohtshecc, ё сурхи бур – rohttraun, ранге, ки бошандагони ин кишвар мӯй ва рӯяшонро ранг мекарданд.

27. Риши. Дар асотири ориёҳиндӣ риши (шоир) номи ҳаким ва донандагони достонҳои ориёҳиндӣ - «Ригведо», «Маҳабҳарата» ва ғайра буд. Баъзе муҳаққиқони вожаи рус бо назардошти баргашти овози ш ба с онро ба шакли риси, руси тахмин кардаанд.

28. Этрусскҳо. Номи тоифаҳое, ки дар ҳазораи 1 то солшуморӣ аз самти шарқ ба Осиёи Пеш ҳаракат карда, баъди чанде сукунат ба воситаи Баҳри Миёназамин ба Италия гузаштаанд. Ҷонибдорони назарияи аз этрусскҳо ном гирифтани русҳо низ барои ин иддаояшон далелҳои боваринок пешниҳод менамоянд.

29. Рош, реш. Назари баъзе олимони он аст, ки вожаи рус аз «рош» ё «реш» тасмия шудааст. Шоҳ ва князҳои пруссӣ рош ва ё реш ном бурда мешуданд. Ба назари мо, «рош» баргашти шакли ориёҳиндӣ-санскрити вожаи «роча» ба маънои «шоҳ аст».

30. Арос.. Муҳаққиқ М.Кононенко чунин назарро пешниҳод менамояд. Гӯё ин вожа аз ду қисмат Арий – ориёӣ ва «ос» - Арии+ос қавми осетинҳо номгузорӣ гардида бошад.

31. Усуни - олошҳо. Номи қабилаест, ки аз асрҳои III пеш аз солшуморӣ то асри III мелодӣ дар Алтай сукунат доштааст. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои хитойӣ усунҳо аҷдоди олошҳо – русҳо будаанд.

32. Индрус. Муҳаққиқ Павел Бочиллов мегӯяд, ки дар ҳудуди Нижний Новгород дарёҳое бо номи Инди (Ҳинди) бузург ва Инди хурд вучуд доранд. Дар ноҳияи Кинешеми вилояти Иванов дарёи Индовка ва дарёи Индрус мавҷуд ҳастанд, ки ба Окса мерезанд. «Индрус - ин аст номи миллати қадими мо...», - гуфтааст ин муҳаққиқ.³⁷⁴

³⁷⁴ ниг. «Русская сербонида. Индия», «Нижегородский летописец», работа А.С. Гациевского, Нижний Новгород, 1886.

Шояд дар ин миён назарҳои дигаре низ вуҷуд дошта бошанд, ки ханӯз ба мо дастрас нагардидаанд. Вале қисмати асосӣ ва муҳими назарҳо, хоса назарияи норманӣ ва чанубӣ дар ин ҷо пешниҳод гардид. Наздик ба 300 сол мешавад, ки олимони Россия ва дигар кишварҳои Европа роҷеъ ба таърих ва пайдоиши вожаи рус садҳо китобу мақолаҳо навиштаанд. Вале ба ақидаи аксарияти кулли олимони ханӯз мавзӯи баҳси маъноӣ вожаи рус ҳалли пурраи худро наёфтааст. Тамоми назарҳо дар баробари тарафҳои мусбӣ, тарафҳои манфии худро низ доранд. Масалан, агар муқобилони назарияи норманӣ ин назарияро ҷиҳати бебунёдиаш танқид карда бошанд, норманиён ҷонибдорони назарияи чанубиро бо эҳсосоти ғайриилмӣ назарияшон сарзаниш кардаанд. Воқеан, ба назари мо на ин ва на дигар назарияҳое, ки дар ин мақола оварда шуданд, ҳеҷ яке маъноӣ вожаи русро пурра равшан карда наметавонад.

Фарз кардем, тибқи назари норманиҳо, агар варягҳо ё варинҳо номи русро аз шимоли ғарбии Аврупо ба Киев оварда бошанд, пас оё дар он даврае, ки ҳеҷ гуна равобит миёни мулкҳои кишвари бепахҳои Россия вуҷуд надошт, ин номро аҳолии ғӯшаҳои дурдасти Россия то давраи инқилоб ҷи гуна қабул карда метавонист? Дар ҳоле ки тавре аз адабиёт маълум аст, тамоми русҳои Россия дар даврони то инқилоби Октябр низ худро рус меномиданд. Саволи дигар ин аст, ки то омадани варягҳо русҳо магар номи қавмӣ надоштанд? Агар ба далелҳое, ки ҷонибдорони назарияи чанубӣ ба муқобили норманиён низ овардаанд, тавачҷӯх намоем, назарияи норманиҳо низ воқеан бебунёд менамояд.

Назарияи зиддинорманиён низ ҳамин гуна ба муқобилатҳо тоб оварда наметавонад. Масалан, фарз кардем, ки агар номи русҳо аз номи як шоҳи Днепр ба вуҷуд омада бошад, ин номро ҷи гуна боз ҳам дар он даврони

истилоҳ паҳну парешонӣ русҳои минтақаҳои дурдаст қабул карданд. Чи гуна русҳои соҳилҳои шохоби Рос аввал дарёро номгузорӣ карда, баъд худро ба он ном мансуб медонистанд? Ва дигар ин ки чи гуна дар дигар сарзаминҳои Осиёву Аврупо, дар он мулкҳои, ки шояд ҳеҷ як русе ба он ҷо пой нагузошта бошад, номҳои зиёди марбут ба рус вучуд доранд? Ҳамин гуна назарияҳои дигар низ ба воқеият ҷавобгӯ буда наметавонанд. Ба назари мо, номи рус на дар давраи баъди солшуморӣ, балки дар даврони хеле қадим, чанд ҳазор сол пеш аз солшуморӣ вучуд дошта, дар миёни тамоми русҳои маскунӣ сарзамини нопайдоканори Россия роиҷ будааст. Дуввум, ваҷҳи тасмийи номи рус на номи ҷазирае ва на номи шохоби дарёе, балки як омили тавоное будааст, ки воқеан тавонистааст фарогири номи тамоми аҳолии сарзамине бо чунин фароҳонии Россия ва дигар минтақаҳои берун аз он буда бошад. Агар чунин омил вучуд наред, то имрӯз низ аҳолии руси бисёр гӯшаву канори Россия, масалан Сибир, Шарқи дур худро рус наменомиданд...

Пеш аз он ки чунин омил ё ном зикр карда шавад, бояд исбот гардад, ки умумияти қавмиву забонии даврони ориёҳиндии тоҷикону русҳо дар Осиёи Миёна, хоса водии Фарғона ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон ба вуқӯъ омада буд. Дар ин бора дар рисолаи «Русҳо – славянҳо» батафсил сухан рафтааст. Ба далелҳо рӯ меорем. Яке аз чунин далелҳо мавҷудияти номҳои якхелаи маҳалҳо дар Тоҷикистон, атрофи он ва дар минтақаҳои славяннишин мебошанд. Албатта, ба муалифи ин сатрҳо чунин имконе фароҳам наомадааст, ки тамоми номҳои маҳали Россияро баррасӣ карда бошад. Вагарна даҳҳо номҳои дигари мушобех пайдо хоханд шуд. Шояд дар тайи ҳазорсолаҳо қисмати зиёди он номҳо аз байн рафта бошанд. Бо вучуди ин мисолҳои зерин иддаои моро тамоман ҷонибдорӣ карда метавонанд.

Тоҷикистон

Россия

-Йим, Йамак	-Яммь, Юм
Дашти Чум	Джам
-Кадара	-Кудара
-Мунк	-Мункач
-Нилкон	-Нелкон
-Рагнов	-Рагноу
-Лаби ов	-Лабиау
-Камаров	-Камароу
-Майтаниён, Урметан	-Майтан
-Найман	-Найман
-Куло	-Кула
-Ангорик	-Ангор
-Дашти Ангора	-Ангора
-Сардоба	-Сердобск
-Кочон	-Кочона
-Шул	-Шильда
Шулмак	Шулма
-Шлхов	-Шклов
-Андарбаг	-Индура
-Балхов, Балхобй	-Болхов
-Варзоб	-Варзино
Варзигон	Варзуга
-Тарғок	-Таржок
-Хум	-Хум
-Норин	-Норин
-Оран	-Оранг
-Ромуты	-Ромит
-Калайчак	-Каланчак
-Яхак	-Яха
-Рунов	-Руновщина, Руновка
-Шамар	-Шамар
-Ашалин	-Аша
-Кулик, Кулак	-Куликово
Хлак	Хилак

-Калакон	-Калакон
-Элок	-Илок
-Каврак	-Каврак
-Хост	-Хуст (Украина)
-Дувона	-Двина
-Кулоба	-Кулоба
Кулоб	Кулябовка, Кулябино
	Куляба
-Данғара	-Дангара
-Суғд	-Согда
-Ванчов	-Вангов
-Боршид	-Бершад (Украина)
-Ғарм	-Гарман (Украина)
-Шаков	-Шаква
-Роға	-Рюген
-Роғун	-Роган
-Роғ	-Таган Рог
-Нимич	-Нимич

Далели дигари ин назар шабеҳияти вожаҳои сершуморе мебошад, ки дар забонҳои санскрит, тоҷикӣ ва русӣ имрӯз вучуд доранд. Албатта, ин табиист, зеро чунин ҳол дар аксари забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупой ва, хоса, ҳиндуэронӣ вучуд дорад. Вале нахуст ба он вожаҳое таваҷҷӯҳ бояд кард, ки дар забони русӣ ва дар ғӯишҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд. Мавҷудияти вожаҳои яксон дар ғӯишҳои тоҷикӣ ва забони русӣ далели қавии ҳамзистии замоне вучуддоштаи халқҳои рус ва тоҷик мебошад. Тавре маълум аст, забони адабӣ, хусусан дар давраи Шӯравӣ дар Тоҷикистон ба ғӯишҳои мардуми фишор оварда, майдони истифодашавии онҳоро танг намуда буд. Шояд вожаҳои зиёде, ки рӯйхати моро афзоиш медоданд, аз байн рафтаанд. Аммо имрӯз низ аз ин қабил вожаҳо зиёд пайдо кардан мумкин аст.

Яъне, ин вожаҳо дар тайи ҳазорсолаҳо нишони хуро
ҳамчун асолати воқеии ҳамзабонӣ нигоҳ доштаанд.

Тоҷикӣ	Русӣ
<i>Крт</i>	<i>Крут(ой)</i>
<i>Кр</i>	<i>Кр(ыть)</i>
<i>Прт</i>	<i>Прот(ив)</i>
<i>Фр (гаиштан)</i>	<i>Вр(аиение)</i>
<i>Рад</i>	<i>Ряд</i>
<i>Каиш</i>	<i>Каиш(а)</i>
<i>Ск-ск (гаиштан)</i>	<i>Ск(итание)</i>
<i>Зқ(идан)</i>	<i>Ск(учать)</i>
<i>Руш(идан)</i>	<i>Руш(и́ться)</i>
<i>Тутък</i>	<i>Дуда</i>
<i>Реза</i>	<i>Реза(ть)</i>
<i>Калта</i>	<i>Корот(кий)</i>
<i>Кувал</i>	<i>Кувал(да)</i>
<i>Чук</i>	<i>Жук</i>
<i>Патък</i>	<i>Фата</i>
<i>Ҳича</i>	<i>Ҳижина</i>
<i>Бувак (хӯсаи гӯсола)</i>	<i>Бивак (хайма)</i>
<i>Теша</i>	<i>Тесло</i>
<i>Кокул</i>	<i>Хохол</i>

Дар ин бахш номи аз баъзе минтақаҳои Россия номи
дарёҳое оварда мешавад, ки қисман дар се забон – санскрит –
русӣ – тоҷикӣ ва қисман дар забонҳои тоҷикиву русӣ маънои
мушобех доранд. Албатта, мисли дигар, вожаҳои забонӣ
номи дарёҳо низ бо мурури замонҳо тағйироти ҷиддие
пазируфтанд.

Номи бо русӣ маъно бо санскрит ифода бо тоҷикӣ

Андрж	Ачас (тез,зуд)	Ачала
Турта	Турита (раמידан)	Туридан
Кшара	Кшара (об)	Шоридан

Арга	Арнава (дарё, чорй)	Арғун
Тошма,	Тоша (чорй)	Чошма, чашма
Сара	Сара (чўй)	Шара
Марса (мар-са)	Мара	Мара (худуд)
Маха	Маҳи, меҳи	Мех (бузург)
Дардур	Дара	Дара
Вакшелда	Вакшана (чараён)	Вахш

Номи дарё

шакли ифода бо тоҷикӣ

Важа (Вологда)	Вазиш
Вандыш (Архангельск.)	Банд (қисм)
Варда (Архангельск.)	Вардуч, вар (об, мас. «бирён»)
Варз (Архангельск.)	Варзоб
Вошка (Архангельск.)	Фашас
Гавынга (Вологда)	Гов
Говяна (-//-)	-//-
Девята (Вологда)	Дев
Кама (Тотемск.)	Ком
Лала (Соливычегорск.)	Лола
Лакшма (Каргопольск.)	Лахш
Мандара (Кижский погост)	Мундала
Мона (Мурманск.)	Ман, Ману
Повока (Пинеж. уезд)	Пок
Пурная (Вельский уезд)	Пур
Рогна (Вельский уезд)	Роға
Рудак (Сольвычегорск.)	Руд (даръё)
Рудея (Олонецк.)	Руд
Сара (Белозерск.)	Сара
Сарба (Ладейнопольск.)	Сарбо
Сираж (Вельск.)	Шира, ширеш
Свар (Кирилловск.)	Хвар (хуршед)
Харева (Печорский)	Ҳарй, ҳарин

(зарӣ, заррин)

Бехтарин далели умумияти забонии ин ё он халқ мавҷудияти хусусиёти яхелаи забонӣ ва вожаҳои ҳамсон аст. Забонҳои тоҷикӣ ва русӣ, ки умумияти пешзабон будаанд, имрӯз бисёр вожаҳои мушобеҳро дар худ нигоҳ доштаанд. Аксар вожаҳои қадимие, ки дар ҳар ду забон вучуд доранд, ба шаклҳои мушобеҳ ва ҳам низ тағйирёфта боқӣ мондаанд. Дар ин бора дар рисолаи мазкури «Русҳо - славянҳо» батафсил сухан рафта буд. Ва ҳоло низ чанди дигар вожаҳои ҳамсон аз забонҳои русӣ, санскрит ва тоҷикӣ барои намуна пешниҳод карда мешаванд. Аксар калимаҳо дар нахуст дар ҳар се забон як маъно дошта, бо мурури замон маъно ва шакли худро тағйир додаанд. Бояд дар назар дошт, ки дар аксар маврид тибқи қоидаи маъмули баргашти овозӣ овози «с» ба «х», «ҳ», овозҳои «д», «т» ба «с», «ш», «з», «ҷ» ва «ж» табдил меёбанд:

<i>гуна ба русӣ</i>	<i>санскрит</i>	<i>гуна ба тоҷикӣ</i>
Вапа (краска,украш.)	Вапус (зебой)	Упо
Весь	Вишва	Беш
Ветер	Вата (ваю)	Бод
Вешать	Вач	Воча, вожа
Вертеть	Врьт, вартена	Фртанак
Волк	Врька	Гург
Во-прос	Прашна	Пурс-идан
Вякать (говорить)	Вак	Вақ-вақ
Гать (путь)	Гати	Қатӣ (хамроҳ)
Говор	Гави	Гав, гап
Горло	Гули	Гулӯ
Грива	Грива	Гиреб(в)он
Счастье	Сваста	Шаст
Жена	Чанӣ	Зан
Звать	Хва	Ҳова

Зима	Ҳима	Зимистон
Знать	Чна	Дон(истан)
Зорить, разорать	Ҳри	Хор (шудан)
Ил	Ила	Гил
Щупать	Чхуп	Соп-соп
Коса (волосы)	Каша	Кеш
Который	Катара	Кадом
Крик	Кравис	Криғ (фарёд)
Крошить	Круш	Ғруша
Крыть	Кри	Кр
Куда	Кутас	Кучо
Лизать	Лих	Лес(идан)
Лов, (собирать)	Лава	Лав задан (хеле)
Лялить	Лал	Лолой, алла
Мать	Мата, матра	Модар
Мама	Ма	Момо
Мёд	Мадху	Мазза
Мереть (умирать)	Мри	Мур(дан)
Месяц	Мас	Моҳ
Мешок	Машака	Машк
Млеть	Млаи	Мол(иш)
Нет	Не	Не
Ни	Ни	На
Новый	Нава	Нав
Новина	Навина	Навин
Ногот	Нағҳа	Нохун
От	Ут, уд	Аз
Первый	Пурва (оғоз)	Бар (боло)
Полный	Пурна	Пур
Против	Прати	Пурт (рад кардан)
Радоваться	Храд	Суруд
Рушить	Руш	Руш(идан)
Свара (крик, шум)	Свара	Сур (тӯю сур)
Свет, (белизна)	Швит	Сфед

Зерно	Хирана	Хирман
Соха	Шакҳа	Шоха
Спать	Свап	Хоб
Спящий	Супта	Хуфта
Стан, стоянка	Стҳон	Истон
Столб	Стамбҳа	Сутумб (сутун)
Стоять	Стҳа	Истода
Сушка	Шушка	Хушк
Сын	Суну, суна	Сан (писар)
Ты	Тва	Ту
Теплота	Тапа	Тоба
Тонкий	Танука	Тунук
Трястись(дражать)	Трас	Драс (ларзидан)
Тугой	Тунга	Танг
Турить, (гнать)	Тур	Туридан
Четыре	Чатур	Чаҳор, чор
Шалаш	Шала	Шола
Это	Этад	Ита
Ярый	Йара	Ёр
Когда	Када	Кай
Путник	Патика	Патора (хамроҳ)
Сноха	Снуса	Синҳор
Деверь	Девар	ҳевар
Зять	Чата, чати	Язна
Брат	Братан	Бародар
Дверь	Дварака	Дар
Пекарь	Пактар	Пух(тан)
Пища	Писта	Пистон
Берёза	Бхурча	Буруч
Кувшин	Кузумбҳа	Кӯза
Говядина	Гова	Гов
Капелюха (кулоҳ)	Капола	Қопала (сар)
Избалованный	Абалаҳ	Аблаҳ, апалак
Свой	Сва	Худ (хвад)

Амбра	Амбор	Амбор
Бровь	Бхрува	Абру
Утро	Усар	Усарй (сахарй)
Кто	Ка	Ка, кй
Гудить	Гада	Гуд-гуд
Язык	Цихва(ав.йизва)	Зухун,зувон
Даль	Дурга	Дургй
Поле	Пал	Пал (чўяк)
Беда	Бхеда	Бадй
Мангалка	Маника	Манқал
Иго	Йуга	Йуғ
Юн(ость)	Йуваш	Ёш,йувон, чавон
Плаха	Варга	Праға
Фасон	Вас	Фасон
Сер(ёзный)	Сара	Сара (боарзиш)
Сапог	Сопха, сопатка	Сапал
Своекров	Свасура	Хусур

Халқе, ки мисли рус дар бунёдгузори тамаддуни ориёӣ ҳиссагузорӣ намуда, он нишонаҳои тамаддуно дар тайи ҳазорсолаҳо аз насл ба насл дар забон, маросим, номҳои маҳал, руду дарё, дашту кӯҳу ҷангал, мисли асолати миллии худ махфуз доштааст, имкон надошт муддатҳои мадид беном мемонд. Халқи рус иштирокчи ва ҳиссагузори эҷоди дostonҳои “Ригведо” “Маҳабхарата” ва дигар эҷодҳои ориёӣ буд. Иртиботи русҳо бо ин асарҳо он гуна наздик аст, ки аксаран олимони нахустмехани ориёӣ ва эҷодгоҳи асарҳои мазкурро дар сарзаминҳои Рус суроғ кардаанд. Оё халқе, ки ба садҳо эзадони осмониву заминӣ, ба моҳу офтобу ситораҳо, ба маросиму анъанаҳо, ба рӯзҳову солҳову моҳҳо ҳазорон сол пеш номгузорӣ намуда буд, имкон дошт, ки худро дар гирдоби пуртахлукаи таърих беном бигузорад? Ном ва забон ду омилеанд, ки ҳар як халқро дар тӯли таърих аз ҳама гуна марҳалаҳои муҳлик нигоҳбонӣ менамоянд. Дар таърих бисёр

шуда, ки ҳатто халқҳо дорои номҳои овозадор аз арсаи ҳастӣ нопадид гаштаанд, пас чи расад ба халқҳое, ки агар ном надошта буданд. Умуман, дар таърих қавм, миллат ва халқи беном вучуд надорад. Аз давраи инсонии *Homo sapiens* хонаву чой, қавму маҳал ба тариқе, ба гунае номгузорӣ мегардид. Халқи рус дар тайи ҳазорсолаҳо ном дошт. Як номи пурмуҳтавои осмониву эзадӣ. Танҳо ин қадар буд, ки ин ном бо гузашти ҳазорсолаҳо мисли дигар вожаҳои забон андак-андак тағйирот пазируфт, сайқал ёфт, суфта шуд. Ин номро на шахсиятҳои барҷастаи таърихӣ, на шоҳону лашкаркашон, на қабилаҳои чангҷӯву ғоратгар, балки дар дуртарин гӯшаҳои сарзамини Россия халқи оддии рус маҳфуз медошт. Дар таърих ҳеҷ як номи тоифаву лашкаркаши чангҷӯ маҳфуз намондааст, агар вай решаҳои таърихӣ надошта бошад. Халқи тоҷик низ тоифаҳои ҳахоманишу ҳайтолӣ, кӯшониву бохтарӣ, суғду тохарӣ ва ғайраро аз сар гузаронд, вале номашон дар миёни ҳеҷ қавму тоифае боқӣ намонд, зеро ин халқ ном дошт, номи осмониву эзадии Тоҷик. Ҳамин гуна халқи рус низ лашкаркашиҳои скифҳову роксоланҳо, савромату сарматҳо, варягҳову росоманҳо ва ғайраҳоро аз сар гузаронд, вале номи ҳеҷ яке аз тоифаҳоро, қабул накард, зеро ба ин эҳтиёҷ надошт. Зеро вай ном дошт, номи таърихиву арзандаи Рус.

Чанде аз муҳаққиқон низ дар замони худ вачҳи тасмияи вожаи тоҷикро низ номҳои арабии тозиву тай қаламдод мекарданд, ҳол он ки халқе, ки чандин ҳазор сол пеш аз солшуморӣ ҳамчун бунёдгузори тамаддунҳои нахустин машҳур буд, имкон надошт, ки то асрҳои 7-8 милодӣ худро беном гузошта бошад. Вай на танҳо худ ном дошт, балки номашро ба бисёр қавму тоифаҳои дунё арзонӣ дошт. Номҳои “тозӣ” “тоҷик” ва “тай” - ро дар ҳазорсолаҳои қабл аз солшуморӣ ба Осиёи Наздик худи тоҷикони ба ин минтақа муҳоҷиршуда бурда, дар таи ин ҳазорсолаҳо маҳфуз доштаанд. Ҳоло низ бар асари он муҳоҷират дар ривояту

асотир, номи шахру маҳалҳо, дар забону маросими халқҳои Осиёи Наздик бисёр нишониҳо маҳфуз мондаанд. Ин номро мардуми оддӣ тоҷик дар дуртарин ғӯшаҳои кӯхистон, дар умқи дилу ёди хеш нигоҳ медошт. Вай номи “тозӣ”-ро, ҳарчанд яке аз гунаҳои номи ҳазорсолаҳо пеш муҳоҷиратшудаи худӣ ин халқ буд, ҳеҷ гоҳ ҳамчун номи миллии худ қабул карда наметавонист. Агар халқи тоҷик ягон номи бегонаеро, қабул карда наметавонист, шояд номи дар он даврон овозадори “арабӣ”-ро қабул мекард, на номи кадом як қабилани номашӯри “тозӣ”-ро. Ҳамчунин халқи ғӯё дар тайи ҳазорсолаҳо беноми рус низ агар ба номгузорӣ эҳтиёҷ медошт, шояд вай ҳам номи пуровозае, ки аз шуниданаш дили муктадиртарин шоҳони олам ба ларза меомад - номи “скиф” ё ягон номи дигарро қабул мекард. Вале ба ин ниёзе набуд. Дар ғӯшаҳои дурдасти сарзамини рус дар тайи ҳазорсолаҳо мардуми оддӣ худрову ҳамқаҷмони худро бо номи меросии аҷдодӣ “Рус” меномиданд. Дар даврони ҷангу кишваркушоӣҳои номи халқи оддӣ фаромӯш гардида, ҷои онро номи тоифаҳои ҷангҷӯ ишғол менамояд. Скифу сармат, роксолану варягҳо (варинҳо) кӯшониву хайтолиҳо ва ғайраҳо номи мардуми оддӣ набуд, балки номи дарбориву лашкаркашӣ буд.

Тавре дида шуд, зиёда аз 30 гунаи назарияи пайдоиши номи рус вучуд дошта бошад ҳам, ҳеҷ яке аз онҳо аз ҷониби ҳамагон ҳамчун асли номи рус қобили қабул нагардидааст. Зеро ҳеҷ кадоме аз онҳо воқеияти ҳолро таҷассум карда наметавонад. Бояд гуфт, ки на ҳамин як номи рус аст, ки қобили ин қадар баҳсу мунозираи олимони қарор гирифтааст. Дар дунё номи аксари тоифаву миллатҳо аз ҷониби олимони мавриди баҳсҳои зиёде қарор гирифта бошад ҳам, аксаран маънои аслии он номҳоро ҷавобгӯӣ карда наметавонистаанд. Номҳои тоҷик, форс, немис, турк, англис, қирғиз ва бисёр номҳои дигар дар ҳамин шуморанд. Вале ҳамин баҳсҳо ва

пешниҳоди назарҳои гуногун аст, ки олимонро қадам ба қадам ба сӯи воқеияти ҳол наздик мебарад.

Бояд зикр кард, ки аксар вақт омӯзиши бисёр хусусиятҳо ва номи ин ё он тираву табор на аз сарчашмаҳои таърихӣ худӣ, балки аз навиштаҳои сайёҳону муаррихони дигар халқҳо муяссар мегардад. Масалан, роҷеъ ба таърихи халқҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла тоҷикон ва вожаи “тоҷик” адабиёти тибетиву хитой, форсиву арабӣ, ҳиндиву юнонӣ бештар маълумот додаанд. Ҳамчунин роҷеъ ба таърихи халқҳои славянӣ сайёҳону муаррихони форсу араб ва осӣмиёнагии асрҳои 9-10 маълумоти таърихӣ пурарзиш додаанд. Ибни Балхӣ, Истаҳрӣ, ибни Фадлон, муаллифи китоби “Ҳудуд-ул-олам...” (982-983), роҷеъ ба ҷуғрофияи кишвари рус маълумот дода, аз ҷумла навиштаанд, ки дар он даврон сарзаминҳои рус ба се қисм ҷудо мешуд: Куябия, Славия ва Артания. Аз ҷониби муҳаққиқони рус исбот шудааст, ки Куябия (Куяв, Куйоб) - заминҳои Киев ва кишвари дуҷум Славия заминҳои Новгородро дар бар мегирифтааст. Вале роҷеъ ба мавқеияти кишвари сеюм баҳс ва назарҳои гуногун вучуд дорад. Ин кишвар Артания ном дошта, гунаҳои ин ном – Артаба, Ортаб, Арта, Арса, Арсания будаанд. Аксари олимон онро дар шарқ ва шарқи шимоли Россия, дар Сибири ғарбӣ, дар ҳавзаи дарёи Об суроғ намудаанд. Тибқи навиштаҳои муаррихон кишвари Артания як кишвари пурмуаммо ва пурасрор будааст. Тоҷирони артанӣ ба кишварҳои ҳамсоя барои тичорат пӯсти ҳар гуна ҷонвар, сурб ва дигар мавод оварда, дар бораи кишвари худ ҷизе намегуфтанд, касеро барои гусел кардан намегузоштанд ва касоне, ки тасодуфан ба мулки онҳо меафтод, ӯро нобуд мекарданд. Солҳои охир дар зери шаҳри Томск роҳравҳое пайдо шуданд, ки олимон онҳоро ҳамчун роҳҳо ба шаҳрҳои зеризаминии артаниҳо шарҳ додаанд. То ҳол ривояту афсонаҳои зиёд дар бораи ин кишвар дар миёни мардуми он маҳал боқист. Баъзе муҳаққиқони дигари рус мавқеияти

Артанияро дар қисматҳои дигари Россия низ тахмин кардаанд, ки Чернигов, Рязан, Ростов дар он шуморанд. Вале мавзӯи ин сӯхбати моро маънои ном ва иртиботи он бо номҳои «Арта» дар дигар минтақаҳои Осиёву Аврупо дар бар хоҳад гирифт. Тавре дида шуд, Артания ба гунаҳои Артаб, (Уртаб, Ортаб) Арта, Арса, Арда, Ардаселиб, ҳамчунин ба шаклҳои Орша, Орс ва ғайра вучуд доштааст. Он чиз ҷолиб аст, ки дар миёни халқҳо ва дар кишварҳои гуногуни ориёнаҷод бо решаи «арта» номҳои зиёде воমেҳӯранд. Арта ё Рта - дар аксари забонҳои халқҳои дунё даври Коинотро ифода мекунад.³⁷⁵ Яке аз муҳаққиқони адабиёти ориёиндӣ С. Радҳақишнан дар бораи Рта гуфтааст: «Рта - ин асрор аст, ин қонунӣ ниҳон дар қонун аст. Фикри Рита (Рта, Арта-М.Х.) касро аз гуноҳ пок мекунад. Рта қавист, комил ва зебост чехраи ӯ. Ба шарофати Рта мо аз ғизо баҳравар мешавем. Рта ва Ростӣ қабл аз Коинот аз мавҷи оташ офарида шудаанд».³⁷⁶ Арта дар бисёр забонҳо ба чанд шакл талаффуз мешуд, ки онро, масалан, германиҳо, юнониҳо ва римиҳо ба шакли Рта ё Рита талаффуз мекарданд.³⁷⁷ Тибқи таълимоти адабиёти чайний дар давраи Кришна тақрибан 3200 сол то солшуморӣ Бхаратав-Арта Ҳинд, Арабистон, Эрон, Юнон ва Осиёи хурдро дар бар мегирифт. Дар шимол Аряв-Арта воқеъ гашта буд. Дар ҳар ду Арта чакравартиҳо шоҳаншоҳони Дунё ҳукмрон буданд, ки чакра - чархи гардунаро тоб меоданд, яъне ҷараёни таърихи дунёро тағйир меоданд.

Яке аз давлатҳои овозадоре, ки ба қавли баъзе муҳаққиқон, масалан Ю.Шилов гӯё нахустин давлати мутамаддини дунё будааст, Аратта ном дошта, дар ҳазорсолаи 7 то солшуморӣ дар ҳудудҳои кунунии Украина дар соҳилҳои Днепр ва Баҳри Сиёҳ воқеъ гашта будааст. Ба қавли Ю.Шилов «Дар Ҳинд вилоятест, ки Аратта ном дорад.

³⁷⁵ «Мифы народов мира», М.1991.Т.1.с.142, т.2.с.384.

³⁷⁶ Радхакришнан С. Индийская философия, СПб., 1994. т.1с.62.

³⁷⁷ Ниг. мақолаи «Ростиро набувад нълъ завол».

Ин кишвари ачиб ҳамчунин Араттаи шумерӣ, Аратта – Артаи эронӣ, Артани этрусӣ, Арта - Арсанияи русикадимӣ, Ортополиси машхури юнонӣ ва Артаплоти то имрӯз вучуддоштаи Украинаро ба арса овардааст. Дар худудҳои Украина ва Россия то истилои муғулҳо кишваре бо номи Арта – Арсания вучуд дошт. Артаплот имрӯз номи дарё ва водиест дар Полтавщина. Ба қавли Ю.Шилов Утрор ва Трояро низ бояд бо Аратта муқоиса кард.³⁷⁸ Вай гуфтааст, ки «Шаҳри сӯхта» дар Афғонистон низ Аратта ном доштааст. Дар Эрони қадим шаҳре Артистон ном доштааст. Аратта дар қӯҳистоноти Эрон воқеъ буд. Номҳои зиёди шахсиятҳои таърихӣ - Артабаз, Артабан, Артабат, Артаикт, Артаинт, Артан, Артафрен, Артей, Артембар, ва шаклҳои тағйирёфтаи онҳо Арсак, Аршак, ба ҳамин вожа иртибот доранд. Номи падари Рухшонаи таърихӣ Оксиарт буд, ки аз Окс - Вахш ва Арта таркиб ёфтааст. Маънои номи яке аз шоҳони сосонӣ Ардашери Бобакон аз «арта» ва шер, номи шаҳри бостонии Артакаон ва яке аз шоҳобҳои Дунай - Артанес низ аз арта сохтмон ёфтааст. Гумон меравад исмҳои хос Арсен ва Артём дар миёни русҳо далолат ба ҳамин кишвар аст. Номи қадими Сирдарё Яксарт - Яхшарт буда, дар сарчашмаҳои хитой бо номи Ах, Уху низ ёд шудааст. Вале ба назар мерасад, ки ин дарё аз қисматҳои Ак, Акес, (ниг. Херодот) арт (Акес-арт – Акс-арт-Йаксарт) таркиб ёфта маънои руди артро доштааст. Артуҷ – номи маҳал дар Алай ва водии Зарафшон аз Арта ва пасванди -уч сохтмон ёфтааст. Артахушт низ аз ҳамин вожа таркиб гирифтааст. Фарғона то асрҳои аввали солшуморӣ тибқи маълумоти сарчашмаҳои хитой Арши низ ном доштааст,³⁷⁹ ки ин вожа ҳамонро баргаштест аз Арта. Дар мақолаи «Аратта» зикр ёфта буд, ки сукунатгоҳи араттиён водии Фарғона буд. Ҳамин тарик, замоне Арта-Арса-Арша ном доштани Фарғона низ аз ҳамин маънӣ бунёд ёфта буд.

³⁷⁸ Шилов Ю. «Дар сарғаи тамаддуни Аврупову Осиё».

³⁷⁹ Гафуров Б., «Тоҷикон», саҳ. 385.

Тавре Ҳеродот зикр намудааст: «Онҳо (форсҳо-М.Ҳ.) худро артей меҳонданд. (Ҳамсояхшон низ онҳоро чунин меномиданд)»³⁸⁰ Яке аз шоҳони каёнӣ Аршан ном доштааст. Уротеппа бешак аз шакли «Артаба»-и ин вожа баргашт шудааст. Дар замони пеш аз умумияти хиндуаврупой дар қазираҳои Испании Балеарски Мальорка - шаҳри Арта, дар кӯҳҳои Россоберг ва Юрми Шветсария кишвари Арт, дар назди кӯҳҳои Арден кишвари Артуа, марказаш шаҳри Аррас, воқеъ буданд. Ордос маҳал дар Муғулистон, Арта - шаҳр дар Юнони қадим, Арта - номи маҳал дар вилояти Чита, Арта - ғор дар Испания, Арта шаҳр дар асри 7 то солшуморӣ дар наздикии Афина, Арта дарё дар Туркия, Дашти Арт - дар Қазокистон, Арта - шоҳи кишвари Авалон, Арта шаҳр - Албания Агарта - шаҳре дар кишвари асотирии Шамбҳала, кӯҳҳои Арта дар Кавказ ва Арта дар шимоли Юрюзанӣ ҳама аз ҳамин Арта ном гирифтаанд. Ба қавли баъзе донишмандон Орда ва Орден аз Арта аст... Шакли дигари ин ном Арсак, Арса, Арсен, Аршак ва ғайра аст. Арт, артаман - тартиб, низом, сершумор, масалан дар артель; артос - зебо, қимматбаҳо; арти - юнонӣ - камолот; арт - андеша, фикр, масалан, дар забони немисӣ; арт - ҳунар масалан дар лотинӣ (артист); артуг - тангаи руси қадимӣ; артик - дар забони шведӣ - қимматбаҳо; артава - ченаки руси қадимӣ; Арта - дар адабиёти ориёҳиндӣ ростӣ, тартиб буда, ҳамаи онҳо аз як сарчашма об хӯрдаанд. Баргашти Арта дар «Авесто» - ба шакли Аша истифода шуда, маънои ростӣ ва некиро дошт. Номҳои Орск, Аршанск, Аша дар Россия, Артуҷ, Ялдамич (Ардамич), Артахушт, Ашалин дар Тоҷикистон бо ҳамин хотир номгузорӣ шудаанд. Яъне Дунёи қадими то солшуморӣ пур аз номҳое буд, ки дар таркиби худ «арта» доштаанд. Аз кучост ва ҷӣ маъно дорад ин Арта?

³⁸⁰ Ҳеродот, «Таърих» 7, 61. М. «Ладомир» 2002.

Дар мақолаи муаллифи ин сатрҳо «Тӯли таърихӣ ва арзи ҷуғрофии сайри вожаи тоҷик»³⁸¹ зикр шудааст, ки дар адабиёти қадими тибетӣ чандин шакли вожаи «тоҷик» зикр шудааст, ки сТагзик, рТамзиг, рТакзик, тачиг, такзик дар он шуморанд. Аз ин гунаҳои номи тоҷик шаклҳои дигаре ба вучуд омада, дар натиҷаи муҳоҷират ба ғӯшаҳои гуногуни дунё паҳн шудаанд. Тавре мушоҳида мегардад, ин вожаҳо аз ду қисмат иборат буда, дар онҳо сТаг, рТам, рТак, рТа, таҷ (тҳаг), так реша буда, -гзик, -мзиг, -зик, -иг (-ик), ҳамчун пасванд ифода шудаанд. Яке аз чунин шаклҳо рТа - Арта буд, ки аз гунаи рТагзик – рТа(гзик) шакл гирифта буд. Тибқи қоида ҳангоми дар аввали вожа омадани ду ҳамсадо пеш аз он ҳамсадоҳо садоноке илова хоҳад шуд. «Рта» тибқи ин қоида ба шакли «Арта» зоҳир гардид. Дар мақолаи мазкур омада буд, ки дар аксари мавридҳо тибқи баргашти овой овози “т” ба “с” табдил меёбад. Масалан: Каюмартан – Каюмарс, Нуатра – Нӯзар (Нӯшор), нипота – нуваса (набера), три - сри (се), тевана - севана - (сӯзан), тракт – сарак (роҳ), Порт – Порс, утро – усра, аусарӣ (субҳдам), тани – сан (писар, сын), навдара – навзара (фарзанд), Хванират – Хванирас (Хунирас, Хурос), девор, тавор(а) – забор, мад(х)а – мазза (дар русӣ мёд), гот – госа, тама (шуғнӣ) – шумо, отар – озар, натарван – настаран, дат(ра) – дос(т), ва ғ. Ҳамин аст, ки Арта дар шакли Арса ва Арша низ ифода мегардад. Боз ҳам бо тақозои таҳаввулотӣ овозӣ Арса ба Арас – рус баргашт. Инак сайри таърихӣ вожаи рус чунин сурат гирифтааст: Рта-Арта-Арса-Арас-Рус. Дар атрофи маъноӣ паҳлавони беназири “Шоҳнома” Рустам низ баҳсҳои зиёде вучуд доранд, ки бо ин назар ба анҷом мерасанд. Рустам, яъне Артатаҳам - Паҳлавони Арта - Паҳлавони Род. Маъноӣ рус танҳо ҳамин асту бас. Халқе, ки Гипорбореву Тула, Беловодьеву Аркаим, Араттаву Артания дорад, номаш низ

³⁸¹ «Тоҷикон дар қаламрави Ориёно», пажӯиш ва таъияи М.Шукурзода, «Деваштиҷ». 2010.

осмониву эзадист. Танҳо Арта – Рус ҳамин гуна ном аст. Яъне, форсҳо худро артей – тоҷик меномиданд. Фарғона Арша - Тоҷик ном дошт. Кишвари Артистон дар Эрон - Тоҷикистон - Русистон ном дошт. Маънои номи Оксиарти падари Рухшона – тоҷики соҳили Вахш буд ва ғайра. Дар ин иртибот бояд гуфт, ки тавре дида шуд, Рта-Арта тибқи қоидаи баргашти овой ба Аша низ баргаштааст. Аша дар навбати худ ба Аса, Ас, Ос, Ош низ бармегардад. Аз ин ҷо баромади номҳои осетиҳо, қитъаи Осиё ва шаҳри Ошро низ тахмин кардан мумкин аст...

Арта - Артакзиги адабиёти тибетӣ номи осмони эзадист. Тибқи ривоятҳо намояндагони онҳо аз осмон омада, бо одамон издивоҷ намуданд ва нажоди шоҳони Осиёи Миёнаро ба вучуд оварданд. Он шоҳон болои сарашон тоҷи мӯине доштанд, ки як нӯги он ба осмон баланд шуда, нопадид мешуд. Ин тоҷ dmu thag ном дошт. Маънои номҳои тоҷик ва рус тоҷи шоҳӣ ва фари осмонист. Решаи тамоми номи марбути ба эзадони ориёҳиндӣ ва дигар халқҳо – дайва – дев аз «та» (ва «да») таркиб ёфта, маънои осмон ва равшанро доштааст. Арта – тоҷик – рус низ аз ҳамин реша таркиб ёфтааст. Маънои Аратта ё Орати ба славянӣ ва лотинӣ фарёди мазҳабӣ ва дуову ибодат будааст, ки ин маъно ба асли қадими худ мувофиқ меояд. Инак маълум мешавад, ки Арта – Тоҷик, ки мавҷудияти он дар адабиёти тибетӣ ба 18 ҳазор сол таъин шудааст, асоси воқеӣ дошта, номи худро дар шаклҳои гуногун ба бисёр минтақаҳои дунё паҳн карда будааст. Профессори маскавӣ В.А. Чудинов дар ҳудудҳои Евроосиё кишвареро тасвир менамояд, ки тақрибан си аср пеш аз ин арзи ҳастӣ намуда будааст. Оё ин ду кишвар бо ҳам иртиботе надоранд? Сарзамини Тоҷик аз се як ҳиссаи ҷаҳони дар ҳамон даврон маълумро ташкил медидааст. Далелҳо собит менамоянд, ки аҷдоди русҳо ва тоҷикон як умумияти қавмӣ доштанд, бо як забон ҳарф мегуфтанд ва тавре дида шуд, як номи Арта(гзик) доштаанд. Ин ҳамзистӣ

ва ин умумияти қавмиву забонии миёни тоҷикону русҳо дар кадом минтақа имкон дошт ба вучуд биёяд? Тавре гуфта шуд, муҳаққиқони рус тоифаҳои славянӣ ва русиро мардуми таҳҷоии сарзаминҳои Россия номида, ҳаракати онҳоро аз кадом як минтақаи дигар рад мекунанд. Масалан, А.Б.Бутовская менависад, ки «Исследование убедило автора, -пишет Лесной, -что теория прихода славян из Азии не доказательна, достоверных фактов нет».³⁸² Вале таҳлили номҳои қавмие, ки дар ташкили халқи рус ва дигар халқҳои славянӣ ҳиссагузори намудаанд, инчунин омӯзиши номҳои топо-гидро-этнонимӣ ва бисёр хусусиёти маросимии халқҳои русу тоҷик нишон медиҳад, ки русҳо ҳамроҳ бо тоҷикон дар минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, Фарғона, ғарби ҷумҳурии Хитой ва дигар ноҳияҳои ҳамҷавор мезистаанд.

Ҳоло чанд назарияи пайдоиши халқияти рус вучуд дорад, ки ин назарияҳо низ мисли маънои номи «рус» ҷонибдорон ва муқобилони худро доранд. Ин назарияҳо норманӣ, славянӣ, этрусӣ, мисрӣ, ҳиндуориёӣ, ориёзонӣ, скифӣ, арабӣ (суриягӣ) ва ҷанде дигар мебошанд. Ғайр аз назарияи норманӣ дигар ҳамаи назарияҳо бо русҳо танҳо ба воситаи Осиёи Миёна метавонад иртибот дошта бошад. Тавре дар рисолаи муаллифи ин сатрҳо зикр шудааст, дар даврони дар шарқи Осиёи Миёна сукунат доштани ориёҳинду ва ориёзонҳои кишварҳои Миср, Гиптус, (Египет) Шом, Яман, Бағдод, Сурӣ ва ғайра низ дар ҳамин минтақаҳо воқеъ будаанд.³⁸³ Масалан, Миср дар ҷое, ки ҳоло шаҳри Ҷуст ё Тус воқеъ аст, мавқеият доштааст. Ҷуст - Тус бозмондаи Гиптус аст. Бағдод ҳоло низ дар Фарғона бо номи худ боқист. Яъне баҳси назарияи мисрӣ арабӣ, ориёҳиндӣ, ориёзонӣ ва агар онро ба назар бигирем, ки ватани соқоиҳо – скифҳо низ шарқи Осиёи Миёна буд, скифии русҳо бо мансубияташон дар ин минтақа ҳал мешавад. Албатта,

³⁸² Лесной Сергей, «Откуда ты, Рус». Ростов на Дону, «Донское слова», 1995 г

³⁸³ Нютам М., «Ориётољикон: 18 сол пеш...», Душанбе, «Деваштич», с.2004.

скифҳо баъдан низ дар роҳи ҳаракаташон ба ғарб аз сарзаминҳои Россия низ убур намуда буданд. Масъалаи этрусскҳо низ агарчи баҳсталаб аст, бинобар ҷонибдории аксарияти олимон аз мансубияташон ба қавмҳои ориёӣ, ба тоифаҳои ориёии Осиёи Миёна иртибот мегиранд.

Ҳамчунин аз номҳои тоифаҳои русӣ, ки дар ташкили ин халқ ҳиссагузори карданд, аксаран маъноҳои ориёии Осиёимиёнагӣ зоҳир мегарданд. Дар рисолаи муаллифи ин сатрҳо «Русҳо – славянҳо» чанде аз он номҳо оварда шуда буд, ки қисме аз онҳоро мухтасар ёдовар мешавем: сербҳо аз вожаи сурб ва ё суруп, ки мушобеҳи номҳои тоҷикии Сорбо, Сурубӣ мебошад; берзитҳо-баразайтҳо – номи кӯҳи авестоии қаторкӯҳҳои Помиру Фарғона; рингҳо – аз номи авестоии Сирдарё; булгарҳо – аз номи Балх воқеъ дар водии Фарғона; тверҳо – аз тир; лоппарҳо – аз вожаи лаб; сариён, суриён – аз номи Сорӣ, ҳоло Сарой воқеъ дар Намангон; кумон – аз қавми авестоии гомҳо ба шакли гумон – кумон, кумит; алонҳо – тибқи таҳқиқи мавқеияти кишварҳои «Шоҳнома» алоҳон дар шарқи шимолии қаторкӯҳи Фарғона сукунат доштанд. Дар «Баҳр-уласрор»-и Ибни Валӣ дар қатори мавзёҳои ҳамсояи Кӯлоб, Охсӯ, Чаҳорсӯ, Кангурт, Вашгирд, Дашти Кулак, Қалъаи Замм ҳамчунин Дашти Алон номбар карда шудааст. Сарматҳо - ба ақидаи аксар олимон аз номи Сарм (Салм) писари Фаридун тасмия шудаанд. Эрза – аз номи кишвари авестоии Аризаҳӣ, ки тақрибан дар ғарби кунунии Хитой воқеъ буд; спорҳо – сипар. Ин вожаҳо В.Кобычев аз «сипор» - «омоч»-и тоҷикӣ гуфтааст, вале аз «сипар» таркиб ёфтани он саҳеҳтар менамояд; антҳо - ба назари мо ҳамон тоифаҳои «анди» мебошад, ки «Андичон» «Андигон» таркиб ёфтаанд; полабҳо – аз номи дарёи Лаб, ки ба маънои «лаб»-и тоҷикист; лужичҳо – аз луга -марғзор, аз «лук»-и (луқи об) тоҷикист; лют – ба маънои хашмгин, бадқаҳр, ки дар забони тоҷикӣ муродифаш луч, лучак мебошад; ляхҳо – маънои лях замини нарми нокишта аст, ки

дар ғӯишҳои тоҷикӣ ба шакли «лӯх», «замини лӯх» вучуд дорад; растание, низ, ки тоҷаш аз мӯинаҳои нарм ташкил ёфтааст, лӯх ном дорад; варинҳо ё варягҳо яке аз қадимтарин тоифаҳои рус, ки мансубияти ин тоифаҳо баҳсро ба вучуд овардааст. Дар «Шоҳнома» бо номи вариҳо ва шаҳре бо номи Вариг, ки ба варягҳо мушобеҳ аст, ном бурда мешавад. Сағудатҳо - аксари олимони рус ин номро аз номи суғдҳо доништаанд. Яъне тавре мушоҳида мешавад ҳам номи рус, ҳам номи тоифаҳои русӣ на танҳо маънои тоҷикӣ, балки мансубияти тоҷикӣ низ доштаанд.

Дар қиссаву асотири славянӣ то имрӯз бисёр номҳои эзадони ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ маҳфуз мондаанд. Дажбог, варога (Хварно, фар), Индрик (Индра), Стрибог, Мокаш, Волат (Бала), Перун (Варуна), Род (Рудра) Шива, (Жива, Сива), Сварога (Хварно), Лакшми ва ғайра бо шабеҳаҳои онҳо дар асотири славянӣ, номҳои дарёҳои Ганга, Кама, Нива, Рос (Ранга) ва бисёр дигар номҳои давраи ориёҳиндӣ имрӯз низ дар миёни мардум ва сарзамини рус маҳфузанд. Яке аз эзадони ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ Митра аз бонифузтарин эзадони «Ригведо» ва «Авесто» ба шумор меравад. Вай эзоди хуршед, таҷассуми ягонагӣ, адолат ва меҳрубонист. Номи ин эзад бо андаке ихтисор - мир дар забони русӣ ба ду маъно бокист: дунё ва сулҳу меҳрубонӣ. Дар «Ригведо» зикр гардидааст: «Mitro janan yatayati (RV-3.59.5)» Яъне, «Митро мардумро бо ҳам меоварад». Тибқи қоидаи овогардӣ «митро» дар забони тоҷикӣ ба «меҳр» баргашта, ба маъноҳои офтоб, меҳрубонӣ, дӯстдорӣ истифода мешавад. Бо номи мир – митра дар забони русӣ бисёр номҳои таркиб ёфтаанд, ки Мировар, Ладомир, Владимир, Нимир ва ғайра дар ҳама шуморанд. Дар забони тоҷикӣ номҳои Меҳрубон, Меҳрнӯш, Меҳрон, Меҳрин, Мирин, Митридош, Мирӯ, Мирдар (Меҳрдор) бо меҳр таркиб ёфтаанд. Ҳарчанд дар тайи ҳазорсолаҳои ҷудодӣ ҳам русҳо, ҳам тоҷикҳо бо қабилҳои гуногун омезиш ёфта бошанд ҳам, ҳоло низ дар миёни ин ду

халқ бисёр чехраҳоеро пайдо кардан мумкин аст, ки ба ҳам хеле мушобеханд. Бисёр маросими қадими тоҷикон, ки масалан дар «Шоҳнома» ва дигар асарҳо зикр ёфтаанд, ҳоло низ дар байни русҳо роиҷанд. Албатта, таҳқиқи ҳамаҷонибаи забон, маросим ва дигар хусусиёти мушобеҳи миёни тоҷикон ва русҳо хеле доманадор хоҳад буд. Вале он чи ки гуфта шуд, далели он аст, ки миёни аҷдоди ин ду халқ замоне умумияти қавмиву забонӣ вучуд дошт.

Сарнавишти вожаҳо (дар асоси забонҳои санскрит – тоҷикӣ ва русӣ)

Забонҳо ва замонҳо. Вожаҳо низ мисли инсон сарнавишту саргузашт доранд. Ҳар як вожа дорои зодбум, вачҳи ба дунё омадан ва дигар вижагиҳост. Онҳо мисли тифл нарма нозук, зебову шево ба дунё омада, дар гарму сарди рӯзгорон, дар мусофирату муҳочират ва аморату асорат тағйири шаклу чехра мекунанд, маъниву таъйини нав мегиранд. Бисёр кам иттифоқ афтада, ки аз замони ба арсаи ҳастӣ омадан то охир шаклу маънои аввалияи худро яқсон нигоҳ дошта ва ё ба тағйирот гирифта нашуда бошанд. Умри вожа мисли умри инсон аст. Кӯтоҳу дароз. Аммо куҳантарин вожаҳо кай ба дунё омадаанд? Шояд он замон, ки инсон ҳарф мезад. Аммо замони ҳарф задани инсон кай оғоз меёбад? Таърихи пайдоиши инсон чи муддатеро дар бар мегирад? Дар ин бора баҳсҳо зиёд аст. Аммо он чи мусаллам аст, тақрибан 30 ҳазор сол пеш инсон инсони гӯё, эҷодгари таъриху асотир буд. Дар ин даврон муносибатҳои чомеавӣ ба воситаи забон амалӣ карда мешуд. Маълум, ки инсонҳои нахустин вожаҳо ҳамаҷун масолеҳи тайёр аз чое гирифта наметавонистанд. Онҳо вожаҳо ба муносибатҳои гуногун месохтанд. Имрӯз маънои баъзе вожаҳои нахустинро таҳлил карда, кас дар ҳайрат мемонад, ки аҷдоди дури ҳикматҳои мо чӣ қадар устокорона, бамаврид ва бо маънои воло вожаҳои

кардаанд. Вожаҳои нахустин дар давроне ба вучуд меомаданд, ки тамоми башарият як Нахустмеҳан ва як Пешзабон дошта, дар як умумияти қавмиву забонӣ ва ҷомеавӣ зиндагӣ мекард. Вақте шумораашон зиёд шуд, бо сабабҳои гуногун аз ҳам ҷудо гардида, ба самтҳои гуногун муҳоҷират карданд. Онҳо дар баробари дигар дастмояшон дар забон вожаҳоро низ доштанд. Як умумияти қавмӣ шояд ба даху бист ва зиёда аз он ҷудо шуда, дар минтақаҳои гуногуни аз ҳам ҷудо сукунатгоҳи нав ихтиёр мекарданд. Баъди гузашти солиён гурӯҳҳои муҳоҷиршуда дар навбати худ боз ба гурӯҳҳои дигар ҷудо шуда, ба сарзаминҳои нав мекӯчиданд. Ҳамин тариқ, навбат ба навбат гурӯҳҳои нави қавмӣ ва шоҳаҳои нави забонӣ ба вучуд меомаданд. Вожаҳои мавриди истеъмолашон аксаран он вожаҳо буданд, ки аз умумияти ягонаи қавмиву забонӣ ба мерос доштанд. Вале бо тақозои хусусияти хоси сукунатгоҳҳои нав ва инкишофи муносибатҳои ҷомеавӣ дар баробари вожаҳои вучуддошта вожаҳои нави забонӣ пайдо мешуданд. Вожаҳои мавҷуда бо тақозои бархӯрдҳо ба тағйироти шакливу маъноӣ гирифта мешуданд. Боз ҳам ба сабабҳои гуногун қисмате аз гурӯҳҳои аз ҳам ҷудошуда ба ҳам пайваста, аксаран вожаҳои дар забонҳои ҳамдигар вучуддоштаро мепазирuftанд. Дар ин миён дар фурсати ҷудоӣҳо вожаҳои яксон қисман ва ё тамоман шаклу маъноӣ нав мегирифтаанд ва ё аз доираи истеъмол хориҷ мешуданд. Аз ҳамин ҷост, ки дар забонҳои халқҳои гуногун бисёр вожаҳои яксон ва мушобеҳ, ки як маъно доранд, маҳфуз мондаанд. Дар забонҳои алоҳида бошад, як вожа то дусад сесад муродиф пайдо менамуд. Он гуна ки ҷараёни руду дарёҳо дар тайи ҳазорсолаҳо сангҳои дурушту серкирраи соҳилҳоро шуставу суфта мегардонад, ҳамин гуна гузашти замонҳо низ вожаҳоро ҷунун рӯфтаву суфта ва тобишу сайқал медиҳад, ки аз шаклҳои аслии худ хеле тафовут менамоянд. Вожаҳое, ки дар нахуст як манша дошта, баъдан ба шаклҳои гуногун баргашт намудаанд, ҳам

дар як забон ва ҳам дар забонҳои гуногуни як шоха ё як гурӯҳи забонҳо ба назар мерасанд. Чигунагии шакли аслии вожаҳоро дар аксар маврид тибқи қоидаи баргаштҳои овозӣ муайян кардан имкон дорад. Бисёр овозҳо дар як гурӯҳи забонҳои дунё, хусусан забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ ба овозҳои дигар табдил меёбанд. Масалан, овози т ба с, ш ва з ва ин овозҳо дар навбати худ ба овозҳои ҳ, х, г, ч, ц, овози р ба л ва баръакс, табдил меёбанд. Садонокҳои а, о, у, и, е дар аксар маврид якдигарро иваз менамоянд. Масалан, дар забони санскрит барф ба шакли «ҳима» ифода мешавад. Дар забони тоҷикӣ фасли барфро зимистон ва дар забони русӣ зима меғӯянд. Решаи зимистон низ зима, яъне барф аст. Азбаски тибқи қоидаи маъмул овозҳои з ва с ба ҳ бармегарданд, вожаҳои ҳима ва зимаро муқоиса карда, хулоса баровардан мумкин аст, ки вожаи зима аз ҳима қадимтар аст. Ва агар ба сарчашмаҳои илмӣ таъя карда гӯем, ки забони санскрит дар асри 6 то солшуморӣ рӯи қоғаз омад, пас вожаҳои зимистон ва зима пештар аз ин даврон вучуд доштаанд. Роҷеъ ба баргаштҳои овозӣ дар мавриди худ сухан хоҳад рафт. Дар гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ забони санскрит яке аз забонҳои қадим ба шумор меравад. Ин забон дар асри 6 то солшуморӣ мувофиқи тақозову талаботи забони ҳамоно давра сохта шуда, маъноаш орошаста (санскрита - орошаста) мебошад. Забонро, ки бо он мардум ҳарф мезадад, яъне забони анъанавии он давронро олимони забони пракрит номгузорӣ кардаанд, ки он ҳамчун пешзабони забонҳои тоҷикӣ, русӣ, немисӣ ва дигар забонҳои гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ доништа шудааст. Аксари вожаҳои забони пракрит дар забони «Авесто» низ вучуд доранд. Қоии тазаққур аст, ки дар бисёр забонҳои гурӯҳи ғайриориёӣ, аз ҷумла туркӣ, муғулӣ, хитойӣ, кореягӣ, арабӣ, японӣ, финӣ ва ғайра низ миқдори зиёди вожаҳои ориёӣ-тоҷикӣ ба назар мерасанд. Олимони аксаран ин ҳолро натиҷаи дар ҳамсоиягӣ зистани ориёӣҳо бо ин халқиятҳо медонанд. Ҳамин гуна

ҳолатро дар миёни халқҳои ҳомиву сомӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Гурӯҳе аз ориёӣҳо бо номи тагзик (яъне тоҷик) тақрибан дар ҳазораҳои 8-7 то солшуморӣ ба Осиёи Пеш муҳоҷират намуда, бо гузашти ҳазорсолаҳо дар миёни он халқҳо маҳлул шуда, аз худ бисёр вожаҳо, аз ҷумла номи тозиро дар он диёр боқӣ гузоштанд. Вақте Осиёи Миёна аз ҷониби арабҳо тасаллут ёфт, бо ин тасаллут ва густариши ойини ислом номҳои тозик ва тай дубора ба Осиёи Миёна омад. Ҳамин ҳол буд, ки баъзе олимони гумон карданд, ки то омадани арабҳо дар ин минтақаҳо вожаи тозик-тоҷик вучуд надошт. Хеле аҷиб аст, ки яке аз номҳои Сурия то асри шаши мелодӣ Тоҷикистон буд. Ҳама ин ва дигар номҳо бар асари муҳоҷирати замоне суратгирифтаи ориёӣҳо ба вучуд омада буданд.

Аз оғози асри ХУШ, ки забони санскрит барои аврупоиён аз ҳамон замон ошкор гардида буд, олимони аврупоӣ роҷеъ ба грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ таҳқиқоти зиёде ба анҷом расонданд. Роҷеъ ба иртиботи санскрит бо забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ назарҳои гуногун ба вучуд омад. Шабехияти ҳайратовари вожаҳо миёни забонҳои олимони водор мекард, ки дар бораи умумият ва ягонагии қавмиву забони ин гурӯҳи халқҳо андеша намоянд. Охири охири эшон аксаран ба ин назар ризоият доданд, аммо замонӣ макони ин умумият боз ҳам баҳсҳои дигареро ба вучуд овард. Аз он баҳсҳо то кунун масъалаи замони умумияти ориёҳиндуҳои қабл аз муҳоҷират, ҳарчанд ақидаҳои гуногун бошанд ҳам, дар ҳудуди оғози ҳазораи дуввуми қабл аз милод таъйин гардид. Вале масъалаи мавқеияти ҷуғрофии ҳамзистии ҳиндуориёӣ, ориёзонӣ ва аврупоӣ аз назари муҳаққиқин ба таври умумиву норавшан тахмин шудааст. Сарзаминҳои Осиёи Миёна низ дар шумори мавқеияти қабл аз муҳоҷиратӣ аз тарафи бисёр олимони мавриди назар қарор гирифта бошад ҳам, ин назар, аз як сӯ ба бархӯрди муқобилони худ гирифтӣ

шуд ва аз сӯи дигар ҷонибдорони назарияи ин минтаққаҳо нишониву далелҳои ҳамзистии ориёихоро дар ин минтақа возеҳан натавонистанд нишон диҳанд.

Дар навиштаҳои муаллифи ин сатрҳо ҳамеша як нукта пайгирона таъқибу таъйид шудааст, ки умумияти забониву қавмии ҳиндуэронӣ ва ҳиндуаврупой сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон, Фарғона ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон будаанд. Дар миёни далелҳои зиёде, ки мо ба дастрас дорем, далели забонӣ дар мавқеияти намоёнтаре ҷой гирифтааст. Шабеҳияти вожаҳо ва хусусияти дигари забонӣ бо назардошти таҳаввулотӣ овозӣ дар забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупои халқҳои маскуни Ҳинд, Осиёи Миёна то Аврупо тақозо менамояд, ки хоҳ-нохоҳ ба умумияти забониву қавмӣ, дар баъзе мавридҳо, давлатии онон бояд ризоият дода шавад. Дар мақолаҳои пешин роҷеъ ба таҷассуми бисёр нишониҳои ҷуғрофии Тоҷикистон ва Фарғона дар асоси ориёҳиндӣ, ҳамчунин дар номҳои топонимии баъзе халқҳои Аврупо далелҳои равшане пешниҳод гардида буд. Албатта, на ҳамаи шабеҳиятҳо далели умумияти қавмиву забонӣ буда метавонанд. Чунин шабеҳиятҳо дар забонҳои финну угорӣ, муғулӣ ва дигар забонҳои туркӣ ба таври ғайримустақим – ҳамсоғӣ, муносиботи байниҳамдигарӣ ва ҳамчунин бар асари нуфузи ойини будойӣ дар Хитой, Муғулистон ва дигар кишварҳо сурат гирифта метавонист. Аммо дар бештари дигар манотик чунин мушобеҳӣ ҳатман бар асари муҳочират ба амал омадааст. Масалан, дастрас шудани дахҳо вожаҳои ориёҳиндӣ дар асноди шоҳони Метанӣ дар Шарқи Наздик дар ҳудудҳои солҳои 1500-1300 то мелод олимнро водор кардааст, ки роҷеъ ба муҳочират ва сукунати ориёҳиндуҳо дар ин минтақа андеша биронанд. Номҳои чандин эзадони ойини бисёрхудоӣ, вожаҳои дигари мансуби рӯзгордорӣ аз

хамон шуморанд.³⁸⁴ Бо номи «метан» (механ – М.Ҳ.) низ дар худудҳои Тоҷикистон чандин номҳои деҳаҳо мавҷуд аст, ки Урметан, Метаниён ва ғайра дар ҳамон шуморанд.

Мутаассифона, роҷеъ ба умумияти ориёиндӣ-ориётоҷикӣ, аз ҷумла умумияти забониашон ба ҷуз ишораҳои ҷузъӣ ва ё андешаҳои умумӣ аз ҷониби олимони хориҷиву ватанӣ ҳеҷ гуна таҳқиқоти бунёдӣ сурат нагирифтааст.

Таҳлили мушаххас ва муқоисаи номҳои ҷуғрофӣ ва эзодону шахсон далолат бар он менамоянд, ки мавқеияти ҳамзистии халқҳои забонашон мансуб ба гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупӣ қаблтар аз ҳама минтақаҳои кунунии Тоҷикистон, водии Фарғона, ғарби ҷумҳурии Хитой ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон будаанд. Бар иловаи далелҳои қаблан пешниҳодшуда ҳам акнун ба далелҳои забонӣ муроҷиат мешавад, ки он низ идомабахши назари пешин хоҳад буд. Вақте ориёиндуҳо дар оғози ҳазораи II қабл аз милод ба Ҳинд рӯ оварданд, қисмате аз ҳамҷавмон ва ҳамзабонони онҳо боз ҳам дар ватан маскун монданд. Як забон дар ду минтақаи аз ҳам ҷудо ва дур арзи вучудият мекард, ки ҳар як ба сари худ бар асари шароити табииву ҷомеавӣ ба тағйироту таҳаввулот гирифта мегардид. Забони ориёиндуҳои муҳочиршуда дар Ҳинд бо забони мардуми маҳаллӣ – дравидӣ, мунда ва ғайра таассуроти мутақобила мепазируфт. Забони ориёиндӣ тақрибан дар асрҳои V пеш аз милод бар асари эҷоди алифбо бо номи «санскрит» рӯи коғаз омад. (санскрит – санскрта – санкарда яъне орошашуда – М.Ҳ.) Аз ҳамин давра сар карда, забони ориёиндӣ дигар камтар ба тағйирот мувочех мегардид. Вале то ин вақт тақрибан дар ҳудуди 1500 сол ин забон пайваста асари тағйиротеро бо худ дошт. Нуфузи оинҳои буддӣ ва ҷайнӣ

³⁸⁴ Яке аз чунин вожаҳо «вартана» будааст, ки майдони доирашакли машқдинӣи аспнро чунин ном мебарданд. Банди аспро ба меҳи миёнаи майдон баста, аспро давродаври он чарх мезанондаанд. Ин вожа ӯло дар шеваҳои тоҷикӣ ба шакли «фртанак» роиш аст, гирд гаштан, бошитоб давр заданро чунин меғӯянд.

дар Ҳинд баъдан зиёд ҳам набошад, аз худ асаротеро ба бор гузоштанд.

Таҳаввулоти забонии ҳамзабонони ориёҳиндуҳои дар ватанмонда (яъне сарзаминҳои кунунии Помиру Фарғона ва атрофи ин ноҳияҳо), ки аҷдодони мустақими тоҷикон будаанд, низ тақрибан ҳамин гуна чараён дошт. Ҳамсоягӣ бо забонҳои ғайриориёӣ, муносиботи тичоратӣ ва дигар муомилот бо онҳо, ҳамчунин нуфузи дудавраинаи ойини ахурой ва баъдан ислом, мавҷҳои чанддафъаинаи забонҳои ғарбии эронӣ омилҳои он тағйироту таҳаввулот буданд.

Ҳамин тариқ, як забони ба истилоҳ ориёҳиндӣ дар ду ғӯиш, дар ду минтақа ду шароит мустақилона арзи вучудият мекард. Вале сарфи назар аз ин ҳама омилҳо онҳо то имрӯз бисёр хусусияти хешигарии худро ноайён нигоҳдорӣ намудаанд.

Шабехиятҳо бо назардошти таҳаввулоти овозӣ на танҳо дар вожаҳои алоҳида мушоҳида мегарданд, балки дар бисёр хусусияти дигари грамматикӣ, таркибсозӣ, пешванду пасвандҳо ва ғайра ба назар расидаанд. Вале ҳоло омӯзиши ин мавзӯ танҳо дар мавриди вожаҳо ихтисос мешавад. Чунин ҳол дар ду бахш чараён гирифтааст. Нахуст шабехият ва ё айнияти билкул миёни вожаҳои забони ориёҳиндӣ (санскрит) ва забони адабии тоҷик. Ҳарчанд чунин ҳол низ метавонад ҳамчун далели умумияти забонӣ баромад наояд, вале ба ҳар ҳол имконе низ вучуд дорад, ки қисме аз он дар натиҷаи равобитаи гуногуни миёни халқҳои минтақа ба амал омада бошад. Вале шабехият ва айнияти вожаҳои санскрит бо шеваҳои мардумии забони тоҷикӣ, ки баъзе аз он шеваҳо дар дар маҳалҳои маҳдуд ва дур аз таассуроти робитаҳо қарор доранд, далели қавии умумияти замоне вучуддоштаи ин ҳар ду омил мебошад. Яъне агар мавқеияти аслии чуғрофии пайдоиши ин вожаҳо маҳалҳои мазкур намебуд, имконе вучуд надошт, ки онҳо бо роҳи дигаре аз Ҳинд бар ин маҳалҳо нуфуз наоянд.

Дар нимаи дуввуми асри XX бар асари тараққиёти ҳама соҳаҳои ҷомеавӣ, равобитаи бештари миёни маҳалҳо бо забони адабӣ доираи истеъмоли шеваҳо хеле маҳдуд гардид. Дар пеши назар бисёр вожаҳои шева ва ғӯишҳо аз байн мерафтанд. Насли имрӯз вожаҳои «якта», «яктай» (болопӯши дарози тунук, дар санскрит «атка», дар «Авесто» «адка») «ғъдора» (дар санскрит «кадру» - зарфи кулолӣ барои нӯшидани нӯшобаи муқаддаси сома) «мънгӣ» ё «мънгича» (дар санскрит «маника» кӯзаи паҳншакл), «кочӣ» (дар санскрит «коча» - таом аз решаи ширинбия) ва ғайраро, ки умри зиёда аз панҷу даҳазорсола дошта, дар забони бобоёнамон солҳои 50-60-уми асри XX роиҷ буд, намефаҳманд. Маълум мешавад дар тӯли зиндагии як-ду насл низ имкони аз мавҷудият бозмондани вожаҳо вучуд дорад. Солҳои бистуми асри гузашта дар ноҳияи Ёвон деҳае бо номи Дакша вучуд дошт. Дакша таҷассуми Худои бузург ва офаридгори ориёҳиндӣ Брахма ва номи писари ӯ буд. Ин ном як далели қотеъи мавҷудият ё зухури мазҳаби ориёҳиндӣ дар сарзаминҳои Тоҷикистон ба шумор меравад. Ҳоло маълум нашуд, ки ин деҳа имрӯз дар ноҳияи мазкур вучуд дорад ё не. Яъне, агар номи ин деҳа агар имрӯз аз байн рафта бошад, пас яке аз қавитарин далелҳои мавҷудияти ҷойгоҳи густариши ойини ведой дар минтақаҳои кунунии Тоҷикистон Фарғона ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон аз байн рафтааст. Зеро шояд ҳатто дар ҳуди Ҳиндустон бо номи ҳудои бузурги ведой Дакша номи маҳал вучуд надошта бошад.

Яке вижагиҳои омӯзиш ва муқоисаи вожаҳои шевагии забони тоҷикӣ бо забонҳои ведой ва санскрит он аст, ки шакл, гунаи аввалия ва таҳаввулоти овозии вожаҳоро таъйин намудан муяссар аст. Таҳлилоти нишон медиҳад, ки дар аксар маврид дар нисбати навишти забони адабӣ шакли талаффузи шевагӣ ба асли вожаҳо наздиктар будааст. Ин ҳол шояд ба он сабаб ба амал омада бошад, шева камтар ба таъсири омилҳои берунӣ гирифта мегардад.

Ба қавли Т. Барроу, забонҳои хиндуаврупой дар рӯи дунё бештар аз ҳама дигар забонҳо паҳн шудаанд. «Ин забонҳо қисмати зиёди забонҳои маданияи башариятро ташкил додаанд. Аз ин лиҳоз масъалаи нахустмеҳани забони қабл аз хиндуаврупой мавзӯи бисёр фарзу тахминҳои олимон қарор гирифтааст. Дар нахуст гумон мерафт, ки ин нахустмеҳан дар Осиёи Марказӣ мавқеият дошта, аз ҳамон ҷо мавҷҳои пай дар пайи муҳочиратҳо намоёндаи алоҳидаи ин оилаи забонҳоро ба Аврупо кашондааст»,³⁸⁵ -афзудааст ӯ.

Тамоми бахшҳо оиди ин мавзӯ дар қатори аввалин тоифаҳои ориёӣ қарор доштан ва муҳочирати ориёҳиндуҳоро ба Ҳинд ҳалалдор карда наметавонад. Гузашта аз ин ҳиндуҳо на танҳо чунин хусусияти худро қотейона ҷонибдорӣ мекунанд, балки бисёр ҷиҳатҳои таърихи ориёҳои дигар минтақаҳоро равшан ва муайян карда метавонанд. Дар ин бахш адабиёти ведой – қиссаву асотири Ҳинди қадим хидмати шоистае ба анҷом расондаанд. Роҷеъ ба ориёҳиндҳо аз замони муҳочираташон ба Ҳинд, тақрибан аз оғози ҳазораи II то миёнаҳои ҳазораи I то солшуморӣ ҳеҷ гуна далелу нишони таърихӣ барҷой намондааст. Аз ҳамин лиҳоз ин муддатро «шабҳои ведой» ном мондаанд. Ва аммо дар асрҳои охири қабл аз солшуморӣ қисмати зиёди адабиёти ведой шакли хаттӣ гирифта ботадриҷ тағйирот пазируфт. Дар тайи тақрибан аз ҳазор соли шабҳои ведой қиссаву асотири ҳиндӣ дар шакли шифоҳӣ вучуд дошта, аз насл ба насл интиқол ёфтааст. Ориёҳиндҳо аз ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон ва Фарғона бо қиссаву асотири ҷуғрофиёи муайяне дошта, бо номҳои кӯху дарёҳо ва дигар мавзевҳо ба Ҳинд кӯчида, қисме аз он номҳоро дубора номгузорӣ карда бошанд ҳам, қисми назарраси дигараш ё аз байн рафт ва ё ба шакли мавҳуму устуравӣ боқӣ монд. Самти чараёни дарёҳо, мавқеияти кӯҳҳо ва бисёр дигар чизҳо, ки дар асотири мазкур

³⁸⁵ Барроу Т., «Санскрит», саҳ. 14.

дарҷ гардида буд, тағйир пазируфта, чуғрофиёи воқеии худро аз даст дод. Баъдан аз тарафи муҳаққиқин ба аксарияти номҳои ведой дар ҳудудҳои Ҳинд ва кӯҳҳои Ҳимолой айнӣҳои тақрибӣ тахминӣ дода шудааст. Вале бо камтарин таҳқиқ аксарияти он номҳо бо нишониҳову хусусиёти дар адабиёти ориёҳиндӣ зикршуда тобоварӣ карда наметавонанд.

Муайян намудани Нахустмеҳан ва Пешзабони ориёӣҳо мансубияти вожаҳоро ба забонҳои алоҳида низ равшан месозад. Ҳоло дар забонҳои аз байнрафтаи шумериву аккадӣ, бобуливу хеттӣ ва ғайра мавҷудияти бисёр вожаҳои ориёиву туркӣ ва дигар забонҳо аз ҷониби олимони муайян карда шудааст. Ин ҳол баҳси олимони оид ба мансубияти ин забонҳо ба ину он гурӯҳи забонӣ зиёда гардондааст. Аксаран он баҳсҳо бидуни пешниҳоди далелҳои қавии забонӣ сурат гирифтаанд. Танҳо таҳлили ҳамачонибаи забонии вожаҳо, рушан сохтани маънои аслии ва аввалии онҳо мансубияти воқеии вожаҳоро ба ин ё он забон ошкор менамояд. Мутаассифона, дар ин баҳш то кунун аз ҷониби олимони қори бунёдӣ сурат нагирифтааст. Ин навишта кӯшишест чӣхати муайян намудани саргузашту сарнавишти вожаҳои алоҳида, ки ба муҳочирату мусофират гирифта шуда бошанд, ҳам аслу насаб ва зодбуми нахустини худро аз ёд набаровардаанд. Ба гумони мо ба шарофати ҳазрати Одам вожаи одам нахустин вожаест, ки сарнавишта башарият аз он оғоз мегардад.

Одам – ман худам

Ба ақидаи олимони наҷоди кунунии башарият наҷоди панҷум буда, ориёӣ ном дорад. Яъне то пайдоиши ин наҷод ҷаҳон наҷоди пешин ба вуҷуд омадаву аз байн рафта будаанд. Наҷоди ҷаҳонум лемури-атланти ном дошта, гӯё баъди фалокати аз байн рафтани китъаи Атлант қисмати аз

мардумаш зинда мондаву нажоди кунуниро ривоч дода будаанд. Тибқи таҳқиқот ва назари аксари олимони бостоншинос инсони имрӯза тақрибан 60 ҳазор сол пеш аз ин ба вучуд омада будааст. Намояндагони нахустқавми инсони имрӯзаро олимони Штатҳои Муттаҳидаи Америка дар ҷангалзорҳои касногузари Африка пайдо кардаанд, ки онҳо гӯё шаклу сурати аввалияшонро нигоҳ дошта будаанд. Аммо тибқи навиштаҳои асарҳои ориёӣҳои қадим «Маҳабҳарата» ва адабиёти тибетӣ инсони нахустин дар самти Пурва – Шарқ, яъне сарзаминҳои миёни Помир ва Тибет ба вучуд омада будааст. Вале забони инсони нахустин кай ба вучуд омад? Ин забон хоси нажоди баъдӣ буд ва ё осори забонҳои нажоди пешин низ дар он нақш дорад? Инсоне, ки Худованд аз гил офарид, яъне ҳазрати Одам мансуби кадом нажод буд? Оё нажодҳои гузашта низ ҳазрати Одам дошта будаанд? Ин суолҳо низ аз ҷониби олимони бепосух мондааст.

Номи ҳазрати Одам ҳамчун исми хос дар забони аксари халқҳои дунё ва дар китобҳои муқаддаси динҳои гуногун зикр мешавад. Дар забони тоҷикӣ шахс, яъне инсонро одам мегӯянд, ки ин ҳар ду вожа – шахс ва инсон вожаҳои арабиянд. Дар дигар забонҳои дунё одам ба шаклҳои гуногун ифода мегардад. Вожаи Одам кай ба вучуд омадаву чӣ маъно дорад? Ва мансуби кадом забон аст? Аксари олимони фарҳангҳо вожаи одамо мансуби забони арабӣ ва ё забони кӯҳани яҳудӣ – ибронӣ донистаанд. Маънои онро бархе гил ва бархе дигар гили сурхча гуфтаанд. Зоҳиран ин маъно дар нахуст ба воқеияти ҳол метавонад ҷавобгӯ бошад, зеро Одам аз гил офарида шуда ва он гил имкон дошт гили рангаш сурхча бошад. Аммо омӯзиши муқоисавии адабиёт ва қиссаву асотири дигар халқҳо, ба вижа адбиёти ориёӣҳиндӣ, нишон медиҳад, ки маънои вожаи одам воқеияти дигаре бояд дошта бошад.

Ба кавли чандин фархангҳои мӯътабар, аз ҷумла «Ғиёс-ул-луғот» одам лафзи форсӣ доништа шудааст. Дар фарханги мазкур омадааст: «Одам - вачҳи тасмия он ки аз адимуларз, яъне аз рӯи замин, «эӣ аз хоки рӯи замин махлуқшуда» буд ва баъзе ғӯянд, ки ӯ гандумгун буд ва дар ин сурат аз удмат маъдум аст ва удмат биззам ба маънои гандумгунист. Ва одам ба маънои шутури сафед ва оҳуи сафед, ки бар пушташ хатҳои сиёҳ низ бошад, низ омада. (Аз «Латоиф» ва «Шарҳи Нисоб») Вачҳи аввал аз «Тафсири ҷалолин». Ва баъзе муҳаққиқин навиштаанд, ки лафзи одамро, ки исми абубашар аст, аз адим ва удмат муштақ гуфтан саҳеҳ набошад, чаро ки одам лафзи ачамист ва адиму удмат арабист. Пас иштиқоқи лафзи ачамӣ аз арабӣ мутасаввир намешавад».³⁸⁶ Ин назар назари саҳеҳ аст, аммо чи гуна лафзи ориёӣ-тоҷикӣ дар забон ва китобҳои муқаддас халқҳои гуногун ворид гардидааст? Тавре дар рисолаи муаллифи ин сатрҳо «Ғамаддунҳои муҳочир» зикр гардидааст, аксари номҳои топонимии минтақаҳои Россия, Аврупо, Осиёи Пеш ва ғайра аз ҳудудҳои Осиёи Миёна, хусусан Фарғона ва ноҳияҳои ҳамҷавораш минтақаҳои гуногуни дунё муҳочират намудаанд.³⁸⁷ Номҳои Миср, Гиптус (Египет), Бағдод, Яман, Сурия, Бобул, Аскалон, Ҷафр, Самара ва ғайра, ки дар Осиёи Пеш ва ноҳияҳои ҳамҷаворашон замоне вучуд дошта ва ё ҳоло низ вучуд доранд, нахуст дар Осиёи Миёна воқеъ будаанд. Вожаҳои арабии омин, шамс, қаҳр, миннат, ҳорис, кулл, адаб, аҷам ва ғайра аз гунаҳои мушобеҳи ориёӣ-тоҷикӣ баргашт шудаанд. Масалан, вожаи шамс, ки дар забони арабӣ маънои офтобро дорад, аз шакли ориёии сома – моҳ ва нӯшобаи муқаддас ба тариқи сомас-самас-шамас-шамс баргашт шудааст. Ҳамин тариқ, вожаи тағзик (тоҷик), низ ки бар асари муҳочиратҳои куҳан тақрибан ҳазораҳои 8-7 то солшуморӣ ба Осиёи Пеш нуфуз намуда буд, бо нуфузи дини

³⁸⁶ «Ғиёс-ул-луғот», ҷ. 1. с. 21-22.

³⁸⁷ Ётоми М. «Ориётоҷикон: 18000 сол пеш...» Душанбе, Деваштич, 2004

ислом истилои арабҳо дар Осиёи Миёна дубора ба ин минтақаҳо баргашт. Ҳамин ҳол буд, ки баъзе олимони гумон карданд, ки номи тоҷик аз номи тоифаи арабии тозӣ ба вучуд омадааст. Ҳол он ки номи тоҷик дар Осиёи Миёна ҳазорҳо сол пеш аз истилои араб вучуд дошт. Тавре дар мақолаи ин муаллиф «Тӯли таърихӣ ва арзи ҷуғрофии сайри вожаи тоҷик» зикр шудааст, аз шаклҳои гуногуни номи тоҷик – артакзик, такзик, рТамзик ва ғайра номи як силсила қавму тоифаҳои дигар ба вучуд омаданд, ки тоифаи тозии араб яке аз онҳо буд.³⁸⁸ Аз ин лиҳоз оё имкон надошт, ки вожаи одам низ бо муҳочирати мазкур ба Осиёи Пеш ва дигар минтақаҳои дунё муҳочират намуда бошад? Тибқи маълумоти адабиёти гуногун, аз ҷумла исломӣ ҳазрати Одам дар ҷазираи Сарандеб, ки ҳоло ба Сейлон - ҷазирае воқеъ дар ҷануби нимқораи Ҳинд айният дода мешавад, нузул намуда будааст. Аммо бояд гуфт, ки ориёҳиндуҳо тақрибан дар нимаҳои ҳазораи II то солшуморӣ ба Ҳинд муҳочират карда, номҳои ватани нахустинашонро, ки дар ҳудудҳои Помиру Фарғона ва ноҳияҳои атрофшон воқеъ буд, дубора дар нимқораи Ҳинд номгузорӣ карданд. Вақте ҳазрати Одам нузул намуд, шояд ҳатто ҷазираи Сарандеб вучуд надошт, зеро тибқи таҳқиқи олимони ин ҷазира ва нимқораи Ҳинд хеле баъд бар асари таркиши бузурге аз қораи Африко канда шуда ба қораи Осиё пайваست гардидааст. Ба сабаби чандин далелҳо маҳалли нузули ҳазрати Одам Сарандеби кунунӣ буда наметавонад. Баъди муҳочирати ориёҳиндуҳо, азбаски дар ҷануби нимҷазираи Ҳинд ҷазираи ҷанубии онро ба ҷазираи адабиёти ведой айният доданд ва дар самтҳои дигар, аз ҷумла шимолии Ҳинд, чун ҷазирае вучуд дошта наметавонист, дигар ҷазираҳои атрофи Меру номгузорӣ нагардиданд. Ва Сарандеб (Сейлон)– бешак ба он хотир ҳамчун маҳали нузули ҳазрати Одам машҳур шуд, ки вай ҳамчун ҷазирае дар

³⁸⁸ «Тоҷикон дар каламрави Ориёно», пажӯиш ва таъияи М.Шукурзода, «Деваштич». 2010.

чануби кишварҳои замони томуҳочиратӣ дар адабиёти ведой зикр шуда буд. Қабл аз муҳочирати ориёҳиндуҳо яке аз минтақаҳои шарқӣ-чанубии Помир Сарандеп ном дошт, ки маҳалли нузули ҳазрати Одам низ ҳамин минтақа буд. Дар қиссаҳо омадаст, ки ҳазрати Одам баъди нузул ба замин ба кишти гандум машғул шудааст. Мавофиқи назари чанде аз олимони аз ҷумла академик Вавилов ватани гандум Помир ва ноҳияҳои ҳамчавораш будаанд. Ин далел низ бар он шаҳодат медиҳад, ки маҳалли нузули ҳазрати Одам дар ҳамин минтақаҳо будааст.

Бисёр воқеъ шудааст, ки як вожа аз як минтақа ба дигар минтақа муҳочират намуда, дар ватани аслии худ аз нуфуз бозмемонад. Аммо оё вожаи одам дар ватани аслии худ аз нуфуз бозмонда буд? Бояд гуфт, ки албатта бо нуфузи дини ислом шояд вожаи одам ба маънои инсон ва шахс бештар мавриди истифода қарор гирифт, вале дар асл пеш аз нуфузи ин ойин низ вожаи мазкур дар шакли маъноҳои гуногун дар ин минтақа вучуд дошт. Инак тасаввур мекунем, ки Худованд дӯшоштатарин халққардаи худро дар лаҳзаи аввалини пас аз дамидани ҷон дида, чи вожаеро дархурди ӯ ифода мекард? Мегуфт, ки эй аз хок ва ё аз хоки сурхча офаридашуда? Ё эй мисли оҳу ва уштури дар пушт хати сафеддошта? Гумон меравад имкон надошт чунин андешаҳо дар лаҳзаи нахустини зиндагии одам ифода мегардиданд.

Одам агар лафзи ориёӣ-тоҷикӣ, оё он чи маъно дорад. Ин вожа дар гурӯҳи забонҳои қадими санскрит ва ё тоҷикӣ-форсӣ дар кадом шаклу ранге бар ҷой монда ва агар оре, кадоманд онҳо? Тавре дар оғоз зикр гардид, вожаҳо бо мурури замони тӯлонӣ ба тағйиротҳои овозӣ мувоҷеҳ мешаванд. Дар чандин силсиламақолаҳои ин муаллиф роҷеъ ба баргашти овзҳои т ва д ба овзҳои с, ҳ ва ғайра мисолҳои фаровоне пешниҳод гардида буд. Мо ҳамеша, дар сурати зарурат овзҳои т ва д-ро бо овзҳои з, с, ш ва баъдан бо овзҳои ҳ, х, г, ҷ, ч иваз намуда, шакли баъдӣ ва ё аввалии ин

ё он вожаро муайян карда метавонем. Ҳамин гуна, агар ба вожаи одам, ки дар шакли ādam – адам ифода мешавад, чунин қоидаҳо татбиқ намоем, вожаҳои āham – аҳам, asam – асам, azam – азам ва ғайра зоҳир мегардад. Яъне тибқи қоидаи маъмул ҳулоса кардан мумкин аст, ки одам шакли қадимтар, асам, азам, шакли миёна ва аҳам шакли баъдии вожаи adam – одам будаанд. Ва агар ба адабиёти ориёҳиндӣ – «Махабҳарата», «Пурон»-ҳо, инчунин ба баъзе забонҳои гурӯҳи ориёиву ғайриориёӣ муроҷиат сурат гирад, воқеият равшан мегардад. Масалан, дар забони шуғнӣ узум – ман, дар забони осетинӣ азум – ман, дар забони санскрит аҳам – ман маъно доранд. Дар катибаҳои Тахти Чамшед аз забони Доро навишта шудааст: «Адам Дарийваш хшатра хшатрасийа...» Яъне «Ман Дороям - шоҳи шоҳон...» Дар ин ҷо низ адам, ки дар ин вожа овози д ба шакли наздик ба золи алифбои арабӣ талаффуз мешавад, ба маънои ман омадааст. Дар адабиёти ҷайнӣ гурӯҳе аз эзодон Аҳаминдра ном доранд, ки маънояш «Ман ҳам Индра» мебошад. Одам, яъне ман? Аммо ин вожа дар забони шуғнӣ уз ва дар забони осетӣ ба шакли азз (шакли махсуси талаффуз) ифода мешавад. Узум ва уз. Ҳамин тариқ, вожаи одам аз ду қисмат ад ва ам ё а ва - дам иборат аст, ки ин қисматҳо метавонанд алоҳида ва ё дар якҷоягӣ ифода шаванд. Агар қисмати уз ё аз вучуд дошта бошад, пас шаклҳои баргаштии онро дар дигар забонҳо пайдо кардан имкон дорад. Дар забони литвонӣ ман ба шакли аш, дар забонҳои германӣ ба шакли их ва дар забони русӣ ба шакли я ифода мешавад. Қоидаи баргашти овозӣ тақозо менамояд, ки агар ад аз одам ба аз (уз) баргашта бошад, пас имконе низ ҳаст, ки инчунин ба ш – аш ва х – их (ах) низ баргардад. Аммо дар забони русӣ я – ман бо ин вожа иртоботе дошта метавонад? Бояд дошта бошад. Қоидаи баргашти а ба я дар адабиёти ориёҳиндӣ зиёд аст. Масалан, аз вожаи эка (ека) ки дар ин вожа реша -е аст, дар забони тоҷикӣ вожаи йа-к, дар забони русӣ о-дин ва е-дин, дар

забони немисӣ ай-н ва ғайра шакл гирифтаанд. Овози а аз адам дар забони русӣ ба шакли я баргашт. Ва дам низ тибки қоидаи маъмул ба сам – худ баргашт намуд. Я - сам – ман худам. Ва агар «дам» ба сам баргашт намояд, инчунин метавонад бо ҳамин қоида ба ҳам низ баргашт кунад, ки ин вожа ҳоло дар забони тоҷикӣ вучуд дорад. Одам – Ман худам. Оё ҳамин нест маънии одам? Дар қиссаҳои динҳои гуногун аз ҷумла дар «Библия» дар боби андар офариниши Одам омадааст: «Ва Худованд гуфт: «Одамро ба сурати Мо, ба шабоҳати Мо биофарем». «Дар рӯзе, ки Худо Одамро офарид, ба шабоҳати Худо ӯро сохт». (Ҳастӣ: 1,4,5).

Хоча Ҳофиз ин маъниро чунин назм кардааст:

Назаре кард, ки бинад ба ҷаҳон сурати ҳеш,
Хайма дар мазраи обу гили Одам зад.

Инак маълум мешавад, ки Худо Одамро ҳанӯз пеш аз офариниш меҳостааст ба сурати худ биофарад. Ва шояд вақте Худо ба пайкари гилини Одам ҷон бардамид ва Одам ҷашм во намуд, Худо қаноатмандона гуфт: Адам! Ман худам! Яъне – худи худам. Ҳоло дар байни мардум, агар писар ба падар монанд бошад, мегӯянд: Худи падараш. Худи худаш. Ва шояд Ҳазрати Одам низ ин вожаро аз Худованд шунида, тақрор мекард: А-дам! Вай дар атроф ғайр аз худ касеро намедид ва мегуфт: Ман худам! А-дам!

Худо - неқбахш

Ориётоҷикон дар замонҳои хеле дури таърихӣ Худоро бо номҳои даева, сура, бҳага, йаҷата-йазата ва ғайра ном мебурданд. Маънои даева рӯз, осмон ва рушноӣ, маънои сура пурнерӯ, зӯр, маънои бҳага – бахшанда ва маънои йаҷата – озода, бошараф будааст. Даева, ки баъдан ба шакли дев ифода мешуд, бо сабаби муҳолифати мазҳаби дини ориёҳиндуҳо бо дини зардуштӣ маънои манфӣ – махлуқи

зишти бадхайбатро гирифт. Вале ин вожа ҳоло низ дар бисёр забонҳои аврупоӣ, масалан, дар забони литвонӣ ба шакли дайва ифода шуда, маънои худоро дорад. Худои тавоноии Юнони қадим Зевс баргашти овозии Девус аст. Сураҳо - эзадон муқобилони асураҳо – махлуқоти ғайрихудоӣ буданд, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ вожаи зӯр аз номи онҳо боқӣ мондааст. Дар замони ривочи ойини зардуштӣ, тавре гуфта шуд, дев маънои манфӣ гирифт. Агар асураҳо дар замони дини ведоӣ махлуқоти ғайрихудо ва зишт доништа мешуданд, зардуштиён онро дар шакли Ахуро ҳамчун худои донову тавоно ифода мекарданд. Вожаҳои йаҷата ба шакли йазата ва шакли чамъи яздон ва вожаи бҳага дар шакли бағ ҳамчун номи худо боқӣ монданд. Ва аммо дар замони дини ислом дар баробари вожаҳои тоҷикии Худо, Худованд, Парвардигор, Офаридгор вожаҳои арабии Оллоҳ, Таъоло ва ғайра низ мавриди истифода қарор гирифтанд. Дар мазҳаби ориёҳиндуҳо ҳазор номи худо ва дар динҳои зардуштӣ тақрибан сад ва ислом наваду нӯҳ номи Худо вучуд дорад, ки асосан ҳамчун сифатҳои Худованд маънӣ доранд. Дар ин миён ҳоло вожаи Худо ва ё Худованд бештар серистеъмол аст. Агар маъноии Офаридгор офаранда ва маъноии Парвардигор парваранда бошад, пас маъноии Худо чист? Аз кадом вақт ва кадом забон сарчашма мегирад ин вожа? Мутаассифона, бо вучуди зиёд будани рисолаҳои динӣ дар бораи ин вожа чизе ба назар нарасид. Яке аз осори даврони забони паҳлавӣ дар асри 7 «Хватайнамак» ном дорад, ки шакли форсии он «Худойнома» ном дошта, дар ин вожа Худой ба маъноии шох, подшоҳ омадааст. Аксар муҳаққиқин худоро аз вожаи хватай – худо доништаанд. Аммо тавре дида мешавад, вожаи хватай дар шакли навишти форсӣ бо сабаби дар таркиб ҳарфи вов доштан ба шакли хвата меояд, дар сурате, ки Худо бидуни ҳарфи вов навишта мешавад. Баъзе фарҳангҳо вожаҳои Худо ва худро аз як реша доништаанд, вале тавре маълум аст, вожаи худ (хвад) низ бо ҳарфи вов

навишта шуда, ба ин вачҳ Худо чудост. Чихати муайян намудани шакли асл ва маънои вожаи Худо боз ҳам ба қоидаи маъмули баргашти овозӣ ва забони санскрит муроҷиат бояд намуд. Бо назардошти он ки аксаран овозҳои х ва ҳ дар нахуст имкон дорад, бо овози с ифода гарданд, ба маънои вожаи Sudā (ниг. «Санскритско-русский словарь») - судо тавачӯх менамоям. Ин вожа аз ду қисмат – су ва до иборат буда, ҳар як дорои маънои зиёде будаанд. Вожаи су ба маънои хеле, аз ҳад зиёд, болотар аз ҳама ва ғайра маъно дошта, ба қисматҳои ба ин вожа пайваستшаванда сифати дараҷаи олий мебахшад. Дар аксар маврид вожаи су дар аввали таркиб ҷойгир мегардад. Тавре ҳам қаблан гуфта шуд, дар забони тоҷикӣ як силсила вожаҳо вучуд доранд, ки дар онҳо овозҳои х, ҳ дар забони қадими ориётоҷикӣ ба шаклҳои с ва з ифода мегардид. Сома-ҳома, зотар хотар, Синд – Ҳинд, сапта – ҳафт ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Вале худ вожаи су дар як силсила вожаҳо, ки имрӯз дар забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд, ба шакли ху, хуш, хуб баргашт намудааст. Дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ дар баъзе маҳалҳо ба ҷойи оре, бале ва ҳа аксаран ҳу мегӯянд, ки худ баргашти бевоситаи су мебошад. Инак чанд мисол дар мавриди баргашти овози с ба х ва ҳ, инчунин роҷеъ ба маънои вожаи су пешниҳод мегардад:

Su-khita – сукита - шӯхӣ

Su-khnin – сукҳин – шӯхӣ, хушӣ

Su-kha – сукҳа – шӯх, сабук, гуворо, некӣ, оромӣ, шодӣ

Su-gandha - сугандҳа - хушбӯӣ, (Хӯганд – М.Х.)

Su-ghara – сугҳара - бадқаҳр

Su-jata – сучата - хушзот

Su-datra – судатра - бахшоиши нек

Su-da - судо - некубахш, бисёрбахш (сифати Худо)

Su-dana - судана – сахӣ, бисёрдиханда (сифати Худо)

Su-dani - суданӣ - некубахш, бисёрбахш (сифати Худо)

Su-das - судас - сахӣ, обиди ашаддии эзaddon

Su-dugha – судугҳа - хушшир (дӯғ – М.Ҳ.)
 Su-dura - судура - хеле дур
 Su-dha – судҳа – суда, атр, шир, гач
 Su-dhara – судҳара - хуб чоришаванда
 Su-naman – сунаман - хушном
 Su-ndara – сундара - зебо, ҳамсар
 Su-parna – супарна - хушпар
 Supta – супта - хуфта
 Su-bhaga – субҳага - хушбахтӣ
 Su-bhri - субҳрӣ - хушабрӯ
 Su-madhura - сумадҳура - хушмазза
 Su-mna - сумна - хайрхоҳ
 Su-mana –сумана - шодӣ, хайрхоҳӣ, номи гул
 Su-vadana - сувадана – хушбадан, хушқадду қомат
 Su-cita – сушита - хеле хунук
 Su-seva – сушева - хушшева, саодатбахш.

Тавре дида мешавад, дар баробари он ки овози с дар
 вожаи су ба х ва ш баргаштааст, худ вожаи су аксаран ба
 маъноҳои дар боло зикргардида хидмат кардааст. Қисмати
 дуввуми вожаи мавриди назар до - до ба маъноҳои додан,
 бахшидан, вогузоштан, аз даст додан, фурӯхтан,
 баргардонидан, расондан, хабар додан, таълим додан,
 гузарондан, курбонӣ кардан, иҷозат додан, таъин кардан,
 ҳавола кардан (тирро, найзаро), равон кардан, роҳбарӣ
 кардан, изофа кардан, истехсол кардан, иҷро кардан, чораҷӯӣ
 кардан омадааст. Вале маънои аслии дар якҷоягӣ омадани ин
 ду вожа - Худо дар нахуст ҳамчун сифат омада, маънои
 бисёрбахшандаро доштааст. Вожаи хватай (дар
 «Хватайнамак»), низ ки тавре гуфта шуд, бо вов ифода
 мешавад, вожаи ориётоҷикӣ буда аз шакли сватай – ба
 маънои хушмерос ё меросхӯр омадааст, ки ин сифат воқеан
 дар нисбати подшоҳон мувофиқ аст. Вожаи русии сударь низ
 ба ҳамин гурӯҳи вожаҳо шомил буда, он ҳам маънои
 некбахшандаро дорад, ки ин вожа дар нисбати сарватмандон

ва ҳокимон истифода мешуд. Аммо Худо бисёрбахш аст. Бехтарин маънои номи Худо аз ҷониби мардум ифода шудааст, ки мегӯяд: Худо лакбахш аст.

Бахт – доди Худо

Дев номи эзадони замони ориёҳиндӣ буда, дар замони ойини ахурой ҷояшро ба бағ дод. Дар «Авесто» аз ин вожа зиёд тазакурр ба амал омада ва қисмате аз он низ «Бағон Яшт (Яшти эзадон) номида шудааст. Дар ин китоб омадааст: «Он бағ, он радро меситоям, он Ахуро Маздо, он додор, паноҳбахш ва пайдооварандаи ҳама некиҳоро». Маънои вожаи «бог» (бағ, боғ, воғ, бах) «бахшанда» аст. Аз ин ҷо тахмин кардан мумкин аст, ки дар забони тоҷикӣ ҳуди калимаи «бахш» аз ду қисмат – решаи «бах» ва пасванди –ш таркиб ёфта, маънои бахшояндаро доштааст. Ҳамчунин вожаи «бахт» (бах-т) низ, ки ба қавли «Ғиёс-ул- луғот» баргаште аз «бахш» будааст, ба маънои қисмати худодода ифода шудааст. Чунин шакли вожасозӣ дар забони ориёҳиндӣ ва ё ведой зиёд ба назар расидааст. (Масалан пах (пак) – пах-ш; тах-т ва ғ.) Тахмин аст, ки ин вожа дар нахуст номи ҳудои Бҳага ва баъдан сифати дигар эзадон, аз ҷумла Бҳагаван – ба маънои соҳиб - лақаби Шива вучуд доштааст. Ҳамин вожа дар забони тоҷикӣ ба маъниҳои «бахшидан» ва «боғ» инчунин ба гуна ва маънии «бег» (бек) баргашта, дар забони русӣ ба шакли яккатоз ифодакунандаи номи худо - «бог» гардид. Дар ин забон гунаи дигари номи худо «господ» шояд тарҷумаи айнани вожаи «бог» будааст.

Дар ҳудуди Истаравшан тақрибан дар асрҳои VI-V то милод бо номи Бага номи маҳале ёд мешавад, ки гумон меравад, бозмондаи замони ойини ведой ва аслан Бҳага бошад. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки Бага аз он

номи эзадон аст, ки бо мақоми яксон аз ойини ведой ба ойини зардуштӣ гузаштааст.

Ҳамчунин дар баъзе забонҳои ба истилоҳ аврупоӣ ва аз ҷумла немисӣ ин вожа дар бисёр номҳои маҳал ва шахсиятҳо боқӣ монд, ки «Пурбах», «Кулмбах», «Бахман» ва ба шакли содда «Бах» дар ҳамин шумор ҳастанд ва ё будаанд. Номҳои маҳаллоти Тоҷикистон, ки аз боғ (бағ) таркиб ёфтаанд, аз лиҳози шакл ба се гуна ва аз лиҳози маънӣ ба ду гунаанд. Нахуст ба шакли бағ, бак ва бук (Андарбағ, Хулбук), дуввум ба шакли боғ (Сорбоғ), севум ба шакли воғ (Пунарвоғ), ки ин шаклҳо ҳама ба маънии худо омадаанд. Дуввум «боғ» ба маъноии дарахтзор (Чорбоғ) омадааст. Вале ба назари баъзе донишмандон боғ ба маъноии дарахтзор низ дар нахуст маъноии худоро доштааст. Дар замонҳои ойини Ахурой ҷойгоҳи ибодати Худо бештар лаби дарё, қуллаи кӯҳ ва ё миёни дарахтзор буда ва аз ин се мавқеъ охиринаш бештар маъмултар ва созгортар будааст. Ҳамин тариқ, дарахтзор – ҷойгоҳи парастии бағ – худо, номи худо – боғро гирифта будааст. Тавре қаблан тазаққур шуд, ин ном аз лиҳози мақом баъдҳо коҳиш ёфта, аз мансубияти эзадон ба мансубияти одамон низ зӯҳур намуд. Дар давлатҳои феодалии Осиёи Миёна унвони яке аз мансабҳо ва умуман номи давлатдорон бек ва ё бег буда, ки боз ҳам тибқи назари баъзе донишмандон аз ҳамон бағ, бағ баргаштааст. Ин ном ҳоло низ ҳамчун ҷузъи ном дар номҳои Додарбек, Аҳмадбек ва ё ба шакли содда Бек дар миёни мардум вучуд дорад. Ҷиҳати ҳосии ин назар он аст, ки ин номҳо дар минтақаҳои, ки ойини ведой ва ахурой пайдо шуда ва нуфуз намуда буд, бештар роиҷ аст. Дар минтақаҳои ба истилоҳ ғарби Эрон низ, ки ин манотиқ ҳудудҳои баъди муҳоҷирати ориёэронӣ ба шумор мераванд, номҳои бо истифодаи вожаи бағ боғ камтар ба назар расидааст. Дар шумори он номҳои машҳур Бағдод, ки бешак аз Бағ – худо ва дод таркиб ёфтааст, мебошад. Ба назари ин муаллиф вожаи Қарабоғ низ на маъноии боғи

сиёхро дорост, балки аслан Ҳарабоғ – «Кӯҳи Худо» будааст. Номи Боғир дар баъзе минтақаҳо бегумон аз номи худо бар омада, Боғӣ низ, ки бештар дар миёни тоҷикон роиҷ аст, ҳарчанд акнун ба маънои марбут ба боғ – дарахтзор баромад мекунад, шояд дар нахуст нишоне аз бағ – худо будааст, ки ҳоло номи худой ба ҳамин маъност.

Зан чон ва зиндагӣ

Нахустин зан ва модари аҳли башар момо Ҳавво буд. Тибқи ривоятҳо Худованд момо Ҳавворо аз қабурғаи чапи ҳазрати Одам офарид. Одам ва Ҳавво якҷоя зиндагӣ карда, якдигарро чи гуна ном мебуданд? Одам ҳамсарашро Ҳавво ва Ҳавво ўро Одам мегуфт? Шояд. Зеро гумон меравад номҳои аслии онҳо ҳамин гуна буд. Маънии Одам ба тахмин гуфта шуд. **Аммо Ҳавво чи маъние дорад? Дар фарҳангҳо маънии ҳавво, ки лафзи арабиву ибрист, зиндагӣ гуфта шудааст. Албатта, ин вожа ба маънои фазо, орзуву хавас низ вучуд дорад, ки ин маъниҳо муродифи ҳавво – зиндагӣ буда метавонанд. Вале вожаи зан, ки давомдиҳандаи рӯзгор ва тақдирӣ момо Ҳавво буд, кай пайдо шуд ва чӣ маъние дорад? Оё ин ном бо Ҳавво метавонад иртиботе дошта бошад? Барои пайдо кардани посух ба ин савол боз ҳам ба адабиёти ориёҳиндӣ ва фарҳангҳои санскрит муроҷиат мекунем. Зимнан бояд гуфт, ки забони санскрит аз қадимтарин забони гурӯҳи забонҳои ҳиндуэронӣ бошад ҳам, аксар вожаҳо дар он на ҳамеша воқеияти ҳолро таҷассум мекунанд. Аксаран дар ғӯишҳои забонҳои гуногун, аз ҷумла тоҷикӣ, бисёр вожаҳо ба шакли ибтидоии худ боқӣ мондаанд, ки аз даврони забони санскрит хеле қадимтаранд, тавре ки дар дебоҷа дар мисоли вожаи ҳима – барф ва зимистон – фасли барф гуфта шуд. Аз ин лиҳоз дар муайян намудани вожаҳои шаклан тағйирёфта дар забонҳои гуногун бояд на танҳо забони санскрит ба асос гирифта шавад.**

Вожаи зан низ аз лиҳози мансубияти забонӣ қадимии худ бояд тақрибан ба вожаҳои Одам ва Ман хеле наздик бошад. Зеро бидуни зан ва ё момо Ҳавво зиндагӣ дар замин имкони бақо надошт... Зан, зодан, ҷон, зиндагӣ... Ин чор вожа ба ҳам иртиботи қавӣ доранд ва аз ин лиҳоз дар забони санскрит онҳо қариб аз як вожа сохтмон ёфтаанд. Аз забони санскрит ба вожаҳои зерин таваллуд мекунем:

- jan – чан – таваллуд шудан
- jana – чана – одам, шахс, насл, халқ, мардум.
- janaka – чанака, зодашуда, падар, офаранда.
- janata – башар, мардум, ҷомеа.
- janana – офаранда, зода, пайдошавӣ, зиндагӣ.
- janani – чананӣ – зоянда, модар.
- jani – чанӣ – зан, ҳамсар, зодан, ангуштҳо.
- janimant – чанимант – зандор, оиладор.
- janys – чанус – офаридан.
- janmabhi – чанмабҳи – меҳан, кишвар.
- jata – чата – писар, авлод, насл.
- jana - зодашавӣ
- jani – чанӣ - ҳамсар
- janika – чаника - зоянда, таваллудкунанда.
- jaua – чава – ҳамсар, зан.
- jiua – чива (зебо) – зинда, саршори зиндагӣ, ҷон.
- jiuanti – чивантӣ – зиндакунанда.
- jiuati – чиватӣ – зиндагӣ.

Тавре дида мешавад, вожаҳои зан ва ҷон дар забони санскрит ба як шаклу маъно ифода гардидаанд. Бо назардошти он ки овозҳои с ва з назар ба айни вожаҳои бо овозҳои ч, ҳ, х ифодашуда қадимтар мебошанд, бояд хулоса баровард, ки вожаи зан дар забони тоҷикӣ назар ба вожаи чан дар забони санскрит қадимтар аст. Вожаҳои жизнь, жить, живой, живот бо вожаҳои зиндагӣ, зист, зебо (зибо), зӣ ва ғайра аз як реша рӯидаанд. Зан дар забони тоҷикӣ ва жен – қисмати аввали вожаи женщина дар забони русӣ низ айни

ҳаманд. Вожаи ҷон низ, ки дар нахуст дар шакли ҷан ифода мешуд, ба эҳтимоли қавӣ ба зан ҳамшаклу ҳаммаъно будааст. Шояд баъдан ҷиҳати фарқияти маъноӣ шаклҳои ин вожаҳо низ андаке тағйирот пазируфт. Ва маъноӣ нахустини зан - ҷон, ҷонбахш, зиндагибахш, зояндаи инсон будааст. Бо назардошти он ки маъноӣ ҳавво низ зиндагӣ ва ҷонбахш аст, андешае пеш меояд, ки чи гуна зан ва ҳавво (Момо Ҳавво) ба як маъно зоҳир гардидаанд. Оё имкон дорад, ки дар нахуст ин ду вожа ба ҳам иртиботе дошта будаанд? Яке аз шаклҳои зан ва ҳамсар дар забони санскрит ба гунаи жауа - ҷава ифода шуда, аз лиҳози шакл бо ҳаво шабеҳияте дорад. Ва агар онро ба назар бигирем, ки тибқи қоидаи маъмул овози ҷ аз шакли аввалияи ин вожа зава метавонад ҳам ба овози ҷ ва ҳам ба овози ҳ баргардад, равшан мешавад, ки ҷава ва ҳаво дар нахуст ба як шаклу маъно ифода мегардидаанд. Яъне Ҳавво низ мисли Ҳазрати Одам ориёиточикӣ буда, ба маъноӣ ҷон ва зиндагӣ ифода мешудааст. Бояд гуфт, ки дар забони арабӣ фазо, яъне ҳаво ба шакли ҷавӣ низ ифода мешавад. Оре, зан, зиндагӣ ва ҷон аст.

Ман – мард

Инсон дар тӯли зиндагиаш шояд бештар аз ҳама зиёдтар вожаи «ман»-ро ба забон меоварад. Вай ҳар як амалашро мисле ки бо касе маслиҳат мекарда бошад, нахуст бо «Ман» баррасӣ менамояд. Ҳар як шахс як ман аст дар миёни инсонҳои бисёр. Се ҳарфи алифбой зухуроти бархӯрди як инсон аст аз замони забон баровардани ў то лаҳзаи марг, зухуроти зиндагии талху ширин, ғаму шодӣ пасту баланди рӯзгор. Чист ё кист ин ман? Кадом замоне ба вучуд омадаву чи маъно дорад он? Чаро ман - на ягон вожаи дигар? Ман ҳамчун ҷонишини шахси якуми танҳо дар забони тоҷикӣ ва ба шаклҳои гуногуни ғӯиш - ма, мун, му ифода мегардад. Дар баъзе забонҳои туркӣ ба шакли мен, дар забони ҳиндӣ ба

шакли ме вучуд дорад. Дар забони русӣ шаклҳои падежии мене, меня, мной ва ғайра бо ҳар эҳтимол ба ман иртибот гирифтаанд. Тавре дар баҳши «Одам – ман худам» ифода гардида буд, дар баъзе забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ ман ба шакли уз, узум ва шаклҳои талаффузии дигари ҳамин вожаҳо вучуд дорад.

Агар ба адабиёт ва қиссаву асотири халқҳои гуногун, аз ҷумла ба адабиёти ориёҳиндӣ назар афканем, маълум мешавад, ки вожаи ман низ мисли вожаи одам саргузашти ба худ хос доштааст. Ману низ мисли ҳазрати Одам нахустодам ва нахустпадари наҷоди панҷуми насли башар будааст. Дар «Маҳабҳарата», «Вишну пурана» ва дигар китобҳо омадааст, ки Ману писари Вивасват ва бародархонди Ёама будааст. Ману ба Замин нузул намуда, дар назди кӯҳҳои мулкҳои ҷанубӣ бошишгоҳ ихтиёр кард. Вай рӯзе дар оби баҳр моҳичаеро наҷот медиҳад. Баъди ҷандин вақт Обҳезии бузурге дунёро фаро мегирад. Ману бо маслиҳати он моҳича, ки акнун хеле бузург шуда буд, киштие месозад ва дар он кишти тухми гулу гиёҳҳои гуногунро ҳамроҳ мегирад. Баъд киштиро дар шохи - он моҳӣ шохдор будааст - моҳӣ мебандад ва моҳӣ шинокунон ўро ба сӯи қуллаи балантарин Ҷимолой мебарад, ки нўғаш дар болои об менамуд. Баъд Ману бо тадбири моҳӣ киштиро ба як дарахти қуллаи кӯҳ баста, баробари паст шудани об оҳиста-оҳиста онро поён мекунад. Ҳамин тарик, Ману аз обҳезӣ наҷот ёфта, насли одамо густариш медиҳад. Бояд гуфт, ки саргузашти ҳазрати Ману бо саргузашти ҳазрати Нўҳ низ мушобеҳ аст. Аммо баъзе олимон, аз ҷумла аллома А. Берунӣ ҳазрати Одам, ҳазрати Ману ва ҳазрати Каюмарсро яке донистаанд. Аммо сухан ҳоло аз ман аст, балки аз Мануст. Мувофиқи навиштаҳои ориёҳиндӣ ҳар як нахустодами ҷаҳонро наҷоди башар ва ҳокимони замин Ману ном доранд ва ё Ману ном хоҳанд дошт. Дар фарҳангҳои санскрит Ману ба маънои ҳоким, донишманд омада, дар иртибот ба ин вожа як

силсила вожаҳои дигар арзи ҳастӣ кардаанд. Мануша – одам, Мануча (Манижа) – аз насли Ману, Манучата (Манузода) – зодаи Ману - Манушйа – одамай, одамдӯст, одам, мард, ҳамсар, Манушйача – одамзода, одам, Маниш – андеша, ман – доништан, фаҳмидан, фикр кардан, тахмин кардан, баррасӣ намудан, манас - рух, чон, андеша, тафаккур, хоҳиш, манасича – ишқ, эпитети Кама, Маниша – андеша, ҳикмат, дуои мазҳабӣ, Манишон – боақл, боандеша, Мануш – одамгарӣ, одамият, башарият, Манушон - (ҳокими Порс (на Порси кунунӣ - М.Ҳ.) дар даврони Кай Хусрав) некманиш, хайрхоҳ. Аз маъноҳои зиёди ин вожа се маънои асосӣ - одам, мард ва андеша қобили таваҷҷӯҳанд. Ман – одам, ман – мард, ман – маниши нек. Ман кадоме аз ин маъноҳоро ифода мекарда бошад? Бешак ман аз номи нахустодами ориёиҳиндӣ Ману шаклу маъно гирифтааст. Дар «Пурон»-ҳо ва «Маҳабҳарата» Ману ҳамчун ҳаками донишманд ва муаллифи китоби «Қонунҳои Ману», ки то замони мо расидааст, ном бурда шудааст. Яъне Ману ҳам нахустодам, ҳам нахустмард ва ҳам нахустандеш буд, ҳар се ин сифати вай дар маъноҳои вожаи ман зоҳир гаштааст. Вожаи ман бешак дар замони нахустзабони башарият вучуд дошт ва аз ин лиҳоз дар забонҳои гуногуни дунё, хусусан дар забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупой ба шаклу маъноҳои гуногун бояд боқӣ монда бошад. Ман дар дар забонҳои англисӣ ва немисӣ – мард, майн - дар забони немисӣ шакли падежӣ – аз ман, дар забони русӣ мнение – андеша, маниш шакли ифода доранд. Баъзе кишварҳои ҳамсоя, аз ҷумла фаронсавиҳо немисҳоро аллеман (аллеманн, аллеманн(д) мехонанд. Алламан - ин вожа аз ду қисмат - алла - ҳама ва ман - мард - таркиб ёфтааст. Ин ном ба хоҳири он ба ин халқ нисбат дода шуда будааст, ки гӯё ин тоифа замоне танҳо аз мардон иборат будааст. Дар баъзе аз маҳалҳои Тоҷикистон мӯйсафедон дастаи роҳзанонро бо номи алламанҳо дар ёд доранд, ки дар кӯдакӣ онҳоро бо ин ном метарсонданд. Ба ин шакл яке аз

тоифаҳои славянӣ «росоман» низ вучуд дошт. Ман ё мон дар забон ва адабиёти қадим зиёд ба назар мерасад, ки он ба чанд маъно омадааст. Нахуст ба шакли «ман» ба маънои «маниш» ва «пиндор» будааст. «Ман» ба маънои хона низ истифода шудааст. Аммо дар бисёр лаҳзаҳо маълум мегардад, ки «ман» маънои «мард»-ро низ дорад. Масалан, дар забони имрӯзи тоҷик вожаи «меҳмон» хеле муравваҷ аст, ки он аз ду ҷузъ - «меҳ» боиззат, «бузург» ва «мон» - мард таркиб ёфтааст. Дар ғӯишҳои мардумӣ ибораи «меҳмону резмон» вучуд дорад. Ба ақидаи баъзе донишмандон «резмон» ғӯё шакли тағйирёфтаи «мизбон» бошад. Аммо ба фикри мо резмон аз таркиби реза – хурд (мас. хурду реза) сохта шуда, дар муқобили меҳмон маънои марди хурдро дорад.

Чои он аст гуфта шавад, ки вожаи «ту» дар забони шумерӣ ба маънои қабурға вучуд дошта будааст. Бо назардошти он ки Худованд занро аз қабурғаи Одам офарид ва Одам Ман, яъне мард буд ӯ худро ман ва ҳамсарашро ту – қабурға номид. Яъне ту шояд нахуст танҳо дар нисбати зан истифода мешудааст. Баъдҳо ман ва ту ҳар ду баробар ба марду зан тааллуқ гирифт.

Бо таркиби «мон» номи бисёр номхое вомахӯранд, ки агар на ҳамаи онҳо, гумон меравад, қисмати зиёдешон ба маънои «мард» омадаанд. Адрасмон (Суғд), Хрозмон (Кӯлоб), қахрамон (каримон, карамон – марди қор), Андаремон (Индрамон – марди Индра – марди худо) Наримон (марди Нор - номи маҳал ва худои ориёҳиндӣ) ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Чунин таркибсозӣ дар забони немисӣ низ зиёд вомахӯранд. Борман – Бахман, Вохман фамилияҳои немисӣ ва Бормон – номи паҳлавони тӯронӣ тақрибан ба як мазмун омадаанд. «Хофман» дар забони немисӣ маънои марди хона, марди ҳавлиро дорад. Дар Афғонистон як қавми тоҷикон «тайман» ном дорад, ки ҷузъи дуввуми он боз ҳамон мард будааст. Гумон меравад, дар забони тоҷикӣ ҷонишини «ман» дар аввал маънои мардро

доштааст. Имрӯз низ ифодаҳои «Ман - мегуфтагӣ одам...», «Ман-манӣ кардан...» ва ғайра тобиши мард буданро низ доранд. Ҳамин тариқ, ба як шаклу мазмун будани «ман» дар «алламан» ва мон, ман дар забони тоҷикӣ то дараҷае равшан мегардад.

Ин ҷо роҷеъ ба як калимаи дигар, ки он ҳам дар таркиб «ман» дорад – Нитан ҳуман – гуман (гуманизм) сухан бояд гуфт, ки ба забони тоҷикӣ ба шакли «башардӯстӣ» тарҷума шудааст. Ин вожа аз ду қисмат «ҳу» ва «ман» таркиб ёфтааст. Дар ғӯишҳои мардумӣ «ҳу» гунаи дигари «ҳа» - хуб, дуруст, нек буда, ҳамчун ҳиссаҳои тасдиқӣ истифода мешавад. Ҳамин тариқ, «ҳуман» – низ маънои «некмард»-ро дошта, баъдан ба маънои некманиш низ истифода шудааст. Дар «Шоҳнома» бародари паҳлавони туронӣ Пирон Ҳумон ном дорад, ки гумон меравад маънои некмардро дорад. (Ин ҷо «некманиш» низ истисно нест.) Яъне, асли вожаи «гуманизм» низ аслан ориётоҷикист. Ҳамин тариқ, ҳар ки ман мегуфт, чунин ифодаҳоро дар назар дошт: Ман одам, ман мард, ман нек!

Модар – меҳан

Модар барои ҳар як шахс азизтарин кас аст. Нахустин модар низ момо Ҳавво буд. Ва нахустин касе буд, ки доғи фарзандро дид. Аз ду фарзанди ӯ яке дигареро кушт. Аз ҳамон рӯзгор ба модар ғаму ғуссаи фарзандро хӯрдан насиб шудааст. Вакте Қобилу Ҳобил забон бароварданд, момо Ҳавворо бо чи ном модар хонданд? Ҳоло дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ мурочиат ба модар ба шаклҳои гуногун аз ҷумла оча, ача, она, нана, мома, ая ва ғайра сурат мегирад, ки ҳар як маънои ба худ хос дорад. Модар бошад, дар шаклҳои мать, матеръ, муттер, матре ва ғайра дар забонҳои гуногуни гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ вучуд дорад. Агар ба шаклҳои мазкури вожаи модар таваҷҷӯҳ кунем, онҳо аз ду қисмат - решаи мод

- мат - мут ва пасванди -ар, -ер иборат ёфтаанд. Дар забони санскрит низ ин вожа ба шакли матар matar омада, маънои зоянда, модар ва замину осмонро дорад. Матар ба маънои ченак ва ҳудуд низ ҳаст, ки метр аз ҳамин вожа аст. Аммо вақте аз ин вожа решаи «мат»-ро дар вожаи матан тавачҷӯх менамоем, вай низ ба маъноҳои матар мушобеҳ аст. Бояд гуфт, ки матан (маттан, метан, мейтан) низ аз қадимтарин вожаҳои ориётоҷикӣ буда, аз сарзаминҳои сукувати олрӯиҳо ба ғӯшаҳои гуногуни дунё паҳн шудааст. Дар асрҳои ХҶ-ХҶ пеш акз солшуморӣ дар Осиёи Пеш давлати муктадири ориёиҳо – Миттаниён вучуд дошт. Ҳоло номи деҳаҳои Урметан (ноҳияи Айнӣ), Метаниён (Рашт), Майсан (Бухоро) аз ҳамин вожа буда, шояд нишони яке аз давлатҳои фаромӯшшудаи ориётоҷикон бошанд. Ҳоло ду шакли вожаи мазкур - меҳан ва метан низ мавриди истифода аст. Оё меҳан ва метан ба ҳам иртиботе дошта метавонанд? Бояд гуфт, ки меҳан шакли баргашти овозии метан будааст. Тавре қаблан зикр шуда буд, дар аксар вожаҳои бо овози т ифодашудаи ориёӣ ин овоз баъдан ба овози с ва ин овоз дар навбати худ ба овози ҳ бармегардад. Дар забон мисолҳои баргашти т ба с ва с ба ҳ хеле фаровонад. Аммо роҷеъ ба баргашти овозии т-с-ҳ мисолҳо камтар ба назар мерасанд. Тибқи ин қоида Митра-Миср-Меҳр, гот-госа-гоҳ ва метан-майсан-майҳан ба назар расидааст. Шакли дигари баргашти вожаи меттан – матан ин майдон мебошад, ки дар забони тоҷикӣ ва баъзе забонҳои дигари ҳамгурӯҳаш вучуд дорад. Инак маълум мешавад, ки маънои вожаҳои модар ва меҳан зодан, зодгоҳ, парваришгоҳ ватан будааст. Аз ин лиҳоз ифодаи модар-ватан дуруст аст, на падар-ватан.

Падар – муҳофиз, соҳиб, устод

Дар замонҳои дури ориёӣ дар хона ва ҷомеа мавқеи зан ва модар аз мард ва падар болотар буд, аз ин рӯ олимони он

даврону замони модаршоҳӣ номидаанд. Ҳам як зан метавонист дар як вақт чанд шавҳар дошта бошад ва ҳам як мард метавонист чанд зан бигирад. Фарзандон метавонистанд он гуна ки ба насаби хонаводагии (фамилия) падар бошанд, ба насаби модар низ бошанд. Ачиб аст, ки пасванди насабсозӣ –ов, масалан дар номи Саидов, ки ҳоло аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ гузаштааст, дар он даврони дур дар миёни аҷдоди тоҷикон вучуд доштааст. Масалан фарзандони шоҳ Панду Пандавҳо ва фарзандони Куру Кавравҳо номида мешуданд, ки ҳоло дар ҳудудҳои Тоҷикистон номи деҳаҳо Пандовчӣ ва Каврак аз номи онҳост. Ва муҳофизати аҳли хонавода, хонаву дар ва молу мулк ба ӯҳдаи падар буд. Шояд аз ҳамин ҷост, ки маънои аслии падар Pitar – питар муҳофизаткунанда аст. Ин вожа аз решаи па - муҳофизаткунанда ва пасвандҳои мушаххаскунандаи -д ва -ар таркиб ёфтааст. Гумон меравад вожаи питар (падар) бо вожаи патӣ бо кадом хусусиёте ҳамбастагӣ ва хешӣ дошта бошад. Эзодони ориёҳиндӣ ба се гурӯҳ ҷудо шудаанд: пакша, кула ва гана. Ба гурӯҳи пакша Рудра, Садхи, Марута, Васу, Бҳагава, Вишвадева, ба гурӯҳи кула Адитҳо – яъне дувоздаҳ духтару писари Адити – духтари Дакша, ки дар асотири ориёҳиндӣ ҳамчун ҳокимони сайёра ва таҷассуми дувоздаҳ моҳи сол арҷ гузошта мешаванд ва хусусан писари Винатӣ – Гаруда, Арунаи гурд, Брихаспатии бузург шомиланд. Ба гурӯҳи сеюм гукаякҳо – нимэзодони нек, ки аз атрофиён ва муҳофизони сарватҳои Кубера будаанд, ҳамчунин Ашвинҳо, яъне Аспасаворон – эзодони дугоники лаҳзаҳои тулӯ ва ғуруби офтоб ва чанде дигарон ҳисоб шудаанд. Ин гурӯҳ гана, яъне «ғун», «чамъ» ном доштааст. Аммо маънои гурӯҳи якум кула дар фарҳангҳо авлод, қавму қабила, хонавода, села, гала, авлоди бузург, иттифок, иттиҳод, хоҷагӣ, ҳавлӣ ва ғайра будааст. Сардору сарвар, ҳоким ва роҳбари ҳар як аз ин хайли зикршуда «патӣ» (Pati) ва ё «па» (Pa) буда, Кулапатӣ ва ё Кулапа ном

доштааст. Ва аслан вожаи патӣ ва ё па ҳамчун истилоҳи чаноб, соҳиб, хӯчаин истифода шуда, аз решаи «па» ва пасвандҳои –т ва ё –тӣ таркиб ёфтааст, ки маънояш муҳофизат кардан, ҳукмронӣ намудан аст. Вожаҳои Pitar – падар, Pita – падар, Pitya – падарӣ, Pityus – мард, Pita – чаноб, ва ғайра дар забонҳои гуногуни халқҳои ҳиндуаврупоӣ аз решаи «па» сохта шудаанд. Шояд «папа» низ дар ҳамин шумор бошад. Дар забони ҳиндиқадимӣ таркиби Dyauṣ pítara ба маънои падархудо ифода мешудааст. Ҳамин тарик, па ва патӣ ба як маъно зоҳир гаштаанд. Дар адабиёти ведоӣ вожаҳои кула ва патӣ дар танҳои ва дар таркибҳои кулапа ва кулапатӣ тазаккур ёфтаанд. Сардори хонавода, калони қавм қабила, ҳокими кишвар, сарвари иттифокҳо ва гурӯҳҳои қавмӣ кулапа ва кулапатӣ номида мешудаанд. Дар «Авесто» низ вожаи патӣ дар таркибҳои «нманпатӣ» соҳибхона, «виспатӣ» – сардори оила, «зантупатӣ» - сардори қавм ё қабила, «дахюпатӣ» - ҳокими кишвар ва ё сардори иттиҳоди кишвар ва қабилаҳо зикр гардидааст. Патӣ дар вожаи подшоҳ - подшоҳ ба шакли под – падӣ баргаштааст. Ҳам дар адабиёти ведоӣ ва ҳам дар «Авесто» шакли занонаи патӣ – патнӣ истифода шудааст. Кулапатӣ ҳамчунин лақаби яке донишмандони машҳур аст, ки номи аслиаш Шаунака будааст. Таълифу таҳрири бисёр адабиёти ведоиро ба ӯ нисбат медиҳанд. Ёро Кулапатӣ Шаунака мегуфтанд, ки маънояш устод Шаунака аст. Ҳар донишманде, ки шогирдони зиёдеро таълим медодааст, ёро Кулапатӣ – устод мегуфтаанд. Дар забони санскрит вожаи пати ба маънои ҳамсар, шӯй низ омадааст, ки шояд ба ҳамон маъноҳои зикршуда бошад. Зимнан бояд гуфт, ки падар дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ ба шаклҳои гуногун аз ҷумла дада, додо, ата, ота, аво, тат ва ғайра ифода мешавад, ки ҳар як аз онҳо низ хеле қадимӣ буда, ба сари худ маъно доранд. Масалан, дар забони санскрит tata – тата ба маънои падар омадааст. Ҳоло ин вожа дар забони шугнӣ ва баъзе забони халқҳои славянӣ

ва аврупой ба шакли тат (татик) вучуд дорад. Гумон меравад вожаҳои «додо» ва «дада» дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ аз «тата» баргаштаанд. Ва ба ҳар эҳтимол ин вожаҳо бо вожаҳои шумерии ad, adad, ки маънои падарро доранд, иртиботе дошта будаанд. Яъне имкон дорад ҳам вожаи дада (додо) ва ҳам ата аз ҳамин шаклҳо баргашт шудаанд. Шакли дигари мурочиат ба падар дар баъзе ғӯишҳои забони тоҷикӣ аво мебошад, ки ин шакл - аво дар забони қадимии украинӣ ва дигар забонҳо вучуд доштааст.

Ростиرو набувад ҳеч завол

Дар забони ориёӣҳои пешин вожаи муқаддасе вучуд дошт, ки ба шакли Рта (Rta), гунаҳои Рита, Арта ва ғайра ифода мегардид. Ин вожа, ки имрӯз ҳамчун Рост(й) шакл гирифтааст, дар забон ва зиндагии мо хеле серистеъмол аст. Дар забони тоҷикӣ аз вожаи Рта, Арта як силсила таркибҳо аз ҳамин реша сабзидаанд. Қобили зикр аст, ки Рта бо таҳаввулот ва баргаштҳои овозӣ ҳамчунин дар бисёр забонҳои халқҳои дунё вожаҳои зиёдро эҷод намудааст, ки қисме мушобех ба шакли нахустин буда ва қисме аз шакли асли дур рафтаанд.

Бояд гуфт, ки як қоидаи овогардии барои баъзе вожаҳо то ҳол ошкорнашудаи забонӣ вучуд дорад, ки тибқи он дар як силсила вожаҳои забонҳои пешин (аз ҷумла санскрит, забони авестой ва ғ.) овозҳои д ва т ба овози с ва дар баъзе маврид ба овозҳои ст бармегарданд. Баргашти овозии т ба с ва з масалан, дар вожаҳои: Каюмартан – Каюмарс, Нуатра – Нӯзар, нипота – нуваса (набера), Порт – Порс, тани – сан (писар, сын), навдара – навзара (фарзанд), Хванират – Хванирас (Хунирас, Хурос), гот – госа, отар – озар ва ғайра, инчунин баргашти овозии т, д ба ст дар вожаҳои дотра - дост, натарван - настаран, мадҳа - маст (мазза), отар - хокистар (хоки отар - хоки оташ), рада - раста ва ғайра дар ҳамин

шуморанд. Рта ё Арта низ тибқи ҳамин қоида, яъне бо баргашти т ба ст ба шакли Рст (Арст)-Раст-Рост(й) зоҳир гардид.

Арта ё Рта даври Коинотро ифода мекунад («Мифы народов мира» М.1991.т.1.,с.142, т.2.,с.384). Яке аз муҳаққиқони адабиёти ориёҳиндӣ С. Радҳақришнан дар ин бора гуфтааст: «Рта - ин асрор аст, қонуни ниҳон дар қонун аст. Фикри Рита (Рта, Арта-М.Ҳ.) касро аз гуноҳ пок мекунад. Рта кавист, комил ва зебост чехраи ӯ. Ба шарофати Рта мо аз ғизо баҳравар мешавем. Рта - Ростӣ қабл аз Коинот аз мавҷи оташ офарида шуд». (Радҳақришнан С., Индийская философия, СПб., 1994. т.1., с.62.)

Аз Рта дар бисёр забонҳои аврупоӣ шаклҳои Ритм ва Ритуал ташкил ёфтаанд, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли оҳангу зарб, маросим ва ғайра тарҷума мешаванд. Пайваста иҷро гардидани Ритуал барои ҳамаи мавҷудоти кайҳон хеле зарур аст. Рта аз ҷониби одамон диданашаванда аст, «қонуни ниҳон бо қонун» (РВ V, 62,1) аст. Рита на аз берун, балки аз ниҳоди ҳар як шахс муайян мегардад. Тавассути Рита ҳаракати офтоб, борон, ҳаёти растанӣҳо, ҳайвонот, одамон ва ғайраҳои эзодон ба танзим дароварда мешавад. Коинот тибқи қоидаҳои Ритм (Рита) арзи ҳастӣ мекунад, аз ин лиҳоз моҳияти Ритм ва Ритуал дар ташаккули руҳонияти одамон зиёд аст. Ҳар гуна рӯйдодҳои ритуалӣ (маросимӣ), ки пайваста иҷро мешаванд, барои ҳамаи мавҷудоти коинот хеле зарур буда, танҳо ба воситаи онҳо имкони робита бо дунёҳои болоӣ имконпазир мегардад, зеро ҳангоми иҷрои Ритуал ҳамоҳангӣ ва тақвияти амалҳоро хоҳишҳо ба вучуд меояд. Собикан куҳан доштан ё тозабунёд будани Ритуал фарқ надорад, зеро моҳият дар ҷиғунагии азму иродаи иштирокдорони он ва саъю талоши онҳо ба сӯи ҳадафҳои олии аст. Аз ин лиҳоз лозим аст, ки на танҳо Ритуалҳои куҳан мавриди баҳрабардорӣ қарор гиранд, балки барои ҷорабиниҳои нав низ бояд Ритуалҳои нав ҷорӣ карда шаванд.

Аз ҳамин ҷост, ки то имрӯз Ритаҳои наву замонавӣ ҷиҳати амалӣ намудани ҳадафҳои олии эҷод карда мешаванд. Масалан дар кишвари мо расми ҷашнҳои Истиқлол, Ваҳдат, эҳёи ҷашни Наврӯз метавонанд иҷрокунандаи чунин ҳадафҳо бошанд.

Ба ҷо овардани қонуни Рита (Рта) роҳ ба сӯи ҷовидонагӣ ва замонавии низоми ҷаҳонист. Мафҳуми Рита – Рта сермаъно буда, ҳақиқати илоҳӣ, қонуни ҷаҳонӣ, ҷомеаи боадолат, ростӣ, ҳақиқат ва дигар ҳадафҳои некроифода мекунад. Ҳамбастагӣ, ҷомеагарой, хайрхоҳӣ, ғами дигаронро хӯрдан, меҳрубонӣ, саховат намудан, дурӣ ҷустан аз бадӣ, оштинопазирӣ ба беқонунӣ, ба душманони ҷомеа, ба душманони Офтоби ҳақиқат, ба мумсикон, сарватмандони ҳасис, дилсиёҳон – ин аст хусусияти асосии ориёӣҳои даврони Ведаҳо.

Азбаски Арта (Рта, Аратта) қонуни низоми ҷаҳону кайҳон, ростику адолат буд, бисёр давлатҳову шаҳрҳо дар бомдоди таърих бо ин ном тасмия гардидаанд. Яъне таърихи номгузорӣ бо Рта ва гунаҳои он ҳазорсолаҳоро дар бар мегирад. Яке аз давлатҳои овозадоре, ки ба қавли баъзе муҳаққиқон, масалан муҳаққиқи украинӣ Ю.Шилов, гӯё нахустин давлати мутамаддини дунё будааст, Аратта ном дошта, дар ҳазорсолаи 8-7 то солшуморӣ дар ҳудудҳои қунонии Украина дар соҳилҳои Днепр ва Баҳри Сиёҳ воқеъ гашта буд. Ю.Шилов гуфтааст, ки дар Ҳинд вилояте буд, ки Аратта ном дошт. Ин кишвари аҷиб ҳамчунин Араттаи шумерӣ, Аратта – Артаи эронӣ, Артани этрусӣ, Арта - Арсанияи русикадимӣ, Ортополиси машҳури юнонӣ ва Артаплоти то имрӯз вучуддоштаи Украинаро ба арса овардааст. Ба қавли ин муҳаққиқ («Дар сарғаҳи тамаддуни Аврупову Осиё») Утрор ва Трояро низ бояд бо Аратта муқоиса кард. Вай гуфтааст, ки «Шаҳри сӯхта» дар Афғонистон низ Аратта ном доштааст. Дар Эрони қадим шаҳре бо номи Артистон будааст. Дар кӯҳистони Эрон низ

Аратта воқеъ буд. Дар идомаи ин андеша бояд гуфт, ки номҳои зиёди шахсиятҳои таърихӣ - Артабаз, Артабан, Артабат, Артаикт, Артаинт, Артан, Артафрен, Артей, Артембар ва шаклҳои тағйирёфтаи онҳо Арсак, Аршак, Артахушт, Ардашер ба ҳамин вожа иртибот доранд. Номҳои падари Рухшонаи таърихӣ Оксиарт буд, ки аз Окс - Вахш ва Арта таркиб ёфтааст.

Дар асрҳои аввали мелодӣ Арша (Арта-Арса-Арша) (ниг. «Тоҷикон», саҳ. 385) ном доштани Фарғона низ аз ҳамин маънӣ бунёд ёфтааст. Ба қавли Ҳеродот форсҳо артей ном доштаанд. (Ҳеродот «Таърих» 7, 61. М. «Ладомир» 2002). Ёротеппа бешак аз шакли «Ортаба»-и ин вожа баргашт шудааст. Арта - шаҳр дар Юнони қадим, Арта - номи маҳал дар вилояти Чита, Арта - дар Испания, Арта шаҳр дар асри 7 то солшуморӣ дар наздикии Афина, Арта - дарё дар Туркия, Арта шаҳр – Албания, кӯҳҳои Арта дар Кавказ аз Арта ном гирифтаанд. Арт, артаман - тартиб, низом, сершумор, масалан дар артел; артос - зебо, қимматбаҳо; арти дар юнонӣ - қамолот; арт - андеша, фикр, масалан, дар забони немисӣ; арт - ҳунар масалан дар лотинӣ - артист; артик - дар забони шведӣ - қимматбаҳо аз як сарчашма об хӯрдаанд. Номҳои Аршанск, Аша дар Россия, Артуч, Ялдамич (Ардамич), Артахушт, Ашалин дар Тоҷикистон бо ҳамин хотир номгузорӣ шудаанд. Арта - номи шохоби Қофарниҳон дар Ромит, номи шаҳри бостонии Артакаон ва яке аз шохобҳои Дунай - Артанес низ аз арта сохтмон ёфтааст. Яъне Дунёи қадими то солшуморӣ пур аз номҳои буд, ки дар таркиби худ «арта» доштаанд.

Дар мақолаи муаллифи ин сатрҳо «Тӯли таърихӣ ва арзи ҷуғрофии сайри вожаи тоҷик» («Тоҷикон дар қаламрави Ориёно», пажӯҳиш ва таҳияи М.Шукурзода, «Деваштич». 2010) зикр шудааст, ки дар номаҳои қадими тибетӣ чандин шакли вожаи «тоҷик» зикр шудааст, ки сТагзик, рТамзиг, рТакзик, таҷиг, такзик дар он шуморанд. Яке аз чунин гунаҳо

рТа – Арта - Артагзик – рТа(гзик) буда, бо иштироки «Арта» шакл гирифтааст. Яъне Арта (Рта, Рита) низ дар тасмияи вожаи тоҷик иштирок дошта, ба он маъноҳои гуногуни осмониву эзодӣ эҳдо кардааст. Тибқи ривоятҳо намояндагони Арта - Артакзиг аз осмон омада, бо одамон издивоҷ намуданд ва наҷоди шоҳони Осиёи Миёнаро ба вучуд оварданд. Он шоҳон болои сарашон тоҷи мӯине доштанд, ки як нӯги он ба осмон боло мерафт.

Решаи тамоми номҳои марбути ба эзадони ориёҳиндӣ ва дигар халқҳо – дайва – дев аз «та» («да») таркиб ёфта, маънои осмон ва равшаниро доштааст. Арта – тоҷик низ аз ҳамин реша таркиб ёфтааст. Маънои Аратта ё Орати ба славянӣ ва лотинӣ нидои мазҳабӣ ва дуову ибодат будааст, ки ин маъно ба асли қадими худ мувофиқ меояд.

Вожаи «арта» тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т ба с ба «арса» ва баъдан ба «рус» (арас, рус) имкони баргашт дорад. Муҳаққиқони рус як тахмини баргашти вожаи «рус»-ро (дар баробари рот-рут-рус, яъне руд ва Рос - номи дарё, ҳамчунин сур-сурӣ ва ғ.) аз Арта медонанд. Аммо то кунун роҷеъ ба маъно ва вазҳи тасмияи Арта ҳеҷ гуна изҳори назаре сурат нагирифтааст. Бо назардошти ин гуфтаҳо сайри таърихии вожаи русро чунин шаклҳо додан мумкин аст: Рта-Арта-Арса-Арас-Рус.

Номи Рустам – паҳлавони беназир низ аз ду қисмат - Рус ва Там таркиб ёфтааст. Там ихтисоршудаи Таҳамтан, (Таҳам, Таҳм) яъне Паҳлавон буда, Рус тибқи қоидаи мазкур баргашт шудааст. Дар «Шоҳнома» бо чунин таркиб номҳои Таҳмурас, Густаҳам, Гаждаҳам (Гажтаҳам) ва ғайра вомерӯанд, ки ҳар яке ба сари худ маъно дорад. Рустам, яъне Артатаҳам-Арсатам-Арастам-(Родастаҳам)-Рустам. Яке аз паҳлавонони тӯронӣ Рус (ниг. «Бурҳони қотеъ») ном дошт, ки он низ аз ҳамин реша сабздааст. Шакли Рус ҳамчунин метавонад аз тариқи Рта-Род (родмард)-Рос-Рус баргашт шуда бошад. Лақаби Рустам – сағзӣ низ баргашт ва ихтисори яке аз

гунаҳои номи тоҷик ва соқӣ (стак-сак) – Артакзик буда, баъдан ба шакли стакзи ва ниҳоят сағзӣ зоҳир гардидааст.

Ҳамчунин тибқи қоидаи баргашти овозӣ дар ҷанде аз вожаҳо овози р ба ш бармегардад, ки масалан вожаҳои пра – пеш (Прадати–Пешдоӣ), отар – оташ, марта амарвата – меша, амеша дар он шуморанд. Тибқи ҳамин қоида Арта дар «Авесто» - ба шакли Аша баргашта, ин ҷо низ маънои ростӣ ва некиро ба зоҳир овардааст. Дар шарҳи «Авесто» дар ин бора омадааст: «Аша – ба маънии ростӣ ва ҷузъи аслии номи Амшоспанд Ардибиҳишт аст. Маънии ашаро дар гузоришҳои мухталифи «Гоҳон» дар Ҳинду Аврупо ва Эрон ростӣ, ҳақ, ҳақиқат, додгарӣ, сомони офоқ, қонуни абадии офариниш, назму тартиби комил, созмони муқаррари Маздоӣ ва таъбирҳои дигаре аз ин даст навиштаанд. Бо ин ҳол ҳанӯз касе ҳарфи охирро назада ва натавонистааст таърифи ҷомеъ ва монеге аз ин аслу истилоҳи гоҳонӣ ба даст диҳад. Аз ҳамин рӯст, ки бархе аз гузоришгарони «Гоҳон» тарҷеҳ додаанд худ вожаи ашаро тарҷума накарда дар гузориши хеш биоваранд. Дар гузориши кунунӣ низ ин равиш пайравӣ шудааст. Аша ба сурати оҳеста, яке аз усули асосӣ ва муҳими дини маздопарасатӣ аст, ки дар саросари «Авесто» (ба вижа дар «Гоҳон»-и панҷгона) ҳамвора ба-д-он ишорат меравад ва метавон гуфт, ки дар ин дин ҳамаи роҳҳои растагорӣ ба Аша мепайванданд». Инчунин дар «Авесто» бо Аши номи вучуд дорад, ки дар паҳлавӣ – Арт ва Ард буда, номи эзадбонуи тавонгарӣ ва подоши ганҷури Ахура Маздо будааст. Маънои номҳои Аша ва Аши тақозо менамояд, ки баргашти ҳарду ин ном аз Арта (Рта, Рита) доништа шавад. Ашаван низ дӯстдори ростӣ маъно мешавад.

Аша ҳамчунин лақаби ҳамешагии Сурӯш мебошад ба маънои пайваста ва наздик. Дар баъзе минтақаҳои кӯҳистон Ритуали «Ашагулон» вучуд дорад, ки солҳои камбориш ва хушксолӣ иҷро карда мешавад. Дар водии Рашт ҷонвараки зебоеро, ки ба русӣ божья коровка ва дар Эрон кафшдӯзак

ном дорад, аша мегӯянд. Аша, яъне Ростиву Дод. Аша, Ашалинг (номи деҳа дар Россия ва Тоҷикистон), Ашагулон гунаи дигари Арта ва Ростиянд, ки то имрӯз вучуд доранд.

Ҳоло дар забони тоҷикиву русӣ ва дигар забонҳо як силсила вожаҳо вучуд доранд, ки нахустманшаи онҳо Рта – арта – Ростӣ мебошад. Тавре зикр гардид, дар забони тоҷикӣ вожаи род ба маънои бузургу паҳлавон ва некукор аз ҳамин вожа мебошад. Аз гунаи Рста Рашт ба маънои давлат, кишвар, қалъа, халқ ва қонун шакл гирифтааст. Дар «Авесто» номи эзади тарозудори дод ва ростӣ Рашн ном дорад, ки ба шаклу маънои Рост – Рашт хеле наздик аст. Роҳ низ баргашт ва ихтисори вожаи Рост аст. Аз шакли Арта, ба эҳтимоли қавӣ, ҳиссаҷаи тасдиқии оре (рост, дуруст), ор (ору номус, нангу ор) ба вучуд омадаанд. Ориёиро дар баробари дигар маъноҳояш начиб, росткору растагор низ гуфтаанд, ки инак маълум мешавад бо Арта – ростӣ иртибот мегирад.

Номҳои Дҳритараштра (ведоҳо), Маҳараштра, Саураштра, Раштрика ва ғ. (Ҳинд), Рашт (Тоҷикистон), Рашт (Эрон) ба як реша - «рашт» иртибот доранд. Ҳамчунин Рашт – номи водӣ дар Калифорния, Ростов, Раштенбург, Растеш, Раштат, Добрештӣ, Берештӣ, Драгоми(р)рештӣ, Флорештӣ, Болдурештӣ, Букарештӣ, (Бухарест) ва дигар номҳо дар кишварҳои аврупоӣ ва минтақаҳои гуногуни дунё ба маънои давлат ва шаҳр омадаанд. Воврубараштӣ ва Вовручараштии Авестой низ ба ҳамин сохтмон таркиб ёфтаанд. Назар дар бораи маънои сурх доштани рашт (дигар маъноҳои ин вожа низ) саҳеҳ нест, зеро сурх аз шакли санскритии rohita ба гунаи рушт, ки ба вожаи рашт наздик аст, шакл гирифтааст. Раштор ба забони ибрий маънои тартиб, интизом, ҷазо доданро дорад, ки бегумон аз рашт-Ртаи ориёӣ шакл гирифтааст. Чунин тахмин мешавад, ки вожаи «штат» (давлат, вилоят) дар забони англисӣ бо ихтисори қисмати «ра-» аз вожаи «раштат» ба амал омадааст.

Вожаҳои дигари забони тоҷикӣ - дуруст, парастӣш, растанӣ, рост кардан (сохтан), ороста, пероста, парастор ва вожаҳои забони русӣ – рост (қад кашидан, сабзиш, афзоиш, қомат), растение (растанӣ) ва ғайра аз Рта шакл гирифтаанд. Дар баъзе шеваҳои забони тоҷикӣ пурсишҷонишинҳои читарой ва старой вучуд доранд, ки шакли (чи)таро(ӣ) бо табдили ҷои овозҳо ва старо(ӣ) бо табдил ва баргашти овозии Рта зоҳир гардидаанд. Ю. Шилов барҳақ Трояро бо Аратта муқоиса намудааст. Бо номҳои Таро, Тро дар ҳудудҳои Тоҷикистону Фарғона маҳалҳо вучуд доранд, ки ин вожаҳо низ аз Рта шакл гирифта, ба шаклҳои рост (кардан, сохтан) ва сарой (иморат) ва дар забони русӣ ба шакли строй (сохтан), баргаштаанд. Ба ҳар эҳтимол вожаҳои арабии рушд (таракқӣ, инкишоф) ва арш аз шакли Рта манша гирифтаанд.

Қобили зикр аст, ки ориёҳои қадим ҳудро, ҷомеаву кишвари ҳудро нияту талоши бо қонуну низоми кайҳонӣ ҳамоҳанг кардан доштанд, бо андешаи ростиву дурустӣ зиндагӣ мекарданд. Онҳо қонунҳои дар назари аввал гӯё даркнашавандаи заминро осмонро ламс мекарданд, мисли мавҷгире фаро мегирифтанд, ки сарманшаи онҳо қонуни Рта (Рост) буд. Рта агарчи дар аҳди қадим дар бисёр забонҳои халқҳои ориёӣ вучуд дошт, имрӯз танҳо дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои гуногун, аз ҷумла шакли Рост боқӣ мондааст.

Хуршед ва сол

Хуршед дар зиндагии инсон нақши муҳим дорад, балки зиндагии инсон аст. Дар он рӯзгори инсонҳои нахустин, вақте хуршед мебаромад, дилашон аз ғараҳу шодӣ лабрез мегардид ва вақте ба ғуруб наздик мегардид, дилтанг мешуданд. Шабро дар бистари сангини худ рӯз карда, шояд бештарини фурсат орзуи баромадани офтобро дар сар доштанд. Хуршед ҳар субҳ бо суруду ситоиш ва дуову ниёиш пешвоз гирифта мешуд. Бо номҳои тахаллусҳо парастӣшу

ибодат мекарданд онро. Яке аз он номҳо Митра буд, номи эзади Хуршед. Хуршеду Моҳ ва ситораҳо аз эзодон муваккалон доштанд. Дар «Шоҳнома» Рустам, ки дар кеши меҳрпарастӣ буд, ойини зардуштиро қабул накард ва савганд меҳӯрд, ки «Худованди Моҳу Худованди Хур!» Маънои Митра сулҳу оштӣ, меҳубониву дӯстдорӣ буд. Ҳоло дар забони тоҷикӣ меҳр ва дар забони русӣ мир (сулҳ) аз ҳамин вожа аст. Номи дигари хуршед дар забони ориёӣҳо Сура - Сурйа буд. Вай яке аз эзадони офтоб буда, маъноаш Пуранвор аст. Тибқи маълумоти асотири Сурйа сайёраро аз паси худ кашида, маркази Замин - кӯҳи Меруро, ки дар болои он шаҳри нишемангоҳи эзодон Амараватӣ воқеъ гаштааст, давр мезанад. Вожаи Сурйа, ки дар шакли Сура низ зоҳир гаштааст, тибқи қоидаи ба баргашти овози «с» ба «ҳ» Сурйа (Сур) ба хур ва хур баргашт. Назари бисёр муҳаққиқин он аст, ки ин вожа - Сурйа дар шаклҳои гуногун ба бисёр забонҳои халқҳои Аврупо баргашт намудааст. Ба қавли баъзе аз онҳо вожаи «свет» дар забони русӣ ба маънои осмон ва ё дунё ҳамонро баргаштест аз Сурйа аз гунаи svar. Вожаи Сурйа, гумон меравад аз решаи «сур» ва пасванди -йо таркиб гирифта бошад. Ба назари мо аз ин вожа дар забони русӣ вожаи «сол-нце» дар забони латинӣ «сол» дар забони литвонӣ «soule» ба вучуд омадааст. Дар асотири Юнони қадим ҳелиос (ҳел-иос) бегумон баргаште аз Сурйа аст. Ҳамчунин ба тахмини ин муаллиф дар забони тоҷикӣ вожаи «сол» аз вожаи «Сурйа» бояд баргашта бошад ва он маънои дар атрофи меҳвари худ як бор гаштани Сур(йо) - офтобро, ки дар як сол як маротибаро ташкил медиҳад, аз худ ба зоҳир овардааст. Сура дар баъзе мавридҳо маънои мачозии Худоро низ ба худ гирифт. Бо вожаи Сура таркибсозии зиёде вучуд дошт, ки чанде аз онҳо чунинанд:

- Sura-gaja - сура гача – фили худо, фили эзодон
- Sura-pura – сура пура - шаҳри эзодон.
- Sura-rsi – сура рши – ҳокими худо

- Sur – сур – 1. офтоб 2.осмон
- Sura - сура - сома, шираи сома
- Sura – сура - офтоб
- Surya-сурйа –офтоб, эзади офтоб.
- Saura - саура - марбут ба офтоб; офтобпараст
- Suar-свар – офтоб, рушании офтоб; осмон.
- Suar –свар – садо, овоз.

Гуфтем, ки дар он рӯзгори куҳан вақте офтоб - сура медамид, садои суруд ситоиши мардум ба фалак мепечид. Имрӯз низ мардум, ҳар гоҳ базму суруд ба авчи худ расад, мегӯянд: «Сур дамид!» Оре мисле ки дар он рӯзгорони куҳан Ҳангоми баромадани офтоб мегуфтанд: Сур баромад! Сур дамид!

Моҳро бинӯш

Ба ақидаи бисёр олимони моҳе, ки дар осмони мост, чорумин моҳ аст. Моҳи аввал дусад ҳазор сол пеш вучуд дошт. Моҳи кунунӣ тақибан дар ҳазораи 11-12 то солшуморӣ пайдо шудааст. Ҳар як нобудшавӣ ва пайдошавии моҳҳо заминро ба фалокатҳои азим гирифтормекардааст. Обҳезиҳои бузург, тӯфонҳои ҷаҳонӣ бар асари аз байн рафтан ва ё пайдо шудани моҳтобҳо ба вучуд меомадаанд. Ориёӣҳо моҳтобро низ мисли дигар ҷирмҳои осмонӣ ситоишу ниёиш мекарданд. Яке аз эзадони ориёҳиндӣ, эзади Моҳ Сом ном дошт. Сом муваккали самти шарқи шимолӣ дар нисбати кӯҳи Меру (ҳоло Исмоили Сомонӣ) будааст. Тибқи ривояти ориёҳиндӣ эзади Сом моҳтобро аз нӯшобаи сома (дар адабиёти ориёронӣ хум – ҳаума) охишта-охишта дар муддати ду ҳафта пур карда, дигар эзодонро аз он нӯшоба зиёфат менамудааст. Таъбири «моҳ шом хӯрд» ба ҳамин маънӣ далолат менамояд. Яъне моҳро ҳуди Сом хӯрд. Дар ин ҷо вожаи сома ба шакли шом баргаштааст. Аммо вожаи шом аз вожаи *tamas* – тамас аз решаи там – том ба

маъноҳои 1. дам, лаҳза ва 2. торикӣ, зулмот, тибқи қоидаи баргашти т-с-ш шакл гирифтааст. Ин вожа дар шакли темный дар забони русӣ дар шакли қадимтар боқӣ мондааст. Ба назар мерасад, ки худ моҳ ба гунаи сом-мос-моҳ баргаштааст. Мисоли баргашти баракс ва ё ҷойивазкунии овозҳо дар забон зиёд аст. Моҳ дар забони санскрит ба шакли mas – мас ифода мешуд, ки аз ин шакл ба вучуд омадани шакли кунунии маҳ – моҳ яқин аст. Ҳоло дар забони шугӯи ин вожа ба шакли мес ва дар забони русӣ ба гунаи месяц вучуд дорад. Сом аз решаи su - су ба маънои афшурдан омада, номи нӯшобаи муқаддаси даврони ориёхиндуҳо буд. Сом маънои афшурдашударо дорад. Ин ном дар даврони авестой ба шакли «ҳаома» (ҳома, ҳум) баргашт. Маънои «ҳаома» низ фишурдашуда буда, аз решаи «ҳао» (ҳав) таркиб гирифтааст. Ин вожа ҳоло дар шакли «ғавчидан» (ҳавчидан) боқист. Номи деҳа Ҳюм (ноҳияи Рашт), мурғи нимафсонавӣ ҳумо низ аз номи ҳамин гиёҳ аст.

Мард – миранда

Тавре маълум аст, нахустин одам мард буд. Ҳазрати Одам, ҳазрати Ману, ҳазрати Каюмарс, ин се ҳазратро чанде аз олимони як ҳазрат гуфтаанд. Воқеан барои як наҷоди башар як нахустодам қифоят аст. Азбаски ифодаҳои одам ва ману мафҳуми мардро доранд, шояд дар нахуст ифодаҳои одам ва зан, ман ва зан, ё нар ва зан вучуд дошта будаанд. Баъдҳо вожаи мард ҷойи ман ва одамро ишғол намуд. Ва дар навбати худ ман ва одам ба зан низ мансубият гирифт. Бояд гуфт, ки мувофиқи ривоятҳои ориёӣ гурӯҳи мирандаҳо – одамон ва гурӯҳи намирандаҳо – эзодон вучуд доштаанд. Гурӯҳи нахустин марта – мирандаҳо ва гурӯҳи дуввум амаравата – намирандаҳо ном доштаанд. Яъне ба гурӯҳи мирандаҳо занҳо низ шомил шуда метавонистанд. Ҷойи тазаккур аст, ки дар забони тоҷикӣ вожаҳои мурд ва мард ва дар забони русӣ с-мерт аз як маъно рӯидаанд. Ва чаро вожае,

ки маънои мирандаро дорад, танҳо ба мардон мансуб гардид? Шояд, якум барои он ки зан ки маънои чон ва чонбахшро дорад, чи гуна миранда мешавад? Дуввум ва асосӣ он аст, ки бо сабаби ҷангҳои ҳамешагии байниқабилавӣ ва бо душманони беруна ҷавонон аз синни 10-12 солагӣ ба майдони ҷанг баромада, бо душманон ҷанги тан ба тан мекарданд ва бисёр рух меод, ки дар ин пайкорҳо кушта мешуданд. Дар адабиёти ориёзонӣ нахустодам Каюмарс (Каюмартан) буд, ки маънояш зиндаи миранда будааст.³⁸⁹

Мард, тавре гуфта шуд, бо номи нар низ хонда мешавад. Эзади Вишну Вишну-Кришна, яъне Вишнуи Сиёҳ ном дошта, лақабаш Нараён буд, ки маънои мардро дошт. Вожаи паг - нар ба маънои одам, мард, паҳлавон маънӣ мешавад. Нар ҳоло дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ ба маънои мард боқист. Таркиби бо ин вожа сохташуда *narata* нарата – мардум, ғӯишҳои мардҳо маъно дошта, дар забони русӣ ба шакли «народ» ва ба маънои «халқ» маъмул аст.

Дар бисёр сарчашмаҳо нарҳо ҳамчун номи халке зикр шудаанд, ки славянҳои қадимтарин - нарҳо (нарцы) дар он шумор қарор доштаанд. С.П. Толстов вожаи «нарҳо»-ро бо неврҳо ва нурҳо аз асарҳои Ҳеродот, ки дар топонимикаи Замини нурҳо нишонгузори шудаанд, алоқаманд донистааст». В.П. Кобычев ин мисолро аз «Толковой Палле» ба шакли «Норицы, ижи суть словени» овардаву онро ҷонибдорӣ намудааст. Ҳамчунин ба қавли муаллифи мазкур Е. Ч. Скрижинская склавҳо ва нарҳоро ба як халқ марбут донистааст. Баъзе донишмандони дигар нарҳоро бо неврҳои пурасрор дар навиштаҳои Ҳеродот мансуб донистаанд.

Дар «Ҳудуд-ул-олам» дар минтақаи Хуросон дар ҷавори Порӣёб Нарйон ном маҳале зикр гардидааст. Дар водии Фарғона, дар ҳудуди ҷумҳурии Қирғизистон шаҳраке бо номи Наримон вучуд дорад. Эҳтимоли он ҳам ки «нар» ба

³⁸⁹ Баъор М., «Пажӯише дар асоири Эрон», с. 49.

маънои кишвар омада бошад, дар ин ҷо вучуд дошта метавонад. Дар ҳамин минтақа маҳал ва дарёи Норин вучуд дорад ва эҳтимол Наримон ва Норин ба ҳам иртиботе дошта бошанд. Ҳамчунин дар ноҳияи Ёвони Тоҷикистон дар баъзе минтақаҳои Россия ва маҳалҳое бо номи Норин ва Нерон вучуд доранд. Дар миёни тоҷикон номҳои Нор ва Норӣ шояд бо кишвари Нор (Нар, Нарва) марбут бошанд. Ҳамчунин Нор дар таркиби Шутури Нор низ ба ин мазмун қобили андеша аст. Муҳаққиқони дигар низ ин вожаро дар шаклҳои Норова, Нерома, Мурома, Нерова, Нерома пешниҳод намудаанд. Ин вожа дар номи Нарва (номи дарё, ҳамчунин номи шаҳр дар Эстония) низ зоҳир гаштааст.

Вожа – олиҳа!

Вожаи «вожа» аслан дар шакли вас – вач вучуд дошта, шакли vajana – вачана ба маънои сухан кардан, гап задан омадааст. Вач – илоҳа ё эзадбонуи сухан, хушгуфторӣ ва ҳикмат номида шудааст. Вач дар нахуст яке аз эзадони машҳури ведой буда, баъдан бо сабаби айниятёбӣ бо эзадбонуи ҳампешаи худ Сарасватӣ маҷҳул гаштааст. Вач – сухан дар аксар маврид бо Манас – андеша дар паҳлуи ҳам тасвир ёфтаанд. Боре онҳо бо ҳам баҳс мекунанд, ки кадоме аз онҳо бартарият дорад. Сухан – Вач ва Манас - андеша ҳар яке худро ситоиш намуда, ҳарифи худро наҳ мезанад. Ин баҳси онҳоро эзад Прачапатӣ ба ғоидаи Манас ҳал мекунад. Ин вожа дар ғӯишҳои тоҷикӣ дар шакли вач-вач, ки андаке тобиши манфӣ, яъне сергапӣ ва беҳудагӯӣ дорад, боқист. Ҳамчунин гунаҳои падежии он –vak (вак), -vaka (вака) - дар шакли вақ-вақ, -vada (вада) – дар шакли вуд-вуд, бо ҳамон тобиш вучуд доранд. Дар «Авесто» ба шакли «вач» ва дар забони имрӯзӣ ба шакли «вожа» будааст. Ба тахмин дар

забони русӣ «важ(ный)» ва «у-важ-аемый» яъне «ба гап меарзидагӣ» аз ҳамин вожа таркиб ёфтааст.

Ҳар Кӣ эзад аст

Ка – яъне Кӣ, номи эзади Прачапатист. Прачапатӣ, ки ҳамчунин маънои ҳокими офаридахоро дорад, дар даврони ведой ҳамчун ном ба Брахма, Индра, Савитар, Сома ва дигар эзадон дода шуда буд. Гумон меравад, маънои «Ка» дар нахуст ҳамчун сифат ё муайянкунандаи хусусиёти шахсони (эзадони) бузург ифода мешуд. Дар забони тоҷикӣ вожаи ка ба шакли кӣ ифода мегардад. Вале тибқи қоида навишти ин вожа ба шакли ки, тавре дар шакли навишт бо хати форсӣ ифода мешавад, саҳеҳ менамояд. Инак маълум мегардад, ки шакли аввалияи ҷонишини кӣ ба гунаи ка будааст. Ҳоло ка дар ғуишҳои мардумӣ дар таркибҳои ҳичка – ҳич кас ва ғайра вучуд дорад. Ҳамчунин ин вожа дар забони қадим бо гунаҳои падежӣ ба шаклҳои кас (кат) кадом, дар забони русӣ ба гунаҳои кто (като), который, (ка-торый) дар баъзе забонҳои дигари аврупоӣ, аз ҷумла дар забони литвонӣ ба гунаи «кас» ва ғайра баргаштааст.

Якшанбе, душанбе... ҳамааш бахтовар

Ном ва сифати эзад Шива Шамбху буда, маъноаш «бахтовар», «неку» ва ғайра будааст. Номи рӯзҳои ҳафта - шанбе, якшанбе, душанбе ва ғ. аз ҳамин ном ба вучуд омадаанд. Номи яке аз кишварҳои ривоятӣ Шамбҳала низ бахтовар аст, ки ин кишвар аз ҷониби олимони дунё дар минтақаҳои гуногун айнӣ дода шудааст. Шамбҳала - Шамбал дар асоси буддой кишвари бихиштосоест, ки мавҷудияти он дар бисёр китобҳо, аз ҷумла, «Калачакра-тантра» ва ғайра тасвир ёфтааст.

Тибқи маълумоти ин сарчашмаҳо Шамбала дар самти шимолии дарёи Сита мавқеият доштааст. Баъзе муҳаққиқин

ин дарёро бар дарёи Сир, баъзе дигар ба дарёи Торум (дар ғарби Хитой) ва Чайхун айният додаанд³⁹⁰. Шамбала дар водие чой доштааст, ки атрофи онро ҳашт қуллаи кӯҳ мисли барги гули нилуфар ихота намуда будаанд. Тибқи таҳқиқи мақолаҳои ин муаллиф Шамбала дар миёни мардуми тоҷик ба шакли Чамбул – дар достонҳои «Гурӯғлӣ» вучуд дорад.

Ком – ишқ

Кама дар адабиёти ведой номи эзади ишқу муҳаббат аст. Тасвири вайро эзаде ташкил додааст, ки дар китф камон дошта, тирҳояш аз гулҳо будаанд. Шакли дигари ин ном Камадева буда, маънои ҳудои ишқро дорад. Ба ҳар ду ин маънӣ дар “Маҳабҳарата” омадааст: “Охир аз барои ту, эй шахлочашм, ҳудои ишқ маро пайваста нишони пайконҳои чонгудоз гардондааст... Эй меҳрубони камсухан, маро, ки Кама ба чону дилам мисли мори захрогин неш мезанад, ба худ бихон!”³⁹¹ Дҳармаи бузург, ки сурати одамиро қабул кардааст, ба тамоми олам оварандаи саодат аст ва Кама аз синаи рости Брахма ба вучуд омадааст. Ё се писари олиҷаноб дошт, ки дили тамоми мавҷудоти зиндари ба ҳайрат оварда буданд: Шама (Дунё), Кама (Хоҳиш), Ҳарша (Шодӣ).³⁹² Тибқи тазаккуроти дигари асотири ҳиндӣ Кама писари илоҳаи саодату зебӣ – Лакшмӣ будааст.

Таҳлили шаклҳо ва маънои “Кама” инчунин иртиботи ин вожа бо вожаҳои ҳаммонанд нишон медиҳад, ки аз вожаи “кама” дар забонҳои гуногуни ҳиндуаврупоӣ шаклҳои зиёде ба вучуд омадааст. Нахустин шакле, ки бидуни қадом тағйироте номгузорӣ гардидааст, ин номи яке шоҳобҳои қалони дарёи Волга Кама мебошад, ки бегумон аз номи ҳамин эзад аст. Дар забони имрӯзи тоҷикӣ вожаи “ком” ба

³⁹⁰ Ниг. ба малаи «Руди Ганг».

³⁹¹ “Маҳабҳарата”, санъ.441.

³⁹² Намон ӯ, санъ. 186.

маънои хошиш, ишқ ва мақсаду мурод зиёд истеъмол мешавад, ки аз “кама” тасмия шудани он равшан аст. Ком – ба маънои даҳон низ баргашти рамзии ҳамин маънист.

Ин сифати эзади Камаро агар бо “камон” ва “каманд” иртибот диҳем, эҳтимолияте ба вучуд меояд, ки ин ду вожа низ аз “кама” ба вучуд омадаанд. Нахуст вожаи “каманд”-ро агар ба қисматҳо ҷудо намоем, гумон меравад аз қисматҳои “кама” ва пасванди –(а)нд таркиб ёфтааст. Азбаски сифати каманд бастан, гирифтӣ намудан ба сифатҳои ишқ – Кама мушобеҳ аст, бегумон метавон гуфт ки ин вожа аз “кама” тасмия шудааст.

Вожаи “камон” низ гумон меравад ба маънои гирифтӣ (аз як ҷиҳат бо пайкон (сифати Кама) аз ҷиҳати дигар бо ҳамидағӣ – тавозӯӣ – сифати ишқ) аз кама таркиб ёфта бошад. Ва дигар ин ки Кама ҳамеша камон дар китф тасвир ёфтааст.

Баҳор - бисабз!

Номи расмии Ҳиндустон Бҳарата аст. Дар адабиёти ориёӣ ин ном ба шаклҳои Бҳарат, Бҳаратаварша ва Бҳарах зикр шудааст. Бҳарата то ба нимқораи Ҳинд кӯчиданаш дар ҷанубии Бадахшони кунунӣ воқеъ буд. Шояд ҳоло дар забони аҳли Ҳинд аз маъноҳои Бҳарата он қадар нишонӣ пайдо нагардад, ки дар забону маҳалҳои тоҷикон.

Ва аммо дар забони ориёӣ Бҳарата ба ҷандин маъно зикр шудааст. Аслан Бҳарата номи шохест ва қиссаи зерин дар бораи ӯст. «Асосгузори насли пауравҳо ва ҳокими мулкҳои водии ҷаҳон баҳр (дарё – М.Ҳ.) гурде буд бо номи Духшаянта. Вай ҷор иқлимо ба худ тобеъ кард. Дар замони ҳукмронии вай мардум хуш хуш буданд, аз дуздон, аз бемориҳо хавф надоштанд. Боре ӯ ба ҷангал ба шикор рафта, бо духтари зебои ҳаким Канва, ки Шакунтала ном дошт, вохӯрад. Ба он духтар дил бохта, ӯро ба никоҳ

даъват мекунад. Шакунтала пеш аз ақди никоҳ шарт мегузорад, ки писаре, ки аз онҳо ба дунё меояд, бояд вориси тахту тоҷи Духшаянта гардад. Духшаянта ба ин шарт розӣ мешавад. Баъди чанде ӯ Шакунталаро дар ҷангал гузошта, ба пойтахташ бармегардад. Аз Шакунтала писаре таваллуд мешавад, ки дар зебоиву паҳлавонӣ дар олам назир надошт. Рӯзе модараш ӯро ба назди Духшаянта барои муаррифӣ меорад. Духшаянта аз писараш мункир мешавад. Вақте Шакунтала бо писараш баромада рафтани мешавад, аз осмон садое мерасад, ки ба Духшаянта, ки дар ихотаи коҳинон ва мушовирон нишаста буд, мегӯяд: «Модар танҳо ҳомила аст, дар асл писар ба падар тааллуқ дорад, зеро аз пушти вай ба дунё омадааст. Бҳарата! (Тарбияташ кун), эй Духшанта ва аз Шакунтала рӯ нагардон! Ҳар падаре аз писараш рӯ гардонад, сабабгори бадбахтӣ хоҳад шуд! Писари наҷиби Шакунталаро тарбият кун, эй насли Пуру! Аз он ҷиҳат ки вайро ту бо амри мо тарбият мекунӣ, бигузор номи писарат Бҳарата бошад!»

393

Ин овози осмониро шунида, шоҳи зодаи Пуру шодон ба коҳинон ва мушовирон рӯ оварда мегӯяд: «Бишнавед, ин суханони расули эзадонро, ман худ низ медонистам, ин писари ман аст. Агар ман танҳо аз рӯи гуфти Шакунтала писарамро қабул мекардам, мардум шубҳа мекарданд». Ҳамин тариқ, ӯ писар ва ҳамсараш Шакунталаро қабул медорад. Баъд вақте Бҳарата ба тахти подшоҳӣ менишинад, тамоми шоҳони гирду атрофро ба худ тобеъ намуда, дар ҷаҳор иқлим ҳукмронӣ менамояд. Ва он сарзаминҳое, ки ӯ зери тасарруфи худ дароварда буд, бо номи кишвари Бҳарата ном бурда мешуданд. Бисёр наслҳои шоҳони баъдии ин сулола худро боифтихор аз авлоди Бҳарата меноманд. Онҳоро дар мурочиат Тур Бҳарата (Гав, аз насли Бҳарата) ном мебуданд. Ва гав ё говмеш, ки ба шакли «тур» ифода

³⁹³ «Маъабърата», с. 211.

мегардид, ҳамчун нишонаи неруву тавон ба шоҳон ва пахлавонони насли Бҳарата дода мешуд. Масалан, дар китоби «Дар бораи Бхишма» омадааст. «Ман Санҷайа ҳастам, эй маҳарача! Таъзим бар ту, эй Тур-Бҳарата!» «Чи гуна Шикхандин, тури кавравҳо Бхишмаро ҳалок намуд». ³⁹⁴

Маъноҳои дигари Бҳарата инҳоянд:

1. Ба воя расондан, тарбият кардан, сабзондан. Ба ин маъно вожаи «бҳарата» бидуни пасванди «-та» «бҳара» имрӯз дар шакли «баҳор» дар забони тоҷикӣ роиҷ аст ва дар қадим низ ин вожа ба шакли «бҳара» ва дар таркиби «нава бҳара» - навбаҳор ба назар расидааст. 2. Бо ноз парвардан, эрка будан. Ба ин маъно агарчи ба таври хеле маҳдуд бошад ҳам, дар баъзе ғӯишҳо боқӣ мондааст. Бо нозу карашма роҳ гаштанро «ҳартас кардан» мегӯянд, ки андаке тобиши манфӣ гирифтааст. «Ҳартас» аз решаи «ҳарт» ва пасванди «-ас» таркиб ёфтааст ва гумон меравад, ихтисоршудаи «бҳарат» бошад. 3. Бурдан, мас. аз ҷое ба ҷое бурдани чизе. Худ вожаи «бар» -бурдан дар нахуст ба шакли «бҳар» будаву яке аз маъноҳои «бҳарат»-ро ташкил медиҳад. 4. Баҳравар шудан. Худ «баҳра» низ аз «бҳара» баргашт шуда будааст. 5. Бор. «Бор» ба маънои вазн ва ҳосил низ ихтисоршудаи «бҳарата» будааст. 6. Самар додан, ҳосил. Дар шакли «бар» ба маънои ҳосил роиҷ аст. 7. Мубориза кардан, ҷанги тан ба тан. Ба шакли «бар задан» яъне бо китф задани ҳариф, ҳамчунин дар ғӯишҳо ба шакли «барға» роиҷ аст. Маънои китоби бузурги ориёӣ «Маҳабҳарата» достони пайкорҳои бузург (маҳа – бузург, бҳарата - пайкор) аст. 8. Бурд, (дар бозӣ, муқобили бохтан) ки решаи он низ «бар» аст. 9. Овоз, садо. Дар ғӯишҳо баланд ва бемаром гап заданро «ҳарас» ва ё «ҳартас» гӯянд, ки бегумон ба маънои овозу садои «бҳарата» иртиботе дорад.

Бар илова аз ин «Бҳарата» чанд маънои дигаре низ дорад, ки бо сабаби мутааллиқ ба мазҳаби бисёрхудоӣ буданашон

³⁹⁴ «Маъабҳарата» - «Дар бораи Бхишма» с. 7 с.9.

имрӯз дар миёни тоҷикон боқӣ намондаанд. Нахуст – Бҳарата номи олиҳаи сухан ва нутқ аст, ки он ҳам бо садо ва овоз иртибот дорад. Ҳамчунин лақаби Сарасватӣ будааст. 2. Лақаби Агнӣ ба маънои «хуб нигоҳдоранда» (оташиро – М.Ҳ.) 3. Бҳарата ном шоҳи сулолаи камарӣ. 4. Номи писари Дашаратха аз Кайкей, бародари Рама. 5. Номи кишвар – Ҳинд. 5. Дар шакли «Бҳарӣ» ба маънои шоҳ, ки он низ аз номи Бҳарат шоҳ бар омадааст. Аз вожаи бҳарта дар забонҳои гуногун шаклҳои маъноҳои зиёд ба вучуд омадаанд, ки аз ҷумла вожаҳои авестӣ: -bar; славянӣ – brati; -русӣ: «братъ»; юнонӣ: - phero (бурдан, овардан, тавлид кардан, додан); готӣ: - bairan (зоидан); немисӣ: – beran, ge-beran (зоидан, ба дунё овардан); англисӣ: bear (бурдан, зоидан, борвар шудан); латинӣ: ferre (бурдан); фаронсавӣ: – porter; италиявӣ: –portare; испанӣ: -portar – бурдан, дар ҳамин шуморанд.

Дар миёни ин ҳама гунаҳо Бҳарата бештар ба маънои номи сарзамин ва шоҳи он кишвар мақом дорад. Ба назари ин муаллиф Харах (Хоруғ) ихтисоршудаи овози аввали Бҳарах б ва Бухоро ихтисоршудаи овози охир т мебошад. Зеро бо ҷунин баргашти овозӣ мисолҳои фаровон вучуд доранд. Бҳарата дар «Авесто» ба шакли Ҳаротӣ – номи кӯҳ ифода гардидааст.

Офарин

Аслан худ ҳамин вожаи офарин сазовору аҳсану ситоиш аст. Зеро вай саргузашти хеле дуру дароз ва печидае дорад. Аммо гап дар ин ҳам нест, дар он аст, ки ин вожа аслан вожаи осмонӣ ва эзодӣ буд. Баъдҳо ба замин омаду мо асолати онро аз ёдҳо бурдем. Дар даврони қадими ориёӣ эзади офтоб «Сура» ё «Свар» ном дошт, ки ҳоло ин вожаҳо тибқи баргашти овозӣ ба гунаҳои «хур» ё «хвар» ва хуршед баргаштааст. Яъне маънои аввали офарин нур ва хуршед

будааст. Бо дигар шудани замонҳо вожаҳо низ дигар мешаванд. Дар замони ориёэронихо вожаи свар тибқи қоидаи баргаши овозӣ ба хвара - хварно баргашт. Дар порсии бостон боз ҳам тибқи қоидаи баргаши овозӣ ин вожа дар шакли фарна арзи ҳастӣ намуд. Ҳамин тариқ, дар замонҳои баъдӣ ин вожа ба шаклҳои хвара, фара, фаррух, фар баргашта бо пешванди о шакли офар ва бо пасванди ин шакли офаринро гирифт. Маънои офарин аслан он аст, ки аз чехра нури хуршедӣ падидор бошад. Фарри шохӣ ва фарри эзадӣ ба ҳамин маънӣ истифода шудааст. Баъдҳо офар дар шакли офаридан маънои эҷод кардан ва сохтанро гирифт, ки аз маънои аслии вожа дур рафтааст. Ҳоло ва пеш низ офарин ба касе гуфта мешуд, ки кори шоистае карда бошад. Офарин ҳамчунин ба шакли боофарин ва муқобили он ба гунаи ноофарин ифода мегардид, ки баъдҳо ин вожа ба шакли нафрин ихтисор гардид. Вожаҳои фаррух, фарах (ин вожа ба шакли фазаҳ низ баргаштааст М.Ҳ.), фарид (шояд вожаҳои арабии фархат (фарах), фароғ (фароғат) низ – М.Ҳ.) аз фар сохта шудаанд. Ба тахмини ин муаллиф вожаҳои русии хвала (офарин) ва слава (аҳсан, офарин) аз вожаи свара – хвара баргашт шудаанд. Ин аст қисмате аз сарнавишти офарин.

Гӯштӣ

Гӯштӣ, ин навъи мусобиқа, барои ҳама маълум аст. Аммо маънои онро шояд на ҳама ба дурустӣ донанд. Ин ҷо, мо ҳоло кӯшиш мекунем, ки баъзе тахминҳоро дар мавриди маънои ин вожа изҳор намоем. Зеро дар адабиёти қадим дар бораи ин вожа чанд андеша вучуд дорад. Фикри аввал ин аст, ки дар замони ориёӣҳои аввалия, вақте паҳлавонон ба майдони мусобиқа барои гӯштигирӣ мебаромаданд, барои ғолиби мусобиқа гов гузошта мешуд. Олими англис Чарл Гордон маънои гӯштиро аз ҳамин гов ташреҳ додааст. Гап

дар сари он аст, гов дар забони ориёиҳо ба шакли гав ва гӯ низ ифода меёфт ва мусобиқае, ки дар он ба ғолиб гов дода мешуд, гаваштӣ номида мешуд. Гаваштӣ баъдҳо ба шакли гӯштӣ баргашт. Аммо муаллифи фарҳанги «Бурҳони қотеъ» (чилди 1) вожаи гӯштиро баргашт аз шакли кӯфтан гуфтааст, ки он дар навбати худ аз шакли кустан (куфтӣ - кустӣ - куштӣ) баргашт шудааст. Дар мавриди маънои ин вожа тахмини дигареро низ баррасӣ кардан мумкин аст. Дар «Авесто» вожаи куштӣ вучуд дорад, ки он миёнбанди мазҳабист, ки мӯбадон мебанданд. Маълум аст, ки гӯштигирон дар миён миёнбанд доранд ва хангоми гуштигирӣ ҳарифон аз он миёнбанд гирифта зӯрозмоӣ мекунанд. Ҳарчанд дар мавриди вожаи гӯштӣ се назар вучуд дошта бошад ҳам, миёни ин се иртиботи ягона вучуд дошта метавонад. Аммо, ба ҳар ҳол, аниқ гуфтан мумкин, ки шакли дурусти ин вожа гуштӣ аст, на гӯштин.

Закон – жакон...

Вожаи закон дар забони русӣ ҳамчун ифодаи ният ташреҳ шуда, аз тарафи донишмандони рус маънои мушаххаси он зикр нагардидааст. Ва дар баъзе китобу мақолаҳо решаи ин вожа –кон ва за ҳамчун пешванд оварда шудааст. Аммо таҳқиқ нишон медиҳад, ки ин вожа на аз решаи пешванди мазкур, балки аз решаи зак ва пасванди –он таркиб ёфта, бо вожаҳои қадимии тоҷикӣ рак - зак - жак (ракон - закон – жакон, рак - речъ) ҳамрешаву ҳаммаъно будааст. Дар фарҳангҳои пешини тоҷикӣ ин вожа дар шаклҳои гуногун ба маънои зерӣ лаб чизе гуфтан омадааст. Маълум аст, ки инсон аксаран дар мавридҳои хеле ҳассос сарнавиштсоз, ё дар лаҳзаҳои хавфу хатар, инчунин хангоми ифодаи азму нияти қавӣ зерӣ лаб чизе мегӯяд. Шояд дар даврони қадим вақте паҳлавон ба майдони набард мебаромад, ният мекард, ки душмани дар рӯ ба рӯяш истодаро бо як зарба маҳв месозад.

Аксар вақт ин ният бо овози нимшунаво ва зери лаб ифода мегардид, ки чунин тарзи ифода жакон ё закон номида мешуд. Пахлавон нияташро ифода карда, онро ичро мекард - ҳарифашро саркӯб менамуд. Яъне ҳар законе, ки зери лаб мегуфт, онро ичро мекард.

Ҳамин тавр, ин вожа, закон, дар забони русӣ маънои қонунро гирифт. Аммо дар забони тоҷикӣ вай ба шаклҳои гуногун ифода гардида, танҳо ба маънои гуфтан, зери лаб ва нимғурма чизе гуфтан боқӣ монду ҳалос. Ин вожа ҳоло дар байни мардум ба шакли зук-зук ифода мешавад, ки маънои ҳангоми аз чизе норозӣ будан зери лаб гуфта мешавад.

Бояд гуфт, ки баргашти овозии вожаи закон (жакон) дар шакли рақон низ вучуд дорад, ки ин вожа низ дар забони русӣ ба шаклҳои рёк, речъ вучуд дорад. Ин вожа дар шакли мазкур ҳоло дар забони тоҷикӣ дида намешавад, аммо дар баъзе фарҳангҳои пешин, ҷумла «Бурҳони қотеъ» (ҷилди 1 рақ – ғур-ғур қардан) омадааст.

Омӯзгор

Вақте мо таркиби вожаи омӯзгорро ба қисматҳо ҷудо қарданӣ бошем, вай ба ду қисм – омӯз ва –гор ҷудо мешавад. Вале дар асл ин вожа аз се қисмат иборат аст. Яъне, ғайр аз ду қисмати номбаршуда боз дар ин таркиб пешванди о вучуд дорад. Ҳамин тариқ омӯзгор аз о-мӯз-гор таркиб гирифтааст. Вожаи омӯз барои мо маълум аст, вале дар забони мо вожаи мӯз вучуд надорад ва маънои он низ на барои ҳама маълум аст. Барои маънои ин вожаро ошкор намудан бояд як сайри забонӣ анҷом дода шавад. Нахуст бояд дид, ки пешванди о дар як силсила вожаҳо, аз ҷумла оваҳ (вах) овар (вар - бовар), оваҳ (вах), овез (вез), огард (гард), огаҳ (гаҳ), озор (зор) омада, ҳар яке аз ин қисматҳо ба сари худ маъно доранд. Масалан мо мегӯем, ки пардари овез. Ин китобро омӯз ва ғайра. Албатта маънои омӯз – чизеро аз бар қардан, аз худ

кардан мебошад ва раванд ин амал бо фикру андеша якҷоя чараён мегирад. Фикру андеша ё маниш дар пешзабони забонҳои ориёӣ, яъне санскрит ва пракрит ба шакли мат, мата ва маниш вучуд дорад. Тавре мо дар як силсила мақолаҳои монанди зикр карда будем, овози т дар як бахши зиёди вожаҳо ба овозҳои с, з, х, ч ва дигар овозҳо бармегардад. Ва тавре маълум аст, садонокҳо метавонанд ба осонӣ ҷои ҳамдигарро иваз намоянд. Дар ин дидгоҳ вожаи санскрити мат метавонад ба шаклҳои мас, маз, мис, муз (мӯз) ва ғайра баргашт намояд. Ҷиҳати тақвияи ин фикр ба забонҳои дигар мурочиат менамоем. Дар забони русӣ вожаи фикру андеша ба шакли мысл (мисл) ифода мешавад, ки он ба мати санскрит аз як реша таркиб гирифтааст. Мат бо баргашти овози т ба з ва овози а ба у (ӯ) ба гунаи мӯз баргашта, маънои фикру андешаро дорад. Дар забони чеченӣ ин вожа ба шакли ба асл наздиктар – мот, ки дар як вақт ба маънои забон ва андеша вучуд дорад, боқӣ мондааст. Гумон меравад муза – олиҳа низ, ки аслан дар нисбати андешаву илҳом истифода мешавад, аз мат-маз-муз-муза баргашт шудааст. Ба тахмини мо истилоҳи шоҳмотбозӣ мот низ ба ҳамин маъно ифода мешавад. Охир дар шоҳмот мот қардан низ бар асари фикру андеша ба амал меояд-ку. Ҳамин тариқ, омӯз маънои фикр кун, андеша наморо дошта, омӯзгор касест, ки фикру андеша қарданро ёд медиҳад.

Забон, даҳон ва суҳан

Маълум, ки забон ду маъно дорад: яке лафз аст, дигаре узви бадан. Аммо забон - ба маънои лафз - низ бо маънои узви бадан иртиботи сахт дорад. Агар ба вожаи забон дар лафзи ориёӣҳои қадим тавачҷӯх кунем, ҷандин вижагиаш ошкор мегардад. Шакли қадимтарини ин вожа дар забони санскрит ба гунаи dhvana - дхвана ифода шудааст, ки маънояш садо, овоз мебошад. Баъдҳо тибқи қоидаи

овогардии забонӣ овози д ба з баргашта, дар баъзе мавридҳо овози ҳ ихтисор гардид. Ҳамин тариқ, дхвана ба шаклҳои зхван ё зхун ва зван - звон ифода гардид. Ҳоло ҳам дар ғӯишҳои тоҷикӣ забон дар шаклҳои нахустинаш - звон ва зхун боқист. Аммо гумон меравад, шакли дхвана бо ихтисори овози в ба дҳана - даҳон низ табдил ёфтааст. Тавре дар дигар бобҳо зикр гардид, як вожа ба овогардиҳои гуногун мувоҷеҳ шуда, ба чандин шакл баргашт менамояд. Ҳамин гуна вожаи дхвана бо баргашти д ба с ва ҳ ба х ба шакли сухан (дхвана-схвана-схан-сухан) низ табдил ёфт. Яъне, чанд вожае, ки ҳоло ба маъноҳои гуногун истифода мешаванд - забон, даҳон, овоз ва сухан аз як вожаи дхвана баргашт шудаанд. Ва овогардиҳо бо ин ба анҷом нарасидаанд. Вожаҳои данг (дангас - садо), занг зангӯла, зихва (дар «Авесто»), язык, звук, звон (дар забони русӣ) аз ҳамин вожа баргашт намудаанд. Аммо шакли ба забон наздиктар, ки маънои нахустинаро нигоҳ доштааст, ин вожаи русии звон - садо, овоз мебошад. Вожаҳои ҳов, ҳой (ҳов гуфтан ба маънои овоз додан - М.Ҳ.) низ аз шакли аввалияи вожаи сва ва зов баргашт шудаанд. Бо назардошти он ки дар тамоми шаклҳои марбут ба ин вожа аввал овози з ва баъдан в омадааст, бегумон метавон гуфт, ки вожаи овоз дар нахуст ба шакли озов ифода шуда, баъдан овозҳои з ва в ҷойҳои худро иваз намудаанд. Дар забони англисӣ ва баъзе забонҳои аврупоӣ вожаи тон ба маънои овоз, садо вучуд дорад, ки он низ ихтисоршудаи шакли аввалияи дхвана (дхвана-дан-дон-тон) мебошад. Ба ин маънӣ бояд гуфт, ки даҳон дар баъзе ғӯишҳо, масалан, дар ғӯишҳои тоҷикони Афғонистон ба шакли дон низ истифода мешавад. Дар ғӯишҳо овозро дав ва давиш низ меғӯянд, ки ин вожаҳо аз шакли нахустини он дхвана (дхв-ана) боқӣ мондаанд. Вижагии забон он аст, ки аз вожа вожа мезояд.

Зари зард

Вожаи зар дар забон аксаран ҳамчун муродифи тилло истифода бурда мешавад, ҳарчанд ки ҳар ду баъзе вижагиҳои худӣ низ доранд. Дар баъзе бобҳои ин рисола гуфта шуд, ки чанде аз вожаҳо, ки дар таркиб овозҳои с, з, ж доранд, баъдан ба овозҳои ҳ, х, г ва ғайра баргашт шудаанд. Вожаи зар низ дар баъзе маврид ба шаклҳои ҳар, ҳар ва хир баргаштааст. Бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ шакли қадимтари ин вожа, яъне зар боқӣ мондааст. Ин вожа дар санскрит дар шакли -harī (ҳарӣ) – ба маънои зард (баъзан сабз низ) омадааст. Гунаҳои дигараш –harita (ҳарита) –зард, зар, –harina (ҳарина) – зарин низ мебошанд. Зард низ аз вожаи зар ба ҷиҳати рангаш бо пасванди -д (-ит, -т) шакл гирифтааст. «Зарит» дар таҳаввулотӣ овозиву дохилии хеш дар забони тоҷикӣ ба «зард» (зарит-зарид-зард) ва дар забони русӣ ба желтый (золото низ) баргашт намудааст. Дар халқ таъбири «дарди ҳарина» вучуд дорад, ки аслан ҷи гуна дард буданаш аз ёдҳо рафтааст. Вале бо назардошти он ки «ҳарина» маънои зардро доштааст, он беморӣ бояд зарпарвин буда бошад. Ба тахмин, вожаи хирвор низ, ки аслан дар нисбати зар истеъмол мешавад, аз хир – зар тасмия шудааст, зеро «хирвори зар» ҳамчун иборати рехта нисбати зар маъмул ва нисбати дигар ашё хеле камистеъмол аст. Дар чанде аз забонҳои халқҳои аврупоӣ, аз ҷумла дар забони англисӣ вожаи голд, ба тахмин баргашти вожаи зар (ҳарит) будааст. Қисмати аввали вожаи немисии (?) солдат сол низ аз зар баргашт шудааст.

Айби оҳу

Оҳу як ҳайвони даштиву кӯҳист. Шоирони аҳди қадим хиромӣ маҳбубаро ба дави оҳу ва чашми ёрро ба рами оҳу ташбеҳ мекарданд. Дар фарҳангҳо маънои оҳуро айб, нуксон гуфтаанд. Оё ҳамшаклии номи оҳуи ҷонвар бо оҳу - айб тасодуфист ё иртиботе дорад? Ва албатта, бидуни таҳлилу

муқоиса бо дигар забонҳову дигар шаклҳо маънои ин вожаҳо таъйин кардан осон нест. Чихати посух ба ин савол ба вожаи оху дар забони арабӣ - ғазол (ё ғизол) ва дар забони русӣ - косуля муроҷиат мекунем: ғазол - косул - оху. Агар ба ин се вожа аз се забон ба таҳлил назар шавад, маълум мегардад, ки онҳо ба ҳам иртиботи решаӣ доранд. Гумон меравад, шакли русии он - косуля шакли қадимтар буда, ба тариқи косуля-косол-ғазол дар забони арабӣ баргашт намуда, дар забони тоҷикӣ бо таҳфифи овозҳои аввалу охир ба шакли осу ва тибқи қоидаи баргашти овой ба оху баргаштааст. Дар забони русӣ косуля ғайр аз оху асбоби шудгоркуниест, ки ба шакли сипор қач буда, заминро ба як сӯ мегардонад. Косуля дар забони русӣ маънои қачро дорад. Қачӣ айб ва нуқсон аст. Ана ҳамин гуна оху, ки аз косуля баргашт шудааст, маънои айбро дорад. Охир оху низ худ қач аст-ку. Бисёр таркибҳои ҳамонанди дигаре низ (аз ҷумла, нигар боби «қачаке») вуҷуд доранд, ки дар онҳо решаи русии кос, (тоҷикӣ низ, масалан коси даҳон, коси хона) ба маънои қач истифода шудааст. Аз ин ҷо хулоса кардан мумкин аст, ки дар нахуст мо низ охуро косул ё ба шакле ба ин ифода наздик ва ба маънои қач меномидаем. Баъдҳо он шакл ба оху баргашт ва айбу нуқсони он, ки қачӣ буд, мушаххасан аз ёдҳо рафт. Ин қадар боқӣ монд, ки маънои оху айбу нуқсон аст.

Тоҷ ва тоқӣ

Тоқӣ яке аз унсурҳои миллии тоҷикӣ ба шумор меравад. Маҳалҳои гуногуни Тоҷикистон намудҳои гуногуни тоқиҳои гулдӯзӣ доранд, ки бо тарзи дӯхти гулҳои худ аз ҳамдигар фарқ меkunанд. Тоқии ҷустӣ, ки тибқи маънои номаш ба Ҷуст - номи маҳал дар водии Фарғона далолат менамояд, низ шаклҳо ва дӯхти гуногун дошта, аз ҷониби аксари маҳалҳо истифода мешавад. Агар ба вожаи тоқӣ таваҷҷӯҳ намоем, вай аз қисматҳои тоқ ва пасванди - ӣ таркиб ёфтааст. Ин вожа -

тоқ ҳеҷ гоҳ ба маънои тоқ - муқобил чуфт ё токи девор ифода шуда наметавонад ва аз ин рӯ, маънои онро дар дигар чиз чустан лозим аст. Дар адабиёти тибетӣ роҷеъ ба номи тоҷик ва кишвари Тоҷик маълумоти арзишманде вучуд дорад, ки тибқи он маълумот шоҳони ин кишвар дар сарашон тоҷи мӯин доштаанд, ки вай dmu thag ном доштааст, ки дар ин таркиб dmu ба шакли mū (бо ихтисори шакли лигатурии d) ва thag (бо ихтисори шакли лигатурии h) ба шакли таг баргашт намудаанд. Азбаски дму тҳаг ҳамчун тоҷ болои сар вучуд дошта будааст, баъдан аксари кулоҳҳо ба ин хотир тҳаг ё тҳак, баъдан тақ-тоқ ном гирифтаанд. Ана ҳамин ном асоси вожаи тоқиро ташкил додаст. Вожаи тоҷик низ аз ҳамин ном тасмия шудааст. Баъзе донишмандон вожаи тоҷро ба забони арабӣ мансуб доштаанд, аммо тоҷ низ шакли муарраби таг - тҳаг мебошад. Дар нахуст вожаи тоҷик ба шаклҳои тҳакзик, стакзик, ртамзик, таҷик ва ғ., вучуд дошт, ки ҳамаи ин шаклҳо бо тоҷ иртибот доранд. Тавре маълум шуд, тҳаг нуре буд, ки аз болои сари шоҳон рост ба осмон баланд мешуд. Аз ин лиҳоз тахмин кардан мумкин аст, ки вожаи туркии тоғ (кӯҳ) низ, ки қуллаҳои он мисли тоҷ мебошанд, аз ҳамин вожа шакл гирифтааст.

Душман кист?

Кӣ будани душман зоҳиран ба ҳама маълум аст. Вале асли ин вожа аз кучост ва чӣ маъно дорад? Қисмати «ман» дар чанде аз вожаҳои мураккаб, масалан: аламон (Олмон), Баҳман, Бормон, Спитамон ва ғ., (бо шаклҳои мон, ман ва мен) ба маънои мард ё мардум омадааст. Вожаи душман низ бо чунин таркиб сохта шудааст. Агар аз ин вожа қисмати «ман»-ро ҷудо кунем, «душ» ё «даш» боқӣ хоҳад монд. Ин қисмат чӣ маъно дорад? Дар китоби «Маҳабҳарата» аз мардуми тоифае бо номи дася ё дасҳо ёд мешавад, ки ҳамеша бо ҳуҷуму ҷангҷӯиашон ҳамсоягони худро нороҳат

мекардаанд. Мардуми ин қабиларо дасман мегуфтаанд, ки тибки қоидаи баргашти овозӣ ба душман (дасман-дашман-душман) баргашт намудааст. Бояд гуфт, ки дася ҳамчунин имкони ба даҳя баргашт шудан дорад. Даҳя бошад дар «Авесто» номи яке аз сарзаминҳои ориёист, ки баъдан Даҳистон низ номида шудааст деҳа ва деҳқон низ аз ҳамин вожа аст. Шояд ин тоифаи ориёӣ ба ҳамқавамони худ доимо хучум карда, созовори чунин ном гардидааст. Аммо «Бурҳони қотеъ» душманро аз душт – зишт ва ман гуфтааст.

Холст, поза, картина ва портрет

Холст, поза, картина ва портрет истилоҳотеанд, ки дар забони русӣ хеле серистеъмол буда, ҳеҷ як рассом бе истифодаи ин ашё фаъолият карда наметавонад. Тарҷумон дар тарҷумаи ин истилоҳот ба забони тоҷикӣ хеле душворӣ мекашад. Аммо агар ба таҳқиқ назар шавад, ин истилоҳот ҳама тоҷикӣ буда, дар фарҳангҳои қадим вучуд доштаанд. Танҳо баъзан аз лиҳози таҳаввулотӣ овозӣ ва маъноӣ андаке ба тағйирот мувочеҳ гаштаанд. Масалан, холст дар забони русӣ пораи матоест, ки болои он наққошӣ карда мешавад. Аммо дар фарҳанги «Бурҳони қотеъ» омадааст, ки «хол - давоти сиёҳ ва мураккаб» ва «хوليшта - дуде, ки аз дуди чароғ ба ҷиҳати гирифтани сиёҳӣ гиранд».

Поза дар забони русӣ маънои ҳолат, тарзи исти одам ва дигар ашёро дорад. Ба ин маънӣ дар фарҳанги Ҳофизи Ӯбаҳӣ омадааст, ки «Поза - боза чӯбе бувад на дарозу на кӯтоҳ». Дар «Бурҳони қотеъ» бошад, поза танаи дарахт гуфта шудааст, ки бо маънои поза дар забони русӣ бешак мувофиқат мекунад.

Картина дар забони русӣ расм ва нақши ҳар гуна ашёро меноманд. Дар фарҳанги Ҳофизи Ӯбаҳӣ омадааст, ки «Картина пардаи сафеде бошад монанди коғаз, ки анкабут

созад». Ин гуфта низ метавонад бо картинаи русӣ мувофиқ бошад.

Портрет дар забони русӣ тасвири одам, хусусан чехра ва сару гардани ӯ мебошад. Аммо дар фарҳангҳои қадима, аз ҷумла дар фарҳанги Ҳофизи Ўбаҳӣ портрет ба шакли фартур ифода шуда, маъноӣ тасвир ё аксро дар об ё оина дорад.

Троя, старой?

Сарой яке аз номҳои, ки дар бисёр минтақаҳои олам паҳн шудааст. Маъноӣ Сарой қаср, кох ва умуман иморат буда, дар таркибҳои меҳмонсаро(ӣ), корвонсаро(ӣ) ва ғайра омада, вазифаи он иморатро мушаххас менамояд. Дар гузашта дар роҳҳои корвонгузар чунин иморатҳо сохта мешуд, ки ба ҳамин ҷиҳат он маҳал баъдҳо номи Саройро мегирифт. Вале номи яке аз шаҳрҳои суғдӣ, ки Сорӣ ном дошта, тибқи айниятидхӣ мақолаи ин муаллиф «Суғди Сорӣ ва тири Ораш» дар водии Фарғона воқеъ будааст, дар минтақаҳои гуногуни дигар бо номҳои Сарой, Сарай, Сараево ва ғайра муҳоҷират намудааст.

Вожаҳо дар нахуст ба он шакле будаанд, ки ҳоло талаффуз мешаванд. Шакли нахустини аксари онҳо аз ёдҳо рафта бошад ҳам, аммо қисмате аз онҳоро дар натиҷаи омӯзишу муқоисаи ҳамвожаҳои чандин забон барқарор кардан мумкин аст. Як вожа, ки дар Пешзабон бо як шакли муайян вучуд дошт, ҳоло дар чандин забон ба шаклҳои гуногун баргаштааст. Яке аз чунин вожаҳо сарой аст. Дар ҳудудҳои Осиёи Миёна ва дигар минтақаҳои Аврупову Осиё номи Сарой ҳамчун номи маҳал хеле зиёд аст. Қадимтарин номи Сарой ба шакли Сарай дар «Маҳабҳарата» ва «Рамаяна» ба назар расидааст. Тири Ораш низ аз ҳудуди Марв - Марғелон ба сӯи Сорӣ - Сарой партоб гашта буд. Дар «Шоҳнома» дар баробари номи Сурӣ дар соҳили рости Сирдарё кишваре бо номи Сорӣ низ вучуд дошта будааст.

Манучеҳр вақте ба кини Эраҷ сари Салмро бурида ба Фаридун мефиристад, худ баъдтар бо лашкараш аз ҳамин минтақа мегузарад. Ҳамчунин вақте Нӯзар ба дасти Афросиёб кушта мешавад, Ағрирас, бародари Афросиёб дигар эронӣёни бандишударо, аз марг начот дода, ба зиндони Сорӣ маҳбус мекунад. Сорӣ дар соҳили рости Сирдарё, дар домани қаторкӯҳҳои Тянь-Шан, тақрибан дар ноҳияи кунунии Чуст воқеъ будааст. Дар наздикии ин минтақа ғорест, ки ҳоло низ бо номи «Ғори зиндонак» вучуд дорад ва бисёр эҳтимол аст, ғоре, ки Ағрирас эронӣёно дар он бандӣ карда буд, ҳамин ғор бошад.

Дар яке аз китобҳои «Маҳабҳарата» - «Сабҳапарва», ки рӯйдодҳои ҳама ин китобҳо дар Осиёи Миёна, хусусан қисмати шарқии он ба амал меоянд, омадааст: «Онҳо Сарайи зеборо гузашта ба кишвари Косалаи шарқӣ расиданд».³⁹⁵ Тибқи таҳлили нақшаи ин рӯйдодҳо маълум мегардад, ки Сорӣ ва Сарай ҳамчунин Косала (Кошала) ва Косон айнаи як ному маҳал буданд. Аз минтақаҳои славяннишини Сараево ва Косоворо бо ин номҳо муқоиса кардан мумкин аст.

Дар он мақом, ки дар «Маҳабҳарата», «Рамаяна» ва «Шохнома» Сарой ва Сорӣ зикр гардидааст, ҳоло шаҳри Сарой воқеъ гардидааст. Вале дар наздиктари Сарой маҳале бо номи Даҳони Тро (ё Таро) воқеъ гардидааст. Дар Масҷид низ деҳа бо номи Тро вучуд дорад. Ва дар Юнони қадим кишваре буд бо номи Троя, ки дар «Илионӣ»-и Ҳомер тавсиф шудааст. Маънои Троя низ сохтмон ё сарой будааст. Дар забони пешини тоҷикӣ таро маънои девори қалъаро низ дорад. Оё месазад, ки миёни Тро ва Троя иртиботе чуста шавад? Бале ва беш аз ин вожаи Сарой низ аз Тро шакл гирифтааст. Тавре маълум аст, овози т дар аксар вожаҳо ба овози с бармегардад, ки мисолҳо оиди ин баргашт дар аксари бобҳои ин рисола оварда шудааст. Аз ин лиҳоз, Тро ва

³⁹⁵ «Маъабҳарата» - «Сабҳапарва», с.45.

Троя дар шакли қадимтаре боқӣ мондаанд. Ҳангоми таҳлили вожаҳои мушобеҳ маълум мегардад, ки Троя ва Сарой дар зоти худ танҳо набудаанд. Масалан, вожаи русии строй низ, ки маънои сохтмон ва сохтанро дорад, метавонад нахустшакли троя ва сарой буда бошад. Чунин шакли вожаҳои дуовоза, ки яке аз онҳо тахфиф шудааст, дар забон мисоли зиёде дорад. Стадо - тӯда, стан - тан, станок - дӯкон, старик - зар, зол (пирамард), старь - дер, старина - дерина, ствол - сут, сута, стебель - чӯб, стег, застегнуть - тугма, сто - сад, страдать - дард, стричь - тарош, стружка - тароша, струна (струнить на гудке, на балалайке - бренчать пиликать, играть - Дале) - тарона, студа, стужа, простуда - шито, стук - туқ-туқ далели ҳамин гуфтаанд. Яъне агар аз як тараф овози т имкони ба овози с баргаштан дошта бошад, аз тарафи дигар аз таркиби дуовозаи ст имкон дорад овози т тахфиф шуда бошад. Вожаи строй бар илова аз имкони баргашт ба сарой, ҳамчунин имкони баргашт ба рост карданро низ дорад. Масалан, дар ғӯишҳо хона рост кардан маънои хона сохтанро дорад. Аммо шакли ба строй наздиктар дар ғӯишҳо ба шакли старо, старой, читарой ва ғайра боқӣ мондааст, ки аксаран ба ҷои ҳиссаҳои саволии чи тавр? истифода мешавад. Агар ба таркиби старо - чи таро тавачҷӯх шавад, дар он старо ё таро (тро) ба назар мерасад, ки он аз «тавр»-и арабӣ тафовут дорад. Ҳамчунин дар забон ҳиссаҳои саволии чӣ сохт вучуд дорад, ки гумон меравад, он тарҷумаи старо ё чи таро буда бошад. Яъне, вожаҳои сарой, Тро, Троя, старо, строй, рост, читаро ҳамчун вожаҳои Пешзабони мардуми ориёӣ дар нахуст ба як шаклу маъно буда, ба ғӯшаҳои гуногуни дунё паҳн шудаанд. Яъне Троя сарой аст ва Сарой Троя.

Оғозу анҷоми ҷаҳон

*Мо зи оғозу зи анҷоми ҷаҳон беҳабарем,
Аввалу охири ин кӯҳнакитоб афтодааст.*

Вале дар вожаи чаҳон баръакс оғозу анҷом боқӣ монда, миёнаи он афтодааст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ва чанде фарҳангҳои дигар вожаи чаҳонро аз решаи чаҳ ва маънои онро ҷаҳидан, ҷаҳондан гуфтаанд. Аммо дар забони санскрит ин вожа ба шакли *jadhan* - ҷадҳан омадааст, ки он аз ду реша - ҷа, яъне ҷон ва дҳан, яъне -дон таркиб ёфтааст, ки дар маҷмӯъ ҷондон мебошад. Тавре дар дигар бахшҳои рисола гуфта шуд, бисёр вожаҳои қадимии тоҷикӣ дар шакли лигатурӣ ва дифтонгӣ вучуд дошта, баъдан яке аз он ду овоз, дар баъзе маврид овози аввал, дар мавриди дигар овози охир ихтисор шудааст. Вожаи дҳан, ки ҳоло ба шакли дон (масалан, қаламдон, гулдон ва ғ.) истифода мешавад, дар вожаи чаҳон бо ихтисори овози аввал -д ба шакли -ҳон истифодашуда, дар маҷмӯъ ба шакли чаҳон ифода гардидааст. Яъне, маънои аслии чаҳон ҷои ҷонҳо - ҷойгоҳи одамон буда, саросари рӯи заминро дар бар мегирад. Ҳоло низ дар баъзе ғӯишҳои тоҷикӣ ба ҷои нафар (ду нафар, се нафар) ҷон (мас. дар фалон деҳа панҷоҳ ҷон зиндагӣ мекунад) истифода мешавад.

Дарё ҷорист

Дар забони тоҷикӣ рудҳои бузургро дарё меноманд, ки ҷорианд. Аммо баъзан баҳр ва уқёнусро низ дарё мегӯянд. Дар забони ориёӣҳои пешин ҷараёни обро дҳара *dhara* ва обро *dharia* - дҳарйа (аз ин ҷо дарё) мегуфтанд, ки ин вожа тибқи қоидаи баргашти овой ба шаклҳои шара (аз ин ҷо, шаршара ва обшор) яъне шоридан баргашт намудааст. Вожаи дҳара ҳоло дар забони русӣ ба шакли трогать (ҳаракат кардан) вучуд дорад. Аммо боз ҳам тибқи қоидаи баргашти овой ин вожа дар забони арабӣ ба шакли ҷара (ба шакли ҷамъ - ҷараён) баргашт намуда дубора ба забони тоҷикӣ ворид

гардид. Бояд гуфт, ки умуман маънои дҳарйа - дарё, чорй - чараён, шара - шоридан якест.

Асрори ишқу мастӣ

Ишқ ва муҳаббат ҳарду вожаҳои арабианд. Дӯст доштан ва нағз دیدан, ки таркибҳои тоҷикианд ҳеҷ вақт пурра ҷои вожаи ишқ ё муҳаббатро гирифта наметавонанд. Оё ишқу муҳаббати тоҷикӣ вуҷуд надошт? Дошт. Вале он ишқро мо худ аз забон дур кардем. Агар ба асотири ориёиҳои ҳиндӣ ва халқҳои Аврупо таваҷҷӯҳ кунем, номи эзади ишқ Кама ва Маддона ба назар мерасад, ки ин ду эзад номҳои ишқи ориёӣ-тоҷикӣ буданд.

Маддона аз решаи мадҳа таркиб ёфтааст, ки маъноаш ширинӣ, лаззат ва мастӣ мебошад. Худ вожаи ориёӣ madha - мадҳа тибқи қоидаи баргашти овозӣ дар забони тоҷикӣ ба ду шакл - маза ва маст табдил шудааст. Дар забони русӣ бошад, ин вожа ба шакли мёд, ки маънои асалро дорад, баргаштааст. Шояд агар каме бо оҳанги шӯҳӣ гуфта шавад, «медовый месяц» дар забони русӣ на маънои моҳи асал, балки маънои моҳи ишқро дошта бошад? Ҳоло ҳам мо, гоҳе ки мегӯем: ман масти ҷамолӣ ту, шояд аслан маънои ман ошиқӣ ҷамолӣ ту гуфтан бошад? Ҳарчӣ бошад ҳам мо ишқу муҳаббати тоҷикӣ Кама (ком) ва Маддона (маззаву мастӣ) -ро аз ёдҳо бурдем.

Арра, ароба ва... оружие

Арраву ароба ба ҳама маълум аст. Нахустинаш асбоби ҷӯббӯрӣ ва дуввумӣ воситаи нақлиёти пешиниён аст. Аробаро ориётоҷикон гардуна ва ратҳа низ мегуфтанд. Гардуна аз ду ё чор ҷарх иборат буда, воситаи ҷангӣ ба шумор мерафт. Парраҳое, ки ҷархҳои аробаро ташкил медоданд, арра номида мешуданд. Гардуна ба асп баста мешуд ва болои он марди ҷанговар бо камону гурзу найза ё

дигар силоҳи ҷангӣ бо душманон ҷанг мекард. Нафари дигар ё болои асп ё дар пеши гардуна нишаста, аспро дар майдони ҷанг гардиш медод. Аксаран ба ҷархҳои ароба аз ду тараф сикҳои оҳанини тези дандонадор насб мекарданд, ки ҳангоми дави гардуна ба пой душман ё пой аспашон бархӯрда, онҳоро маъюб мекард. Ин сикҳои оҳанин низ арра номида мешуд. Гардунае, ки ба он ҷунин сикҳои оҳанин насб мешуд, ароба ё арода, яъне аррадор номида мешуд. Ҷунин ҳол дар замонҳои воқеъ шуда буд, ки бисёр халқҳои ориёӣ, аз ҷумла, аҷдоди русҳову тоҷикон дар як умумияти қавмиву забонӣ зиндагӣ мекарданд. Аз ҳамин ҷост, ки шакли ифодаи арода дар забони русӣ ба шакли орудия баргашта, ифодаҳои оружия ва ружёро ба вучуд овард. Дар забони тоҷикӣ шакли арода танҳо дар баъзе фарҳангҳои қадим (масалан, «Ғиёс-ул-луғот») зикр шудаасту ҳалос. Панҷара, низ аз панҷ ва ара таркиб ёфтааст, ки аз панҷ сикҳои оҳанин сохта мешудааст. Вожаҳои русии оружия ё орудияро, ки аслан баромади ориётоҷикӣ доранд, ба тоҷикӣ ноилоҷ ба истилоҳи арабии аслиҳа ва туркӣ - яроқ тарҷума мекунем. Имкон дорад вожаи арода ба маънои орудие ё оружие аз нав қобили истифода қарор гирад.

Панди роҳ

Дар забони ориёиҳои қадим пут маънои роҳро дошт. Ҳоло низ дар забони русӣ ва баъзе забонҳои аврупоӣ роҳ ба шакли путъ ифода мешавад. Дар баъзе ғӯишҳои забони тоҷикӣ вожаи патора вучуд дорад, ки маъноаш ҳамроҳ буда, аз пат ё пут таркиб ёфтааст. Масалан, меғӯянд, ки ман дар патораи шумо; яъне ман ҳамроҳи шумо. Бар илова аз ин дар забони тоҷикӣ вожаи панд вучуд дорад, ки он низ аз пут - роҳ баргашт шудааст. Ҷунин баргашт бо ҳашви н, баргашти а ба у ва баргашти д ба т, ки тибқи қоидаи овой билкул имконпазир аст, амалӣ шудааст. Ҳамин тариқ, маънои панд

роҳнишондиҳӣ ё роҳнишондиҳанда мебошад, ки воқеан ҳам чунин аст.

Ота - дӯст, додо...

Як силсила вожаҳои ореӣ дар даврони гуногуни қадим ба забонҳои гуногуни дунё, аз ҷумла арабиву туркӣ, хитоиву муғулӣ ва ғ., забонҳо гузаштаанд. Яке аз он вожаҳо ота ё ата аст, ки ба маънии падар ифода мешавад. Падар дар забони тоҷикӣ ва ғӯишҳои он ба шаклҳои дада, додо, або - аво, во, ата - ота, тат - тата ва ғ., ифода мешавад. Вожаи дада, ё додо ҳамчунин маънои хизматгор ва ғуломро дорад, ки ин маънои аслии ин вожа набуда, маънои баъдӣ ва муродифии он аст. Дар забони шумерӣ (!) низ дада ба маънои падар вучуд дорад. Шояд ота - ата аз шакли дада ихтисор шуда бошад, зеро дар забон чунин ихтисораҳо дар оғози калима зиёд ба назар мерасанд. Ота дар забони санскрит низ вучуд дорад, ки маънояш дӯст мебошад. Бояд гуфт, ки муродифҳои тоҷикии гуногуни падар: або - аво дар забонҳои арабӣ, забони қадими украинӣ, забони русӣ;³⁹⁶ тат (шуғнӣ) дар забонҳои украинӣ, хорватӣ русӣ; ата - дар забонҳои туркӣ, русӣ (шакли отец); падар дар забонҳои аврупоӣ ба шаклҳои падра, питер ва ғайра вучуд доранд.

Сафеди сиёҳ ё хиёнати сиёҳ бар сафед

Дар забони ориёии қадим вожаи сафед ба шакли спета вучуд дошт. Ҳоло вожаи русии светлый ва вожаи тоҷикии сафед шакли андаке тағйирёфтаи спета мебошанд. Вале агар чойгоҳи баромади вожаи сиёхро суроғ намоем, он хеле тираву тор аст. Ҷиҳати пайдо намудани асли вожаи сиёҳ як сайри таърихии забонӣ бояд анҷом дод. Бояд гуфт, ки вожаи сафед (спета) муродифи дигаре низ дошт, ки он ба шакли

³⁹⁶ фаръанги Даль.

сита ифода мешуд. Эҳтимол сита ихтисоршудаи спета бошад. Дар забони ориёӣ як силсила вожаҳое вучуд доранд, ки шакли муқобили онҳо бо пешванди -а, ки маънои не, инкорро дорад, ифода мешаванд. Масалан, сура - асура (баъдан Аҳура), сита - асита, кавӣ (доно) -акавӣ (нодон), дант (дандон) - адант (бедандон), наргҳа (нарх) - анаргҳа (бенарх, бебаҳо) ва ғ. Яъне сита ба маънои сафед ва асита - на сафед ба маънои сиёҳ ифода мешуд. Баъдҳо аз вожаи асита пешванди -а ихтисор шуда, бо вожаи сита - сафед ҳамшакл гардид. Ситаи сиёҳ нахуст коре, ки кард, ситаи сафедро аз байн бардошта, ҷойи ӯро соҳиб шуд. Баъдҳо ситаи сиёҳ низ худ тағйир ёфт. Нахуст, тибқи қоидаи маъмул овози т ба с ва ҳ (сита-сиз-сӣх) баргашта, баъдан бо ҳашви ё шакли сиёхро гирифт. Ҳоло дар забони русӣ (ниг. фарҳанги Даль) вожаи сиз ба маънои сиёҳ вучуд дорад, ки аз номи сита баргашт шудааст. Бале, сиёҳ сафедро аз байн бурда, ҷомаи худро низ дигар кард. Барои ҳамин ин қадар сиёҳ аст ӯ...

Абри обдор

Вожаи абр дар забони ориёӣ як силсила муродиф дорад. Аз он силсилавожаҳо имрӯз дар забони тоҷикӣ асосан абр мавриди истифода қарор гирифтааст. Баъзан меғ ва меҳ низ истифода мешавад. Абр дар забони санскрит ба шакли *abdhaṛa* - абдҳара вучуд дорад, ки аз ду қисмат об ва дар (дҳара-доштан) иборат мебошад. Қисмати авали он аб - об бетағйир монда, вале аз қисмати дувуми он - дҳара танҳо овози р боқӣ мондааст. Ҳамин тариқ, маънои абр обдор буда, абрест, ки аз он борон меборад. Шояд абрҳое, ки аз онҳо борон намеборид, дигар хел ном доштанд ва номашон то имрӯз боқӣ намонд.

Хучаставу...

Олимони рус дар мавриди маънои вожаи счасъе баҳс ораста, аксаран ба ифокае расидаанд, ки тибқи он вожаи мазкур аз қисматҳои с (пешванд - бо) ва частъ (қисм, баҳра) иборат буда, маънои он соҳиби қисм ё ҳақдор ташреҳ шудааст. Яъне касе, ки аз толеъ баҳрае гирифтааст. Аммо вожаи счасъе чанд нозукии маъноии дигар низ дорад, ки он дар муқоиса бо вожаи ориётоҷикии ҳуҷаста ошкор мегардад. Тибқи таҳлилу муқоисаҳо маълум мегардад, ки ин ду вожа дар нахуст (дар даврони умумияти қавмиву забонии тоҷикону русҳо) ба як шакл - сучаста ифода мешудааст. Тавре дар мақолаҳои пешин зикр гардида буд, дар баъзе ҳолатҳо овози с ба х, ҳ, ғ, з, ч, ҷ ва ғайра баргашт намудааст, ки тибқи он қоида сучаста ба ҳуҷаста табдил ёфтааст. Ин қисмат дар шакли аслиаш дар вожаҳои русии сударъ, субор ва ғ., боқӣ мондааст. Вале дар вожаи сучаста су ба шакли с ихтисор гардид қисматҳои частъ (қисм - пора) ва часта низ дар ҳар ду забон андаке маънои ҳудро дигар кардаанд. Частъ як қисм ё пораи чизест, ки аз он чудо шудааст. Частан, ҷаҳидан маънои туфайлии ин вожа аст. Сучаста - ҳуҷаста - счасъе якест.

Палови тоҷикӣ?..

Оши палав машҳуртарин таъоми тоҷикист. Вале маълум нест, ки чаро номи он палав ё палов гузошта шудааст. Агар ба намуди зоҳирии ин вожа назар кунем вай гӯё аз пал (ҷӯй, ҷӯя) ва ов (об) таркиб ёфтааст. Шолӣ дар пали пуроб парвариш меёбад ва зоҳиран оши палов бо он гӯё иртиботе дошта бошад. Вале чунин маънои палов ба мантиқ тоб оварда наметавонад. Ҷиҳати муайян намудани маънои палов агар ба забонҳои ҳеши забони тоҷикӣ муроҷиат кунем, дар забони русӣ вожаи полова (ё пелева, ниг. фарҳанги Даль) вучуд дорад, ки маънои он чудо кардани донаи ғалла ё шолӣ аз коҳ, аз ҷумла, чудо кардани биринҷ аз шолест. Яъне ғалла

ва биринчи тозашударо полова меномиданд. Гумон меравад
вожаи поло - полудан дар забони тоҷикӣ, яъне тоза кардани
шир (ширполо, маҷозан нурполо), об ва ғ., бо полова
ҳамрешаанд. Яъне ҳӯроки аз биринчи полудашуда таҳия
гардида палов (полудашуда - тозакардашуда) ном гирифт.

Гул ва...

Ҳеч забоне нест, ки ягон вожааш бемаъно бошад. Ин
кадар ҳаст, ки маънои аксари вожаҳо аз ёдҳо рафтааст. Аз
ҷумла, дар забони тоҷикӣ низ. Масалан, вожаи гул чи маъно
дорад? Гарчи тақрибан рӯзе нест, ки мо бо гул ва ё номи ӯ
сару кор надошта бошем, вале оё боре дар бораи маънои он
фикр кардаем? Маънои вожаҳо ҳамеша дар омӯзиши
шаклҳои аввалияи онҳо ва бо муқоиса бо ҳамгунаҳояшон дар
забонҳои ҳамгурӯҳ, инчунин бо назардошти овогардиҳо
метавонанд ошкор гарданд. Гул мешукуфад, вақте ки ҳоло
нашукуфта, ғунча, яъне ҷамъу пӯшида аст, на гул. Ҳамин ки
шукуфт, гул мешавад. Дар ғӯишҳо кӯдак ё тифлро гулак
меғӯянд, ки решаи он низ гул –урён - луччак аст. Кал - саре,
ки мӯяш рехтааст, метавонад бо гул иртибот дошта бошад.
Дар забони русӣ решаи вожаи голый - гол, ки маънояш луч,
урён аст, метавонад бо гул ҳамреша бошад. Бале, агар ба
назар бигирем, ки гул вақте мешукуфад, гӯё урён, луч
мешавад, бешак яке будани маънои гул бо голый дар забони
русӣ зоҳир мегардад. Тифл низ вақте аз модар зода мешавад,
луч аст, аз ин ҷост, ки ўро гулак меғӯянд. Мӯи сар низ вақте
мерезад, сар урён мешавад, кал мешавад. Зоҳиран, ифодаи
гул шукуфт бояд ғалат бошад, дурусташ бояд гуфта мешуд,
ки ғунча шукуфт, ё ғунча гул шуд - ғунча урён шуд. Аммо
таркиби гул шукуфт дар забон мақоми худро хеле устувор
кардааст...

...Булбул

Дар ҳеч забон, ба ҷуз забони тоҷикӣ гулу булбул ҳамқофияву ҳамоҳанг нестанд. Ва дар ҳеч адабиёти дигар гулу булбул ин қадар тавсиф нашудаанд, ки дар адабиёти тоҷику форс. Вакте гул мешукуфад, булбул ба ҷаҳ-ҷаҳ медарояд, ки ин ҷаҳ-ҷаҳро сурудхонӣ гуфтаанд. Хеле аҷиб: бул-бул ва ҷаҳ-ҷаҳ. Ана дар хамин ҷаҳ-ҷаҳ ҷустан лозим маъноӣ булбулро. Дар забонҳои санскрит ва ҳиндӣ имрӯз сароиданро бхул мегӯянд. Дар забони русӣ овози ҷакидани ҳар ҷизи моеъ, масалан, ҷакидани қатраҳои обро буль, ё такроран буль-буль мегӯянд. Шояд ҷаҳ-ҷаҳ, ки маъноӣ он низ сароидан аст, муродифи булбул бошад? Ҳоло тахмин мекунем, ки дар нахуст мегуфтанд, ки парандае, ки бул-бул мекунад, яъне месарояд. Баъдҳо ин паранда булбул ном гирифт. Ба тахмин, вожаи болидан, ба маъноӣ шодӣ қардан, сароидан шакли андаке тағйирёфтаи бул бошад, яъне болидан.

Ёру ҷӯра

Дар маҳфилҳои дӯстон ифодаи ёру ҷӯра зиёда истифода мешавад. Асосан кӯдаконро ки ба ҳам наздик бошанд, ҷӯра мегӯянд. Ёр ва ёрӣ низ дар шакли васеъ муносибати байни ҳама гуна одамон аст ва ба маъноӣ маҳдуд муносибати байни ду дилдода. Маъноӣ ёр бо азму ҷазм ба касе наздик шудан аст. Ин вожа дар забони русӣ ҳоло ба шаклҳои яростный ва ярый вучуд дорад.

Агар онро ба назар бигирем, ки дар як силсила вожаҳо овозҳои ӣ ва ҷ якдигарро иваз мекунад, ҷӯра имкон дорад, ки аз йор ба шакли йор-ҷор-ҷӯр-ҷӯра баргашт шуда бошад. Ҳамнаво шудани ду тори мусикиро ҷӯр шудан мегӯянд. Мавлавӣ «ақли худ ба ақли ёре ёр кун» гуфтааст, ки маънояш ҷӯр қардан буда, далели ин гуфта аст. Маъноӣ ёр шудан, ё ҷӯр шудан дар танҳои ғалат аст, ҳатман бояд бо касе буд. Беҳтараш бо ёру ҷӯра.

Гандум

Гандум нахустин растаниест, ки одам бо он бархӯрд намуда, бо сабаби хӯрдани он аз бихишт ронда шуд. Аҷиб, боз гандумро муқаддас медонад ӯ. Академик Вавилов гуфтааст, ки ватани гандум Помир ва ноҳияҳои атрофи он будаанд. Тибқи таҳқиқоти мо ҷойгоҳи нузули Ҳазрати Одам низ ҳамин минтақа ҳаст. Оё Одам гандумро аз бихишт бо худ оварда буд? Гумон меравад, Одам дар замин гандумро пас аз он ки ҳайвоноти хонагӣ, аз ҷумла говро ром намуд, парвариш кард. Далел он аст, ки маънои гандум - думи гов мебошад. Шояд он ба ҷиҳати шабеҳиаш ба думи гов чунин номида шуд. Гиёҳи ваҳшии дигари ба гандум монанд дар баъзе маҳалҳо хардумқаҳ номида мешавад, ки ба думи хар ташбеҳ карда шудааст.

Гандум дар санскрит ба шакли *godhuma* - годхума омадааст, ки аз қисматҳои го - гов ва дхума - дум шакл гирифтааст. Баъдан овози н ҳашв ва овози х таҳфиф шуда, ба шакли гондум - гандум табдил ёфт. Тибқи навиштаи сайёҳ ва муаррихи асри 19 рус Г.А. Арандаренко дар собиқ амлокдории Оби гарм деҳае бо номи Годумак вучуд доштааст, ки маънои он Гандумак буда, бо чунин шакли қадимии номаш тахмин кардан мумкин аст, ки дар замони ҳазрати Одам номгузорӣ гардида будааст.³⁹⁷

Ҳамён

Агар мо қоидаи баргаштҳои овозиро ба эътибор нагирем, шакли нахустин ва маънои бисёр вожаҳоро дарк нахоҳем кард. Масалан, ҳамён чи маъно дошта метавонад? Ҳарчанд онро ба қисматҳо - ба решаву (ҳам) пасванд (-ён) чудо кунем,

³⁹⁷ Ёло он дења Бодомак номида мешавад. *Муаллиф*.

муддао ҳосил намешавад. Нахуст ба вазифаи ҳамён таваҷҷӯҳ мекунем - яъне халтачаест, ки пулро ё сӯмро мегузоранд. Пул дар гузашта маънои пули майдари дошт. Сӯм пули калон буд. Тибқи қоидаи баргашти с ба ҳ ва у ба а сӯм ба ҳам баргаштааст. Яъне сумён ё сумон ба ҳамён бармегардад. Дар даврони ҳамзистии қавмиву забонии русҳо ва тоҷикон русҳо низ сумро сум мегуфтанд. Аз ин ҷост, ки сумма (всёкое количество денег. Даль) ва сумка дар забони русӣ дар иртибот бо сӯм вучуд пайдо шуданд. Сумка бо ҳамён дар нахуст ҳамшаклу ва ҳамвазифа будаанд.

Тору сетору тарона

Тарона ҳоло дар забони тоҷикӣ аксаран ба маънои якҷоя бо мусиқӣ суруд хондан аст. Вале, гумон меравад, дар нахуст танҳо маънои навохтани асбоби мусиқӣ дар назар буд. Барои далел ин мисраи Мавлавӣ: «Бардошта рубобе, мезад яке тарона» кифоя аст. Яъне, бо рубоб тарона менавохт. Тавре маълум аст, аксаран асбобҳои мусиқӣ тори симӣ ё зехӣ доранд. Ва ҳуди вожаи таронаро агар ба қисматҳо чудо кунем, аз тор (тар) ва -она иборат аст. Тарона, яъне оҳанге, ки бо тор навохта мешавад. Ин вожа дар забони русӣ ба шакли струна вучуд дорад, ки бешак, дар асл бо таронаи тоҷикӣ айни ҳам будаанд. Баъдан маънои ҳар яке аз онҳо андаке дигар шуд. Аз вожаи струна овози с тахфиф шуда, решаи тр ба тор ва пасванди -уна ба -она табдил ёфтааст. Масалан, старина тибқи ҳамин қоида ба дерина табдил ёфтааст. Номҳои асбоби дигари мусиқӣ сетор ё ситор аст, ки он ҳеч гоҳе аз се ё си тор иборат нест. Мантиқ тақозо мекунад ҳулоса карда шавад, ки ситор қисмати стр аз струна буда, пасванди -уна (-она) аз он афтодааст. Яъне си ё се ҳеч вақт шумораи торҳо набуда, овози с бо тақозои талаботи забони тоҷикӣ дар паҳлуяш садонок қабул кардааст.

Таблу танбуру... табак

Як силсила вожаҳое вучуд доранд, ки бо таркиби таб оғоз мешаванд. Вижагии онҳо аз чӯб ва ба шакли дарунҳоли сохта шудани онҳост. Масалан: табл, табак, тумба, тамба, тамбур, (шояд дар асл табур) таблак, шояд даф (тоб) дар забони русӣ танбур (барабан) тамбурын (мисли даф) табуретка (нахуст мисли кундаи дарунҳоли буд, ки дар дохилаш анҷом ниҳода, рӯяш менишастанд, дар забони фаронсаӣ тамбур (ковои байни ду дар ҷиҳати нигоҳ доштани гармӣ ва ғайра) дар ҳамин шуморанд, ки решаи ҳамаи ин вожаҳо таб аст. Маънои ин вожаҳо дар шакли мазкур чандон равшан нест, вале агар ба назар гирифта шавад, ки вожаҳое ҳастанд, ки дар нахуст бо овози т ва д ифода шуда баъдан бо овози ч баргаштаанд ва ё баракс, ҳадаф равшан хоҳад шуд. Масалан, дерма - чарм, Точканд - Чочканд, (на Тошканд - М.Ҳ.) ва ғайра. Гумон меравад чӯб, дар нахуст ба шакли таб ифода мешуд. Вожаи чубук - асбоби тамокукашӣ шояд замоне пайдо шуд, ки табро акнун чӯб мегуфтанд.

Дар фарҳангҳои забон чандин вожаҳои дигарро ба монанди табла (арабӣ) - сандукча, қуттӣ, табтоб - чӯби кафчадори чавгонбозӣ, табурак - табли майда, табкари - табақи хурд, тобут - сандуки чӯбин, ки майитро ба дарунаш мегузоранд, ва ғайра вохӯрдан мумкин аст, ки ҳамаашон чӯбин буда, дар таркиб қисмати таб доранд. Бешак, чӯб дар забони аҷдоди дурамон ба шакли таб истифода мешудааст.

Беҳудаву баҳуда

Ин ду вожа фақат бо пешвандҳои бе ва ба истифода мешаванд. Шакли алоҳида ё решагашон - ҳуда дида намешавад. Вале аз рӯи вазифаи истифодабаргашон маълум мешавад, ки маъногашон бефоида ва бафоида аст. Агар ба муроди ғайри маъно дар забони тоҷикӣ муроҷиат кунем вай суд

аст. Бо назардошти он ки овози с имкони баргашт овози х дорад, маълум мегардад, ки ҳуда шакли баргашти суд будааст. Беҳуда - бесуд, бефоида ва баҳуда - босуд, бофоида. Дар забони русӣ вожаи сӯъ ба маънои моҳият, маъно вучуд дорад, ки эҳтимол шакли дигари вожаи суд бошад. Аммо вожаи русии суд (хукм маҳкама) бо суди тоҷикӣ иртибот дорад ё не, таҳқиқ меҷӯҳад.

Хазон, хизон ва хис

Одатан фасли тирамохро фасли хазон мегӯянд. Баргҳои зарди дарахтон низ хазон ё хазонрез ном доранд. Ба охир расидани умрро низ рамазан ҳамчун хазони умр қаламдод мекунад. Ба назар мерасад, ки хазон аз ду қисмат хаз (реша) ва -он (пасоянд) иборат мебошад. Вале хаз ба маънои хазидан наметавонад маънои ин вожа ро ташкил диҳад. Ин мушкилии моро фарҳанги Даль ҳал мекунад. Дар фарҳанги мазкур меҳонем: «Хита, хиз, хизкий - хилая погода, мокрая: осенняя слякоть, дрябня, дождь и снег... туманный дожд; хизнуть, болеть, дряхлеть, чахнут, сохнут, хуеет».³⁹⁸ Дар фарҳанги мазкур дар иртибот ба се маънии вожаи хазон шарҳ дода шудааст, ки ҳар се низ дар забони тоҷикӣ алоҳида мавриди истифода қарор доранд: 1. «Хита, хиз, хизкий - хилая погода, мокрая»: хазон - ҳавои намноку боронӣ, барфу борон, яъне тирамоҳ. 2. Хиз - тар шудан, нам кашидан - хис шудан. 3. Хизнуть - болеть, дряхлеть, чахнут, сохнут, хуеет»: хазон шудан - бемор, пажмурда шудан. Яъне агар таваҷҷӯҳ кунем, шакли дурусти вожа хиз буда, қисмати -он ҳамчун пасванд дар забони тоҷикӣ ифода шудааст. Кам бовар меояд, ки шарҳи вожаҳои тоҷикӣ дар фарҳангҳои қадимии русӣ пайдо шаванд...

³⁹⁸ Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка». IV, с. 352

Оташ ва хокистар

Дар пешзабони тоҷикӣ оташ ба шакли отар ё одар (одир низ) итифода мешуд. Баъдҳо тибқи қоидаи баргашт овозҳои т ва д ба овози з баргаштанд ва аз ин ҷо отар шуд озар. Озарбойҷон, номи аввалааш Отарбодгон аст, ки мавқеияти нахустинаш дар атрофи Қаракӯл буд ва ҷойгоҳи оташкадаи муқаддаси зардуштиён ба шумор мерафт. Аммо шояд дар муҳитҳои дигари забонӣ боз ҳам тибқи гардиши овозӣ р ба ш (чунин қоида дар чор ё панҷ вожаи дигари тоҷикӣ муассир аст - М.Ҳ.) вожаи отар ба оташ баргашт, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор дорад. Аммо ба отар боз як қоидаи дигари овогардӣ таъсир кард: як силсила вожаҳое вучуд доранд, ки дар онҳо овози т ба ст табдил меёбад. Тибқи ҳамин қоида отар ба остар табдил ёфта масалан, дар таркиби хоки остар истифода шуд. Баъдҳо аз остар овози «о» ихтисор шуда, ин тартиб ба шакли хокистар мураввач гардид.

Ҳунар

Дар ғуишҳои забони тоҷикӣ ҳиссаҳои тасдиқии оре, бале, ба шаклҳои ҳа, ҳу, ҳов, ҳова талаффуз мегардад, ки ин вожа дар Ведоҳо ба шакли су ва сва, дар «Авесто» ба шакли «ҳу» омадааст. Масалан, қуллайи баланди кӯҳи Баразайт дар «Авесто» «Ҳукар» ном дорад, ки аз ду вожа «ҳу» ва «кар» (кор) таркиб ёфта, маънои «қори хуб» дорад. Ба назари ин муаллиф низ вожаи «ҳунар» аз ҳу ва нар – яъне марди (нари) хуб таркиб ёфтааст. Дар аҳди бостон дар нахуст мардро нар меномиданд. Ва ҳар марди болаёқат ва соҳибистеъдод ҳунар, яъне некмард номида мешуд. Худ вожаи ҳунар сифати некмардон ба шумор мерафт. Баъдҳо вожаҳои беҳунар, пурҳунар, ҳунарманд ва ҳунарпеша дар атрофии ин вожа пайдо гардиданд.

Гуманизм ва Ҳисори Шодмон

Вожаи башардӯстона ба ҳама маълум аст, ки шакли аврупоӣ ва русии он «гуманизм» аст. Аслан ин вожа ба шакли human ҳумон вучуд дорад. Дар «Шоҳнома» бародари Пирон - сарлашқари тӯронӣён Ҳумон ном дорад, ки маънояш бо гуманизм (ҳумонизм) як аст. Ин вожа аз ду қисмат - ҳу ва -мон (ман) тартиб ёфтааст. Қисмати ҳу ба маънои хуб, нек ва қисмати -мон ба маънои маниш (андеша, ният, сиришт, пиндор) ҳоло низ дар забони тоҷикӣ вучуд дорад. Пештар аз даврони рӯйдодҳои «Шоҳнома» ин вожа ба шакли сумана вучуд дошт, ки ба маънои ҳумон наздик буд. Номи пешини Ҳисорро Шумон гуфтанд, ки он дар асл Сумана ё Сумон буд. Суман ба шакли Su manā – сумана - зебо, нозанин, дилрабо, номи ҷонвари афсонавӣ, номи якчанд гул - садбарг, суман-ёсуман, гули доводӣ (хризантема); Su manas – суманас - хайрхоҳ, озода, гуворо, хуш, доно; Su manasya – суманасйа - неку, шодмон; Su manāya - суманайа – хушбахт; Su manī – суманӣ - некиву хайрхоҳӣ қардан омадааст. Аллома Берунӣ аз асарҳои Ҳиндӣ иқтибос қарда гуфтааст, ки Сумана он қадар ҷойгоҳи нек аст, ки ҳатто аҳли бихишт ҳар замон барои тафреҳ ба ин ҷо меоянд.

Дабдабаи тоҷикӣ

Аксаран худнамоӣ ва ифротро дабдаба меғӯем. Шакли дурусти вожа доб буда, бо такрор ба шакли дабдаба баргаштааст. Дар фарҳанги «Бурҳони қотеъ» маънои доб - қаруфар, шаъну шавкат, худнамоӣ ва ғайра гуфта шудааст. Ба назар чунин мерасад, ки вожаи тоб, яъне тобовар ва тав - яъне тавон баргаште аз вожаи доб мебошанд. Ба эҳтимоли қомил вожаи доблестъ дар забони русӣ аз доби тоҷикӣ

хамрешаанд. Аз вожаи доб ҳам доблестъ сохта шудаасту ҳам дабдаба.

Оча - иштиҳо

Дар фархангҳо иштиҳоро арабӣ маънидод кардаанд. Вале ин вожа аслан ориёӣ-тоҷикӣ. Иштиҳо ҳоло дар таркиби ноништои тоҷикӣ боқист, ки маънояш нонхӯрист. Дар пешзабон ин вожа ба шаклҳои ичҳа, ачҳа ва ғайра вучуд дорад, ки маънояш хӯрдан аст. Маънои равшантари ин вожа дар гунаҳои русии еда, есть (хӯрдан) зоҳир мегардад. Ҳоло иштиҳо маънои худро андаке дигар карда, ҳамчун хоҳиш ва майлу ҳаваси хӯрдан ифода мешавад. Дар ғӯишҳои тоҷикӣ модар ба шаклҳои оча ва ача ифода мешавад, ки бо иштиҳо ҳаммаъноянд. Яъне ҳар вақт кӯдак хӯрок хурдан меҳост, оча (ачҳа, ичҳа) мегуфт. Ва кӣ ба ӯ хӯрок меод? - модар - оча. Зимнан бояд зикр кард, ки дар ғӯишҳо хӯроки кӯдакониро мама мегӯянд, ки дар забони русӣ мама ба маънои модар истифода мешавад.

Куртаи кист?

Ҳеҷ як тоҷик гумон намекунад, ки вожаи курта вожаи забони бегонаест. Бояд ҳамин тавр ҳам бошад. Вале фархангҳо куртаро дар шакли курта вожаи забони арабӣ донистаанд. Ва дар фарҳанги Даль бошад, омадааст: «Курта - кароткая мужская одежда (ниг. фарҳанги Даль). Воқеан курта моли кадом забон аст? Тоҷикӣ, арабӣ ё русӣ? Агар ба сохтмони курта таваҷҷӯҳ кунем, вай перохани пешаш кушода ва тугмадорест, ки дарозиаш аз миён поёнтар, яъне кӯтоҳ аст. Дар ғӯишҳои тоҷикӣ ҳар чизи кӯтоҳро калта мегӯянд, ки дар ин ҷо бешак баргашти овози р ба л мушоҳида мешавад. Чунин баргаштҳо ва баръакс дар забон зиёд воমেҳӯрад. Яъне мумкин аст калта аз курта баргашт

шуда бошад. Дар забони русӣ вожаи короткий низ ҳамрешаи калта мебошад. Дар фарҳанги Даль вожаи куртак ба маънои гиребон истифода шудааст, ки он ҳамрешаи вожаи курта мебошад. Вожай тоҷикии куртак ба маънои гулӯ шояд ҳаммаъноии куртаки русӣ бошад.

Качаке...

Вожай качро дар забонҳои қадими орей пайдо кардан душвор аст. На ба хотири он ки мардум он замон качиро камтар медонистанд, балки ба он хотир буд, ки дар он даврон ин вожа шакли дигар дошт. Чӣ хати пайдо намудани асли ин вожа боз ҳам қоидаҳои оворагардиро ба он татбиқ кардан лозим. Агар ба забонҳои ҳамгурӯҳ, аз ҷумла, забони русӣ мурочиат карда шавад, вожаи кач ба шакли косой ифода мешавад. Бо татбиқи баргашти овозии с-г-ч равшан мешавад, ки вожаи кач дар нахуст ба шакли кос ифода мешудааст. Вале дар ҷанд мавриди дигар дар забони тоҷикӣ вожаи коса ба шаклҳои нахуст ё ба шаклҳои дигар низ боқӣ мондааст. 1. Баргашти с-ч: косой, кач, кося - качак, косуля - оху (ниг. боби «Айби оху») косяк - качак (зулф). 2. Ба шакли асл боқӣ ва бетағйир мондани овози с: коса - гесу, коса - кос - шифти хона ва коси даҳон. 2. Шаклҳои дигари баргашти кос: коса - кеш (мӯй), коса, косить - коҳ (маълум мешавад, коҳ алафест, ки бо дос даравида шудааст ва алафи нодаравидаро коҳ гуфтан ғалат будааст) косой (прядка волос на висках. Даль) - качак. Ин ҷо бояд гуфт, ки вожаи қош, ки аксаран туркиаш мешуморанд, ба ҳар ҳол эҳтимол аз вожаи кос - кач баргашт шудааст, зеро шакли абру ба ин ҳол тақозо менамояд. Вожай қошуқ низ имкон дорад аз қош, ба хотири шабеҳияти ҷумҷаи урфӣ шакл гирифта бошад. Эҳтимоли дигар маъноии қошуқ - кашак (хӯроккашак) низ буда метавонад.

Баходур

Мо маъноӣ баҳодурро танҳо ҳамчун диловар, часур, далер ва қаҳрамони майдони ҷанг медонем. Ин вожа дар забони русӣ ба шакли богатыр ва дар забонҳои муғуӣ ва туркӣ ба шакли батыр ё батур вучуд дорад. Аммо баҳодур вожаи соф ориётоҷикӣ, ки зиёда аз 5-7 ҳазор сол ба шакли бҳагатура вучуд дошт. Ин вожа аз ду қисмат иборат буда, қисми аввали он бҳага ба маъноӣ Худо ва қисмати дуюми он тура ба маъноӣ гов ифода шудааст. Дар маҷмӯъ маъноӣ баҳодур тури Худо - гови Худо будааст. Он замон ҷанговари далерро гови Худо меномиданд, тавре, ки ҳоло қасони диловарро шеро Худо мегӯянд. Чунин номниҳӣ ба он хотир буд, ки дар он даврон нахуст гов ҳамчун ҷонвари муқаддасе доништа мешуд, ки гӯё замин аз тухми ӯ офарида шудааст. Дуввум, гови нар, яъне бӯққа рамзи нерӯи бузурги ҷисмонӣ ба шумор мерафт. Дар «Маҳабҳарата» ба шоҳон ё паҳлавонон бо ифодаи «эй гов!» муроҷиат мекарданд. Дар «Шоҳнома» низ муроҷиат ба шоҳону паҳлавонон дар бисёр маврид «гаво, паҳлавоно» ифода шудааст. Ба назар мерасад, ки дар он даврон шер номидани паҳлавонон на ҷандон шоиста набуд.

Бедорӣ

Хоб ва бедорӣ барои ҳар яки мо маълум аст. Бедорӣ дар нахуст маъноӣ бештар дошт, ки баъдан он маъноҳо аз ёдҳо рафтаанд. Аслан бедорӣ дар пешзабон ба шакли бҳудҳа ба маъноҳои хушёр, зирак, оғаҳ, донишманд ифода мешуданд. Пешвои буддӣён Буддо Шақямунӣ ба ҳамин хотир чунин номида шудааст. Тавре маълум аст, ки буддоӣён ўро ҳаким, донишманд, омӯзгор меномиданд, ки ҳама инҳо бо вожаи буддо ифода гариданд. Ин вожа дар забони русӣ ба шаклҳои

бдительный (ҳушёр) ва бодрый (рӯҳбаланд, озода) вучуд дорад. Бояд гуфт, ки бедор аз қисмати бед (аслан бҳуд) ва пасванди -ор (мисли вожаи гуфтор, кирдор ва ғ.) сохта шудааст.

Кӣ қатӣ?

Вожаи қатӣ дар забони тоҷикӣ серистеъмол аст. Баъзе онро шевагӣ мешуморанду ба чихати овози қ доштаниш ҷамъе туркӣ. Аммо қатӣ вожаи соф ориётоҷикист. Ин вожа дар пешзабон ба шакли гати ба маънои роҳ ё ҷода вучуд дошт. Дар вожаи қатӣ маънои нахустини он қисман маҳфуз мондааст. Масалан, шакли дигари ҷумлаи «шумо ман қатӣ равед» шумо ҳамоҳи ман равед, мебошад, ки қатӣ маънои роҳ ва ҳамоҳиро дорад. Дар забони русӣ вожаи гатить (заваливать воду, или болото хворостом, соломой, землей. - Даль) ба маънои ҳамоҳ кардан меояд. Ба тахмини ин муаллиф вожаи гашт ва гард шакли ҳашви овозҳои ш ва р гирифтаи гат мебошанд.

Ҳамчунин, ба тахмини мо, дар забони русӣ низ вожаи ход ё ходить аз вожаи гать шакл гирифтааст. Зимнан бояд гуфт, ки қатик (чакка ё дӯғ), ки ба баъзе таом ҳамоҳ мекунад, на туркӣ, тавре ки баъзе олимон, аз ҷумла Даль (катък-татарск.-Даль) чунин мешуморанд, балки бояд соф тоҷикӣ бошад. Чи бадӣ дорад, агар шоире бигӯяд: Бар тамошо меравам ёрам қатӣ...

Ғоҳ-ғоҳ

Агар се бародареро, ки шаклан мушобеҳ бошанд, ба се иқлими гуногун – мӯътадил, гарм ва сард бифиришем, баъди ҷандин соли иқомат дар ранги мӯю рӯи онҳо ва шояд дар ҷисми онҳо низ тағйироти ҷиддие ба амал ояд. Ҳамин тариқ, вожаҳои якхела низ ба забонҳои дигар ворид шуда, ба

табдилу баргаштҳои гуногун мувоҷеҳ мешаванд. Яке аз чунин вожаҳо вожаи авестоии гот (гоҳон, госа) мебошад. Готҳо сурудҳое мебошанд, ки қисматҳои «Авесто»-ро ташкил додаанд ва ин вожа ба шаклҳои гуногун ифода шуда ба маънои дам гирифта, нафас баровардан ифода шудааст. Масалан, дар ғушҳои тоҷикӣ дам ҳот кардан, ба маънои дам гирифта, дам баровардан аз ҳамин вожа аст. Ин вожа ба шакли гота - госа - гоҳ баргашта, ба маънои вақт ё лаҳза истифода мешавад. Дар баъзе ғушҳои тоҷикӣ ин вожа ба шакли гот низ истифода мешавад. Аз пешзабон ин вожа ба забони русӣ низ ворид гардида, ба шакли год роиҷ гардидааст. Масалан, вожаи сегоднә - имрӯз аслан ба маънои ҳамин лаҳза, ҳамин гоҳ ифода мешавад. Год - сол низ ба маънои вақт бо гоҳ иртибот дорад. Гумон меравад, погода низ (ҳаво, обу ҳо) кадом чиҳате бо гоҳ бояд иртибот дошта бошад.

Азизи гумшуда

Азиз вожаи арабист, ки дар нисбати ҳар шахс ва чизи гаронмоя ва пурарзиш истифода мешавад. Муродифҳои тоҷикии он меҳрубон, гиromӣ, арҷманд ва ғайра бошанд ҳам, ин вожаҳо на ҳамеша маънои аслии азиз дода метавонанд. Муродифи азиз дар забони русӣ вожаҳои дорогой ва дородный мебошанд. Гумон меравад, тибқи овоғардӣ, ки ба ҳеҷ забоне беасар нест, дород ба шакли дорог(-ой) баргаштааст. Дар фарҳанги «Бурҳони қотеъ» вожае ба шакли дорот вучуд дорад, ки маънояш шаъну шавкат, қару фарғуфта шудааст, ки ин сифатҳо ҳама азизи арҷмандро гирифта метавонанд. Яъне тахмин меравад, вожаи дорот дар пешзабони забонҳои тоҷикиву русӣ яксон мавриди истифода буд. Аммо баъдан дар забони тоҷикӣ аз доираи истеъмол берун шуда, танҳо дар фарҳангҳо боқӣ монд. Оре, азизони гумкарда бисёр дорем мо.

Хирмане дорему...

Хирман чоест, ки коҳи ғалладона аз донаш чудо карда мешавад. Аслан ҳамин ғалладона хирман ном дорад. Ибораҳои хирмани пахта, хирмани коҳ мантиқан нодуруст бошанд ҳам, маҷозан дурустанд ва ба забон кайҳо ворид шуданд. Хирман дар пешзабон ба шакли хирана вучуд дошта, маънояш дони ғалла мебошад. Хиран ё хиран баъдан бо тақозои забон ҳашви овози м намуда шакли хирманро гирифт. Тавре дар бобҳои пешин гуфта шуд, қисмати -ман дар охири вожаҳо, аксаран мард ё қавм, баъзан маънои манишро ифода мекунад. Вале азбаски овози м дар вожаи хирана ҳашв шудааст, дар ин ҷо на қисмати -ман балки -ан вучуд дорад. Аммо гумон меравад овози х дар вожаҳои хирана ва хирман дар марҳилаи пешини забон ба шакли з вучуд дошт, зеро ин вожа дар забони русӣ ба шакли зерно (ғалла) вучуд дорад. Яъне хирман аз чунин марҳила: зирана – хирана – хирман шакл гирифтааст.

Калибри тоҷикӣ

Бисёр воқеъ шудааст, ки хангоми тарҷума аз русӣ истилоҳи низомии калибр ба шакли андоза, қолаб ва ё дигар вожа истифода мешавад. Вале вожаи калибр дар тоҷикӣ замоне вучуд дошта, баъдҳо шаклашро дигар кардааст. Ҳоло вожаи қолиб ё қолаб ҳамон бозгаштаи вожаи калибр аст. Вале дар фарҳанги Ҳофизӣ Ёбаҳӣ «Тӯҳфат-ул-аҳбоб» вожаи калиб дида мешавад, ки маънояш гирдогирди даҳон мебошад. Калибр низ маънои гирдогирди мили камон ё пистони тирро дар назар дорад. Ба тақвияи ин гуфта бояд

гуфт, ки вожаи калибр дар забони русӣ бо гунаҳои калып, калыб, колыб (форма для нуля и теребейков; калыпные пули литьё; для отличие рубленных и жеванных. Даль) низ дида мешавад. Истилоҳи тири калибраш фалон ё фалон бояд бидуни тарҷума истифода бурда шавад.

Кӯрпаву карбос

Хонаи тоҷикро бидуни кӯрпа ва кӯрпача тасаввур карда намешавад. Ва аммо дар забони аҷдоди мо корпа маънои пахтаро дошт, ки кӯрпа ҷиҳати бо пахта дӯхта шуданаш ҷунин ном гирифтааст. Дар китобҳои қадим кишваре бо номи Корпия вучуд доштааст, ки маъноаш Пахтакор будааст. Шояд деҳаи Кӯрпай дар водии Ҳисор ва Кӯрпайён дар ноҳияи Балҷувон аз номи ҳамин кишвар тасмий шуда бошанд? Курпа - Доғистон, Курп - Кабардину Балқар, Курпа - Бухоро, Љиззах, Карпат - Эрон (Масолик-ал-мамолик) ва дигар номҳо бо ҳамин ном иртиботдоранд. Ҳоло ном ва ҷойгоҳи он кишвар фаромӯш шудааст. Карбос низ матоест, ки аз пахта таҳия мешавад ва номаш ба ҳамин вачҳ аст. Дар забони русӣ низ аз ин ном чанд нишон боқӣ мондааст. Масалан, дар фарҳанги Даль омадааст, ки: «Корпия: 1. растереблянная ветошь, ветошные нитки или нарочно выделенная пушистая ткань для перевязки ран и язв. 2. нашиванные из тряпок нитки, употреблявшиеся прежде в месте ваты». Ба назар мерасад, ки кӯҳҳои Карпат, ки муҳаққиқони рус маънои онро ҳар гуна маънидод кардаанд, шояд бо хоҳири барфи мисли пахта сап-сафедашон Карпат номида шудаанд. Акнун номи корпа ё кӯрпа ҳамчун пахта аз ёдҳо рафтааст. Пахта низ лафзи ориёӣ буда, аз решаи пах, ки дар вожаҳои тоҷикии паҳол ва русии пух истифода мешавад, сохта шуда, баъдҳо ҷойи кӯрпаро гирифтааст.

Ганда

Ҳарчӣ вайрон шавад мегӯянд: ганда шуд ё гандид. Одами бадро одами ганда низ мегӯянд. Агар ба китобҳои бостонии аҳди бобой тавачҷӯх кунем, мебинем, ки вожаи ганда ба маънои хушбӯй, муаттар истифода мешуд. Дар «Маҳабҳарата» як гурӯҳ мусиқачиён гандҳарҳо ном доранд, ки маънои ин вожа низ хушбӯй мебошад. Қандаҳор номи андаке тағйирёфтаи онҳост. Тибқи таҳқиқоти ин муаллиф ҷангали Сугандика, ки дар «Маҳабҳарата» зикр шудааст, дар водии Фарғона воқеъ буда, маънои он низ хеле (су) хушбӯй (гандика) будааст. Ба таҳмини мо номи Хучанд баргашти номи Суганд буда, маънояшон он аст, ки гуфта шуд. Шояд поганний дар забони русӣ ва ганда дар забони тоҷикӣ як реша дошта будаанд?

Ҳарчанд вожаи ганда ба маънои манфӣ мансуб гардид, дар шакли қанд ҳоло хеле муравваҷ буда, ба бисёр забонҳо ворид гардидааст.

Кишту кор

Ибораи кишту кор асосан нарм кардани замин, пошидани дона ё шинонидани палак (биёра) тақрибан то марҳалаи хишоваро дар бар мегирад. Ифодаи кишту кор анҷом ёфтан, то ҳамин марҳаларо дар назар дорад. Аммо то ғундоштани ҳосил қитъаҳои кошташуда киштзор номида мешавад. Кишту кор, ки ҳоло аз ду вожа иборат аст, аслан аз вожаи *kristi* - кришти ташкил ёфтааст. Яъне, дар мавриди аввал аз кришти овози *р* таҳфиф шуда, ба шакли кишт зоҳир гардид. Амали кишт қардан бо таркибҳои қоридан, қоштан, қиштан ифода мешавад, ки ба эҳтимол қиштан ва қишт қардан аз кришти бо таҳфифи *р* омада, қоридан аз қисмати *кр* (ишт) *кр* - қор баргашти *р* ба *ш* ифода шудааст. Ба назар мерасад, ки решаи қор аз вожаи қоридан бо қор - ба маънои заҳмат аз лиҳози маъно мутафовит буда, аз лиҳози маъно ҷойи ҳамро гирифтаи наметавонанд. Зимнан, бояд гуфт, ки вожаи русии

крестьянин низ аз вожаи санскритии кришти (аниктараш криштии санскритӣ баргашти крист мебошад) - кристи шакл гирифта, деҳқонро ифода намояд ҳам, аслан маъноаш ҳамонест, ки дар тоҷикӣ зоҳир мегардад. Яъне вақте поза ё охани чуфт заминро бурида шудгор мекунад, амали асосии кишт ҳамин аст. Бамаврид аст гуфта шавад, ки вожаи киштӣ (сафинаи баҳрӣ) шояд ба хотири он чунин номида шудааст, ки он ҳам шаклан мисли поза (охани чуфт) буда, ҳам обро мисле, ки поза заминро бурида меравад, шино мекунад. Албатта, ин ҳам тахмини мост, боқӣ Худо донад.

Шудгор

Шудгор ва киштукор тақрибан ҳамчун муродифи ҳамдигар истифода мешаванд. Вале саҳеҳ он аст, ки ҳоло шудгор ҳамчун як қисмати киштукор, яъне марҳалаи аввали он доништа шуда, ба маънои танҳо нарм кардани замин истифода мешавад. Зоҳиран ба назар менамояд, ки шудгор аз ду қисмат шуд ва -гор иборат аст, вале қисматҳо ба сари худ маъно дода наметавонанд. Лозим аст, ки маънои шудгор аз овогардиҳо ҷуста шавад. Агар таваҷҷӯҳ шавад, дар забони бобой сита маънои ҷӯякро дорад. Дар достони машҳури ориёҳиндӣ «Рамаяна», ки тибқи таҳқиқоти мо рӯйдодҳои он дар водии Фарғона ба амал омадаанд, ҳамсари Рама - қаҳрамони асосии он Сита ном дошта, маъноаш ҷӯяк ё оғард мебошад. Вай ҳангоми шудгори замин аз даруни ҷӯяк ёфт шудааст. Бояд гуфт, ки сита маънои сафедро низ дорад. Вале ҳамин сита - ҷӯяк асоси шудгорро ташкил додааст. Қисмати -гор, ба назари мо, ҳамон -кор аст, ки дар баҳши кишт гуфта шуд, яъне агар шудгорро дар шакли асл барқарор кунем сита-кор мешавад, ки маъноаш кишт кардани ҷӯяк, нарм кардани замин аст. Қисмати шита дар вожаи шитала низ аз ҳамин ҷост. Ситакор бо мурури замон соиш хӯрда ба тариқи

ситакор - шитакор - шудгор шакли кунуниашро гирифт.
Дигар, деҳкон бошӣ, шудгор кун.

Намоз

Намоз куҳантарин вожаҳои ориёӣ-тоҷикист. Ин вожа дар пешзабон ва забони санскрит ба шакли namaz вучуд доштааст, ки аз ду қисмат - ном ва пасванди -ас иборат аст. Тавре аз номи ин вожа маълум мегардад, маънои он таъзим ва дуруд фиристодан аст мушаххасан ба ном (-и Худованд). Маъноҳои дигари намоз таъзим намудан, ҳамду сано хондан, арҷгузорӣ намудан, тавозӯӣ кардан мебошад. Шояд дар замонҳои хеле қуҳан, ки бисёрхудоӣ мураввач буд, намозҳо ба унвони эзадони бисёр ба ҷой оварда мешуд. Ҳиндуҳо ҳангоми мулоқот бо ҳамдигар намасте мегӯянд, ки маънояш эҳтирому арҷгузорист ба номи шахсе, ки ба вай салом дода мешавад.

Тавре маълум аст Бухоро дар нахуст Нумичкат ном дошта, ҳоло низ номҳои Нимич дар Тоҷикистон ва Россия вучуд доранд. Тибқи назари донишманди рус В.А. Ливтшиц Нимичкат аз вожаи суғдии Namich гирифта шуда, маънояш машҳур, номӣ будааст. Аммо таҳлилоти нишон медиҳад, ки Нимичкат на аз вожаи суғдии номӣ, машҳур, балки ин вожа низ ба маънои маъбад ва ибодатгоҳ истифода мешудааст. Мисоли равшани ин гуфта вожаи намоз мебошад, ки ин вожа низ аз шакли қадимии намит-намич-намиз-намоз баргашт шудааст. Нимичкат аз ду реша Нимич ва кат сохтмон ёфта, нимич дар навбати худ аз ним (ном) ва пасванди -ич таркиб шудааст. Аммо дар нахуст ин вожа шакли «Нимит»-ро доштааст. Ин вожа бо пасванди -ич дар номи деҳаҳои Нимич ва Нимичак вучуд дорад. Дар забонҳои славянӣ низ яке аз пасвандҳои хеле қадим ин пасванди -ич ё -ичи вучуд дорад, ки он дар нахуст ба шаклҳои -ит, -ити вучуд дошта

будааст.³⁹⁹ Ба қавли Ковалёв Г.Ф. «пасванди -ити» (itj) нахустин форманте буд, ки ба воситаи он номҳои қадимтарини соф славянӣ ва қаблтар аз ҳама, дар замони тоэтникӣ шакл гирифтаанд.⁴⁰⁰ Яъне пасванди -ит (-ити) яке аз шаклҳои ҳеле қадими таркибсоз буда, -ич (-ичи) муроди баъди ин пасванд будааст.

Нолаи най

Имрӯз нолаи най гуфтан, овози най гуфтан аст ва ҳеҷ иштибоҳе дар ин таркиб ба назар намерасад. Вале дар нахуст ҳар чизи дарунҳолӣ ва, пеш аз ҳама, найро нол ё нола мегуфтанд. Ва азбаски бо нола (най) оҳанги пурсӯз навохта мешуд, баъдҳо шевану ғиғони пурсӯзро низ нола номиданд. Баъдан маънои аслии нола (най) аз байн рафт ва ҷои онро най гирифт. Ҳоло дар забони русӣ вожаи нол (сифр, дар тоҷикӣ низ) аз ҳамин нол, ба маънои ҳолӣ шакл гирифтааст. Дар забони тоҷикӣ нӯли паранда низ аз номи нола - най баргашт шудааст. Дар забони дарӣ нал ба маънои труба истифода мешавад, ки он низ аз нола - най мебошад.

Эзодон ва озодагон

Дар забонҳои қадим эзад ба шаклҳои йазата, йаҷата ифода мешуд, ки маънояш асосан нозода, инчунин озода, минӯй, илоҳӣ, самовӣ, соҳибэҳтиром буд. Йазата дар шакли чамъ ба шакли йазатан ифода шуда, баъдан ба шакли яздон маънои Худовандро гирифт. Дар замони ойинҳои ориёҳиндӣ ва зардуштӣ эзодон номҳои раббулнавъ ё худойгунаҳо буда, ҳар яке муваккали соҳае ё бахше дар зиндагии инсонҳо буданд. Яздон номи Худованди яккаву ягона гардид. Вожаи

³⁹⁹ Ковалёв Г.Ф. «История этнических русских названия».

⁴⁰⁰ Ёотам М. «Орётюльикон: 18 000 сол пеш...» Душанбе, 2004, с.193.

йазата дар шакли озода ва озодагон афрӯзаи номи тоҷикон низ будааст.

Яку дуву севу чор...

Шумораҳо низ дар нахуст ба сари худ маънои муайян доштанд ва баъдҳо маънои онҳо низ то чое аз ёд рафт. Аммо вазифаи асосии онҳо шумор кардани одамон ва ашёи дигар мебошад. Шумораҳо аз қадимтарин вожаҳои гурӯҳи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ба шумор мераванд. Далели ин гуфта он аст, ки дар аксари забонҳои ин гурӯҳ шакли мушобеҳи шумораҳо боқӣ мондааст. Дар шумораҳои тоҷикӣ ва русӣ аз як то даҳ (ба ғайр аз 9) баргаштҳо тибқи қоидаҳои муайян ба амал омадаанд. Масалан як (йа-к) -и тоҷикӣ ва один (йедин, един) -и русӣ аз шакли ека (йе, йека) -и санскрит шакл гирифтаанд. Два – ду, три (бо баргашти т ба с ва ихтисори р) – се, четыре (бо баргашти т-с-х) – чаҳор (бо ихтисори х – чор), пять (бо баргашти т-с-х-ч ва ҳашви н) – панҷ шакл гирифтаанд. Қоидаву қолибҳои муқоисавӣ далолат бар он менамоянд, ки шумораи шаш нахуст дар шакли шат вучуд дошта, бо ҳашви с дар забони русӣ ба шакли шесть ва дар забони тоҷикӣ бо баргашти т-с-ш ба шакли шаш сурат гирифтааст. Шаш дар вожаи шонздаҳи тоҷикӣ бо ҳашви н ва баргашти ш-з ва дар шумораи шаст бо ҳашви с (мисли шесть дар русӣ) баргашт шудааст. Шумораи ҳафт аз шакли санскрити-авестоии сапта бо баргашти п ба м ва ихтисори пасванди -та, дар русӣ ба шакли семь ва дар тоҷикӣ бо баргашти с-х ва п-ф ҳафт, шумораи ҳашт дар русӣ восемь (осемь) дар тоҷикӣ ҳашт (ашт) баргашт шудаанд. Шумораи даҳ дар забони русӣ аз шакли санс-пракритии дас ва дар забони тоҷикӣ бо баргашти с-ҳ ба шакли даҳ вучуд дорад. Дар шумораҳои русии сорок – чор, сто – сад, двесте – дувист (дусад), тысяча – ҳазор (дасра-ҳасра-ҳазор) зоҳир мегарданд. Дар шумораҳои пятдесять, шестдесять, семьдесять ва ғайра

пасванди -яъъ ҳамонест, ки дар забони тоҷикӣ -од (-ад), масалан, дар вожаҳои ҳаштод, навад. Ин пасванд дар шумораи панҷоҳ тибқи қоидаи баргашти т-с-ҳ ба ҳ баргаштааст, вагарна дар нахуст эҳтимолан панҷоҳ ба шакли панҷод вучуд доштааст.

Шӯрбо шӯр нест

Аксаран гумон мекунам, ки вожаи шӯрбо аз қисматҳои шӯр ва -бо таркиб ёфтааст. Хоса, вақте ки бо қисмати «бо» якҷанд хӯрок вучуд дорад, ки ширбо, кадуво, мостбо⁴⁰¹ дар он шуморанд. Ҳарчанд қисмати -бо дар ин таркибҳо, ба ҳар эҳтимол, ифодаи баракси вожаи об мебошанд. Дар ғӯишҳо ин таъомҳо ба шаклҳои широба, кадуоба, мастоба ва ғайра вучуд доранд. Аммо шӯрбо, бо вучуди он ки дар охир «бо» дорад, ба ин гурӯҳ шомил намешавад. Зеро, мантиқан, ҳеҷ гуна обу намак таъом буда наметавонад. Имрӯз дар аксари забонҳои халқҳои Аврупо ва қисмати аз халқҳои Шарқ низ вожаи суп вучуд дорад, ки вай номи ҳар гуна таъоми обакист. Масалан, супи бо шир, супи бо биринҷ, супи нахӯд ва ғайра вучуд дорад. Дар забони санскрит вожаи супа ба маънои таъоми обакӣ вучуд дорад, ки шӯрбо аз ҳамин вожа ба тариқи сӯпо - шӯпо- шӯрпо - шӯрбо пухтааст. Овози р бо тақозои кашиши овози ў ҳашв шудааст, ки чунин далелҳо дар забон бисёр ба назар расидаанд. Зимнан бояд гуфт, ки супо, ки аз ду қисмат – су ва по (маълум мешавад, ки су – ба туркӣ об низ ориёист) иборат аст ва, азбаски имрӯз шӯрбо номи таъоми махсуси тоҷикӣ буда, ифодагари тамоми таомҳои обакӣ, ба истилоҳ, якум буда наметавонанд, мо низ бояд супи таҳиякардаи аҷдоди дурамонро дигарбора ба забон биёварем.

⁴⁰¹ «Фарҳанги забони тоҷикӣ», ҷ. 1 саҳ. 188.

Чор самт

Ачдоди мо то нуфузи ойини ислом шарқу ғарб, шимолу чанубро пурва, пашчима, дакшина ва уттара меномиданд. Самтҳо аз мавқеияти кӯҳи муқаддаси ориёӣҳо - Меру, ки ба кӯҳи ба номи Исмоили Сомонӣ айнӣят мегирад, номгузорӣ мегардиданд. Ҳар як самт аз шумори эзодон муваккал ё нигоҳбони худро дошта, чиҳати таъйиноти бисёр хусусиёти мансубиятҳои мулкӣву ҷуғрофӣ нақши равшан иҷро мекард.

Пурва. Самти нахустин Пурва - шарқ ва муваккали он Индра буд. Мулкҳои шарқӣ аз самти шарқии куллаи ба номи Исмоили Сомонӣ то ҳудудҳои Хутанро дар бар мегирифт. Бино бар навиштаҳои адабиёти ориёӣ инсон нахустин бор дар ҳамин минтақаҳо ба вучуд омадаву инкишоф ёфтааст. Аз ин рӯ самти мазкурро нахустин хондаанд. Маънои Пурва «пеш» ва ё «нахустин» будааст, имрӯз вожаи «бар» масалан дар таркиби «бартар» бокист, ки ба маънои пеш ва гоҳе ҳам ба маънои боло истифода мешавад. Вожаи пеш низ баргашти қисмати аввали ин вожа - пур мебошад. Дар забони русӣ ин вожа дар шакли ба асл наздиктар «первый» вучуд дорад.

Мувофиқи тазаккуроти китобҳои гуногуни «Маҳабҳарата» дар ин самт нахустин бор ақлу хирад ба вучуд омадааст. Ду чашми Дҳарма нахустин бор дар ҳамин ҷой боз шудаанд ва ӯ худ ҳамеша аз ин ҷойҳо دیدан мекардааст. Мувофиқи ривоёти орёҳиндӣ дар ин самти дунё аз духтарони Дакши бори аввал авлоди башар ба дунё омад ва писарони Кашьяпа низ дар ҳамин минтақа афзоиш ёфтанд. Ин самт самте будааст, ки дар он сарчашмаи қомғории эзодон нуҳуфтааст, дар ин ҷо бори аввал маросими нишонагузории Шакра (Индра) ҳамчун шоҳи эзодон ба амал омадааст. Ба чиҳати он ки дар ин самт дар аҳди бостон эзодон-сурҳо сокин гашта буданд, онро Пурва номгузорӣ намудаанд. Ба қавли «Сабҳапарва» аввалин бор Ведоҳо аз

ҷониби Офаридгори Бузург дар ҳамин минтақа суруда шудаанд. Дар ҳамин ҷо нидои мазҳабии «ом» ба сад оҳанг бори аввал садо додааст¹.

Дарвозаи се дунё дар ҳамин минтақа будааст.²

Яке аз эзадони машҳури орёҳиндӣ Индра, ки яке аз тахаллусҳояш Шакра низ ҳаст, ҳокими мулкҳои Шарк (Пурва) ба шумор рафтааст. Шакра–Индра мисли ҳокимони дигар самтҳо дар ин самт қасри мисли анвори Офтоб бошукӯҳе дорад, ки онро худ бунёд кардааст. Аз ҳамин лиҳоз дар ин минтақа бо номи ӯ шаҳри Индрапрастҳа ва ё Шакрапрастҳа воқеъ будааст. Ҳоло низ бо номи Индралангар шаҳре дар ғарби Хитой вучуд дорад, ки бояд бешак ёдгоре аз Индра мебошад. Ин минтақа дар худ бисёр асрори замони орёҳиндуҳо ва орёирониҳоро нухуфта доштааст. Бародарон Пандавҳо низ шаҳри худро дар водии Сарикӯли ҳамин минтақа бунёд намуда будаанд. Шаҳрҳои машҳури орёҳиндуҳо, аз ҷумла Кашмир, ки номи аввалааш Кача будааст, дар ҳамин минтақа мавқеият дошт. Ҳоло низ он шаҳр бо номи Куча дар минтақаи ғарбии Хитой бокист. Гёздарё дар водии Сарикӯл дарёи Йамунаи (дар Ҳинд Чамна – М.Ҳ.) замони орёҳиндухост, ки ҳоло низ ба шакли туркии Ямоняр бокист.

Чануб. Самти чануб Дакшина ном дошта муваккали он Йама (Чамшед) аст. Ин самт мулкҳои дар чануби куллаи Меру бударо дар бар мегирифт. Аз вожаи «дакшина» - чануб қисмати аввали он «дак» дар шакли «таг», яъне «поён» дар забонамон вучуд дорад. Ин мулкҳоро Вивасван пас аз маросими қурбонӣ ба устоди худ ҳадя (дакшина) карда буд.

¹ «Ом» нидои мазҳабии орёҳиндуноӣ, ки ба таври мутантан дар оғози дуоҳои мазҳабӣ талаффуз гардида, назди орёҳиндуноӣ вожаи муқаддас ба шумор мерафтааст. Гумон меравад, ки вожаи «омин» дар дигар мазҳабҳо дар охири дуо ифода мегардад, аз асари ӯамин вожа будааст.

² Мувофиқи космография аънаавии ӯиндӣ се дунё (трилока) вуҷуд дорад, ки ба он осмон ё биёишти осмонӣ, замин ва дунёи зеризакминӣ шомиланд.

Қисмати аввали ин вожа «дак» ҳоло низ дар забони шуғнӣ ба маънои «додан» роиҷ аст.

Ғарб. Ин самт Пашчима ном дошта, муваккали он эзади Варуна будааст. Самти ғарб ба он хотир «пашчима» ном гирифтааст, ки дар он самт офтоб ба ғуруб наздик шуда, нурҳояш пош хӯрдаву парешон мегардидаанд. Аз «пашчима» имрӯз қисмати аввали он «пош (хӯрдан)» дар забон боқӣ мондааст.

Шимол. Самти Шимол Уттара ном дошта, муваккали он эзади Кубера аст. Ин сарзаминҳо асосан қисмати шимолии водии Фарғона ва кӯҳҳои Тяншанро дар бар мегирифтаанд. Аз номи Кубера баъдҳо вожаи ховар (кубера-кубар-ховар) шакл гирифтааст. Уттара – Шимол дар даврони ориёҳиндуҳо яке аз самтҳои муқаддас ба шумор мерафт. Дар адабиёти ориёҳиндӣ шимолу ҷануб он қисматҳои дунёанд, ки аксари ҳаводиси марбут ба рӯзгори ориёҳиндуҳо дар ҳамин самтҳо ба амал омадааст. Номи дигари ин минтақа китъаи Уттаракору – яъне Куруҳои шимолӣ. Мисли дигар самтҳо, ки дар он минтақаҳо аз номҳои ҳокимонашон дар номи маҳалҳо нишониҳое гузоштаанд, аз номи Кубера ва таҳаллусли ӯ дар Уттара нишониҳои зиёде то имрӯз низ барҷост. Сарзамини Шимол ба хоҳири дар самти шимоли кӯҳи Меру (қуллаи ба номи Исмоили Сомонӣ - М.Ҳ.) воқеъ буданашон чунин номгузорӣ гардидааст.

Умуман ҳамаи самтҳо дар нисбати ин кӯҳ муайян гардидаанд. Ҳамин тариқ, аз «Уттара» - шимол қисмати миёна «тор» (ут)тар(а) ба маънои «боло» боқист. Ибораи «тагу тор» (болову поён) дар нахуст маънои ҷанубу шимоли кӯҳи Меруро ифода мекардааст. Ҳамин вожа – Уттара буд, ки дар замони «Авесто» ба шакли Упахтар, Упахтра (Упа-х-Уттара) зоҳир гардида, маънои «Он тарафи шимол»-ро ифода менамудааст. Азбаски Уттара (Апохтар) дар суннати бисёрхудоӣ беҳтарин ҷойгоҳ ва поккунандаи гуноҳҳо маҳсуб мешуд, ойини яктопарастии ахурой, азбаски ба муқобили

ҳама гуна таълимоти бисёрхудой баромад мекард, Апохтарро низ чойгоҳи дӯзах, куноми Аҳриману девон эълон карда, сазовори ҳама гуна носазогӯиҳо донист. Бояд гуфт, ки азбаски сарзаминҳои қисмати шимолии Фарғона Апохтра номида мешуд ва аз ин рӯ, Бохтар (Апохтар) донишани сарзаминҳои кунунии Тоҷикистон (мас. давлати Юнону Бохтар) на ба маънои Бохтари авестой, балки ба хоҳири дар шимоли пойтахти баъдии эронӣ - Балх воқеъ будани ин минтақаҳо сураат гирифта буд.

Турист шавем

Туризм ё туристӣ ҳоло дар дунё хело ривож ёфтааст. Мо туристро сайёҳ мегӯем, ки ин вожа арабист.

Вале турист аслан вожаи ориёӣ-тоҷикист. Дар пешзабони тоҷикӣ вожаи *tuḡia* вучуд дошт, ки маънои он ҳаракат кардан, рафтан, шитобидан буд. Ҳоло низ дар забони тоҷикӣ, хусусан, дар ғӯишҳо вожаи *тӯридан*, *тӯрондон*, *тур хӯрдан* вучуд дорад, ки маънояшон рамондан, рамидан ва гурехтан аст.

Дар забони русӣ низ ин вожа ба шакли *турить*, *стурить* вучуд дорад, ки ба маъноҳои тоҷикиашон айнавт доранд. Вожаи турист, ки нисбати шахс, яъне сайёҳ истифода мешавад, аз ду қисмат - *тур* ва *пасванди* -ист мисли вожаҳои гуманист, коммунист, дуалист ва ғ., тартиб ёфтааст. Ин пасванд низ аслан тоҷикӣ буда, ҳоло ба шакли -ишт, масалан, дар вожаҳои *биҳишт*, *болишт*, *фаришта*, *ангишт* (*дурусташ ангишт*) ва ғайра истифода мешавад.

Яъне вожаи турист сад дар сад вожаи тоҷикист. Агар шоире ин вожаро дар шеър, масалан, ба ин тарик: эй ёр биё, ки ҳар ду турист шавем, истифода кунад, ҳеч айбе надорад.

Президент

Бисёр воқеъ шудааст, кӯшиш мекунам то президентро ҳамчун раиси ҷумҳур тарҷума намоянд. Беҳабар аз он ки президент вожаи ориётоҷикист ва ҳоло низ ду қисмати он - пре(з) ва дент (данд) дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои гуногун мураввач аст. Вожаи пре ё пра тибқи қоидаи баргашти овозӣ дар забони тоҷикӣ ба чанд шакл - пеш, пор, парер, бар, боло ва дар забони русӣ ба шакли перед, пре, про баргаштааст. Пешдодиён дар «Авесто» прадата номида мешаванд, ки маънояш қонунгузорони пешин мебошад. Қисмати дувуми президент - дент бо вожаи дандон (дандҳо) ҳамреша аст. Маънои данд истода, яъне кас ё чизи рост истода аст. Яъне то вақте ки истода бошад, данд (дандон) аст. Ҳамин тариқ, президент касест, ки дар пеш истодааст, дар пеши мардум ё пешопеши мардум.

«Авесто» ва «Ведо»(-ҳо)

«Ведо»(-ҳо) – мероси адабии бостонии ориёҳиндуҳо ва «Авесто» - китоби муқаддаси ориёэронӣҳо ҳамчун ёдгориҳои беназири таърихӣ аз ҷониби олимони бисёр кишварҳои дунё мавриди таҳқиқу омӯзиши ҳамҷониба қарор гирифтаанд. Тавре маълум аст, ведоҳо аз ҷаҳор китоб иборат буда, ҳар яке «Ригведо», «Ячурведо», «Сомаведо», «Атҳарваведо» ном дошта, тибқи назари ақсари олимон дар оғози ҳазораи 2 то солшуморӣ эҷод шудаанд. Аммо бояд гуфт, ки ин сана санаи муҳочирати ориёҳиндуҳост ба Ҳинд, на санаи эҷоди ведоҳо. Тавре маълум аст, мероси дигари ориёҳиндуҳо (сахешаш ориётоҷикон - М.Ҳ.) «Маҳабҳарата» низ дар ҳамин даврон ҳамроҳ бо ғўяндагони шифоҳии худ ба Ҳинд интиқол ёфтааст. Ва агар ба ин асар аз ҷиҳати солноманигорӣ (хронология) назар афканем, дар он насли тақрибан 100 шоҳони ориёӣ зикр ёфтааст. Яъне, «Маҳабҳарата» пеш аз он ки ба Ҳинд муҳочират намояд, камаш ба муддати се ҳазор сол рӯйдодҳояшро дар Осиёи Миёна гузаронда будааст.

Назари он олимоне, ки эҷоди ин асарҳоро бист ҳазор сол пеш аз ин тахмин мекунанд, саҳеҳ менамояд... Ва аммо «Ригведо» ва дигар ведоҳо аз «Маҳабхарата» пештар эҷод гардида будаанд. Ин назар имкон медиҳад собит намоем, ки асарҳои мазкурро мисли «Авесто» аҷдоди муштаракӣ ориёиндӯҳо, ориёэронӣҳо ва тоҷикон эҷод намуда будаанд. Ва азбаски имтиёзи минтақаи эҷоди ин асарҳо мансуби тоҷикон аст, мо он аҷдоди муштаракро ориётҷикон номида будем.⁴⁰² Рочеш ба «Авесто» низ назари аксари олимони яқсон аст ва исбот шудааст, ки минтақаи эҷоди ин асар Осиёи Миёна аст. Яъне ҳам «Ригведо» (ва дигар ведоҳо) ҳам «Авесто» дар айни як минтақа ва дар паҳлуи ҳам эҷод гардида будаанд. Муҳочирати ориёэронӣҳоро олимони аз сарзаминҳои Осиёи Миёна ба Эрон ва минтақаҳои ҳамҷаворашон ба оғози ҳазораи 1 то солшуморӣ тахмин кардаанд. Ва тибқи назари ин муаллиф, ки дар аксари силсиламақолаҳо иброз гардидааст, «Авесто» тақрибан баъди 70-100 соли эҷодаш ба муҳочират рӯ оварда будааст. Ва то нуфузи ойини ахурӣ ё зардуштӣ дар ин минтақаҳо ойини, ба истилоҳ, ведой муравваҷ будааст. Яъне ду гурӯҳи ориёӣҳо яке бо ғояҳои «Ведо» ва дигаре бо ғояҳои «Авесто» ба ҳамдигар ҷангида будаанд. Ба қавли ин муҳаққиқ дар «Ригведо» ва «Авесто» бисёр лаҳзаҳои тасвир шудаанд, ки ба ҳамдигар хеле мушобеҳанд. Муаллифи мазкур ба тақвияти назари муҳаққиқин М. Мойрхофер, И.М. Дяков, Т. Барроу ва дигарон овардааст, ки қабилҳои ориёӣ қабл аз воридаи Ҳинд шудан дар сарзаминҳои Осиёи Миёна – қад-қадӣ Амударё ва Сирдарё ба пайваست то баҳри Арал ва Ҳазар иқомат доштаанд. Тавре маълум аст, «Ригведо» бо «Авесто» аз бисёр хусусият шабеҳиятҳои назаррас дорад. Ин шабеҳиятҳо қабл аз ҳама дар забони Ригведо ва забони готҳои «Авесто» зоҳир мегардад. Ба ақидаи Т. Я. Елизаренкова шабеҳияти матнҳои

⁴⁰² Ёотам М. «Ориётҷикон: 18 000 сол пеш...», 2004.

ин ду асар ба дараҷаест, ки Ҳангоми тарҷума фарқияти миёни онҳо камтар зоҳир мегардад. Яъне имкон дорад, ки матнҳои «Ригведо», қабл аз, ба истилоҳ, муҳочирати худ бо ҳотҳои «Авесто» иртиботе доштаанд. Ин иртибот бар иловаи шабеҳияти матнҳо ва вожаҳои алоҳида дар номҳои афроду ашӯ низ эҳсос гаштааст. Дар мақолаҳои қаблӣ аз боби чунин шабеҳиятҳо чандин ишораҳо сурат гирифта буд. Йама – Йима, Апам напат – Апам напат, Вата – Вата, Трита Аптия – Фрита Аувия, Сома – Ҳаома, Ҳотар – Зотар ва ғайра шабеҳиятҳо зикр гардида буд. Ин мисолҳо нишон медиҳанд, замоне, ки ориёҳиндиҳо аз меҳани асли ба муҳочират рӯ овардаанд, ҳамзабонони дар меҳан боқимондашон забону маросим, аз ҷумла ойину дин ва номбандихоро давом дода, то замони пайдоиши ойини маздоясной расондаанд. Вақте дини маздоясной интишор ёфт, ба муқобили дини ведой ва маросимҳои он таблиғоти бадхоҳона сурат гирифт. Акнун асура ба сифати Ахура - Худо ва Дев ба сифати махлуки зишт баромад мекард. Агар «Ригведо» дар Ҳинд ва «Авесто» дар Осиёи Миёна эҷод мегардид, ҷой доштани чунин шабеҳиятҳо имкон наметавонист. Яъне бо боварӣ метавон гуфт, Ведо(ҳо), «Маҳабхарата» ва дигар адабиёти бостонии, ба истилоҳ, ориёҳиндӣ низ мисли «Авесто» мероси аҷдодии тоҷикон низ ба шумор мераванд.

Шабеҳияти дигари ин ду асарро дар маънои номи онҳо низ дарёфт кардан мумкин аст. Маънои «Ведо»-ро олимони дониш, огоҳӣ қаламдод намуда, «Авесто»-ро баъзе олимони асос, бунёд, баъзеи дигар мисли «Ведо» донишу огоҳӣ низ гуфтаанд. Аммо агар ба таҳқиқ ба решаи ин ду вожа назар андозем, маълум мегардад, ки аз ин решаи маъноҳо дар забони тоҷикӣ шохаҳои дигаре низ сабзидаанд, ки ҳамрешагии ину онро дарёфтани қори чандон душворе нест. Ведо дар фарҳангҳои санскрит ба маъноҳои огоҳ, огоҳӣ, маълумот, дониш, донишҳои рӯҳонӣ, суруд ва ғайра дошта, асосан сурудҳои мазҳабии ведаиро дар бар гирифтааст.

Масалан, дар забони санскрит вожаи ведовед маънои донандаи ведохоро дорад. Имрӯз дар забонҳои ҳамгурӯҳи ориёӣ хусусан русиву тоҷикӣ вожаҳои зиёдеро дарёфт кардан мумкин аст, ки сарчашма ва решаи ягона доранд. Реша ва сарчашмаи ягона аз даврони умумияти қавмиву забонии ин халқиятҳо барҷой мондааст. Чунин ҳамрешагиро дар маънои номҳои «(Риг)ведо» ва «Авесто» низ дарёфт кардан имкон дорад. Масалан, вожаи ведо дар шаклҳои вад, вода, вот дар таркибҳои устовад (донандаи «Авесто» ва умуман донандаи илми ягон соҳа), вотгар (шоир ва пӯстиндӯз низ) сарвода (манзума, чакома) дар гуфтугӯ ва фарҳангҳои забони тоҷикӣ вучуд дорад. Дар забони русӣ низ аз ин реша як силсила вожаҳо сохта шудааст, ки ведать (хабар доштан, идора кардан, дар ихтиёр доштан), ведовский (дуохонӣ), ведомо (огоҳона), ведение (шинохт, илм, мас. обществоведение - ҷомеашиносӣ) ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Ва аммо баъзе донишмандон маънои «Авесто»-ро бо «ведо»-(ҳо) тақрибан як чиз доништаанд, ки он ҳам дониш, огоҳӣ, маълумот ва ғайра будааст. «Авесто» дар шаклҳои «Абисто», «Апасто», «Асто», «Усто» ва ғайра низ ифода шудааст, вожаи усто дар забони тоҷикӣ аз «Авесто» баргашта, дар нахуст маънои донандаи ин китобро доштааст. Устод низ аз шакли устовад ихтисор шуда, баъдан тибқи қоидаи баргашти овозӣ шакли устозро низ гирифтааст. Ва аммо дар забони русӣ аз решаи «Авесто» ҳоло вожаи дар ин забон машҳур «вести» вучуд дорад, ки хабар, огоҳӣ, мужда, маълумот ва ғайра маъно мешавад. Тавре дида шуд, маънои номи ин ду асар тақрибан якест, ҳарчанд дар шакли зоҳирии онҳо шабеҳияте дида намешавад. Вале агар ба таркибҳо ва баргаштҳои овозии ин ду вожа таваҷҷӯҳ намоем, маълум мегардад, ки онҳо аз як реша сабзида, зоҳиран ҳамчун маъноҳои зидди якдигар намоянд ҳам, дар асл ба як маъно ифода гардидаанд. Қоидаи баргашт ва ҳашви овозҳо, ки боиси таҳаввулотӣ шакливу мазмунӣ як силсила вожаҳо гардидааст, ҷиҳати ошкор

намудани масъалаи мазкур кумак хоҳад кард. Ҳашвхоро асосан вожаҳое қабул кардаанд, ки аксаран аз се ё чор овоз иборатанд. Бояд гуфт, ки ҳашви овозии мазкур дар вожаҳои санскритӣ-тоҷикӣ-русӣ, русӣ-русӣ, тоҷикӣ-тоҷикӣ, русӣ-тоҷикӣ ва ҳоказо ба назар мерасанд. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки шакли ҳашвгирифтаи вожа назар ба шакли ҳашвнагирифтаи он қадимтар мебошад. Дар аксар маврид ҳашв маънои вожаро тағйир намедиҳад, вале ҳолатҳое низ вомерӯрад, ки маънои вожа андаке ё тамоман дигар мешавад. Аксаран вожаҳои се ё чоровозаи забони русӣ дар ҳамвожаҳои тоҷикиашон ҳашв қабул кардаанд. Дар вожаҳои санскритӣ-русӣ-тоҷикӣ, русӣ ба русӣ, аз ҷумла: рагу (Чароғи ҳидоят, с.110) – ранг, чак – чанг, дама – тасма, шат(кий) – сушт, нет – нест, чут(кий) – чуст, ряд – раста, туго – танг (санс. тунга), шик – шинг, пат - пӯст, пусть - бод, бошад, зык – чинг, зыбь – чунб, чирик – чаранг, зирик – зиришк, ва ғайра дар вожаҳои баъдӣ ҳашви овоз ба амал омадааст. Бояд гуфт, ки тибқи қоидаи дигари баргашти овозӣ ҳамчунин як силсила вожаҳое, ки бо овозҳои т ва д омадаанд, баъдан ба овози с ва ст (з низ) баргаштаанд. Устод - устоз, дурахш - зурахш («Бурхон» ҷ. 2. с. 57), Каюмартан – Каюмарс, медь – мис, комуд (басит, муқобили мураккаб) – комус, одрахш - озрахш, тадарв – тазарв, тани – сын (русӣ) - сан, (санс. суну, суна), тафт-тафс, дар ҳамин шуморанд. Аммо дар баъзе вожаҳои дигар овозҳои т ва д ба с баргашта, боз худ дар паҳлу, асосан пеш аз овози с боқӣ мондаанд. Масалан, вожаи настаран дар забони санскрит ба шакли натарван ифода гардидааст. Маълум, ки овози т ба с баргаштааст, вале тавре мебинем, худ дар паҳлуи с боқӣ мондааст. Вожаҳои рада ва раста ба маънои саф, қатор ифода мешаванд, вале раста шакли баргаштаи рад ё рада аст. Мадҳа дар забони санскрит ба маънои мазза, лаззат ва кайфият, тибқи қоидаи баргашти овозии т ба з, ҳамчунин ҳ ба з дар забони тоҷикӣ ба шакли мазза баргаштааст. Ва решаи ҳамин вожа - мад бо таҳфифи

пасванди -ҳа ба шакли маст баргашт намудааст. Дар забони русӣ бошад, қисмати мад ба шакли мёд ба маънои асал зохир гардидааст. Вожаи датра ба ду шакл - дос ва дост баргашт намудааст. Пад (по, поён), паст (поён, кӯтоҳ), жить – зистъ, хоть -хост –хоҳ, нишад - шад (Упанишад) - шуд - шат-шаст-шишт (шиштан, нишастан); сяд-сид-еть, отар - хокистар (хоки отар - хоки остар - оташ) тибқи ҳамин қоида баргашт намудаанд. Ҳамин тариқ, вожаи ведо тибқи қоидаи мазкур ба шакли весто (вест, вист, вис) баргашт намудааст. Аз ин ҷо баромади вожаи «вестъ» дар забони русӣ ва ҳамаъноии он бо «ведо» ошкор мегардад. Ва ҳамчунин маълум мешавад, ки қисмати «весто» дар таркиби «Авесто» баргаштест бо ҳашиви овози с аз вожаи «ведо». Дар «Авесто» вожаи вест ба маънои огоҳӣ, ошно, огоҳ, дониш, доноӣ истифода шудааст, ки бешак баргашти овозии вожаи ведо будааст.

Вале тавре маълум аст, пешванди «а» дар аксари вожаҳои забонҳои гурӯҳи ориёӣ ба маънои нафӣ (инкор) меояд. Яъне вай дар оғози ҳар вожае ифода шавад, ба он вожа маънои инкор медиҳад. Масалан, ин пешванд дар вожаҳои қадими ориёӣ (ба истилоҳ, ориёӣ, вагарна забонҳои санскрит ва авестой - М.Ҳ.) сура - асура, сита (сафед) - асита (сиёҳ), дант (дандон) – адант (бедандон), дур – адур (на дур), карно (шунаво) – акарно (ношунаво), кавӣ (доно) – акавӣ (нодон), мрита (миранда) – амрита (намиранда) ва ғайра ба маънои инкор омадааст. Ин пешванд дар вожаҳои аврупоии атеист, аморал ва ғайра ба маънои инкор то имрӯз низ мавриди истифода қарор дорад. Вале агар вожаи «Авесто»-ро ба чунин таркиб ҷудо намоем, ба маънои бедонишӣ, ноогоҳӣ ифода мешавад, ки ин маънӣ ба воқеият рост намеояд. Бинобар ин маънои «Авесто»-ро аз дигар воқеият бояд ҷуст. Агар тахмин кунем, ки «Авесто» дар нахуст ба шакли «Аведо» буда, маънои муқобили ведо, ё инқори «Ведо»-ро доштааст, зохиран қобили қабул бошад ҳам, дар асл ба

мантиқ тоб намеорад, зеро боз ҳам маънои он муқобили дониш ва огоҳӣ хоҳад буд.

Тавре маълум аст, дониш дар забони ведоҳо ба шакли днана ифода шудааст, ки ин вожа дар забони русӣ ба шакли знан(ие) ва дар забони тоҷикӣ ба шакли дон(иш) баргашт намудааст. Яъне днана (дониш) имкон дорад муродифи ведо (дониш, огоҳӣ) бошад, ҳамчунин имкон дорад дорои маънои хоси худ буда бошад. Бинобар ин аз дигар паҳлу ба маънои вожаи «Авесто» мурочиат бояд намуд.

Агар ба решаи вожаҳои «Авесто» ва ведо ҳангоми баргашт - вис, (вист), виш (вишт) дар вожаҳои навис, навиштан назар кунем, маълум мегардад, ки дар ин ҷо қисмати на- пешванд ё ҳиссаҳои инкорӣ набуда, балки тавассути он таъйиди амал зоҳир мегардад. Вақте аз таркиби навис ва навишт пешванди на-ро ҷудо менамоем, решаи (на)вис ё виш(т) боқӣ мемонад. Ва ҳангоми муқоиса бо ҳамвожаи он дар забони русӣ пис(а)ть, пиш(и) ва ғайра маълум мегардад, ки вожаҳои тоҷикии (на)вис ва (на)виш(т) аз як реша сабздаанд. Яъне, вожаи навис ё навишт ҳамонест, ки дар вожаи русӣ, масалан, пиш(у) ё (на)пис(а)ть). Дар рӯзгори ориёӣҳо «вист» ба маънои навиштан, шояд вақте ба зоҳир омад, ки алифбо эҷод гардид. Ва хату алифбо низ ҳамчун дониш ва огоҳӣ ба шакли ведо – дониш, огоҳӣ ифода гардид, ки он баъдан ба шакли вис (вист) табдили шакл намуд. Яъне, ведо ё весто ҳамчун ифодакунандаи дониши хаттӣ ва днана (дониш) ифодакунандаи дониши зеҳнӣ зоҳир мешуд. Акнун агар вожаи вист ё висторо, ки навиштан маъно дорад, бо пешванди инкорӣ а ифода кунем, гунаи авесто (авесто) зоҳир мешавад, ки маънояш навиштанишуда мешавад. Вале савол ба миён меояд, ки ба чӣ сабаб маънои ин китоб навиштанишуда будааст. Бояд гуфт, ки аз он ҷаҳангаврон каломе илоҳӣ ва ё он чӣ каломе илоҳӣ гуморида мешуд, навишта намешуд, балки дар зеҳнҳо ҳифз мегардид ва шифоҳӣ аз насл ба насл мегузашт. Масалан, дар

«Қуръон»-и маҷид омадааст: «Пас вой бар он касон, ки китобро бо дастҳои худ менависанд, сипас мегӯянд: «Ин аз назди Худо аст, то ба ивази вай баҳои андакро бистонанд. Пас вой бар онҳо, ба сабаби навиштани дастҳояшон ва вой бар онҳо аз он чизе, ки касб мекунанд». («Бақара», 79). Яъне маълум мегардад, ки дар даврони «Қуръон» низ бо даст навиштани китоб далели осмонӣ набудани он будааст. «Авесто» низ дар нахуст дар ёдҳо ҳифз мегардид ва гурӯҳи махсуси мӯбадон ҷиҳати дар зеҳн ҳифз намудани он масъул буданд.

Ҳамчунин назаре вуҷуд дошт, ки тибқи он навиштани китобҳои муқаддас бо хат гуноҳ шумурда мешуд ва аз ин лиҳоз то дер замонҳо ин китоб бо хат навишта нашуд.

Азбаски мӯбадон бар осмонӣ будани ин китоб муътақид буданд, онро «авесто» - навиштанашуда ном мебуданд...

Оҳиста рав, ҳамеша рав...

Вожаҳо низ мисли инсонҳо саргузашту сарнавишти хос доранд. Онҳо тавлид мешаванд, дар тӯли ҳазорсолаҳо муҳочир мегарданд, тағйири шаклу маъно мекунанд, умри дароз ё кӯтоҳ мебинанд. Онҳо низ мисли инсонҳо бераҳму сангдил, меҳрубону ғамхор ва зебову зишт ҳастанд. Дар забон ва таърих бисёр вожаҳои ғосиб вожаҳои заифро тобеи худ сохта, маънои онҳоро ба манфиати худ истифода бурдаанд. Баъзан барои аз байн нарафтан ду ё се вожа бо ҳам иттиҳод баста, он қадар ба ҳам махлут гардидаанд, ки шиноختан ва ҷудо кардани онҳо ба мушкилӣ даст медиҳад. Баъзе вожаҳо дар як забони ҳамгуруҳ маънои аслии худро тарк намуда, ба хидмати дигар маъно камар баста бошанд ҳам, дар дигар забон ба вазифаи асл боқӣ мондаанд. Шояд маънои аслии ва нахустини аксар вожаҳо бебозгашт аз байн рафта бошад. Аммо ақли ҳикматёр ва ҷашми ҳушёр метавонад асли ҷунин вожаҳоро ошкор намояд. Дар ҳама забонҳо, хусусан дар забони тоҷикӣ ҳеҷ як вожа бе маънои

хос вучуд надоштааст. (Дар ин бора дар «Сарнавишти вожаҳо» ном мақолаҳои ин муаллиф дар маҷаллаи "Садои шарқ" ва ҷафтавори «Адабиёт ва санъат» муфасссал суҳбат рафтааст.)

Ҳоло дар бораи як силсила вожаҳои сухан меравад, ки бо пешвандҳои о ва а таркиб ёфта, баъдан ин пешвандҳо вазифаи худро ҳамчун ҷузъи таркибии калима аз даст додаву бо решаи калима махлут гардидаанд. Пешванди о дар вожаҳои овоз, оғоз, озор, офар, ошӯб, ором, омеъ, омӯз, ором, овоз, огоҳ, ожанг, озар, олуфта, омор, осуда, оранг, оруғ, осеб, осема, охол, оҳанг, ошарф, очанг ва бисёр вожаҳои дигар дар як таркиб омадааст. Тавре маълум аст, вожаҳои мазкур ҳамчун вожаҳои содда шинохта, аксаран ҳамчун исм ва қисмате ҳамчун сифат ва феъл истифода мешаванд. Вале ҳангоми муқоисаи вожаҳо бо баъзе забонҳои дигар, аз ҷумла, санскрит, забони авастӣ ва русӣ маълум мегардад, ки пешванди о дар аксари вожаҳо вазифаи хеле муҳим ва маъулуро бар дӯш дошта, вожаҳоро ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ табдил додаву бо хусусияти хосаш аз дигар пешвандҳои забон фарқи кулӣ дошта будааст.

Бояд гуфт, ки пешванди о (ā) -ро аз пешванди а ки баъдҳо дар як силсила вожаҳо ба шакли о- баргаштааст, бояд фарқ ва ҷудо намуд. Гап дар он аст, ки пешванди а дар вожаҳои қадими орей (ба истилоҳ, вагарна забонҳои санскрит ва авастӣ М.Ҳ.) вазифаи инкорро иҷро намудааст ва дар аввали ҳар вожа, ки меомада, ба он маънои акс мебахшид. Сура - асура (баъдан Аҳура; ҳарчанд сура ба маънои зӯр, тавоно ва асура ба маънои нотаъвоно бошад ҳам, Аҳуро ба маънои тавоно ифода шудааст), сита (сафед) – асита (сиёҳ), кавӣ (доно) - акавӣ (нодон), дант (дандон) - адант (бедандон), нарғҳа (нарх) - анарғҳа (бенарх, бебаҳо) ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Дар забонҳои ғарбӣ вожаи «атеист» а-теист (беҳудо) аз ҳамин пасванд шакл гирифтааст. Баъдҳо пешванди инкорӣ а низ ба шакли о баргашта бо вожаҳои

хамроҳ омадааш махлут шуд. Ин пешванд ҳоло дар забони тоҷикӣ ба шакли на-, но, (тавре дар ношод, нодор, надида, нарафта ва ғ.) ифода мешавад. Ва аммо пешванди о дар забонҳои орей (манзур санскрит, пракрит, авастой мебошад М.Х.) дар аввали вожаҳо омада, амр ё сифати ичроро ифода менамуд. Вазифаи пешини ин пешванд ҳоло ҳамагӣ дар ду-се вожа боқӣ монда, дар аксари вожаҳо аз байн рафтааст. Масалан, метавонем бигӯем, ки пардаро овоз ё пардаро биовез, инчунин мегӯем, ки пардаро овозон кун. Имрӯз ҳар ду ин шакл ба меъёрҳои қоидаи забон мувофиқ меоянд. Вале дар нахуст шояд шакли дуввуми ифода – пардаро овозон кун ғалат ва қобили истифода набудааст. Зеро дар вожаи овоз пешванд о- амрро ифода менамуд. Вожаи вез (о-вез) ҳоло дар забони русӣ ба шаклҳои вешать, висеть, завеса, увеса, развешивать, обвес - парда; обвешать (ниг. фарҳанги Даль) вучуд дорад. Бояд гуфт, ки бо пешванди о наздик ва тақрибан ҳаммаъно ҳоло дар забони русӣ низ пешванди о вучуд дорад, ки дар вожаҳои осуществить, остановить, освежить, осветить, освободить, освоить ва ғайра истифода мешавад. Вожаи дигари ҳамин гурӯҳ вожаи омӯз мебошад, ки аз қисматҳои о ва мӯз таркиб ёфтааст. Ҳарчанд ҳоло дар забони тоҷикӣ вожаи мӯз ба сари худ маъно надорад, аммо ин вожа баргашти шакли санскритӣ - пракритии вожаи мат мебошад, ки фикр, андеша, маниш маъно дорад. Тибқи қоидаи баргашти овозии т ба с ва з, инчунин баргашти а ба у мат дар забони тоҷикӣ ба шакли муз (мӯз) баргаштааст. Аммо бо ин ҳам маънои мӯз барои мо равшан намегардад. Барои дарёфти маънои ин вожа ба дигар забонҳо ва қоидаи баргашти овозӣ бояд муроҷиат кард. Албатта маънои омӯз – чизеро аз бар кардан, аз худ кардан мебошад ва раванди ин амал бо фикру андеша якҷоя чараён мегирад. Фикру андеша ё маниш дар пешзабони забонҳои ориё, яъне санскрит ва пракрит ба шакли мат, мата ва маниш вучуд дорад. Овози т дар чанде аз вожаҳо ба овозҳои с, з, ҳ, ч ва ғайра табдил

меёбад. Ва тавре маълум аст, садонокҳо метавонанд ба осонӣ
 чоӣ ҳамдигарро иваз намоянд. Дар ин дидгоҳ вожаи
 санскритии мат метавонад ба шаклҳои мас, маз, мис, муз
 (мӯз) ва ғайра баргашт намояд. Чихати тақвияи ин фикр ба
 забонҳои дигар мурочиат менамояд. Дар забони русӣ вожаи
 фикру андеша ба шакли мысл (мисл) ифода мешавад, ки он
 ба мати санскрит аз як реша таркиб гирифтааст. Мат бо
 баргашти овози т ба з ва овози а ба у (ӯ) ба гунаи мӯз
 баргашта, маънои фикру андешаро дорад. Дар забони чеченӣ
 ин вожа ба шакли ба асл наздиктар – мот боқӣ мондааст.
 Истилоҳи шоҳмотбозӣ мот низ ба ҳамин маъно ифода шуда,
 дараҷаи ниҳони андешаро ифода менамояд. Ҳамин тариқ,
 омӯз маънои фикр кун, аз бар намо, андеша кунро дорад.

Вожаи дигар «овоз» мебошад, ки шоҳиди ҳоли
 саргузашти боз ҳам печидатаре будааст. Ин вожа овоз дар
 забони санскрит ба гунаи dhvāna – дхвана ифода мешавад.
 Баъдҳо тибқи қоидаи овогардии забонӣ овози д ба з
 баргашта, дар баъзе мавридҳо овози ҳ ихтисор гардид. Ҳамин
 тариқ, дхвана ба шаклҳои зҳван ё зхун ва зван - звон ифода
 гардид. Ҳоло ҳам дар ғуишҳои тоҷикӣ забон дар шаклҳои
 нахустинаш - звон ва зхун боқист. Дхвана бо ихтисори овози
 в ба дхана - даҳон низ баргашта, бо баргашти д ба с ва ҳ ба х
 ба шакли сухан (дхвана-схвана-схан-сухан) низ табдил ёфт.
 Яъне, чанд вожае, ки ҳоло ба маъноҳои гуногун истифода
 мешаванд - забон, даҳон, овоз ва сухан аз вожаи дхвана
 баргашт шудаанд. Бо назардошти он ки дар тамоми шаклҳои
 марбут ба ин вожа аввал овози з ва баъдан в омадааст,
 бегумон метавон гуфт, ки вожаи овоз (воз) дар нахуст ба
 шакли озов (зов) ифода шуда, баъдан овозҳои з ва в ҷойҳои
 худро иваз намудаанд. Агар дар муқоиса бигӯем, вожаи
 русии зови ё позови (садо кун, ҷеғ зан) дар тоҷикӣ ба шакли
 «озов» ифода шуда, худ «овоз» (о-воз) ба маънои «овоз деҳ»
 истифода мешудааст. Тавре дар боби баргаштҳои овозӣ зикр
 гардид, овози з ба й бармегардад, ки давр забони тоҷикӣ

овой ва дар забони русӣ *вой* (ғурриш, садо) аз ҳамин ҷо ба вучуд омадаанд. Вожаи озор низ аз пешванди о ва решаи -зор сохтмон ёфта, маъноаш зор кардан – ранҷ додан аст. Дар забони русӣ низ вожаи «озор», «озорник» (ниг. фарҳанги Даль) вучуд дорад, ки ба вожаи тоҷикии озор ҳаммаъно мебошад. Вожаи омез аз пешванди о ва решаи мез, яъне миён таркиб ёфтааст. Маълум аст, ки омез омехта кардан, махлут кардан аст. Аз ин лиҳоз онро дар забони русӣ бо вожаҳои «между» ва «смесь» ҳамвожа доништан мумкин аст. Назари моро дар бораи он ки ин вожаҳо аз пешванд ва реша иборатанд, вожаи оруғ тақвият медиҳад. Ин вожа дар фарҳангҳои қадими тоҷикӣ ба шакли руғ (руг) дар забони русӣ ба шакли рыг(ать) вучуд дорад, ки решаи он рыг буда, маълум, бо руғ ҳамвожа аст. Ҳамин тариқ оғоз аз ғоз (наҳ?), офар аз фар, ором аз ром, огоҳ аз гоҳ (таъкиди вақт), ожир аз жир (зирак), ошарф (ошалф) аз шарфа, омор аз мар (мара, шумар), осеб аз себ, теб (мадхуш, ҳайрон) ва ғайра таркиб ёфтаанд. Бо ҳамин қадар мисолҳо иктифо мекунем, вагарна онҳо ҳоло ҳанӯз дар ин мавзӯ бисёранд. Мисолҳое, ки оварда шуд, ҳамчун ҳиссаи нутқ ба исми мутааллиқ мебошанд. Вале доир ба дигар ҳиссаҳои нутқ, аз ҷумла сифату феъл низ мисолҳо вучуд доранд. Масалан, вожаи олуфта аз пешванди о ва решаи -луфта (лафта - лоқ) сохтмон ёфта, сифати касест, ки худро бо либоси нав ороиш бидиҳад. Дар ғӯишҳо лӯхтакро луфтак низ мегӯянд, ки он низ аз лоқ сохта мешавад. Дар фарҳангҳо вожаи осӯғда ба маънои ҳезуми нимсӯхта вучуд дорад, ки решаи он аз сӯхта иборат буда, сифати ҳезум аст. Бояд гуфт, ки дар забони русӣ низ як силсила вожаҳое вучуд доранд, ки ба сохтмони дар боло зикр шуда таркиб ёфта, мисли вожаҳои мазкур тасдиқи худро дар забони тоҷикӣ ёфтаанд. Масалан вожаи охота (хоҳиш, майл) аз пешванди о ва решаи хотъ бо иловаи пасванди –а сохта шудааст. Вожаи хотъ бошад тибқи баргашти овозӣ дар забони тоҷикӣ ба шакли хоҳ ва тибқи қоидаи ҳашв ба шакли

хост баргашт намудааст. Ба тахмин, вожаи осема (сар-осема) низ мисли осеб аз себ (теб) ба маънои хайрон, мадхуш таркиб ёфта, баъдҳо ҳамчун саросема зоҳир гардидааст. Ин вожа дар забони русӣ ба шакли ощемлять (осем – ощем) зоҳир гардидааст. Вожаи обуза дар забони русӣ маънои бору ҳамро дошта, дар забони тоҷикӣ обис(тан) ва дар ғӯишҳо дар шакли буғуз ифода гаштааст. Ҳамвожаи оклик (крик) дар забони тоҷикӣ криғ, ҳамвожаи огромный ғарам, ҳамвожаи ошупъ - соп-соп (бо даст палмосидан) мебошад, ки дар забони русӣ бо пешванди о ва дар забони тоҷикӣ бидуни пешванд арзи ҳастӣ кардаанд. Донишмандон аксаран вожаи зинатро арабӣ доништаанд, вале дар забони тоҷикӣ вучуд доштани *озин* далолат бар он менамояд, ки ин вожа тоҷикист, ҳамчунин эҳтимоли қавист, ки ин вожа аз ойн баргашт шуда бошад.

Вожаи ошён, ки ҳамчун лонаи паранда ва рамзан хона низ истифода мешавад, аз пешванди о- ва решаи шан – *ошан* яъне хона таркиб ёфта (дар гулшан – гулхона низ), маънои хона бисозро доштааст. Вале о дар вожаи осон дар нахуст ҳамчун пешванди инкории а - *асан* - на оҳанин (на саҳт) истифода мешудааст. Сан ба маънои оҳан дар вожаҳои симурғ (саена марға – мурғи оҳанин), сина, сандук, сандон боқӣ мондааст. Ҳамчунин дар вожаи озод, ки маъноаш нозода аст, о ҳамчун пешванди инкории *но* омада, дар «Авесто» ба шакли язата, баъдан эзад ифода шудааст, ки номи фариштагону мақаррабони Ахуро Маздо будаанд. Вожаи Яздон (ба маънои Худованд, чамъи эзадон) низ аз ҳамин ҷо зуҳур намудааст.

Таҳлили қиёсии баъзе вожаҳо нишон медиҳад, ки пешванди *о* дар марҳилаи муайяни таърихӣ вазифаи худро ҷиҳати шаклу маъногирии вожаҳои алоҳида анҷом дода, баъдан аз байн рафтааст. Масалан вожаи сита ба маънои сафед ва асита - на сафед яъне ба маънои сиёҳ ифода мешуд. Баъдҳо аз вожаи асита пешванди -а ихтисор шуда, бо вожаи

сита - сафед ҳамшакл гардид. Сита тибқи қоидаи маъмул овози т ба с ва ҳ (сита-сиз-сих) баргашта, баъдан бо ҳашви «ё» шакли сиёхро гирифт. Ҳоло дар забони русӣ (ниг. фарҳанги Даль) вожаи сизый ба маънои сиёх вучуд дорад, ки аз сита баргашт шудааст. Вожаи офар (офарин низ, бояд гуфт, ки нафрин ихтисор аз на-о-фар-ин аст) аз *о* ва *фар* - ба маънои фар ва руху тавон бахшидан таркиб ёфтааст.

Дар вожаҳои оҳиста ва ҳамеша аз мақоли «оҳиста рав, ҳамеша рав» қисматҳои аввали вожаҳо *о*х ва *ҳ*а вазифаи пешванди инкории –а-ро иҷро намуда, ба решаҳои -ист(а) ва -меша тобиши инкорӣ бахшидаанд. Яъне шакли аввалияи оҳиста *ауста* будааст, ки суръати ҳаракати хеле сустро ифода мекунад. Ҳамеша низ аз шакли *амеша* - решаи меша (аз мрта ба маънои марг, мурдан) ва пешванди инкории *а* баргашт шуда, ба маънои ҷовидонагӣ, доимӣ, бемаргӣ (мас. дар вожаҳои амрита – нӯшобаи намирандагӣ, Амарватӣ шаҳри эзадони намиранда, амшоспандон- фариштаҳо, ҳамешазиндаҳо ва ғ.) вучуд дошта будааст. Овози *ҳ* дар вожаи *оҳиста* баъди пешванди *о* (а) ва дар вожаи *ҳамеша* қабл аз *а* ҳашв шудааст. Дар забони санскрит вожаи бала ба маънои боқувват ва серғайрат вучуд дорад, ки дар забони ўзбекӣ ва ғӯишҳои тоҷикӣ имрӯз ба маънои бача истифода мешавад. Ин вожа бо пешванди *а* ба шакли абала ба маънои камқувват ва заиф истифода мешавад. Гумон меравад вожаи аблаҳ дар забони арабӣ, ки ба маънои нодону камақл истифода мешавад, аз вожаи абала шакл гирифта, каме тағйири шакл карда бошад. Дар забонҳои ориёӣ вожаи даб вучуд дорад, ки ҳоло дар забони тоҷикӣ дар шакли дабдаба ба маънои худнамоии аз ҳад зиёд ва дар забони русӣ давр шакли доб(лестъ) ба маънои часорат ифода мешаванд. Ба эҳтимол вожаи арабии адаб (а-даб) аз ҳамин –даб шакл гирифта, ба маънои худнамоӣ накардан, дабдаба накардан омадааст. Чунин шакли вожаҳо дар забон хеле зиёд буда, таҳқиқоти хосро тақозо мекунанд.

Тавре дида мешавад, ин силсилаи бузурги вожаҳо, ки имрӯз дар забоншиносии тоҷик ҳамчун вожаҳои содда шинохта шудава таълим дода мешаванд, дар асл вожаҳои мураккаб буда, аз реша, пешванду пасванд ва дигар чузъҳои калима сохтмон ёфтаанд. Гумон меравад, ҷойи он аст, ки вожаҳои мазкур дар адабиёти таълимии забонӣ ба ҳаққи худ соҳиб шаванд.

Овогароишҳои вожаҳо дар забон ва вижагиҳои таърихиашон

(дар мисоли забонҳои санскрит, тоҷикӣ ва русӣ)

Вожаҳо дар забон бо мурури замон ва убури маконҳо ба бархӯрдҳои мухталиф мувоҷеҳ гардида, қисман ё куллан тағйири шаклу мазмун менамоянд. Чунин тағйирот қабл аз ҳама аз лиҳози баргашти овозӣ, ҳашв, таҳфиф ё изофаи овозҳо ба амал меояд. Шояд ба сабаби бархӯрдҳо ба муҳитҳои гуногуни забонӣ бошад, ки қисме аз вожаҳои дар доираи Пешзабон ё як умумияти забониву қавмии башарӣ вучуддошта, ба таҳаввулот ва баргаштҳо мувоҷеҳ гардида, қисмати дигари онҳо аз чунин гирифтӣ берун мондаанд. Як вожа, ки ба чандин забонҳо ворид гардида буд, дар қисме аз забонҳо бетағйир монда, дар баъзеи дигар қисман ё тамоман ба тағйирот дучор гардид. Ҷиҳати муайян намудани шакли аслии вожаҳои як гурӯҳи забонҳо муқоисаи чандин вожаи ҳаммаъно дар забонҳои мазкур қоидаи муассир хоҳад буд. Аммо бояд гуфт, ки вожаҳо на танҳо шакли зохирии худро тағйир медиҳанд, балки қисме аз онҳо маънои аввалияи худро низ аз даст дода, ба маъноҳои дигар хидмат менамоянд.

Мутаассифона, дар илми забоншиносии тоҷик то кунун дар бораи баргаштҳо ва таҳфифу изофаҳои овозӣ таҳқиқоти бунёдӣ сурат нагирифтааст. Вале чанде аз чунин қоидаҳо пеши донишмандони гузашта ошкор буд. Масалан, эзоди

ориёхиндии офтоб Сурйа, ки дар шакли Сура низ зоҳир гаштааст, дар забони форсӣ ба гунаи хӯр ва хур баргаштааст. Дар ин маврид дар «Ғиёс-ул-луғот» омадааст: «Хӯр дар форсӣ ба маънии офтоб... ва зоҳиран хӯр дар шакли «сур» бошад, чунон ки дар забони китобии аҳли Ҳинд аст. Ва сини муҳмала ба «ҳо» дар ҳар ду забон бадал мешавад. Ва касрати тафовуки ин ҳар ду забон беш аз ҳад аст».

Ҳамин тариқ ин қоидаи баргашт дар аҳди муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ва шояд пештар аз ӯ низ маълум будааст. Мутаассифона, роҷеъ ба дигар баргаштҳои овозӣ, ҳарчанд дар луғоту қомусҳо мисоли фаровон пайдо кардан муяссар гардад ҳам, мақолаи пажӯҳишии дастрас намегардад. Вале дар фарҳангҳои «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотеъ», «Чароғи ҳидоят» ва ғайра роҷеъ ба баргаштҳои овозӣ мисолҳои ҷолиб оварда шудааст. Дар ин асарҳо дар бораи табилии қисмате аз овозҳо мисолҳо низ пешниҳод гардидааст. Қиҳати ошноӣ бо баргашти мисолҳо аз асарҳои мазкур дар ин мақола пешниҳод карда мешавад. Бояд гуфт, ки баргаштҳо дар ин фарҳангҳо ҳангоми тартиби муайяни алифбо овардани ҳарфҳо ифода гардидаанд. Ҳарчанд дар ин баргаштҳо тамоми хусусияти овозӣ зикр нагардидааст, сарфи назар аз он метавон дар онҳо маълумоти зарурӣ пайдо кард.

Б - бо в, ф, м, г, ҳ бадал шавад: барно - варно, воз - боз, забон -зафон, ғужб - ғужм, бола - гола (навъи ҷувол), бавш - хавш (карру фар).⁴⁰³

Т - бо ҷ, ч, д, с, к бадал шавад: ғорат - ғораҷ, лат - лаҷ, тус - чус, тут - туд, тез - сез, чошт - чошк, (аввали рӯз) Таҳмурас - Таҳмурат.⁴⁰⁴

М - бо н, х, ғ, ф, бадал шавад: қачим - қачин, бом - бон, барм -барх (толоб), паймона - пайғона, махир - фахир (хори маҳмез), торум - тора (хонаи ҷӯбин).⁴⁰⁵

⁴⁰³ «Ғиёс-ул-луғот».

⁴⁰⁴ Ђамон ӯбо.

⁴⁰⁵ Ђамон ӯбо.

Х - бо ч, ш, қ, к, ҳ, бадал шавад: исфонох - испоноч, (тараи маъруф), афрохтан - афроштан, ситеч - ситех, чахмох - чакмоқ, хамон - камон, хаманд - каманд, харно - карно, хок - хок, дӯхтан - дӯз, рехтан -рез, гурехтан - гурез...⁴⁰⁶

Д - бо б, т, ч, з, г, л бадал шавад: долон - болон, ход - хот (ғалевоз), шувод - шувот (паранда, чарз), гурд - гурч, одар - озар, устод - устоз, сурхмард - сурхмарз, кудоб - кушоб (номи ошест), каланд - кулунг, дағ ва лағ (замини сахт ва бегиёх), гузида - гузина, намуда -намуна, бед - бев (кирме, ки пашминаро табоҳ кунад), табарзад - табарза (шакари сафед), Озарбодгон - Озарбойгон, модандар - мояндар, норван - норванд, пирахан - пироханд, шафтолу - шафтолуд...⁴⁰⁷

Д - Бидон, ки ҳарфи дол бо бои арабӣ бадал шавад, чун долон ва болон ба маънии даҳлези хона; ва ба тои ғавқонӣ ход ва хот ба маънии ғалевоз; ва ба чими арабӣ чун гурд ва Гурч (номи вилоят) ва ба зои муъчама чун одар ва озар.⁴⁰⁸

Р - бо г, л, н, в бадал шавад: канор - каноғ, римоз - ғимоз, (чомаи нафис), чанор - чанол, латанбор - латанбон, устувор - устувон, бармар - бармав, (интизор), хувбар - хувба (шонаи одам).⁴⁰⁹

Х - бо о (алиф), э, б, п, ч, х бадал шавад: хома - ома, хеч - эч, кӯха - кӯба (мавчи об), кӯх - кӯп, ногоҳ - ногоч, моҳ - моч, ҳалопӯш - халопӯш (ошӯб, ғавғо), ҳазина - хазина, ҳасту - хасту (муқир, муътариф), шанбе - шанбед, роҳ - рос, мулҳам - мулғам, туҳ - туф, парвона - парвонак, чоҳ - чол, босара - босам, паноҳ - паном, роҳгон - ройгон.⁴¹⁰

В (ӯ) - бо о, б, п, ф, д, м, и, ш бадал шавад: фуруғ - фууроғ, навита - набита, вом - пом (ранг), ёва - ёфа, калова - калофа, калива - калида, мавиз - мамиз, парвосидан - пармосидан

⁴⁰⁶ Ђамон ӯо.

⁴⁰⁷ Ђамон ӯо.

⁴⁰⁸ Ђамон ӯо.

⁴⁰⁹ Ђамон ӯо.

⁴¹⁰ Ђамон ӯо.

(палмосидан, масҳ кардан), ҳанӯз - ҳаниз, ангур - ангир, Хадев - Хадеш (Худованд).⁴¹¹

П - бо ф, б, ч, ғ, к, л, м, в бадал шавад: пил - фил, сапед - сафед, тап - таб, полиз - чомиз, пармезан - ғарвезан, пих - ких (чирки чашм), Сарандеп - Сарандел, запорук - саморук, чорпо – чорво.⁴¹²

Ф - Фарвард - парвард «чи дар форсӣ бо-и форсӣ ва фо ба ҳам табдил меёбанд».⁴¹³

С - бо ч, д, з, ф, ш, л, у, м бадал шавад: хурӯс - хурӯч, пос - под, саморуғ - заморуғ, кустӣ - куштӣ, фириста - фиришта, чуст - чуфт (чомаи танг), сач - лаҷ, (линҷ), ботс - боту (турунҷ), хурӯс - хурӯх, омос -омом.

Син дар ҳар ду забон ба ҳо мубаддал шавад ва монанди мос ва моҳ.⁴¹⁴ Дар форсӣ син ва шин ба ҳам бадал шаванд. Ситок - шиток шохи нави дарахт.⁴¹⁵ Чи дар форсӣ син ба чим бадал шавад.⁴¹⁶

Ш - бо т, ч, ч,с, ғ, л, ҳ, бадал шавад: бахш - бахт, кош - коҷ, пошон - почон, шорак - сарак, шаточ - ғатоҷ, аспгӯш - аспғул, пошанг -поҳанг (хиёр).⁴¹⁷

З - бо ч, с, ш, ф, к, й бадал шавад: рӯз - рӯч, арз - арҷ, пизишк -пичишк, Аёз - Аёс (ғуломи Султон Маҳмуд), зуллуқ - шуллуқ, гурез -гуреч, зағанд - фағанд, мазидан - макидан, овоз - овой.⁴¹⁸

Ғ - бо ч, х, қ, м, в, ҳ, табдил шавад: мағлоғ - мағлоҷ (гавдалбозӣ), чарғ - чарх (паранда), оруғ - оруқ, ғилғич -

⁴¹¹ Ҳамон ҷо.

⁴¹² Ҳамон ҷо1, 173.

⁴¹³ «Бурҳони қотеъ».

⁴¹⁴ «Чароғи ӯидоят», 27.

⁴¹⁵ «Бурҳони қотеъ», ҷ. 2.137.

⁴¹⁶ «Бурҳони қотеъ» с. 389.

⁴¹⁷ «Ғиёс-ул-луғот».

⁴¹⁸ Ҳамон ҷо.

ғилмич, коғуна - ковуна, испарғам - испархам, чаро - чароғ (чаридан).⁴¹⁹

Ф - бо х, ғ, к, ҳ, бадал шавад: фалова - халова (саросема), фалив - ғалив, фалова - калова, туфу - туху.⁴²⁰

К (г) - бо о, л, м, х, ғ, ё, д, б, в, ю бадал шавад: колуфта - олуфта, товак - товал (гову хари чавон), куч - луч (аҳвал), башк - башм (шабнам), торак - тора (фарқи сар), чаковак - чакова (паранда), сомокча - сомохча (синабанди занон), гажгов - ғажгов, шанг - шан (шӯх), қумригон - қумриён, гов - ғов, гулӯла - ғулӯла, ованг - ованд, авранг - авранд (тахт), гулгуна - булгуна, гул - вул, гуроз - вуроз, гуроҷ - вуроҷ, заргун - зарюн.⁴²¹

Ж - бо ч, с бадал шавад: каж - кач, ложвард - лочвард, тагаж - тагас (тухми ангур).⁴²²

Н - (ба м, л, бадал шавад): бон - бом, нилуфар - лилуфар, чандан - чандал (санда).⁴²³

Й - бо д, л, ҳ бадал шавад: рӯйанг - руданг, ной - нол, рӯйанда - руҳанда.

Дар форсӣ чими абҷад бо зо-и ҳавваз ва баръакс табдил меёбад. Сӯҷ – сӯз.⁴²⁴

Зо-и муъчама бо йо-и таҳтонӣ бадал мешавад: овоз – овой.⁴²⁵

Дар луғат ва забони форсӣ табдили гоф ва ғайн ва баръакс ҷоиз аст ҳамчун лиғом ва лиғом, гулӯла ва ғулӯла.⁴²⁶

Илова бар он ки дар фарҳангҳои мазкур роҷеъ ба қоидаи баргашти овозӣ назари умумӣ иброз гардидааст, дар баъзе мавридҳо мисолҳо доир ба мавзӯи мазкур бидуни шарҳу

⁴¹⁹ Њамон ҷо.

⁴²⁰ Њамон ҷо.

⁴²¹ Њамон ҷо.

⁴²² Њамон ҷо.

⁴²³ Њамон ҷо.

⁴²⁴ «Бурҳони қотеъ», 2, 180.

⁴²⁵ «Бурҳони қотеъ», 1, 28.

⁴²⁶ «Бурҳони қотеъ», 1, 28.

тафсил оварда мешавад. Мисолҳои зерин бар он далолат менамоянд, ки шаклҳои зерини вожаҳо, ки бешак ба баргашти овозӣ мувоҷеҳ гаштаанд, дар забони форсии аҳли Ҳинд вучуд доштаанд. Оян - оҳан; бох – рох,⁴²⁷ бом - бон; бунчишк - гунчишк; хаҳй - зихй; биринч - муарраби пиринг; фажаж - фараж; мӯрҷона - мӯрёна, (занги оҳан), лаф - лафч, (лаб).⁴²⁸

Аммо дар забон вожаҳое, ки ба баргашт дучор гаштаанд, на танҳо аз лиҳози шумор хеле зиёданд, балки хусусиёти вижаи онҳо низ хеле зиёд ва пураҳамият аст. Тавре гуфта шуд, дуруст муайян намудани шакли баргашти аксар вожаҳо на танҳо дорои моҳияти забонӣ, балки дорои моҳияти таърихӣ низ мебошад. Масалан, вақте дар асоси далелҳои забонӣ собит мегардад, дарёи Ому шакли ихтисоршудаи Ҳомун - ин кӯл - дарёчаи таърихии фаромӯшшудаи даврони рӯйдодҳои «Авесто» мебошад, як силсила масъалаҳои баҳсталаби таърихии он даврон ҳал мегардад. Аз Суман баргашт шудани Ҳомун низ паҳлуи дигари ин масъалаи таърихиро ҳал менамояд. Дар ҳамин дидгоҳ як силсила масъалаҳои марбут ба таърихи тоҷикон ҳал мешавад. Ҳадафи ин мақола асосан нишон додани баъзе хусусиёти таърихии вожаҳо дар асоси баргаштҳо ва таҳфифу изофаҳои овозӣ дар забони тоҷикӣ бо муқоиса бо забонҳои санскриту русӣ, инчунин баъзе забонҳои дигар мебошад.

Гунаҳои асосии баргаштҳо. Бояд гуфт, ки баргаштҳои овозӣ ба чандин гуна чудо мешаванд. Баъзе вожаҳо ба баргашти яковоза ва баъзе ба баргашти чандовоза мувоҷеҳ гардидаанд. Агар баъзе баргаштҳо маънои вожаро тағйир дода бошанд, дигар баргаштҳои овозӣ маънои вожаро ҳалалдор карда натавонистаанд. Роҷеъ ба ҳар як аз ҳолатҳои мазкур дар мавриди худ суҳан хоҳад рафт.

⁴²⁷ «Бурһони қотеъ», 1,28.

⁴²⁸ «Гийс-ул-луғот».

Гунаҳои асосии баргаштҳои овозӣ инҳоянд: баргашти овозҳои т, д ба з-с-ш; баргашти сеовозии т - с - х; баргашти овозии т - ф - с ва т-ф; баргашти т ва д ба с ва з; баргашти овозии т, д - ба ҳ, х, к, г, ғ, ч, қ, з, ш, ж ва ғайра; баргашти овозии с, з - ҳ, х; баргашти т ва д ба ст; баргашти т ба дигар овозҳо; баргашти ст ба с ва баргашти т ба с; тахфиф ва баргашти дуовозҳо: (ст - т; ст - д; ст - ш; хв - х; см - м; ва ғ.); тахфиф ва баргашти лигатурҳо; баргашти хв (св) ба х, ҳ; баргашти ж ба қ-з-ғ-г-к; баргашти ж ба й, ё; баргашти з ба ҳ, х, ч, қ; баргашти г, қ, г ба й ва з; баргашти в, б ба г, ғ; баргашти м-н; баргашти р ба ш, д, з, ж, л; табдили ҷойи овозҳо; баргашти вожаҳои ду ё сешакла; ҳашв; баргашти шумораҳо, баргашти овозии ж-қ-з-ғ; баргашти овозии г ба в; табдили р ва л; баргашти р ба ш; табдили дигар овозҳо; тахфифҳои овозӣ; тахфифи лигатурҳо; ҳашв ё изофа ва ғайра.

Бояд гуфт, ки эҳтимолан қабл аз ҳама овози т ба баргашт гирифтор гардидааст. Зеро ин овоз дар қадимтарин вожаҳо, ки баъдан зикрашон рафт, ба шаклҳои гуногун баргаштааст. Масалан, тавре маълум аст, нахустодами адабиёти ориёзонӣ Каюмарс ном дорад, ки дар «Авесто» ва дигар адабиёти ориёӣ ба гунаи Каюмартан зикр гардидааст. Дар адабиёти гуногун Каюмарс марди суҳангӯ, говмард, марди фанӣ, Зиндаи миранда низ номида шудааст, ки дар ҳама ҳолат қисмати марта ба маънои мард далолат мекунад. Вале тавре дида мешавад, вожаи мард, дар санскрит ба шакли мрта, марта ба маънои миранда омадааст, танҳо ба баргашти т ба д мувоҷеҳ гардида, баргашти овозии с ба он беасар мондааст. Чунин вожаҳо дар забони тоҷикӣ ва дигар забонҳои ҳамгурӯҳи он онҳо хеле зиёданд.

Муайян намудани баргаштҳо ва тахфифу изофаҳои овозӣ на танҳо моҳияти забониву вожашиносӣ доранд, балки ҷиҳати ошкор намудани бисёр паҳлуҳои торики таърих мусоидат менамоянд. Дар аксар ҳолатҳо тибқи қоидаҳои маъмул шакли нахустини вожаҳоеро, ки ба баргашт, тахфиф

ва ҳашву изофаҳои овозӣ гирифта шудаанд, барқарор намуда, номи чанде кишварҳо ё маҳалҳои бостониро, ки ном ва ҷойгоҳи аслиашон аз ёдҳо рафтааст, пайдову муайян кардан мумкин аст.

Тавре мушоҳида мегардад, баргашти фонетикии баъзе овозҳо тибқи қоидаҳои маъмул сурат гирифта, ҳатто дар гуфтугӯи ҳаррӯзаи мо ифода мегарданд. Масалан, баргашти овозии р ба л, баргашти с ба ш, баргашти м ба н, баргашти ж ба з, ё баракс, ба назар табиӣ ва имконпазир менамояд. Вале баъзе баргаштҳо чандон табиӣ наменамоянд, тибқи кадом қоида баргашт шудани онҳоро муайян кардан душвор аст. Масалан, баргашти овозии т ва д ба с ва баргашти с ба х-ҳ-г-ч-ҷ-ж-з, баргашти овозии р ба ш ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Бояд гуфт, як вожа дар як муҳити забонӣ ба тағйирот дучор гашта, баъзан шакли аввалаи он аз байн рафтааст ва баъзан ҳар ду шакл мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ва ё як вожа дар як забон ба шакли нахустин боқӣ монда, дар забони ҳамгурӯҳ ба тағйир рӯ ба рӯ омадааст. Ҳоло вижагии ҳар як баргашти овозӣ то ҷои имкон таҳлил шуда, дар маврид мисолҳо аз забону адабиёти куҳан ва имрӯз, инчунин аз забонҳои авестоиву санскрит, забони русӣ ва баъзе забонҳои дигар пешниҳод хоҳад гардид.

Баргашти овозҳои т, д ба з-с-ш. Чунин баргашт дар бисёр вожаҳои дерини забонҳои гуногуни гурӯҳи хиндуаврупой ба назар расидааст. Баргаштҳои овозии мазкурро аз лиҳози муқоиса таҳқиқ намуда, шакли аввалияи бисёр вожаҳоро барқарор намудан мумкин аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ вожаи долон ба маънои пешайвони хона вучуд дорад. Бо назардошти омӯзиши шаклҳои мушобеҳ дар забони санскрит ва дигар забонҳо ин вожа аз решаи дол- ва пасванди -он таркиб ёфтааст. Ва азбаски овозҳои т ва д ба осонӣ ҷойи якдигарро иваз карда метавонанд, мо мебинем, ки овози д дар қисмати дол ба т баргашта шакли тол-ро гирифтааст ва бо изофаи пасванди ор ба шакли толор низ баргаштааст...

Долон бо баргашти овозии д ба с ба шакли салон, ки ҳаммаъноӣ долон аст, баргашт намудааст. Решаи вожаи толор дар алоҳидагӣ бо баргашти овозии т ба з ба шакли зал ва бо баргашти овозии т-з-х-ҳ ба холл (ҳолл дар забонҳои ғарб ба маъноӣ айвон) баргашт намудааст. Тавре муаллифи «Бурҳони қотеъ» тазаккур додааст, долон бо баргашти овози д ба овози б ба шакли болон низ тағйир меёбад. Дар забони русӣ (ниг. Даль⁴²⁹) вожаи болон ба маъноӣ долон ифода шудааст, ки назари муаллифи «Бурҳони қотеъ»-ро тасдиқ менамояд.

Яке аз пойтахтҳои ориёҳиндуҳо қабл аз муҳочираташон аз Осиёи Миёна ва қисматҳои шарқии он Хастинапур ном дошт. Ин ном аз қисматҳои хаст - хартум(и фил) ва пур - шаҳр таркиб ёфта, маънояш шаҳри хартум будааст. Вале худ вожаи «хаст» дар нахуст ба шакли даст ифода мешуда, тибқи қоидаи баргашти овозии мазкур ба хаст ва дар забони русӣ ба гунаҳои хобот (хартум) ва хвост (дум) баргаштааст. Ҳоло низ дар забони шугӣ даст ба гунаи «зуст» талаффуз мешавад. Дар забони тоҷикӣ вожаи даст, ки маъноӣ хартумро дорад, ба шакли қадимтар боқӣ мондааст. Қоидаи баргашти овозӣ имкон медиҳад, ҳулоса карда шавад, ки Хастинапур ба шаклҳои Хастин - Хустин - Хустан ва бо таҳфифи овози с ба шакли Хутан баргашт намудааст. Муаллифони баъзе адабиёти асрҳои гузашта, аз ҷумла сайёҳи венетсиягӣ Марко Поло Хутанро дар шаклҳои Хустан ва Кустан зикр намудаанд, ки далели гуфтаи мост. Мисли бисёр дигар номҳои ғарби ҷумҳурии Хитой (Хумдон, Пушинг, Тангай ва ғайра) номи Хастинапур, ки ба шакли соддаи Хаст низ ифода мешуд, дар минтақаҳои дигар номгузорӣ гардидааст. Дар «Авесто» номи яке аз шоҳони Эрони бостон Нуатра зикр шудааст, ки дар «Шоҳнома» ва паҳлавӣ тибқи баргашти т-з ба шакли Нӯзар ифода шудааст. Аммо ин вожа дар номи деҳа

⁴²⁹ Ин ҷо баъд: Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка».

бо баргашти т-с^ш Нушор (Нӯшорак, Нушориён ва ғ.) боқӣ мондааст. Ба далели қоидаи мазкур метавон исбот намуд, ки Заҳҳок на вожаи арабӣ ба маънои хандон, балки баргашти овозии Аҳи Даҳок мебошад, ки дар ҳар ду қисмати ин таркиб баргашт мушоҳида мегардад. Дар қисмати нахусти он Аҳи, ки худ низ аз шакли Аси баргашт намудааст, ба Ажи (ҳ) ва дар қисмати дуввуми он Даҳок ба Заҳҳок (Заҳок) баргаштааст. Дар забони тоҷикӣ аждаҳо таҳфифи ҳамин таркиб аст.

Дар ин шумор агар вожаи оташро таҳқиқ кунем, ошкор хоҳад шуд, ки он чи гуна як сайри таърихӣ баргашти овозиро аз сар гузарондааст. Шакли нахустини ин вожа отар буд. Баъдан, тибқи қоидаи баргашти овозии т ба з ба шакли озар низ баргашт. Аммо дар кадом муҳити забонии дигаре ин вожа ба баргашти овозии р ба ш (оташ) гирифтор гардид, дар ҳоле, ки дар ин овогардӣ овози т ба шакли асл боқӣ монд. Дар вожаи оташ овози а низ ба и баргашта ба шакли одиш - озиш («Бурҳон») зоҳир гардид. Ҳоло дар забони тоҷикӣ вожаҳои оташ, озар (дар адабиёти бадеӣ), отар - остар (танҳо дар таркиби хокистар - хоки отар), мавриди истифода қарор доранд.

Дар ин боб ва бобҳои дигар мисолҳои фаровоне вучуд доранд, ки бо овардани қисмате аз онҳо иктифо хоҳем кард. Масалан тарок, (русӣ дырка) - сӯроҳ - трақӣ - тарқиш, пахт - пахч - пахш, бахт - бахш, пахт - фахт - пахш (Бурҳони котеъ), тайа (санс. об) - сой - чӯй (арабӣ?) - жай (обдон, кӯли хурд - Рӯдакӣ) - таять (обшавии барф, русӣ), тавора (девори чӯбин, шиғ) - забор (дар забони русӣ девори тахтагин) дар ҳамин шуморанд.

Баргашти сеовозии т - с - ҳ. Агар баъзе вожаҳо ба як баргашти овозӣ мувоҷеҳ шуда бошанд ва ё танҳо як овози онҳо баргашт шуда бошад, баъзе вожаҳои дигар ба баргашти чандовозӣ гирифтор шудаанд, ки дар даврони гуногун ҳар яке аз он шаклҳо мавриди истифода будааст. Чунин

баргаштҳо шакли аслии вожаро то дараҷаи ношинохта тағйир додаанд, ки асли он вожаро танҳо дар сурати барқарор намудани шакли аввалияи овозҳо шинохтан мумкин аст. Баргашти сеовозаи т-с-ҳ, ки дар шумори вожаҳои маҳдуд вомерӯрад, низ ҷиҳати муайян намудани баъзе хусусиёти чанде аз номҳои таърихӣ нақш мебозад. Чунин баргашт, то ҷое ки ба мо ошкор гардид, ҳамагӣ дар ҷаҳор-панҷ вожа муассир гаштаст, ки Гот (хот) - госа - гоҳ, Митро - Миср - Меҳр, метан - месан - меҳан, порт - порс (порш, парсавӣ) - паҳл (пахлавӣ), Артанг-Арсанг-Аржанг-Арзанг - Арҳанг⁴³⁰ хшатра-хшасра-шаҳр-шоҳ, сраот - сраош - сурӯш - хурӯш хурӯс - хурӯҳ-хурӯҷ - хурӯч-хуру- хурӯҳак ва ғайра дар ҳамин шумор қарор доранд.

Баргашти овозии т-ф-с ва т-ф. Баргашти овозии т-с-ф, яъне вожаҳое, ки дар нахуст бо овози т ифода шуда, баъдан ин овоз ба с ва дар навбати худ с ба ф баргаштааст, чандон зиёд ба назар намерасанд. Аммо мавҷудияти ҳамин ду-се мисол низ паҳлуҳои торики баъзе масъалаҳои таърихиро равшан карда метавонанд. Чунин баргашт асосан дар ҷаҳор-панҷ вожа ба назар мерасад, ки Траетона - Сраетона - Фаридун, Порт-Порс-Парфия (Порт дар «Бундаҳишн» номи кишвар), таманӣ - фаманӣ (номи қавм дар тазаккури Ҳеродот) - саманӣ (номи қавм, дар «Шоҳнома» Самангон, номи кишвар), тумо (дар луғати Занду Позанд сирпиёз) сум – фум⁴³¹ мебошанд. Мавҷудияти номи Трита Аптия - Фрита Аувия, дар адабиёти ориёҳиндӣ, Траетона-Сроитина ва Фаридун, ки дар адабиёти паҳлавӣ ва «Шоҳнома» номи яке аз шоҳони ориёӣ мебошад, далели равшани умумияти қавмиву забонии ориёӣҳои гурӯҳҳои ҳиндӣ-иранӣ, ки мо дар маҷмӯи ориёточикон номидаем, ба шумор меравад. Ин далели умумият дар баробари дигар далелҳо сукунатгоҳ, яъне нахустмеҳани ориёӣҳоро дар минтақаҳои шарқи Осиёи

⁴³⁰ Қасабаест дар Бадахшон, «Бурӯни қотъ», 1,84.

⁴³¹ «Бурӯни қотъ», 1,1.

Миёна таъйид менамояд. Баргашти мазкури овозӣ дар вожаҳои Порт-Порс-Парфия ба назар расидааст. Порт - Порс (ва бо талаффузи арабӣ Форс) номи кишварест, ки тибқи баргашти овозии т-с шакл гирифтааст. Аммо нисбати аз номи Порт ё Порс тасмия шудани Парфия, ки номи як давлате дар шимоли Эрон ва ҳудудҳои кунунии Туркманистон буд, олимони бисёр эҳтиёткорона андеша меронанд. Зеро давлати Порс дар ҷануби ғарбии Эрон воқеъ буд ва ин ҳол олимони водор намудааст, ки ба Порс будани Парфия, ки дар адабиёти Юнони қадим зикр шудааст, шубҳа намоянд. Вале ҳам Порт ва ҳам Парфия номи муҳочиршудаи кишваре буд, воқеъ дар ҳудудҳои кунунии Тоҷикистон, ки ба самтҳои ғарб муҳочират карда, дар он минтақаҳо бо ду гуна номгузорӣ гардид. Номи сеюми ин кишвар Паретакен буд, ки дар яке аз минтақаҳои кунунии Эрон воқеъ гардида, дар баробари дигар кишварҳо аз ҷониби Искандари Македонӣ тасхир карда шуд⁴³².

Вожаи дигаре, ки ба ҳамин гуна баргашт мувоҷеҳ гаштааст, тамани (номи қавми ориёии маскун дар ҳамҷаворӣ водии Фарғона дар тазаққури Ҳеродот - фаманӣ) мебошад, ки овоғарии он ба шакли саманӣ сурат гирифтааст. Тавре маълум аст, ҳоло дар Афғонистон вилояте бо номи Самангон вуҷуд дорад ва аксаран Самангони дар «Шоҳнома» зикршударо дар ҳамин мавқеият шинохтаанд. Воқеият ҳамин аст, вале таҳқиқот нишон медиҳад, ки қавми мазкур дар қисмати ғарби шимолии водии Фарғона бо номҳои таманӣ ва фаманӣ сукунат дошт ва яке аз нахустин пойтахтҳои Эрони бостон Тамеша, ки ҳоло бо номи Тамоша вуҷуд дорад, бо номи онҳо тасмия шуда буд. Баъдҳо ин ном

⁴³² Вақте Искандар баъди фатҳи Суғд аз тариқи водии Ёисор убур намуда, кишвари дигарро бо номи Паретакен истило намуд, шояд ӯ ва ӯмароёнаш дар тааллуф буданд, ки дар як вақт дар ду минтақа ду Паретакен вуҷуд дорад. Баъдҳо бо тақозои муъитҳои гуногун Паретакен низ ба Фаретакен ва Каротегин баргашт. Паретакен ҳамчун номи кӯчида дар вилояти Сурхондарё ва Хоразм низ ба шакли Каротегин боқӣ монд...

ба шаклҳои гуногун баргашта, ба минтақаҳои дигари дунё муҳоҷират намуда ва дар ҳар ғӯшае дубора номгузорӣ гардид. Сомончӣ - Фарҳор, Самончӣ - Ҳисор, Сомагон, Самангон - Афғонистон, Тамань, Тюмень - Россия, Таман - Қрим, Туманган - Шарқи дур, Тамистон – Эрон,⁴³³ Тамгон - Қрим, Самара -Россия, Самара - Ироқ, Сомонуд, Тамистон - Эрон⁴³⁴ далели ҳамин ғуфта мебошанд. Сулолаи Сомониҳо низ ба хоҳири мансубияташон ба ҳамин қавм чунин номгузорӣ гардида будаанд. Ин ном ҳарчанд ба шакли ғаманӣ низ зикр шуда бошад ҳам, барои ин шакли вожа мисол пайдо нагардид.

Мисоли дигари баргашти ин шакл вожаи мит ба маънои устура, ривоят ва митра (авестой - меҳр-мифра) мебошад, ки ба шакли миф низ зоҳир гардидааст. Вале гунаи мис, ки тибқи қоидаи ин вожа бояд ба ин шакл баргашт намояд, ба назар нарасид.

Баргашти т ва д ба с ва з. Тавре маълум аст вожаҳои т ва д ба осонӣ ҷои якдигарро гирифта, дар аксар маврид ба овозҳои с ва з баргашт менамоянд. Ва дар ин ҷо низ тибқи қоидаи баргашт қадимияти вожаҳоро ошкор кардан имкон дорад. Масалан, дар ғӯишҳои тоҷикӣ сӯзани қалонро теана мегӯянд, ки дар санскрит ба шакли сеана вучуд дорад. Яъне шакли дар ғӯишҳои тоҷикӣ вучуд доштаи ин вожа қадимтар аст. Sevana - сеана амали бо сӯзани теана дӯхтан - теҷӣ қардан (аслан теҷӣ - дӯхтан ва шояд дӯзанда) мебошад, ки аз теана баргашт шудааст. Меҳи ресмони улоғро, ки барои ҷаро ба замин зада шудааст, теана ғӯянд, ки реҷаи он низ теа аст. Дар ин ҷо нуктаи ҷолиб он аст, ки вожаҳои теана, теҷӣ, теана назар ба вожаи сеана дар шакли қадимтаре боқӣ мондаанд. Ҳамин тариқ, вожаи «теана», ки дар шеваҳои забони тоҷикӣ роиҷ аст, метавонад бо нигоҳдошти овози т дар худ даъвои нахустшаклӣ намояд. Нипота (дар

⁴³³ Тибқи маълумоти «Масолик-ал-Мамолик».

⁴³⁴ Тибқи маълумоти «Ћудуд-ул-олам».

«Авесто») - нуваса (набера дар гӯишҳои тоҷикӣ) тибқи ҳамин қоида баргашт шудааст, ки шаклҳои бо овози т омада, аз шаклҳои бо овози с ва з ифодашуда қадимтар ба шумор меравад. Бисёр номи маҳалҳо низ тибқи қоидаи баргашти т-с ба ду шакл ифода шудаанд, ки Навкат - Навкас (номи маҳал дар Суғд) дар ҳамон шумор аст. Номи Деус (дар санскрит худо, осмон, рӯшанӣ - дар тоҷикӣ дев) дар забони юнонӣ ба гунаи Зеус, Зевс баргашта, аммо дар баъзе вожаҳои дигар масалан, теология, атеист, дайва шакли нахустини худро боқӣ гузоштааст.

Доир ба қоидаи баргашти чунин овозҳо мисолҳои фаровоне пайдо кардан мумкин аст. Навдара - навзара (фарзанд), три (дар забони русӣ -се) - сри (дар забони пашту се), тракт (дар забонҳои ғарбӣ роҳ) - сарак (дар забони дарӣ роҳ), дам - зум, тама (дар забони шугнӣ) - шумо (бо баргашти т ба ш ва а-и аввал ба у ва а-и дуввум ба о), устод - устоз; дас (ҳиндӣ) -дес(ять - русӣ) - даҳ, дурахш - зурахш⁴³⁵, утро дар забони русӣ субҳ) - усра (дар санскрит - усар, эзади сахаргоҳ) - аусари (дар гӯишҳои тоҷикӣ ба маънои субҳдам), рос⁴³⁶ – роҳ, парда - парс (Бурҳони қотеъ), думбура – зумбура,⁴³⁷ тез – сез,⁴³⁸ пахт - пахш. бахт - бахш, тани (дар санскрит писар, дар гӯишҳо таниш) - сан (писар, масалан кӯдаку сан), сын - (дар забони русӣ писар), знать - дониш (д-з; т-с-ш), шат - шаш - шонздаҳ, пат - паҷ - панҷ -панздаҳ, орат-ораҷ-оран-оранҷ, посанг-поҳанг (санги тарозу), танг-санг (нигорхонаи Монӣ) шитала - шишала ва ғайра ба қоидаи баргашти овозии мазкур тобеият доранд. Вожаҳои еда (хӯрок - русӣ) - ишта, ноништа (д-ст-шт; санскрит - ичҳа), тахт - тахш, кад⁴³⁹ - кто - кас, чуғд - чуғз, дҳвана - даҳон - зҳвон - звон- забон -звук -

⁴³⁵ «Бурҳони қотеъ» ҷ. 2. с. 57.

⁴³⁶ Ёмон ҷ. 2, с. 59.

⁴³⁷ «Бурҳони қотеъ» ҷ. 2. с. 57.

⁴³⁸ Ёмон ҷ. 188.

⁴³⁹ «Бо луғати Занди Позанд» - «Бурҳони қотеъ», 2.

овоз (озов) - язык; медь - мис низ ба чунин баргаштҳо гирифтोर шудаанд.

Тибқи қоидаи баргашти мазкур як масъалаи муҳимро ошкор кардан мумкин аст, ки марбут ба таърихи муштараки тоҷикон ва русҳо мебошад. Тавре маълум аст, дар таърихи ориёӣҳо номи яке аз кишварҳо Арата - Арса, Арша, Арсания мебошад, ки он аз вожаи арта шакл гирифтааст. Вожаи «арта» тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т ба с ба «арса» ва баъдан ба «рус» имкони баргашт дорад. Муҳаққиқони рус як таҳмини баргашти вожаи русро аз Арта медонанд. Аз ин ҷо вожаи рус дар таркиби Рустам ва номи халқияти рус аз як реша ва ба як мафҳум омадааст. Дар адабиёт ва фарҳангҳо доир ба чунин баргашт мисолҳои фаровон пайдо кардан мумкин аст. Чунин баргаштҳо дар забонҳои санскрит ва хусусан русиву тоҷикӣ низ бисёр ба назар расидааст. Комуд (басит, муқобили мураккаб) - комус, ридо - ряса (русӣ - болопӯш), от (русӣ) - аз, сита (санскрит) - ситх - сиёҳ, одрахш - озрахш, тадарв - тазарв, тани - сын (русӣ) - сан, (санс. суну, суна), теб - сиб (мадхуш, ҳайрон), тез - сез, тафт-тафс, тень - сень (соя), тапуш - шапуш, мат - мысл - омӯз, Ёфат - Ёфас (Ёфуч, деҳа), Таро - Тро (шаҳр, девори қалъа) - саро - Сарӣ - Сарой (Бурҳони қотеъ, 2, 156) дар ҳамин шуморанд.

Баргашти овозии т, д - ба ҳ, х, к, г, ғ, ч, қ, з, ш, ж ва ғайра. Бояд дар назар дошт, ки аксари вожаҳое, ки гунаи нахусти он бо овози т ифода шуда, шаклҳои баъдии онҳо бо овозҳои ҳ, х, к, г, қ, ж ва ғайра омадаанд, имкон дорад ба воситаи тай намудани марҳилаи баргашти овозии овози с ба чунин шакл мувоҷеҳ гашта бошанд. Вале, мутаассифона, дар аксар маврид шакли бо овози с ифодашудаи он вожаҳо дар забон боқӣ намондааст. Роҷеъ ба ин баргашт, ки баргашти ҷаҳоровозӣ мебошад, танҳо ҷанд мисол пайдо шуд, ки дар боби пешин зикр гардиданд. Баргаштҳои пайтом - пайғом, ҷатурт - ҷаҳор, деверъ - ҳевар (санс. девар), тем-ный - шом,

тратить - торот - тороч, тор - чер(ный), арода (ароба) - орудия - оружия, тальма - чальма, пять - панч (т, с, х, ч), дерма - чарм, дорот (дорос?) дороч (дорогой - русй) (шаъну шавкат, карру фар⁴⁴⁰), торот - тороч⁴⁴¹, осина (сиёҳбед) - сита- осита; зинкуда (қоши зин) - зинкӯҳа,⁴⁴² тапки - шиппак, тъма - шом, питй (санс - як култ) - пичй, туртйа (санс.) - чор, там - (пардаи чашм, рамзан торикй ва сиёҳй⁴⁴³) - чашм, дӯшидан - чӯшидан, душа - хуш ва ғайра мебошанд, ки далели баргашти овозии на танҳо дар дохили як забон, балки дар забонҳои ҳамгурӯҳ низ мебошанд.

Баргашти овозии с, з - ҳ, х. Баргашти овозии с, з ба ҳ ва х аз сершумортарин баргаштҳои овозӣ буда, далели қавии умумияти забонҳои ҳамгурӯҳи ориёӣ мебошад. Чунин баргаштҳо дар забонҳои санскрит, русӣ ва тоҷикӣ, дар маҷмӯъ ва ё дар яке аз онҳо ба назар расидааст. Масалан, вожаи санскритии снуса дар забони русӣ ба шакли сноха ва дар забони тоҷикӣ ба шакли синҳор баргашт намудааст. Қобили тавачҷӯҳ аст, ки овози с дар аввали вожа бетағйир монда, дар охири он дар ҳарду забон ба овозҳои х ва ҳ баргаштааст. Дар вожаи свисток, ки ҳоло дар забони русӣ роиҷ аст, овозҳо бетағйир монда, дар забони тоҷикӣ овози с дар нахуст ба ҳ ва дар мобайни калима ба ш баргашта, ба гунаи хушток (свасток-хвасток-хвашток-хушток) зоҳир гардидааст. Вожаи санскритии сват дар забони русӣ ба шаклҳои свататься (хостгорӣ) ва хот(еть) ва дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои хост (хвост) ва хоҳиш роиҷ аст. Тавре зоҳир мегардад, овози с дар ҳар ду забон ба овози х (дар вожаҳои хотеть ва хостан) баргашта, овози т дар вожаи хотъ дар забони тоҷикӣ тибқи қоидаи баргашти т ба ст сураат гирифтааст. Вожаи санскритии судо дар забони тоҷикӣ ба

⁴⁴⁰ «Бурњони котеъ».

⁴⁴¹ «Гйёс-ул-луѓот. 1, 175»

⁴⁴² Қоши зин, «Бурњони котеъ», 116.

⁴⁴³ «Гйёс-ул-луѓот», 1, 209.

шакли худо ва дар забони русӣ ба шакли сударь баргашт намудааст. Вожаҳои зов, звать (русӣ) - ху, хов, хова (тоҷикӣ), золото (тило) - зар (тоҷикӣ), ҳарита - зарита (санскит); мес(яц) моҳ; свекровь - хусур, свасура (санс); свадьба (шодбошӣ) - шод, свобода (хуб будан) - хуб, хурӯс – хурӯх; (мех - бузург), мас. (сома - моҳ) тибқи қоидаҳои мазкур ба баргашти овозҳо мувоҷеҳ гаштаанд. Дар Ведоҳо вожаҳои бо овози с ифодашуда, тибқи қоидаи маъмул дар «Авесто» ба овози ҳ баргаштааст. Масалан, сома - ҳаома, асура - ахура ва ғайра. Роҷеъ ба табдили овози с ба ҳ, х, ш ва ғ. мисолҳои фаровоне пайдо кардан мумкин аст, ки тавассути онҳо шаклҳои нахустини баъзе вожаҳои кунунии забони тоҷикиро шарҳ додан мумкин мегардад. Вожаи санскритии «samhita» - саммит, ки имрӯз дар забонҳои аврупоӣ ба маънои гирдиҳамой, ҷамъомад истифода мешавад, аслан вожаи ориётоҷикист, ки дар забони ведоҳо ва санскрит вучуд доштааст. Ин вожа аз samha (самҳа) - ҳама ва пасванди - it - ит таркиб ёфтааст. Маънои дигари ин вожа баҳамой ва пайкор низ будааст. Шакли дигари ин вожа samuh (самух) маънои коллективро дорад. Вожаи дигаре, ки дар нахуст ҳамчун пешванд истифода шуда, баъдан ба шаклҳои дигар баргаштааст, ин су, сва, свас аст, ки мувофиқи қоидаи табдили овози с ба ҳ ба шаклҳои ҳу, ҳва, ҳваш ва ҳвеш баргашта, дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ ҳамчун ҳиссачаҳои тасдиқии ҳа, ҳу, ҳов, ҳова ва дар забони тоҷикӣ ҳамчун ҷонишинҳои худ, ҳеш, ҳамчунин сифати ҳуш вучуд доранд. Эҳтимоли қавист, ки вожаи ҳавас ҳамон шакли тағйирёфтаи свастӣ будааст. Дар адабиёти ведой сукарна (хушкор), дар «Авесто» Ҳукар (хушкор, қори нек), дар ведоҳо сома (эзоди моҳ, инчунин нӯшобаи муқаддас), дар Авесто ҳома (моҳ) ва ҳаума (ғиёҳ ва нӯшобаи муқаддас) бо ҳамин таркиб сохтмон ёфтаанд. Ҳамчунин вожаҳои супарна - хушпар, сугрива - хушёл, сваҳа (ҳова) – хуш аст, дар ҳамин шуморанд. Дар забонҳои алоҳида баъзе вожаҳо баръакс бо ҳарфҳои с ва з

вучуд дошта, дар ведохо бо шакли ҳ боқӣ мондаанд. Масалан hima (ҳима) дар ведохо ба маънои барф буда, Nemaṇ, Nemaṇta (ҳеман, хеманта) ба маънои зимистон аст. Ин вожа дар забони русӣ ба шакли зима ва дар забони тоҷикӣ ба гунаи зима(стон) ҳам акнун мавҷуд аст. Аз ин ҷо, кӯҳҳои Ҳимолой ва Ҳамован барфпӯш, барфдор маъно медиҳанд. Вожаи свасар аз решаи сва - худ хва, ху(хвеш) ва пасванди сар таркиб ёфта, маънояш худӣ мебошад. Ин вожа ҳоло дар забони русӣ ба шакли сестра, дар забони литвонӣ - сесевар, дар забони тоҷикӣ - хоҳар вучуд дорад. Дар баъзе ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ хоҳарро ба шакли хувар ном мебаранд, ки он низ аз ҳамон шакли аввалия маншаъ гирифтааст. Эзади офтоб Сура ё Свар ба гунаи хвар баргашта дар забони русӣ ба шакли свет - ба маънои осмон дунё вучуд дорад. Тахмин мешавад, ки ҳунар низ аз ҳамин қабил вожаҳо буда маънои марди некро дорад. Вожаи санскритии suska - суска дар «Авесто» ба шакли Huska - хуск, дар забони русӣ ба гунаи сухой ва дар забони тоҷикӣ ба шакли хушк баргашт намудаанд. Вожаи санскритии lih лих низ бо қоидаи баргашти овозии с ба ҳ (ш, з) ба лес - лесидан ш дар забони русӣ ба шакли лиз(аъ) баргаштааст.

Тибқи пажӯҳиши ин ҷониб номи кишвари авестой; Сапта Синдху (Ҳапта Ҳиндху - Ҳафтруд) як кишвари қабл аз муҳоҷиратии ориёӣҳо буда, он ба минтақаи ба ҳам омадани ҳафт дарё - Вахш, Панҷ, Кофарниҳон, Сурхондарё, Қундуздарё, Қашқадарё ва руди Шеробод айният дорад. Сапта Синдху дар замони ориёӣҳои авестой ба шакли Ҳапта Ҳинд баргашт ва онро муҳаққиқини адабиёти авестой ҳамчун яке аз шонздаҳ, сарзамини Ахуроофариди ба Ҳинди кунунӣ айният доданд. Вале тавре пажӯҳиш ошкор менамояд, ин кишвар ба минтақае, ки зикраш рафт, айният мегирад. Аз кишварҳо ва дигар номҳои ҳосе, ки дар адабиёти ведой бо овози с зикр шуда, дар «Авесто» бо овози х ва ҳ омадаанд, инчунин Сарайю – Харойва, Сарасвати – Харахвати, Суман –

Ҳуман (Ҳомун) Саразм (Сваразм) – Хоразм (Хваразм), Самбарон (Шамбарӣ) – Ҳомоварон, Сумана (Шумон) – Ҳумон (номи паҳлавон дар «Шоҳнома»), Суман (номи кӯл) – Ҳуман (Ҳомун – Омун – Ому) ва ғайра мебошанд. Баргашти овозии с, з ба ҳ ва х дар навбати худ баргаштҳои дигареро низ тақозо менамояд, ки яке аз он баргаштҳои с-ҳ-ғ мебошад. Бояд зикр кард, ки решаи ҳаума ҳау (ҳав) буда, маънои афшурданро дорад. Дар ғӯишҳои мардумӣ ин вожа бо табдили ҳ ба ғ шакли ғав-ҷ-(идан)-ро гирифтааст. Сурфа - хурфа (фурфа?), спать - хуфт, свекровь - хусур (санс. свасура), свататься (хостгорӣ) - сват - хвост, хостан, свобода (хуб будан) - хуб ва дигар вожаҳо тибқи ҳамин қоида баргашт шудаанд.

Овози с бар илова аз он чи гуфта шуд, ба дигар овозҳои дигар низ, аз ҷумла, ба шаклҳои зерин: сазо - ҷазо (арабӣ?), соль (русӣ - намак) - шӯр, соха (русӣ) - шоха, суфт - кифт (арабӣ?) ва ғайра баргашт менамояд.

Баргашти т ва д ба ст. Он гуна ки дар боби баргашти овозии т ба с омадааст, бархе аз вожаҳо як марҳалаи баргаштро тай намуда, бархи дигар ба силсилаи баргаштҳои мувоҷеҳ мегарданд. Тавре зикр гардид, дар як силсила вожаҳо бо баргашти овозии т-с амал анҷомпазирфта шуморида мешавад. Аммо дар баъзе вожаҳои дигар чунин баргашт қоидаи дигареро низ ба вучуд овардааст. Дар як силсила вожаҳо овози т ба с баргашта, бо ин амал, тибқи қоидаи т-с бояд овози т аз байн равад. Аммо мушоҳида мешавад, ки ҳарчанд овози т ба с табдил ёфта бошад ҳам, боз худ дар паҳлу, асосан пеш аз овози с боқӣ мондааст. Масалан, гули настан, ки гули маълум аст, дар забони санскрит ба шакли натарван ифода гардидааст. Маълум, ки дар настан овози т ба с баргаштааст, вале тавре мебинем, боз ҳам овози т худ дар паҳлуи с боқӣ мондааст. Дар вожаҳои рада ва раста, ки ҳарду ба маънои саф, қатор истифода шуда, раста шакли баргаштаи рад ё рада мебошад.

Дар забони санскрит мадҳа маънои мазза, лаззат ва кайфиятро дорад. Ин вожа тибқи коиди баргашти овози т ба з, ҳамчунин ҳ ба з дар забони тоҷикӣ шакли маззаро гирифтааст. Ва решаи ҳамин вожа - мад бо тахфифи пасванди -ҳа ба шакли маст баргашт намудааст. Дар забони русӣ бошад, қисмати мад ба шакли мёд, ба маънои асал зоҳир гардидааст. Вожаи датра ба ду шакл -дос ва дост, инчунин ба шакли даҳра⁴⁴⁴ баргашт намудааст. Пад (по, поён), паст (поён, кӯтоҳ), Матейо - Мастчоҳ, жить - зистъ, хотъ – хост, нишад, шад («Упанишад»), шат - шаст - шишт – нишаст, (шиштан, нишастан), отар - остар (хокистар) тибқи ҳамин коиди баргашт намудаанд.

Баргашти т ба дигар овозҳо. Овози т тибқи шаҳодати фарҳангҳо ва муқоисаи вожаҳо дар забонҳои ҳамгурӯҳ имкони ба дигар овозҳо баргашт намудан доштааст. Масалан, овози т дар вожаҳои пусть (бигузур, бошад - русӣ) ба бод (бодо, бошад), тук (чашм) ба кӯк, пять ба панҷ (пат-пас-пах-пач-панч), **мат ба майда** - мять, (мельчатъ) ва ғайра баргашт намудаанд.

Баргашти ст ба с ва баргашти т ба с. Шакли нахустини як силсила вожаҳоро бидуни қиёс бо вожаҳои ҳамшаклу ҳаммаънояшон дар забонҳои дигар, аз ҷумла, санскрит ва русӣ муайян намудан душвор аст. Ҳангоми муқоисаи чунин вожаҳо маълум мегардад, ки онҳо дар нахуст на ба шакле вучуд доштаанд, ки ҳоло боқӣ мондаанд. Бо қиёси вожаҳои сершумори чунин шакл ҳулоса кардан мумкин аст, ки аксари вожаҳо дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои лигатурӣ (мухталитутталаффуз) ё дар оғози вожа омадани ду ҳамсадои нимвоза маъмул буда, баъдан аз он ду ҳамсадо, хусусан, дар аввали вожа, яке аз онҳо боқӣ мондааст. Қисмати бештари чунин лигатурҳо ҳоло низ дар забони санскрит ва ду ҳамсадоҳои аввали калима дар забонҳои русӣ боқӣ мондаанд.

⁴⁴⁴ Њофизи Убањӣ, «Тўњфат-ул-ањрор» с. 52.

Тавре таҳқиқ нишон медиҳад, чунин шакли ифода ва баргашти он бисёр масъалаҳои таърихиву забонии ориёихоро дар замонҳои хеле дур равшан мегардонад. Масалан шакли навишти қадимии тибетии вожаи тоҷик sTag-gzig hos rigs мебошад, ки баргашти ҳарф ба ҳарфи ин таркиб сТаг кзиг ҳос ригс буда, тақрибан сТаг кзиг - тоҷик, ҳос (ҳос) - ригс - шоҳӣ тарҷума мешавад. Вожаи – sTag-gzig аз қисматҳои - сТаг ва кзиг, сохтмон ёфтааст, ки дар қисмати аввали он, яъне сТаг - Стаг овози т ва ё сТ дар ду маврид метавонад ба с баргардад: нахуст, тибқи қоидаи маъмули баргашти овози т ба с; дуввум, дар сурати ихтисори овози т аз сТ. Ва дигар ин ки аз дифтонгҳои ориёхиндӣ дар баъзе маврид ихтисори овози аввал ва дар мавридҳои дигар ихтисори овози дуввум ба сурат гирифтааст, ки бҳоча - хоча, бҳорис - ҳорис, бҳишма - хашм, кхула - ҳилла, бҳага - бага, бҳуч - печ, бҳут – буд ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Дар мавридҳои дигар ҳар ду ҳолат, яъне боқӣ мондани ҳар ду шакли вожа ба назар мерасад. Яъне, аз вожаи сТаг имкон дорад баргаштҳо ҳам ба шакли таг ва ҳам ба шакли саг боқӣ монад. Ҳамчунин дар сурати танҳо омадани сТаг-саг овози г дар охир ба к баргашт шуда, аз худ шакли сак - сакоиро ба вучуд оварда, дар сурати ҳамчоя омадан - сТаг кзиг сагзик - сагзӣ ва ҳамчунин тагзик - тазик - таҷик тоҷикро ба зоҳир меоварад. Ва тибқи ин қоида, вожаи тагзӣ ба сагзӣ баргашта, дар чанд мавриди дигар шакли аслиашро ба гунаи тазик -таҷик - тоҷик нигоҳ доштааст. Албатта, тарафҳои дигари ин мавзӯро низ бояд дар назар дошт. Инак, маълум мешавад, ки вожаи сак - соқой низ баргашти вожаи таг - тагзик - тоҷик будааст. Номи қавми сТаг асосан ба шакли сак - сақой баргашта бошад, ҳам дар баъзе манотиқи ҳамҷавор ба шакли тагзӣ (тазӣ, таҷиг, тоҷик) боқӣ монд. Вобаста ба шароити муҳити забонӣ дар минтақаҳои мухталиф баъзе вожаҳо ба тағйирот ва таҳфифот мувоҷеҳ гардида, дар баъзе мавридҳо шакли аслии худро нигоҳ доштанд. Вожаи сТаг кзиг низ ба ҳамин ҳол дучор

гардид. Бо мурури замонҳо ва убури маконҳо номи сакоӣ низ аз нуфуз бозмонд, вале шакли тағзӣ-тазӣ-точик дубора нуфуз пайдо намуд.

Таҳфиф ва баргашти дуовозҳо. (ст - т; ст - д; ст - ш; хв - х; см - м; ш ғ.). Як силсила вожаҳое вучуд доранд, ки агарчӣ дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ аз лиҳози шакл мутафовитанд, аммо ҳангоми таҳқиқ маълум мешавад, ки аз як реша шаклу маъно гирифтаанд. Чунин вожаҳо одатан дар забони русӣ дар аввали вожа бо ду ҳамсадо омада, дар забони тоҷикӣ яке аз он ҳамсадоҳо гоҳе ихтисор шуда, гоҳе ҳам пеш ё баъд аз худ овози садонок қабул кардааст. Чунин вожаҳо дар забонҳои санскрит, русӣ ва тоҷикӣ на танҳо аз лиҳози шакл дигар шудаанд, балки маънои нахустинашон низ дар яке аз забонҳо хеле тағйир ёфтааст. Масалан вожаи скала дар забони русӣ маънои харсанги бузург ва ё шахпораи сангини ростбаромадаро дорад. Дар забони тоҷикӣ бошад, нӯти кӯхро қулла меноманд. Дар назари аввал гӯё миёни скала ва қулла камтар иртибот вучуд дорад. Вале таҳқиқ нишон медиҳад, ки аз вожаи скала овози с ихтисор шуда, садонокӣ а ба у баргаштааст ва овози л ташдид гирифта, баргашти скала ба қулларо ташкил додааст. Ба ҳамин тариқ, вожаи русии смак бо вожаҳои тоҷикии мак (макидан) ва намак (на-мак) ҳамрешаву ҳаммаъно буда, мутаносибан смех - маша (машаи ханда кардан - дар гӯишҳо; дар санскрит - сми), стадо - тӯда, стар - дер, старина - дерина, стрижка - тарошидан, строгание - тароша, стружка - тароша, струй - шоридан, струна - тор - тарона, стег - тугма, строй - рост - сарой, стена - сутун, степ - теппа (санскрит - двипа), хворь (беморӣ)- хорӣ, стук -туқ-туқ ва ғ. ҳамрешаву ҳаммаъно мебошанд.

Таҳфиф ва баргашти лигатурҳо. Қисмати дигари чунин дуовозаҳо аз забони санскрит расидаанд, ки онҳо овозҳои лигатурӣ ва ё ба қавли муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» овозҳои мухталитутталаффуз ном доранд. Чунин овозҳо низ дар

забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ба тариқи ихтисори, гоҳо ҳамсадои аввал ва гоҳе ҳамсадои дуввум боқӣ мондаанд. Масалан, вожаи бҳага дар забони тоҷикӣ ба шакли боғ ва дар забони русӣ ба шакли бог боқӣ мондааст. Шакли дигари бҳага - бҳоча дар забони тоҷикӣ ба шакли хоча ва хочаин (хӯчаин), дар забони русӣ ба шакли хозяин вучуд доранд. Вожаҳои бой, бек, дар забони тоҷикӣ, бояр, боярин дар забони русӣ ва пҳай дар забони ҳиндӣ гунаҳои дигари ҳамин вожаанд. Вожаҳои бҳорис - ҳорис, бҳишма - хашм, кҳула - ҳилла, бҳуч - печ, бҳут - буд, бҳара - баҳор, дҳан - дон (масалан дар гулдон) ба ҳамин усул сохта шудаанд. Чунин шакли вожаҳо бо овозҳои дигар низ ифода шудаанд, ки дар бобҳои дигар зикр хоҳанд шуд.

Баргашти хв (св) ба х (с). Яке аз баргаштхое, ки таҳқиқи он ҷиҳати ошкор намудани аслияти бисёр вожаҳо дар забони русиву тоҷикӣ ва иртиботи мустақими онҳо бо забони санскрит моҳияти зиёд дорад, баргашти овозии св – хв ва шаклҳои дигари он мебошанд. Аксари ин вожаҳо низ дар иртибот ба давраи таърихии истеъмолашон аз шакли св-, сва-, су-, са-, (давраи ориёҳиндӣ) ба шаклҳои хв-, хв-, хва-, хва, (давраи авестой) ва ҳа-, ха-, хва-, хо-, ҳо-, ху-, ҳу- ва ғайра (давраи навин) баргашт намудаанд. Дар забони русӣ аксари чунин вожаҳо дар шакли нахустини худ бо гунаи св ҳанӯз ҳам вучуд доранд. Чунин вожаҳо бо алифбои арабиасос ба шаклҳои масалан, хваш, хвоб, хвондан, хворӣ, хвоста, хвоҳ, хвоҳар, хвоҳиш, хвоча, хвуб, хвад, хваршед, хвардан ва ғайра ифода гардида, дар имлои имрӯзӣ бидуни ҳарфи в ба шаклҳои - хуш, хоб, хондан, хорӣ, хоста, хоҳ, хоҳар, хоҳиш, хоча, хуб, худ, хуршед, хуш, хӯрдан навишта мешаванд. Баргашти чанде аз вожаҳо бо ифодаи св ва хв-дар забонҳои санскрит, тоҷикӣ ва русӣ мутаносибан чунин аст: свас - хвеш (хеш) – свой; свас -пай-васт, баст-ан - связь; свастика – хучаста –счастье; свад – хвад (худ) - хватать (аз худ қардан); свас – хост - свататься (хостгорӣ); свад – шод - свадьба

(шодбошӣ); сваб – хуб - свобода (хуб будан); сваст - хвуб, хваш - хвастъ (хубгӯй). Аммо аз шаклҳои санскритии сва ва сваст дар забони тоҷикӣ мутаносибан, аз ҷумла ҷунин вожаҳо арзи ҳастӣ намудаанд: сва - ҳов, ҳова; су - ҳу, ҳа; свас – хваш, хуш; сваст – чуст; свас – ҳавас; сваст - ҷаст-ан; сва - шево ва ғайра.

Баргашти ж ба ч-з-ғ-г-к ва ғ. Муайян кардани қадимияти аксари вожаҳо дар забонҳои санскрит, русӣ ва тоҷикӣ тибқи қоидаҳои овогардӣ на дар нисбати ҳамаи вожаҳо имконпазир аст. Масалан, муайян кардани шакли аввалияи вожаҳое, ки бо овозҳои з-ж-ҷ омадаанд, ба дақиқият даст намедихад. Агар мо вожаҳоро тибқи навишти имрӯзашон мутаносибан дар забонҳои санскрит - русӣ - тоҷикӣ баррасӣ намоем, ошкор мегардад, ки принципи маъмулии санскрит-русӣ-тоҷикӣ ва ё тарзи дигар на ҳамеша риоя гардидааст. Баъзе вожаҳо дар яке аз ин забонҳо, агар шакли аввалияшонро нигоҳ дошта бошанд, дар дигар забон онҳо ба баргашти овозӣ мувоҷеҳ гаштаанд. Тибқи қоида аксаран вожаҳо бояд шакли қадимияшонро дар забони санскрит нигоҳ дошта бошанд. Аммо таҳқиқ нишон медиҳад, ки ин қоида на ҳамеша риоя карда шудааст. Тибқи муқоисаҳои як силсила вожаҳо маълум мегардад, ки вожаҳое, ки бо овози з омадаанд, шакли аввалияро ташкил дода, вожаҳои бо овози ж омада шакли дуввум ва бо овози ч ва дигар овозҳо омада шаклҳои баъдиро ташкил медиҳанд. Аз ин лиҳоз, агар мо якчанд вожаҳо барои муқоиса дар ин се забон баррасӣ намоем, маълум мешавад, ки тибқи баргашти овозҳои з-ж-ҷ аксаран дар забони тоҷикӣ ва русӣ шакли қадимии вожаҳо маҳфуз мондааст. Масалан вожаи зан дар санскрит jānī (ҷанӣ), дар русӣ жен(щина) ва дар тоҷикӣ зан, вожаи зи(сть) дар санскрит jīna - ҷива (зебо), дар русӣ живой ва дар тоҷикӣ зебо - зинда ифода шудаанд. Решаи вожаи жизнь -жи ҳамонест, ки зӣ дар зисти тоҷикӣ. Жалко - зора,

жить - зист, чўжа-чўза⁴⁴⁵ (чўча,), жағора - зағора, зинён – жинён⁴⁴⁶, жукол - зукол - зуғол, жила - зи(х), жало - захр, желчь - зарда, желт(ый) - зард, жара - гарм, жевать - чавидан, жук - чук, жаворонок - жаврак, чўр; (парандаест сурхранг, баъзан сурхоб низ гўянд.⁴⁴⁷), жезл - гурз (бо р ба л низ); жесь - гаст (густ, сахт - дар номи Густ(т)ахам) ва ғ. тибқи хамин қоида баргашт шудаанд. Тавре дида мешавад, ҳатто дар як забон низ айна як вожа ба баргашти овозии з-ж-ч гирифтор шудааст.

Баргашти г ба ғ. Ғулғуна - гулгуна, ғарғаша - хархаша, густой - ғафс, гусь – ғоз, қоз, гарам (санс.) - ғарам ва ғ.

Баргашти г ба к, қ. Гаснуть - куштан, гать (роҳ) - қатй (санс. гати - роҳ), голый - кал, гесу - коса.

Баргашти г ба дигар овозҳо. Дорогой - дорот (дороч-дорог – шаъну шавкат, кару фар «Бурҳон»), дородный - дорот (азиз), гаст - зишт, гов - ғов, иго - йуғ, йогурт – чурғот, голос - ҳарас, храс.

Баргашти ж ба й, ё. Ждать, - ёд (йод кардан); жасмин - ёсуман; жир - йир, чир, йурак, чурак; ёж – жуж.

Баргашти з ба х, х, ч, ч. Зоркий - чор (чашми чор), зоркий - зирак, зерно - хирман, хър (санс. хирана) берёза - буруч (санс. бҳруча), рўз - рўч, сўч - сўз.

Баргашти г, қ, ғ ба й ва з. Тҳага - тага, той, тай, тозй; Рага, Роға - Рай, розй; бҳага, бага, боғ, бог - бой (точикй), бояр (русй), бхай (ҳиндй); ситоғ - той, тоқ - той (тойи асп⁴⁴⁸) шудгор-шужкор-шудйор-шужйор,⁴⁴⁹ тоқ - той (муқобили чуфт⁴⁵⁰) - тоҷ (зидди чуфт) ва ғайра.

Баргашти в, б ба г, ғ. Баргашти овозҳои в ба г, ҳарчанд хеле камшумор бошад ҳам, дар вожаҳои дида машавад, ки

⁴⁴⁵ «Бурњони котеъ», 1.

⁴⁴⁶ «Бурњони котеъ», 109.

⁴⁴⁷ «Бурњони котеъ», 2,120.

⁴⁴⁸ «Бурњони котеъ».

⁴⁴⁹ «Бурњони котеъ 2.

⁴⁵⁰ «Бурњони котеъ».

дар забонҳои гуногун - санскрит, русӣ, тоҷикӣ, англисӣ мавриди истифода қарор доранд. Вожаҳои «гург» дар забони тоҷикӣ ва «волк» дар забони русӣ аз Vrk-и ведой ва Vahrk-и авестой ба ин ду шакл баргаштаанд. Овози в дар вожаи русии возврат дар вожаи тоҷикии бозгард (бозгашт) ба г табдил ёфтааст. Ворм (анг.) - кирм, вор (анг.) - кор, воркер (анг.) - коргар, валла (санс. намуди зироати донатор) - ғалла, Марғ - Марв, биринч - гурунч, вардо⁴⁵¹ - гардо, бустох - густох,⁴⁵² варроз - гуроз, буз - коза, нухола - зувола - зуғола⁴⁵³ душвор - душхор, ковуна — коғуна, гул — вул,⁴⁵⁴ гулгуна - булғуна, навард - нагард, охувон - охугон, бонувон - бонугон низ тибки ҳамин қоида баргашт шудаанд.

Баргашти м-н-л. Замбур - занбур, амбур - анбур, танбур - тамбур, амбор - анбор, ханба - хамба дар забони тоҷикӣ, лалаки (десны. Даль.) - милк, милки дандон, ли (союз послесловный, означающий вопрос. Хочешь ли?. Даль) - мй (мехоҳӣ-мӣ?...), на - ма (марав, нарав), нас, наш - маш (шуғнӣ) дар забонҳои тоҷикиву русӣ дар шумори ин баргашт қарор доранд.

Баргашти р ба ш, д, з, ж, л. Ҳар як баргашт бо ин вожаҳо дар ду-се вожаҳои русӣ ва тоҷикӣ ба назар мерасаду бас. Вале ҳамин шумор низ метавонад бисёр вижагии чанде аз вожаҳоеро, ки маънояшон то кунун ошкор нашуда буд, ошкор намояд. Пра - пер(вый) - пор - паре - пеш; перед - пеш; отар - озар - одиш- озиш — оташ; марта, амарвата - меша, амеша дар шумори вожаҳои номбаршудаанд. Тавре қаблан зикр гардид, баргашти р ба ш яке аз баргаштҳои нодири овозӣ ба шумор рафта, ҳамчунин шояд дар чандин вожаҳои дигар вучуд дошта бошад, ки шакли бо овози р ифода шудаи онҳо аз байн рафтааст.

⁴⁵¹ «Фаръанги забони тоҷикӣ», 1,225.

⁴⁵² «Буръони қотеъ», 1, 178.

⁴⁵³ «Гийёс-ул-луғот», 1,306.

⁴⁵⁴ «Буръони қотеъ»

Бар илова аз ин баргашти р ба дигар овозҳо низ ба назар мерасад, ки вожаҳои шер (номи офтоб⁴⁵⁵) - шед, род (русӣ зодан) - зод, рад (русӣ - шод) - шод, шомор - шомоз (номи маҳал⁴⁵⁶), чур - чуз, рак - зак - жак, ракон - закон - жакон, пармурда - пажмурда, рух - лух, ворун - вожгун, Ирам - Эдем, фара (шаъну шавкат) - фазах (Бурҳони қотеъ.), фараж - фажаж дар ҳамин шуморанд.

Овозҳои р ва л дар забон ба осонӣ чоӣ якдигарро мегиранд. Ин баргашт яке аз маъмултарин табдилҳост, ки дар забонҳои гуногун ба назар мерасад. Жалко - зора кардан; жал(еть) - зор (шудан); желт(ый) – зард; короткий - калта, волк - гург (ав: врк), девол - девор дар забонҳои тоҷикиву русӣ дар ҳамин шуморанд.

Таҳфифҳои овозӣ. Ҳам дар забони русӣ ва ҳам дар забони тоҷикӣ як силсила вожаҳое вучуд доранд, ки ду шакл, яъне шакли пурра ва бо ихтисори овози аввал ифода гардидаанд. Намунаи чунин мисолҳо дар вожаҳои русии осемь - восемь, осударь - государь (Даль), осподин - господин (Даль), юмать - думать⁴⁵⁷, ухать - нюхать⁴⁵⁸, вожаҳои русӣ-тоҷикии обуза - буғуз, ёж - жуҷ, вожаҳои тоҷикии Ҳомун-Омун⁴⁵⁹ (Ому, Омӯя, Омӯй), ҳамён-амён-амё, ҳангом-ангом, ҳангома – ангома⁴⁶⁰, ҳеч - эҷ, беша - эша, ҳота - ота, ғижжак - ижжак, вора - ора⁴⁶¹, боғил – оғил ва ғайра вожаҳои тоҷикиву русии аста – хаста (устухони мева) - кость (ба забони русӣ), устох – густох⁴⁶², асё – сиёҳ⁴⁶³, икак – ҳикак, опук - ҳупук⁴⁶⁴, коко - ако, ака, зуруғ - оруғ- руғ

⁴⁵⁵ «Бурҳони қотеъ», 2, 215.

⁴⁵⁶ «Бурҳони қотеъ», 2, 199.

⁴⁵⁷ Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка».

⁴⁵⁸ Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка».

⁴⁵⁹ «Бурҳони қотеъ», 1, 61

⁴⁶⁰ «Бурҳони қотеъ».

⁴⁶¹ «Бурҳони қотеъ»

⁴⁶² «Ғиёс-ул-лугот», 1, 99.

⁴⁶³ «Бурҳони қотеъ», 1, 97.

⁴⁶⁴ «Бурҳони қотеъ», 1, 115.

(рыгать: русй), ода - хода, нисор – исор (арабй), зах – озах, арбуз – тарбуз, урчать – вур-вур, око – кўк (кўки чашм), узда – нўхта, косуля – оху (ғазол. арабй?), оранжевый – норинчй, уголь – зуғол, уши – гўш, ил – гил, урюк - ғурук (меваи норасидаи зардолу), хашт - ашт, урома – ғарам ва ғайра ифода гардидаанд. Тахфифҳо дар дигар қисмати дигари вожаҳо низ дида мешавад, ки лабҷом - лаҷом, (ҷом - нухта, доштан) чаш – мухаффафи чашм, чондон – чаҳон, Хованд – Худованд дар ҳамин шуморанд.

Табдили дигар овозҳо. Дар фарҳангҳои забонҳои тоҷикиву русӣ ва санскрит вожаҳое вомехӯранд, ки овози аввали онҳо дар ду шакл вучуд дорад. Яъне, дар нахуст яке аз шаклҳои вожа арзи ҳастӣ намуда, баъдан шакли дигари он зоҳир гардидааст. Вожаҳои русии мтаха - птаха (птица), мнук - внук⁴⁶⁵, праз, през, - через⁴⁶⁶, тмин - кмин⁴⁶⁷, кля-для ва ғайра, вожаҳои санскритӣ - русӣ ба тоҷикии про – барои; шрнга - шох - рог, тень - сень (соя); дерма - чарм, портрет - фартур, прия (санс) - приятный (рус) - - форам (фрей: нем. фредоом: анг.), чайна (санс) -соя, вазидан - бод - боз - ваз, фар - пар - бол, Паргана - Фарғона, ғағфур - бағпур, дух - лух⁴⁶⁸, дарточ - варточ, дўла - нўла, шебидан - кебидан, тук - чашм (кук), фарфа - хурфа, фунуд - кунуд (нолаву зорӣ), кравана (аз ин ҷо корвон, савдо) - харидорӣ, (крав – харид, критар - харидор, ҳасра - ҳазор (тысяч) ва ғайра аз ҳамин қабил вожаҳо мебошанд.

Табдили ҷойи овозҳо. Табдили овозҳо низ дар вожаҳои санскритӣ-русӣ тоҷикӣ ба назар расидааст: рубить - бур(идан) волок (колобок) - калоба; красный - сурх, страх - тарс (санс.trasa), йогурт - чурғот, рхса - хирс, траса тарс -

⁴⁶⁵ Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка».

⁴⁶⁶ Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка».

⁴⁶⁷ Даль В. «Толковый словарь живого великорусского языка».

⁴⁶⁸ «Бурньони котеъ».

страх, бровь - абру, ругоз – зуғол⁴⁶⁹, драва (санс. зуд) - дав, дарав (зуд) намунаеанд аз табдили чоӣ овозҳо дар вожа.

Баргашти вожаҳо ба ду ё се шакл. Дар забони русӣ ва тоҷикӣ як силсила вожаҳои вучуд доранд, ки ду ё се гуна шакл дошта, ҳангоми муқоисаи ҳамвожаи тоҷикии он маълум мегардад, ки онҳо ба як маъно зоҳир гаштаанд. Чунин баргаштҳои ду ё сешакларо натиҷаи давраҳои гуногуни умумияти забонӣ ё муҳоҷирати маънидод кардан мумкин аст. Масалан вожаи санскритии *bhoja* - бҳоҷа дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои хоҷа (хӯҷа) ва хӯҷаин дар забони русӣ ба шакли хозяин вучуд дорад. Вале таҳлилу муқоисот нишон медиҳад, ки вожаҳои бог, богатый, бояр дар забони русӣ ва вожаҳои боғ (бағ), бой, бек низ аз шакли бҳоҷа (аслан бҳога) баргашт шудаанд. Шакли лигатурии бҳ дар вожаи хозяин бо ихтисори б ва дар шакли богатый бо ихтисори ҳ истифода шудааст. Ҳамин тариқ, вожаҳои лентяй -лындать - ландахур, говландӣ, лаванд; гаснуть - казнить - куштан; сноб - шупать - соп-соп; горький - колький - талх; война - бой - пайкор; клетка - катух - катак; стротит - трус - страх - тарс, горячий - горма – гар - жаркий -гарм, глина, ил - гил ва ғайра аз як шакл зоҳир гаштаанд.

Ҳашв. Яке аз қисмати муҳими таҳаввулотӣ вожаҳо бар асари ҳашви овозҳо ба вучуд меояд. Чунин ҳашвҳо асосан дар вожаҳои ба амал омадаанд, ки аксаран аз се ё чор овоз иборат ҳастанд. Бояд гуфт ки ҳашви овозҳои мазкур дар вожаҳои санскритӣ-тоҷикӣ-русӣ, русӣ-русӣ, тоҷикӣ-тоҷикӣ, русӣ-тоҷикӣ ва ҳоказо ба назар мерасанд. Масалан, чунин ҳашвҳо дар вожаҳои русӣ ба русии еда - есть, (ишта, иштиҳо) падать - пастъ, (фат-афт) мат (санс.) - мысл (мӯз-омӯз) ва ғайра, вожаҳои тоҷикии рағу⁴⁷⁰ - ранг, чак - чанг, дама - тасма ва ғайра ва дар чанде аз ҳамвожаҳои русӣ-тоҷикӣ вучуд доранд. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки шакли

⁴⁶⁹ «Бурьони қотеъ», ҷ.1.

⁴⁷⁰ «Чароғи ӯидоят», с.110.

хашвнашудаи вожа назар ба шакли хашвшудаи он қадимтар мебошад. Дар аксар маврид хашв маънои вожаро тағйир намедихад, вале ҳолатҳое низ вомехӯрад, ки маънои вожа андаке ё тамоман дигар мешавад. Ҳашвҳо низ дар навбати худ ба чанд гурӯҳ ҷудо мешаванд, ки онҳо дар вожаҳои сеовоза пеш аз овози охир, дар вожаҳои гуногун баъд аз овози ҳамсадои аввал ва хашвҳо дар охири вожаҳо ва ғайра дар ҳамин шуморанд. Ҳашви овоз асосан дар вожаҳои се ва чоровоза аз ҷумла вожаҳои шат(кий) - суст, нет – нест, чут(кий) - чуст, путь - панд, жить - зинда, зист, ряд - раста, хоть – хост, дать - дӯст, ход - гард (санс. гат -роҳ), туго - танг (санс. тунга), шик - шинг, чак - чанг (кос-кач-чак-кач-чак-чанг), када - канд, пад - пасть, пат - пӯст, дама - тасма, пат - пӯст, пусть - бод, бошад, пункт - бунгоҳ ва ғайра сурат гирифтааст. Ҳашв инчунин дар вожаҳое мисли бровь - абру, знать - дониш, мять, (мельчать) - майда, зык - чинг, чингас, зыба, зыбкий - чунб, брать - бародар (санс. братан) нагло - нанг, чирик-чаранг, зирик - зиришк ба амал омадааст. Дар вожаҳои дигар, масалан спать - хуфт, хоб (баргашти с-х ва п-ф дар хуфт; баргашти с-х ва п-б дар хоб) ду шакл ва ду овози баргашт вучуд доранд. Вожаи русии падать ё под, ки бо вожаи тоҷикии по (пой) ҳамреша ҳастанд, дар забони русӣ ба шакли пасть - афт(одан) ва дар забони тоҷикӣ ба шакли паст (муқобили баланд) вучуд доранд. Вожаи фитод, афт низ (пад-фад-фат-афт) бо вожаи падать муносибати ҳамрешагӣ доранд.

Баргашти шумораҳо. Ҳангоми муқоисаи шумораҳои забони тоҷикӣ бо забонҳои санскрит, русӣ ва баъзе забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ маълум мегардад, ки шумораҳо низ дар нахуст на ба он шакле вучуд дошта будаанд, ки имрӯз боқӣ мондаанд. Хусусан, ҳангоми муқоисаи шумораҳо дар забони тоҷикиву русӣ тафовут ва табилии онҳо бештар зоҳир мегардад.

Дар шумораҳои тоҷикӣ - русӣ аз як то даҳ (ба ғайр аз 9) баргаштҳо тибқи қоидаҳои гуногуни дар боло зикршуда ба амал омадаанд. Масалан, (йа-к) -и тоҷикӣ ва один (йедин, един) -и русӣ аз шакли ека (йе, йека) - санскрит (пракрит) шакл гирифтаанд. Два - ду, три (бо баргашти т ба с ва ихтисори р) - се, четыре (бо баргашти т-с-х) - чаҳор (бо ихтисори ҳ - чор), пять (бо баргашти т-с-ҳ-ч ва ҳашви н) - панҷ шакл гирифтаанд. Қоидаву қолибҳои муқоисавӣ далолат бар он менамоянд, ки шумораи шаш нахуст дар шакли шат вуҷуд дошта, бо ҳашви с дар забони русӣ ба шакли шесть дар забони тоҷикӣ бо баргашти т-с-ш ба шакли шаш сурат гирифтааст; дар вожаи шонздаҳи тоҷикӣ бо ҳашви н ва баргашти ш-з ва дар шаст бо ҳашви с (мисли шесть дар русӣ) баргашт шудааст. Шумораи ҳафт аз шакли санскритӣ-авестонии сапта бо баргашти п ба м ва ихтисори пасванди -та дар русӣ ба шакли семь ва дар тоҷикӣ бо баргашти с-ҳ ва п-ф ҳафт, шумораи ҳашт дар русӣ восемь (осемь) дар тоҷики ҳашт (ашт) баргашт шудаанд. Шумораи даҳ дар забони русӣ аз шакли **санс**-пракритии дас ва дар забони тоҷикӣ бо баргашти с-ҳ ба шакли даҳ вуҷуд дорад. Шояд ба сабаби он ки шумораи нӯҳ дар миёни ориёӣҳо шумораи муқаддас доништа мешавад, дар забони русӣ ба шакли девять (аз номи дев, ки дар забони ориёӣҳои қадим маънои худоро дошт - М. Ҳ.) зоҳир гаштааст, вагарна дар забонҳои дигари гурӯҳи ҳиндуавропей ин шумора ба шакли нӯҳи тоҷикӣ мушобеҳ аст. Дар шумораҳои русии сорок - чор, сто - сад, двесте - дувист (дусад), тысяча - ҳазор (дасра-ҳазра-ҳазор) зоҳир мегарданд. Дар шумораҳои пятдесять, шестьдесятъ, семьдесятъ ва ғайра пасванди -ять ҳамонест, ки дар забони тоҷикӣ -од (-ад), масалан, дар вожаҳои ҳаштод, навад. Ин пасванд дар шумораи панҷоҳ тибқи қоидаи баргашти т-с-ҳ ба ҳ баргаштааст, вагарна дар нахуст эҳтимолан панҷоҳ ба шакли панҷод вуҷуд доштааст. Ҳамчунин ҳангоми муқоиса маълум мегардад, ки баромади шумораҳо дар бисёр забонҳо аз як

сарчашма ибтидо гирифта будааст. Масалан дар забони санскрит шумораи чаҳор - чор ба шакли чатурта ифода мешавад, ки чори тоҷикӣ, четвёрти русӣ, турти туркӣ, ҷавори шуғнӣ – ғиери немисӣ ва ғайра аз ҳамин шумора баргашт шудаанд...

Санскрит ва шеваҳои тоҷикӣ

Сар аз асри ХУШ, ки санскрит барои аврупоиён аз ҳамон замон ошкор гардида буд, олимон роҷеъ ба грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ таҳқиқоти зиёде ба анҷом расондаанд. Роҷеъ ба иртиботи санскрит бо забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ назарҳои гуногун ба вуҷуд омаданд. Шабехияти ҳайратовари вожаҳо миёни забонҳо олимонро водор мекард, ки дар бораи умумият ва ягонагии қавмиву забони ин гурӯҳи халқҳо андеша намоянд. Охири охири эшон аксаран ба ин назар ризоият доданд, аммо замону макони ин умумият боз ҳам баҳсҳои дигареро ба миён партофт. Аз он баҳсҳо то кунун масъалаи замони умумияти ориёҳиндуҳои қабл аз муҳочират, ҳарчанд ақидаҳо гуногун бошанд ҳам, дар ҳудуди оғози ҳазораи дуввуми қабл аз милод таъйин гардид. Вале масъалаи мавқеияти ҷуғрофии ҳамзистии ҳиндуориёӣ, эрониориёӣ ва аврупоӣ аз назари муҳаққиқин ба таври умумӣ тахмин шудааст. Сарзаминҳои Осиёи Миёна низ дар шумори он мавқеияти қабл аз муҳочиратӣ аз тарафи бисёр олимони мавриди назар қарор гирифта бошанд ҳам, ин назар, аз як сӯ ба бархӯрди муқобилони худ гирифта шуд ва аз сӯи дигар нишониву далелҳои ҳамзистии ориёихоро дар ин минтақа возеҳан ошкор накард.

Мутаассифона, роҷеъ ба умумияти ориёҳиндӣ ва ориётоҷикӣ, аз ҷумла умумияти забониашон ба ҷуз ишораҳои ҷузъӣ ва ё андешаҳои умумӣ аз ҷониби олимони хориҷиву ватанӣ ҳеҷ гуна таҳқиқоти бунёдие сурат нагирифтааст. Ва

гоҳе ҳам агар чанде аз онон ба сарзаминҳои Осиёи Миёна дар нисбати ин умумият ишора кардаанд, қаблтар аз ҳама Хоразмро дар назар доштаанд.

Таҳлили мушаххас ва муқоисаи номҳои чуғрофӣ ва эзодону шахсон далелат бар он менамоянд, ки мавқеияти ҳамзистии халқҳои забонашон мансуб ба гурӯҳи забонҳои хиндуаврупой қаблтар аз ҳама минтақаҳои мазкур будаанд. Бар иловаи далелҳои қаблан пешниҳодшуда ҳам акнун ба далелҳои забонӣ муроҷиат мешавад, ки он низ идомабахши назари пешин хоҳад буд. Вақте ориёҳиндуҳо дар оғози ҳазораи II қабл аз милод ба Ҳинд рӯ оварданд, қисмате аз ҳамқаवмон ва ҳамзабонони онҳо боз ҳам дар ватан маскун монданд. Як забон дар ду минтақаи аз ҳам ҷудо арзи вучудият мекард, ки ҳар як ба сари худ бар асари шароити табииву ҷомеавӣ ба тағйироту таҳаввулот гирифта мегардид. Забони ориёҳиндуҳои муҳочиршуда дар Ҳинд бо забони мардуми маҳаллӣ – дравидӣ, мунда ва ғайра таассуроти мутақобила мепазируфт. Забони ориёҳиндӣ тақрибан дар асрҳои V пеш аз милод бар асари эҷоди алифбо бо номи «санскрит» рӯи коғаз омад. (Санскрит – санкрта – санкарда яъне орошташуда) Аз ҳамин давра сар карда, забони ориёҳиндӣ дигар камтар ба тағйирот мувоҷеҳ мегардид. Вале то ин вақт тақрибан дар ҳудуди 1500 сол ин забон пайваста асари тағйиротеро бо худ дошт. Нуфузи ойинҳои буддой ва чайнӣ дар Ҳинд баъдан зиёд ҳам набошад, аз худ асаротеро ба бор гузошт.

Аммо дар муқобили чунин ҳол таҳаввулоти забонии ҳамзабонони ориёҳиндуҳои дар ватанмонда, ки аҷдодони мустақими тоҷикон будаанд, дар шароити дигар ҷараён мегирифт. Ҳамсоғӣ бо забонҳои ғайриориёӣ, муносиботи тичоратӣ ва дигар муомилот бо онҳо, ҳамчунин нуфузи дуавраинаи ойини аҳурӣ ва баъдан ислом, мавҷҳои чанддафъаинаи забонҳои ғарбии эронӣ омилҳои он тағйироту таҳаввулот буданд.

Ҳамин тариқ як забони ба истилоҳ ориёҳиндӣ дар ду гӯиш, дар ду минтақа ва ду шароити мустақилона арзи вучудият мекарданд. Вале сарфи назар аз ин ҳама омилҳо онҳо то имрӯз бисёр хусусияти хешигарии худро ноайён нигоҳдорӣ намудаанд.

Шабехиятҳо бо назардошти таҳаввулотӣ овозӣ на танҳо дар вожаҳои алоҳида мушоҳида мегарданд, балки дар бисёр хусусияти дигари грамматикӣ, таркибсозӣ, пешванду пасвандҳо ва ғайра ба назар расидааст. Вале ҳоло омӯзиши ин мавзӯ танҳо дар мавриди вожаҳо сурат гирифтааст. Чунин ҳол дар ду бахш чараён гирифтааст. Нахуст шабехият ва ё айнияти билкул миёни вожаҳои забони ориёҳиндӣ (санскрит) ва забони адабии тоҷик. Ҳарчанд чунин ҳол низ метавонад ҳамчун далели умумияти забонӣ баромад намояд, вале ба ҳар ҳол имконе низ дорад, ки қисме аз он дар натиҷаи равобитаи гуногуни миёни халқҳои минтақа ба амал омада бошад. Вале шабехият ва айнияти вожаҳои санскрит бо шеваҳои мардумии забони тоҷикӣ, ки баъзе аз он шеваҳо дар маҳалҳои маҳдуд ва дур аз таассуроти робитаҳо қарор доранд, далели қавии умумияти замоне вучуддоштаи ин ҳур ду омил мебошад. Яъне агар мавқеияти аслии чуғрофии пайдоиши ин вожаҳо маҳалҳои мазкур намебуд, имконе вучуд надошт, ки онҳо бо роҳи дигаре аз Ҳинд бар ин маҳалҳо нуфуз менамуданд.

Дар нимаи дуввуми асри XX бар асари тараққиёти ҳама соҳаи ҷомеавӣ, равобитаи бештари миёни маҳалҳо бо забони адабӣ доираи истеъмоли шеваҳо хеле маҳдуд гардид. Дар пеши назар бисёр вожаҳои шева ва гӯишҳо аз байн мерафтанд. Имрӯз набараҳои насли дуввуму сеюм вожаҳои «якта», «яктай» (болопӯши дарози тунук, дар санскрит «атка», дар «Авесто» «адка») «ғъдора» (дар санскрит «кадру» - зарфи кулолӣ барои нӯшидани нӯшобаи мукаддас - сома) «мънгӣ» ё «мънгича» (дар санскрит «маника» кӯзаи паҳншакл), «кочӣ» (дар санскрит «коча» - таом аз решаи

ширинбия) ва ғайраро, ки умри тақрибан даҳҳазорсола дошта, дар забони бобоёнамон солҳои 50-60-уми асри XX роиҷ буданд, намефаҳманд. Маълум мешавад дар тӯли зиндагии як-ду насл низ имкони аз мавҷудият бозмондани вожаҳо вучуд дорад.

Чанд ҷиҳат аз хусусиёти омӯзиш ва муқоисаи вожаҳои шевагии забони тоҷикӣ бо забонҳои ведой ва санскрит он аст, ки шакл ва гунаи аввалияи ин вожаҳо ва таҳаввулоти овозии онҳоро таъйин намудан муяссар аст. Таҳлилоти нишон медиҳад, ки дар аксар маврид дар нисбати навишти забони адабӣ шакли талаффузи шевагӣ ба асли вожаҳо наздиктар будааст. Ин ҳол шояд ба он сабаб ба амал омада бошад, шева камтар ба таъсири омилҳои берунӣ гирифта мегардад.

<i>санскрит</i>	<i>шева</i>	<i>забони адабӣ</i>
йувон	чувон	ҷавон
пара	пуру	фурӯ
грива (гардан)	гъревон	гиребон
тавас	тов	тоб
бхрант	бланд	баланд
свайт	сфед	сафед
айана	ойон	оянда
итҳа	ита	ин тавр
упара	упара	он тараф
ва ғайра		

Омӯзиши муқоисавии забони Ведоҳо бо забони тоҷикӣ маъноӣ аслии аксар вожаҳоро дар забони тоҷикӣ равшан месозад.

Санскрит яке аз шевотарин ва бойтарин забонҳои замони будааст. Аксаран вожаҳо даҳ-понздаҳ ва гоҳе ҳам то садду дусад синоним доранд. Он синонимҳо аксаран ҳамчун таъйинкунандаи сифати вожа шевову шоирона зухур намудаанд. Ҷиҳати дигар ичунин омӯзиш он аст, ки аслияти

баъзе вожаҳоро ки дар миёни забонҳои гурӯҳҳои гуногун роиҷ ҳастанд, таъйин кардан муяссар мегардад. Вале дар забони Ведоҳо ва санскрит мавҷуд будани ин вожаҳо тақозо менамояд, ки ориёҳиндӣ будани онҳо ба назар гирифта шавад. Ин чанд мисол дар муқоиса бозабонҳои туркӣ ва арабӣ пешниҳод мегардад:

<i>санскрит</i>	<i>шева</i>	<i>арабӣ</i>
ишта (хостан)	иштиҳо, (ишто)	иштиҳо
кара (ҳашм, ғазаб)	қаҳр	қаҳр
бхариса (ҳасис)	ҳорис	ҳарис
амба (хоҳари модар)	амма	амм, ум
минатӣ (таъна)	минат	миннат
салила (мавчи об)	сел	сел
ом (нидои мазҳабӣ)	омин	омин
хало (бишнава)	ало	ало ва ғайра.

Ҳамин гуна дар забони санскрит ва туркӣ роиҷ будани гурӯҳи вожаҳо тақозо менамояд, ки роҷеъ ба аслияти ориёҳиндӣ будани онҳо изҳори назар сурат бигирад. Албатта имкон дорад, ки ин шабеҳиятҳо бо нуфузи ойини буддой ба Муғулистон ва атрофи он сурат гирифта бошад.

<i>санскрит</i>	<i>туркӣ</i>
-бала (бача)	-бала
-кула (манбаи об)	-кӯл
-кршна (сиёҳ)	-қара
-йашас (офарин)	-яша(син)
-туртва (чаҳорум)	-турт
-сайа (ҷӯй)	-сой
-кҳо(н) (шоҳ, ҳоким)	-хон
-двипа(чазира, қитъа)	-теппа
-йваша (чавон)	-ёш
-ота	-ота
-ур	-ур

-панча	-беш
-чатурт	-турт
-кри	-қара
-двипа	-тепа
-аҳам	-узум, узман мен
-эш	-иш
-ким	-кима
-тайа	-сой
-йуван, йун	-йанга
-йаваш	-ёш, йуваш, яша ва ғайра

Ба ақидаи баъзе донишмандон, аз чумла Т. Барроу, (Санскрит) дар Ҳинд бо забонҳои мардуми маҳаллӣ дравидӣ, тамилӣ, мунда ва ғайра таъсири мутақобила расондаанд. Ин олим вожаҳоеро аз ин забонҳо ҳамчун далел овардааст, ки ба забони санскрит ворид гардидаанд. Вале қисмате аз ин вожаҳо имрӯз низ дар шеваҳои забони тоҷикӣ роиҷ ҳастанд ва аз ин рӯ бояд дар мавриди ориёҳиндӣ будани онҳо андеша сурат бигирад. Зеро агар ин вожаҳо нахуст аз минтақаҳои гуногуни Тоҷикистони кунунӣ якҷоя бо соҳибонашон муҳоҷират намекарданд, яъне дар меҳани аслий вучуд намедоштанд, аз Ҳинд, аз забонҳои ғайриориёӣ ба ин гӯшаҳои дастнорас нуфуз кардани онҳо камтар имконпазир мебуд. Карпас -карбос, курула - кулӯла, корака - кӯрак, кҳала - ҳилла, чапета - шапотӣ, тӯла(пахта) - тӯла (пашм), данда - дангал, сакала - сук (устухони моҳӣ) каншика - кашк, кута - кӯза, кутӣ - када, гонда -ғунча, кона - кунҷ, палӣ - пал, палак дар ҳамин шуморанд.

Ин мисолҳо дар зимни сӯҳбат оварда шуданд ва аммо вожаҳои шевагиву лаҳҷавӣ дар замони худ дар баробари вожаҳои ғаёли забон қарор дошта, бо таъсири омилҳои гуногун камистеъмол гардидаанд. Бар асари таассуроти омилҳо баъзе вожаҳо барои нигоҳдории худ гунаҳои ҳаммаъноӣ худро дар паҳлуи худ такрор намудаанд. «Угам», ки маънои баъдро дорад, боз ҳам дар таркиби «угам-баъд»,

«крт» – буридан дар таркиби «кърт буридан», «тара» - марг дар таркиби «тармарг», «тарака» -кӯдак дар таркиби «кӯдаки тарък», «сан» - кӯдак дар таркиби «кӯдаку сан» арзи ҳастӣ намудаанд.

Инак як вожаномии муқоисавии мухтасари махсуси шеваҳои забони тоҷикӣ бо гунаҳояшон дар забони санскрит мухтасаран пешниҳод мегардад. Роҷеъ ба ин иртибот бо забони адабӣ сӯҳбат боқист. Мисолҳо тақрибан ҳама шеваҳои забони тоҷикиро фаро гирифтаанд. Тартиби алифбоии ҳарфҳои санскрит то дараҷае мувофиқ шудааст. Барои муқоиса баъзан гунаҳои вожаҳо аз баъзе забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупоӣ оварда шуд. Аммо бо сабабҳои техникӣ ва бо назардошти барои ҳонандаи умум пешниҳод шудани вожаномӣ аз ишораи хусусияти ҳосиллашаву овозии ҳарфҳо сарфи назар карда шуд.

Вожаномии мухтасари санскрит - тоҷикӣ

-agama (агама) – илова, замима, он чӣ ки баъд ояд. Қисмати охири як навиштаи муқаддаси ориёҳиндӣ низ «агама» ном доштааст. Акнун дар баъзе шеваҳо ба шакли «угам» ба маънои «баъд», «пас аз он», ҳамчунин дар таркиби «угам-баъд» ба таври маҳдуд истифода мешавад.

-ata (ата) – садд, канора. Гумон меравад вожаи «ҳота», ки аксаран ба «ҳаёта» иртиботаш додаанд, ҳамин вожа аст, ки маънояш садди деворӣ ва ё чӯбӣ – шиф ё тавора будааст.

-ata (ата) – орд. Ҳоло навъи хӯроке, ки аз орд ва ҳамир таҳия мешавад, отала ва ё атола ном дорад, ки бо ата – орд ва пасванди ориёҳиндии -ла сохта шудааст. «Ордоб» шояд шакли баъдии атола бошад. Оши буридаро низ баъзан атола гӯянд.

ata (ата) – дӯст, ёвар. Ҳоло дар ғӯишҳои забони тоҷикӣ ба шакли ата ба маънои падар вучуд дорад.

-atka (атка) – болопӯши дарози тунук. Дар баъзе шеваҳо ба шакли «якта» ва «яктай» боқист. Онро «челак» низ гӯянд.

Дар «Авесто» ба шакли «адка» вучуд дорад. Дар вилояти Магадан шахраке Атка ном дорад, ки бо «атка»-и ориёхиндӣ муқоиса шуданаш имконпазир аст.

-adri (адри) – кӯҳ, харсанг, абр, санги осие. Ҳоло дар шакли «адир» - бо табилии ҷойҳои ду ҳарфи охир - танҳо ба маънои таллу теппа - кӯҳдоман истифода мешавад.

-adhi (адҳӣ) – умеду орзу, азобу дард - адо. Ҳоло бештар маъноҳои охиринаи ин вожа боқӣ мондаанд. «Обу адо» шудан – азобу ранҷ кашидан аст.

-ansa (анча) – қисм, ҳисса, гурӯҳ, даста. Ба шакли «анча» бо тобиши «хеле» ва «бисёр», дар баъзе ҳолат ба маънои аслиаш - гурӯҳ ва даста маъмул аст.

-amba (амба) – модар, хоҳари модар. Дар асл Амба номи хоҳари модари яке аз шоҳони ориёхиндӣ Панду будааст. Баъдан ҳамчун номи хешовандӣ дар нисбати хоҳари падар ва модар истифода мешуд. Дар баъзе шеваҳо ба шакли аслиаш - «амба» роиҷ аст, ки хоҳари падар дар назар аст. Дар забони арабӣ «ум(м)» ва «ъам» ба маънои бародари падар ҳамчун шаклҳои мушобеҳ вучуд доранд, ки дар аксари шеваҳо серистеъмоланд.

-ayana (айана) – оянда. Ба шакли «ойон» нисбати сол, моҳ, рӯзи оянда истифода мешавад. «Соли ойон» - яъне соли оянда дар назар аст.

-ara (ара) – парра, сих, дандона. Асбоби начҷорӣ – ара аз ҳамин вожа аст. Дар асл ҳар як дандона, парра ва ё сихи ҷарҳи ароба, ара ва ғ. «ара» номида мешудааст.

-agara (арапа) – пурра, бенуқсон, комил. Ароба ба маънои дандона ё парраҳои пурраи ҷарҳҳо аз ҳамин вожа аст, ки ба маънои тамомияти ҳуди ароба тағйири маъно кардааст.

-aras (арас) – дод гуфтан. Ба шакли «арос» ва «арас» боқист.

-arma (арма) – ҷойҳои матрук ва ё истгоҳҳои муваққатӣ, оромгоҳ. Дар таъбири «оръм шудан» ва «оръм гирифтани» маъмул аст.

-aji (ачй) таваллуднашуда, доимовучуддошта. Бо ин вожа номи Ачик вучуд дорад.

-ajira (ачира) чаккон, чобук. Дар шева ачир ба чуз ин маъноҳо андаке тобиши маккориро гирифтааст. Ба шакли «гачир» низ истифода мешавад. Дар баъзе шеваҳо маънои «зархарид»-ро низ дорад.

-ajina (ачина) – пӯсти буз. Дар шева ибораи «пӯстаки ачина» вучуд дорад, ки харчанд ачина ба маънои чини арабист, аммо ҳамчун махлуқи пӯстинпӯш тобише аз «ачина» зоҳир гаштааст.

-asa (аша) хӯрок, ош. Аслан ҳама хӯрок ош ном доштааст. Ҳоло таркибҳои оши палав, оши бурида ва ғ. боқӣ мондааст.

-Asto (асто) – тир. Дар адабиёти ориёхиндӣ Асто номи Кӯҳи ғуруб аст, ки офтоб дар паси он фурӯ мерафтааст. Яке аз қуллаҳои қаторкӯҳи Ҳисор аст, ки ҳоло низ бо ҳамин ном боқист ва қуллааш воқеан ба шакли тир аст. Шояд тир – «астара» аз шакли нӯги ҳамин кӯҳ ном гирифта бошад. Вожаҳои русии «стрела» - тир имкони бо ин вожа муқоиса шудан доранд. Ҳамчунин танҳо барои муқоиса бояд гуфт, ки дар Озарбойҷон маҳалле бо номи Астара вучуд дорад.

-asthi (астҳй) – устухон. Дар шева ба шакли «астағун» талаффуз мешавад. Маълум мешавад, ки худ устухон ба шакли чамъ буда, устухонҳо чамъи дубораи он будааст.

-aho (аҳо) – нидои ҳайрат. Ба шаклҳои оҳо, айҳо, уху ва ғайра роиҷ аст.

-itaratra (итаратра) – ин тавр, дигар ҳел. Ба шакли «итарй», «итарақй» роиҷ аст.

-itha (итҳа) – ин ҳел, бисёр, тамоман. Ҳоло ита ба ҳамин маъноҳо роиҷ аст. «Ита нақун» - яъне ин тавр нақун ва «ита хушрӯй» яъне бисёр хушрӯй гуфтан аст. «Это» дар забони русӣ аз ҳамин вожа аст.

-idhma (идҳма) -edham (эдҳам) – сӯзишворӣ, ҳезум. Дар «Авесто» ба шакли aezma – аезда буда ва дар шева ба шаклҳои «эзъм» ва «ҳезъм» мураввач аст.

-ista (иста, ишта) – лозим, дархӯр, дилхоҳ, гуворо. «Ишто» дар вожаи «ноништо» ба маънои хостан ва талабгории нон будааст. Иштиҳо (лафзи арабист) ба тахмин аз ҳамин вожа аст.

-urja (урча) –қувват, таъягоҳ. Ба шакли «улча» яъне ғанимат, ёрдам шудан ва ғайра боқист.

-ugra (угра) – зӯр, пурнерӯ, бузург. Дар «Авесто» ба шакли «аогаре» вучуд дорад. Дар шева «айғир» - аспи сарвари галла ба тахмин аз ҳамин вожа ва ё аз вожаи ҳаммаъно agriya (агриа) яъне пешрав баргашт шудааст. Дар латинӣ ба шакли augustus – августус боқист, «август» низ ба ҳамин маъно будааст.

-utkata (уткала) – бесаранҷом, ваҳшатзада. -utkal (уткал) – рондан. -utkula (уткула) - ба даҳшат афтодан. Ҳангоми гармои тобистон аз неши як ҷонвари занбӯрмонанд говҳо ба даҳшат афтода худро ба ҳар сӯ мезананд, ки онро дар шева «такала» меноманд. Ба тахмин, уткула ва такала айна ҳама бояд буда бошанд.

-ullas (уллас) – шӯъла задан, дурахшон шудан. Ба шаклҳои йалтос, йаллос ва йаллақос боқист.

-usar (усар) – лаҳзаи пеш аз дамидани субҳ, ки феълан бо номи субҳи козиб маъруф аст. Саҳарӣ. Дар шева «усарӣ» ном дорад. Тибқи назари ақсари муҳаққиқин Ушас бо номи ҳудои юнонии Эос, латинии Аурора, литвонии Аушра, русии Утро ва ғайра ҳамрешаву ҳаммаъност. Шакли дигари мушобеҳи ин вожа усра - usra будааст, ки дар гунаҳои usar, usar зоҳир гаштаанд. Ин вожа дар «Авесто» ба шакли Oshahin омадааст.

-upara (упара) – паҳлу, он тараф, бисёр паст. Ҳоло низ ба шакли «упара», масалан «упараи дарё» боқист.

-rkса (ркса) – хирс. Бо чойивазкунии ду ҳарфи аввал ва баргашти «к» ба «х» шакл гирифтааст. Дар баъзе шеваҳо ба шакли «хърс» боқист, ки ба асл наздиктар аст.

rohit (роҳит) – сурх. Ба тахмин ин вожа бо қоидаи баргашти «ҳ» ба «с», «ш» ва таҳаввулоти овозии дохилӣ ба шакли «рушт» баргаштааст, ки ҳоло дар забони шуғнонӣ ба маънои сурх роиҷ аст. (Вале дар забони ориёҳиндӣ вожаи «рашт» ба маънои халқу давлат ва мулк ва қалъа вучуд доштааст.)

rһant (рҳант) – хурд, майда. Гумон меравад, вожаи «реза» баргашти ҳамин вожааст.

-ena (ена) – инчо, ҳамин тавр. Ҳоло ба шакли ина боқист.

-ka (ка) -Ка – яъне Кй, номи эзади Прачапатист. Имрӯз низ ин вожа ба шакли ка дар ғӯишҳои мардумӣ дар таркибҳои ҳичка – ҳич кас ва ғайра маъмул аст. Ҳамчунин ин вожа дар забони қадим бо гунаҳои падежӣ ба шаклҳои кас (кат) кадом, дар забони русӣ ба гунаҳои кто (като), который, (ка-торый) дар забони литвонӣ ба гунаи «кас» ва ғайра баргаштааст. Вачҳи тасмияи Кадара –номи деҳа аз «Ка» тахмин аст.

-kakubһa (какубҳа) – қулла, теппа. «Қубба» аз ҳамин вожа аст, ки бо андаке тағйири шакл боқист.

-kadru (кадру) – зарф барои гирифтани сома. Ин зарфи ба шакл ва зарфияти косаи чинӣ буда, аз лойи қулолӣ таҳия мешуд. То нимаҳои асри гузашта бо номи «ғъдора» вучуд дошт. Ҳоло дар музейҳо боқист.

-kandara (кандара) – дара, водии тангно. Месазад, ки бо номи деҳа Кондара муқоиса карда шавад.

-карга (карпа) – пахтагин, пахтадор. Кӯрпа ва кӯрпача дар тамоми шеваҳо мураввач аст. Карбос (карпос) низ аз карпа –

пахта сохта шудааст. Номи кишваре Karpasika (карпасика) – Пахтакор будааст, ки мавкеияташ маълум нест.

-kapala (капала) – косахонаи сар. Ба шаклҳои қопалаи сар ва капараки сар бокист.

-Kapalin (капалин) – косабардаст. Лақаби Шива аст, ки гӯё косае аз косахонаи сангпушт барои ҷамъоварии хайрия дар даст доштааст. (Ба қавле косахонаи сангпуштро бар гардан ҷамоил доштааст.) Номи деҳа Капалӣ ба ҳамин маънист.

-kandi (кандӣ) – хоридан, хорошидан. Дар шева ба маънои асл бокист. Масалан «рӯй кандан» ба маънои хорошидани рӯй аст.

-kara (кара) – корагар, даст, хартуми фил. Ҳоло ба маънои андаке тағйирёфта таъсир кардан – кора кардан бокист.

-kanyana (каняна) – духтар. «Кана» ба маънои духтар будааст. Вале ҳоло дар шева хоҳари шавҳар барои зан «йана» ном дорад, ки гумон меравад, ихтисоршудаи «каняна» бошад.

-kart (карт) – буридан. Дар шева ибораи «крт буридан» бокист, ки «крт» такрор ва тарҷумаи «буридан» бошад, ҳам дар таркиб ба маънои якбора буридан омадааст. Ба тахмин вожаи «крат(кий)», «корот(кий)» дар забони русӣ аслан маънои буридашударо доштааст. Шаклҳои дигари ин вожа «калта» - кӯтоҳ, «калтача», «курта» - номи либос, будаанд.

-kalasa (калача)- кӯза, хум. Ҳоло ба шакли кӯлӣ ва кӯлича роиҷ аст.

-kalila (калила) – маънояш «аз чизе пуркардашуда» будааст. «Калила»-и чормағз бегумон ба ҳамин маънист.

-kim (ким) – кӣ? Дар шева «ким» ҳамчун муродифи «кӣ» истифода мешавад.

-kilasi (киласӣ) – ҷонваре, ки пӯшташ доғҳои kilasa – киласа (маҳав) доштааст, ки ҳоло онро келас гӯянд.

-kimcit (ким-чит) – ягон чиз. Дар гӯишҳо ба шакли «ким-чӣ» ба маънои ягон чизи номаълум ифода мегардад.

-kundala (кундала) – ҳалқа, давра, доира. Гаштани дами досу табар ва ғайраро дар ғуишҳо кундала мегӯянд, ки он ҳам як навъ доирашакл шудани дами онҳост. Аммо кундала бештар ба кунда, ки шакли доира дорад, ишора менамояд.

-kula (кула) – нишебӣ, баландӣ, соҳил. Ҳоло танҳо ба шакли «қулла» ба маънои баландӣ, нӯг ва сар истифода мешавад. Нӯги кӯҳ ва баъзе мавзёҳоро қулла мегӯянд.

-kulya – (куля) – канал, ҷӯй. Ҳоло ба шакли «кул» алоҳида ва дар таркиби номи чандин деҳаҳо истифода мешавад. Ба маънои «кӯл» - манбаи об низ вучуд дорад.

-kuv (кув) – ку. Ба шакли «кув» ба таври маҳдуд боқист. Таркиби «бел кувай» маънои бел кучостро дорад.

-kutila (кутила) – ҳам кардан, қач намудан. Дар шакли «качала» роиҷ аст.

-ku (ку) – дар шакли кӯ роиҷ аст.

-krati (кратӣ) – бандӣ, қурбонӣ. Ба шакли асл роиҷ нест, вале дасту пой чорворо ҳангоми куштан бо ресмон саҳт печонда бастанро «клут» ва «клутак» мегӯянд, ки ба таҳмин аз ҳамин вожа аст. Ба эҳтимол вожаи «крутить» - саҳт тоб додан дар забони русӣ низ аз ҳамин вожа будааст.

-kram (крам) – қадам задан, сайр кардан. Ба шакли «хиром» ва «хиромон» роиҷ аст.

-krmi (крмӣ) – кирм. Дар шева ба шакли «кърм» низ омадааст.

-klosa (клоча) – ҷавоб, даъват. Дар таъбири «гапу калоча» боқист.

-kric (крич) – фарёд кардан, дод гуфтан. Дар шева ба шакли «криғ» ва «қғир» боқист. «Крич(ать)» дар забони русӣ аз ҳамин вожа будааст.

-krta (крта) – суроҳӣ, тарқидағӣ. Ба шакли «кър» (кр) боқист.

-krca (крча) – тунук, борик. Як навъи нон «кулча» ном дорад, ки имкон дорад бо ин вожа муқоиса карда шавад. Ҳамчунин бели ҷӯбини барфрӯбӣ «крчак» ном дорад, аз

лиҳози борику тунукиаш бо «крча» яке буданаш имконпазир аст. Аммо вожаи крчака – krcaka низ вучуд дорад, ки ба маънои барзгару деҳқон аст.

-kotī (котӣ) – баландӣ. Кӯтал аз ҳамин ҷост.

-kora (кора) – ҳаяҷон, ҳашм, қаҳр. Бо воҷаи арабии «қаҳр» мушобеҳ аст. Дар забони русӣ ба шакли «кара» (каратъ) вучуд дорад.

-koraka (корака) – ғунча – ҳолати печидагии баргҳои гул пеш аз шукуфтани. Кӯраки пахта аз ҳамин вожа аст. Тафсидани базму тӯйро ҳангоми боло шудани гарду чанг аз замин «кӯрак» ва «кӯракбод» мегӯянд, ки шояд бо ин вожа иртибот дошта бошад. Мурғи «кърък» (курк) шояд ба сабаби болои тухмҳо пар печонда хоб карданиш низ аз ҳамин маънӣ бошад.

-kola (кола) – аслан ҳуки ваҳшӣ, аммо ҳайвоноти хонагиро низ «кола» гӯянд.

-kosa (коча) – таоме, ки аз решаи гиёҳи куша ё каша таҳия мешудааст. Ҳоло таоме «кочӣ» гӯянд, ки аз решаи сус - ширинбия (шояд номи баъдии куша) таҳия шуда бошад. Дар таъбири халқии «ҷон хубаст ё кочӣ» роиҷ аст. Вожаи русии «каша»-ро дар баробари каншика - кашк метавон бо коча муқоиса кард.

-ksira (ксира) – шир, шира. Ҳоло ба шакли шир боқист. Дар шева гови аз шир мондари «ксир» гӯянд, ки ба ҳар эҳтимол, бо «ксира» кадом иртиботе дошта будааст. Баъзе «ксир»-ро аз «кусур»-и арабӣ, ки маънояш фурӯ мондан аз чизе будааст, донистанд. Вале шакли «аз ксир мондан» (аз шир мондан) саҳеҳ менамояд, ки шояд бо ихтисори «аз» ба ин шакл баргашта бошад. «Ksira saga» - Ксира сагара, яъне Уқёнуси шир –номи ориёиндӣ Сирдарё будааст. Маҳсулоти ширӣ панир дар забони русӣ сир ном дорад, ки бо шир иртибот доштаниш яқин аст. Т. Барроу баромади этимологии «sir» - сирро номаълум гуфтааст. Аммо гумон меравад шир аз сир – шара, обшор, шоридан, ки бо шир

хамшакл будааст, бар омада бошад, зеро далолате ба шоридани шир аз пистони гов дар ин чо имкон дорад.

-ko(n) – (кҳо(н) – шоҳ, ҳоким, хон. Мисли ҷузъи дигари баъзе номҳо – бег, (бек) шо (шоҳ) дар таркиби номҳо, мас. Ҷумъахон, Авазхон ва ғ. меояд. Ба маънои ҳоким ва султон бар асари ойини буддой аз забонҳои муғулӣ ворид гаштааст.

-kha (кҳа) – чашма. Дар «Авесто» ба шакли «ҳо» баргашта будааст, ки дар номи деҳаҳо – Кавлихо, Чакихо, Бедиho ва ғ. бокист.

-khala (кҳала) – ҳиллагар. Ба шакли «ҳилла» бокист.

-gada (гада) – нутқ, суҳан, гап задан. Суҳани норизоёна зери лаб гуфтаро «ғуд-ғуд» гӯянд, ки аз ҳамин вожа ба шакли тақрор аст.

-gata (гата) – фурӯ рафтан дар об. Ба шакли «ғутта» бокист.

-gan (ган) – чамъ, гурӯҳ. Ба шакли «ғун» роиҷ аст. (Дар санскрит «ганака» ба маънои математик ва «ганита» ба маънои арифметика аз ҳамин вожа аст.)

-gati (гатӣ) – тариқа, усул, восита. Ба шакли «қатӣ» (даст қатӣ, қошуқ қатӣ ва ғ.) роиҷ аст.

-gariman (гариман) – қувват, лаёқат. «Қаҳрамон» аз ҳамин вожа аст. (Таҳмини қаблии ин муаллиф дар мавриди «қаҳрамон» кариман – марди қор буд, ки ҳар ду ин вожа ба ҳам наздиканд – М.Ҳ.)

-gandha (гандҳа) – хушбӯй. Ба шакли «ганда» ба маънои ҳар чизи бад ва ё бадбӯй вучуд дорад. Дар замони ориёҳиндӣ номи яке аз тоифаҳои нимэзадон ва мусиқаҷӣ гандҳор ном дошта будааст. Шояд бо сабабҳои низоъҳои мазҳабӣ бо ойини зардуштӣ ин ном маънои бадро гирифт. Номи пириҳои Гандо бозмондаи замони қабл аз муҳоҷиратӣ аз ҳамин ҷост.

-gala (гала) – гардан. Ин вожа ҳоло низ дар шакли «кала» ба маънои сар ва гардан бокист. Шояд «гулӯ» низ аз ҳамин

вожа шакл гирифта бошад. Вожаи русии «голова» (гала-ва) имкон дорад, ки бо ин вожа муқоиса карда шавад.

-godhuma (годхума) – гандум. Аслан «говдум», ки шояд бо сабаби ба нӯги думи гов мушобех будани хӯшааш чунин ном гирифта будааст. Гиёҳи дигар ваҳшиё бо чунин сохтмон – хардумқах вучуд дорад.

-go-sala (го-шала) – оғил, шола. Барои гӯсолаҳо дар паҳлуи говҳо шола мебандад. Шояд худӣ вожаи «гӯсола» низ аслан аз «го-шола» шакл гирифта бошад.

-grīva (грива) – гардан. Аз ин вожа ҳоло вожаи «гъревун» - гиребони либос дар вучуд мондааст. Аммо дар забони русӣ шакли айнан «грива» ҳоло маъноӣ ёлро дорад.

-gr (гр) – ғурӯ бурдани лӯқма. Ҳоло ба шакли «қр (қардан)» боқист.

-sapeta (чапета) – бо қафи даст задан. Ҳоло шапотӣ гӯянд. Шояд як навъи нони тунук – чапотӣ бо сабаби он ки хангоми тунук қардан ва дар танӯр часпониданаш борҳо бо қафи даст зада мешавад, чунин ном гирифта бошад.

-cart (чарт) – қуштан. Ҳоло «чртидан» ба маъноӣ қуштан ва афтидан боқист.

-satī (чатӣ) – хушомадгӯӣ. Дар шеваи тоҷикони Афғонистон «чатӣ» ба маъноӣ одами бад вучуд дорад. Имкон дорад бо «чатоқ» муқоиса карда шавад.

-cal (чал) – ҳаракат қардан, аз ҷое ба ҷое рафтан. Ҳоло таркибҳои «чал-чал» гаштан, бемақсад гаштан, ҷолок гаштан – яъне зуд-зуд гаштан вучуд доранд. Дар шеваҳои дарӣ – ҳоло ҷолон қардан маъноӣ ба ҳаракат даровардан (мас. мотори мошинро) ва гирон қардан (мас. ҷароғро) дорад. Шакли дигари ин вожа гумон меравад «ҷулидан» бошад.

-cīgas (чигас) – ҷӯб, асо. Ҳоло дар шева ҷӯберо «чигас» гӯянд, ки дар шифт ду нӯғаш ба сақф қоим қарда шуда, ба болояш ҳар ҷи меовезанд.

-ciri (чирӣ) – ҷонваре, ки шабона чир-чир садо мебарорад, ки «чир-чирак» гӯянд.

-cinga (шинга) овоз, садо. Ба шакли «шинга» ҳамчун овози асп ва ба шакли «чинг(ирос)» ҳамчун садо вучуд дорад.

-cus (чуш) – фишурдан, макидан. Фишурдани чочи пистони гов, ки дар баъзе шева «чӯшидан» ном дорад, аз ҳамин ҷост.

-chagala (чагала) – буз. Ҳоло низ дар баъзе гӯишҳо бузро «чайгала», бузғоларо «чапуш», рамаи бузғолаҳоро «чакалак» ва нидои рондани онҳоро «чай» гӯянд, ки ҳама аз қисмати «ча» таркиб ёфтаанд. Гумон меравад, «ғола» дар таркиби «бузғола» аз «ғала»-и чагала гузашта бошад.

-jana (чана) – одам. Ҳоло низ дар таъбири «сари ҷон» яъне сари ҳар як одам ба маънои асл боқист.

-jamatar (ҷаматар) – «домод» бо ихтисори пасванд аз ҳамин вожа аст. Домод ба сабаби он ки бо шакли овози д маҳфуз мондааст, шакли қадимтари ин вожа мебошад.

-jar (ҷар) - нидо, садо – ҷор. Дар шакли «ҷор» ва «ҷорчӣ» роиҷ аст.

-jala (чала) – об, намӣ. Жола (чола). Нӯли чойнику офтобаро «чулък» гӯянд, ки аз ҳамин вожааст. Дар таркиби «лою чал» ба шакли «чал» баргаштааст.

-jihva (чихва) – забон. Решаи ин вожа «чих» дар шева ба шакли «зих» баргашта, дар вожаи «зъхун», яъне забон роиҷ аст. Шакли авестии ин вожа «izwan» (изван) ва ё «hizwa» (ҳизва) будааст. Ба ҳар эҳтимол решаи калимаи «язык» дар забони русӣ «яз» аз ҳамин ҷо шакл гирифтааст.

-jepua (ченйа) – хуб, асилзода, воқеӣ. Ба ҳар эҳтимол вожаи «чанвар» ва ё «чанавар», ки аксаран ба маънои асил, хуб дар шева истифода мешавад, аз ҳамин вожа шакл гирифтааст. «Ҷонвар» нисбати ҳама ҳайвонот ва «чанавар» бештар нисбати ҳайвоноти хубу корӣ истифода мешавад.

-jvala (чвала) – оташ. Ба шакли «оташи чаввола» роиҷ аст.

-tara (тара) – марг, ачал. Дар халқ таъбири «тармарг» ва ё «тарамарг» вучуд дорад, ки маънояш «чавонмарг» буда, «тара» ҳамчун таъкиду такрор зоҳир гаштааст.

-tari (тарӣ) – дарахт. Дар таркиби «дору дарахт» ё «долу дарахт» роиҷ аст. Ба тахмин «дор» дар таркиби «сафедор» (сафеддор – дарахти сафед) аз ҳамин ҷост.

-tata (тата) – падар. Ба эҳтимол вожаҳои «додо» ва «дада» аз «тата» баргаштаанд. Дар забонҳои украинӣ, хорватӣ ба шакли тата ва дар забони шугнӣ ба шакли тат роиҷ аст.

-tapa (тапа) – сӯзон, гарм, сӯзишворӣ. Тоб, тобон, тобиш, тоба ва ғайра аз ҳамин вожаанд. Дар шева «тапак» ва ё «тапък» ба маънои маводи сӯзишворӣ низ айнаи ҳамин вожа аст. «Таф» низ шояд бо ин шева иртибот гирифта бошад. Вожаҳои «топ(ливо)» ва «топ(ить)» дар забони русӣ бо «тапа» имкон дорад дар иртибот бошанд.

-tavas (тавас) – қувват, неру – тавон. Тов дар «тову тавон» аз ҳамин вожа аст.

-talaika (талайка) – кафи дастро ба ҳам задан, чапак. Ба шаклҳои «талақас» ва «чалақас» роиҷ аст.

-talima (талима) – қисм, ҳиссаи замин. Дар таъбири «тилими харбуза» боқист.

-tinga (тинга) – теппа, кӯҳ. Ба шакли «дунгӣ» боқист.

-tita (тита) – парешон, тит. Ба ҳамин шакл ва ибораи «титиу пит» ё «титиу чош» вучуд дорад.

-tinja (тинча) – тела додан, ҳаво додан. Ҳоло ба шакли «тънгӣ» - яъне касеро бо китф зада гузаштан вучуд дорад. «Дангала» - ҳаво додан низ шояд аз ҳамин вожа аст.

-tula (тула) – пашм, пахта, мӯйина. Танҳо дар шакли «тула кардан» боқист, ки дар нисбати пашмрезонии гӯсфандон ва чорвоён истеъмол мешавад.

-tura (тура) – боачала, бошитоб. Дар шакли «тӯр гирифтан» яъне рамидан бокист. -turita (турита) – низ дар шакли «тӯридан» роиҷ аст.

-tej (теҷ) – зуд, бошитоб. Ҳоло дар шакли «тез» ва такрори ин вожа «тез-тез» роиҷ аст.

-tejana (теҷана) – корду табар ва ҳар чизи бурандари «тезина» гӯянд.

-trsna (трсна) – ташнагӣ. Дар шева ба шакли «тышна» бокист.

-dagdhar (дагдҳар) – сӯзон, доғдор. Дар таркиби равғани доғ, доғ кардан ва ғ. бокист.

-datra (датра) – дос. Дар шева дост низ гӯянд.

-dant (дант) – Маъноӣ ин вожа «оне ки истодааст» буда, дар нисбати дандон истифода шудааст. Дант шакли танҳо ва ҳоло ки дандон мегӯянд, шакли ҷамъӣ ин вожа аст. Дант, дантист дар забонҳои аврупоӣ аз ҳамин вожа аст. Ба тахмин, вожаи «тентак» - шахси дар ҳама ҷо ва дар ҳама қор ҳозирӣ, ки бодӣ низ гӯянд, аз ҳамин маъно боя бар омада бошад.

-danda (данда) – калтак. Ба шакли «дангал» бокист.

-daraka (дарака) – кӯдак, тифл. Дар шакли «тарък» ва ё «кӯдаки тарък» дар шева роиҷ аст.

-dirga (дирга) – дароз. Дар шакли «дургӣ» ба маъноӣ хеле дур роиҷ аст.

-dina (дина) - рӯз. Ҳоло дар шакли танҳо «дина» ва дар таркиби «динарӯз» ба маъноӣ рӯзи гузашта истифода мешавад. Дар забони русӣ ба шакли «день» ба маъноӣ асл бокист.

-duraka (дурака) – дуриҳо. Durgha – (дургҳа) – дурӣ. Ба шаклҳои «дуракӣ» ва «дургӣ» бокист. Вожаи «далеко» - дур дар забони русӣ айни ҳамин вожа аст.

-durona (дурона) – манзил, хона. Ба ҳар эҳтимол «долун» (долон) баргаштест аз «дурона».

-dugdha (дугдха) – шир, шираи гиёҳ. Dugha (дугха) – ширдех, чӯшо. -dogdi (догдӣ) – фишурда гирифта. Гумон меравад вожаи дӯғ аз ҳамин маъно шакл бар гирифтааст.

-duh (дух) – dus (дус) –dus (дӯш) – дӯшидан, ширдушӣ, ки дар баробари «чӯшидан» нисбати пистони гов роиҷ аст.

-devar (девар) – бародари шавҳар барои зан. Ҳоло ба шакли «ҳевар» роиҷ аст. Дар русӣ «деверь» гӯянд. Дар баъза забонҳои аврупоӣ шаклҳои мушобеҳаш боқист.

-dri (дри) дарахт. Дар шева талаффузи «драхт» аз ҳамин реша асос гирифтааст. Дар забони русӣ «древо», «дерево» низ аз ҳамин решааст.

-dhi (дхӣ) - фикр, дониш, нигоҳ. Аз ин маъноҳо дар баъзе шеваҳо шакли «дхи» (дихдан) нигоҳ, дидан боқӣ мондааст.

-nar (нар) – одам, мард, паҳлавон. Нар дар шеваҳо ба маънои мард боқист. -narata (нарата) – мардум, гурӯҳи мардҳо. Дар забони русӣ ба шакли «народ» ва ба маънои «халқ» маъмул аст.

-nana (нана) – модар. Дар баъзе шеваҳо ва дар забони шуғнӣ нана ба маънои асл боқист.

-namas (намас) – ибодат, ниёиш – намоз.

-nala (нала) - най. -nali (налӣ) – ҳар чизи мудаввари дарунҳолӣ «нал» ном доштааст. Нол ба маънои сифр аз ҳамин ҷост. Шояд «нӯл»-и паранда низ аз ҳамин вожа бошад. «Нал» ҳоло дар баъзе маврид, ба маънои «труба» истифода мешавад, ки саҳеҳ аст. Месазад, ки наъл низ бо ин вожа мукоиса карда шавад.

-narat (напат) –набера. Дар шева ба шакли «нъваса» боқист. Дар забони шуғнӣ небос ва чанд забони халқҳои аврупоӣ непосред аз ҳамин вожа аст.

-pata (пата) – матоъ, пӯшиш. Ҳоло дар шакли «патык» ва «патыки рӯмол» вучуд дорад. Дар забонҳои аврупоӣ ба шакли «фата» - сарбанди арӯс роиҷ аст.

-pat (пат) – гап задан. Дар шакли «пат-пат кардан» ба маънои беҳудаву бемаънӣ гап задан боқист.

-pangi (пангӣ) – маъюб, чулок, иллатдошта. Ҳоло дар шева касеро, ки биниаш иллат дошта ва баъзе ҳарфҳоро дуруст талаффуз карда натавонад, «фънгӣ» мегӯянд, ки ба тахмин аз «пангӣ» шакл гирифта бошад. (Аммо дар «Авесто» бинӣ ба шакли «wenig» - вениг буда, ки бо пангӣ – фънгӣ ҳамоҳангие дорад.)

-parisa (париса) – навъи қамиш. Ҳоло пориса гӯшаи бомро гӯянд, ки аз девори хона берун баромадааст. Азбаски бомҳо бо қамиш – пориса пӯшонда мешуданд, шояд ба ҳамин хотир гӯшаи бом аз поён номи порисаро гирифт.

-patara (патара) – парвоз кардан. Ҳоло ин вожа дар шакли «патарос» - яъне якбора паридани паранда боқист.

-pati (патӣ) мусофир, роҳрав. –patira (патира) – пиёда. Дар шева ба шакли «патора» боқист, ки маънои ҳамроҳӣ карданро дорад. Пати бинӣ – сӯроҳии бинӣ шояд аз ҳамин вожа ба маънои роҳи бинӣ бошад. Дар забонҳои русӣ, англисӣ немисӣ ва ғ. ба шаклҳои «путь», «пат» ва ғайра роиҷ аст.

-para (пара) –чаппа, гӯша, соҳил, сарҳад. Ба маънои чаппа дар шакли «пъру» боқист. Дегро пуру кардан яъне дегро чаппа кардан аст. «Фурӯ» бо андаке тағйири маънӣ аз ҳамин вожа аст. Ба маъноҳои дигар дар таркибҳои парай дарё, парай тахта ва ғайра ба маънои асл боқист.

-ras (рас) – пухтан, расидан. Дар таркибҳои «тутпаз», «чавпаз» ва ғайра роиҷ аст.

-rayas (пайас) – шир, нӯшоба, борон, об. Ҳоло дар таркиби «шир-певоз» - гаштаки шир боқист.

-raparar (парипар) – лабрес, пур. Дар шакли «пурипур» ва «пурупур» боқист.

-parc (парч) – пур кардан, зиёд кардан. Чӯякро аз об пур карда, обро гардонданро дар шева «парчов» мегӯянд. Дар

забони русӣ бо табдили ҳарфҳои аввалу охир шакли «черп(ать)»-ро гирифтааст.

-parc (парч) – гӯша, канор, охир. Ҳангоми бо ҷуфти гов ҷуфт рондан дар охири мазраъ говҳоро «парч» мегӯянд, ки онҳоро барои бозпас гаштан водор менамояд. Ба ҳамин далел ин ду вожа айни ҳаманд.

-pala (пала) – катраҳо. Дар таркиби полудан – яъне катра-катра шоридан боқист.

-pal (пал) – хат, ҷӯяки киштзор. «Палак» ва «пал» аз ҳамин вожа аст. Ба тахмин вожаи русии «поле» низ аз ҳамин вожа шакл гирифтааст.

-prati (пратӣ) – муқобил, зид, рад. Дар шева ба шакли «пърт кардан», «пърт шудан» - хоҳишу илтимоси касеро рад кардан, аз касе рӯй тофтан маъмул аст. Решаи «парт» дар партофтан аз ҳамин ҷост. Дар забони русӣ ба шакли «против» мавриди истифода аст.

-prayatna (прайатна) – кӯшиш, саъю чадал. Ба эҳтимоли қавӣ, вожаи «парво» аз ҳамин вожа шакл гирифтааст.

-prstha (прштҳа) – тараф, қулла, теппа. Дар шева бо талаффузи «пъшта» роиҷ аст.

-barezaan (барезан) – баланд, бузург. Дар шакли «барзан» ба маънои баландӣ ва дар шакли «барзангӣ» ба маънои калон вучуд дорад.

-barhis (барҳиш) – бурё, фарш. Дар «Авесто» ба шакли barezis вучуд доштааст. Ба тахмин бурё аз ҳамин ҷост.

-bala (бала) – кӯдак, гул, содда, бача. Ҳоло дар шакли «бала» (мас. балам) ва ҳамчун исми хос Бала роиҷ аст. Дар забонҳои туркӣ ба маънои «бача», «фарзанд» роиҷ аст.

-bala (бала) – қувват, ғайрат. Гумон меравад таъбирҳои «бачаи боло», «балоча» ба маънои серғайрат, чаккон аз ҳамин вожа шакл гирифта, бо «бало»-и арабӣ омезиш ёфтаанд. Дар таркиби «бузбала» роиҷ аст.

-bahula (бахула) – ғафс, фарбех, калонҷусса. Ба шакли «фаҳӯл» боқист.

-brhant (бҳрант) – баланд. Дар шева ба шакли «бланд» бокист.

-bhakta (бҳакта) – хӯрок. Bhaks (бҳакс) – хӯрдан. Ҳоло дар шакли «бок» дар таркиби «боқидан» бокист. Асосан нисбати чорвои парворӣ истифода мешавад. Масалан «говро боқидан» маънои говро парвариш, қардан, фарбеҳ қарданро дорад.

-bhas (бҳас) – гап задан. Ҳоло баланд ва бенизом гап заданро «балалас қардан» гӯянд. Дар русӣ ба шакли «болтать» ва дар забони литвонӣ ба шакли «болсас» вучуд дорад.

-bhorisa (бҳориса) – хасис, мумсик. Дар шева дар шакли «ҳорис» бар маънои асл бокист. Бо вожаи арабии «ҳарис» - чашмгурусна аз лиҳози шаклу маънӣ наздик аст.

-madhu – (мадху) – ширин, болаззат. Ба шакли «мазза» роиҷ аст. «Мёд» (асал) дар забони русӣ аз ҳамин вожа аст.

-munda (мунда) – рушноӣ, сар, косахона. Дар таркиби «мундалаи сар» яъне косахонаи сар роиҷ аст.

-mukha (мукҳа) – қардан, манаҳ. Ҳоло дар шакли «мук» ва «мак» - аввалӣ ба маънои фук – манаҳ ва дуввумӣ ба маънои қардан истифода мешавад.

-mutra (мутра) – пешоб. Дар таркиби «мъшт(ан)» роиҷ аст.

-minati (минатӣ) – паст задан, зарар расондан. Дар шева ба ҳамин маъно бокист. Дар забони арабӣ «миннат» ба маънои шукр, сипос аст, ки дар аксар маврид бо «минат»-и ориёҳиндӣ ба ҳам омезиш ёфтаанд. «Минат қардан» касеро барои некие таъна қардан ориёҳиндӣ (тоҷикӣ) ва «миннат худойро» - шукри худо арабист.

-mih (мих) – об додан, пешоб. Ба шакли «мез(ак)» роиҷ аст. Маънои баргашти шакли дигараш «меғ» - абр аст.

-mesa (меса) – борон. Ба тахмин сим-сим борида аз ҳамин вожа аст бо табдили овозҳо ва тақрори вожа.

-yava (йава) – чавӣ.

-yuga – (йга) – чуфти гов, юғ. Ҳоло чӯbero гӯянд, ки ба гардани говҳо ҳангоми чуфтронӣ қоим карда мешавад. Yugam (йугам) – юғ, ба маънои зулму асорат низ омадааст. «Иго» дар забони русӣ низ аз ҳамин вожа аст.

-uyvon (йувон) – чавон. Дар шева ба шакли «чувон» боқист. Бо ин вожа муқоиса кардани «йун» (юный) дар забони русӣ имконпазир аст.

-yus (йуш) – навъи шӯрбо. Ин таъом дар шева ба шакли «оби чӯш» боқист. Онро пиёба низ гӯянд.

-yoga (йога) – восита, зарф. Номии умумии зарфҳои хонаводагӣ, аз қабилӣ дегу табак, кӯза, хум ва ғайра, ки акнун ба гунаи «чога» роиҷ аст.

-yuasa (йуаша) – чавон. Ба шакли «ёш» дар шеваҳо маъмул аст, аксаран онро туркӣ медонанд. Вале аслан ориёҳиндист. Шакли аслии uyvon (йувон) – чавон будааст. Дар баъза забонҳои аврупоӣ ба шаклҳои juvenis ва f. вучуд дорад.

-lang (ланг) – ланг.

-rakta (ракта) – сурхӣ, оростан. Дар шакли «рағд» роиҷ аст, ки рӯи фаршро бо гил андова карда, бо гиёҳи сечак санг зада сурх карданро чунин гӯянд.

-lih (лиҳ) - Бо қоидаи баргашта овози «х» ба «с» (ш,з) ба «лес» – «лесидан» баргаштааст. Дар забони русӣ ба шакли «лиз(ать)» роиҷ аст.

-lalana (лалана) – меҳрубонӣ. Суруди гоҳворагии лала, алла, лолой аз ҳамин вожа аст.

-vart (варт) – гирд гаштан. Дар шаклҳои «фр», «фрт», «фртас» бо феъли «гаштан» маъмул аст. Дар забони русӣ дар шакли «вра(щать)» боқист.

-vas (вач) vajana (вачана) сухан кардан, гап задан. Дар шакли вач-вач, ки андаке тобиши манфӣ, яъне сергапӣ ва

бехудагӯй дорад, бокист. Ҳамчунин гунаҳои падежии он – vak (вак), -vaka (вака) – дар шакли вақ-вақ, -vada (вада) – дар шакли вуд-вуд, бо ҳамон тобиш вучуд доранд. Дар «Авесто» ба шакли «вач» ва дар забони имрӯзӣ ба шакли «вожа» будааст. Ба тахмин дар забони русӣ «важ(ный)», яъне «ба гап меарзидагӣ» аз ҳамин вожа таркиб ёфтааст.

-vagvani (вагванӣ) ғулғула, ғавғо. Дар шева ба шакли «ваъва» бокист. Ба тахмин «ғавғо» низ аз ҳамин вожа бархостааст.

-vartana (вартана) – гирд гаштан. Дар асноди Шоҳони Метанӣ чоест даврашакл ва дар миёни он меҳаст, ки ресмони асп ба он қоим карда шуда, асп гирдогирди он барои машқ додан тозонда меашвад. (Яке аз вожаҳоест, ки дар шумори калимаҳои ориёӣ тамаддуни Метанӣ дар Осиёи пеш ҷой доштааст.) Ин вожа ҳоло дар шакли «фртанак» ба маънои гирд гаштан маъмул аст.

-varga (варга) – кундапора. Ба шакли «параха» ва «праға» бокист. Дар забони русӣ «плаха» аз ҳамин вожа аст.

-vagni (вагнӣ) – садо, овоз. Ҳоло ба шакли «вағас» бокист.

-vasa (васа) – пӯшиш, хона. Ҷӯбчаҳо ё тахтапораҳои, ки сакфи хонаро бо онҳо мепӯшонанд, «васа» гӯянд.

-vasa (васа) – либос, пӯшиш. Либоси нав пӯшидан, ки дар ғӯишҳо «фасон» ном дорад, аз ҳамин вожа шакл гирифтааст.

-vidhava (видҳава) – бева. Аз ин вожа дар шеваҳои ихтисоран ва ба шумули ҳичоҳои аввалу охир шакли вива-вева-бева ва дар забони русӣ «вдова» боқӣ мондаанд.

-saga (чара) – 1. моеъ, тунук. 2. мост, чурғот. Дар таркиби «чолоб» ба шакли чол вучуд дорад.

-cal (чал) – шӯронидани чизи моеъ. Ба тахмин чолоб ва чалак аз ҳамин вожа бошад.

-sala (шала) – хона, ҳучра. Ҳоло ба шакли «шола» -ҷои нигоҳдошти гову мол истеъмол мешавад. «Чайла» шояд яке

аз баргаштҳои ҳамин вожа бошад. Дар забони русӣ ба шакли «шалаш» боқист.

-cali (шалӣ) – шолӣ, биринҷ.

-sakva (шакҳа) – шоҳа.

-cikvan (шикван) – чобук. Ба тахмин «чаққон» аз ҳамин вожа аст.

-clatha (шлатҳа) – сусти, заиф, моеъ. Дар шакли «штала», ки фарогири ҳама маъноҳои мазкур аст, боқист.

-суама (шяма) – сиёҳ, ранги сиёҳ дошта. Номи маҳал – Съёма (Сиёма) ба тахмин аз ҳамин вожа аст.

-сваутуа (швайтӣ) – сафед – сфед.

-cila (шила) – хӯша. Хӯшачинӣ дар сари замин. Шояд «шила» (шӯла) номи таом аз ҳамин вожа бар омада бошад, зеро таомуле вуҷуд дошт, ки дар саҳро хӯшачинон хӯрокашонро аз хӯшаҳо таҳия мекарданд. Номи баъдии ин таом «хӯшачӯшак» буд.

-cipha (шипҳа) – 1. реша 2. тунук. 3. шоҳа. Аз ин вожа «шъпък» ба маънои тунук ва «шаппа» - химча роиҷ аст.

-sabala (сабала) – пурзӯр, пурқувват. «Бузбала» – пурқувват аз ҳамин вожа шакл гирифтааст. (Дар мақолаҳои пешини ин муаллиф «бузбала» аз бурзболо тахмин шуда буд. Вале қавли саҳеҳ аз «сабала» будааст.- М.Ҳ.)

-sanjalpa (санчалпа) – гуфтугӯ. Ҳоло дурурдароз ва ё боитоб гап заданро «сачара» гӯянд, ки аз ҳамин вожа аст.

-sak-sak (сак-сак) – чобук, чаққон. Ҳоло ин вожа дар шакли «сѣк-сѣк гаштан» маънои фориғболона гаштанро дорад. Дар забони русӣ «ск(итание)» низ аз ҳамин вожа ва ба ҳамин маъност. Аммо «ск(акать)» ба маънои асл наздиктар аст.

-sakala (сакала) – устухони моҳӣ. Ба шакли «сук» нисбати устухони моҳӣ ва шохчаҳои ҷаву гандум ва ба шакли «чӯкала» нисбати шохчаҳои қачу қилеб роиҷ аст.

-sakrt (сакрт) – зимистон. Ба шакли «сахра» ва «сахраи зимистон», зимистони ськърт, ки нисбати хунункии сахт ифода мегардад, боқист.

-salila (салила) –мавҷи об – сел. Аксаран «сел»-ро арабӣ гуфтаанд, вале аз салила шакл гирифтани сел сахётар менамояд.

-sara (сара) – пурзӯр, мустаҳкам, боарзиш. Дар шева ибораи «сара кардан» – чудо кардани ҳар чизи хубу боарзишро дорад.

-saya (сайа) – соя. –sayam (сайам-кала) – вақти шом. Бисёр эҳтимол аст, ки «кала» (яъне вақт) аз таркиби «сайам-кала» афтидаву худ «сайам» ба шакли «шом» баргашт намуда бошад.

-sapha (сапҳа) – сум. Маънояш «он чи ки мекӯбад» будааст. Ҳоло ба шакли «сапал» вучуд дорад.

-sira (сира) – шоридани об, обшор, мавҷ. Дар шева ба шакли «шара», «шаршара» боқист. Вожаи шир, ки дар нахуст дар шакли «сир» буда, ба маънои аз пистони гов шориданаш бо ҳамин вожа тавъам аст.

-siri (сирӣ) – бофанда. Овозҳои аввалу охири решаи ин калима ҷой иваз намуда, ба шакли «рис» (рес) баргаштааст ва ҳоло дар вожаҳои ресидан, ресмон ва ғ. боқист.

-su (су) – афшурдан. Нӯшобаи муқаддас – сома аз решаи «су» таркиб ёфтааст. Сома яъне – афшурдашуда. Ин ном дар адабиёти авестой ба шакли «ҳаома» (ҳома, ҳум) баргашт. Маънои «ҳаома» низ фишурдашуда буда, аз решаи «ҳао» (ҳав) таркиб гирифтааст. Ин вожа ҳоло дар шакли «ғавчидан» (ҳавчидан) боқист. Номи деҳа Ҳюм низ аз номи ҳамин гиёҳ аст.

-su (су) – хуб неку. Ба шакли «ху» яъне хуб, бале, оре боқист. Ин вожа бештар дар аввали таркибҳо омада, ба хубиву некуй далолат менамояд. Сумеру – Меруи нек,

супарна – хушпару бол, суастика (свастика) – хуб аст ва ғайра.

-suska (суска) – хушк. Дар «Авесто» ба шакли «huska» ва дар забони русӣ ба гунаи «сухой» айнаи ҳаманд.

-sutra (сутра) – ришта, таноб. Ҳарфи аввал ва ҳарфи пеш аз охири ин вожа бо табдили ҷой ва баргашти «с» ба «ш» вожаи риштаро ташкил додааст. Дар баъзе шеваҳо ба шакли «ръшта» ифода мегардад.

-suni (сунӣ) – писар. Дар ибораи «кӯдаку сан» сан ба маънои писар аст. Ба тахмин вожаи «сын» - писар дар забони русӣ бо ҳамин вожа тавъам аст. Дар забони англисӣ ба шакли талаффузи шеваҳои тоҷикӣ – сан роиҷ аст.

-sevana (севана) – дӯхтан. Сӯзани калонро ҳоло «тевана» ва амали бо ин сӯзан дӯхтанро «тепчӣ» (аслан теҶчӣ – дӯхтан ва шояд дӯзанда) гӯянд, ки бешак аз «севана» баргашт шудааст. Мехи ресмони улоғро барои чаро дар сахро ба замин заданро «тевала» гӯянд, ки решаи он низ «тева» аст. Дар ин ҷо нуктаи ҷолиб он аст, ки вожаҳои «тевана», «теҶчӣ», «тевала» назар ба вожаи «севана» дар шакли қадимтаре боқӣ мондаанд. Дар бисёр мавридҳо овози «т» дар вожаҳои ориёҳиндӣ ва авестой баъдан ба овози «с» баргаштаанд. Каюмартан - Каюмарс, нипота – нуваса, Нуатра – Нӯзар (Нӯшор) ва ғайра дар ҳамин шумор буда, вожаҳои бо овози «т» омада, аз айниятҳои худ, бо овози «с» қадимтаранд. Ҳамин тариқ вожаи «тевана», ки дар шеваҳои забони тоҷикӣ роиҷ аст, метавонад бо нигоҳдошти овози т дар худ даъвои нахустшаклӣ ва нахустпайдоишӣ намояд.

-sosa (соса) – шох шудан. Аз хунукӣ ва ё тарс шах шуданро «шох шудан» гӯянд, ки аз ҳамин вожа аст. Ба тахмин «шуша» низ яхе, ки сахар аз лаби бомҳо овеzon аст, айнаи ҳамин вожа аст.

-sopatka (сопатка) – пойпӯш. Ба тахмин аз sapka (сапқа) – сапал таркиб гирифтааст. «Сапоги» - мӯза низ дар забони русӣ аз ҳамин вожа аст.

-samana (саманӣ) —чамъ кардан, ғун кардан. Дар таркибҳои сомон кардан, сарусомон, ба сомон даровардан роиҷ аст.

-Skanda (Сканда) — Сканда, номи ҳудои ҷанг. Ба таври ғайри никоҳи маъмулӣ зода шуда буд. Ба шакли «сънд» ва «съндъкӣ» - тифле, ки ғайри расми маъмула зода мешавад роиҷ аст.

-stri (стрӣ) — зан, ҳамсар. Дар шева занеро таҳқир намудан «бесатр» ном дорад, ки ба тахмин бо «стрӣ» бояд кадом иртиботе дошта будааст.

-sna (сна) — шино. Худ «шино» аз ҳамин вожа аст. Дар шева ҳоло ба шакли «снов» - шино кардан вучуд дорад. Сноч (саноч) — пӯсти гов, ки барои шино дам карда мешавад, ни аз вожаи сна - шино шакл гирифтааст.

-snisa (сниса) — арӯс, келин. Ба шакли «синҳор» - келин боқист. Ба тахмин «сноха» дар забони русӣ низ аз ҳамин вожа аст.

-sva/tva (сва/тва) — ҳамон, вай, ӯ. Ҳоло ба шакли «ҳавай» ба маънои вай боқист. Дар «Авесто» ба шакли «hvo» - ҳво будааст.

-svar (свар) — ғулғула, ҳаёху. Дар таркиби «тӯю сур» «сур дамандан» роиҷ аст.

-svasura (свасура) — падарарӯс, модарарӯс. Ба шакли хусур роиҷ аст. Дар «Авесто» hvasura, дар баъзе забонҳои аврупоӣ ба шакли soser боқист.

-svit (свит) — сафед. Талаффузи шевагии «сфед» аз ҳамин ҷост.

-har (ҳар) —гап задан. Ба шакли «ҳартас» ба маънои баланд ва берабт гап задан боқист.

-hari (ҳарӣ) — зард, сабз. —harita (ҳарита) —зард, зар. — harina (ҳарина) — зард. Зар ва зард аз ҳамин вожаҳоянд. «Ҳарит» дар таҳаввулоти дохилии хеш дар забони тоҷикӣ ба «зард» (ҳарит-сарит-зарит-зарид-зард) ва дар забони русӣ

ба желт(ый) баргашт намудааст. Дар халқ таъбири «дарди ҳарина» вучуд дорад, ки аслан чи гуна дард буданаш аз ёдҳо рафтааст. Вале бо назардошти он ки «ҳарина» маънои зардро доштааст, он беморӣ бояд зарпарвин буда бошад.

-hala, hala (ҳала, ҳала) – ҳамин хел, бале, билкул, дуруст. Ҳоло ба таври маҳдуд ба шакли «ала» ба маъноҳои асл роиҷ аст. Дар забонҳои аврупоӣ ба шаклҳои «алле», «алла» ба маънои «билкул», «тамоман» роиҷ аст.

-hala (ҳала) – испор. Дар иртибот бо амали испор – заминро чок кардан вожаи «ҳала» - халондан шояд аз ҳала – испор маънӣ гирифта бошад.

-hal (ҳал) – рафтан. Аммо дар шева дар таркиби ибора зохир гаштааст. Ҳала-ҳала рафтан, яъне тез-тез рафтан, ҳала-ҳала хӯрок хӯрдан – зуд-зуд хӯрок хӯрдан аст.

-hala (ҳала) – «эй, гӯш кун!», «бишнав». Дар рубоиёти мардумӣ дар шакли «ало» дар таркибҳои «Ало, ёрҷон...», «Ало, дилбар...» ва ғайра вучуд доштааст. Мурочиати телефони «ҳало» дар забонҳои аврупоӣ бешак аз ҳамин ҷост. Дар забони арабӣ низ вучуд доштани ин вожа далели он аст, ки бисёр вожаҳо аз забонҳои ориёҳиндӣ ба ин забон гузаштаанд.

-hay (ҳай) – ҳой.

-hava (ҳава) – даъват, садо. Ҳоло дар шева ба шакли «ҳова» ҳамчун ҳиссаҷаи тасдиқӣ роиҷ аст.

-hrasa (ҳраса) – овоз, садо. Ҳангоми тарс, ҳашму ғазаб ва ё бо ҳаяҷон бо нафастангӣ садо бароварданро «ҳарас» гӯянд, ки аз ҳамин вожа аст.

-hye (ҳйе) – ҳей.

hesa (ҳеша) – шеҳа. Овози аспро «шеҳа» гӯянд. Дар ин овозҳои ҳ ва ш табилии ҷой кардаанд.

Ҳамвожаҳои забонҳои санскрит, русӣ ва тоҷикӣ

Дар чанд даҳсолаи охир дар илмҳои забоншиносӣ, таърих ва мардумшиносии бисёр кишварҳои дунё, ки назари нав андохтанро ба таърихи тамаддуни башарӣ дар маҷмӯъ ва хосатан баъзе халқияту миллатҳои алоҳида ҳадафи худ қарор додаанд, таҳаввулоти ҷашмрасе ба вуқӯъ омад. Ҳоло бисёр олимон аз кишварҳои гуногун андеша доранд, ки таърихи халқҳоро аз сари нав бояд навишт. Кашфиётҳои илмӣ соҳаҳои мазкур низ чунин ҳолро тақозо менамоянд. Дар ҷумҳурии мо ҳам сарфи назар аз он ки дар тайи ҳафт-ҳашт соли охир роҷеъ ба таъриху фарҳанги халқамон асарҳои зиёде ба дасти нашр расид, ҳанӯз гӯшаҳои аз назар дурмондаи ин таъриху фарҳанг бисёр аст. Олимони ҳангоми омӯзиши давраи бомдоди таърих, аз ҷумла, марҳалаҳои дуру дарози он бо ном бурдани истилоҳоти «давраи палеолит, неолит, ё асри санг, оҳан, биринҷӣ» ва ғайра иктифо намудаанд. Вале дар ин давраҳо низ инсон дорои ҷомеаву давлати ба замони худ хос, забон, таърих ва асотиру афсона буд. Аз ин лиҳоз, то ҷое имкон аст, таърихи ин даврони башарият бояд ҳарчи бештар омӯхта шавад. Албатта адами маводи зарурӣ роҷеъ ба он давраҳо имкони омӯзишро то ҷое коҳиш додааст.

Яке аз баҳсхое, ки идомати он ба даҳсолаҳо хоҳад расид, баҳси забон аст. Таърих ва забон ду омили муҳими муайянкунондаи сарнавишти халқ мебошанд, ки зарурати дар матни таърих омӯхтани онҳо ҳарчи бештар зоҳир мегардад. Забон дар таърих ва таърих дар забон пайванд ёфтаанд.

Ҳоло олимони истилоҳоти Пешзабон ё Нахустзабон ва Нахустмеҳанро бештар мавриди истифода қарор додаанд. Назари академик Марр, дар бораи он ки ҳамаи инсонҳо дар нахуст бо як забон ҳарф мезаданд, рӯз ба рӯз бештар тасдиқ

меёбад. Ин гуфта дар бораи умумияти забони халқиятҳои забонҳои ҳамгурӯх, хусусан гурӯҳи забонҳои хиндуаврупоӣ бештар сидқ дорад. Аз далел рӯ гардондан нашоёд: вучуди як силсила вожаҳо дар ду ё зиёда забонҳо бе робитаву бе сабаби таърихиву воқеӣ буда наметавонад. Ва яке аз сабабҳои асосии чунин ҳол иртиботи наздик ва ё умумияти қавмиву забонӣ ба шумор меравад. Албатта робитаҳои тичоратӣ, ҷангҳо ва муҳоҷиратхоро низ истисно кардан нашоёд. Чунин умумиятро дар мисоли халқҳо ва забонҳои санскрит ва тоҷикиву русӣ метавон мушоҳида намуд. Омӯзиш нишон медиҳад, ки забонҳои тоҷикиву русӣ ба ҳам назар ба забонҳои русиву санскрит қаринтару наздиктаранд. Аслан, забонҳои тоҷикиву русӣ ва санскрит се баёни наздиктарини як гурӯҳанд, ки дар нахуст ҳамчун як забон вучуд доштаанд. Забони шартан ба истилоҳ пракрит пешзабони тоҷикиву русӣ ва санскрит будааст. Мутаассифона, бар асари бархӯрдҳо ва таҳаввулот, ки ногузир ба ҳеҷ як забоне беасар намеонад, ба ин забонҳо таъсири зиёде ворид гардид. Ҳангоми муқоиса мушоҳида мешавад, ки аз ин се забон бештар забонҳои тоҷикиву санскрит тағйир пазируфтаанд. Вожаҳо бештар дар забони русӣ дар шакли қадимиашон боқӣ мондаанд.

Шакли лигатурии (ба истилоҳи «Бурҳони қотеъ» – мухталитутталаффуз, ки дар он талаффузи ду ҳамсадо ба ҳам омезиш меёбад – М.Ҳ.) овозҳо танҳо дар забони санскрит боқӣ монда, дар забони русӣ ҳар як аз онҳо соҳиби овозҳои мустақил шуданд. Аз ин талаффузи дуовоза (ду нимовоз) дар забони тоҷикӣ дар баъзе ҳолат яке аз онҳо ихтисор шуда, ба ҳамгунаи худ мустақилияти том бахшидааст ва дар баъзе ҳолатҳои дигар овози боқимонда ҳамроҳ бо садонок ифода гардидааст. Масалан дар вожаҳои русии струна, старина, стурить ва ғайра дар забони тоҷикӣ овози аввал с ихтисор шуда, вожаҳо ба шаклҳои мутаносибан тарона (тор), дерина, туридан баргашт шудаанд, ки дар шаклҳои мазкур овози нахуст таҳфиф шудааст. Дар вожаҳои сноб – соп-соп собака

– саг (ав. спака) сноп – қабза (бо баргашти с ба қ) плесень-пӯсида овозҳои дуввум ихтисор шудаанд.

Муҳаққиқи рус И.П.Сусов дар рӯзномаи «Вече Твери сегодня» (6. авг. 1998) навиштааст: «Забонҳои славянӣ ва ҳиндуаврупой забонҳои хешанд. Фақат робитаҳои хешигарии мо хеле дуртар аз нимаи ҳазорсолаи 1 пеш аз солшуморӣ рафта, ба замони аҷдоди дуртаринамон иртибот мегиранд». Забоншиносии бузурги аввали асри XX А.Мейер муътақид буд, ки забони славянӣ қадимӣ яке аз қадимтарин забонҳои гурӯҳи ҳиндуаврупой ба шумор рафта, бидуни ягон ҳел танаффус анъанаи инкишофи забонҳои ҳиндуаврупоиро идома додааст. Забони славянӣ ин забони ҳиндуаврупоист, ки шакли қадимиаширо батамом нигоҳ доштааст» – гуфта буд ӯ. Воқеан ҳақ ба ҷониби ин муҳаққиқ аст: забони (забонҳои М.Х.) славянӣ, аз ҷумла русӣ шакли қадимиаширо бештар аз дигар забонҳо нигоҳ доштааст. Шояд ин ҳол ба он сабаб рух дод, ки дар даврони асрҳои то солшуморӣ ва чанде ҳам баъд аз он забони русӣ дар ғӯшаҳои дурдаст ва ҷангалзорҳои касноғузар аз бархӯрдҳо ва таҳаввулот эмин монд, дар ҳоле ки забонҳои санскрит ва ҳусусан тоҷикӣ дар ҷорроҳаи бархӯрдҳои забонӣ воқеъ гардида, ҷандин мавҷҳои забониро пазируфт ва худ низ ба тағйирот мувҷеҳ гашт. Забони тоҷикӣ ба дахҳо забонҳои ҳамгурӯҳи худ бо номҳои шартиву воқеии авестӣ, модӣ, форсӣ ё портӣ, бохтарӣ, сакоӣ, хутанӣ, суғдӣ, форсӣ, пахлавӣ, ҳоразмӣ, тохарӣ... ва забонҳои бегонаи туркӣ-муғулӣ, хитойӣ, арабӣ, ҳиндӣ, юнонӣ... бархӯрд намуда, дар шакли маъноӣ вожаҳои тағйирот ба амал овардааст. Муассиртарин тағйирот дар забони тоҷикӣ дар замони баъди нуфузи ислом ба вуқӯъ пайваست. Дар баъзе бахшҳо пайдо кардани вожаи аслии тоҷикӣ имкон надорад. Аммо мантиқ тақозо мекунад, ки дар ин бахшҳо вожаҳо вучуд доштанд. Дахҳову садҳо вожаҳои тоҷикӣ дар ин даврон аз доираи истеъмол берун шуда, ҷойи онҳоро вожаҳои арабӣ ишғол намуданд. Тавре маълум аст, бар асари

муҳочирати ориёиҳо ва лашкаркашиҳои сокиноҳои скифҳо аз ҷумла ба Осиёи Пеш ва сукувати қисмати аз онҳо дар минтақаи мазкур забони ориётоҷикӣ дар забони халқиятҳои ин минтақаҳо, аз ҷумла халқиятҳои ҳомиву сомӣ омезиш ёфт. Вақте арабҳо Осиёи Миёнаро ишғол карданд, бешак имкон дошт, ки бисёр вожаҳои ҳамсон дар забони арабӣ ва тоҷикӣ ба як шаклу маъно вучуд дошта будаанд. Аммо баъдҳо ин вожаҳоро марбут ба забони арабӣ донистанд... Барои ҷудо кардани вожаҳои аслии тоҷикӣ муқоисаи ҳамвожаҳо бо забонҳои русӣ ва санскрит кумаки зиёд хоҳанд кард.

Вожаҳо дар ҳар як забон бо мурури замон ва убури маконҳо ба бархӯрдҳои мухталиф мувоҷеҳ гардида, қисман ё куллан тағйири шаклу мазмун менамоянд. Чунин тағйирот қабл аз ҳама аз лиҳози баргашти овозӣ, тахфиф ё изофаи овозҳо ба амал меояд. Шояд ба сабаби гирифтории ба муҳитҳои гуногуни забонӣ бошад, ки қисме аз вожаҳо, ки дар доираи Пешзабон ё умумияти забониву қавмӣ вучуд доштанд, ба таҳаввулот ва баргаштҳо мувоҷеҳ гардида, қисмати дигаре аз он вожаҳо аз чунин гирифтории берун мондаанд. Як вожа, ки ба чандин забон ворид гардида буд, дар қисме аз забонҳо бетағйир монда, дар баъзеи дигар қисман ё тамоман ба тағйирот мувоҷеҳ гардидааст. Ҷиҳати муайян намудани шакли аслии вожаҳо дар забонҳои гуногуни як гурӯҳи забонҳо муқоисаи намудани чанд вожаи ҳаммаъно қоидаи муассир хоҳад буд. Вожаҳо на танҳо шакли зоҳирии худро тағйир медиҳанд, балки қисме аз онҳо маънои аввалияи худро аз даст дода, ба маъно ё маъноҳои дигар хизмат менамоянд.

Баргаштҳои овозӣ ба чандин гурӯҳ ва гунаҳо ҷудо мешаванд. Баъзе вожаҳо ба баргашти яқовоза, дигар вожаҳо ба баргашти чандовоза мувоҷеҳ гардидаанд. Агар баъзе баргаштҳо ба тағйири маънои вожа сабаб гардида бошанд, дар дигар вожаҳо баргашти овозӣ маънои вожаро ҳалалдор карда натавонистааст.

Бояд гуфт, ки дар забонҳои санскрит ва тоҷикиву русӣ бисёр вожаҳову иборотро пайдо карда кардан мумкин аст, ки онҳо дар қиёс бо ин забонҳо ва забонҳои санскрит ё форсии бостону паҳлавӣ дида намешаванд. Ин ҳол низ далели қадимӣ будани муносиботи ин ду забон назар ба забонҳои форсии бостону паҳлавист.

Муайян намудани баргаштҳои овозӣ, ҳашв ва таҳфифу изофаҳои овозӣ на танҳо моҳияти забониву вожашиносӣ дорад, балки чиҳати рӯшан намудани бисёр паҳлуҳои торики таърих мусоидат менамоянд. Дар аксар ҳолатҳо тибқи қоидаҳои маъмул шакли нахустини вожаҳоеро, ки ба баргашт, таҳфиф ва ҳашву изофаҳои овозӣ гирифта шудаанд, барқарор намуда, номи чанде кишварҳо ё маҳалҳои бостониро, ки ном ва ҷойгоҳи аслиашон аз ёдҳо рафтааст, пайдову барқарор кардан мумкин аст.

Чунин баргашт дар бисёр вожаҳои қадимтарини забонҳои гуногуни ғурӯҳи ҳиндуаврупоӣ ба назар расидааст. Баргаштҳои овозии мазкурро аз лиҳози муқоисавӣ таҳқиқ намуда, шакли аввалияи бисёр вожаҳоро барқарор намудан мумкин аст. Баргаштҳои овозии т ба с дар забони русӣ (анит – анис (растения), кистъ, кита, вот-вось, Даль) тоҷикӣ, русӣ ба тоҷикӣ, санскрит ба тоҷикӣ, ки мисолҳояшон баъдан зикр хоҳад шуд, вучуд доранд. Масалан яке аз пойтахтҳои ориёҳиндуҳо қабл аз муҳочираташон аз Осиёи Миёна ва қисматҳои шарқии он Хастинапур ном дошт. Ин ном аз бахшҳои «хастӣ» ба маънои хартум(и фил) ва «пур» таркиб ёфта, маъноаш шаҳри хартум будааст. Вожаи хастӣ бошад, дар нахуст ба шакли даст ифода мешуд, ки тибқи қоидаи баргашти овозӣ ба хаст ва дар забони русӣ ба гунаҳои хвостъ (дум) ва хобот (хартум) баргашт, ки хвостъ низ дар навбати худ аз хобот шакл гирифтааст. Дар забони шугӯӣ даст ба гунаи зуст талаффуз мешавад, ки бо даст ва хастӣ иртибот дорад. Тибқи таҳлили овозӣ дар забони тоҷикӣ вожаи даст ба шакли қадимтараш боқӣ мондааст. Три (русӣ) – сри

(паштунӣ); тавора (шиғ) – забор (русӣ); утро (русӣ) – усра (санскрит) – аусарӣ (дар ғӯишҳои тоҷикӣ, яъне субҳдам); дирька – тарок, трақӣ, тарқиш – суроҳ; Арта, Арата (номи кишвар) – Арса, Арша, Арсания (номи кишвар); тани (санскрит) – сын (русӣ) – тан (дар ғӯишҳои тоҷикӣ: кӯдаку сан); знать – дониш; тем-ный – шом номгӯи мухтасари вожаҳост аз ин қисмати баргашти овозӣ.

Бо назардошти ин қоида маълум мешавад, ки баъзе вожаҳо дар забони русӣ ва баъзеи дигар дар забони тоҷикӣ шакли нахустини худро нигоҳ доштаанд. Масалан дар вожаҳои деверь – хевар (санс. девар); дес(ять) – даҳ (тоҷикӣ), дас (ҳиндӣ), дис (шуғнӣ); тыс-яча – ҳазор; четыре – чаҳор; дорогой – дорот (дороч, дорог, шаъну шавкат, кару фар); куда – кучо (д-ч); свататься (хостгорӣ) сват – хос-тан, хвост; свобода (худ будан) – худ; тратить – торот (тороч), тор – чер(ный); чудо – чужой; арода (ароба) – орудия – оружия; дерма – чарм; сило (конской волос. Даль) – кил (мӯи думи асп); силка (конской волос, для насторожки, ловушек... Даль) – қилак; силок – ҳалук; душа – ҳуш (д-с-х) ва ғайра вожаҳои русӣ дар шакли қадимтар боқӣ мондаанд.

Дар вожаи свисток, ки ҳоло дар забони русӣ роиҷ аст, овозҳо бетағйир монда, дар забони тоҷикӣ овози с дар нахуст ба ҳ ва дар мобайни калима ба ш баргашта, ба гунаи ҳушток зоҳир гардидааст. Вожаи санскритии сват дар забони русӣ ба шаклҳои свататься (хостгорӣ) ва хот(еть) ва дар забони тоҷикӣ ба шаклҳои хост (хвост) ва хоҳиш роиҷ аст. Тавре зоҳир мегардад, овози с дар ҳар ду забон ба овози х (дар вожаҳои хотеть ва хостан) баргашта, овози т дар вожаи хот дар забони тоҷикӣ тибқи қоидаи баргашти т ба ст хост ва т ба с-х – хоҳ сурат гирифтааст. Вожаи санскритии судо тибқи назари мо ба худо ва тибқи назари муаллифи «Бурҳон» ба хузо низ баргашт намудааст. Вожаҳои хурӯс – хурӯх,⁴⁷¹

⁴⁷¹ Ёофизи Ёбаъӣ, «Тӯнфат-ул-аърор», с. 205, байти Анварӣ.

«мас» (меҳ – бузург), сома – ҳома (гиёҳ ва нӯшоба аз он) тибқи қоидаҳои мазкур ба баргашти овозҳо мувоҷеҳ гаштаанд. Вожаҳои ведоии бо овози с ифодашуда, тибқи қоидаи маъмул дар вожаҳои авестой ба овози ҳ баргаштаанд. Ҳамчунин бисёр вожаҳои дар забони русӣ бо овози с ифодашуда дар забони тоҷикӣ бо овозҳои х, ҳ, ҷ, қ, г ва ғайра ифода шудаанд. Чунин ҳол далели он аст, ки вожаҳо дар забони русӣ дар шакли қадимтар маҳфуз мондаанд.

Вожаи дигаре, ки дар нахуст ҳамчун пешванд истифода шуда, баъдан ба шаклҳои дигар баргаштаанд, ин су, сва, свас мебошад, ки мувофиқи қоидаи табдили овози с ба ҳ ба шаклҳои ху, ҳва, хваш ва хвеш хвад хуб баргашта, дар ғӯишҳои мардумии тоҷикӣ ҳамчун ҳиссачаҳои тасдиқии ҳа, ху, ҳов, ҳова ва дар забони тоҷикӣ ҳамчун ҷонишинҳои худ, хеш, ҳамчунин сифати хуш вучуд доранд.

Вожаи свасар аз решаи свас – худ хва, ху(хвеш) ва пасванди «ар» таркиб ёфта, маънояш худӣ мебошад. Ин вожа ҳоло дар забони русӣ ба шакли сестра, дар забони литвонӣ – сесевар, дар забони тоҷикӣ – хоҳар ва хувар вучуд дорад.

Вожаи санскритии *suska* – суска дар дар «Авесто» ба шакли «*huska*» ҳуск, дар забони русӣ ба гунаи сухой ва дар забони тоҷикӣ ба шакли хушк баргашт намудаанд. Вожаи санскритии *lih* лиҳ низ бо қоидаи баргашти овозии с ба ҳ (ш, з) ба лес – лесидан ва дар забони русӣ ба шакли лиз(ать) баргаштааст.

Он гуна ки дар боби баргашти овозии т ба с зикр гардидааст, бархе аз вожаҳо як марҳалаи баргаштро тай намуда, бархи дигаре аз онҳо ба силсилаи баргаштҳо мувоҷеҳ мешаванд. Тавре дар ин боб гуфта шуд, бо баргашти овозии т-с дар як силсила вожаҳо амали баргашт ба анҷом мерасад. Аммо дар баъзе вожаҳои дигар чунин баргашт қоидаи дигареро низ ба вучуд овардааст. Дар ин вожаҳо овози т ба с баргашта ва тибқи қоидаи баргашти т-с бояд овози т аз байн равад. Аммо дар як силсила вожаҳо

мушоҳида мешавад, ки ҳарчанд овози т ба с табдил ёфта бошад ҳам, боз худ дар паҳлуи, асосан пеш аз овози с боқӣ мондааст. Масалан, вожаҳои рада ва раста, ҳарду ба маънои саф, қатор истифода мешаванд. Мантиқ тақозо менамояд, тахмин намоем, ки раста шакли ҳашвшудаи рад ё рада бошад, яъне д ба ст баргашт намудааст. Дар забони санскрит мадҳа маънои мазза, лаззат ва кайфиятро дорад. Ин вожа тибқи қоидаи баргашти овози д ба з ҳамчунин ҳ ба з дар забони тоҷикӣ шакли маззаро гирифтааст. Ва решаи ҳамин вожа – мад бо таҳфифи пасванди -ҳа ба шакли маст баргашт намудааст. Дар забони русӣ бошад, қисмати мад ба шакли мёд ба маънои асал зоҳир гардидааст. Дар вожаҳои мазкур инчунин вожаҳои жить – зист, хоть – хост, хоҳ, ряд (рада) – раста, пад – пасть ҳамин гуна қоида амалӣ гардидааст. Чанде аз вожаҳо, ки дар таркиб овозҳои з, ч, ва ж доранд, дар забони тоҷикӣ, русӣ ва санскрит ягарчи як шаклу мазмун дошта бошанд ҳам, аммо бо ин се овози мазкур ифода шудаанд. Дар аксар маврид чунин вожаҳо дар забони тоҷикӣ бо овози з ва ч дар санскрит бо овози ч ва дар забони русӣ бо овози з ва ж ифода гардидаанд.

Жизнь –зист; жен(щина) – зан, санс чанӣ; живо(й) – зебо; жила – зи(ҳ); желт(ый) – зард; жало – заҳр; жук – чук; жаворонок – жаврак, чӯр; жевать – чавидан; берёза – буруч (санс. бҳруча) ва ғ.; ждать, – ёд (йод кардан); жасмин – ёсуман; жир – йир, чир, йурак, чурак; жал, жалование – ёр (йор) в ғ.; Баргашти овозҳои в ба г, ҳарчанд хеле камшумор бошанд ҳам, дар вожаҳое дида машабад, ки дар забонҳои гуногун – санскрит, русӣ, тоҷикӣ, англисӣ мавриди истифода қарор доранд. Вожаҳои «гург» дар забони тоҷикӣ ва «волк» дар забони русӣ аз «Vrk»-и ведой ва «Vahrk»-и авестой ба ин ду шакл баргаштааст. Овози в дар вожаи русии возврат дар вожаи тоҷикии бозгард (бозгашт) ба г баргаштааст. Ворм (анг) – кирм, вор – кор, воркер – коргар, инчунин вожаи

валла (санс. намуди зироати донатор) ба ғалла, вардо⁴⁷² – гардо Марғ – Марв низ тибқи ҳамин қоида баргашт шудаанд.

Як силсила вожаҳое вучуд доранд, ки агарчӣ дар забонҳои санскрит, русӣ ва тоҷикӣ аз лиҳози шакл мутафовитанд, аммо ҳангоми таҳқиқ маълум мешавад, ки аз як реша шакл гирифтаанд. Чунин вожаҳо одатан дар забони русӣ дар аввали вожа бо ду ҳамсадо омада, дар забони тоҷикӣ яке аз он ҳамсадоҳо ихтисор шудааст. Стадо – тӯда; стрижка – тарош; строгание – тарош; стег (застегнуть) – тугма; студа, стужа – шито; стыковка – тикондан; стук – тук-тук; хворь (беморӣ) – хорӣ; скала – қулла, смак – мак(идан); смех – маша (машаи ханда кардан – дар ғӯишҳо; санскрит – сми), стар – дер; старина – дерина; стружка – тароша ва ғ. далели ин гуфтаанд. Рубить – бур(идан) волок (колобок) – калоба; красный – сурх;_страх – тарс (санс.trasa); йогурт – чурғот;

Яке аз маъмултарин табдилҳост, ки дар забонҳои гуногун ба назар мерасад. Жалко – зора кардан; жал(еть) – зор (шудан); желт(ый) – ҳарита(санскрит) - зард; короткий – калта дар забонҳои тоҷикиву русӣ дар ҳамин шуморанд.

Яке аз бахшҳои муҳим ва ҳоси ҳамвожаҳои русӣ – тоҷикӣ русиро ҳашви овозӣ дар бар гирифтааст. Чунин ҳашвҳо асосан дар вожаҳое ба амал омадаанд, ки аксаран аз се овоз иборат ҳастанд. Бояд гуфт ки ҳашви овозии мазкур дар вожаҳои санскритӣ-тоҷикӣ, русӣ-русӣ, тоҷикӣ-тоҷикӣ, русӣ-тоҷикӣ ба назар мерасанд. Масалан чунин ҳашвҳо дар вожаҳои русӣ ба русии еда – есть, падать – пасть, мат (санс.) – мысл, облад (Даль) – область ва ғайра, вожаҳои тоҷикии рағу⁴⁷³ – ранг, чак – чанг, дама – тасма ва ғайра ва дар вожаҳои русӣ-тоҷикие, ки баъдан оварда хоҳанд шуд, вучуд доранд. Таҳқиқ нишон медиҳад, ки шакли сеовозаи вожа назар ба шакли чаҳоровоза, яъне ҳашвшудаи вожа қадимтар

⁴⁷² «Фаръанги забони тољикӣ» 1, 225.

⁴⁷³ «Чароғи ӯидоят», с.110.

мебошад. Дар аксар маврид ҳашв маънои вожаро тағйир намедихад вале ҳолатҳое низ во меҳӯрад, ки маънои вожа андаке ё тамоман дигар мешавад. Ҳашвҳо низ дар навбати худ ба чанд гурӯҳ чудо мешаванд: ҳашвҳо дар вожаҳои сеовоза пеш аз овози охир; ҳашвҳо дар вожаҳои гуногун баъд аз овози ҳамсадои аввал; ҳашвҳо дар охири вожаҳо ва ғайра. Ҳашви овоз асосан дар вожаҳои сеовоза аз ҷумла вожаҳои шаткий – сушт, нет – нест, ҷуткий – ҷушт, путъ – панд, жить – зинда, зист, чирик – чаранг, ряд – раста, хоть – хост, дать – дӯст, ход – гард (санс. гат -роҳ), туго – танг (санс. тунга), шик – шинг ва ғайра сурат гирифтааст. Ҳашв дар вожаҳои бровъ – абру дар аввали вожа, знать – дониш, мять, (мельчать) – майда, зык – чинг, чингас, зыбъ, зыбкий – ҷунб, ҷумб баъди ҳамсадои аввал, дар вожаҳои братъ – барод(ар) санс.братан, приятный (прия – санс. фрей нем. – фредоом, анг.) – фора́м (фор-ам) бо баргашти п ба ф баъди ҳамсадои аввал ба амал омадааст. Дар вожаҳои дигар, масалан спать – хуфт, хоб (баргашти с-х ва п-ф дар хуфт; баргашти с-х ва п-б дар хоб) ду шакл ва ду овози баргашт вучуд доранд. Вожаи русии падать ё под, ки бо вожаи тоҷикии по (пой) ҳамреша ҳастанд, дар забони русӣ ба шакли пастъ – афтодан ва дар забони тоҷикӣ ба шакли паст (муқобили баланд) вучуд доранд. Вожаи фитод, афт низ (пад-фад-фат-афт) бо вожаи падать муносибати ҳамрешагӣ доранд.

Дар шумораҳои тоҷикӣ – русӣ аз як то даҳ (ба ғайр аз 9) баргаштҳо тибқи қоидаҳои гуногуни дар боло зикршуда ба амал омадаанд. Масалан як (йа-к) -и тоҷикӣ ва один (йедин, един) -и русӣ аз шакли ека (йе, йека) -и санскрит (пракрит) шакл гирифтаанд. Два – ду, три (бо баргашти т ба с ва ихтисори р) – се, четыре (бо баргашти т-с-х) – чаҳор (бо ихтисори ҳ – чор), пять (бо баргашти т-с-ҳ-ҷ ва ҳашви н) – панҷ шакл гирифтаанд. Қоидаву қолибҳои муқоисавӣ далолат бар он менамоянд, ки шумораи шаш нахуст дар шакли шат вучуд дошта, бо ҳашви с дар забони русӣ ба

шакли шесть ва дар забони тоҷикӣ бо баргашти т-с-ш ба шакли шаш сураат гирифтааст. Шаш дар вожаи шонздаҳи тоҷикӣ бо ҳашви н ва баргашти ш-з ва дар шумораи шаст бо ҳашви с (мисли шесть дар русӣ) баргашт шудааст. Шумораи ҳафт аз шакли санскрити-авестии сапта бо баргашти п ба м ва ихтисори пасванди -та дар русӣ ба шакли семь ва дар тоҷикӣ бо баргашти с-ҳ ва п-ф ҳафт, шумораи ҳашт дар русӣ восемь (осемь) дар тоҷики ҳашт (ашт) баргашт шудаанд. Шумораи даҳ дар забони русӣ аз шакли санс-пракритии дас ва дар забони тоҷикӣ бо баргашти с-ҳ ба шакли даҳ вучуд дорад. Дар шумораҳои русии сорок – чор, сто – сад, двесте – дувист (дусад), тысяча – ҳазор (дасра-ҳасра-ҳазор) зоҳир мегарданд. Дар шумораҳои пядесять, шестесять, семьдесят ва ғайра пасванди -ять ҳамонест, ки дар забони тоҷикӣ -од (-ад), масалан дар вожаҳои ҳаштод, навад. Ин пасванд дар шумораи панҷоҳ тибқи қоидаи баргашти т-с-ҳ ба ҳ баргаштааст, вагарна дар нахуст эҳтимолан панҷоҳ ба шакли панҷод вучуд доштааст. Шояд ба сабаби он ки шумораи нӯҳ дар миёни ориёӣҳо шумораи муқаддас доништа мешавад, дар забони русӣ вай ба шакли девять (аз номи дев, ки дар забони ориёӣҳои қадим маънои худоро дошт– М. Ҳ.) зоҳир гаштааст, вагарна дар забонҳои дигари гурӯҳи ҳиндуавропӣ шумораи нӯҳ ба шакли нӯҳи тоҷикӣ мушобеҳ аст.

Қисмате аз ҳамвожаҳои русӣ-тоҷикиро вожаҳои ташкил медиҳанд, ки фарҳангҳои русӣ онҳоро тоторӣ, франсавӣ, италиявӣ ва ғайра номидаанд. Вале азбаски чунин вожаҳо дар забони тоҷикӣ ва санскрит вучуд доранд, гумон меравад, асли онҳо ориёӣ-санскрит буда бошад. Қисмати зиёди чунин вожаҳоро вожаҳои ташкил медиҳанд, ки дар забони арабӣ вучуд доранд. Мавҷудияти чунин вожаҳо дар чор забон арабӣ, санскрит-ориёӣ, тоҷикӣ ва русӣ, ки се забони охир забонҳои ҳамгурӯҳ ба шумор мераванд, тақозо менамояд ҳулоса бароварда шавад, ки чунин аслан ориёӣ-тоҷикианд.

Аба (плащ. Даль) – або; авва (отец. Создатель Бог; архимандрит, настоятель Даль) – або; аггел (злой дух, дьявол, сатана. Даль) – ғул; амма (духовный мать в монастыре. Даль) – амма; згра (искра Даль) – зарра; ид – ид; казна – хазина; каламарь (чернилница Даль) –калам; калья (род борща, похлебка на огуречном рассоле... похлебка из икры с солеными огурцами... Даль) – қаля; кара (казнь, наказание, строгое взыскание... Даль) – қахр; кара (глубокое место, яма в реке, или озере. Алекс., Даль) – қаър; лакомка – лукма; мара, маразм (Даль) – мараз; модом (исподволь, постепенно, медленно, не вдруг, не разом, не круто. Даль) – модом (хамеша); риза (одежда, одеяние, верхняя одежда... Даль) – ридо (болопұш); скорбь – караб, карб; тина – тин (лойқа); хвороба – хароб; хоромы (храм) – ҳарам; чеканить – сикка; торговать, торжить– точир; корсок (икры?, ломоть, кусок? Даль) – курс; сцена – сахна; калий – қалё (намак); узрок – вина,причина,предлог, повод, – узр; ридо – ряса ва бисёр вожаҳои дигар аз лиҳози шаклу маъно дар забонҳои тоҷикиву русӣ ва арабӣ хеле шабоҳат доранд ва аз ин рӯ гумон меравад асли онҳо тоҷикӣ-русӣ бошад. Ин ҷо низ як қисмат вожаҳои оварда мешавад, ки ҳамчун шаклҳои баргашти овозӣ дар ҷаҳор забон вучуд доранд:

Арабӣ	санскрит-ориёӣ	тоҷикӣ	русӣ
Аббат (сурёӣ)	аб	аво (падар)	авва (Даль)
Аблаҳ	абала	аблаҳ	балованный
Ало	ҳало	ало	ало
Амм, ум	амба (модар)	амма	амма (Даль)
Ғазол	охӯ	охӯ	косуля
Ғам	кшам,	ғам	скомля
Ғанӣ	гана	ғун, ғунд	гандабить
Ғусса	тоса	ғусса	тоска
Далв	дуло, дул	дул	дул
Ид	ид (дуо)	ид	ид (икона)

Иштиҳо	ишта,	ача (оча)	есть
Қаҳр	кара (хашм)	қаҳр	кара
Қаър	кара	қаър	кара
Мавт	март	марг	смерть
Мариз	мара (муриш)	беморӣ маразм	
Омин	ом	омин	аминь
Радд	прати	пърт	против
Раф, рафраф	раф	раф	графа
Сел	салила	сел	сел
Тал	тал	тал	тал (Даль)
Тамом	том,	тамом, том	том
Тис	дас	дах	десять
Тус	тут	тут	тут (Даль)
Шамс (самас)	самас сома моҳ	месяц	
Хазина	ганза	ганча	казна
Ҳарам	храм, ғарамғарам	хоромы, храм	
Ҳучра	ҳайча ҳича,	ҳучра	хижа, хижина
Шал (фалач)	шал (рони одамӣ)	шал	шалеть (Даль)
Хамр	хум, сома	хум	хмель, хмурь
Чамъ	саммит,	ҳама, чамъ	жамкать (Даль)
Чайа (чӯй)	тайа (об)	сой	таять (об шудан)
Чорӣ	чҳарӣ, дҳарӣ	чорӣ	рогать ва ғайра.

Фарҳанги мухтасари ҳамвожаҳои русӣ - тоҷикӣ - санскрит

Ало – ало – санс. ҳало; (арабӣ – ало)	Бачить (бакулить, болтать, говорить. Даль) – ваҷ-ваҷ, воча –вача. санс. вач.
Амма (духовный матъ в монастыре. Даль) – амма, санс. амба (модар); (арабӣ - ум, амм).	Бдительный – бедор санс. бҳудҳа.
Ангел – ангор (санс. ангор).	Беда – бадӣ; санс. бҳад.
Баловство – бала, бача; санс. бала.	Берёза – буруҷ; санс. бҳруча.
	Бог – бағ, боғ (авесто: бағ) санс. бҳага

Богара – баҳор (кишти лалмӣ);
санс. бҳара.

Богатый – хоча. санс. bhoja
бҳоча (хоча)

Богатырь – баходур; санс.
бҳагатура.

Бодрый – бедор; санс. бхудҳа.

Боязнь – бим; санс. бхи, бҳия.

Бояр – бой; санс. бҳага; ав.
бага, боғ, бог; (ҳинд. бхай).

Братъ – барод(ар); санс. братан.

Бровь – абру; бурӯ; санс. bhru
(бхрӯ).

Бывший – буда; санс. bhuta.

Важдаъ (вадить, клеветать,
чернить, обносить. Даль) –
вач, вожа; санс. вач.

Важевать (говорлив,
приветлив. Даль) – вач, вожа;
санс. вач.

Вапа – упо; санс. вапус (зебой).

Ведение – вод, вот, сарвода,
вотгар; санс. веда.

Ведать – вад, вода, вот
(устовад, вотгар; сарвода);
санс. ведо.

Вечать (кричать. Даль) – вожа;
санс. вач.

Воздух – ваз, бод. санс. Вой,
вата.

Волк – гург. (авесто: врк). санс.
врк.

Гандабить (гоношить, копить,
собирать. Даль) – ғун, ғунд;
санс. гана.

Гарман (молотьба волами
запряженными в каменными

катками или в телеги
нагруженные камнями. Даль)
– хирман; санс. хирана.

Гас, гасить – куш, куштан;
санс. кшаита.

Гать – қатӣ; санс. гати – роҳ.

Голова – кала; санс. гала.

Громада – ғарам; санс. грама.

Грызена – гурусна; санс.
грасана.

Гудеть – гуд-гуд; санс. гада.

Далеко – дур; санс. дурга.

Дантист (устои дандон) –
дандон; санс. –данда.

Дар (подарок) – дод; санс. до.

Двести – дувист (дусад); санс.
двисат.

Дева – духтар; санс. дайва.

Деверь – хевар; санс. девар.

Делить – тилим; санс. тала.

День, (дни́на Даль) – дина;
санс. дина.

Дерево – дарахт, дор; санс.
тори.

Десять – даҳ; санс. даса.

Диво (чудо, невидаль,
диковина..., вещь или дело
редкое, удивительное. Даль) –
дев; санс. дайва, дива.

Долго – дерӣ; (дергӣ – дар
ғӯишҳо). санс. дургҳа.

Еда – ишта, ноништа; санс.
ичҳа.

Женщина, жена – зан; санс.
чанӣ.

Жизнь – зиндагӣ; санс. чива.

Жила – зи(х); санс. чйа.

Жить – зист; зинда; санс. чива.
Звон – занг чанг; санс. дхвана.
Зима – зимистон; санс. хима (барф).
Злак – ғалла; санс. валла.
Зерно – хирман; санс. хирана.
Знание, знать – дон (донистан); санс. дна.
Золото – зар; санс. ҳарита – зарита.
Иго – йуғ; санс. йуга.
Ид – ид; арабӣ ва санс. ид.
Идти – ой; санс. йадат.
Избалованный – аблах; санс. абала.
Исто (истовый, истовина. Даль) – ист, ҳастӣ, устувор; санс. иста.
Исть – ишта, иштиҳо; санс. ачха.
Кадка – кадоқ; санс. кадука.
Каждый – кас; санс. ката.
Капа, капка, капелюха (шапка, фуражка. Даль) – купала (кулоҳ); санс. капола.
Кара (казнь, наказание, строгое взыскание. Даль) – қаҳр (арабӣ низ); санс. гҳара.
Кара (глубокое место, яма в реке, или озере. Даль) – қаър (санс. кҳара; (арабӣ: қаър).
Караван – корвон; санс. крав – харид.
Кашель – касал; санс. кас.
Клин, кол – калтак; санс. кило.
Когда – кай, кайда; санс. када.
Коммуна – ком; санс. кама.

Коробка – кӯрак; санс. корака.
Корпия (нащипанные из тряпок. нитки, употреблявшиеся прежде в месте ваты) – карбос, кӯрпа; санс. карпас – пахта (Корпия – номи маҳал).
Который – кадом; санс. катама.
Крестьянин – кишт; санс. кристи.
Крик – криғ; криғ; санс. крич.
Кто – кй; санс. ка; (авестой като).
Кувшин – кӯза; санс. кузумбҳа.
Купол – купол, купала, кубо, кубба. («Бурҳон»; дар ғӯиш ба шакли қопала ва қопал ё кӯпал; санс. капила (косахонаи сангпушт; кулоҳ); санс. капила.
Кушать – гушна; санс. кшудҳа.
Лизать – лесидан; санс. лиҳ.
Мангал – манқал; санс. маника.
Мат – мот; санс. мата.
Мат, мять, (мельчать) – майда; санс. мадйа.
Мать – модар; санс. матар.
Мать – майдон; санс. метан (меҳан).
Мара, маразм (Даль) – бемор; санс. мара.
Мёд – маза; санс. мадҳа.
Между – омежа (Ҳ.Ҷ.); миён; санс. мадҳйа.
Меня – ман; санс. ману.
Мера – мар; шумар, бемар; санс. матра.

Мереть – мурдан; санс. марта.
Месяц – мох; санс. маса, мас.
Мешок – машк; санс. машака.
Мир – мехр (дунё); санс. митра.
Мнение – маниш; санс. манас.
Муха – магас; санс. мокш.
Муха - магас; махида; санс. мокш.
Мысль – (о)мўз, маниш – мот; санс. мати; (чеченй - мот).
Мышь – муш; санс. муш, мушака (дуздидан).
Мять, мельчать – майда; санс. мат; мадйа.
Народ – нар (нарҳо); санс. нарийан.
Новый – нав; санс. нава.
Ноготь – нохун, нўг, нўгҳо; санс. накҳа.
Няня – нана; санс. нана.
Огромный – ғарам; санс. гарам.
Один – як; санс. эка.
Оклик – криг, калоча; санс. клоча.
Отечество (меҳан, зодгоҳ) – ота, ата; санс. ата (дўст).
Отец – ата; санс. ата; (дўст).
Папа – падар; санс. па, падра.
Пацань – бача. санс. балича.
Пекарь, пекчи, пекти – пухт; санс. пактар, пач.
Первый – бар, боло; санс. пурва.
Первый – пеш; санс. пурва.
Перед – пеш; санс. пурва.
Писать, написать, пис – вис, навис; санс. пис.

Пить, пивать (глотать влагу, жидкость. Даль) – пи; пиёла, пиоба; санс. пити (нўшидан).
Пища – пистон; санс. писта.
Плаха – праға; санс. варга.
Праздник – пирўзй; санс. прача.
Приятный - форам; санс. прия.
Против – прт, парт; санс. прата.
Путь (роҳ) – панд (роҳнишондиҳй); санс. пат (роҳ, ҳаракат).
Путник – патора; санс. патика.
Радость (срад) – суруд; санс. храд, срад.
Рог - шох; санс. шрнга
Романтика – ромиш, ром; санс. рама.
Саммит – ҳама, ҳамоиш; санс. самҳа.
Сапог – сапал; санс. сапҳа.
Свёкор – хусур; санс. свасура.
Свара – сур, шўр; санс. свара.
Сватать – хост, (хостгорй); санс. свас.
Светлый, свет – сафед; санс. спета.
Связь – пай-васт, баст-ан; санс. свас.
Семь – ҳафт; санс. сапта
Серьёзный – сара; санс. сара.
Сестра – хоҳар; санс. сесевар.
Слава, хвала – хварно, офарин; санс. свара.
Сноха – синҳор; санс. снуса.
Солнце – сол; санс. сура.
Солнце – хур(шед); санс. сура.

Сротить (испугать, струсить. Даль) – тарс; траса.
Степ – теппа; санс. двипа.
Сто – сад; санс. сата.
Страх – тарс; санс. trasa, траса.
Студа, стужа, простуда – шито; санс. шита
Суп – шўрпо (супо); санс. супха.
Сухой, сушкий – хушк; санс. суска.
Счастье – хучаста; сваства.
Сын – сан (кўдаку сан); санс. суну суна, тани.
Та, тот – ута; санс. ита.
Таять, тал (жидеть от тепла, распускаться, расплываться, становится жидким...) – тал; сой, чўй; санс. тайа (об)
Темно – шом; санс. тамас.
Тепло – тоб, тобнок, таб; санс. тапас.
Тесьма – тасма; санс. дама.
Томиться – дам, дамгир; санс. там.
Тонкий – тунук; санс. танука.
Топиться – тоб; гарм, санс. тапа.
Трава – тарък, тара; санс. трина.
Трус – тарсу, тарс; санс. трас.
Тугой – танг; санс. тунга.
Тур – (дикий бык, ныне зубр. Даль) – тур, турпй (гов, гўсола); санс. тур.

Турист, турить (гнать) – тур, туридан (харакат кардан)– туридан; санс. туря.
Тут (тутовое дерево. Даль) – тут; санс. тута.
Утро – усарй; санс. усар, усра, утра.
Фасон – фасон; санс. вас (либос)
Хан – хон; санс. khaп - хон
Хвала – хвара, офарин; ав: хварно; санс. свара.
Хмель – хум, хамир; санс. сома.
Хмур – хум, хумор санс. сома.
Хозяин – хўчаин; санс. бҳоча.
Холод, хлад – сард; санс. дард
Хоромы (храм) – ғарам; санс. ғарам.
Царь – шох; санс. кшатрийа.
Часть – част; санс. сваст.
Четыре – чахор; санс. чатур.
Шалаш – чайла; санс. шала.
Шикнуть – хуш; санс. кши.
Это – ита; санс. этад, ита.
Юный – чавон; санс. йавон.
Я – а; узум (шўғнй); санс. аҳам.
Язык – забон (гўишхо – зухун, звон; ав. йизва) санс. зҳвана.
Яр – ёр; санс. яра.
Ячень – чав; санс. йава.
Яшма (камень яспис. Даль) – яшм; санс. ашмака.

ЗИХӢ

<https://bikhon.tj>

ҲИСОРИ ШОДМОН!

(Силсилаи шеърҳо)

Тоҷикистон

Бо Бадахшону Зарафшон,
Бо Хучанду Вахшу Хатлон,
Бо Ҳисору Рашту Ёвон,

Тоҷикистон ҷовидон мон,
Тоҷикистон, Тоҷикистон.

Ту куҳан Ирони мой,
Суғди мо, Кӯшони мой,
Давлати Сомони мой,

Эй Каён, эй Оли Сомон,
Тоҷикистон, Тоҷикстон.

Гарчи бунёди ту санг аст,
Санг дар санги ту ранг аст,
Рангҳои ту қашанг аст,

Осмони ту дурахшон,
Тоҷикистон Тоҷикистон.

Эй худо, озод бошӣ,
То абад обод бошӣ,
Сабз бошӣ, шод бошӣ,

Чун гулистон, Тоҷикистон,
Тоҷикистон, Тоҷикистон!

Ориёно - Тоҷикистон

Ориёно – Тоҷикистон, эй Ватан,
Эй Хучанду Рашту Хатлон, эй Ватан,
Ваҳши зарбахшу Ҳисори шодмон,
Эй Бадахшону Зарафшон, эй Ватан.

Сарсупурда ин манам фарзанди ту,
Ҷовидона қону дил пайванди ту.

Эй Ватан, обод бошӣ, эй Ватан,
То абад озод бошӣ, эй Ватан,
Дар паноҳи миллати бонангу ор
Шод бошӣ, шод бошӣ, эй Ватан.

Чашни истиклол шуд эҳёи ту,
Мерасад то ҷовидон фардои ту.

Ҳамватан! Боз о, ки мо ваҳдат кунем,
Воҳиду озода як миллат кунем,
Ҳамдилу ҳамбаста милён ҳамватан
Саф ситода, бар Ватан хизмат кунем.

Ҳамватан, эй ҳамватан, эй ҳамватан,
Бо Ватан ҳамҷонутан, ҳам ҷону тан!

Ҳисори Шодмон

Остон то бостон дорад Ҳисори Шодмон,
Достони ростон дорад Ҳисори Шодмон.

Розҳои офариниш дорад ӯ андар канор,
Бегумон, бошад масал аз бомдоди рӯзгор.

Буд нахустинмеҳани аҳли башар дар доманаш,
Низ маҳду меҳани аҳли назар дар доманаш.

Ёдгор аз номи ӯ бошад алифбову савод,
Номи худро дар алифбои куҳан дорад ба ёд.

Сарзамини мардуми озодаву некусиришт,
Баҳри тафреҳ омада бар боғи ӯ аҳли бихишт⁴⁷⁴.

Роҳи Абрешим кашида сӯ ба сӯ аз доманаш,
Мисли абрешим танида сӯ ба сӯ аз доманаш.

⁴⁷⁴ Бино бар навиштаи «Сабъапарва»

Шохрохи Ҳинду Эрон, Русу Мисру Чин буда,
Шохроҳе аз билоди Рум то Мочин буда.

Кишвари Ҳомоваронро шох буда Шамбарон,
Буда дар аҳди куҳан аз ҷумлаи номоварон.

Соли фарҳанги Ҳисор омад ба даврон шаш ҳазор,
Нест фарҳанги дигар ҳамсанги фарҳанги Ҳисор.

Давлати тоҷик чу аз бедавлатӣ бунёд шуд,
Мулки Сомонӣ ба сомон омаду обод шуд.

Аз Ҳисори Шодмон бар тоҷикон омад навид:
Пойтахти тоҷиконро дар дили худ офарид.

Дар Душанбе тоҷик эҷозӣ нави эҷод кард,
Ӯ Самарқанду Бухорои дигар бунёд кард.

Чун ба кишвар назҳати Сомонии сонӣ расид,
Кишвари моро шукуҳи даври Сомонӣ расид.

Ҳисор

Диёри ориёи бостони мо, Ҳисор,
Таронаву суруду достони мо, Ҳисор.
Ту ҳастӣ осмону остони мо, Ҳисор,
Диёри гулнисору бўстони мо, Ҳисор!

Аё, Ҳисори Шодмон, ануша, шод мон,
Зиҳӣ, ҳамеша - ҷовидон, Ҳисори Шодмон.

Ба бахт бас ҷавониву ба сол бас куҳан,

Кумоду Шамбарониву Чағониву Суман⁴⁷⁵,

Ба сарфароз мардумат ҳама – чи марду зан,
Шукуфтай чу боғи навбаҳор дар чаман.

Аё, Ҳисори Шодмон, ануша, шод мон,
Зихй, ҳамеша - ҷовидон, Ҳисори Шодмон.

Ҳисори гулнигори мо, Ҳисори гулнисор,
Диёри зарфишони мо, диёри зарнигор,
Ту ҳастӣ аз ниёи мо ба мо чу ёдгор,
Зи номи ту ба номаҳо бувад ду се ҳазор,

Аё, Ҳисори Шодмон, ануша, шод мон,
Зихй, ҳамеша - ҷовидон, Ҳисори Шодмон.

Душанбе

*Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ!
Устод Рӯдакӣ*

Эй Душанбе, дер зиву шод бош,
То абад фархундаву озод бош,
Тоҷиконро хонаи обод бош,
Эй Душанбе, дар дилу дар ёд бош!

Эй ягона пойтахти тоҷикон,

⁴⁷⁵ Номи кишварҳои водии Ёнисор; Суман – номи куъ, руд (ноло Каротоғ) ва кишвар, ки баъд ба Шумон ва Шодмон баргашт.

Пойтахти тоҷу тахти тоҷикон,
Бо ту бошад рахту бахти тоҷикон,
Эй Душанбе, то абад обод бош!

Эй мақоми лафзи ширини дарӣ,
Номбардори каломи модарӣ,
Аклу ҳушу чашму гӯши кишварӣ,
Эй Душанбе, маҳди истеъдод бош!

Шаҳри мо, эй шаҳри ному нанги мо,
Акли мо, идроки мо, фарҳанги мо,
Дар мизони нанги миллат санги мо,
Эй Душанбе, шаҳри адлу дод бош!

Аз падарҳо ёдгори ҷовидон,
Эй умеди тоҷики рӯи ҷаҳон,
Шаҳсутуни хонадони тоҷикон,
Эй Душанбе, суннати аҷдод бош.

Баҳри тоҷик зери чархи чанбарӣ
Кай бувад осон Бухороофарӣ? -
Ту Бухорои шарифи дигарӣ,
Эй Душанбе, мазҳари эҷод бош!

Саргузашту сарнавишти мо туй,
Тору пуде дар сиришти мо туй,
Андар ин олам бихишти мо туй,
Эй Душанбе, дер зиву шод бош!

Шеърӣ Турсунзода

Кӣ надонад дар Ҳисори шод
Шеърӣ Турсунзодаро аз ёд?
Обу хокаш парваридаш бас,
Миннате бар обу хокаш бод.
Гашта дилбанди Ҳисори хеш,
То ҳисори шеърро бикшод.

Шуд ба ҳар ирку насаб ҳамдил,
Бо ҳама аҳли башар ҳамзод.
Гарчи шеъраш бандҳо бикшуд,
Банда шуд худ бар дили озод.
Дар ғами зангии ноозод,
Дар ғами ҳиндуи нообод,
Бурда буд аз сина осоиш,
Бурда буд ҳам хобро аз ёд.
Шоири сулҳи ҷаҳон ӯ буд,
Сулҳи дунёро нидо меод.
Ҳайкали ӯро чӣ меҷӯй,
Ҳайкалашро шеъри ӯ бинҳод.
Шукри шеъри хубу шевоаш,
Раҳмате бар руҳи покаш бод!

Кофарниҳон

Кофарниҳон, Кофарниҳон, эй руди
пуртуғёни ман,
Ҳамсуҳбату ҳамрози ман, ҳамшӯру
ҳамшарёни ман.

О, ромишу оромишам, о, хоҳишу осоишам,
Печида «чун ҷон меравӣ андар миёни ҷони ман»*.

Эй атрбӯ, эй атрруд, эй мушкбӯ, эй мушкруд,
Эй нағҳати ёсу суман, эй сумбулу райҳони ман.

Кофарниҳон, кофурниҳон, офарниғони⁴⁷⁶ ростон,
Дар ҷашми ман пайдошуда, пинҳоншуда
дар ҷони ман*.

* Истифода аз мисраи Мавлавӣ

⁴⁷⁶ Офарнигон, офарингон – дуо, ниёш.

Варзоб дасти ёварат, Элок шуд ҳамоварат,
Алмосиву руди Суман, эй чумлаи ёрони ман.

Бас шодмонӣ аз ту буд дар водии сабзу кабуд,
Зеби Ҳисори Шодмон, эй файзи дастурхони ман.

Ҳафтод пуштат руд буд, руде туй аз Ҳафтруд⁴⁷⁷,
Эй тори руду арғунун, эй қиссаву дастони ман...

Дараи Алмосӣ

Нури алмос физояд дараи Алмосӣ,
Накҳати ёс кушояд дараи Алмосӣ.
Ҳусни аржанг бувад манзараи Алмосӣ,
Акси хушранг бувад шаршараи Алмосӣ.

Руди алмосии ӯ мавчи тилоӣ дорад,
Накҳати ёсии ӯ атри ҳиноӣ дорад,
Сабз дар сабз ҳаме бешаи кочу бурсаш,
Сабз дар сабз ҳаме решаи кочу бурсаш.

Ӯ дар ангуштари қулла чу нигин тобида,
Моҳ дар домани ӯ то ба саҳар хобида,
Осмон дида руҳи хеш дар ин оина,
Давр гардида пасу пеш дар ин оина.

Боғи фирдавс бувад боду ҳавои покаш,
Даст бар гардани ҳам - боғи биҳиву токаш.
Ҳама файзе, ки Худо дид раво бар олам,

⁴⁷⁷ Њафтруд – дар «Авесто» Њапта Њинд (Сапта Синд) – ъафт руде, ки Омуро ташкил медињанд: Вахш, Панљ, Кофарнињон, Сурхондарё, Кундуздарё, Кашкадарё ва Шеробод.

Ба гумонам, ки биафшонд ба обу хокаш.

Баҳори Ҳисор

Баҳор мерасад гулафшон, баҳори Ҳисор,
Сапеду сурху сабз шуд кӯҳсори Ҳисор.

Ба боғҳо паёми боди саҳар чу расад,
Ҳама бисоти хеш созад нисори Ҳисор.

Ба Искичу ба Лолагиву ба Шаҳринаваш
Тавон шинохт марҳамати диёри Ҳисор.

Ҳазор дар чаман чу пайки ҳазора диҳад,
Биё, бигӯ таронаҳои ҳазори Ҳисор.

Агар ба кунчи узлати худ ба банд шудӣ.
Раҳо намо ту хешро дар ҳисори Ҳисор.

Кучо бувад чу шаҳди ангури ӯ ба ҷаҳон,
Чу себу туту биҳии шаҳдбори Ҳисор.

Муҳаббату саломи гарми маро бирасон
Ба ҳалқи сарбаланди меҳнатшиори Ҳисор.

Қалъа

Қалъае бас фусурдаву кухна
Дорад андар ниҳоди худ асрор,
Як замон сарфароз буд аммо

Шуд сарафканда дар буни девор.

Эй басо бо ғурури хашминаш
Рафта овозааш ба баҳру бар,
Бим афканда дар дили душман,
Ку дигар он замона, ку дигар?

Гашта аз хашми боду боронҳо
Бас харобу наҳифу афсурда,
Вақт бо зарбаҳои мардафкан
Аз вучудааш тавони ӯ бурда.

Тиркашҳо ба зер афтода
Хишт бар хишту санг бар сангаш,
Аз фарангиву чингизии давр
Хок гардида тоҷу аврангаш.

Гуфтаанд, ин ки дар фалон мавзеъ
Қалъае буда аз Фаросиёб,
Чор ҷӯ буда андар он ҷорӣ -
Аз маю ангубину ширу об.

Лек аз он намонда осоре,
Ҷуз ҳамоне ки Канг буд номаш,
Гарчи буда бихишти ин дунё
Гашта хоки замин ба фарҷомаш.

В-он якеро ҳазорсолаи зиёд
Баски бар коми нобудӣ хишташ,
Ба ҷуз аз ном як нишонаш нест,
Дар назар нест балки як хишташ.

Бар ҳисори Ҳисор мебинам,
Қуллае бо манораи хокӣ,
Гарчи хок аст бурҷу девораш,

Лек дорад шукуҳи афлокӣ.

Монда боқӣ ба ҳастии нармаш
Пеши зарби замонаҳо чандин,
Нест бимаш зи гардиши айём,
Хоксорист – дорадаш эмин.

Бигзарад рӯзгори аз ин баъд
Эй басо кохҳо фуру резад.
Бораву қасру манораву гунбад -
Вақт то хоки ҷумларо безад.

Бегазанд аст то абад аммо
Бораи «Шоҳнома»-и шоҳӣ -
Қалъаи худшиносии миллат,
Худшиносониву худогоҳӣ.

Бегазандаст руҳи Кай Хусрав
Ному нанги Гударзи олишон,
Монад андар замона ҷовидон.
Қалъаи руҳи Рустами Дастон.

Пас аз ин кохи нанг бояд сохт
Ҳамчу Испитамону Деваштиз,
Ҳамчу Сомонии Бухорой,
Мисли руҳи Имоми Аъзам низ...

Амни миллат гар орзу дорӣ,
Рушди ин сарзамин чу меогоҳӣ,
Кох бояд зи худшиносӣ сохт
Қалъае низ аз худогоҳӣ.

Рубоиёти Ҳисор

Чангоб чу чангияст, хуш чанг занад,
Хингоб ба лахни хеш оҳанг занад,
Сангоб ба санг ранг бар ранг занад,
Рагноб чу занги синфи даҳ занг занад.

Бар рӯди Кабуду рӯди Варзоб дуруд,
Бар кӯхи Сиёху оби Сурхоб дуруд,
Бар Исфарасою Сиру Омӯй салом,
Бар Кӯхи намак, ба рӯди Хингоб дуруд.

Бар чашмаи оби Шамбарӣ бод сано,
Бар чашмаи мушку амбарӣ бод сано,
Ин оби шифо, балки бувад оби ҳаёт,
Обест, ки Хизр ёфта дар зулмот.

Хатлону Ҳисорему Зарафшон моем,
Аз Рашту Хучанду аз Бадахшон моем.
Гар Бохтару Суғду Хуросон будем,
Имрӯз ба номи Тоҷикистон моем.

Нимем зи Фарғонаву нимем – Ҳисор,
Нимем зи бегонаву нимем зи ёр.
Бар хонаи ман омада чамъе меҳмон,
Ниме ҳама ёру ними дигар ағёр.

Донӣ, ки Ҳисори Шодмон Сумон буд,
Маънош хушӣ, саодату сомон буд.
Аз ҳафт диёри рафта аз ёду куҳан⁴⁷⁸
Як сарзамини бихиштосо он буд.

Ман Мӯхтарами Ҳотаму ҳастам шоир,
Будам ҳама умри худ ба хидмат ҳозир.

⁴⁷⁸ Ҳафт кишвар – Љамбу, Шалмалӣ, Краунча, Гомеда (Суман), Сакала, Кушадвипа ва Пушқара, ки дар шимолу шарқи Осиёи Миёна воқеъ буданд.

Дар ноҳияи Ҳисор бологузарам,
Дар ноҳияи хеш надорам хотир.

Аз Ҳочаи Сангхок обам бидихед,
З-ин чашмаи оби пок обам бидихед,
То Ҳочаи Сангхок ҳиммат бикунад,
Бар мову гузаштагон шафоат бикунад

Бас бӯи хуше ба Мушкрӯдаш ба бағал,
Хуш меравад Охсу, сурудаш ба бағал,
Бар сар зада Чашмасор гулҳои қатор,
Шинг аст равона, мушки суда-ш ба бағал.

Дар сояи зулфи ту бисе манзараҳост,
Он гуна ки на дар дараву шаршараҳост.
Не дар дараи Ромиту Варзобу Тагов,
Не дар Сари Хосору на ҳам дар Камаров.

Бар рӯди Кабуду рӯди Варзоб дуруд,
Бар кӯҳи Сиёҳу оби Сурхоб дуруд,
Бар Исфарасою Сиру Омӯй салом,
Бар Кӯҳи намак, ба рӯди Хингоб дуруд.

Дарёи Зарафшон, ки зар афшонда равад,
Сурхоб зари сурх барафшонда равад.
Рӯди Қаратоғ лаҳни хуш хонда равад,
Варзоб чу раққос сар афшонда равад.

Аз чашмаи Элок биёред обам,
Бе чашмаи Элок бисе бетобам.
Як қатра аз ин оби гуворо як сӯ,
Дигар ҳамаи неъматӣ дунё як сӯ.

Хоча Оби Гарм

Варзоб хуш асту Хоча Оби гармаш,
Осоиши чон бувад ҳавои нармаш,
Бар дард агар оби шифояш хуб аст,
Бар чону ба дил боду ҳавояш хуб аст.

Эй дӯст, биё, ба ҳам савобе талабем,
Аз Хочаи Оби Гарм обе талабем,
Ин об ба чону дил сафо мебахшад,
Бар решаи дардҳо даво мебахшад.

Мислаш ба ҷаҳон об набошад ба сиришт,
Ин об магар расида аз ҷӯи биҳишт.
Осоиши чон бувад дар ин оби сафо,
Оромиши чон бувад дар ин буғи шифо,

Дорем зи даргоҳи Худованд талаб,
Онро ба давои дарди мо соз сабаб.
Аз буғи шифобахши ачибаш андак,
Аз дасти давобахши табибаш андак.

Ҳар гаҳ, ки нишинӣ ба дами буғи бухор,
Андар тани сарди ту расад бӯи баҳор.
Сад гуна шифост, гар шифо металабӣ,
Дармону давост, гар даво металабӣ.

Эй Хоча, бикун ба оби гармат нармам,
Аз нав бинамо ба зиндагӣ дилгармам.
Эй об, шафоатам кун аз баҳри Худо,
Бедарду саломатам кун аз баҳри Худо!

Мундариҷа

Сарсухан.....	
Чанд сухан аз рӯзгори ориёӣ.....	
Нахустмеҳани башарият.....	
Аз «Ригведо» то «Авесто».....	
Айниятҳо дар адабиёти ориёҳиндӣ ва ориёэронӣ...	
Меру, Упамеру, Помир.....	
Бихишт.....	
Се дунё. Дунёи миёна.....	
Миёни ҷаҳон.....	
Нофи замин.....	
Қутб. Ситораи қутбӣ. Маркази дунё.....	
Ҳинд.....	
Ҳиндуҳо.....	
Бҳумандала (Кӯраи Замин), Бҳурлока (Замин).. Уқёнусҳо-ҷазираҳо.....	
Баҳро кӯлҳои гумшуда.....	
Уқёноси Лаванода - Оби шӯр (Атрофи Помир)	
Уқёноси Шир	
Уқёноси Бузург (Ҷаҳонӣ).....	
Уқёноси ҷанубӣ.....	
Пурвавидеҳа.....	
Апарагодан - Плакша—Гомеда.....	
Ҷамбудвипа.....	
Мулкҳои Ҷамбудвипа.....	
-Бҳарата.....	
-Кимпуруша.....	
-Ҷариварша.....	
-Илаврита.....	
-Рамяка ва Хиранмая.....	
-Кетумалаварша.....	
-Бҳадарварша.....	
-Аряварта.....	
Манасоттара – Сауманас - Мануш.....	
Кӯҳҳои Ҷамбудвипа.....	
Руди Ганг.....	

«Стхананга-Сутра»	
Саҳми ориёиҳо дар шинохти ситораву сайёраҳо...	
Шалмалӣ	
Сарасвати	
Кушадвипа	
Краунча	
Шакадвипа	
Пушкара - Уттаракуру	
Локалока	
Варена	
Шветадвипа - Ҷазираи Сафед	
Кашмир	
Мукрон	
Синд	
Йама-Чамшед	
Мулкҳои Индра	
Мулкҳои Индра	
Мулкҳои Варуна	
Мулкҳои Кубера	
Дев ва Бағ	
Асура - Ахура	
Лакшми-Лакса	
Ваю (Вой)	
Сканда	
Ғаниша	
Вач	
Сурасен-Сурушан (Истаравшан)	
Савитар	
Сура (Сурйа)	
Пушон	
Куру	
Ушас	
Кама	
Пунаркҳан	
Кала	
Вритра	
Кача	
Кришна	

Ка.....
 Рома.....
 Ашмака.....
 Капила, Капалин.....
 Дахана.....
 Гандҳарвҳо.....
 Чиландҳар.....
 Ману.....
 Пуруша.....
 Кшима.....
 Нора, Нарян, Нарака, Нар.....
 Бала, Балича.....
 Кулапа, кулапатӣ.....
 Асто.....
 Ишоно.....
 Чотака.....
 Циваначивака.....
 Пуру.....
 Ангирас.....
 Шоле,Шала.....
 Шакро.....
 Пулома.....
 Ҳара.....
 Сагара.....
 Утгара-Шимол.....
 Мандара.....
 Свастика
 Шамбала.....
 Аратта.....
 Устураи Помир.....
 Сумеру – Шумер.....
 Сумана, Ҳисори Шодмон.....
 Ҳисор дар бомдоди таърих.....
 Фарм.....

Рашт.....
 Балх.....
 Аскалон.....
 Самсолиқ.....
 Тавилдара.....
 Аз моҳӣ то моҳи Мастчоҳ.....
 Тоҷи эзадии тоҷикон ва русҳо.....
 Сарнавишти вожаҳо.....
 Одам – ман худам.....
 Худо - некбахш
 Бахт – доди худо.....
 Зан чон ва зиндагӣ.....
 Ман – мард.....
 Модар – меҳан.....
 Падар – муҳофиз, соҳиб, устод
 Ростиро набувад ҳеч завола.....
 Хуршед ва сол.....
 Моҳро бинӯш.....
 Мард – миранда.....
 Вожа – олиҳа!
 Ҳар Кӣ эзад аст.....
 Якшанбе, душанбе... ҳамааш бахтовар.....
 Ком - ишқ.....
 Балам - бачам.....
 Баҳор - бисабз!
 Офарин.....
 Гӯшти
 Закон – жакон...
 Омӯзгор
 Забон, даҳон ва сухан.....
 Зари зард.....
 Айби оху.....
 Тоҷ ва тоқӣ.....
 Душман кист?
 Холст, поза, картина ва портрет.....
 Троя, старой?
 Оғозу анҷоми ҷаҳон.....
 Дарё ҷорист.....

Асрори ишку мастӣ.....
 Арра, ароба ва... оружие.....
 Панди роҳ.....
 Ота - дӯст, додо.....
 Сафеди сиёҳ ё хиёнати сиёҳ бар сафед.....
 Абри обдор.....
 Хучаставу.....
 Палови тоҷикӣ.....
 Гул ва.....
 ...Булбул.....
 Ёру чӯра.....
 Гандум.....
 Ҳамён.....
 Тору сетору тарона.....
 Таблу танбӯру табак.....
 Беҳудава баҳуда.....
 Хазон, хизон ва хис.....
 Оташ ва хокистар.....
 Ҳунар.....
 Гуманизм ва Ҳисори Шодмон.....
 Дабдабаи тоҷикӣ.....
 Оча - иштиҳо.....
 Куртаи кист?.....
 Качаке.....
 Баҳодур.....
 Бедорӣ.....
 Кӣ қатӣ?.....
 Гоҳ-гоҳ.....
 Азизи гумшуда.....
 Хирмане дорему.....
 Калибри тоҷикӣ.....
 Кӯрпаву карбос.....
 Ганда.....
 Кишту кор.....
 Шудгор.....
 Намоз.....
 Нолаи най.....
 Эзадон ва озодагон.....

Яку дуву севу чор.....
 Шӯрбо шӯр нест.....
 Чор самт.....
 Турист шавем.....
 Президент.....
 «Авесто» ва «Ведо»(-ҳо).....
 Оҳиста рав, ҳамеша рав.....
 Овогароишҳои вожаҳо
 Санскрит ва шеваҳои тоҷикӣ.....
 Вожаномии мухтасар.....
 Ҳамвожаҳои забонҳои санскрит, русӣ ва тоҷикӣ.....
 Фарҳанги мухтасари ҳамвожаҳои русӣ-тоҷикӣ - санскрит
Зихӣ, Ҳисори Шодмон (силсила).....
 Тоҷикистон.....
 Ориёно – Тоҷикистон.....
 Ҳисори Шодмон.....
 Ҳисор.....
 Душанбе.....
 Шеърӣ Турсунзода.....
 Қофарниҳон.....
 Дараи Алмосӣ.....
 Баҳори Ҳисор.....
 Қалъа.....
 Рубоӣҳои Ҳисор.....
 Хоҷа Оби Гарм.....

Адабиёти истифодашуда

1. Абдул Ғафур. «Маҳди Ориян», маҷалла, Кобул, 1316, № 8.
2. Аркин Я.Г. «Пик Ленина».
3. «Асотири Чини бостон». М. 1987.
4. «Асрори кӯлҳои гумшудаи Муғулистон», (қисми 2).
5. «Астрономические сиддханти». SB 5.17.11р.
6. Браун Э. «Таърихи адабиёти Эрон» Техрон Т. 1335 ҷ. 1.
7. Бҳагавата-пуран
8. Бартольд В. «Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времён до ХУП века». Сочинения, т. У, М. 1968, с. 24.
9. Берунӣ А. «Ҳинд» боби XXV.
10. Беруни А. «Индия». М.: Ладомир, 1995 г., 186.
11. Берунӣ А. «Осор-ул-бақия». Душанбе, 1973.
12. Безант Анни. «Ҳикмати бостон», Новосибирск, 1994.
13. Бичурин Н.Я., Отделение VI «Повествование о западном крае». Часть II.
14. Бичурин И.Я (Якинф) «Собрание сведения по исторической географии восточный и Средней Азии», Чебоксары, 1960, т. III.
15. Борисенко Е. П., Пасецкий В. М. «Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы». М. 1988.
16. «Бундаҳишн». Техрон, 1378, бахши нухум.
17. Бюллетенҳои Бонпои П.

18. «В предгорьях Ферганского и Алайского хребтов». (witaim.ru) 2011 /12/v-predgorjah-hrebtov-1.html) интернет)
19. «Вахдат», ҳафтавор № 2, с. 2000.
20. «Велесова книга», дощечка 7 г.
21. Волков С. «Миф о Шанбале».
22. Ғафуров Б. «Тоҷикон». Душанбе, 1998.
23. «Древняя Русь и славяне». М., «Наука». 1978.
24. Елизаренко Т. «Ригведо» – великое начало индийской литературы и культуры». М. 1989.
25. Ермакова Т.В., Е.П.Островская, В.И. Рудой. Житников А. М. «Словарь праязыка».
26. «Зайн-ул-ахбор».
27. Замаровский В.О, “Пирамидаҳои пуршукӯх” М.1981.
28. "История государства Вэй, Тоба Вэй" – 386-534 гг.
29. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, изд. В. В. Латышев, «Вестник древней истории». 1947—49.
30. Камолиддин Ш.С. «Древнетюркская топонимия Средней Азии». Т.: «Шарк». 2006 .
31. Камолиддин Ш. «Историческая география Согда и Тохаристана».
32. «Карнапарва».
33. Классическая буддийская философия». СПб.: Издательство "Лань", 1999.Ковалёв Г.Ф. «История этнических русских названия».
34. Коллектив. «История Горно-Бадахшанской Автономной области».
35. Коллектив. «История таджикского народа». Душанбе, 1999.
36. Котельников А.Л. «Загадки похода Александара Македонского».
37. Коллектив. «Этнография».
38. Куеҷӣ Ҷ.С. «Ойин ва афсонаҳои Эрон ва Чини бостон».
39. «Қасас-ул-анбиё», нашри тоҷикӣ, «Ориёно». Душанбе, 1991.
40. Лавров М.В. «Туркистан, География и История края». М. 1914.
41. Липский В.И. «Горная Бухара» (Санкт-Петербург) 1902.

42. Марко Поло. «Книга о разнообразии мира» - боби Л.
43. «Масолик-ал-мамолик».
44. "Маҳабҳарата", китоби панҷум. Удйогпарва.
45. «Маҳабҳарата».
46. «Мифы народов мира», т. I., т. II
47. Мурзаев Э.М. «География в названиях». – М., 1979, 1984.
48. Невелова С.Л. «Мифы древнего индийского эпоса».
49. Нетьматов Н., «Давлати Сомониён».
50. Носирова Ф.Ю. «Бизнес и политика», 30 авг. 2001 г.
51. Описание Западных земель Сюньцзана» (асри УП)
52. «Ош и Фергана в исторической перспективе» вып. 3. Бишкек, 2000.
53. «По Великому Шелковому пути» Алмаато, 1992,
54. Попов Б. «Сварга и Гиперборея».
55. Пьянков И.В. «Осиёи Миёна дар номаҳои бостон». «Ирфон», 1991.
56. «Рамаяна».
57. «Ригведо», 1 33,7
58. Раҳмон Э. «Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни орӣ». "Ирфон", Д. 2006.
59. Ризвонов А., Абдучалилов Н. "Диёри куллаҳо", Душанбе, 1991.
60. «Русский антропологический журнал». 1900, № 4.
61. «Русь: дорога из глубины тысячелетий».
62. Рерих Ю. Н. «Калачакра».
63. Садгуру Свами Вишнудевананда Гири (Свами Вишну Дэв) «Небесная Дивья Лока – Чистая страна».
64. Сери́ка Е. «Скифы за Имаем горами», гл. 15, кн. VI.
65. Сикстель Т.А. и др. Стратиграфия континентальных отложений верхней перми и триаса Средней Азии. Тр. Ташкент. ГУ, нов.серия, вып.176, 1960;
66. Сикстель Т.А. О континентальных отложениях перми в Средней Азии. В кн. "Сборник научных трудов (к XXII сессии МКГ)", вып.4, Изд-во "Наука" УзССР, Ташкент, 1964;
67. Сочава А. В. Литология, стратиграфия и условия образования красноцветной формации мела Ферганы. В

- кн.: Меловые континентальные отложения Ферганы. М..
Наука, 1965, с. 5-100.
68. «Страны и народы». 1990, с. 7.
 69. «Стхананга-Сутра». Анга-агамаи сеюм, ганадхараи панчум.
 70. «Сурат-ул-арз».
 71. «Тайна легендарной Гипербореи».
 72. «Таърихи Табарӣ». Техрон – 1380/2001, с. 62.
 73. Тереньев А.А. «Қомуси Бузурги Шӯравӣ».
 74. Титов А. «Сибирь в XVIII веке». М., 1890.
 75. Тилак Б.Г. «Арктическая родина в Ведах».
 76. Толстов С.П. «Аз паи тамаддуни Хоразми қадим». 1948.
 77. «Точикон дар қаламрави Орёно», пажӯҳиш ва таҳияи
М.Шукурзода, «Деваштич». 2010.
 78. «Туркистан. География и история края». М. 1914.
 79. Федоренко В.. «Арийские истоки».
 80. Федорович Б. А. Некоторые основные положения о
генезисе и развитии рельефа песков. «Изв. АН СССР»,
сер.геогр. и геофиз., 1940, № 6.
 81. Флорио Беневени. «Посланник Петра I на Востоке». М.
Наука, 1986.
 82. Фрай Ричард. «Мероси Осиёи Марказӣ».
 83. Ҳамад С. «Бурхи Валӣ – дӯсти Худо», Душанбе, 2013.
 84. Ҳеродот. «Таърих» 7, 61. М. «Ладомир».
 85. «Ҳикмати бостон». Новосибирск, 1994.
 86. Ҳотам М. «Эрони гумшуда», Душанбе, 2012
 87. Ҳотам М. «Орёточикон: 18 ҳазор сол пеш...». Деваштич,
2004.
 88. «Энсиклопедияи Советии Точик», чилдҳои 1-8
 89. Чайковский А. П.. «Родина народов арийской расы».
 90. «Чашми сеюм», София, 2000.
 91. Шарифов Ҳ. «Точикони бурунмарзӣ». Хучанд, 2005.
 92. Шри Ауробиндо. «Тайна Веды». Перевод М.Л.Салганик В
кн.: Шри Ауробиндо. Собр. соч., Т. 2., СПб.: "Адити".
2004.
 93. Шри Вяса Двайпана. «Шримад Бхагаватам», китоби 5.
 94. Шримад-Бхагаватам Кришна.

Мӯҳтарам Ҳотам

ҲИНДИ ГУМШУДА

ЗИҲӢ, ҲИСОРИ ШОДМОН!

Ба чоп супорида шуд 05.03.15. Ба чоп имзо шуд 10.03.15. Андозаи
60x84 1/16. Коғаз офсет. Чопи офсет.
Ҳуруфи Times New Roman Тj. Ҷузъи чопӣ 49.
Адади нашр

766

Дар матбааи ҶДММ «Илм» ба табъ расид.